1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

Die hellenische Kultur. Dargestellt von Fritz Baumgarten, Franz Poland, Richard Wagner. 2. Auflage. Mit 7 farbigen Tafeln, 2 Karten und gegen 400 Abbildungen im Text und auf 4 Doppeltafeln. [X u. [illegible] S.] gr. 8. [illegible] Geh. M 10.—, in Leinw. geb. M 12.—

„[illegible]"

[illegible]

Charakterköpfe aus der antiken Literatur. Von Eduard Schwartz. Fünf Vorträge: 1. Hesiod und Pindar, 2. Thukydides und Euripides, 3. Sokrates und Plato, 4. Polybios und Poseidonios, 5. Cicero. 2. Aufl. [VI u. [illegible] S.] gr. 8. [illegible] Geh. M [illegible], in Leinwand geb. M [illegible]

„[illegible]" (U. v. Wilamowitz-Moellendorff [illegible])

Geschichte der Autobiographie. Von Georg Misch. 2 Bände. I. Band: Das Altertum. [VIII u. 472 S.] gr. 8. 1907. Geh. M 8.—, in Halbfranz geb. M 10.—

„[illegible]"

Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik.

Geschichte des hellenistischen Zeitalters. Von Julius Kaerst. 2 Bände. gr. 8. I. Band: Die Grundlegung des Hellenismus. [XII u. [illegible] S.] [illegible] Geh. M 12.—, in Halbfranz geb. M 14.— II. Band. 1. Hälfte: Das Wesen des Hellenismus. [XVI u. [illegible] S.] [illegible] Geh. M 12.—, in Halbfranz geb. M 14.— (Band II, 2 u. III in Vorbereitung.)

„[illegible]"

SANCTI

AURELII AUGUSTINI

EPISCOPI

DE CIVITATE DEI

LIBRI XXII

TERTIUM RECOGNOVIT

B. DOMBART

VOL. II

LIB. XIV—XXII

MCMV
LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

PRAEFATIO.

Augustinianorum de civitate Dei librorum editio, quam Emanuel Hoffmann parabat, a multis iam diu exspectata atque desiderata annis 1899 et 1900 paulo ante mortem viri summe venerandi in publicum prodiit.

In hac editione et praestantia codicum quorundam partim primum ibi adhibitorum partim multo accuratius quam antea perlustratorum et ipsius editoris diligentia doctrina ingenii acumine factum est, ut saepissime aut genuina Augustini oratio haud dubie restitueretur aut certe via monstraretur, qua ad verum potest perveniri.

His confisus fundamentis, cum a bibliopola honestissimo monitus essem, ut libros de civitate Dei iam bis a me in bibliotheca Teubneriana editos tertium recognoscerem, denuo rem adgressus sum, quamquam dehortabantur et aetas longius iam provecta et corporis infirmitas. Minus tamen gravabar operam meam polliceri, quia in praesens non totum opus, sed alterum tantummodo eius volumen a me postulabatur, cuius in textu pauciora quam in prioribus libris mutanda fuerunt*). Adnotatio critica autem quin prorsus esset novanda, ab initio dubium non erat, quoniam et ex novo, quem Em. Hoffmann exhibuit, apparatu multa erant iteranda et aliorum quoque subsidiorum, quibus primus ego in hac editione usus sum, crebro fuit mentio facienda.

De his subsidiis priusquam uberius agam, pauca praemittenda sunt.

---

*) Quamobrem fieri potuit, ut alterius editionis fixae tabularum aenearum formae, quas stereotypas vocant, denuo chartis imprimerentur, correctae illae quidem aliquot locis, ubi res postulabat.

De civitate Dei libri I—V codicibus Lugdunensibus (**L*Λ***), libri I—IX codice Corbeiensi (**C**), libri XI—XVI codice Veronensi (**V**), tametsi ne hi quidem variis carent mendis, plerumque tamen ita repraesentantur, ut nullo fere negotio erui possit, quid Augustinus ipse scripserit.

Longe aliter comparata res est in decimo libro (de quo ut nunc agamus non est locus) et in extremis sex libris. In hac operis parte codicum, quorum quidem lectiones accuratius enotatae sunt, nullus invenitur, quem securi ducem sequi possimus. Nam quamquam tres eorum, codices **Rgp**, auctoritate reliquis praestant, tamen horum quoque trium testium, praesertim ubi inter se discrepant, crebro ambigua est fides.

Et ego quidem, dum editionem alteram publicandam curabam, in dubiis locis extremorum librorum codicem **R**, dummodo tolerabilem exhiberet lectionem, plerumque anteferendum ceteris censui, quod Em. Hoffmanno parum probabatur, ut in praefatione alterius voluminis p. IIIsq. exsecutus est.

Opinionem viri et rerum peritissimi et mihi benevolentissimi parvi pendere quia non solum imprudentiae, sed etiam impietatis esset, hanc quaestionem interea identidem retractavi, praesertim cum **p** codice ab Hoffmanno in lucem edito status causae haud mediocriter mutatus esse videretur. Sed post longam haesitationem postremo ad pristinam fere sententiam recurri, in qua me, paucis sane locis exceptis, non inmerito perstitisse ex commentario critico, nisi fallor, satis apparebit.

Ut opibus ab Hoffmanno allatis ipse quoque aliquantulum adderem, non solum codices **RAF** multis locis denuo evolvi, sed etiam nova circumspexi auxilia.

Ac primo quidem aliquot libros manu scriptos saeculi duodecimi, qui ex quibusdam Bavariae monasteriis initio superioris saeculi in bibliothecam publicam Monacensem translati sunt, obiter exploravi. His et inter se et cum codice Alderspacensi, cuius subsidio in secunda editione

usus sum, manifesta cognatione conspirare cognovi, sed illo deteriores et vix dignos esse, qui studiosius inquirerentur.

Postremo incurri in codicem quendam Ratisbonensem, qui decimo saeculo exeunte, ut videtur, scriptus et inter Latinos bibliothecae Monacensis codices numero 13024 insignitus omnes de civitate Dei libros complectitur. Quem dum perscrutor, animadverti eum fontem esse, unde Alderspacensis fluxit. Huius igitur codicis lectiones in nova editione notare supersedi et in locum eius Ratisbonensem promovi, qui etsi interpolationibus recentioribus crebro deformis est, tamen generosioris originis indiciis minime caret.

Et codicum vetustiorum, quos quidem ego noverim, in mediis libris nulli similior est quam Augustano nostro (**A**). Quae sit horum duorum codicum inter se necessitudo, uno in primis exemplo ostendatur.

In capite nono libri XI codex **A** (fol. 122^{v}) post *existimo* (p. 472, 14sq. editionis meae) multis omissis, sed nullo in scripturae serie spatio interiecto haec praebet: *nisi aeterna est* (p. 477, 24), quae verba ceteri libri in capite undecimo exhibent. Idem error invenitur in Ratisbonensi (fol. 105^{v}), nisi quod in hoc post *existimo* scriptum est: hic mirum. Ea quoque lectio ex codice **A** originem duxit. Ibi enim vocabulis *existimo nisi* recentiore manu superscriptum est: *hic mirum*; in margine autem eiusdem loci legitur nota Tironiana: ⊦И—, quae, etsi parum accurate picta, nisi fallor, idem valet, quod *hic mirum**). Earum scripturarum quae fuerit origo, licet suspicari. Verisimile est enim, in codice **A** lectorem aliquem illa nota Tironiana in margine addita indicare voluisse, lectionem hoc loco miram vel perversam sibi videri; deinde hominem doctum aliquem, qui postea librum legebat, notam Tironianam interpretantem vocabulis *existimo nisi* inter lineas litteris usitatis superscripsisse *hic*

*) In commentariis Guilelmi Schmitz tab. 5, 8; 43, 71 hic mirum notis Tironianis sic scriptum est: ⊦ᴹ\.

mirum; postremo codicis Ratisbonensis librarium oscitanter munere suo fungentem eisdem vocabulis (*hic mirum*) in scripturae ipsius tenorem insertis auxisse loci depravationem, ut iam portentosa lectio nasceretur: *existimo hic mirum nisi aeterna est.* Ceterum utcumque res fuit, illud quidem certum est, codicis ר scriptori hoc loco codicem A ante oculos fuisse.

Quod ex hoc tam luculento exemplo apparet, id aliis permultis confirmatur locis, quibus lectiones falsae codicis A prima manu codicis ר repetuntur, quamquam ibi interdum ex alio nescio quo libro correctae sunt. Cuius rei brevia quaedam proponam testimonia.

Lib. XV c. 4; p. 63, 17: ad eam] eadem Aר^{1}; ad eandem ר^{2} ‖ *p. 63, 31*: inerat] inheret Aר ‖ *c. 5; p. 64, 11*: archetypo quaedam] archeotypo quodam Aר^{1}; arche///typo quodam ר^{2} ‖ *p. 64, 27*: fieret] fuerit Aר ‖ *p. 64, 30*: nisi *om.* Aר ‖ *c. 6; p. 66, 11*: multorum] multum Aר ‖ *p. 66, 18*: simile Aר^{1}; similitudine ר^{2} ‖ *p. 66, 26*: aut loquatur Aר^{1}; alloquatur ר^{2} ‖ *p. 67, 5*: regnat] regnet peccatum Aר ‖ *c. 7; p. 67, 15*: sicut] *om.* Aר ‖ *p. 67, 18*: congrua] propria Aר ‖ *p. 67, 19*: negando Aר^{1}; necando ר^{2} (*recte*) ‖ *p. 67, 29*: in hac] illa Aר.

Lib. XVII c. 23; p. 253, 16: offenderent] offenderunt Aר ‖ *p. 253, 17*: merita ibi] merito ubi Aר ‖ *p. 253, 28*: tribubus] tribus Aר ‖ *p. 253, 29*: et templo] et *om.* Aר ‖ *p. 254, 6*: tempora] temporum Aר ‖ *c. 24; p. 254, 18*: nativitatē iam proximā Aר^{1}; natiuitate iam proxima ר^{2} (*recte*) ‖ *p. 254, 30*: Samuelem] samuhel Aר ‖ *ibid.* regi] regis Aר ‖ *p. 255, 1*: praenuntiatam Aר^{1}; praenuntiata ר^{2} (*recte*) ‖ *p. 255, 8*: ponendam Aר^{1}; ponenda ר^{2} (*recte*).

Hic manifestus inter codices A et ר^{1} consensus a libro sexto usque ad nonum et ab undecimo usque ad septimum decimum pertinet.

Sed ne in hac quidem parte codicem ר^{1} ex solo A profectum esse documento est inprimis locus quidam in capite octavo libri XVI obvius (p. 137, 6 editionis meae).

Ibi enim in codice **A** (fol. 196 v) post vocabulum originem nullo extante lacunae signo transitur ad caput vicesimum tertium (p. 160, 7). In codice ר autem (aliter atque lib. XI c. 9) ea lacuna, quae in **A** invenitur, prima manu nescio unde expleta est.

Suspiceris hoc supplementum ex codice Frisingensi (**F**) petitum esse, cui ר cum in aliis operis partibus tum in libro XVIII (qui in **F** paulo recentiore manu scriptus est quam antecedentes libri) identidem consentit. Eius quoque rei pauca afferam exempla.

Lib. XVIII c. 1; p. 255, 19: progressu ר**F** (*cum* **Gabe**^{1}); procursu **RAe**^{2}**gp** ‖ *p. 256, 2*: sed post ר**F** (*cum* **Gabe**); post *om. rell.* ‖ *p. 256, 12*: non fuerant ר**F** (*cum* **G**); non *om. rell. recte.*

Lib. XVIII c. 51; p. 337, 27 sqq. haec leguntur: Sic in hoc saeculo, in his diebus malis ... peregrinando procurrit ecclesia. Sed inter verba in hoc saeculo et in his diebus cod. ר interponit: de numero persecutionum, qua lectione sententia plana et dilucida omnino turbatur. In solis codicibus **FG** idem mendum invenitur, de cuius origine non potest dubitari. In antiquiore aliquo libro, opinor, argumenti indicandi causa margini addita erat nota: de numero persecutionum*), quae postea sicut illud hic mirum (vol. I, p. 472, 14; cf. p. V) a margine in ipsius scripturae tenorem migravit et in codices **FG**ר est propagata.

Est ergo haud dubia necessitudo inter codices ר et **F**; sed lacunam, quae in **A** a pag. 137, 6 usque ad pag. 160, 7 tenditur, codicis ר librarium non ex **F** supplevisse inde colligitur, quod in ea parte ר et **F** crebro inter se discrepant. Hoc quoque exemplis breviter demonstrare libet.

Lib. XVI c. 11; p. 144, 19: idem **F** (*cum* **VGaegp**); id ר (*cum* **Rb**) ‖ *c. 12; pag. 146, 2*: de quo **F** (*cum*

*) Haec nota non suo loco posita erat, cum ad insequens caput pertineret.

VR^{2}Gbegp); de qua ר (*cum* **R^{1}a**) ‖ *c. 14; pag. 149, 3*: charran **F** (*cum aliis*); charram ר (*cum aliis*) ‖ *c. 15; p. 149, 17*: dominus (dñs) **F** (*cum* **RGaegp**); deus (dſ̃) ר (*cum* **V**) ‖ *p. 149, 24*: ei ר (*cum* **Vb**)*); illi **F** (*cum* **RG** *aeg*) ‖ dominus **F** (*cum* **Raegp**); deus ר (*cum* **Vb**) ‖ *c. 18; p. 155, 13*: dictum ר (*cum* **VGb**); promissum **F** (*cum* **Raegp**) ‖ *c. 21; pag. 158, 33*: iuxta ר (*cum* **Vb^1**); id est iuxta **F** (*cum* **RGab^{2}egp**).

His rebus expositis spero non inconstantiae me insimulatum iri, quod codicis ר lectiones modo recepi in adnotationem criticam, modo omisi. Et omittendae plerumque videbantur in eis operis partibus, in quibus codices **A** et **F**, genere illi propinquos, aetate autem et auctoritate potiores, licuit consulere, sed subsidii causa accuratius lectiones eius enotavi et in ea parte, ubi alteram codicis **A** lacunam explet (lib. XVI c. 8 sqq.), et in quattuor extremis libris, qui in **F** non inveniuntur.

G Praeterea editioni novae addidi lectiones codicis **G**, qui libros XI—XXII centinens saeculo nono egregie scriptus et numero 178 notatus in nobilissima bibliotheca Sangallensi servatur.

Hunc codicem ut liceret mihi in bibliotheca publica Monacensi perlustrare, utriusque bibliothecae praefecti humanissimi benigne curaverunt, qua de re magnam eis debeo gratiam.

Primo aspectu propter codicis **G** scripturae antiquitatem et pulchritudinem speravi iam me invenisse, quod diu quaesiveram, egregium dico operae meae adminiculum. Sed brevi hac spe deiectus sum et cognovi **G** codicem non in optimis civitatis Dei codicibus numerandum, sed eius librorum familiae affinem esse, ad quam Parisini **a** et **b** pertinent, cuius familiae **G** ipse vetustissimus testis videtur esse.

---

*) Notandus est hac in particula operis codicis ר cum **V** et **b** frequentior consensus.

Quod modo dixi, id paucis illustrabo exemplis.

Lib. XIII c. 18; vol. I p. 580, 7: soli **Gab** deferre exhibent pro ferre iidemque paulo post existere pro et sistere, et lib. XVII c. 5; vol. II, 217, 6 post sumus soli **Gab** addunt: et iterum exhibeatis inquit corpora vestra hostiam uiuam. Conferendi sunt ii loci, quibus ex libris mss. soli **Gab** vulgatis editionum lectionibus adstipulantur, velut *vol. II p. 9, 23*: non autem **Gabv**; autem *om.* **VAF¬elp***) ‖ *p. 71, 24*: non **Gabv** (*recte*); *om.* **VRAF¬ep** ‖ *p. 76, 29*: atque ita in **Gabv**; atque in **VRAF¬ep** ‖ *p. 86, 1 et 6*: uicesima die **Gabv**; die *om. rell.*

Eugippii excerpta ex operibus Augustini Pio Knoell curante anno 1885 edita sunt. Horum excerptorum Em. Hoffmann in commentario critico non facit mentionem. Quod ne quis putet neglegentia potius quam consilio factum esse, monuerim codices Eugippii, tametsi quidam eorum iam septimo saeculo exarati sunt et cum optimis Augustini codicibus haud raro consentiunt, crebro tamen adeo scatere mendis, ut, si quis genuina inde Augustini verba eruere voluerit, illorum codicum lectionibus interdum magis impediatur quam adiuvetur. Neque tamen ego Eugippianorum codicum prorsus respuendum esse auxilium arbitrabar; itaque in editione mea lectiones eorum partim saltem in commentarium criticum recepi. **E**

Constat Primasii commentarium in apocalypsim vicesimi de civitate Dei libri capita 7—17 (vol. II, p. 420—445) paene ad verbum exprimere. De qua re accuratius disseritur in Johannis Haussleiteri egregia Primasii editione, quae anno 1891 Erlangae et Lipsiae publicata est. — Quae ibi pag. 162—165 ex codicum Primasianorum **ADCF** prolatae sunt lectiones, eas licuit mihi augere, quia editor, vir doctissimus et humanissimus, *π*

---

*) Hunc in modum emendanda et supplenda est nota textui p. 9, 23 subiecta.

ampliorem apparatum criticum sua manu scriptum accuratius investigandum liberaliter mihi concessit.

Em. Hoffmann in praefatione voluminis prioris (p. X), dum de cod. **b** Parisino (n. 2051 saec. X) agit, haec adnotat: „Uni libro XVIII praemissum est summarium, quod cum et verbis et capitulorum distinctione plane ab traditis titulis et partibus libri recedat, qperae pretium esse duxi hic exscribere.“

Quam deinde ex codice **b** affert capitulorum libri duodevicesimi formam, eandem fere nostri **F**¬ et alii quidam Monacenses librorum de civitate Dei codices exhibent. Occurrunt tamen in his tot tantaeqae a codice **b** differentiae, ut haud ab re esse mihi visum sit, novam hic recensionem proponere, in qua verborum textui, quantum fieri potuit, castigato et in usitatam scripturae rationem redacto varias librorum mss. lectiones, quae quidem alicuius momenti esse viderentur, in margine inferiore addidi.

Explicit liber septimus decimus | incipiunt capitula libri XVIII.

I. Recapitulatio huius operis et origo procursusque universorum in terra regnorum (*C. 1. 2. 3a*).

II. De institutis legum apud Graecos et de fratre Foronei, qui ut deus coeptus est coli, eo quod temporum annorumque cursus docuerit observare (*c. 3b*) et de Io, quam ut deam Aegyptii coluerunt (*c. 3b*), et de morte Isaac et geminis eius liberis et de Ioseph a fratribus vendito (*c. 4*).

III. De Ape Argivorum rege, Serape ab Aegyptiis nuncupato et culto, et de bove, quem idem Aegyptii

---

1*sq. Ut editur* ***F***; Explicit lib. XVII ciuitatis dī | incipiunt capitula sequentis operis ¬; Explicit lib. XVII | incipit lib. XVIII ***b*** || 7 observare *scripsi*; obseruari ***F***¬***b*** || de io ***F***¬; ideo ***b*** || 9 et libris geminis eius liberis ***b*** || 11 serape ¬; sarape ***b***; *om.* ***F*** || 12 cultu ***F***¬

coluerunt (*c. 5*), et de morte Iacob et de Argo, quomodo deus haberi coepit (*c. 6*), et de morte Ioseph (*c. 7*) et nativitate Moysi, de Prometheo et fratre Atlante, et de Mercurio et Hercule ac ceteris in deos relatis (*c. 8a*).

IV. De Minerva et de diluvio sub Ogygo facto (*c. 8b*) et cur civitas Atheniensis tale nomen acceperit vel in ea Ariopagus sit vocatus, et de contentione ⟨d⟩eorum et de sententia feminarum (*c.9*) et de diluvio sub Deucalione (*c.10*).

V. De Moyse et egressu Hebraeorum ex Aegypto et de Iesu Nave filio et in terram repromissionis introitu (*c. 11*) et sacris ac ludis a gentibus institutis et de Hercule ac Minerva ac reliquis, qui dii appellati sunt (*c. 12*).

VI. De iudicibus Hebraeorum et de monstruosis hominum transformationibus, quas gentilium fabulae confinxerunt, quibus ludos error hominum consecravit et de Apolline et Libero et Perseo (*c. 13*) et poetis, qui homines esse deos dixerunt (*c. 14*).

VII. De principio regni Mycenarum et primo rege Pico et Fauno (*c. 15*) et post eversionem Troiae Latino, Fauni filio, et de Graecorum templo, pro quo alites pugnare dicuntur (*c. 16*) et de hominibus in bestias commutatis (*c. 17*).

VIII. Quomodo de Babylone sit fugiendum; et daemones ea tantum facere, quae voluntas divina permittit,

---

3 & de prom. ¬ ‖ fratre Atlante *Hoffm.*; fratre eius atlante ¬; adrathlante ***Fb*** ‖ 5 mineruia ***F*** ‖ sub ***F***¬; ab ***b*** ‖ Ogygo ***scripsi sec. mss. August.***: ogigio ¬; ogige ***Fb*** ‖ 7 ariopagus ***F***¬***b***; *cf. Aug. II 267, 20; 30*: Areonpagon ‖ et de contentione ⟨d⟩eorum *Hoffm.* (*cf. Aug. II 267, 3*: de lite deorum); et de cont. eorum ***Fb***; et cont. virorum ac feminarum ¬ ‖ et de sententia feminarum ***F*** *Hoffm.*; et desentia fem. ***b***; *om.* ¬ ‖ 8 deo calione ***Fb***; de uọcalione ¬ ‖ 9 et egr. ***F***¬; egr. ***b*** (*om.* et) ‖ ebr. ***b*** ‖ 10 promiss. *Aug. mss. plerr. p. 269, 16; 270, 1* ‖ 11 a gentibus ***scripsi***; agentibus ***F***¬***b*** ‖ 13 ebr. ***b*** ‖ 14 confinxerunt ¬; confix. ***Fb*** ‖ 15 de ***F***¬; *om.* ***b*** ‖ 16 poetis ***F***¬ *Hoffm.*; petis ***b*** ‖ 18 mecenarum ¬; moeconearum ***Fb*** ‖ 21 pugnare ***F***¬; dignare ***b***; ? *Hoffm.* ‖ bestias ¬; bestiis ***Fb*** ‖ 24 permittit ***F***¬ *Hoffm.*; permitti ***b***

posse tamen eos per fantasiam multa confingere, ut putentur etiam homines in bestias demutare (*c. 18*).

IX. De transfugio Aeneae ad Italiam et de singularum gentium regnis (*c. 19*) et de Hebraeorum a Saule et deinceps (*c. 20*) et de Romano regno et de duobus geminis et condita Roma (*c. 21*).

X. Qui apud Hebraeos regnaverunt, quando Roma condita est (*c. 22*), et de Sibylla Erythraea et ceteris, quarum et verba ponit (*c. 23*), et de decem tribubus in Assyrios ductis et quos Romani in deos rettulerunt (*c. 24a*).

XI. De Manasse, a quo Esaias perhibetur occisus (*c. 24b*), et de duabus tribubus in Babylonem ductis et de septem sapientibus (*c. 25*) et de Cyro et Dario, qui captivos Iudaeos libertati pristinae reddiderunt, et de historia Iudith (*c. 26*) et de prophetis, quo quis tempore prophetarit (*c. 27*).

XII. De Osee, Amos (*c. 28*) et Esaia et Michaea et Iona et Ioele prophetis, qui⟨d⟩ de Christo et ecclesia prophetarint (*c. 29—30*).

XIII. De Abdia, Naum et Abbacuc et cantico eius (*c. 31—32*).

XIV. De Hieremia et Sophonia (*c. 33*), Daniele et Hiezechiele (*c. 34*), Aggaeo et Zacharia et Malachia prophetis et quae de novo praelocuti sunt testamento (*c. 35*).

---

1 fantasiam multā ¬ (*om.* per) ‖ putentur ¬ ***b***; putantur ***F*** ‖ 2 bestias ¬ ***b***; bestiis ***F*** ‖ 3 transfugio *scripsi* (*cf. Prudent. Symmach. 2, 504*); d&rans fusio ***F***; de transfusione ¬ ***b***; *cf. Aug. I 115, 30* ‖ 4 a] ac ¬ ‖ 5 regno ***F*** ¬; rege ***b*** ‖ 7 Qui apud ¬; Quia apud ***F***; de uia apud ***b***; De iis qui apud *Hoffm.* ‖ 9 et verba ***F b***; et *om.* ¬ ‖ 10 assyriam ¬ ‖ rettul. ***F***; retul. ¬ ***b*** ‖ 11 esaias *Aug.*; isaias ***F*** ¬ ***b*** ‖ 12 tribus ***F*** ¬ ‖ deductis ***F***; *sed cf. Aug. II 289, 24* ‖ 14 de historia ¬; de *om.* ***b***; de storia ***F*** ‖ 15 de ***F*** ¬; *om.* ***b*** ‖ prophetant ¬ ‖ 16 De ose ***F***; De oseę ¬; Deos ēē ***b*** ‖ esaia *Aug.*; isaia ***F*** ¬ ***b*** ‖ 17 iohele ***F*** ¬; iohel ***b*** ‖ quid de *scripsi* (*cf. Aug. II 292, 21*); qui de ***F*** ¬; quod d ***b***; quod de *Hoffm.*; *fortasse* quae de (*cf. Aug. 294, 9; 296, 17*) ‖ 19 XIII] *om.* ¬ ‖ abbacuc ***F***; abacuc ¬ ***b*** ‖ 21 XIV] XIII ¬ ‖ soph. ***F***; soff. ¬^{1} ***b***; suff. ¬^{2} ‖ danielo ***b***; danihelo ***F*** ¬ ‖ et ezechielo ***F*** ¬; *om.* *b* ‖ 23 quae ***F*** ¬ (*cf. Aug. II 303, 27*); quod ***b*** ‖ preloquuti ***F***

XV. De Esdra et Esther ⟨et⟩ quod ab hoc tempore non reges, sed principes praefuerint Iudaeis usque ad Aristobolum et de Macchabaeorum libris et, qui eo tempore passi sunt, inter martyres ab ecclesia receptis (*c. 36*), et quod paene omnes philosophi post Esdram fuerint, per quod prophetia prior apud Hebraeos esse reperiatur quam apud gentes philosophia (*c. 37*), et de litteris, quia iam fuerint ante legem et cur ecclesia in canonem aliquos non recipiat libros (*c. 38—39*).

XVI. De his, qui mundum antiquiorem esse, quam sacrae testantur litterae, confinxerunt, et de philosophicarum discrepatione sectarum, vel quae singulae eorum sectae defenderint (*c. 40*).

XVII. Quod, cum gentiles passim et indiscrete philosophos inter se dissidentes receperint [dum], nostra religio pseudoprophetas inprobaverit divinorum auctoritate fulta voluminum, in qua totius sit scientiae plenitudo (*c. 41*), et quomodo Ptolomaeo roganti a septuaginta interpretibus scripturae in linguam Graecam translatae sint (*c. 42*).

XVIII. Cur Graeca translatio discrepat ab Hebraeo, cum Iona propheta eleganter expositum (*c. 43—44*); et de captivitatibus Iudaeorum diversa per regna sibi suc-

---

1 XV] XIV ¬, *eademque differentia deinceps* ‖ ezdra ***b R*** (*Aug.*) ‖ hester ***F***¬; hesdr ***b*** ‖ et quod ¬; et *om.* ***F b*** ‖ 3 mach. ***F***¬***b*** ‖ 3 *sq. sententia parum perspicua; cf. Aug. II 311, 20* ‖ 4 recepti ¬ ‖ 5 ezdram ***b***; hesdram ***F*** ‖ per quod *scripsi*; per quos ***F b***; et quia ¬ ‖ 6 prophetia prior . . reperiatur ***F***¬; prophetiae priores . . reperiantur ***b*** ‖ 7 philosophia ***F***¬; philosophias ***b*** ‖ 8 in ¬***b***; *om.* ***F*** ‖ 11 confinx. ¬; confix. ***F b*** ‖ 12 vel quae ***F***; ꝉ (= *vel*) *b*; vel q̃ m̊ (= *quomodo*) ¬; sectarum [et quid]ꝉ singulae *Hoffm.* ‖ 15 dum nostra ***b*** (dum *seclusi*; *cf. Aug. II 316, 26*); dumnam ***F***; diuina ¬ ‖ 16 speudopr. ***b*** ‖ diuinarum ***b*** ‖ 17 in qua totius ***F***¬; inquantotius ***b*** ‖ 18 ptolomeo ***b***; pthołom. ¬; phtolom. ***F*** ‖ 20 discrepet? ‖ ab ***F***¬[2]; ad ¬[1]; a ***b*** ‖ Hebraeo *scripsi* (*cf. Aug. II 323, 30*); hebrea *mss* ‖ 21 cum] in? ‖ Iona] roma¬ ‖ propheta eligant̃ ***F***; prophetia eligant̃ (elegant̃¬[2])¬ (*cf. Aug. II 95, 28; 124, 4*); prophetę legantur ***b*** ‖ exposita ¬

cedentia tractis et de ducibus, qui Iudaeis interea praefuerunt, templumque sacrilegiis temeratum (*c. 45a*).

XIX. De Pompeio duce Romano, quomodo Hierosolyma ingressus Iudaeos tributarios fecerit, et de Herode alienigena (*c. 45b*), et quod Christo nato vel passo Iudaei per orbem cum libris suis ad testimonium sint dispersi (*c. 46*) et de Iob (*c. 47*).

XX. De prophetia Aggaei (*c. 48*), quomodo domum Dei non templum, sed ecclesiam significaverit, in qua modo et boni et mali sunt (*c. 49*), et de passione et de resurrectione Christi et apostolorum praedicatione (*c. 50*), et quod causa haereticorum ad profectum magis tendat ecclesiae, et quod per illos infamentur, qui in ea positi male vivunt, quod ab initio usque nunc et mundi persecutiones et Dei consolationes habeat ecclesia (*c. 51*), et de decem persecutionibus ecclesiae inconvenienter decem plagis Aegypti coaptatis (*c. 52*), et quod ignoretur novissimus dies (*c. 53a*), et contra eos, qui Christi doctrinam magicis artibus dicunt gentibus esse persuasam (*c. 53b; 54*).

---

3 hierosolimam *mss* ‖ 4 fecerit ***b***; fecit ***F*** ר ‖ de *om.* ***b*** ‖ 6 ordinem ר ‖ libris ***F*** (*cf. Aug. II 328, 27 sqq.*); liberis ר***b*** *Hoffm.* ‖ 8 propheta ***b*** ‖ aggei ***b*** (*cf. Aug. II 331, 26*); zachariae ***F***ר ‖ 10 *sq. ut editur* ר***b***; et de resurr. et de pass. christi ***F*** ‖ 12 prof. ***F***ר *Hoffm.*; perf. ***b*** ‖ 13 infamentur ר *Hoffm.*; infametur ***Fb*** ‖ 17 aegyptiis ר ‖ 19 persuasam ר[2] (?); persuasum ***F***ר[1] (?); persuasa ***b***

Iam supra in hac praefatione (pag. VII sq.) ostendere conati sumus, in libro duodevicesimo de civitate Dei codices **F** et ר saepius mirum in modum congruere, neque tamen ita, ut non crebro etiam differant inter se. Quod in ipsius orationis tenore perspeximus, id in titulis quoque huius libri apparet, in quibus cognatio quaedam inter **F** et ר conspicua est, non autem tanta, ut ר ex **F** aut ambos ex eodem exemplari aliquo descriptos esse verisimile sit.

Eiusmodi tituli ab eis, qui ex codicibus quibusdam in editiones receptae sunt, plane diversi et minus apte accurate eleganter compositi recentioremque aetatem redolentes, ut iam in altera editione mea indicavi (cf. praef. pag. IX et notam in lib. XIII c. 18), in codicibus Monacensibus etiam aliis de civitate Dei libris praemittuntur, velut libro XIII (partim) in **A** fol. 143^{v}, in ר fol. 121^{v}, in **F** fol. 203^{r}; libro XIV in **A** fol. 156^{r}, in ר fol. 130^{v}, in **F** fol. 231^{v}; libro XV in **A** fol. 171^{r}, in ר fol. 141^{v}, in **F** fol. 264^{v}; libro XVI in **A** fol. 191^{r}, in ר fol. 154^{r}; libro XVII in **A** fol. 206^{v}, in ר fol. 168^{v}.

Pauca hic addam, quae, quamquam aptius prioris voluminis praefationi insererentur, iam nunc leviter tangenda censeo, quia parum confido me usque ad totius operis editionem fore superstitem.

In primae editionis praefatione pag. VI de Augustano codice (**A**) haec scripsi:

„In priore parte (operis) summae auctoritatis est et in plerisque locis cum Corbeiensi conspirat". (Cf. progr. Norimberg. anno 1862 editum pag. 3.)

Hac fretus auctoritate in eiusdem editionis adnotatione critica haud raro eas quoque lectiones codicis **A** exscripsi, quae, cum haud improbae viderentur, neque in **F** (= Frisingensi, nunc Monacensi lat. 6267), obviae neque ex Corbeiensi vetustissimo (= **C**) vel ex alio aliquo Parisino codice a Duebnero in editioue anni 1838 enotatae fuerunt, velut pag. 29, 30 (33, 20 alterius meae editionis): testem mentis suae; p. 33, 16 (37, 22): proponant; p. 39, 17 (44, 19): ammirari; p. 41, 9 (46, 17 sq): praesens (om. est); p. 44, 24 (50, 13): securos esse ab hostili terrore; p. 45, 18 (51, 11): et alia; p. 62, 34 (71, 2): cuiusdam magni; p. 66, 11 (74, 24): ante oriri; p. 69, 10 (78, 4): augeat semper; p. 72, 26 (82, 1): quodam mihi.

Has varias Augustani nostri lectiones quoniam ne in Coloniensi quidem codice (K) a me ipso anno 1876 collato repperi, meras illas interpolationes ratus intempestivo brevitatis studio in altera editione prorsus omisi.

Atqui eaedem nunc aut in solis codicibus Lugdunensibus (LΛ) inveniuntur aut ex Corbeiensi quoque antiquissimo aliisque optimis codicibus ab Hoffmanno diligenter exploratis erutae sunt, unde colligitur illas si non veras, certe admodum probabiles esse et rectius me prius quam posterius de eis iudicasse.

Quid, quod Em. Hoffmann, qui in praefatione voluminis prioris pag. XVII de Augustano minus aeque sententiam fert, inscius atque tacitus ipse pro illo testimonium perhibet. Quas enim supra memoravimus codicis Augustani lectiones, eas omnes exceptâ unâ (et alia p. 51, 11 D^2) ex suis codicibus in textum recepit nusquam in adnotatione critica Augustani codicis mentione facta. (Cf. editionis Hoffmannianae pag. 37, 4; 41, 24; 49, 22; 52, 3; 56, 12; 57, 13; 79, 12; 83, 18; 87, 13; 91, 25.)

Illud sane non est diffitendum, propinquiorem Augustani cum Lugdunensibus cognationem non in omnibus primorum quinque librorum partibus pariter esse manifestam; at in duobus primis saltem libris nullus ceterorum codicum ad Lugdunenses LΛ propius accedit quam Augustanus.

Restat ut cum multa gratiarum actione testificer a bibliothecarum Monacensium curatoribus atque custodibus in studiis meis assidue me comiterque esse adiutum et Alfonsum Kalb, amicum et collegam doctissimum, in plagulis corrigendis benevole mihi operam navasse.

Scripsi Monachii mense Novembri 1904.

B. Dombart.

SIGLORUM INDEX.

V = cod. Veron. n. 28, saec. VII, lib. XI—XVI.
R = cod. Monac. (Fris.) lat. n. 6259, saec. X, lib. XV—XXII.
A = cod. Monac. (August.) lat. n. 3831, saec. X, lib. I—XXII.
F = cod. Monac. (Fris.) lat. n. 6267, saec. IX, lib. I—XVIII.
G = cod. Sangall. 178, saec. IX, lib. XI—XXII.
˥ = cod. Monac. (Ratisb.) lat. n. 13 024, saec. X, lib. I—XXII.
L = cod. Monac. (Aldersp.) lat. n. 2532 sq., saec. XI, lib. I—XXII.
a = cod. Par. n. 2050, saec. X, lib. I—XXII.
b = cod. Par. n. 2051, saec. X, lib. I—XXII.
e = cod. Par. n. 11 638, saec. X, lib. I—XXII.
f = cod. Par. n. 11 637 (Germ. 253), saec. XI, lib. XI—XXII.
g = cod. Par. (Corb.) n. 12 215, saec. X, lib. XVI—XXII.
l = cod. Lugdun. n. 608, saec. IX, lib. I (in.); VI—XIV.
p = cod. Patav. n. 1469, saec. XIV, lib. I—XXII.
q = cod. Patav. n. 1490, saec. XIII, lib. I—XXII.
r = specimen cod. Farfensis n. 26 (bibl. Vitt. Emm.), saec. XI.
s = specimen cod. S. Crucis n. 138 (bibl. Vitt. Emm.), saec. X.
t = specimen cod. S. Crucis n. 391 (bibl. Vitt. Emm.), saec. X.
μ = cod. Par. n. 2171, saec. XI. (Anecdota Maredsolana Morini p. 20 sqq.)
π = lectiones Primasianae.
ed. princ. = ed. anno 1467 Sublaquei excusa.
ed. Lovan. = ed. anno 1576 Antverpiae impressa.
v = ed. quae anno 1838 post recensionem Benedictinorum Duebneri imprimis cura Parisiis apud Gaume fratres prodiit.

E = Eugippii Excerpta ed. Pius Knoell. Vindobonae 1885 (CSEL).
E^a = cod. Ambros. c. 73 inf., saec. VII.
E^d = cod. Desnoyersii n. 1720, saec. VIII.
E^g = cod. Sangall. n. 176, saec. IX.
E^m = cod. Cheltenh. (Mediomont.) n. 12263, saec. VIII.
E^p = cod. Par. n. 11642, saec. IX.
E^q = codicis Par. n. 11642 folia sex postrema.
E^t = cod. Par. n. 2109, olim Tellerianus, saec. IX..
E^v = cod. Vat. n. 3375, saec. VII.

LIBER XIV.

Caput I.

Per inoboedientiam primi hominis omnes in secundae mortis perpetuitatem ruituros fuisse, nisi multos Dei gratia liberaret.

Diximus iam superioribus libris ad humanum genus non solum naturae similitudine sociandum, verum etiam quadam cognationis necessitudine in unitatem concordem pacis vinculo conligandum ex homine uno Deum voluisse homines instituere, neque hoc genus fuisse in singulis quibusque moriturum, nisi duo primi, quorum creatus est unus ex nullo, altera ex illo, id inoboedientia meruissent, a quibus admissum est tam grande peccatum, ut in deterius eo natura mutaretur humana, etiam in posteros obligatione peccati et mortis necessitate transmissa. Mortis autem regnum in homines usque adeo dominatum est, ut omnes in secundam quoque mortem, cuius nullus est finis, poena debita praecipites ageret, nisi inde quosdam indebita Dei gratia liberaret. Ac per hoc factum est, ut, cum tot tantaeque gentes per terrarum orbem diversis ritibus moribusque viventes multiplici linguarum armorum vestium sint varietate distinctae, non tamen amplius quam duo quaedam genera humanae societatis existerent, quas civitates duas secundum scripturas nostras merito appellare possemus. Una quippe est hominum secundum car-

---

7 super. *VAFap* (*cf. lib. 5 c. 21 extr.; l. 12 c. 1 in.*); in sup. *Gbev* (*cf. l. 15 c. 1 in.*) ‖ 26 possemus *VAFep*; possumus *abl*[2]; possimus *Gl*[1]*v* ‖ unam *F* ‖ est *om. F*

nem, altera secundum spiritum vivere in sui cuiusque generis pace volentium et, cum id quod expetunt adsequuntur, in sui cuiusque generis pace viventium.

Caput II.

De vita carnali, quae non ex corporis tantum. sed etiam ex animi intellegenda sit vitiis.

Prius ergo videndum est, quid sit secundum carnem, quid secundum spiritum vivere. Quisquis enim hoc quod diximus prima fronte inspicit, vel non recolens vel minus advertens quem ad modum scripturae sanctae loquantur, potest putare philosophos quidem Epicureos secundum carnem vivere, quia summum bonum hominis in corporis voluptate posuerunt, et si qui alii sunt, qui quoquo modo corporis bonum summum bonum esse hominis opinati sunt, et eorum omne vulgus, qui non aliquo dogmate vel eo modo philosophantur, sed proclives ad libidinem nisi ex voluptatibus, quas corporeis sensibus capiunt, gaudere nesciunt; Stoicos autem, qui summum bonum hominis in animo ponunt, secundum spiritum vivere, quia et hominis animus quid est nisi spiritus? Sed sicut loquitur scriptura divina, secundum carnem vivere utrique monstrantur. Carnem quippe appellat non solum corpus terreni atque mortalis animantis (veluti cum dicit: *Non omnis caro eadem caro; alia quidem hominis, alia autem caro pecoris, alia volucrum, alia piscium*), sed et aliis multis modis significatione huius nominis utitur, inter quos varios locutionis modos saepe etiam ipsum hominem, id est naturam hominis, carnem nuncupat, modo locutionis a parte totum, quale est: *Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro.* Quid enim voluit intellegi nisi omnis homo?

25) 1. Cor. 15, 39. 30) Rom. 3, 20.

---

1 alteram *Fb* || 2 assecuntur *VAFe* || 24 sed alia quidem *v* || 25 et *FGabep; om. VAlv*

Quod apertius paulo post ait: *In lege nemo iustificatur,* et ad Galatas: *Scientes autem quia non iustificatur homo ex operibus legis.* Secundum hoc intellegitur: *Et Verbum caro factum est,* id est homo; quod non recte accipientes quidam putaverunt Christo humanam animam defuisse. Sicut enim a toto pars accipitur, ubi Mariae Magdalenae verba in evangelio leguntur dicentis: *Tulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum,* cum de sola Christi carne loqueretur, quam sepultam de monumento putabat ablatam: ita et a parte totum carne nominata intellegitur homo, sicuti ea sunt quae supra commemoravimus.

Cum igitur multis modis, quos perscrutari et colligere longum est, divina scriptura nuncupet carnem: quid sit secundum carnem vivere (quod profecto malum est, cum ipsa carnis natura non sit malum) ut indagare possimus, inspiciamus diligenter illum locum epistulae Pauli apostoli quam scripsit ad Galatas, ubi ait: *Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicationes, inmunditiae, luxuria, idolorum servitus, veneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, invidiae, ebrietates, comisationes et his similia; quae praedico vobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt.* Iste totus epistulae apostolicae locus, quantum ad rem praesentem satis esse videbitur, consideratus poterit hanc dissolvere quaestionem, quid sit secundum carnem vivere. In operibus namque carnis, quae manifesta esse dixit eaque commemorata

1) Gal. 3, 11. 3) Ib. 2, 16. 4) Io. 1, 14. 8) Io. 20, 13. 24) Gal. 5, 19 sqq.

---

1 iustificabitur *AFGp* ‖ 2 autem *mss sec. Graec.; om. v* ‖ iustificatur *VGabel sec. Graec.*; iustificabitur *AFpv* ‖ *ordo verborum* paulo post *et* ad Galatas *invertendus videtur esse* ‖ 7 abstulerunt *v* ‖ 11 sicut *AGel* ‖ 13 prescrut. *VF* ‖ 19 adulteria fornic. *v* ‖ 20 luxuria *Vep*; luxuriae (luxoriae) *rell. v* ‖ 22 comisat. *Vp*; comissat. *el*; comess. *abv*; commess. *AFG* ‖ 23 sicut *VGabep*; sicut et *AFlv; cf. l. 21 c. 25*

damnavit, non illa tantum invenimus, quae ad voluptatem pertinent carnis, sicuti sunt fornicationes, inmunditiae, luxuria, ebrietates, comisationes; verum etiam illa, quibus animi vitia demonstrantur a voluptate carnis aliena. Quis enim servitutem, quae idolis exhibetur, veneficia, inimicitias, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, invidias non potius intellegat animi vitia esse quam carnis? Quando quidem fieri potest, ut propter idololatriam vel haeresis alicuius errorem a voluptatibus corporis temperetur; et tamen etiam tunc homo, quamvis carnis libidines continere atque cohibere videatur, secundum carnem vivere hac apostolica auctoritate convincitur, et in eo, quod abstinet a voluptatibus carnis, damnabilia opera carnis agere demonstratur. Quis inimicitias non in animo habeat? aut quis ita loquatur, ut inimico suo vel quem putat inimicum dicat: „Malam carnem," ac non potius: „Malum animum habes adversus me"? Postremo sicut carnalitates, ut ita dicam, si quis audisset, non dubitaret carni tribuere, ita nemo dubitat animositates ad animum pertinere. Cur ergo haec omnia et his similia doctor gentium in fide et veritate opera carnis appellat, nisi quia eo locutionis modo, quo totum significatur a parte, ipsum hominem vult nomine carnis intellegi?

Caput III.

Peccati causam ex anima, non ex carne prodisse, et corruptionem ex peccato contractam non peccatum esse, sed poenam.

Quod si quisquam dicit carnem causam esse in malis moribus quorumcumque vitiorum, eo quod anima carne affecta sic vivit, profecto non universam hominis naturam diligenter advertit. Nam *„corpus* quidem *corruptibile ad-*

---

3 comis. *V*; comiss. (comess., comess.) *rell.* *v* || 10 corporis *mss* (632, 10); carnis *v* || 17 adversum *v* || 18 dubitasset *abv*

gravat animam.“ Unde etiam idem apostolus agens de hoc corruptibili corpore, de quo paulo ante dixerat: *Etsi exterior homo noster corrumpitur: Scimus,* inquit, *quia, si terrena nostra domus habitationis resolvatur, aedificationem habemus ex Deo, domum non manu factam aeternam in caelis. Etenim in hoc ingemescimus, habitaculum nostrum quod de caelo est superindui cupientes; si tamen et induti, non nudi inveniamur. Etenim qui sumus in hac habitatione, ingemescimus gravati, in quo nolumus exspoliari, sed supervestiri, ut absorbeatur mortale a vita.* Et adgravamur ergo corruptibili corpore, et ipsius adgravationis causam non naturam substantiamque corporis, sed eius corruptionem scientes nolumus corpore spoliari, sed eius inmortalitate vestiri. Et tunc enim erit, sed quia corruptibile non erit, non gravabit. *Adgravat* ergo nunc *animam corpus corruptibile, et deprimit terrena inhabitatio sensum multa cogitantem.* Verum tamen qui omnia mala animae ex corpore putant accidisse, in errore sunt.

Quamvis enim Vergilius Platonicam videatur luculentis versibus explicare sententiam dicens:

Igneus est ollis vigor et caelestis origo
Seminibus, quantum non noxia corpora tardant
Terrenique hebetant artus moribundaque membra,

omnesque illas notissimas quattuor animi perturbationes, cupiditatem timorem, laetitiam tristitiam, quasi origines omnium peccatorum atque vitiorum volens intellegi ex corpore accidere subiungat et dicat:

1) Sap. 9, 15. 3) 2. Cor. 4, 16. 11) Ib. 5, 1 sqq. 17) Sap. 9, 15.

---

4 habitationis $VA^{1}ablpv$; huius habit. $A^{2}FGe$ ‖ dissolv. *av* ‖ 6 *et* 9 ingemisc. *v* ‖ 9 in quo *mss*; eo quod *v* ‖ 10 spoliari *AGe* ‖ 14 spol. *VAFGelp*; expol. *abvE* ‖ enim *om. Al* ‖ 22 ollis *AFav*; illis *VGbelp*

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, nec auras
Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco:

tamen aliter se habet fides nostra. Nam corruptio corporis, quae adgravat animam, non peccati primi est causa, sed poena; nec caro corruptibilis animam peccatricem, sed anima peccatrix fecit esse corruptibilem carnem. Ex qua corruptione carnis licet existant quaedam incitamenta vitiorum et ipsa desideria vitiosa, non tamen omnia vitae iniquae vitia tribuenda sunt carni, ne ab his omnibus purgemus diabolum, qui non habet carnem. Etsi enim diabolus fornicator vel ebriosus vel si quid huius modi mali est, quod ad carnis pertinet voluptates, non potest dici, cum sit etiam talium peccatorum suasor et instigator occultus: est tamen maxime superbus atque invidus. Quae illum vitiositas sic obtinuit, ut propter hanc esset in carceribus caliginosi huius aeris aeterno supplicio destinatus. Haec autem vitia, quae tenent in diabolo principatum, carni tribuit apostolus, quam certum est diabolum non habere. Dicit enim inimicitias, contentiones, aemulationes, animositates, invidias opera esse carnis; quorum omnium malorum caput atque origo superbia est, quae sine carne regnat in diabolo. Quis autem illo est inimicior sanctis? Quis adversus eos contentiosior, animosior et magis aemulus atque invidus invenitur? At haec omnia cum habeat sine carne, quo modo sunt ista opera carnis, nisi quia opera sunt hominis, quem, sicut dixi, nomine carnis appellat? Non enim habendo carnem, quam non habet diabolus, sed vivendo secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, factus est homo similis diabolo; quia et ille secundum se ipsum vivere voluit, quando in veritate non stetit, ut non de Dei, sed de suo mendacium loqueretur,

3) Aen. 6, 730 sqq. 21) Gal. 5, 20. 32) Io. 8, 44.

---

3 suscipiunt *Abe*[1] || 24 animosior *om. AE* || 25 At *Vl*[2]; Ad *l*[1]; Et *AFGepv; om. ab*

qui non solum mendax, verum etiam mendacii pater est. Primus est quippe mentitus, et a quo peccatum, ab illo coepit esse mendacium.

CAPUT IV.

Quid sit secundum hominem, quid autem secundum Deum vivere.

Cum ergo vivit homo secundum hominem, non secundum Deum, similis est diabolo; quia nec angelo secundum angelum, sed secundum Deum vivendum fuit, ut staret in veritate et veritatem de illius, non de suo mendacium loqueretur. Nam et de homine alio loco idem apostolus ait: *Si autem veritas Dei in meo mendacio abundavit.* Nostrum dixit mendacium, veritatem Dei. Cum itaque vivit homo secundum veritatem, non vivit secundum se ipsum, sed secundum Deum. Deus est enim qui dixit: *Ego sum veritas.* Cum vero vivit secundum se ipsum, hoc est secundum hominem, non secundum Deum, profecto secundum mendacium vivit; non quia homo ipse mendacium est, cum sit eius auctor et creator Deus, qui non est utique auctor creatorque mendacii, sed quia homo ita factus est rectus, ut non secundum se ipsum, sed secundum eum, a quo factus est, viveret, id est illius potius quam suam faceret voluntatem: non ita vivere, quem ad modum est factus ut viveret, hoc est mendacium. Beatus quippe vult esse etiam non sic vivendo ut possit esse. Quid est ista voluntate mendacius? Unde non frustra dici potest omne peccatum esse mendacium. Non enim fit peccatum nisi ea voluntate, qua volumus ut bene sit nobis vel nolumus ut male sit nobis. Ergo mendacium est, quod, cum fiat ut bene sit nobis,

13) Rom. 3, 7. 16) Io. 14, 6.

---

5 quid autem *V*; quid q^1; quidve pq^2v ‖ 13 nostrum] meum *pv* ‖ 23 non *VAelp*; non autem *FGabv*

hinc potius male est nobis, vel cum fiat, ut melius sit nobis, hinc potius peius est nobis. Unde hoc, nisi quia de Deo potest bene esse homini, quem delinquendo deserit, non de se ipso, secundum quem vivendo delinquit?

Quod itaque diximus, hinc extitisse duas civitates diversas inter se atque contrarias, quod alii secundum carnem, alii secundum spiritum viverent: potest etiam isto modo dici quod alii secundum hominem, alii secundum Deum vivant. Apertissime quippe ⟨Paulus⟩ ad Corinthios dicit: *Cum enim ⟨sint⟩ inter vos aemulatio et contentio, nonne carnales estis et secundum hominem ambulatis?* Quod ergo est ambulare secundum hominem, hoc est esse carnalem, quod a carne, id est a parte hominis, intellegitur homo. Eosdem ipsos quippe dixit superius animales, quos postea carnales, ita loquens: *Quis enim scit,* inquit, *hominum, quae sunt hominis, nisi spiritus hominis, qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo scit nisi spiritus Dei. Nos autem,* inquit, *non spiritum huius mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo est, ut sciamus quae a Deo donata sunt nobis; quae et loquimur, non in sapientiae humanae doctis verbis, sed doctis spiritu, spiritalibus spiritalia comparantes. Animalis autem homo non percipit quae sunt spiritus Dei; stultitia est enim illi.* Talibus igitur, id est animalibus, paulo post dicit: *Et ego, fratres, non potui loqui vobis quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus;* et illud et hoc eodem loquendi modo, id est a parte totum. Et ab anima namque et a carne, quae sunt partes hominis, potest totum significari, quod est homo; atque ita non est aliud animalis homo, aliud carnalis, sed idem ipsum est utrumque, id est secundum hominem vivens homo; sicut non aliud quam homines significantur, sive ubi legitur: *Ex operibus legis non*

11) 1. Cor. 3, 3. 24) Ib. 2, 11 sqq. 26) Ib. 3, 1.

---

9 Paulus *pv*; apłs *G; om. VAFabel* ‖ 10 inter uos *Vl sec. Graec. (cf. Cypr. 115, 10; 428, 6 Hart.);* sint inter uos *AFGabp*; sit inter uos *e*; inter vos sint *v* ‖ 21 doctis spiritu *Aelv sec. Graec.*; docti spiritu *VGabp*; doctrina sp. *F* ‖ 26 et hoc *Vep*; ex hoc *AFGablv*

iustificabitur omnis caro, sive quod scriptum est: *Septuaginta quinque animae descenderunt cum Iacob in Aegyptum.* Et ibi enim per omnem carnem omnis homo, et ibi per septuaginta quinque animas septuaginta quinque homines intelleguntur. Et quod dictum est: *Non in sapientiae humanae doctis verbis,* potuit dici: „Non in sapientiae carnalis"; sicut quod dictum est: *Secundum hominem ambulatis,* potuit dici: „Secundum carnem". Magis autem hoc apparuit in his quae subiunxit: *Cum enim quis dicat: Ego quidem sum Pauli, alius autem: Ego Apollo, nonne homines estis?* Quod dicebat: *Animales estis,* et: *Carnales estis,* expressius dixit: *Homines estis,* quod est: „Secundum hominem vivitis, non secundum Deum, secundum quem si viveretis, dii essetis."

Caput V.

Quod de corporis animaeque natura tolerabilior quidem Platonicorum quam Manichaeorum sit opinio, sed et ipsa reprobanda, quoniam vitiorum omnium causas naturae carnis ascribit.

Non igitur opus est in peccatis vitiisque nostris ad Creatoris iniuriam carnis accusare naturam, quae in genere atque ordine suo bona est; sed deserto Creatore bono vivere secundum creatum bonum non est bonum, sive quisque secundum carnem sive secundum animam sive secundum totum hominem, qui ex anima constat et carne (unde et nomine solius animae et nomine solius carnis significari potest) eligat vivere. Nam qui velut summum bonum laudat animae naturam et tamquam malum naturam carnis accusat, profecto et animam carnaliter

1) Rom. 3, 20. 3) Gen. 46, 27. 11) 1. Cor. 3, 4.

1 iustificatur *Ve; cf. 4,29* ‖ 10 quidem *mss; om. v* ‖ 18 ipsa reprobanda *V*; ipsi reprobantur *pqv* ‖ omnium *V; om. pqv* ‖ ascribit *scripsi;* ascripti *V*; adscribunt *pqv*

adpetit et carnem carnaliter fugit, quoniam id vanitate sentit humana, non veritate divina. Non quidem Platonici sicut Manichaei desipiunt, ut tamquam mali naturam terrena corpora detestentur, cum omnia elementa, quibus iste mundus visibilis contrectabilisque compactus est, qualitatesque eorum Deo artifici tribuant; verum tamen ex terrenis artubus moribundisque membris sic affici animas opinantur, ut hinc eis sint morbi cupiditatum et timorum et laetitiae sive tristitiae; quibus quattuor vel perturbationibus, ut Cicero appellat, vel passionibus, ut plerique verbum e verbo Graeco exprimunt, omnis humanorum morum vitiositas continetur. Quod si ita est, quid est quod Aeneas apud Vergilium, cum audisset a patre apud inferos animas rursus ad corpora redituras, hanc opinionem miratur exclamans:

O pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
Sublimes animas iterumque ad tarda reverti
Corpora? Quae lucis miseris tam dira cupido?

Numquidnam haec tam dira cupido ex terrenis artubus moribundisque membris adhuc inest animarum illi praedicatissimae puritati? Nonne ab huius modi corporeis, ut dicit, pestibus omnibus eas asserit esse purgatas, cum rursus incipiunt in corpora velle reverti? Unde colligitur, etiamsi ita se haberet, quod est omnino vanissimum, vicissim alternans incessabiliter euntium atque redeuntium animarum mundatio et inquinatio, non potuisse veraciter dici omnes culpabiles atque vitiosos motus animarum eis ex terrenis corporibus inolescere, si quidem secundum ipsos illa, ut locutor nobilis ait, dira cupido usque adeo non est ex corpore, ut ab omni corporea peste purgatam et extra omne corpus animam constitutam ipsa esse

10) Tusc. 4, 6. 19) Aen. 6, 719 sqq. 24) Aen. 6, 751.

32 et *om.* *V* ‖ ipsa (*scil.* dira cupido) V^1*FGl*; ipsam V^2*Av*

compellat in corpore. Unde etiam illis fatentibus non ex carne tantum afficitur anima, ut cupiat metuat, laetetur aegrescat, verum etiam ex se ipsa his potest motibus agitari.

Caput VI.

De qualitate voluntatis humanae, sub cuius iudicio affectiones animi aut pravae habentur aut rectae.

Interest autem qualis sit voluntas hominis; quia si perversa est, perversos habebit hos motus; si autem recta est, non solum inculpabiles, verum etiam laudabiles erunt. Voluntas est quippe in omnibus; immo omnes nihil aliud quam voluntates sunt. Nam quid est cupiditas et laetitia nisi voluntas in eorum consensione quae volumus? Et quid est metus atque tristitia nisi voluntas in dissensione ab his quae nolumus? Sed cum consentimus appetendo ea quae volumus, cupiditas; cum autem consentimus fruendo his quae volumus, laetitia vocatur. Itemque cum dissentimus ab eo quod accidere nolumus, talis voluntas metus est; cum autem dissentimus ab eo quod nolentibus accidit, talis voluntas tristitia est. Et omnino pro varietate rerum, quae appetuntur atque fugiuntur, sicut allicitur vel offenditur voluntas hominis, ita in hos vel illos affectus mutatur et vertitur. Quapropter homo, qui secundum Deum, non secundum hominem vivit, oportet ut sit amator boni; unde fit consequens ut malum oderit. Et quoniam nemo natura, sed quisquis malus est, vitio malus est: perfectum odium debet malis, qui secundum Deum vivit, ut nec propter vitium oderit hominem nec amet vitium propter hominem, sed oderit vitium, amet hominem. Sanato enim vitio totum quod amare, nihil autem quod debeat odisse remanebit.

28) Ps. 138, 22.

---

8 qua si V^1G^1 || 13 *sq.* consensione .. dissensione *mss*; consensionem .. dissensionem *v*

Caput VII.

Amorem et dilectionem indifferenter et in bono et in malo apud sacras litteras inveniri.

Nam cuius propositum est amare Deum et non secundum hominem, sed secundum Deum amare proximum, sicut etiam se ipsum: procul dubio propter hunc amorem dicitur voluntatis bonae, quae usitatius in scripturis sanctis caritas appellatur; sed amor quoque secundum easdem sacras litteras dicitur. Nam et amatorem boni apostolus dicit esse debere, quem regendo populo praecipit eligendum, et ipse Dominus Petrum apostolum interrogans cum dixisset: *Diligis me plus his?* ille respondit: *Domine, tu scis quia amo te;* et iterum Dominus quaesivit, non utrum amaret, sed utrum diligeret eum Petrus; at ille respondit iterum: *Domine, tu scis quia amo te;* tertia vero interrogatione et ipse Iesus non ait: „Diligis me?“ sed: *Amas me?* ubi secutus ait evangelista: *Contristatus est Petrus, quia dixit ei tertio: Amas me?* cum Dominus non tertio, sed semel dixerit: *Amas me?* bis autem dixerit: *Diligis me?* Unde intellegimus, quod etiam cum dicebat Dominus: *Diligis me?* nihil aliud dicebat quam: *Amas me?* Petrus autem non mutavit huius unius rei verbum, sed etiam tertio: *Domine,* inquit, *tu omnia scis, tu scis quia amo te.*

Hoc propterea commemorandum putavi, quia nonnulli arbitrantur aliud esse dilectionem sive caritatem, aliud amorem. Dicunt enim dilectionem accipiendam esse in bono, amorem in malo. Sic autem nec ipsos auctores saecularium litterarum locutos esse certissimum est. Sed viderint philosophi utrum vel qua ratione ista discernant; amorem tamen eos in bonis rebus et erga ipsum Deum

11) 1. Tim. 3, 1 sqq. 24) Io. 21, 15 sqq.

---

7 sanctis *mss (progr. p. 17);* sacris *v* ‖ 12 plus is *V*[1]; plus quam hi *Fl* ‖ 16 iesus *mss*; dominus *v* ‖ 23 tu scis] tu nosti *l*

magni pendere, libri eorum satis loquuntur. Sed scripturas religionis nostrae, quarum auctoritatem ceteris omnibus litteris anteponimus, non aliud dicere amorem, aliud dilectionem vel caritatem, insinuandum fuit. Nam et amorem in bono dici iam ostendimus. Sed ne quis existimet amorem quidem et in malo et in bono, dilectionem autem non nisi in bono esse dicendam, illud adtendat quod in psalmo scriptum est: *Qui autem diligit iniquitatem, odit animam suam,* et illud apostoli Iohannis: *Si quis dilexerit mundum, non est dilectio Patris in illo.* Ecce uno loco dilectio et in bono et in malo. Amorem autem in malo (quia in bono iam ostendimus) ne quisquam flagitet, legat quod scriptum est: *Erunt enim homines se ipsos amantes, amatores pecuniae.* Recta itaque voluntas est bonus amor et voluntas perversa malus amor. Amor ergo inhians habere quod amatur, cupiditas est, id autem habens eoque fruens laetitia; fugiens quod ei adversatur, timor est, idque si acciderit sentiens tristitia est. Proinde mala sunt ista, si malus amor est; bona, si bonus. Quod dicimus, de scripturis probemus. Concupiscit apostolus dissolvi et esse cum Christo; et: *Concupivit anima mea desiderare iudicia tua,* vel si accommodatius dicitur: *Desideravit anima mea concupiscere iudicia tua;* et: *Concupiscentia sapientiae perducit ad regnum.* Hoc tamen loquendi obtinuit consuetudo, ut, si cupiditas vel concupiscentia dicatur nec addatur cuius rei sit, non nisi in malo possit intellegi. Laetitia in bono est: *Laetamini in Domino et exultate iusti;* et: *Dedisti laetitiam in cor meum;* et: *Adimplebis me laetitia cum vultu tuo.* Timor in bono est apud apostolum, ubi ait:

9) Ps. 10, 5 (6). 10) 1. Io. 2, 15. 14) 2. Tim. 3, 2. 21) Phil. 1, 23. 24) Ps. 118, 20. 25) Sap. 6, 21 (LXX). 28) Ps. 31, 11. 29) Ps. 4, 8. 30) Ps. 15, 11.

---

1 locuntur *VFGel* ‖ 3 omnibus *mss*; quibusque *v* ‖ 10 in eo *av* ‖ 17 eoque] atque *E* ‖ laetitia est *Gav*

Cum timore et tremore vestram ipsorum salutem operamini; et: *Noli altum sapere, sed time;* et: *Timeo autem, ne, sicut serpens Evam seduxit astutia sua, sic et vestrae mentes corrumpantur a castitate, quae est in Christo.* De tristitia vero, quam Cicero magis aegritudinem appellat, dolorem autem Vergilius, ubi ait: „Dolent gaudentque“, (sed ideo malui tristitiam dicere, quia aegritudo vel dolor usitatius in corporibus dicitur), scrupulosior quaestio est, utrum inveniri possit in bono.

Caput VIII.

De tribus perturbationibus, quas in animo sapientis Stoici esse voluerunt, excluso dolore sive tristitia, quam virtus animi sentire non debeat.

Quas enim Graeci appellant εὐπαθείας, Latine autem Cicero constantias nominavit, Stoici tres esse voluerunt pro tribus perturbationibus in animo sapientis, pro cupiditate voluntatem, pro laetitia gaudium, pro metu cautionem; pro aegritudine vero vel dolore, quam nos vitandae ambiguitatis gratia tristitiam maluimus dicere, negaverunt esse posse aliquid in animo sapientis. Voluntas quippe, inquiunt, appetit bonum, quod facit sapiens; gaudium de bono adepto est, quod ubique adipiscitur sapiens; cautio devitat malum, quod debet sapiens devitare; tristitia porro quia de malo est, quod iam accidit, nullum autem malum existimant posse accidere sapienti, nihil in eius animo pro illa esse posse dixerunt. Sic ergo illi loquuntur, ut velle gaudere cavere negent nisi sapientem; stultum autem non nisi cupere laetari, metuere contristari; et illas tres esse constantias, has autem quattuor perturbationes secundum Ciceronem, secundum autem plurimos passiones. Graece autem illae tres, sicut dixi, appellantur εὐπάθειαι; istae autem quattuor πάθη. Haec locutio utrum scripturis sanctis congruat, cum quaererem quantum potui diligen-

2) Phil. 2, 12. Rom. 11, 20. 4) 2. Cor. 11, 3. 5) Tusc. 3, 10. 6) Aen. 6, 733.

ter, illud inveni quod ait propheta: *Non est gaudere impiis, dicit Dominus;* tamquam impii laetari possint potius quam gaudere de malis, quia gaudium proprie bonorum et piorum est. Item illud in evangelio: *Quaecumque vultis ut faciant vobis homines, haec et vos facite illis,* ita dictum videtur, tamquam nemo possit aliquid male vel turpiter velle, sed cupere. Denique propter consuetudinem locutionis nonnulli interpretes addiderunt „bona" et ita interpretati sunt: „Quaecumque vultis ut faciant vobis homines bona." Cavendum enim putaverunt, ne quisquam inhonesta velit sibi fieri ab hominibus, ut de turpioribus taceam, certe luxuriosa convivia, in quibus se, si et ipse illis faciat, hoc praeceptum existimet impleturum. Sed in Graeco evangelio, unde in Latinum translatum est, non legitur „bona", sed: *Quaecumque vultis ut faciant vobis homines, haec et vos facite illis;* credo propterea, quia in eo quod dixit *vultis,* iam voluit intellegi „bona". Non enim ait „cupitis".

Non tamen semper his proprietatibus locutio nostra frenanda est, sed interdum his utendum est; et cum legimus eos, quorum auctoritati resultare fas non est, ibi sunt intellegendae, ubi rectus sensus alium exitum non potest invenire; sicut ista sunt, quae exempli gratia partim ex propheta, partim ex evangelio commemoravimus. Quis enim nescit impios exultare laetitia? et tamen: *Non est gaudere impiis, dicit Dominus.* Unde, nisi quia gaudere aliud est, quando proprie signateque hoc verbum ponitur? Item quis negaverit non recte praecipi hominibus, ut quaecumque ab aliis sibi fieri cupiunt, haec eis et ipsi faciant; ne se invicem turpitudine inlicitae voluptatis oblectent? et tamen saluberrimum verissimumque praeceptum est: *Quaecumque vultis ut faciant vobis homines,*

2) Esai. 57, 21. 5) Mt. 7, 12.

---

13 faciat] faciat. similia *v* ‖ 19 his se *A* (hisce?) ‖ 22 intellegendae *Fv*; —da *G*; —di *VAabelp*.

eadem et vos facite illis. Et hoc unde, nisi quia hoc loco modo quodam proprio voluntas posita est, quae in malo accipi non potest? Locutione vero usitatiore, quam frequentat maxime consuetudo sermonis, non utique diceretur: *Noli velle mentiri omne mendacium,* nisi esset et voluntas mala, a cuius pravitate illa distinguitur, quam praedicaverunt angeli dicentes: *Pax in terra hominibus bonae voluntatis.* Nam ex abundanti additum est „bonae", si esse non potest nisi bona. Quid autem magnum in caritatis laudibus dixisset apostolus, quod non gaudeat super iniquitate, nisi quia ita malignitas gaudet? Et apud auctores saecularium litterarum talis istorum verborum indifferentia reperitur. Ait enim Cicero orator amplissimus: „Cupio, patres conscripti, me esse clementem." Quia id verbum in bono posuit, quis tam perverse doctus existat, qui non eum „Cupio", sed „Volo" potius dicere debuisse contendat? Porro apud Terentium flagitiosus adulescens insana flagrans cupidine:

Nihil volo aliud, inquit, nisi Philumenam.

Quam voluntatem fuisse libidinem responsio, quae ibi servi eius sanioris inducitur, satis indicat. Ait namque domino suo:

Quanto satius est,
Te id dare operam, qui istum amorem ex animo amoveas tuo,
Quam id loqui, quo magis libido frustra accendatur tua?

Gaudium vero eos et in malo posuisse ille ipse Vergilia-

5) Eccli. 7, 13. 8) Lc. 2, 14. 11) 1. Cor. 13, 6. 14) Cat. 1, 2, 4. 27) Ter. Andr. 2, 1, 6 sqq.

---

8 ex abundanti (hab.) *Flpv (cf. Quintil. 4, 5, 15; 5, 6, 1);* ex abundantia *VAGabe* ‖ 11 et *mss*; Nam et *v* ‖ 21 sanioris *VAFablp* (*opp.* insana flagrans cupidine); sen. *ev* ‖ 24 qui *VA*¬^{1}(?)*l*; quo *FG*¬^{2}*abpv*

nus testis est versus, ubi has quattuor perturbationes summa brevitate complexus est:

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque.

Dixit etiam idem auctor:

Mala mentis gaudia.

Proinde volunt cavent gaudent et boni et mali; atque ut eadem aliis verbis enuntiemus, cupiunt timent laetantur et boni et mali; sed illi bene, isti male, sicut hominibus seu recta seu perversa voluntas est. Ipsa quoque tristitia, pro qua Stoici nihil in animo sapientis inveniri posse putaverunt, reperitur in bono et maxime apud nostros. Nam laudat apostolus Corinthios, quod contristati fuerint secundum Deum. Sed fortasse quis dixerit illis apostolum fuisse congratulatum, quod contristati fuerint paenitendo, qualis tristitia, nisi eorum qui peccaverint, esse non potest. Ita enim dicit: *Video quod epistula illa, etsi ad horam, contristavit vos; nunc gaudeo, non quia contristati estis, sed quia contristati estis in paenitentiam. Contristati enim estis secundum Deum, ut in nullo detrimentum patiamini ex nobis. Quae enim secundum Deum est tristitia, paenitentiam in salutem inpaenitendam operatur; mundi autem tristitia mortem operatur. Ecce enim id ipsum secundum Deum contristari, quantam perfecit in vobis industriam.* Ac per hoc possunt Stoici pro suis partibus respondere, ad hoc videri utilem esse tristitiam, ut peccasse paeniteat; in animo autem sapientis ideo esse non posse, quia nec peccatum in eum cadit, cuius paenitentia contristetur, nec ullum aliud malum, quod perpetiendo et sentiendo sit tristis. Nam et Alcibiadem ferunt (si me de nomine hominis memoria non fallit), cum sibi

3) Aen. 6, 733. 5) Aen. 6, 278. 24) 2. Cor. 7, 8 sqq.

---

18 in] ad *G¬v* ‖ 23 dñm *V* ‖ contristari uos *F* ‖ perfecit *V*¹*AFGbel sec. Graec.*; perficit *V*²*apv* ‖ 24 istoici *V et sic semper; itemque A saepe*

beatus videretur, Socrate disputante et ei quam miser esset, quoniam stultus esset, demonstrante flevisse. Huic ergo stultitia fuit causa etiam huius utilis optandaeque tristitiae, qua homo esse se dolet, quod esse non debet. Stoici autem non stultum, sed sapientem aiunt tristem esse non posse.

Caput IX.

De perturbationibus animi, quarum affectus rectos habet vita iustorum.

Verum his philosophis, quod ad istam quaestionem de animi perturbationibus adtinet, iam respondimus in nono huius operis libro, ostendentes eos non tam de rebus, quam de verbis cupidiores esse contentionis quam veritatis. Apud nos autem iuxta scripturas sanctas sanamque doctrinam cives sanctae civitatis Dei in huius vitae peregrinatione secundum Deum viventes metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, et quia rectus est amor eorum, istas omnes affectiones rectas habent. Metuunt poenam aeternam, cupiunt vitam aeternam; dolent in re, quia ipsi in semet ipsis adhuc ingemescunt adoptionem expectantes, redemptionem corporis sui; gaudent in spe, quia fiet *sermo, qui scriptus est: Absorpta est mors in victoriam.* Item metuunt peccare, cupiunt perseverare; dolent in peccatis, gaudent in operibus bonis. Ut enim metuant peccare, audiunt: *Quoniam abundabit iniquitas, refrigescet caritas multorum;* ut cupiant perseverare, audiunt quod scriptum est: *Qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit;* ut doleant in peccatis, audiunt: *Si dixerimus quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et veritas in nobis non est;* ut gaudeant in operi-

2) Cic. Tusc. 3, 32. 12) C. 4; 5. 21) Rom. 8, 23. 23) 1. Cor. 15, 54. 26) Mt. 24, 12. 28) Mt. 10, 22. 30) 1. Jo. 1, 8.

---

14 sacras *v (14, 7)* || 19 in se *AGabe* || 22 absorta *VAFG abelE Oros. ed. Zang. p. 662, 4; Aug. Confess. ed. Knoell p. 205, 19* || 23 uictoria VE^{gp} *Oros.* || 26 refrigescit *VlE* || 29 decipimus E^{v}; *cf. 23, 28.*

bus bonis, audiunt: *Hilarem datorem diligit Deus.* Item sicuti se infirmitas eorum firmitasque habuerit, metuunt temptari, cupiunt temptari; dolent in temptationibus, gaudent in temptationibus. Ut enim metuant temptari, audiunt: *Si quis praeoccupatus fuerit in aliquo delicto, vos, qui spiritales estis, instruite huius modi in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum, ne et tu tempteris;* ut autem cupiant temptari, audiunt quendam virum fortem civitatis Dei dicentem: *Proba me, Domine, et tempta me; ure renes meos et cor meum;* ut doleant in temptationibus, vident Petrum flentem; ut gaudeant in temptationibus, audiunt Iacobum dicentem: *Omne gaudium existimate, fratres mei, cum in temptationes varias incideritis.*

Non solum autem propter se ipsos his moventur affectibus, verum etiam propter eos, quos liberari cupiunt et ne pereant metuunt, et dolent si pereunt et gaudent si liberantur. Illum quippe optimum et fortissimum virum, qui in suis infirmitatibus gloriatur, ut eum potissimum commemoremus, qui in ecclesiam Christi ex gentibus venimus, doctorem gentium in fide et veritate, qui et plus omnibus suis coapostolis laboravit et pluribus epistulis populos Dei, non eos tantum, qui praesentes ab illo videbantur, verum etiam illos, qui futuri praevidebantur, instruxit; illum, inquam, virum, athletam Christi, doctum ab illo, unctum de illo, crucifixum cum illo, gloriosum in illo, in theatro huius mundi, cui spectaculum factus est et angelis et hominibus, legitime magnum agonem certantem et palmam supernae vocationis in anteriora sectantem, oculis fidei libentissime spectant gaudere cum gaudenti-

1) 2. Cor. 9, 7. 7) Gal. 6, 1. 10) Ps. 25, 2. 11) Mt. 26, 75. 14) Iac. 1, 2. 19) 2. Cor. 12, 5. 22) 1. Cor. 15, 10. 26) Gal. 1, 12. 2. Cor. 1, 21. Gal. 2, 20. 28) 1. Cor. 4, 9. 29) Phil. 3, 14.

---

1 hilarem enim *F sec. Graec.* ‖ 13 in temptationibus uariis *AlE*[v] ‖ 28 magnum agonem *VabvE*[v]; magno agone *AFGelp E*[d1 g2] ‖ 30 spectant *VFpv*; spectantem *AGbeE*; e$\overset{s}{x}$pectans *l*; expectantem *a*

bus, flere cum flentibus, foris habentem pugnas, intus timores, cupientem dissolvi et esse cum Christo, desiderantem videre Romanos, ut aliquem fructum habeat et in illis, sicut et in ceteris gentibus, aemulantem Corinthios et ipsa aemulatione metuentem, ne seducantur eorum mentes a castitate, quae in Christo est, magnam tristitiam et continuum dolorem cordis de Israelitis habentem, quod ignorantes Dei iustitiam et suam volentes constituere iustitiae Dei non essent subiecti; nec solum dolorem, verum etiam luctum suum denuntiantem quibusdam, qui ante peccaverunt et non egerunt paenitentiam super inmunditia et fornicationibus suis.

Hi motus, hi affectus de amore boni et de sancta caritate venientes si vitia vocanda sunt, sinamus, ut ea, quae vere vitia sunt, virtutes vocentur. Sed cum rectam rationem sequantur istae affectiones, quando ubi oportet adhibentur, quis eas tunc morbos seu vitiosas passiones audeat dicere? Quam ob rem etiam ipse Dominus in forma servi agere vitam dignatus humanam, sed nullum habens omnino peccatum adhibuit eas, ubi adhibendas esse iudicavit. Neque enim, in quo verum erat hominis corpus et verus hominis animus, falsus erat humanus affectus. Cum ergo eius in evangelio ista referuntur, quod super duritia cordis Iudaeorum cum ira contristatus sit, quod dixerit: *Gaudeo propter vos, ut credatis,* quod Lazarum suscitaturus etiam lacrimas fuderit, quod concupiverit cum discipulis suis manducare pascha, quod propinquante passione tristis fuerit anima eius: non falso utique referuntur. Verum ille hos motus certae dispensationis gratia

1) Rom. 12, 15. 2) 2. Cor. 7, 5. Phil. 1, 23. 4) Rom. 1, 11; 13. 6) 2. Cor. 11, 2 sq. 7) Rom. 9, 2. 9) Rom. 10, 3. 12) 2. Cor. 12, 21. 24) Mr. 3, 5. 25) Io. 11, 15. 26) Ib. 35. 27) Lc. 22, 15. 28) Mt. 26, 38.

5 in ipsa *AF* ‖ 9 esse *e*; sunt lE^v ‖ 11 inmunditiam $VAl^1(E)$ ‖ 17 moribus V^1; morbidas e^2E ‖ 19 serui] dei *VE; sed cf. lib. 9 c. 15 extr.* ‖ 24 duritia *VAFep*; duritiam $ablvE^{dg^1p}$ ‖ 29 certe E^v

ita cum voluit suscepit animo humano, ut cum voluit factus est homo.

Proinde, quod fatendum est, etiam cum rectas et secundum Deum habemus has affectiones, huius vitae sunt, non illius, quam futuram speramus, et saepe illis etiam inviti cedimus. Itaque aliquando, quamvis non culpabili cupiditate, sed laudabili caritate moveamur, etiam dum nolumus flemus. Habemus ergo eas ex humanae condicionis infirmitate; non autem ita Dominus Iesus, cuius et infirmitas fuit ex potestate. Sed dum vitae huius infirmitatem gerimus, si eas omnino nullas habeamus, tunc potius non recte vivimus. Vituperabat enim et detestabatur apostolus quosdam, quos etiam esse dixit sine affectione. Culpavit etiam illos sacer psalmus, de quibus ait: *Sustinui qui simul contristaretur, et non fuit.* Nam omnino non dolere, dum sumus in hoc loco miseriae, profecto, sicut quidam etiam apud saeculi huius litteratos sensit et dixit, 'non sine magna mercede contingit inmanitatis in animo, stuporis in corpore'. Quocirca illa, quae ἀπάθεια Graece dicitur (quae si Latine posset inpassibilitas diceretur), si ita intellegenda est (in animo quippe, non in corpore accipitur), ut sine his affectionibus vivatur, quae contra rationem accidunt mentemque perturbant, bona plane et maxime optanda est, sed nec ipsa huius est vitae. Non enim qualiumcumque hominum vox est, sed maxime piorum multumque iustorum atque sanctorum: *Si dixerimus, quoniam peccatum non habemus, nos ipsos seducimus et veritas in nobis non est.* Tunc itaque ἀπάθεια ista erit, quando peccatum in homine nullum erit. Nunc vero satis bene vivitur, ⟨si⟩ sine crimine; sine peccato autem qui se vivere existimat, non id agit, ut peccatum non habeat, sed ut veniam non accipiat. Porro

14) Rom. 1, 31. 15) Ps. 68, 21. 18) Cic. Tusc. 3, 6. 28) 1. Io. 1, 8.

8 has *G* ‖ 27 quoniam *V¹Fv E^dgpt*; quia *V²ApE^v*; *cf. 20,29; 446, 2; 473, 7* ‖ 30 si *om. VAFGablpE* ‖ 32 porro *V¹AGab elpv*; porro autem *V²F*; *cf. 40, 21; l. 3 c. 7*

<autem> si ἀπάθεια illa dicenda est, cum animum contingere omnino non potest ullus affectus, quis hunc stuporem non omnibus vitiis iudicet esse peiorem? Potest ergo non absurde dici perfectam beatitudinem sine stimulo timoris et sine ulla tristitia futuram; non ibi autem futurum amorem gaudiumque quis dixerit, nisi omni modo a veritate seclusus? Si autem ἀπάθεια illa est, ubi nec metus ullus exterret nec angit dolor, aversanda est in hac vita, si recte, hoc est secundum Deum, vivere volumus; in illa vero beata, quae sempiterna promittitur, plane speranda est.

Timor namque ille, de quo dicit apostolus Iohannes: *Timor non est in caritate, sed perfecta caritas foras mittit timorem, quia timor poenam habet; qui autem timet, non est perfectus in caritate*, non est eius generis timor, cuius ille, quo timebat apostolus Paulus, ne Corinthii serpentina seducerentur astutia; hunc enim timorem habet caritas, immo non habet nisi caritas; sed illius generis est timor, qui non est in caritate, de quo ipse apostolus Paulus ait: *Non enim accepistis spiritum servitutis iterum in timore.* Timor vero ille castus permanens in saeculum saeculi, si erit et in futuro saeculo, (nam quo alio modo potest intellegi permanere in saeculum saeculi?) non est timor exterrens a malo quod accidere potest, sed tenens in bono quod amitti non potest. Ubi enim boni adepti amor inmutabilis est, profecto, si dici potest, mali cavendi timor securus est. Timoris quippe casti nomine ea voluntas significata est, qua nos necesse erit nolle peccare, et non sollicitudine infirmitatis, ne forte peccemus, sed tranquillitate caritatis cavere peccatum. Aut si nullius omnino generis timor esse poterit in illa certissima securitate perpetuorum feliciumque gaudiorum, sic est

15) 1. Io. 4, 18. 17) 2. Cor. 11, 3. 21) Rom. 8, 15. 22) Ps. 18, 10.

1 animo *FGab* ‖ 19 et ipse *AFGelp* ‖ 21 timore *VAFG abep, ut codd. Amiat. Fuld.*; timorem *lv*

dictum: *Timor Domini castus permanens in saeculum saeculi*, quem ad modum dictum est: *Patientia pauperum non peribit in aeternum.* Neque enim aeterna erit ipsa patientia, quae necessaria non est, nisi ubi toleranda sunt mala; sed aeternum erit, quo per patientiam pervenitur. Ita fortasse timor castus in saeculum saeculi dictus est permanere, quia id permanebit, quo timor ipse perducit.

Quae cum ita sint, quoniam recta vita ducenda est, qua perveniendum sit ad beatam, omnes affectus istos vita recta rectos habet, perversa perversos. Beata vero eademque aeterna amorem habebit et gaudium non solum rectum, verum etiam certum; timorem autem ac dolorem nullum. Unde iam apparet utcumque, quales esse debeant in hac peregrinatione cives civitatis Dei, viventes secundum spiritum, non secundum carnem, hoc est secundum Deum, non secundum hominem, et quales in illa, quo tendunt, inmortalitate futuri sint. Civitas porro, id est societas, impiorum non secundum Deum, sed secundum hominem viventium et in ipso cultu falsae contemptuque verae divinitatis doctrinas hominum daemonumve sectantium his affectibus pravis tamquam morbis et perturbationibus quatitur. Et si quos cives habet, qui moderari talibus motibus et eos quasi temperare videantur, sic impietate superbi et elati sunt, ut hoc ipso sint in eis maiores tumores, quo minores dolores. Et si nonnulli tanto inmaniore, quanto rariore, vanitate hoc in se ipsis adamaverint, ut nullo prorsus erigantur et excitentur, nullo flectantur atque inclinentur affectu: humanitatem totam potius amittunt, quam veram adsequuntur tranquillitatem. Non enim quia durum aliquid, ideo rectum, aut quia stupidum est, ideo sanum.

2) Ps. 18, 10. 3) Ps. 9, 19.

---

30 adsequuntur *G*; adsecuntur *AF*; —quntur *V*; assequantur *v*

Caput X.

An primos homines in paradiso constitutos ullis perturbationibus, priusquam delinquerent, affectos fuisse credendum sit.

Sed utrum primus homo vel primi homines (duorum erat quippe coniugium) habebant istos affectus in corpore animali ante peccatum, quales in corpore spiritali non habebimus omni purgato finitoque peccato, non inmerito quaeritur. Si enim habebant, quo modo erant beati in illo memorabili beatitudinis loco, id est paradiso? Quis tandem absolute dici beatus potest, qui timore afficitur vel dolore? Quid autem timere aut dolere poterant illi homines in tantorum tanta afluentia bonorum, ubi nec mors metuebatur nec ulla corporis mala valetudo, nec aberat quicquam, quod bona voluntas adipisceretur, nec inerat quod carnem animumve hominis feliciter viventis offenderet? Amor erat inperturbatus in Deum atque inter se coniugum fida et sincera societate viventium, et ex hoc amore grande gaudium, non desistente quod amabatur ad fruendum. Erat devitatio tranquilla peccati, qua manente nullum omnino alicunde malum, quod contristaret, inruebat. An forte cupiebant prohibitum lignum ad vescendum contingere, sed mori metuebant, ac per hoc et cupiditas et metus iam tunc illos homines etiam in illo perturbabat loco? Absit ut hoc existimemus fuisse, ubi nullum erat omnino peccatum. Neque enim nullum peccatum est ea quae lex Dei prohibet concupiscere atque ab his abstinere timore poenae, non amore iustitiae. Absit, inquam, ut ante omne peccatum iam ibi fuerit tale peccatum, ut hoc de ligno admitterent, quod de muliere Dominus ait: *Si quis viderit mulierem ad concupiscendum eam, iam moechatus est eam in corde suo.* Quam igitur felices erant

32) Mt. 5, 28.

2 ullis *Vp*; nullis *qv* || 3 delinquerent *Vp*; delinquerint *qv* || 7 spirituali *v* || 13 afluentia *VFp*; affl. *AG¬v* || 21 alicunde *V*A^1*F*G^1*elp*; aliunde $A^2$$G^2$*abv* || 32 erant *VAF*$e^1$*lp*; erant primi homines *Gab*e^2*v*

et nullis agitabantur perturbationibus animorum, nullis corporum laedebantur incommodis: tam felix universa societas esset humana, si nec illi malum, quod etiam in posteros traicerent, nec quisquam ex eorum stirpe iniquitate committeret, quod damnatione reciperet; atque ista permanente felicitate, donec per illam benedictionem, qua dictum est: *Crescite et multiplicamini*, praedestinatorum sanctorum numerus compleretur, alia maior daretur, quae beatissimis angelis data est, ubi iam esset certa securitas peccaturum neminem neminemque moriturum, et talis esset vita sanctorum post nullum laboris doloris mortis experimentum, qualis erit post haec omnia in incorruptione corporum reddita resurrectione mortuorum.

Caput XI.

De lapsu primi hominis, in quo bene condita natura vitiata est, nec potest nisi a suo auctore reparari.

Sed quia Deus cuncta praescivit et ideo quoque hominem peccaturum ignorare non potuit: secundum id, quod praescivit atque disposuit, civitatem sanctam debemus adserere, non secundum illud, quod in nostram cognitionem pervenire non potuit, quia in Dei dispositione non fuit. Neque enim homo peccato suo divinum potuit perturbare consilium, quasi Deum quod statuerat mutare conpulerit; cum Deus praesciendo utrumque praevenerit, id est, et homo, quem bonum ipse creavit, quam malus esset futurus, et quid boni etiam sic de illo esset ipse facturus.

7) Gen. 1, 28.

4 traiecerunt *abv* ‖ iniquitate *VAFG*; iniquitatem ⌝*abelpv* ‖ 5 quod *VAFGbelp*; quo *a*; quae *v* ‖ damnatione *VA*[1]*FG*; damnationem *A*[2]⌝*abelpv* (*cf. p.* 8, *4 sqq.; 36, 15 sqq.; 44, 13 sqq.; 49, 5 sq.; 65, 30; 67, 3 sq.*) ‖ 16 uitiata *V*; *om. pqv* ‖ 18 et *om. F*; *cf. 401, 20* ‖ 18 quoque hom. *mss*; ✝hom. qu. *v*; *malim* ideoque hom. ‖ 20 sanctam *Fb ed. Lovan.*; sanctam eam *VAG*[1] *rell. v* ‖ 23 Nec *v*

Deus enim etsi dicitur statuta mutare (unde tropica locutione in scripturis etiam paenituisse legitur Deum), iuxta id dicitur, quod homo speraverat vel naturalium causarum ordo gestabat, non iuxta id, quod se Omnipotens facturum esse praesciverat. Fecit itaque Deus, sicut scriptum est, hominem rectum ac per hoc voluntatis bonae. Non enim rectus esset bonam non habens voluntatem. Bona igitur voluntas opus est Dei; cum ea quippe ab illo factus est homo. Mala vero voluntas prima, quoniam omnia opera mala praecessit in homine, defectus potius fuit quidam ab opere Dei ad sua opera quam opus ullum, et ideo mala opera, quia secundum se, non secundum Deum; ut eorum operum tamquam fructuum malorum voluntas ipsa esset velut arbor mala aut ipse homo in quantum malae voluntatis. Porro mala voluntas quamvis non sit secundum naturam, sed contra naturam, quia vitium est, tamen eius naturae est, cuius est vitium, quod nisi in natura non potest esse; sed in ea, quam creavit ex nihilo, non quam genuit Creator de semet ipso, sicut genuit Verbum, per quod facta sunt omnia; quia, etsi de terrae pulvere Deus finxit hominem, eadem terra omnisque terrena materies omnino de nihilo est, animamque de nihilo factam dedit corpori, cum factus est homo. Usque adeo autem mala vincuntur a bonis, ut, quamvis sinantur esse ad demonstrandum quam possit et ipsis bene uti iustitia providentissima Creatoris, bona tamen sine malis esse possint, sicut Deus ipse verus et summus, sicut omnis super istum caliginosum aerem caelestis invisibilis visibilisque creatura; mala vero sine bonis esse non possint, quoniam naturae, in quibus sunt, in quantum naturae sunt, utique bonae sunt. Detrahitur porro malum non aliqua natura, quae accesserat, vel ulla eius parte sublata, sed ea, quae

2) Gen. 6, 6. 1. Sam. 15, 11. 6) Eccle. 7, 30

2 scripturis sanctis *av* || 16 est *om.* *A*[1] || 19 de] ex *A*[1]

vitiata ac depravata fuerat, sanata atque correcta. Arbitrium igitur voluntatis tunc est vere liberum, cum vitiis peccatisque non servit. Tale datum est a Deo; quod amissum proprio vitio, nisi a quo dari potuit, reddi non potest. Unde Veritas dicit: *Si vos Filius liberaverit, tunc vere liberi eritis.* Id ipsum est autem, ac si diceret: „Si vos Filius salvos fecerit, tunc vere salvi eritis.“ Inde quippe liberator, unde salvator.

Vivebat itaque homo secundum Deum in paradiso et corporali et spiritali. Neque enim erat paradisus corporalis propter corporis bona et propter mentis non erat spiritalis; aut vero erat spiritalis quo per interiores et non erat corporalis quo per exteriores sensus homo frueretur. Erat plane utrumque propter utrumque. Postea vero quam superbus ille angelus ac per hoc invidus per eandem superbiam a Deo ad semet ipsum conversus et quodam quasi tyrannico fastu gaudere subditis quam esse subditus eligens de spiritali paradiso cecidit (de cuius lapsu sociorumque eius, qui ex angelis Dei angeli eius effecti sunt, in libris undecimo et duodecimo huius operis satis, quantum potui, disputavi), malesuada versutia in hominis sensum serpere affectans, cui utique stanti, quoniam ipse ceciderat, invidebat, colubrum in paradiso corporali, ubi cum duobus illis hominibus, masculo et femina, animalia etiam terrestria cetera subdita et innoxia versabantur, animal scilicet lubricum et tortuosis anfractibus mobile, operi suo congruum, per quem loqueretur, elegit; eoque per angelicam praesentiam praestantioremque naturam spiritali nequitia sibi subiecto et tamquam instrumento abutens fallacia sermocinatus est feminae, a parte scilicet inferiore illius humanae copulae incipiens, ut gradatim perveniret ad totum, non existimans virum facile credulum nec errando posse decipi, sed dum alieno cedit

Io. 8, 36.

---

16 et *om.* *abv* || 22 sensum *VAFGelp*; sensu *ab*; sensus *v* || 30 fallacia *AFGpv*; fallaciam *V*(?)*abel*

errori. Sicut enim Aaron erranti populo ad idolum fabricandum non consensit inductus, sed cessit obstrictus nec Salomonem credibile est errore putasse idolis esse serviendum, sed blanditiis femineis ad illa sacrilegia fuisse conpulsum: ita credendum est illum virum suae feminae, uni unum, hominem homini, coniugem coniugi, ad Dei legem transgrediendam non tamquam verum loquenti credidisse seductum, sed sociali necessitudine paruisse. Non enim frustra dixit apostolus: *Et Adam non est seductus, mulier autem seducta est*, nisi quia illa quod ei serpens locutus est, tamquam verum esset, accepit, ille autem ab unico noluit consortio dirimi nec in communione peccati; nec ideo minus reus, si sciens prudensque peccavit. Unde et apostolus non ait: „Non peccavit“, sed: *Non est seductus;* nam utique ipsum ostendit, ubi dicit: *Per unum hominem peccatum intravit in mundum*, et paulo post apertius: *In similitudine*, inquit, *praevaricationis Adae*. Hos autem seductos intellegi voluit, qui id, quod faciunt, non putant esse peccatum; ille autem scivit. Alioquin quo modo verum erit: *Adam non est seductus?* Sed inexpertus divinae severitatis in eo falli potuit, ut veniale crederet esse commissum. Ac per hoc in eo quidem, quo mulier seducta est, non est ille seductus, sed eum fefellit, quo modo fuerat iudicandum quod erat dicturus: *Mulier, quam dedisti mecum, ipsa mihi dedit, et manducavi.* Quid ergo pluribus? Etsi credendo non sunt ambo decepti, peccando tamen ambo sunt capti et diaboli laqueis inplicati.

2) Exod. 32, 3 sqq. 5) 1. Reg. 11, 4. 10) 1. Tim. 2, 14. 17) Rom. 5, 12 sqq. 25) Gen. 3, 12.

---

9 Et Adam *scripsi (progr. p. 7);* sed adam *VAFGe*; sed et adam *abv*; Adam *p Hoffm.* ‖ 13 si *mss praeter p*; sed *v*; *om. p* ‖ 18 eos *abv* ‖ 25 mecum *VGe*[1]*lpv*; mihi *AFabe*[2]

Caput XII.

De qualitate peccati a primis hominibus admissi.

Si quem vero movet, cur aliis peccatis sic natura non mutetur humana, quem ad modum illa duorum primorum hominum praevaricatione mutata est, ut tantae corruptioni, quantam videmus atque sentimus, et per hanc subiaceret et morti ac tot et tantis tamque inter se contrariis perturbaretur et fluctuaret affectibus, qualis in paradiso ante peccatum, licet in corpore animali esset, utique non fuit — si quis hoc movetur, ut dixi, non ideo debet existimare leve ac parvum illud fuisse commissum, quia in esca factum est, non quidem mala nec noxia, nisi quia prohibita; neque enim quicquam mali Deus in illo tantae felicitatis loco crearet atque plantaret. Sed oboedientia commendata est in praecepto, quae virtus in creatura rationali mater quodam modo est omnium custosque virtutum; quando quidem ita facta est, ut ei subditam esse sit utile; perniciosum autem suam, non eius a quo creata est facere voluntatem. Hoc itaque de uno cibi genere non edendo, ubi aliorum tanta copia subiacebat, tam leve praeceptum ad observandum, tam breve ad memoria retinendum, ubi praesertim nondum voluntati cupiditas resistebat, quod de poena transgressionis postea subsecutum est, tanto maiore iniustitia violatum est, quanto faciliore posset observantia custodiri.

Caput XIII.

Quod in praevaricatione Adae opus malum voluntas praecesserit mala.

In occulto autem mali esse coeperunt, ut in apertam inoboedientiam laberentur. Non enim ad malum opus

2 *ut editur* *V*; primi hominis peccati admissi *pq*; primi peccati per hominem adm. *v* ‖ 7 et morti *VAFGelp;* et *om.* *abv* ‖ 27 opus *V*; ad opus *pqv* ‖ 28 praecesserit *V*; praecessit *pqv*

perveniretur, nisi praecessisset voluntas mala. Porro malae voluntatis initium quae potuit esse nisi superbia? *Initium* enim *omnis peccati superbia est.* Quid est autem superbia nisi perversae celsitudinis appetitus? Perversa enim est celsitudo deserto eo, cui debet animus inhaerere, principio sibi quodam modo fieri atque esse principium. Hoc fit, cum sibi nimis placet. Sibi vero ita placet, cum ab illo bono inmutabili deficit, quod ei magis placere debuit quam ipse sibi. Spontaneus est autem iste defectus, quoniam, si voluntas in amore superioris inmutabilis boni, a quo inlustrabatur ut videret et accendebatur ut amaret, stabilis permaneret, non inde ad sibi placendum averteretur et ex hoc tenebresceret et frigesceret, ut vel illa crederet verum dixisse serpentem, vel ille Dei mandato uxoris praeponeret voluntatem putaretque se venialiter transgressorem esse praecepti, si vitae suae sociam non desereret etiam in societate peccati. Non ergo malum opus factum est, id est illa transgressio, ut cibo prohibito vescerentur, nisi ab eis qui iam mali erant. Neque enim fieret ille fructus malus nisi ab arbore mala. Ut autem esset arbor mala, contra naturam factum est, quia nisi vitio voluntatis, quod contra naturam est, non utique fieret. Sed vitio depravari nisi ex nihilo facta natura non posset. Ac per hoc ut natura sit, ex eo habet quod a Deo facta est; ut autem ab eo quod est deficiat, ex hoc quod de nihilo facta est. Nec sic defecit homo, ut omnino nihil esset, sed ut inclinatus ad se ipsum minus esset, quam erat, cum ei qui summe est inhaerebat. Relicto itaque Deo esse in semet ipso, hoc est sibi placere, non iam nihil esse est, sed nihilo propinquare. Unde superbi secundum scripturas sanctas alio nomine appellantur sibi placentes. Bonum est enim sursum habere cor; non tamen ad se ipsum, quod est superbiae, sed ad Dominum,

3) Eccli. 10, 13 (15). 20) Mt. 7, 18. 32) 2. Petr. 2, 10.

---

2 quae *VAFel*; quid *Gab*; quod *pv*

quod est oboedientiae, quae nisi humilium non potest esse. Est igitur aliquid humilitatis miro modo quod sursum faciat cor, et est aliquid elationis quod deorsum faciat cor. Hoc quidem quasi contrarium videtur, ut elatio sit deorsum et humilitas sursum. Sed pia humilitas facit subditum superiori; nihil est autem superius Deo; et ideo exaltat humilitas, quae facit subditum Deo. Elatio autem, quae in vitio est, eo ipso respuit subiectionem et cadit ab illo, quo non est quicquam superius, et ex hoc erit inferius et fit quod scriptum est: *Deiecisti eos, cum extollerentur.* Non enim ait: „Cum elati fuissent", ut prius extollerentur et postea deicerentur; sed cum extollerentur, tunc deiecti sunt. Ipsum quippe extolli iam deici est. Quapropter quod nunc in civitate Dei et civitati Dei in hoc peregrinanti saeculo maxime commendatur humilitas et in eius rege, qui est Christus, maxime praedicatur contrariumque huic virtuti elationis vitium in eius adversario, qui est diabolus, maxime dominari sacris litteris edocetur: profecto ista est magna differentia, qua civitas, unde loquimur, utraque discernitur, una scilicet societas piorum hominum, altera impiorum, singula quaeque cum angelis ad se pertinentibus, in quibus praecessit hac amor Dei, hac amor sui.

Manifesto ergo apertoque peccato, ubi factum est quod Deus fieri prohibuerat, diabolus hominem non cepisset, nisi iam ille sibi ipsi placere coepisset. Hinc enim et delectavit quod dictum est: *Eritis sicut dii.* Quod melius esse possent summo veroque principio cohaerendo per oboedientiam, non suum sibi existendo principium per superbiam. Dii enim creati non sua veritate, sed Dei veri participatione sunt dii. Plus autem appetendo minus est, qui, dum sibi sufficere deligit, ab illo, qui ei vere

11) Ps. 72, 18. 27) Gen. 3, 5.

8 ipso resp. *mss*; ipso quo resp. *v* || 26 ipsi *om. A* || 32 deligit *VA²F* (deligit — deficit; *de infinitivo cf. lib. 8 c. 19 med.*); delegit *A¹E^a*; diligit *abelpv* || ei *om. A*

sufficit, deficit. Illud itaque malum, quo, cum sibi homo placet, tamquam sit et ipse lumen, avertitur ab eo lumine, quod ei si placeat et ipse fit lumen — illud, inquam, malum praecessit in abdito, ut sequeretur hoc malum quod perpetratum est in aperto. Verum est enim quod scriptum est: *Ante ruinam exaltatur cor et ante gloriam humiliatur.* Illa prorsus ruina, quae fit in occulto, praecedit ruinam, quae fit in manifesto, dum illa ruina esse non putatur. Quis enim exaltationem ruinam putat, cum iam ibi sit defectus, quo est relictus Excelsus? Quis autem ruinam esse non videat, quando fit mandati evidens atque indubitata transgressio? Propter hoc Deus illud prohibuit, quod cum esset admissum, nulla defendi posset imaginatione iustitiae. Et audeo dicere superbis esse utile cadere in aliquod apertum manifestumque peccatum, unde sibi displiceant, qui iam sibi placendo ceciderant. Salubrius enim Petrus sibi displicuit, quando flevit, quam sibi placuit, quando praesumpsit. Hoc dicit et sacer psalmus: *Imple facies eorum ignominia, et quaerent nomen tuum, Domine*, id est, ut tu eis placeas quaerentibus nomen tuum, qui sibi placuerant quaerendo suum.

Caput XIV.

De superbia transgressoris, quae ipsa fuit transgressione deterior.

Sed est peior damnabiliorque superbia, qua etiam in peccatis manifestis suffugium excusationis inquiritur; sicut illi primi homines, quorum et illa dixit: *Serpens seduxit me, et manducavi*, et ille dixit: *Mulier, quam dedisti mecum, haec mihi dedit a ligno, et edi.* Nusquam hic

7) Prov. 18, 12 (16, 18). 18) Mt. 26, 33; 75. 20) Ps. 82, 17.

1 defecit E^{ag^1} ‖ 16 ciciderunt *Fab* ‖ 19 et] ut A^2 ‖ quaerant *AF*; queř *e* ‖ 20 ut et tu V^1b ‖ 21 placuerunt *av* ‖ 23 transgressoris *V (32, 16)*; transgressionis *pqv* ‖ 29 mecum $VGbelp^1v$ *(30, 25)*; mihi $AFap^2$

sonat petitio veniae, nusquam inploratio medicinae. Nam licet isti non sicut Cain quod commiserunt negent, adhuc tamen superbia in aliud quaerit referre quod perperam fecit: superbia mulieris in serpentem, superbia viri in mulierem. Sed accusatio potius quam excusatio vera est, ubi mandati divini est aperta transgressio. Neque enim hoc propterea non fecerunt, quia id mulier serpente suadente, vir muliere inpertiente commisit, quasi quicquam Deo, cui vel crederetur vel cederetur, anteponendum fuit.

Caput XV.

De iustitia retributionis, quam primi homines pro sua inoboedientia receperunt.

Quia ergo contemptus est Deus iubens, qui creaverat, qui ad suam imaginem fecerat, qui ceteris animalibus praeposuerat, qui in paradiso constituerat, qui rerum omnium copiam salutisque praestiterat, qui praeceptis nec pluribus nec grandibus nec difficilibus oneraverat, sed uno brevissimo atque levissimo ad oboedientiae salubritatem adminiculaverat, quo eam creaturam, cui libera servitus expediret, se esse Dominum commonebat: iusta damnatio subsecuta est, talisque damnatio, ut homo, qui custodiendo mandatum futurus fuerat etiam carne spiritalis, fieret etiam mente carnalis et, qui sua superbia sibi placuerat, Dei iustitia sibi donaretur; nec sic, ut in sua esset omnimodis potestate, sed a se ipse quoque dissentiens sub illo, cui peccando consensit, pro libertate, quam concupivit, duram miseramque ageret servitutem, mortuus spiritu volens et corpore moriturus invitus, desertor aeternae vitae etiam aeterna, nisi gratia liberaret, morte damnatus. Quisquis huius modi damnationem vel

4) Gen. 3, 12 sq.

3 alios *G*; alium *ev* ‖ 9 fuit *mss praeter* G^2 *(cf. l. 3 c. 21 extr).*; fuerit $G^2 v$ ‖ 29 liberet $V^1 A G l$*; cf. 44, 21 sq.*

nimiam vel iniustam putat, metiri profecto nescit, quanta fuerit iniquitas in peccando, ubi tanta erat non peccandi facilitas. Sicut enim Abrahae non inmerito magna oboedientia praedicatur, quia, ut occideret filium, res difficillima est imperata: ita in paradiso tanto maior inboedientia fuit, quanto id, quod praeceptum est, nullius difficultatis fuit. Et sicut oboedientia secundi hominis eo praedicabilior, quo factus est oboediens usque ad mortem: ita inoboedientia primi hominis eo detestabilior, quo factus est inoboediens usque ad mortem. Ubi enim magna est inoboedientiae poena proposita et res a Creatore facilis imperata, quisnam satis explicet, quantum malum sit non oboedire in re facili et tantae potestatis imperio et tanto terrente supplicio?

Denique, ut breviter dicatur, in illius peccati poena quid inoboedientiae nisi inoboedientia retributa est? Nam quae hominis est alia miseria nisi adversus eum ipsum inoboedientia eius ipsius, ut, quoniam noluit quod potuit, quod non potest velit? In paradiso enim etiamsi non omnia poterat ante peccatum, quidquid tamen non poterat, non volebat, et ideo poterat omnia quae volebat; nunc vero sicut in eius stirpe cognoscimus et divina scriptura testatur, *homo vanitati similis factus est.* Quis enim enumerat, quam multa quae non potest velit, dum sibi ipse, id est voluntati eius ipse animus eius eoque inferior caro eius, non obtemperat? Ipso namque invito et animus plerumque turbatur et caro dolet et veterescit et moritur, et quidquid aliud patimur, quod non pateremur inviti, si voluntati nostrae nostra natura omni modo atque ex omnibus partibus oboediret. At enim aliquid caro patitur, quo servire non sinitur. Quid interest unde, dum

5) Gen. 22, 2. 8) Phil. 2, 8. 23) Ps. 143, 4.

---

2 *sq.* in non peccando felicitas *V* (in *expunctum*) || 8 ita et inoboed. *V* || 14 terrente *Vel*; terrentis A^1FGp; terrenti A^2abv || 21 nec *F* || 24 cum *F* || 27 veterascit *v*

tamen per iustitiam dominantis Dei, cui subditi servire noluimus, caro nostra nobis, quae subdita fuerat, non serviendo molesta sit, quamvis nos Deo non serviendo molesti nobis potuerimus esse, non illi? Neque enim sic ille nostro, ut nos servitio corporis indigemus, et ideo nostra est quod recipimus, non illius poena quod fecimus. Dolores porro, qui dicuntur carnis, animae sunt in carne et ex carne. Quid enim caro per se ipsam sine anima vel dolet vel concupiscit? Sed quod concupiscere caro dicitur vel dolere, aut ipse homo est, sicut disseruimus, aut aliquid animae, quod carnis afficit passio, vel aspera, ut faciat dolorem, vel lenis, ut voluptatem. Sed dolor carnis tantum modo offensio est animae ex carne et quaedam ab eius passione dissensio, sicut animi dolor, quae tristitia nuncupatur, dissensio est ab his rebus, quae nobis nolentibus acciderunt. Sed tristitiam plerumque praecedit metus, qui et ipse in anima est, non in carne. Dolorem autem carnis non praecedit ullus quasi metus carnis, qui ante dolorem in carne sentiatur. Voluptatem vero praecedit appetitus quidam, qui sentitur in carne quasi cupiditas eius, sicut fames et sitis et ea, quae in genitalibus usitatius libido nominatur, cum hoc sit generale vocabulum omnis cupiditatis. Nam et ipsam iram nihil aliud esse quam ulciscendi libidinem veteres definierunt; quamvis nonnumquam homo, ubi vindictae nullus est sensus, etiam rebus inanimis irascatur, et male scribentem stilum conlidat vel calamum frangat iratus. Verum et ista licet inrationabilior, tamen quaedam ulciscendi libido est, et nescio qua, ut ita dixerim, quasi umbra retributionis, ut qui male faciunt, mala patiantur. Est igitur libido ulciscendi, quae ira dicitur; est libido habendi pecuniam, quae avaritia; est libido quomodocumque vincendi, quae pervicacia; est libido gloriandi, quae iactantia nuncupatur.

24) Cic. Tusc. 3, 5, 11; 4, 9, 21.

9 quod *om.* a^1bel^1; quando a^2 ‖ 14 animae *Gav* ‖ 26 et *VFabelp*; ut *Av* ‖ 29 et nescio *mss v*; ut nescio *Hoffm. coniecit* ‖ qua *VAFGabelp*; quae *v*

Sunt multae variaeque libidines, quarum nonnullae habent etiam vocabula propria, quaedam vero non habent. Quis enim facile dixerit, quid vocetur libido dominandi, quam tamen plurimum valere in tyrannorum animis etiam civilia bella testantur?

Caput XVI.

De libidinis malo, cuius nomen cum multis vitiis congruat, proprie tamen motibus obsceni caloris ascribitur.

Cum igitur sint multarum libidines rerum, tamen, cum libido dicitur neque cuius rei libido sit additur, non fere adsolet animo occurrere nisi illa, qua obscenae partes corporis excitantur. Haec autem sibi non solum totum corpus nec solum extrinsecus, verum etiam intrinsecus vindicat totumque commovet hominem animi simul affectu cum carnis appetitu coniuncto atque permixto, ut ea voluptas sequatur, qua maior in corporis voluptatibus nulla est; ita ut momento ipso temporis, quo ad eius pervenitur extremum, paene omnis acies et quasi vigilia cogitationis obruatur. Quis autem amicus sapientiae sanctorumque gaudiorum coniugalem agens vitam, sed, sicut apostolus monuit, *sciens suum vas possidere in sanctificatione et honore, non in morbo desiderii, sicut et gentes, quae ignorant Deum,* non mallet, si posset, sine hac libidine filios procreare, ut etiam in hoc serendae prolis officio sic eius menti ea, quae ad hoc opus creata sunt, quem ad modum cetera suis quaeque operibus distributa membra servirent, nutu voluntatis acta, non aestu libidinis incitata? Sed neque ipsi amatores huius voluptatis sive ad concubitus coniugales sive ad inmunditias flagitiorum cum voluerint commoventur; sed aliquando inportunus est

24) 1. Thess. 4, 4 sq.

---

8 obsceni caloris *V (cf. c. 26 med.)*; obscenis corporis *pqv*

ille motus poscente nullo, aliquando autem destituit inhiantem, et cum in animo concupiscentia ferveat, friget in corpore; atque ita mirum in modum non solum generandi voluntati, verum etiam lasciviendi libidini libido non servit, et cum tota plerumque menti cohibenti adversetur, nonnumquam et adversus se ipsa dividitur commotoque animo in commovendo corpore se ipsa non sequitur.

Caput XVII.

De nuditate primorum hominum, quam post peccatum turpem pudendamque viderunt.

Merito huius libidinis maxime pudet, merito et ipsa membra, quae suo quodam, ut ita dixerim, iure, non omni modo ad arbitrium nostrum movet aut non movet, pudenda dicuntur, quod ante peccatum hominis non fuerunt. Nam sicut scriptum est: *Nudi erant, et non confundebantur,* non quod eis sua nuditas esset incognita, sed turpis nuditas nondum erat, quia nondum libido membra illa praeter arbitrium commovebat, nondum ad hominis inoboedientiam redarguendam sua inoboedientia caro quodam modo testimonium perhibebat. Neque enim caeci creati erant, ut inperitum vulgus opinatur; quando quidem et ille vidit animalia, quibus nomina inposuit, et de illa legitur: *Vidit mulier quia bonum lignum in escam et quia placet oculis ad videndum.* Patebant ergo oculi eorum, sed ad hoc non erant aperti, hoc est non adtenti, ut cognoscerent quid eis indumento gratiae praestaretur, quando membra eorum voluntati repugnare nesciebant. Qua gratia remota, ut poena reciproca inoboedientia plecteretur, extitit in motu corporis quaedam inpudens novitas, unde esset indecens nuditas, et fecit adtentos reddi-

16) Gen. 2, 25. 22) Ib. 20. 24) Ib. 3, 6.

6 ipsa *VAGa*; ipsam *belpv* ‖ 13 mouent aut non mouent *a*; mouentur pudenda *e; ibidem m. 2. super lin. add.* aut n̄ mouent; *sed cf. 17; 43, 12 sq.*

ditque confusos. Hinc est quod, postea quam mandatum Dei aperta transgressione violarunt, scriptum est de illis: *Et aperti sunt oculi amborum et agnoverunt quia nudi erant, et consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria. Aperti sunt*, inquit, *oculi amborum*, non ad videndum, nam et antea videbant, sed ad discernendum inter bonum quod amiserant et malum quo ceciderant. Unde et ipsum lignum, eo quod istam faceret dinoscentiam, si ad vescendum contra vetitum tangeretur, ex ea re nomen accepit, ut appellaretur lignum sciendi boni et mali. Experta enim morbi molestia evidentior fit etiam iucunditas sanitatis. *Cognoverunt* ergo *quia nudi erant*, nudati scilicet ea gratia, qua fiebat ut nuditas corporis nulla eos lege peccati menti eorum repugnante confunderet. Hoc itaque cognoverunt, quod felicius ignorarent, si Deo credentes et oboedientes non committerent, quod eos cogeret experiri infidelitas et inoboedientia quid noceret. Proinde confusi inoboedientia carnis suae, tamquam teste poena inoboedientiae suae, *consuerunt folia fici et fecerunt sibi campestria*, id est succinctoria genitalium. Nam quidam interpretes „succinctoria" posuerunt. Porro autem „campestria" Latinum quidem verbum est, sed ex eo dictum, quod iuvenes, qui nudi exercebantur in campo, pudenda operiebant; unde qui ita succincti sunt, campestratos vulgus appellat. Quod itaque adversus damnatam culpa inoboedientiae voluntatem libido inoboedienter movebat, verecundia pudenter tegebat. Ex hoc omnes gentes, quoniam ab illa stirpe procreatae sunt, usque adeo tenent insitum pudenda velare, ut quidam barbari illas corporis partes nec in balneis nudas habeant, sed cum earum tegimentis lavent. Per opacas quoque Indiae solitudines, cum quidam nudi philosophentur, unde gymnosophistae nominantur, adhibent

4) Gen. 3, 7. 25) August. de nupt. et concup. c. 30.

---

3 cognoverunt *v* ‖ 8 dinosc. *VAFGel*; dignosc. *v* ‖ 9 et ex *V*[2]*l* ‖ 17 nocerent *v* ‖ 30 tegim. *Vel*; tegum. *AFGv*

tamen genitalibus tegmina, quibus per cetera membrorum carent.

Caput XVIII.

De pudore concubitus non solum vulgaris, sed etiam coniugalis.

Opus vero ipsum, quod libidine tali peragitur, non solum in quibusque stupris, ubi latebrae ad subterfugienda humana iudicia requiruntur, verum etiam in usu scortorum, quam terrena civitas licitam turpitudinem fecit, quamvis id agatur, quod eius civitatis nulla lex vindicat, devitat tamen publicum etiam permissa atque inpunita libido conspectum, et verecundia naturali habent provisum lupanaria ipsa secretum faciliusque potuit inpudicitia non habere vincla prohibitionis, quam inpudentia removere latibula illius foeditatis. Sed hanc etiam ipsi turpes turpitudinem vocant, cuius licet sint amatores, ostentatores esse non audent. Quid? concubitus coniugalis, qui secundum matrimonialium praescripta tabularum procreandorum fit causa liberorum, nonne et ipse quamquam sit licitus et honestus, remotum ab arbitris cubile conquirit? Nonne omnes famulos atque ipsos etiam paranymphos et quoscumque ingredi quaelibet necessitudo permiserat, ante mittit foras, quam vel blandiri coniux coniugi incipiat? Et quoniam, sicut ait etiam quidam „Romani maximus auctor eloquii", omnia recte facta in luce se conlocari volunt, id est appetunt sciri: hoc recte factum sic appetit sciri, ut tamen erubescat videri. Quis enim nescit, ut filii procreentur, quid inter se coniuges agant? quando quidem ut id agatur, tanta celebritate ducuntur uxores; et tamen cum agitur, unde filii nascantur, nec ipsi filii,

25) Lucan. Phars. 7, 62. 26) Cic. Tusc. 2, 26, 64.

---

4 *sq. ut editur V*; uulgari .. coniugati *pqv* ‖ 14 uincula *Gv* ‖ 20 conquirit *VAFGlp*; requirit *abev* ‖ 24 etiam *om. v* ‖ 25 eloqui *VFl*

si qui inde iam nati sunt, testes fieri permittuntur. Sic enim hoc recte factum ad sui notitiam lucem appetit animorum, ut tamen refugiat oculorum. Unde hoc, nisi quia sic geritur quod deceat ex natura, ut etiam quod pudeat comitetur ex poena?

Caput XIX.

Quod partes irae atque libidinis, quae in homine tam vitiose moventur, ut eas necesse sit frenis sapientiae cohiberi, in illa ante peccatum naturae sanitate non fuerint.

Hinc est quod et illi philosophi, qui veritati propius accesserunt, iram atque libidinem vitiosas animi partes esse confessi sunt, eo quod turbide atque inordinate moverentur ad ea etiam, quae sapientia perpetrari vetat, ac per hoc opus habere moderatrice mente atque ratione. Quam partem animi tertiam velut in arce quadam ad istas regendas perhibent conlocatam, ut illa imperante, istis servientibus possit in homine iustitia ex omni animi parte servari. Hae igitur partes, quas et in homine sapiente ac temperante fatentur esse vitiosas, ut eas ab his rebus, ad quas iniuste moventur, mens conpescendo et cohibendo refrenet ac revocet atque ad ea permittat, quae sapientiae lege concessa sunt (sicut iram ad exerendam iustam cohercitionem, sicut libidinem ad propagandae prolis officium) — hae, inquam, partes in paradiso ante peccatum vitiosae non erant. Non enim contra rectam voluntatem ad aliquid movebantur, unde necesse esset eas rationis tamquam frenis regentibus abstinere. Nam quod nunc ita moventur et ab eis, qui temperanter et iuste et pie vivunt, alias facilius, alias difficilius, tamen cohibendo et

7 *sq. ut editur V (nisi quod* pateſ *pro* partes *exhibet)*; quae in homine *om. pqv; contra lin. 9 vulgo scribebatur*: quae in illa; *itemque in q*; quae nulla *p* ‖ 10 fuerint *V*; fuerunt *pqv* ‖ 14 uetat *mss*; non vetat *v; nescio an recte; cf. 22 sq.*: quae sapientiae lege concessa sunt ‖ 23 exerendam *VAe¹l (cf. lib. 5 c. 24 med.)*; exercendam *Gabe²pv* ‖ 27 est *AF*

repugnando modificantur, non est utique sanitas ex natura, sed languor ex culpa. Quod autem irae opera aliarumque affectionum in quibusque dictis atque factis non sic abscondit verecundia, ut opera libidinis, quae fiunt genitalibus membris, quid causae est, nisi quia in ceteris membra corporis non ipsae affectiones, sed, cum eis consenserit, voluntas movet, quae in usu eorum omnino dominatur? Nam quisquis verbum emittit iratus vel etiam quemquam percutit, non posset hoc facere, nisi lingua et manus iubente quodam modo voluntate moverentur; quae membra, etiam cum ira nulla est, moventur eadem voluntate. At vero genitales corporis partes ita libido suo iuri quodam modo mancipavit, ut moveri non valeant, si ipsa defuerit et nisi ipsa vel ultro vel excitata surrexerit. Hoc est quod pudet, hoc est quod intuentium oculos erubescendo devitat; magisque fert homo spectantium multitudinem, quando iniuste irascitur homini, quam vel unius aspectum, et quando iuste miscetur uxori.

Caput XX.

De vanissima turpitudine Cynicorum.

Hoc illi canini philosophi, hoc est Cynici, non viderunt, proferentes contra humanam verecundiam quid aliud quam caninam, hoc est inmundam inpudentemque sententiam? ut scilicet, quoniam iustum est quod fit in uxore, palam non pudeat id agere nec in vico aut platea qualibet coniugalem concubitum devitare. Vicit tamen pudor naturalis opinionem huius erroris. Nam etsi perhibent, hoc aliquando gloriabundum fecisse Diogenem, ita putantem sectam suam nobiliorem futuram, si in hominum memoria insignior eius inpudentia figeretur, postea tamen a Cynicis fieri cessatum est, plusque valuit pudor, ut erubescerent homines hominibus, quam error, ut homines

1 repugnando *mss*; refrenando *v* ‖ 30 memoriam *Vl* ‖ insignitior *V¹l*

canibus esse similes affectarent. Unde et illum vel illos, qui hoc fecisse referuntur, potius arbitror concumbentium motus dedisse oculis hominum nescientium quid sub pallio gereretur, quam humano premente conspectu potuisse illam peragi voluptatem. Ibi enim philosophi non erubescebant videri se velle concumbere, ubi libido ipsa erubesceret surgere. Et nunc videmus adhuc esse philosophos Cynicos; hi enim sunt, qui non solum amiciuntur pallio, verum etiam clavam ferunt; nemo tamen eorum audet hoc facere, quod si aliqui ausi essent, ut non dicam ictibus lapidantium, certe conspuentium salivis obruerentur. Pudet igitur huius libidinis humanam sine ulla dubitatione naturam, et merito pudet. In eius quippe inoboedientia, quae genitalia corporis membra solis suis motibus subdidit et potestati voluntatis eripuit, satis ostenditur, quid sit hominis illi primae inoboedientiae retributum; quod in ea parte maxime oportuit apparere, qua generatur ipsa natura, quae illo primo et magno in deterius est mutata peccato; a cuius nexu nullus eruitur, nisi id, quod, cum omnes in uno essent, in communem perniciem perpetratum est et Dei iustitia vindicatum, Dei gratia in singulis expietur.

Caput XXI.

De benedictione multiplicandae fecunditatis humanae ante peccatum data, quam praevaricatio non ademerit et cui libidinis morbus accesserit.

Absit itaque, ut credamus illos coniuges in paradiso constitutos per hanc libidinem, de qua erubescendo eadem membra texerunt, impleturos fuisse quod in sua benedictione Deus dixit: *Crescite et multiplicamini et replete terram.* Post peccatum quippe orta est haec libido; post

31) Gen. 1, 28.

25 data *V; om. pqv* ‖ ademerit *V*; adimeret *pqv* ‖ 30 implete *v* ‖ 31 horta *VAFl*

peccatum eam natura non inpudens amissa potestate, cui corpus ex omni parte serviebat, sensit adtendit, erubuit operuit. Illa vero benedictio nuptiarum, ut coniugati crescerent et multiplicarentur et implerent terram, quamvis et in delinquentibus manserit, tamen antequam delinquerent data est, ut cognosceretur procreationem filiorum ad gloriam conubii, non ad poenam pertinere peccati. Sed nunc homines, profecto illius quae in paradiso fuit felicitatis ignari, nisi per hoc, quod experti sunt, id est per libidinem, de qua videmus etiam ipsam honestatem erubescere nuptiarum, non potuisse gigni filios opinantur, alii scripturas divinas, ubi legitur post peccatum puduisse nuditatis et pudenda esse contecta, prorsus non accipientes, sed infideliter inridentes; alii vero quamvis eas accipiant et honorent, illud tamen quod dictum est: *Crescite et multiplicamini*, non secundum carnalem fecunditatem volunt intellegi, quia et secundum animam legitur tale aliquid dictum: *Multiplicabis me in anima mea in virtute*, ut id, quod in genesi sequitur: *Et implete terram et dominamini eius*, terram intellegant carnem, quam praesentia sua implet anima eiusque maxime dominatur, cum in virtute multiplicatur; carnales autem fetus sine libidine, quae post peccatum exorta inspecta, confusa velata est, nec tunc nasci potuisse, sicut neque nunc possunt, nec in paradiso futuros fuisse, sed foris, sicut et factum est. Nam postea quam inde dimissi sunt, ad gignendos filios coierunt eosque genuerunt.

Caput XXII.

De copula coniugali a Deo primitus instituta atque benedicta.

Nos autem nullo modo dubitamus secundum benedictionem Dei crescere et multiplicari et implere terram

18) Ps. 137, 3.

---

18 in uirtute *VAFG (cf. 21) sec. cod. Alexandr.*; in uirtute tua *l*; uirtute tua *ev*; uirtute *b*; uirtutem *ap*

donum esse nuptiarum, quas Deus ante peccatum hominis ab initio constituit, creando masculum et feminam, qui sexus evidens utique in carne est. Huic quippe operi Dei etiam benedictio ipsa subiuncta est. Nam cum scriptura dixisset: *Masculum et feminam fecit eos,* continuo subdidit: *Et benedixit eos Deus dicens: Crescite et multiplicamini et implete terram et dominamini eius,* et cetera. Quae omnia quamquam non inconvenienter possint etiam ad intellectum spiritalem referri, masculum tamen et feminam non sicut simile aliquid etiam in homine uno intellegi potest, quia videlicet in eo aliud est quod regit, aliud quod regitur; sed sicut evidentissime apparet in diversi sexus corporibus, masculum et feminam ita creatos, ut prolem generando crescerent et multiplicarentur et implerent terram, magnae absurditatis est reluctari. Neque enim de spiritu qui imperat et carne quae obtemperat, aut de animo rationali qui regit et inrationali cupiditate quae regitur, aut de virtute contemplativa quae excellit et de activa quae subditur, aut de intellectu mentis et sensu corporis, sed aperte de vinculo coniugali, quo invicem sibi uterque sexus obstringitur, Dominus interrogatus utrum liceret quacumque causa dimittere uxorem, quoniam propter duritiam cordis Israelitarum Moyses dari permisit libellum repudii, respondit atque ait: *Non legistis, quia, qui fecit ab initio, masculum et feminam fecit eos et dixit: Propter hoc dimittet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una? Itaque iam non sunt duo, sed una caro. Quod ergo Deus coniunxit, homo non separet.* Certum est igitur masculum et feminam ita primitus institutos, ut nunc homines duos diversi sexus videmus et novimus, unum autem dici vel propter coniunctionem vel propter

7) Gen. 1, 27; 28. 29) Mt. 19, 4 sqq.

---

22 quac. ex causa *lv*

originem feminae, quae de masculi latere creata est. Nam et apostolus per hoc primum, quod Deo instituente praecessit, exemplum singulos quosque admonet, ut viri uxores suas diligant.

Caput XXIII.

An etiam in paradiso generandum fuisset, si nemo peccasset, vel utrum contra aestum libidinis pugnatura illic fuisset ratio castitatis.

Quisquis autem dicit non fuisse coituros nec generaturos, nisi peccassent, quid dicit, nisi propter numerositatem sanctorum necessarium hominis fuisse peccatum? Si enim non peccando soli remanerent, quia, sicut putant, nisi peccassent, generare non possent: profecto ut non soli duo iusti homines possent esse, sed multi, necessarium peccatum fuit. Quod si credere absurdum est, illud potius est credendum, quod sanctorum numerus quantus conplendae illi sufficit beatissimae civitati, tantus existeret, etsi nemo peccasset, quantus nunc per Dei gratiam de multitudine colligitur peccatorum, quo usque filii saeculi huius generant et generantur.

Et ideo illae nuptiae dignae felicitate paradisi, si peccatum non fuisset, et diligendam prolem gignerent et pudendam libidinem non haberent. Sed quo modo id fieri posset, nunc non est quo demonstretur exemplo. Nec ideo tamen incredibile debet videri etiam illud unum sine ista libidine voluntati potuisse servire, cui tot membra nunc serviunt. An vero manus et pedes movemus, cum volumus, ad ea, quae his membris agenda sunt, sine ullo renisu, tanta facilitate, quanta et in nobis et in aliis videmus, maxime in artificibus quorumque operum corpo-

4) Eph. 5, 25; Col. 3, 19. 20) Lc. 20, 34.

---

7 aestum *Vpq (38,28)*; actum *v* ‖ 8 ratio *V*; traditio *pqv* ‖ 24 possit *Fl*

ralium, ubi ad exercendam infirmiorem tardioremque naturam agilior accessit industria; et non credimus ad opus generationis filiorum, si libido non fuisset, quae peccato inoboedientiae retributa est, oboedienter hominibus ad voluntatis nutum similiter ut cetera potuisse illa membra servire? Nonne Cicero in libris de re publica, cum de imperiorum differentia disputaret et huius rei similitudinem ex natura hominis adsumeret, ut filiis dixit imperari corporis membris propter oboediendi facilitatem; vitiosas vero animi partes ut servos asperiore imperio coherceri? Et utique ordine naturali animus anteponitur corpori, et tamen ipse animus imperat corpori facilius quam sibi. Verum tamen haec libido, de qua nunc disserimus, eo magis erubescenda extitit, quod animus in ea nec sibi efficaciter imperat, ut omnino non libeat, nec omni modo corpori, ut pudenda membra voluntas potius quam libido commoveat; quod si ita esset, pudenda non essent. Nunc vero pudet animum resisti sibi a corpore, quod ei natura inferiore subiectum est. In aliis quippe affectionibus cum sibi resistit, ideo minus pudet, quia, cum a se ipso vincitur, ipse se vincit; etsi inordinate atque vitiose, quia ex his partibus, quae rationi subici debent, tamen a partibus suis ac per hoc, ut dictum est, a se ipso vincitur. Nam cum ordinate se animus vincit, ut inrationabiles motus eius menti rationique subdantur, si tamen et illa Deo subdita est, laudis atque virtutis est. Minus tamen pudet, cum sibi animus ex vitiosis suis partibus non obtemperat, quam cum ei corpus, quod alterum ab illo est atque infra illum est et cuius sine illo natura non vivit, volenti iubentique non cedit.

Sed cum alia membra retinentur voluntatis imperio, sine quibus illa, quae contra voluntatem libidine concitan-

6 nonne *V¹Aelpv*; nonne hoc *V²FGab* ‖ 14 extitit *AFe²lp (39,29; 44,31; 45,23)*; existit *VGabe¹v* ‖ 25 inrationabiles *p (idem iam prius scripseram coll. lib. 2 c. 1; l. 9 c. 3 sq.)*; inrationales *V rell. v*

tur, id quod appetunt implere non possunt, pudicitia custoditur, non amissa, sed non permissa delectatione peccati. Hunc renisum, hanc repugnantiam, hanc voluntatis et libidinis rixam vel certe ad voluntatis sufficientiam libidinis indigentiam procul dubio, nisi culpabilis inoboedientia poenali inoboedientia plecteretur, in paradiso nuptiae non haberent, sed voluntati membra, ut cetera, ita cuncta servirent. Ita genitale arvum vas in hoc opus creatum seminaret, ut nunc terram manus, et quod modo de hac re nobis volentibus diligentius disputare verecundia resistit et compellit veniam honore praefato a pudicis auribus poscere, cur id fieret nulla causa esset, sed in omnia, quae de huius modi membris sensum cogitantis adtingerent, sine ullo timore obscenitatis liber sermo ferretur, nec ipsa verba essent, quae vocarentur obscena, sed quidquid inde diceretur, tam honestum esset, quam de aliis cum loquimur corporis partibus. Quisquis ergo ad has litteras inpudicus accedit, culpam refugiat, non naturam; facta denotet suae turpitudinis, non verba nostrae necessitatis; in quibus mihi facillime pudicus et religiosus lector vel auditor ignoscit, donec infidelitatem refellam, non de fide rerum inexpertarum, sed de sensu expertarum argumentantem. Legit enim haec sine offensione, qui non exhorret apostolum horrenda feminarum flagitia reprehendentem, quae *inmutaverunt naturalem usum in eum usum, qui est contra naturam*, praecipue quia nos non damnabilem obscenitatem nunc, sicut ille, commemoramus atque reprehendimus, sed in explicandis, quantum possumus, humanae generationis effectibus verba tamen, sicut ille, obscena vitamus.

8) Verg. Georg. 3, 136. 26) Rom. 1, 26.

---

7 ut cetera ita *mss*; illa ut cetera *v; cf. 54, 2* || 15 uera *V* || 21 de *om. V* || 26 laudabilem *V*

Caput XXIV.

Quod insontes homines et merito oboedientiae in paradiso permanentes ita genitalibus membris usuri fuissent ad generationem prolis, sicut ceteris ad arbitrium voluntatis.

Seminaret igitur prolem vir, susciperet femina genitalibus membris, quando id opus esset et quantum opus esset, voluntate motis, non libidine concitatis. Neque enim ea sola membra movemus ad nutum, quae conpactis articulata sunt ossibus, sicut manus et pedes et digitos, verum etiam illa, quae mollibus remissa sunt nervis, cum volumus, movemus agitando et porrigendo producimus et torquendo flectimus et constringendo duramus, sicut ea sunt, quae in ore ac facie, quantum potest, voluntas movet. Pulmones denique ipsi omnium, nisi medullarum, mollissimi viscerum et ob hoc antro pectoris communiti, ad spiritum ducendum ac remittendum vocemque emittendam seu modificandam, sicut folles fabrorum vel organorum, flantis, respirantis, loquentis, clamantis, cantantis serviunt voluntati. Omitto quod animalibus quibusdam naturaliter inditum est, ut tegmen, quo corpus omne vestitur, si quid in quocumque loco eius senserint abigendum, ibi tantum moveant, ubi sentiunt, nec solum insidentes muscas, verum etiam haerentes hastas cutis tremore discutiant. Numquid quia id non potest homo, ideo Creator quibus voluit animantibus donare non potuit? Sic ergo et ipse homo potuit oboedientiam etiam inferiorum habere membrorum, quam sua inoboedientia perdidit. Neque enim Deo difficile fuit sic illum condere, ut in eius carne etiam illud non nisi eius voluntate moveretur, quod nunc nisi libidine non movetur.

Nam et hominum quorundam naturas novimus multum ceteris dispares et ipsa raritate mirabiles nonnulla

24 inhaer. *A; sed cf. lib. 4 c. 18 sub fin.*

ut volunt de corpore facientium, quae alii nullo modo possunt et audita vix credunt. Sunt enim, qui et aures moveant vel singulas vel ambas simul. Sunt qui totam caesariem capite inmoto, quantum capilli occupant, deponunt ad frontem revocantque cum volunt. Sunt qui eorum quae voraverint incredibiliter plurima et varia paululum praecordiis contrectatis tamquam de sacculo quod placuerit integerrimum proferunt. Quidam voces avium pecorumque et aliorum quorumlibet hominum sic imitantur atque exprimunt, ut, nisi videantur, discerni omnino non possint. Nonnulli ab imo sine paedore ullo ita numerosos pro arbitrio sonitus edunt, ut ex illa etiam parte cantare videantur. Ipse sum expertus sudare hominem solere, cum vellet. Notum est quosdam flere, cum volunt, atque ubertim lacrimas fundere. Iam illud multo est incredibilius, quod plerique fratres memoria recentissima experti sunt. Presbyter fuit quidam Restitutus nomine in paroecia Calamensis ecclesiae. Quando ei placebat (rogabatur autem ut hoc faceret ab eis, qui rem mirabilem coram scire cupiebant), ad imitatas quasi lamentantis cuiuslibet hominis voces ita se auferebat a sensibus et iacebat simillimus mortuo, ut non solum vellicantes atque pungentes minime sentiret, sed aliquando etiam igne ureretur admoto sine ullo doloris sensu nisi postmodum ex vulnere; non autem obnitendo, sed non sentiendo non movere corpus eo probabatur, quod tamquam in defuncto nullus inveniebatur anhelitus; hominum tamen voces, si clarius loquerentur, tamquam de longinquo se audire postea referebat. Cum itaque corpus etiam nunc quibusdam, licet in carne corruptibili hanc aerumnosam ducentibus vitam, ita in plerisque motionibus et affectionibus extra usitatum naturae modum mirabiliter serviat: quid causae est, ut non credamus ante inoboedientiae pecca-

9 quorumque libet V^1 ‖ 11 paedore *Vlav*; pedore A^1F; pudore A^2abe; putore G^2 (ut *in rasura*) *p Hoffm.* ‖ 18 paroecia V^1ev; paroechia b^2; parocia V^2Fl^1; parochia $AG^1b^1l^2p$; parrochia G^2a ‖ quando $VAFG^1ae$; qui quando G^2blpv

tum corruptionisque supplicium ad propagandam prolem sine ulla libidine servire voluntati humanae humana membra potuisse? Donatus est itaque homo sibi, quia deseruit Deum placendo sibi, et non oboediens Deo non potuit oboedire nec sibi. Hinc evidentior miseria, qua homo non vivit ut vult. Nam si ut vellet viveret, beatum se putaret; sed nec sic tamen esset, si turpiter viveret.

Caput XXV.

De vera beatitudine, quam temporalis vita non obtinet.

Quamquam si diligentius adtendamus, nisi beatus non vivit ut vult, et nullus beatus nisi iustus. Sed etiam ipse iustus non vivet ut vult, nisi eo pervenerit, ubi mori falli offendi omnino non possit eique sit certum ita semper futurum. Hoc enim natura expetit, nec plene atque perfecte beata erit nisi adepta quod expetit. Nunc vero quis hominum potest ut vult vivere, quando ipsum vivere non est in potestate? Vivere enim vult, mori cogitur. Quo modo ergo vivit ut vult, qui non vivit quamdiu vult? Quod si mori voluerit, quo modo potest ut vult vivere, qui non vult vivere? Et si ideo mori velit, non quo nolit vivere, sed ut post mortem melius vivat: nondum ergo ut vult vivit, sed cum ad id quod vult moriendo pervenerit. Verum ecce vivat ut vult, quoniam sibi extorsit sibique imperavit non velle quod non potest, atque hoc velle quod potest (sicut ait Terentius:

Quoniam non potest id fieri quod vis
Id velis quod possis):

num ideo beatus est, quia patienter miser est? Beata quippe vita si non amatur, non habetur. Porro si amatur

27) Ter. Andr. 2, 1, 5.

---

12 uiuet *VAFep*; uiuit *Gablv* || 20 quod *AFp* || 27 possis *mss*; possit *v*

et habetur, ceteris omnibus rebus excellentius necesse est ametur, quoniam propter hanc amandum est quidquid aliud amatur. Porro si tantum amatur, quantum amari digna est (non enim beatus est, a quo ipsa beata vita non amatur ut digna est): fieri non potest, ut eam, qui sic amat, non aeternam velit. Tunc igitur beata erit, quando aeterna erit.

Caput XXVI.

Quod felicitas in paradiso viventium sine erubescendo appetitu generandi officium credenda sit implere potuisse.

Vivebat itaque homo in paradiso sicut volebat, quamdiu hoc volebat quod Deus iusserat; vivebat fruens Deo, ex quo bono erat bonus; vivebat sine ulla egestate, ita semper vivere habens in potestate. Cibus aderat ne esuriret, potus ne sitiret, lignum vitae ne illum senecta dissolveret. Nihil corruptionis in corpore vel ex corpore ullas molestias ullis eius sensibus ingerebat. Nullus intrinsecus morbus, nullus ictus metuebatur extrinsecus. Summa in carne sanitas, in animo tota tranquillitas. Sicut in paradiso nullus aestus aut frigus, sic in eius habitatore nulla ex cupiditate vel timore accidebat bonae voluntatis offensio. Nihil omnino triste, nihil erat inaniter laetum. Gaudium verum perpetuabatur ex Deo, in quem flagrabat *caritas de corde puro et conscientia bona et fide non ficta,* atque inter se coniugum fida ex honesto amore societas, concors mentis corporisque vigilia et mandati sine labore custodia. Non lassitudo fatigabat otiosum, non somnus premebat invitum. In tanta facilitate rerum et felicitate hominum absit ut suspicemur non potuisse pro-

26) 1. Tim. 1, 5.

---

18 ullas] nullas *Ve* || 20 anima *v* || 21 sic *V*; ita *AFGabe lpv* || 22 accidebat *VAFGbe (lib. 9 c. 4 extr.)*; acced. *alpv*

lem seri sine libidinis morbo, sed eo voluntatis nutu moverentur membra illa quo cetera, et sine ardoris inlecebroso stimulo cum tranquillitate animi et corporis nulla corruptione integritatis infunderetur gremio maritus uxoris. Neque enim quia experientia probari non potest, ideo credendum non est, quando illas corporis partes non ageret turbidus calor, sed spontanea potestas, sicut opus esset, adhiberet, ita tunc potuisse utero coniugis salva integritate feminei genitalis virile semen inmitti, sicut nunc potest eadem integritate salva ex utero virginis fluxus menstrui cruoris emitti. Eadem quippe via posset illud inici, qua hoc potest eici. Ut enim ad pariendum non doloris gemitus, sed maturitatis inpulsus feminea viscera relaxaret, sic ad fetandum et concipiendum non libidinis appetitus, sed voluntarius usus naturam utramque coniungeret. De rebus loquimur nunc pudendis et ideo, quamvis, antequam earum puderet, quales esse potuissent coniciamus ut possumus, tamen necesse est, ut nostra disputatio magis frenetur ea, quae nos revocat, verecundia, quam eloquentia, quae nobis parum suppetit, adiuvetur. Nam cum id quod dico nec ipsi experti fuerint, qui experiri potuerunt (quoniam praeoccupante peccato exilium de paradiso ante meruerunt, quam sibi in opere serendae propaginis tranquillo arbitrio convenirent), quo modo nunc, cum ista commemorantur, sensibus occurrit humanis nisi experientia libidinis turbidae, non coniectura placidae voluntatis? Hinc est quod inpedit loquentem pudor, etsi non deficiat ratio cogitantem. Verum tamen omnipotenti Deo, summo ac summe bono creatori omnium naturarum, voluntatum autem bonarum adiutori et remuneratori, malarum autem relictori et damnatori, utrarumque ordinatori, non defuit utique consilium, quo certum numerum civium in sua sapientia praedestinatum etiam ex damnato genere humano suae civitatis impleret, non eos iam meritis, quando quidem universa massa tamquam in vitiata radice damnata est, sed gratia discernens et liberatis non solum

1 eo] ideo *V* || 7 turpidus *VF* || 11 possit *Fl*[1]

de ipsis, verum etiam de non liberatis, quid eis largiatur, ostendens. Non enim debita, sed gratuita bonitate tunc se quisque agnoscit erutum malis, cum ab eorum hominum consortio fit inmunis, cum quibus illi iuste esset poena communis. Cur ergo non crearet Deus, quos peccaturos esse praescivit, quando quidem in eis et ex eis, et quid eorum culpa mereretur, et quid sua gratia donaretur, posset ostendere, nec sub illo creatore ac dispositore perversa inordinatio delinquentium rectum perverteret ordinem rerum?

Caput XXVII.

De peccatoribus, et angelis et hominibus, quorum perversitas non perturbat providentiam.

Proinde peccatores, et angeli et homines, nihil agunt, quo inpediantur *magna opera Domini, exquisita in omnes voluntates eius*, quoniam qui providenter atque omnipotenter sua cuique distribuit, non solum bonis, verum etiam malis bene uti novit. Ac per hoc propter meritum primae malae voluntatis ita damnato atque obdurato angelo malo, ut iam bonam voluntatem ulterius non haberet, bene utens Deus cur non permitteret, ut ab illo primus homo, qui rectus, hoc est bonae voluntatis, creatus fuerat, temptaretur? Quando quidem sic erat institutus, ut, si de adiutorio Dei fideret bonus homo, malum angelum vinceret; si autem creatorem atque adiutorem Deum superbe sibi placendo desereret, vinceretur; meritum bonum habens in adiuta divinitus voluntate recta, malum vero in deserente Deum voluntate perversa. Quia et ipsum fidere de adiutorio Dei non quidem posset sine adiutorio Dei, nec tamen ideo ab his divinae gratiae beneficiis sibi pla-

16) Ps. 110, 2.

---

4 iuste *A*; iusta *VFGabe²lpv* ‖ *6* et ex] ⱶ (= *uel*) ex *F* ‖ 13 prouidentiam *V*; prou. Dei *pqv*

cendo recedere non habebat in potestate. Nam sicut in hac carne vivere sine adiumentis alimentorum in potestate non est, non autem in ea vivere in potestate est, quod faciunt qui se ipsos necant: ita bene vivere sine adiutorio Dei etiam in paradiso non erat in potestate; erat autem in potestate male vivere, sed beatitudine non permansura et poena iustissima secutura. Cum igitur huius futuri casus humani Deus non esset ignarus, cur eum non sineret invidi angeli malignitate temptari? nullo modo quidem quod vinceretur incertus, sed nihilo minus praescius quod ab eius semine adiuto sua gratia idem ipse diabolus fuerat sanctorum gloria maiore vincendus. Ita factum est, ut nec Deum aliquid futurorum lateret, nec praesciendo quemquam peccare conpelleret et, quid interesset inter propriam cuiusque praesumptionem et suam tuitionem, angelicae et humanae rationali creaturae consequenti experientia demonstraret. Quis enim audeat credere aut dicere, ut neque angelus neque homo caderet, in Dei potestate non fuisse? Sed hoc eorum potestati maluit non auferre atque ita, et quantum mali eorum superbia et quantum boni sua gratia valeret, ostendere.

Caput XXVIII.

De qualitate duarum civitatum, terrenae atque caelestis.

Fecerunt itaque civitates duas amores duo, terrenam scilicet amor sui usque ad contemptum Dei, caelestem vero amor Dei usque ad contemptum sui. Denique illa in se ipsa, haec in Domino gloriatur. Illa enim quaerit ab hominibus gloriam; huic autem Deus conscientiae testis maxima est gloria. Illa in gloria sua exaltat caput suum; haec dicit Deo suo: *Gloria mea et exaltans caput meum.* Illi in principibus eius vel in eis quas subiugat nationibus

30) Ps. 3, 4.

30 exaltas *AF*; exultans *V*[1]

dominandi libido dominatur; in hac serviunt invicem in caritate et praepositi consulendo et subditi obtemperando. Illa in suis potentibus diligit virtutem suam; haec dicit Deo suo: *Diligam te, Domine, virtus mea.* Ideoque in illa sapientes eius secundum hominem viventes aut corporis aut animi sui bona aut utriusque sectati sunt, aut qui potuerunt cognoscere Deum, *non ut Deum honoraverunt aut gratias egerunt, sed evanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insipiens cor eorum; dicentes se esse sapientes* (id est dominante sibi superbia in sua sapientia sese extollentes) *stulti facti sunt et inmutaverunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis et volucrum et quadrupedum et serpentium* (ad huiusce modi enim simulacra adoranda vel duces populorum vel sectatores fuerunt), *et coluerunt atque servierunt creaturae potius quam Creatori, qui est benedictus in saecula;* in hac autem nulla est hominis sapientia nisi pietas, qua recte colitur verus Deus, id expectans praemium in societate sanctorum non solum hominum, verum etiam angelorum, *ut sit Deus omnia in omnibus.*

LIBER XV.

Caput I.

De duobus ordinibus generationis humanae in diversos fines ab initio procurrentis.

De felicitate paradisi vel de ipso paradiso et de vita ibi primorum hominum eorumque peccato atque supplicio multi multa senserunt, multa dixerunt, multa litteris man-

4) Ps. 17, 2. 17) Rom. 1, 21 sqq. 21) 1. Cor. 15, 28.

---

8 aut *VAFlp*; uel *Gabev* ‖ 21 omnibus. amen. *FGel*

daverunt. Nos quoque secundum scripturas sanctas vel quod in eis legimus vel quod ex eis intellegere potuimus earum congruentes auctoritati de his rebus in superioribus libris diximus. Enucleatius autem si ista quaerantur, multiplices atque multimodas pariunt disputationes, quae pluribus intexendae sint voluminibus, quam hoc opus tempusque deposcit, quod non ita largum habemus, ut in omnibus, quae possunt requirere otiosi et scrupulosi, paratiores ad interrogandum quam capaciores ad intellegendum, nos oporteat inmorari. Arbitror tamen satis nos iam fecisse magnis et difficillimis quaestionibus de initio vel mundi vel animae vel ipsius generis humani, quod in duo genera distribuimus, unum eorum, qui secundum hominem, alterum eorum, qui secundum Deum vivunt; quas etiam mystice appellamus civitates duas, hoc est duas societates hominum, quarum est una quae praedestinata est in aeternum regnare cum Deo, altera aeternum supplicium subire cum diabolo. Sed iste finis est earum, de quo post loquendum est. Nunc autem quoniam de exortu earum sive in angelis, quorum numerus ignoratur a nobis, sive in duobus primis hominibus satis dictum est, iam mihi videtur earum adgrediendus excursus, ex quo illi duo generare coeperunt, donec homines generare cessabunt. Hoc enim universum tempus sive saeculum, in quo cedunt morientes succeduntque nascentes, istarum duarum civitatum, de quibus disputamus, excursus est.

Natus est igitur prior Cain ex illis duobus generis humani parentibus, pertinens ad hominum civitatem, posterior Abel, ad civitatem Dei. Sicut enim in uno homine, quod dixit apostolus, experimur, quia *non primum quod spiritale est, sed quod animale, postea spiritale* (unde unusquisque, quoniam ex damnata propagine exoritur,

32) 1 Cor. 15, 46.

---

6 sint *VRAFep*; sunt *Gabv* ‖ 8 scrup. *Vabpv*; scrip. *RAFe* ‖ 33 ex adam nata *ab¹e¹*; *sed cf. 54, 33; 59, 10; 105, 26*

primo sit necesse est ex Adam malus atque carnalis; quod si in Christum renascendo profecerit, post erit bonus et spiritalis): sic in universo genere humano, cum primum duae istae coeperunt nascendo atque moriendo procurrere civitates, prior est natus civis huius saeculi, posterius autem isto peregrinus in saeculo et pertinens ad civitatem Dei, gratia praedestinatus gratia electus, gratia peregrinus deorsum gratia civis sursum. Nam quantum ad ipsum adtinet, ex eadem massa oritur, quae originaliter est tota damnata; sed tamquam figulus Deus (hanc enim similitudinem non inpudenter, sed prudenter introducit apostolus) ex eadem massa fecit aliud vas in honorem, aliud in contumeliam. Prius autem factum est vas in contumeliam, post vero alterum in honorem, quia et in ipso uno, sicut iam dixi, homine prius est reprobum, unde necesse est incipiamus et ubi non est necesse ut remaneamus, posterius vero probum, quo proficientes veniamus et quo pervenientes maneamus. Proinde non quidem omnis homo malus erit bonus, nemo tamen erit bonus qui non erat malus; sed quanto quisque citius mutatur in melius, hoc in se facit nominari, quod adprehendit, celerius et posteriore cooperit vocabulum prius. Scriptum est itaque de Cain, quod condiderit civitatem; Abel autem tamquam peregrinus non condidit. Superna est enim sanctorum civitas, quamvis hic pariat cives, in quibus peregrinatur, donec regni eius tempus adveniat, cum congregatura est omnes in suis corporibus resurgentes, quando eis promissum dabitur regnum, ubi cum suo principe rege saeculorum sine ullo temporis fine regnabunt.

13) Rom. 9, 21. 23) Gen. 4, 17.

---

6 posterius *VRAFG*ℸ[1]*ep*; posterior ℸ[2]*abv* || 11 inpud. *VRGb*[2]*e*[1]; inprud. *AFab*[1]*e*[2]*pv*

Caput II.

De filiis carnis et filiis promissionis.

Umbra sane quaedam civitatis huius et imago prophetica ei significandae potius quam praesentandae servivit in terris, quo eam tempore demonstrari oportebat, et dicta est etiam ipsa civitas sancta merito significantis imaginis, non expressae, sicut futura est, veritatis. De hac imagine serviente et de illa, quam significat, libera civitate sic apostolus ad Galatas loquitur: *Dicite mihi,* inquit, *sub lege volentes esse legem non audistis? Scriptum est enim, quod Abraham duos filios habuit, unum de ancilla et unum de libera. Sed ille quidem, qui de ancilla, secundum carnem natus est; qui autem de libera, per repromissionem; quae sunt in allegoria. Haec enim sunt duo testamenta, unum quidem a monte Sina in servitutem generans, quod est Agar; Sina enim mons est in Arabia, quae coniuncta est huic quae nunc est Hierusalem; servit enim cum filiis suis. Quae autem sursum est Hierusalem, libera est, quae est mater nostra. Scriptum est enim: Laetare sterilis, quae non paris, erumpe et exclama, quae non parturis; quoniam multi filii desertae, magis quam eius quae habet virum. Nos autem, fratres, secundum Isaac promissionis filii sumus. Sed sicut tunc, qui secundum carnem natus fuerat, persequebatur eum, qui secundum spiritum: ita et nunc. Sed quid dicit scriptura? Eice ancillam et filium eius; non enim heres erit filius ancillae cum filio liberae. Nos autem, fratres, non sumus ancillae filii, sed liberae, qua libertate Christus nos liberavit.* Haec forma intellegendi de apostolica auctoritate descendens locum nobis

22) Esai. 54, 1. 29) Gal. 4, 21 sqq.

---

17 qui coniunctus est *abv* ‖ 19 nostra *VRAFGep (progr. p. 16)*; omnium nostrum *av*; omn. nostrorum *b* ‖ 21 et exclama *VAFGe*^{2}*p (lib. 18 c. 29)*; et clama *Rabe*^{1}*v; cf. 65, 32*

aperit, quem ad modum scripturas duorum testamentorum, veteris et novi, accipere debeamus. Pars enim quaedam terrenae civitatis imago caelestis civitatis effecta est, non se significando, sed alteram, et ideo serviens. Non enim propter se ipsam, sed propter aliam significandam est instituta, et praecedente alia significatione et ipsa praefigurans praefigurata est. Namque Agar ancilla Sarrae eiusque filius imago quaedam huius imaginis fuit; et quoniam transiturae erant umbrae luce veniente, ideo dixit libera Sarra, quae significabat liberam civitatem, cui rursus alio modo significandae etiam illa umbra serviebat: *Eice ancillam et filium eius; non enim heres erit filius ancillae cum filio meo Isaac,* quod ait apostolus: *Cum filio liberae.* Invenimus ergo in terrena civitate duas formas, unam suam praesentiam demonstrantem, alteram caelesti civitati significandae sua praesentia servientem. Parit autem cives terrenae civitatis peccato vitiata natura, caelestis vero civitatis cives parit a peccato naturam liberans gratia; unde illa vocantur vasa irae, ista vasa misericordiae. Significatum est hoc etiam in duobus filiis Abrahae, quod unus de ancilla, quae dicebatur Agar, secundum carnem natus est Ismael, alter est autem de Sarra libera secundum repromissionem natus Isaac. Uterque quidem de semine Abrahae; sed illum genuit demonstrans consuetudo naturam, illum vero dedit promissio significans gratiam; ibi humanus usus ostenditur, hic divinum beneficium commendatur.

Caput III.

De sterilitate Sarrae, quam Dei gratia fecundavit.

Sarra quippe sterilis erat et desperatione prolis saltem de ancilla sua concupiscens habere, quod de se ipsa

13) Gen. 21, 10. 20) Rom. 9, 22 sq.

---

22 alter est *VRAFG*^{2}*bep*; est *om.* *G*^{1}*av* ‖ 25 illum uero *V*^{2}*RAFG*¬^{1}*abp (65, 1)*; istum vero *V*^{1}(?)¬^{2}*ev*

non se posse cernebat, dedit eam fetandam viro, de quo parere voluerat nec potuerat. Exegit itaque etiam sic debitum de marito utens iure suo in utero alieno. Natus est ergo Ismael, sicut nascuntur homines, permixtione sexus utriusque, usitata lege naturae. Ideo dictum est: *Secundum carnem;* non quod ista beneficia Dei non sint aut non illa operetur Deus, cuius opifex sapientia *adtingit,* sicut scriptum est, *a fine usque ad finem fortiter et disponit omnia suaviter;* sed ubi significandum fuerat Dei donum, quod indebitum hominibus gratis gratia largiretur, sic oportuit dari filium, quem ad modum naturae non debebatur excursibus. Negat enim natura iam filios tali commixtioni maris et feminae, qualis esse poterat Abrahae et Sarrae in illa iam aetate, etiam mulieris accedente sterilitate, quae nec tunc parere potuit, quando non aetas fecunditati, sed aetati fecunditas defuit. Quod ergo naturae sic affectae fructus posteritatis non debebatur, significat quod natura generis humani peccato vitiata ac per hoc iure damnata nihil verae felicitatis in posterum merebatur. Recte igitur significat Isaac, per repromissionem natus, filios gratiae, cives civitatis liberae, socios pacis aeternae, ubi sit non amor propriae ac privatae quodam modo voluntatis, sed communi eodemque inmutabili bono gaudens atque ex multis unum cor faciens, id est perfecte concors oboedientia caritatis.

Caput IV.

De terrenae civitatis vel concertatione vel pace.

Terrena porro civitas, quae sempiterna non erit (neque enim, cum extremo supplicio damnata fuerit, iam civitas erit), hic habet bonum suum, cuius societate lae-

9) Sap. 8, 1.

---

6 carnem] hominem *AFp; om.* b^1 ‖ 8 ad *RAFabpv (cf. lib. 12 c. 26 med.)*; in *VGe* ‖ 10 gratis *om. ed. 2. nostra et Hoffm.* ‖ 29 in extremo *abv*

tatur, qualis esse de talibus laetitia rebus potest. Et quoniam non est tale bonum, ut nullas angustias faciat amatoribus suis, ideo civitas ista adversus se ipsam plerumque dividitur litigando, bellando atque pugnando et aut mortiferas aut certe mortales victorias requirendo. Nam ex quacumque sui parte adversus alteram sui partem bellando surrexerit, quaerit esse victrix gentium, cum sit captiva vitiorum; et si quidem, cum vicerit, superbius extollitur, etiam mortifera; si vero condicionem cogitans casusque communes magis quae accidere possunt adversis angitur, quam eis quae provenerunt secundis rebus inflatur, tantummodo mortalis est ista victoria. Neque enim semper dominari poterit permanendo eis, quos potuerit subiugare vincendo. Non autem recte dicitur ea bona non esse, quae concupiscit haec civitas, quando est et ipsa in suo humano genere melior. Concupiscit enim terrenam quandam pro rebus infimis pacem; ad eam namque desiderat pervenire bellando; quoniam si vicerit et qui resistat non fuerit, pax erit, quam non habebant partes in vicem adversantes et pro his rebus, quas simul habere non poterant, infelici egestate certantes. Hanc pacem requirunt laboriosa bella, hanc adipiscitur quae putatur gloriosa victoria. Quando autem vincunt qui causa iustiore pugnabant, quis dubitet gratulandam esse victoriam et provenisse optabilem pacem? Haec bona sunt et sine dubio Dei dona sunt. Sed si neglectis melioribus, quae ad supernam pertinent civitatem, ubi erit victoria in aeterna et summa pace secura, bona ista sic concupiscuntur, ut vel sola esse credantur vel his, quae meliora creduntur, amplius diligantur: necesse est miseria consequatur et quae inerat augeatur.

4 belligerando *R* ‖ 11 prouenerint *Gab*[1]*v* ‖ 14 dicuntur *av* ‖ 15 et ipsa *om. Ge*

CAPUT V.

De primo terrenae civitatis auctore fratricida, cuius impietati Romanae urbis conditor germani caede responderit.

Primus itaque fuit terrenae civitatis conditor fratricida; nam suum fratrem civem civitatis aeternae in hac terra peregrinantem invidentia victus occidit. Unde mirandum non est, quod tanto post in ea civitate condenda, quae fuerat huius terrenae civitatis, de qua loquimur, caput futura et tam multis gentibus regnatura, huic primo exemplo et, ut Graeci appellant, ἀρχετύπῳ quaedam sui generis imago respondit. Nam et illic, sicut ipsum facinus quidam poeta commemoravit illorum,

Fraterno primi maduerunt sanguine muri.

Sic enim condita est Roma, quando occisum Remum a fratre Romulo Romana testatur historia; nisi quod isti terrenae civitatis ambo cives erant. Ambo gloriam de Romanae rei publicae institutione quaerebant, sed ambo eam tantam, quantam, nisi unus esset, habere non poterant. Qui enim volebat dominando gloriari, minus utique dominaretur, si eius potestas vivo consorte minueretur. Ut ergo totam dominationem haberet unus, ablatus est socius, et scelere crevit in peius, quod innocentia minus esset et melius. Hi autem fratres Cain et Abel non habebant ambo inter se similem rerum terrenarum cupiditatem, nec in hoc alter alteri invidit, quod eius dominatus fieret angustior, qui alterum occidit, si ambo dominarentur (Abel quippe non quaerebat dominationem in ea civitate, quae condebatur a fratre), sed invidentia illa diabolica, qua invident bonis mali, nulla alia causa, nisi

14) Lucan. 1, 95.

---

19 nisi *scripsi* (*Lucan. 1, 111*: Non cepit fortuna duos); ni *Hoffm.*; si *mss v* ‖ non *om. R (nescio an recte; tum* si *retinendum)*

quia illi boni sunt, illi mali. Nullo enim modo fit minor accedente seu permanente consorte possessio bonitatis, immo possessio bonitas, quam tanto latius, quanto concordius individua sociorum possidet caritas. Non habebit denique istam possessionem, qui eam noluerit habere communem, et tanto eam reperiet ampliorem, quanto amplius ibi potuerit amare consortem. Illud igitur, quod inter Remum et Romulum exortum est, quem ad modum adversus se ipsam terrena civitas dividatur, ostendit; quod autem inter Cain et Abel, inter duas ipsas civitates, Dei et hominum, inimicitias demonstravit. Pugnant ergo inter se mali et mali; item pugnant inter se mali et boni: boni vero et boni, si perfecti sunt, inter se pugnare non possunt. Proficientes autem nondumque perfecti ita possunt, ut bonus quisque ex ea parte pugnet contra alterum, qua etiam contra semet ipsum; et in uno quippe homine *caro concupiscit adversus spiritum et spiritus adversus carnem.* Concupiscentia ergo spiritalis contra alterius potest pugnare carnalem vel concupiscentia carnalis contra alterius spiritalem, sicut inter se pugnant boni et mali; vel certe ipsae concupiscentiae carnales inter se duorum bonorum, nondum utique perfectorum, sicut inter se pugnant mali et mali, donec eorum, qui curantur, ad ultimam victoriam sanitas perducatur.

Caput VI.

De languoribus, quos ex poena peccati etiam cives civitatis Dei in huius vitae peregrinatione patiuntur et a quibus Deo medente sanantur.

Languor est quippe iste, id est illa inoboedientia, de qua in libro quarto decimo disseruimus, primae inoboedientiae supplicium, et ideo non natura, sed vitium; propter quod dicitur proficientibus bonis et ex fide in hac

18) Gal. 5, 17. 30) C. 1; 11 etc.

32 et *om. RAp; cf. 40, 9*

peregrinatione viventibus: *In vicem onera vestra portate, et sic adimplebitis legem Christi;* item alibi dicitur: *Corripite inquietos, consolamini pusillanimes, suscipite infirmos, patientes estote ad omnes; videte ne quis malum pro malo alicui reddat;* item alio loco: *Si praeoccupatus fuerit homo in aliquo delicto, vos, qui spiritales estis, instruite huius modi in spiritu mansuetudinis, intendens te ipsum, ne et tu tempteris;* et alibi: *Sol non occidat super iracundiam vestram;* et in evangelio: *Si peccaverit in te frater tuus, corripe eum inter te et ipsum;* item de peccatis, in quibus multorum cavetur offensio, apostolus dicit: *Peccantes coram omnibus argue, ut ceteri timorem habeant.* Propter hoc et de venia in vicem danda multa praecipiuntur et magna cura propter tenendam pacem, sine qua nemo poterit videre Deum; ubi ille terror, quando iubetur servus decem milium talentorum reddere debita, quae illi fuerant relaxata, quoniam debitum denariorum centum conservo suo non relaxavit; qua similitudine proposita Dominus Iesus adiecit atque ait: *Sic et vobis faciet Pater vester caelestis, si non dimiseritis unusquisque fratri suo de cordibus vestris.* Hoc modo curantur cives civitatis Dei in hac terra peregrinantes et paci supernae patriae suspirantes. Spiritus autem sanctus operatur intrinsecus, ut valeat aliquid medicina, quae adhibetur extrinsecus. Alioquin etiamsi Deus ipse utens creatura sibi subdita in aliqua specie humana sensus adloquatur humanos, sive istos corporis sive illos, quos istis simillimos habemus in somnis, nec interiore gratia mentem regat atque agat, nihil prodest homini omnis praedicatio veritatis. Facit autem hoc Deus a vasis misericordiae

2) Gal. 6, 2. 5) 1. Thess. 5, 14 sq. 8) Gal. 6, 1. 9) Eph. 4, 26. 10) Mt. 18, 15. 13) 1. Tim. 5, 20. 15) Hebr. 12, 14. 21) Mt. 18, 35.

---

10 ipsum *VRAFG*^{2}*be*; ips. solum *G*^{1}*apv* || 12 ut *VRAF abe*^{2}*p fragm. Fris.*; et *e*^{1}; ut et *v* || 15 terror *VRAFae*; est terror *bp*; terror est *v*

irae vasa discernens, dispensatione qua ipse novit multum occulta, sed tamen iusta. Ipso quippe adiuvante mirabilibus et latentibus modis, cum peccatum quod habitat in membris nostris, quae potius iam poena peccati est, sicut apostolus praecipit, non regnat in nostro mortali corpore ad oboediendum desideriis eius nec ei membra nostra velut iniquitatis arma exhibemus, convertitur ad mentem non sibi ad mala, Deo regente, consentientem et eam regentem tranquillius nunc habebit, postea sanitate perfecta atque inmortalitate percepta homo sine ullo peccato in aeterna pace regnabit.

Caput VII.

De causa et pertinacia sceleris Cain, quem a facinore concepto nec Dei sermo revocavit.

Sed hoc ipsum, quod sicut potuimus exposuimus, cum Deus locutus esset ad Cain eo more, quo cum primis hominibus per creaturam subiectam velut eorum socius forma congrua loquebatur, quid ei profuit? Nonne conceptum scelus in necando fratre etiam post verbum divinae admonitionis implevit? Nam cum sacrificia discrevisset amborum, in illius respiciens, huius despiciens, quod non dubitandum est potuisse cognosci signo aliquo adtestante visibili, et hoc ideo fecisset Deus, quia mala erant opera huius, fratris vero eius bona: contristatus est Cain valde et concidit facies eius. Sic enim scriptum est: *Et dixit Dominus ad Cain: Quare tristis factus es et quare concidit facies tua? Nonne si recte offeras, recte autem non dividas, peccasti? Quiesce; ad te enim conversio eius, et tu dominaberis illius.* In hac admonitione vel monitu, quem Deus protulit ad Cain, illud quidem quod

7) Rom. 6, 12 sq. 29) Gen. 4, 6 sq.

---

29 admonitione quam *av* (*omisso* vel monitu)

dictum est: *Nonne si recte offeras, recte autem non dividas, peccasti?* quia non elucet cur vel unde sit dictum, multos sensus peperit eius obscuritas, cum divinarum scripturarum quisque tractator secundum fidei regulam id conatur exponere. Recte quippe offertur sacrificium, cum offertur Deo vero, cui uni tantummodo sacrificandum est. Non autem recte dividitur, dum non discernuntur recte vel loca vel tempora vel res ipsae quae offeruntur vel qui offert et cui offertur vel hi, quibus ad vescendum distribuitur quod oblatum est, ut divisionem hic discretionem intellegamus; sive cum offertur, ubi non oportet aut quod non ibi, sed alibi oportet, sive cum offertur, quando non oportet aut quod non tunc, sed alias oportet, sive cum offertur, quod nusquam et numquam penitus debuit, sive cum electiora sibi eiusdem generis rerum tenet homo, quam sunt ea, quae offert Deo, sive eius rei, quae oblata est, fit particeps profanus aut quilibet quem fas non est fieri. In quo autem horum Deo displicuerit Cain, facile non potest inveniri. Sed quoniam Iohannes apostolus, cum de his fratribus loqueretur: *Non sicut Cain,* inquit, *ex maligno erat et occidit fratrem suum; et cuius rei gratia occidit? Quia opera illius maligna fuerunt, fratris autem eius iusta:* datur intellegi propterea Deum non respexisse in munus eius, quia hoc ipso male dividebat, dans Deo aliquid suum, sibi autem se ipsum. Quod omnes faciunt, qui non Dei, sed suam sectantes voluntatem, id est non recto, sed perverso corde viventes, offerunt tamen Deo munus, quo putant eum redimi, ut eorum non opituletur sanandis pravis cupiditatibus, sed explendis. Et hoc est terrenae proprium civitatis, Deum vel deos colere, quibus adiuvantibus regnet in victoriis et

23) 1. Io. 3, 12

14 cum *V (ab initio) RAF*; cum id V^1 (id *sup. lin.*) *Gabe* pvE^{dpt}; cum offertur id E^v ‖ 16 siue cum eius *Fav* ‖ 20 ex maligno $VRAGb^1p$ *sec. Graec.*; qui ex mal. Fab^2evE^t ‖ 22 occidit eum b^2v ‖ 23 eius *VRaep*; ipsius *b*; illius *Gv; om. AF*

pace terrena, non caritate consulendi, sed dominandi cupiditate. Boni quippe ad hoc utuntur mundo, ut fruantur Deo; mali autem contra, ut fruantur mundo, uti volunt Deo; qui tamen eum vel esse vel res humanas curare iam credunt. Sunt enim multo deteriores, qui ne hoc quidem credunt. Cognito itaque Cain quod super eius germani sacrificium, nec super suum respexerat Deus, utique fratrem bonum mutatus imitari, non elatus debuit aemulari. Sed contristatus est et concidit facies eius. Hoc peccatum maxime arguit Deus, tristitiam de alterius bonitate, et hoc fratris. Hoc quippe arguendo interrogavit dicens: *Quare contristatus es, et quare concidit facies tua?* Quia enim fratri invidebat, Deus videbat et hoc arguebat. Nam hominibus, quibus absconditum est cor alterius, esse posset ambiguum et prorsus incertum, utrum illa tristitia malignitatem suam, in qua se Deo displicuisse didicerat, an fratris doluerit bonitatem, quae Deo placuit, cum in sacrificium eius aspexit. Sed rationem reddens Deus, cur eius oblationem accipere noluerit, ut sibi ipse potius merito quam ei frater inmerito displiceret, cum esset iniustus non recte dividendo, hoc est non recte vivendo, et indignus cuius adprobaretur oblatio, quam esset iniustior, quod fratrem iustum gratis odisset, ostendit.

Non tamen eum dimittens sine mandato sancto, iusto et bono: *Quiesce,* inquit; *ad te enim conversio eius, et tu dominaberis illius.* Numquid fratris? Absit. Cuius igitur, nisi peccati? Dixerat enim: *Peccasti,* tum deinde addidit: *Quiesce; ad te enim conversio eius, et tu dominaberis illius.* Potest quidem ita intellegi ad ipsum hominem conversionem esse debere peccati, ut nulli alii quam sibi sciat tribuere debere quod peccat. Haec est enim salubris paenitentiae medicina et veniae petitio non incongrua, ut, ubi ait: *Ad te enim conversio eius,* non subaudiatur „erit“, sed „sit“; praecipientis videlicet, non

---

5 ne VRp^2; nec $AFGabep^1E^{dp}$

praedicentis modo. Tunc enim dominabitur quisque peccato, si id sibi non defendendo praeposuerit, sed paenitendo subiecerit; alioquin et illi serviet dominanti, si patrocinium adhibuerit accidenti. Sed ut peccatum intellegatur concupiscentia ipsa carnalis, de qua dicit apostolus: *Caro concupiscit adversus spiritum*, in cuius carnis fructibus et invidiam commemorat, qua utique Cain stimulabatur et accendebatur in fratris exitium: bene subauditur „erit", id est: *Ad te enim conversio eius erit, et tu dominaberis illius*. Cum enim commota fuerit pars ipsa carnalis, quam peccatum appellat apostolus, ubi dicit: *Non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum* (quam partem animi etiam philosophi dicunt esse vitiosam, non quae mentem debeat trahere, sed cui mens debeat imperare eamque ab inlicitis operibus ratione cohibere); — cum ergo commota fuerit ad aliquid perperam committendum, si quiescatur et obtemperetur dicenti apostolo: *Nec exhibueritis membra vestra arma iniquitatis peccato*, ad mentem domita et victa convertitur, ut subditae ratio dominetur. Hoc praecepit Deus huic, qui facibus invidiae inflammabatur in fratrem et, quem debuerat imitari, cupiebat auferri. *Quiesce*, inquit; manus ab scelere contine, non regnet peccatum in tuo mortali corpore ad oboediendum desideriis eius, nec exhibeas membra tua iniquitatis arma peccato. *Ad te enim conversio eius*, dum non adiuvatur relaxando, sed quiescendo frenatur; *et tu dominaberis illius*, ut, cum forinsecus non permittitur operari, sub potestate mentis regentis et benevolentis adsuescat etiam intrinsecus non moveri. Dictum est tale aliquid in eodem divino libro et de muliere, quando post peccatum Deo interrogante atque iudicante damnationis sententias acceperunt, in serpente diabolus et in se ipsis illa et maritus. Cum enim dixisset

6) Gal. 5, 17. 13) Rom. 7, 17. 19, 25) Rom. 6, 12 sq.

4 accidenti $VAFG^1aepvE^v$; acced. $RG^2bE^{dp^1}$ || 7 instim. V || 20 praecipit E^v || 30 est enim aliquid tale E^v

ei: *Multiplicans multiplicabo tristitias tuas et gemitum tuum*, et *in tristitiis paries filios*, deinde addidit: *Et ad virum tuum conversio tua, et ipse tui dominabitur*. Quod dictum est ad Cain de peccato vel de vitiosa carnis concupiscentia, hoc isto loco de peccatrice femina; ubi intellegendum est virum ad regendam uxorem animo carnem regenti similem esse oportere. Propter quod dicit apostolus: *Qui diligit uxorem suam, se ipsum diligit; nemo enim umquam carnem suam odio habuit*. Sananda sunt enim haec sicut nostra, non sicut aliena damnanda. Sed illud Dei praeceptum Cain sicut praevaricator accepit. Invalescente quippe invidentiae vitio fratrem insidiatus occidit. Talis erat terrenae conditor civitatis. Quo modo autem significaverit etiam Iudaeos, a quibus Christus occisus est pastor ovium hominum, quem pastor ovium pecorum praefigurabat Abel, quia in allegoria prophetica res est, parco nunc dicere, et quaedam hinc adversus Faustum Manichaeum dixisse me recolo.

Caput VIII.

Quae ratio fuerit, ut Cain inter principia generis humani conderet civitatem.

Nunc autem defendenda mihi videtur historia, ne sit scriptura incredibilis, quae dicit aedificatam ab uno homine civitatem eo tempore, quo non plus quam viri quattuor vel potius tres, postea quam fratrem frater occidit, fuisse videntur in terra, id est primus homo pater omnium et ipse Cain et eius filius Enoch, ex cuius nomine ipsa civitas nuncupata est. Sed hoc quos movet, parum considerant non omnes homines, qui tunc esse potuerunt, scriptorem sacrae huius historiae necesse habuisse nomi-

3) Gen. 3, 16. 9) Eph. 5, 28 sq. 18) L. 12. c. 9.

---

23 uno *om. R* || homine *om. A* || 24 non *Gabv; om. VRA Fep* || 26 homo *om. V*

nare, sed eos solos, quos operis suscepti ratio postulabat. Propositum quippe scriptoris illius fuit, per quem sanctus Spiritus id agebat, per successiones certarum generationum ex uno homine propagatarum pervenire ad Abraham ac deinde ex eius semine ad populum Dei, in quo distincto a ceteris gentibus praefigurarentur et praenuntiarentur omnia, quae de civitate, cuius aeternum erit regnum, et de rege eius eodemque conditore Christo in Spiritu praevidebantur esse ventura; ita ut nec de altera societate hominum taceretur, quam terrenam dicimus civitatem, quantum ei commemorandae satis esset, ut civitas Dei etiam suae adversariae conparatione clarescat. Cum igitur scriptura divina, ubi et numerum annorum, quos illi homines vixerunt, commemorat, ita concludat, ut dicat de illo, de quo loquebatur: *Et genuit filios et filias, et fuerunt omnes dies* illius vel illius quos vixit anni tot, *et mortuus est:* numquid quia eosdem filios et filias non nominat, ideo intellegere non debemus per tam multos annos, quibus tunc in saeculi huius prima aetate vivebant, nasci potuisse plurimos homines, quorum coetibus condi possent etiam plurimae civitates? Sed pertinuit ad Deum, quo ista inspirante conscripta sunt, has duas societates suis diversis generationibus primitus digerere atque distinguere, ut seorsum hominum, hoc est secundum hominem viventium, seorsum autem filiorum Dei, id est hominum secundum Deum viventium, generationes contexerentur usque diluvium, ubi ambarum societatum discretio concretioque narratur; discretio quidem, quod ambarum separatim generationes commemorantur, unius fratricidae Cain, alterius autem qui vocabatur Seth; natus quippe fuerat et ipse de Adam pro illo, quem frater occidit; concretio autem, quia bonis in deterius declinantibus tales universi facti fuerant, ut diluvio delerentur, excepto uno

17) Gen. 5, 4 sq.

27 usque *VRAFGp*; usque ad *abev*

iusto, cui nomen erat Noe, et eius coniuge et tribus filiis totidemque nuribus, qui homines octo ex illa omnium vastatione mortalium per arcam evadere meruerunt.

Quod igitur scriptum est: *Et cognovit Cain uxorem suam, et concipiens peperit Enoch; et erat aedificans civitatem in nomine filii sui Enoch:* non est quidem consequens, ut istum primum filium genuisse credatur. Neque enim hoc ex eo putandum est, quia dictus est cognovisse uxorem suam, quasi tunc se illi primitus concumbendo miscuisset. Nam et de ipso patre omnium Adam non tunc solum hoc dictum est, quando conceptus est Cain, quem primogenitum videtur habuisse; verum etiam posterius eadem scriptura: *Cognovit,* inquit, *Adam Evam uxorem suam, et concepit et peperit filium, et nominavit nomen illius Seth.* Unde intellegitur ita solere illam scripturam loqui, quamvis non semper cum in ea legitur factos hominum fuisse conceptus, non tamen solum cum primum sibi sexus uterque miscetur. Nec illud necessario est argumento, ut primogenitum patri existimemus Enoch, quod eius nomine illa civitas nuncupata est. Non enim ab re est, ut propter aliquam causam, cum et alios haberet, diligeret eum pater ceteris amplius. Neque enim et Iudas primogenitus fuit, a quo Iudaea cognominata est et Iudaei. Sed etiamsi conditori civitatis illius iste filius primus est natus, non ideo putandum est tunc a patre conditae civitati nomen eius inpositum, quando natus est, quia nec constitui tunc ab uno poterat civitas, quae nihil est aliud quam hominum multitudo aliquo societatis vinculo conligata; sed cum illius hominis familia tanta numerositate cresceret, ut haberet iam populi quantitatem, tunc potuit utique fieri, ut et constitueret et nomen primogeniti sui constitutae inponeret civitati. Tam longa quippe vita illorum hominum fuit, ut illic memoratorum, quorum

15) Gen. 4, 17; 25.

---

1 cui *Ve²v*; cuius *RAFGabe¹p*

et anni taciti non sunt, qui vixit minimum ante diluvium, ad septingentos quinquaginta tres perveniret. Nam plures nongentos annos etiam transierunt, quamvis nemo ad mille pervenerit. Quis itaque dubitaverit per unius hominis aetatem tantum multiplicari potuisse genus humanum, ut esset unde constituerentur non una, sed plurimae civitates? Quod ex hoc conici facillime potest, quia ex uno Abraham non multo amplius quadringentis annis numerositas Hebraeae gentis tanta procreata est, ut in exitu eiusdem populi ex Aegypto sescenta hominum milia fuisse referantur bellicae iuventutis; ut omittamus gentem Idumaeorum non pertinentem ad populum Israel, quam genuit frater eius Esau, nepos Abrahae, et alias natas ex semine ipsius Abrahae non per Sarram coniugem procreato.

Caput IX.

De longa vita hominum, quae fuit ante diluvium et de ampliore humanorum corporum forma.

Quam ob rem nullus prudens rerum existimator dubitaverit Cain non solum aliquam, verum etiam magnam potuisse condere civitatem, quando in tam longum tempus protendebatur vita mortalium; nisi forte infidelium quispiam ex ipsa numerositate annorum nobis ingerat quaestionem, qua vixisse tunc homines scriptum est in auctoritatibus nostris, et hoc neget esse credendum. Ita quippe non credunt etiam magnitudines corporum longe ampliores tunc fuisse quam nunc sunt. Unde et nobilissimus eorum poeta Vergilius de ingenti lapide, quem in agrorum limite infixum vir fortis illorum temporum pugnans et rapuit et cucurrit et intorsit et misit:

2) Gen. 5, 31 (LXX). 11) Exod. 12, 37.

---

6 constitueretur *v* ‖ 14 procreato *VAFe*^{2}; —tos *R (ab initio) a*; —tas *R (m. 1. corr.) Gbpv*; —tae *e*^{1} ‖ 24 auctoritatibus *VRAFG*^{1}*e*; auctoribus *G*^{2}*abpv*

Vix illum (inquit) lecti bis sex cervice subirent,
Qualia nunc hominum producit corpora tellus,

significans maiora tunc corpora producere solere tellurem. Quanto magis igitur temporibus recentioribus mundi ante illud nobile diffamatumque diluvium! Sed de corporum magnitudine plerumque incredulos nudata per vetustatem sive per vim fluminum variosque casus sepulcra convincunt, ubi apparuerunt vel unde ceciderunt incredibilis magnitudinis ossa mortuorum. Vidi ipse non solus, sed aliquot mecum in Uticensi litore molarem hominis dentem tam ingentem, ut, si in nostrorum dentium modulos minutatim concideretur, centum nobis videretur facere potuisse. Sed illum gigantis alicuius fuisse crediderim. Nam praeter quod erant omnium multo quam nostra maiora tunc corpora, gigantes longe ceteris anteibant; sicut aliis deinde nostrisque temporibus rara quidem, sed numquam ferme defuerunt, quae modum aliorum plurimum excederent. Plinius Secundus, doctissimus homo, quanto magis magisque praeterit saeculi excursus, minora corpora naturam ferre testatur; quod etiam Homerum commemorat saepe carmine fuisse conquestum, non haec velut poetica figmenta deridens, sed in historicam fidem tamquam miraculorum naturalium scriptor adsumens. Verum, ut dixi, antiquorum magnitudines corporum inventa plerumque ossa, quoniam diuturna sunt, etiam multo posterioribus saeculis produnt. Annorum autem numerositas cuiusque hominis, quae temporibus illis fuit, nullis nunc talibus documentis venire in experimentum potest. Nec tamen ideo fides sacrae huic historiae deroganda est, cuius tanto inpudentius narrata non credimus, quanto impleri certius praenuntiata conspicimus. Dicit tamen etiam idem Plinius esse adhuc gentem, ubi ducentos annos vivitur.

2) Aen. 12, 899 sq. 18) N. H. 7, 16. 32) N. H. 7, 48 (49), 154.

---

29 huic *VFGabev (78, 15)*; huius *RAp* || deneganda *R*

Si ergo humanarum vitarum diuturnitates, quas experti non sumus, hodie habere creduntur incognita nobis loca, cur non habuisse credantur et tempora? An vero credibile est alicubi esse quod hic non est, et incredibile est aliquando fuisse quod nunc non est?

Caput X.

De differentia, qua inter Hebraeos et nostros codices videntur annorum numeri dissonare.

Quocirca etsi inter Hebraeos et nostros codices de ipso numero annorum nonnulla videtur esse distantia, quod ignoro qua ratione sit factum: non tamen tanta est, ut illos homines tam longaevos fuisse dissentiant. Nam ipse homo primus Adam, antequam gigneret filium, qui est appellatus Seth, ducentos triginta vixisse annos reperitur in codicibus nostris, in Hebraeis autem centum triginta perhibetur; sed postea quam eum genuit, septingentos vixisse legitur in nostris, octingentos vero in illis; atque ita in utrisque universitatis summa concordat. Ac deinde per consequentes generationes antequam gignatur, qui gigni commemoratur, minus vixisse apud Hebraeos pater eius invenitur centum annos; sed postea quam est genitus idem ipse, centum minus quam in Hebraeis inveniuntur in nostris; atque ita et hinc et inde numeri universitas consonat. In sexta autem generatione nusquam utrique codices discrepant. In septima vero, ubi ille qui natus est Enoch non mortuus, sed quod Deo placuerit translatus esse narratur, eadem dissonantia est, quae in superioribus quinque de centum annis antequam gigneret eum, qui ibi commemoratus est, filium, atque in summa similis consonantia. Vixit enim annos, antequam trans-

16) Gen. 5, 3 etc.

---

23 et hinc *RFGep*; et *om. VAabv* || 29 atque ita in *Gabv*

ferretur, secundum utrosque codices trecentos sexaginta quinque. Octava generatio habet quidem nonnullam diversitatem, sed minorem ac dissimilem ceteris. Mathusalam quippe, quem genuit Enoch, antequam gigneret eum, qui in ipso ordine sequitur, secundum Hebraeos non centum minus, sed viginti amplius vixit annos; qui rursus in nostris, postea quam eum genuit, reperiuntur additi, et in utrisque sibi summa universi numeri occurrit. In sola nona generatione, id est in annis Lamech, filii Mathusalae, patris autem Noe, summa universitatis discrepat, sed non plurimum. Viginti enim et quattuor annos plus vixisse in Hebraeis quam in nostris codicibus invenitur. Namque antequam gigneret filium, qui vocatus est Noe, sex minus habet in Hebraeis quam in nostris; postea vero quam eum genuit, triginta amplius in eisdem quam in nostris. Unde sex illis detractis restant viginti quattuor, ut dictum est.

Caput XI.

De annis Mathusalae, cuius aetas quattuordecim annis diluvium videtur excedere.

Per hanc autem discrepantiam Hebraeorum codicum atque nostrorum exoritur illa famosissima quaestio, ubi Mathusalam quattuordecim annos vixisse post diluvium conputatur, cum scriptura ex omnibus, qui in terra tunc fuerant, solos octo homines in arca exitium commemoret evasisse diluvii, in quibus Mathusalam non fuit. Secundum codices enim nostros Mathusalam priusquam gigneret illum, quem vocavit Lamech, vixit annos centum sexaginta septem; deinde ipse Lamech, antequam ex illo natus esset Noe, vixit annos centum octoginta octo, qui fiunt simul trecenti quinquaginta quinque; his adduntur sescenti

---

2 et quinque *ev* || 3 mathusalem *abv* || 10 mat(h)usalae *VRAFep (progr. p. 19)*; mathusalem *abv* || 13 namque *VAF Gabe*; nam *Rpv* || 16 et quattuor *ev*

Noe, quoto eius anno diluvium factum est: qui fiunt nongenti quinquaginta quinque, ex quo Mathusalam natus est, usque ad annum diluvii. Omnes autem anni vitae Mathusalam nongenti sexaginta novem conputantur, quia, cum vixisset annos centum sexaginta septem et genuisset filium, qui est appellatus Lamech, post eum genitum vixit annos octingentos duo; qui omnes, ut diximus, nongenti sexaginta novem fiunt. Unde detractis nongentis quinquaginta quinque ab ortu Mathusalae usque ad diluvium remanent quattuordecim, quibus vixisse creditur post diluvium. Propter quod eum nonnulli, etsi non in terra, ubi omnem carnem, quam vivere in aquis natura non sinit, constat fuisse deletam, cum patre suo qui translatus fuerat aliquantum fuisse atque ibi, donec diluvium praeteriret, vixisse arbitrantur, nolentes derogare fidem codicibus, quos in auctoritatem celebriorem suscepit ecclesia, et credentes Iudaeorum potius quam istos non habere quod verum est. Non enim admittunt, quod magis hic esse potuerit error interpretum, quam in ea lingua esse falsum, unde in nostram per Graecam scriptura ipsa translata est, sed inquiunt non esse credibile septuaginta interpretes, qui uno simul tempore unoque sensu interpretati sunt, errare potuisse aut ubi nihil eorum intererat voluisse mentiri; Iudaeos vero, dum nobis invident, quod lex et prophetae ad nos interpretando transierint, mutasse quaedam in codicibus suis, ut nostris minueretur auctoritas. Hanc opinionem vel suspicionem accipiat quisque ut putaverit; certum est tamen non vixisse Mathusalam post diluvium, sed eodem anno fuisse defunctum, si verum est quod de numero annorum in Hebraeis codicibus invenitur. De illis autem septuaginta interpretibus quid mihi

1) Gen. 7, 6.

---

1 *et* 8 nung. *VR*[1] *et sic V semper* ‖ 3 autem *RAF Parr. plerr. v*; enim *Vp* ‖ 7 duo *VRF*; duos *Gev*

videatur, suo loco diligentius disserendum est, cum ad ipsa tempora, quantum necessitas huius operis postulat, commemoranda adiuvante Domino venerimus. Praesenti enim sufficit quaestioni secundum utrosque codices tam longas habuisse vitas illius aevi homines, ut posset aetate unius, qui de duobus, quos solos terra tunc habuit, parentibus primus est natus, ad constituendam etiam civitatem multiplicari genus humanum.

Caput XII.

De opinione eorum, qui primorum temporum homines tam longaevos, quam scribitur, fuisse non credunt.

Neque enim ullo modo audiendi sunt, qui putant aliter annos illis temporibus conputatos, id est tantae brevitatis, ut unus annus noster decem illos habuisse credatur. Quapropter, inquiunt, cum audierit quisque vel legerit nongentos annos quemque vixisse, debet intellegere nonaginta; decem quippe illi anni unus est noster et decem nostri centum illi fuerunt. Ac per hoc, ut putant, viginti trium annorum fuit Adam, quando genuit Seth, et ipse Seth viginti agebat et sex menses, quando ex illo natus est Enos, quos appellat scriptura ducentos et quinque annos; quoniam sicut isti suspicantur, quorum exponimus opinionem, unum annum, qualem nunc habemus, in decem partes illi dividebant et easdem partes annos vocabant; quarum partium habet una quadratum senarium, eo quod sex diebus Deus perfecerit opera sua, ut in septimo requiesceret (de qua re in libro undecimo,

1) L. 18. c. 42 sqq. 28) C. 8.

---

1 disserend. *R (cf. 87, 24 sq.; progr. p. 19)*; inser. *VAFabepv Hoffm.* ‖ 17 quemque *VAFbep*; quemq: *G*; quem *R*; quemquam *av* ‖ 21 et ipse] et *om.* *V* ‖ habebat *v*

sicut potui, disputavi); sexiens autem seni, qui numerus quadratum senarium facit, triginta sex dies sunt; qui multiplicati deciens ad trecentos sexaginta perveniunt, id est duodecim menses lunares. Propter quinque dies enim reliquos, quibus solaris annus impletur, et diei quadrantem, propter quem quater ductum eo anno, quo bissextum vocant, unus dies adicitur, addebantur a veteribus postea dies, ut occurreret numerus annorum, quos dies Romani intercalares vocabant. Proinde etiam Enos, quem genuit Seth, decem et novem agebat annos, quando ex illo natus est filius eius Cainan, quos annos dicit scriptura centum nonaginta. Et deinceps per omnes generationes, in quibus hominum anni commemorantur ante diluvium, nullus fere in nostris codicibus invenitur, qui, cum esset centum annorum vel infra vel etiam centum viginti aut non multo amplius, genuerit filium; sed qui minima aetate genuerunt, centum sexaginta, et quod excurrit, fuisse referuntur; quia nemo, inquiunt, decem annorum homo potest gignere filios, qui numerus centum appellabantur anni ab illis hominibus; sed in annis sedecim est matura pubertas et proli iam idonea procreandae, quos centum et sexaginta annos illa tempora nuncupabant. Ut autem aliter annum tunc fuisse conputatum non sit incredibile, adiciunt quod apud plerosque scriptores historiae reperitur, Aegyptios habuisse annum quattuor mensum, Acarnanas sex mensum, Lavinios tredecim mensum. Plinius Secundus cum commemorasset relatum fuisse in litteras quendam vixisse centum quinquaginta duos ⟨annos⟩, alium decem amplius, alios ducentorum annorum habuisse vitam, alios trecentorum, quosdam ad quingentos, alios ad sescentos, nonnullos ad octingentos etiam pervenisse, haec omnia inscitia temporum accidisse arbitratus est. „Alii quippe,

27) N. H. 7, 48 (49).

2 sunt *mss*; fiunt *v* ‖ 25 mensum *VRAF itemque deinceps (cf. 437, 1; lib. 12 c. 13; progr. p. 19)*; mensium *Gabepv* ‖ 27 litteras *VRFev*; litteris *AGabp* ‖ 28 annos *om. VRAFGep* ‖ 32 inscitia *VRAFG²p Plin.*; inscientia *G¹abe*; propter inscientiam *v*

inquit, aestate ⟨unum⟩ determinabant annum et alterum hieme, alii quadripertitis temporibus, sicut Arcades, inquit, quorum anni trimenstres fuerunt.“ Adiecit etiam aliquando Aegyptios, quorum parvos annos quaternorum mensum fuisse supra diximus, lunae fine limitasse annum. „Itaque apud eos, inquit, et singula milia annorum vixisse produntur.“

His velut probabilibus argumentis quidam non destruentes fidem sacrae huius historiae, sed astruere nitentes, ne sit incredibile quod tam multos annos vixisse referuntur antiqui, persuaserunt sibi, nec se suadere inpudenter existimant, tam exiguum spatium temporis tunc annum vocatum, ut illi decem sint unus noster et decem nostri centum illorum. Hoc autem esse falsissimum documento evidentissimo ostenditur. Quod antequam faciam, non mihi tacendum videtur, quae credibilior possit esse suspicio. Poteramus certe hanc adseverationem ex Hebraeis codicibus redarguere atque convincere, ubi Adam non ducentorum triginta, sed centum triginta annorum fuisse reperitur, quando tertium genuit filium; qui anni si tredecim nostri sunt, procul dubio, primum quando genuit, undecim vel non multo amplius annorum fuit. Quis potest hac aetate generare usitata ista nobisque notissima lege naturae? Sed hunc omittamus, qui fortasse etiam quando creatus est potuit; non enim eum tam parvum, quam infantes nostri sunt, factum fuisse credibile est. Seth filius eius non ducentorum quinque, sicut nos legimus, sed centum quinque fuit, quando genuit Enos; ac per hoc secundum istos nondum habebat undecim annos aetatis. Quid dicam de Cainan eius filio, qui cum

20) Gen. 5, 3 sqq.

---

1 unum *om. mss* ‖ 3 trimenstres *V*¬[2]*e*[1]; trimenses *Gae*[2]; tres menses *b*; trimentes *F*; tremestres *R*; trimestres *A*¬[1]*pv* ‖ fuere *v* ‖ 11 inpud. *mss (cf. 59, 11)*; imprud. *v* ‖ 21 quando genuit *mss (progr. p. 7)*; genuit, quando *v* ‖ 27 seth *VAFGbep (progr. p. 7)*; sedh *R*; sed *av*

apud nos centum septuaginta reperiatur, apud Hebraeos septuaginta legitur fuisse, quando genuit Maleleel? Quis generat homo septennis, si tunc anni septuaginta nuncupabantur, qui septem fuerunt?

Caput XIII.

An in dinumeratione annorum Hebraeorum magis quam septuaginta interpretum sit sequenda auctoritas.

Sed cum hoc dixero, continuo referetur illud Iudaeorum esse mendacium, de quo superius satis actum est; nam septuaginta interpretes laudabiliter celebratos viros non potuisse mentiri. Ubi si quaeram, quid sit credibilius, Iudaeorum gentem tam longe lateque diffusam in hoc conscribendum mendacium uno consilio conspirare potuisse et, dum aliis invident auctoritatem, sibi abstulisse veritatem, an septuaginta homines, qui etiam ipsi Iudaei erant, uno in loco positos, quoniam rex Aegyptius Ptolomaeus eos ad hoc opus asciverat, ipsam veritatem gentibus alienigenis invidisse et communicato istuc fecisse consilio: quis non videat quid proclivius faciliusque credatur? Sed absit ut prudens quispiam vel Iudaeos cuiuslibet perversitatis atque malitiae tantum potuisse credat in codicibus tam multis et tam longe lateque dispersis, vel septuaginta illos memorabiles viros hoc de invidenda gentibus veritate unum communicasse consilium. Credibilius ergo quis dixerit, cum primum de bibliotheca Ptolomaei describi ista coeperunt, tunc aliquid tale fieri potuisse in codice uno, sed primitus inde descripto, unde iam latius emanaret; ubi potuit quidem accidere etiam scriptoris error. Sed hoc in illa quaestione de vita Mathusalae non absurdum est suspicari, et in illo alio,

---

2 Malalehel *abpv* ‖ 3 septem annis *RF* ‖ 16 Aegypti *v* ‖ ptolomeus *mss opt.*; Ptolemaeus *v* ‖ 18 istuc *VRA (85,5)*; istunc e^1; communicatis tunc *F*; istud $Gabe^2pv$ ‖ 27 sed *mss*; scilicet *v*

ubi superantibus viginti quattuor annis summa non convenit. In his autem, in quibus continuatur ipsius mendositatis similitudo, ita ut ante genitum filium, qui ordini inseritur, alibi supersint centum anni, alibi desint; post genitum autem ubi deerant supersint, ubi supererant desint, ut summa conveniat; et hoc in prima, secunda, tertia, quarta, quinta, septima generatione invenitur: videtur habere quandam, si dici potest, error ipse constantiam nec casum redolet, sed industriam.

Itaque illa diversitas numerorum aliter se habentium in codicibus Graecis et Latinis, aliter in Hebraeis, ubi non est ista de centum annis prius additis et postea detractis per tot generationes continuata parilitas, nec malitiae Iudaeorum nec diligentiae vel prudentiae septuaginta interpretum, sed scriptoris tribuatur errori, qui de bibliotheca supradicti regis codicem describendum primus accepit. Nam etiam nunc, ubi numeri non faciunt intentum ad aliquid, quod facile possit intellegi vel quod appareat utiliter disci, et neglegenter describuntur et neglegentius emendantur. Quis enim sibi existimet esse discendum, quot milia hominum tribus Israel singillatim habere potuerunt? quoniam prodesse aliquid non putatur; et quotus quisque hominum est, cui profunditas utilitatis huius appareat? Hic vero, ubi per tot contextas generationes centum anni alibi adsunt, alibi desunt, et post natum, qui commemorandus fuerat, filium desunt ubi adfuerunt, adsunt ubi defuerunt, ut summa concordet, nimirum cum vellet persuadere, qui hoc fecit, ideo numerosissimos annos vixisse antiquos, quod eos brevissimos nuncupabant, et hoc de maturitate pubertatis, qua idonea filii gignerentur, conaretur ostendere, atque ideo in illis centum annis decem nostros insinuandos putaret incredulis, ne homines tamdiu vixisse recipere in fidem nollent, addidit centum, ubi gignendis filiis habilem non in-

7 quinta sexta sept. *VGb*[2]; sexta *b sup. lin.; sed cf. 76, 24; 84, 5*

venit aetatem, eosdemque post genitos filios, ut congrueret summa, detraxit. Sic quippe voluit credibiles facere idonearum generandae proli convenientias aetatum, ut tamen numero non fraudaret universas aetates viventium singulorum. Quod autem ⟨id⟩ in sexta generatione non fecit, hoc ipsum est quod magis monet ideo illum fecisse, cum res, quam dicimus, postulavit, quia non fecit, ubi non postulavit. Invenit namque in eadem generatione apud Hebraeos vixisse Iared, antequam genuisset Enoch, centum sexaginta duos ⟨annos⟩, qui secundum illam rationem brevium annorum fiunt anni sedecim et aliquid minus quam menses duo; quae iam aetas apta est ad gignendum, et ideo addere centum annos breves, ut nostri viginti sex fierent, necesse non fuit, nec post natum Enoch eos detrahere, quos non addiderat ante natum. Sic factum est ut hic nulla esset inter codices utrosque varietas.

Sed rursus movet, cur in octava generatione, antequam de Mathusalam nasceretur Lamech, cum apud Hebraeos legantur centum octoginta duo anni, viginti minus inveniuntur in codicibus nostris, ubi potius addi centum solent, et post genitum Lamech conplendam restituuntur ad summam, quae in codicibus utrisque non discrepat. Si enim centum septuaginta annos propter pubertatis maturitatem decem et septem volebat intellegi, sicut nihil addere, ita nihil detrahere iam debebat, quia invenerat aetatem idoneam generationi filiorum, propter quam in aliis centum illos annos, ubi eam non inveniebat, addebat. Hoc autem de viginti annis merito putaremus casu mendositatis accidere potuisse, nisi eos, sicut prius detraxerat, restituere postea curaret, ut summae conveniret integritas. An forte astutius factum existimandum est, ut

10) Gen. 5, 18.

5 id *om.* Rab^1e^1v *(cf. 595, 17)*; id in $VAFb^2e^2p$ ‖ non *mss;* id non *v* ‖ 6 monet *R (progr. p. 8)*; mouet *mss rell. v* ‖ 9 iared V^1Fe; iaret V^2Ab; iareth $RGap^2v$ ‖ 10 annos *om. mss*

illa, qua centum anni prius solent adici et postea detrahi, occultaretur industria, cum et illic, ubi necesse non fuerat, non quidem de centum annis, verum tamen de quantulocumque numero prius detracto, post reddito, tale aliquid fieret? Sed quomodolibet istuc accipiatur, sive credatur ita esse factum sive non credatur, sive postremo ita sive non ita sit: recte fieri nullo modo dubitaverim, ut, cum diversum aliquid in utrisque codicibus invenitur, quando quidem ad fidem rerum gestarum utrumque esse non potest verum, ei linguae potius credatur, unde est in aliam per interpretes facta translatio. Nam in quibusdam etiam codicibus Graecis tribus et uno Latino et uno etiam Syro inter se consentientibus inventus est Mathusalam sex annis ante diluvium fuisse defunctus.

Caput XIV.

De parilitate annorum, qui eisdem quibus nunc spatiis et in prioribus saeculis cucurrerunt.

Nunc iam videamus quonam modo evidenter possit ostendi, non tam breves, ut illi decem unus esset noster, sed tantae prolixitatis annos, quantae nunc habemus (quos utique circuitus conficit solis), in illorum hominum vita prolixissima conputatos. Sescentensimo nempe anno vitae Noe scriptum est factum esse diluvium. Cur ergo ibi legitur: *Et aqua diluvii facta est super terram sescentensimo anno in vita Noe, secundi mensis, septima et vicensima mensis*, si annus ille minimus, quales decem faciunt unum nostrum, triginta sex habebat dies? Tantillus quippe annus, si antiquo more hoc nomen accepit, aut non habet menses, aut mensis eius est triduum, ut habeat duodecim menses. Quo modo igitur hic dictum

14) August. Quaest. in Hept. p. 4, 14 Zych. 26) Gen. 7, 10 sq. (LXX).

5 istuc *VRA (82, 18)*; istut *F*; istunc *e*; istud *Gbpv* ‖ 21 in *om.* *R*¹*F* ‖ 25 in uita *VR*¹*G*¹*ev*; uitae *R*²*AFG*²*abp*

est: *Sescentensimo anno, secundi mensis, septima et vicensima mensis,* nisi quia tales, quales nunc sunt, etiam tunc erant menses? Nam quo pacto aliter vicensimo et septimo die secundi mensis diceretur coeptum esse diluvium? Deinde postea in fine diluvii ita legitur: *Et sedit arca in mense septimo septima et vicensima mensis super montes Ararat. Aqua autem minuebatur usque ad undecimum mensem; in undecimo autem mense prima die mensis paruerunt capita montium.* Si igitur tales menses erant, tales profecto et anni erant, quales nunc habemus. Menses quippe illi triduani viginti et septem dies habere non poterant. Aut si pars tricensima tridui tunc appellabatur dies, ut omnia proportione minuantur: ergo nec toto quadriduo nostro factum est illud tam grande diluvium, quod memoratur factum quadraginta diebus et noctibus. Quis hanc absurditatem et vanitatem ferat? Proinde removeatur hic error, qui coniectura falsa ita vult astruere scripturarum nostrarum fidem, ut alibi destruat. Prorsus tantus etiam tunc dies fuit, quantus et nunc est, quem viginti quattuor horae diurno curriculo nocturnoque determinant; tantus mensis, quantus et nunc est, quem luna coepta et finita concludit; tantus annus, quantus et nunc est, quem duodecim menses lunares additis propter cursum solarem quinque diebus et quadrante consummant, quanti anni sescentensimi vitae Noe secundus erat mensis eiusque mensis vicensimus et septimus dies, quando coepit esse diluvium, in quo dies quadraginta continuatae ingentes pluviae memorantur, qui dies non binas ac paulo amplius horas habebant, sed vicenas et quaternas die noctuque transactas. Ac per hoc tam magnos annos vixerunt illi antiqui usque amplius quam nongentos, quantos postea vixit Abraham centum septuaginta et post eum

9 Gen. 8, 4 sq. 28) Gen. 7, 12. 32) Gen. 25, 7.

1 *et* 6 uicesima die *Gabv* ‖ 13 quadrid. *VRFGb¹p*; quatrid. *Aab²ev* ‖ 20 quattuor *VRAFep*; et quatt. *abv* ‖ 24 solis *R; cf. 85, 21* ‖ 31 nung. *VR¹* ‖ 32 sept. quinque *v*

filius eius Isaac centum octoginta et filius eius Iacob prope centum quinquaginta, et quantos interposita aliquanta aetate Moyses centum viginti, et quantos etiam nunc vivunt homines septuaginta vel octoginta vel non multo amplius, de quibus dictum est: *Et amplius eis labor et dolor.*

Illa vero numerorum varietas, quae inter codices Hebraeos invenitur et nostros, neque de hac antiquorum longaevitate dissentit, et si quid habet ita diversum, ut verum esse utrumque non possit, rerum gestarum fides ab ea lingua repetenda est, ex qua interpretatum est quod habemus. Quae facultas cum volentibus ubique gentium praesto sit, non tamen vacat, quod septuaginta interpretes in plurimis, quae diversa dicere videntur, ex Hebraeis codicibus emendare ausus est nemo. Non enim est illa diversitas putata mendositas; nec ego ullo modo putandam existimo: sed ubi non est scriptoris error, aliquid eos divino spiritu, ubi sensus esset consentaneus veritati et praedicans veritatem, non interpretantium munere, sed prophetantium libertate aliter dicere voluisse credendum est. Unde merito non solum Hebraeis, verum etiam ipsis, cum adhibet testimonia de scripturis, uti apostolica invenitur auctoritas. Sed hinc me opportuniore loco, si Deus adiuverit, promisi diligentius locuturum; nunc quod instat expediam. Non enim ambigendum est ab homine, qui ex primo homine primus est natus, quando tamdiu vivebant, potuisse constitui civitatem, sane terrenam, non illam, quae dicitur civitas Dei, de qua ut scriberemus, laborem tanti huius operis in manus sumpsimus.

1) Gen. 35, 28. 2) Gen. 47, 28. 3) Deut. 34, 7. 6) Ps. 89, 10. 24) P. 79, 1.

---

19 munere *mss*; more *v*

Caput XV.

An credibile sit primi saeculi viros usque ad eam aetatem, qua filios generasse referuntur, a concubitu continuisse.

Dicet ergo aliquis: „Itane credendum est hominem filios generaturum nec habentem propositum continentiae centum et amplius, vel secundum Hebraeos non multo minus, id est octoginta, septuaginta, sexaginta annos a concumbendi opere vacuisse, aut si non vacaret, nihil prolis gignere potuisse?“ Haec quaestio duobus modis solvitur. Aut enim tanto serior fuit proportione pubertas, quanto vitae totius maior annositas; aut, quod magis video esse credibile, non hic primogeniti filii commemorati sunt, sed quos successionis ordo poscebat, ut perveniretur ad Noe, a quo rursus ad Abraham videmus esse perventum, ac deinde usque ad certum articulum temporis, quantum oportebat signari etiam generationibus commemoratis cursum gloriosissimae civitatis in hoc mundo peregrinantis et supernam patriam requirentis. Quod enim negari non potest, prior omnibus Cain ex coniunctione maris et feminae natus est. Neque enim illo nato dixisset Adam, quod dixisse legitur: *Adquisivi hominem per Deum,* nisi illis duobus ipse fuisset homo nascendo additus primus. Hunc secutus Abel, quem maior frater occidit, praefigurationem quandam peregrinantis civitatis Dei, quod ab impiis et quodam modo terrigenis, id est terrenam originem diligentibus et terrenae civitatis terrena felicitate gaudentibus, persecutiones iniquas passura fuerat, primus ostendit. Sed quot annorum erat Adam, cum eos genuit, non apparet. Exinde digeruntur generationes aliae de Cain, aliae

22) Gen. 4, 1.

---

9 uacuisse $RAFG^1b^1e^1$ *(cf. l. 3 c. 17)*; uacuisset *V*; uacasse ˥e^2; uacauisse G^2ab^2pv || 24 praefiguratione quadam *abv* 25 quod ab V^1Aaev; quod esset ab V^2RFGb; quae ab *p* || 28 fuerat *om.* *AG*

de illo, quem genuit Adam in eius successionem, quem frater occidit, et appellavit nomen illius Seth dicens, ut scriptum est: *Suscitavit enim mihi Deus semen aliud pro Abel, quem occidit Cain.* Cum itaque istae duae series generationum, una de Seth, altera de Cain, has duas, de quibus agimus, distinctis ordinibus insinuent civitates, unam caelestem in terris peregrinantem, alteram terrenam terrenis tamquam sola sint gaudiis inhiantem vel inhaerentem: nullus de progenie Cain, cum dinumerata sit connumerato Adam usque ad octavam generationem, quot annorum fuisset expressus est, quando genuit eum, qui commemoratur post eum. Noluit enim Spiritus Dei in terrenae civitatis generationibus tempora notare ante diluvium, sed in caelestis maluit, tamquam essent memoria digniores. Porro autem Seth quando natus est, non quidem taciti sunt anni patris eius, sed iam genuerat alios; et utrum solos Cain et Abel, adfirmare quis audeat? Non enim quia soli nominati sunt propter ordines generationum quas commemorare oportebat, ideo consequens videri debet solos fuisse tunc generatos ex Adam. Cum enim silentio coopertis omnium nominibus ceterorum legatur eum genuisse filios et filias: quota fuerit ista proles eius, quis praesumat adserere, si culpam temeritatis evitat? Potuit quippe Adam divinitus admonitus dicere, postea quam Seth natus est: *Suscitavit enim mihi Deus semen aliud pro Abel,* quoniam talis erat futurus, qui impleret illius sanctitatem, non quod ipse prior post eum temporis ordine nasceretur. Deinde quod scriptum est: *Vixit autem Seth quinque et ducentos annos* (vel secundum Hebraeos *quinque et centum annos*), *et genuit Enos:* quis possit nisi inconsideratus adseverare hunc eius primogeni-

4) Gen. 4, 25.

1 successionem *VRGepv*; successione *AFab* || 4 occid.] iugulauit R^1 || 19 commemorari b^2v; *cf. 104, 27* || 28 vixit] habet R^1

tum fuisse? ut admirantes merito requiramus, quo modo per tot annos inmunis fuerit a conubio sine ullo proposito continentiae vel non genuerit coniugatus; quando quidem etiam de ipso legitur: *Et genuit filios et filias, et fuerunt omnes dies Seth duodecim et nongenti anni, et mortuus est.* Atque ita deinceps, quorum anni commemorantur, nec filios filiasque genuisse reticentur. Ac per hoc non apparet omnino, utrum, qui nominatur genitus, ipse fuerit primogenitus; immo vero, quoniam credibile non est patres illos aetate tam longa aut inpuberes fuisse aut coniugibus caruisse vel fetibus, nec illos eorum filios primos eis natos fuisse credibile est. Sed cum sacrae scriptor historiae ad ortum vitamque Noe, cuius tempore diluvium factum est, per successiones generationum notatis temporibus intenderet pervenire, eas utique commemoravit, non quae primae suis parentibus fuerint, sed quae in propagationis ordinem venerint.

Exempli gratia, quo id fiat apertius, aliquid interponam, unde nullus ambigat fieri potuisse quod dico. Evangelista Matthaeus generationem dominicae carnis per seriem parentum volens commendare memoriae, ordiens a patre Abraham atque ad David primitus ut perveniret intendens: *Abraham*, inquit, *genuit Isaac;* cur non dixit Ismael, quem primitus genuit? *Isaac autem*, inquit, *genuit Iacob;* cur non dixit Esau, qui eius primogenitus fuit? Quia scilicet per illos ad David pervenire non posset. Deinde sequitur: *Iacob autem genuit Iudam et fratres eius;* numquid Iudas primogenitus fuit? *Iudas*, inquit, *genuit Phares et Zarat;* nec istorum geminorum aliquis fuit primogenitus Iudae, sed ante illos iam tres genuerat. Eos itaque tenuit in ordine generationum, per quos ad David atque inde quo intenderat perveniret.

6) Gen. 5, 4 sqq. 29) Mt. 1, 2 sq.

---

5 nung. *VRe* || 17 ordine *F; cf. lib. 5 c. 9 med., l. 12 c. 21 med.* || 18 quod id *e*; qu^{o}id *G*; id *om. Fp* || 29 zarat *VRAp*; zarath *Fe*; zarad *b*; zaram *av* || 32 quo] quod *V*

Ex quo intellegi potest, veteres quoque homines ante diluvium non primogenitos, sed eos fuisse commemoratos, per quos ordo succedentium generationum ad Noe patriarcham duceretur, ne serae pubertatis illorum obscura et non necessaria quaestio nos fatiget.

Caput XVI.

De iure coniugiorum, quod dissimile a subsequentibus matrimoniis habuerint prima conubia.

Cum igitur genus humanum post primam copulam viri facti ex pulvere et coniugis eius ex viri latere marium feminarumque coniunctione opus haberet, ut gignendo multiplicaretur, nec essent ulli homines, nisi qui ex illis duobus nati fuissent: viri sorores suas coniuges acceperunt; quod profecto quanto est antiquius conpellente necessitate, tanto postea factum est damnabilius religione prohibente. Habita est enim ratio rectissima caritatis, ut homines, quibus esset utilis atque honesta concordia, diversarum necessitudinum vinculis necterentur, nec unus in uno multas haberet, sed singulae spargerentur in singulos ac sic ad socialem vitam diligentius conligandam plurimae plurimos obtinerent. Pater quippe et socer duarum sunt necessitudinum nomina. Ut ergo alium quisque habeat patrem, alium socerum, numerosius se caritas porrigit. Utrumque autem unus Adam esse cogebatur et filiis et filiabus suis, quando fratres sororesque conubio iungebantur. Sic et Eva uxor eius utrique sexui filiorum fuit et socrus et mater; quae si duae feminae fuissent, mater altera et socrus altera, copiosius se socialis dilectio conligaret. Ipsa denique iam soror, quod etiam uxor fiebat, duas tenebat una necessitudines; quibus per singulas distributis, ut altera esset soror, altera uxor, hominum numero socialis propinquitas augeretur. Sed hoc

12 multiplicarentur *V*¹*Ae* ‖ 13 essent *R*

unde fieret tunc non erat, quando nisi fratres et sorores ex illis duobus primis nulli homines erant. Fieri ergo debuit quando potuit, ut existente copia inde ducerentur uxores, quae non erant iam sorores, et non solum illud ut fieret nulla necessitas esset, verum etiam si fieret nefas esset. Nam si et nepotes primorum hominum, qui iam consobrinas poterant accipere coniuges, sororibus matrimonio iungerentur: non iam duae, sed tres in homine uno necessitudines fierent, quae propter caritatem numerosiore propinquitate nectendam disseminari per singulos singulae debuerunt. Esset enim unus homo filiis suis, fratri scilicet sororique coniugibus, et pater et socer et avunculus; ita et uxor eius eisdem communibus filiis et mater et amita et socrus; idemque inter se filii eorum non solum essent fratres atque coniuges, verum etiam consobrini, quia et fratrum filii. Omnes autem istae necessitudines, quae uni homini tres homines conectebant, novem conecterent, si essent in singulis singulae, ut unus homo haberet alteram sororem, alteram uxorem, alteram consobrinam, alterum patrem, alterum avunculum, alterum socerum, alteram matrem, alteram amitam, alteram socrum; atque ita se non in paucitate coartatum, sed latius atque numerosius propinquitatibus crebris vinculum sociale diffunderet.

Quod humano genere crescente et multiplicato etiam inter impios deorum multorum falsorumque cultores sic observari cernimus, ut, etiamsi perversis legibus permittantur fraterna coniugia, melior tamen consuetudo ipsam malit exhorrere licentiam, et cum sorores accipere in matrimonium primis humani generis temporibus omnino licuerit, sic aversetur, quasi numquam licere potuerit. Ad humanum enim sensum vel adliciendum vel offendendum mos valet plurimum; qui cum in hac causa inmoderationem concupiscentiae coherceat, eum dissignari atque cor-

---

4 istud *v* || 14 iidemque *v*

rumpi merito esse nefarium iudicatur. Si enim est iniquum aviditate possidendi transgredi limitem agrorum, quanto est iniquius libidine concumbendi subvertere limitem morum! Experti autem sumus in conubiis consobrinarum etiam nostris temporibus propter gradum propinquitatis fraterno gradui proximum quam raro per mores fiebat, quod fieri per leges licebat, quia id nec divina prohibuit et nondum prohibuerat lex humana. Verum tamen factum etiam licitum propter vicinitatem horrebatur inliciti et, quod fiebat cum consobrina, paene cum sorore fieri videbatur; quia et ipsi inter se propter tam propinquam consanguinitatem fratres vocantur et paene germani sunt. Fuit autem antiquis patribus religiosae curae, ne ipsa propinquitas se paulatim propaginum ordinibus dirimens longius abiret et propinquitas esse desisteret, eam nondum longe positam rursus matrimonii vinculo conligare et quodam modo revocare fugientem. Unde iam pleno hominibus orbe terrarum, non quidem sorores ex patre vel matre vel ex ambobus suis parentibus natas, sed tamen amabant de suo genere ducere uxores. Verum quis dubitet honestius hoc tempore etiam consobrinorum prohibita esse coniugia? non solum secundum ea, quae disputavimus, propter multiplicandas adfinitates, ne habeat duas necessitudines una persona, cum duae possint eas habere et numerus propinquitatis augeri; sed etiam quia nescio quo modo inest humanae verecundiae quiddam naturale atque laudabile, ut, cui debet causa propinquitatis reverendum honorem, ab ea contineat, quamvis generatricem, tamen libidinem, de qua erubescere videmus et ipsam pudicitiam coniugalem.

Copulatio igitur maris et feminae, quantum adtinet ad genus mortalium, quoddam seminarium est civitatis; sed terrena civitas generatione tantummodo, caelestis autem etiam regeneratione opus habet, ut noxam genera-

4 autem] enim *V* || 28 uerecundum *R* || 34 etiam *om.* *Va*

tionis evadat. Utrum autem aliquod fuerit, vel si fuit, quale fuerit corporale atque visibile regenerationis signum ante diluvium, sicut Abrahae circumcisio postea est imperata, sacra historia tacet. Sacrificasse tamen Deo etiam illos antiquissimos homines non tacet; quod et in duobus primis fratribus claruit, et Noe post diluvium, cum de arca fuisset egressus, hostias Deo legitur immolasse. De qua re in praecedentibus libris iam diximus, non ob aliud daemones arrogantes sibi divinitatem deosque se credi cupientes sibi expetere sacrificium et gaudere huius modi honoribus, nisi quia verum sacrificium vero Deo deberi sciunt.

Caput XVII.

De duobus ex uno genitore procreatis patribus atque principibus.

Cum ergo esset Adam utriusque generis pater, id est et cuius series ad terrenam, et cuius series ad caelestem pertinet civitatem, occiso Abel atque in eius interfectione commendato mirabili sacramento facti sunt duo patres singulorum generum, Cain et Seth, in quorum filiis, quos commemorari oportebat, duarum istarum civitatum in genere mortalium evidentius indicia clarere coeperunt. Cain quippe genuit Enoch, in cuius nomine condidit civitatem, terrenam scilicet, non peregrinantem in hoc mundo, sed in eius temporali pace ac felicitate quiescentem. Cain autem interpretatur possessio; unde dictum est, quando natus est, sive a patre sive a matre eius: *Adquisivi hominem per Deum.* Enoch vero dedicatio; hic enim dedicatur terrena civitas, ubi conditur, quoniam hic habet eum, quem intendit et appetit, finem. Porro ille Seth interpretatur resurrectio et Enos filius eius interpretatur homo; non sicut Adam. Et ipsum enim nomen homo interpretatur; sed commune perhibetur esse in illa

4) Gen. 17, 10 sq. 7) Gen. 8, 20. 28) Gen. 4, 1.

lingua, id est Hebraea, masculo et feminae. Nam sic de illo scriptum est: *Masculum et feminam fecit illos et benedixit illos et cognominavit nomen eorum Adam.* Unde non ambigitur sic appellatam fuisse feminam Evam proprio nomine, ut tamen Adam, quod interpretatur homo, nomen esset amborum. Enos autem sic interpretatur homo, ut hoc non posse feminam nuncupari periti linguae illius adseverent, tamquam filius resurrectionis, ubi *non nubent neque uxores ducent.* Non enim erit ibi generatio, cum illuc perduxerit regeneratio. Quare et hoc non incassum notandum arbitror, quod in eis generationibus, quae propagantur ex illo qui est appellatus Seth, cum genuisse filios filiasque dicantur, nulla ibi genita nominatim femina expressa est; in his autem, quae propagantur ex Cain, in ipso fine, quo usque pertendunt, novissima femina genita nominatur. Sic enim legitur: *Mathusael genuit Lamech; et sumpsit sibi Lamech duas uxores, nomen uni Ada et nomen secundae Sella, et peperit Ada Iobel; hic erat pater habitantium in tabernaculis pecuariorum. Et nomen fratris eius Iobal; hic fuit qui ostendit psalterium et citharam. Sella autem peperit et ipsa Thobel; et erat malleator aerarius aeramenti et ferri. Soror autem Thobel Noemma.* Hoc usque porrectae sunt generationes ex Cain, quae sunt omnes ab Adam octo adnumerato ipso Adam, septem scilicet usque ad Lamech, qui duarum maritus uxorum fuit, et octava est generatio in filiis eius, in quibus commemoratur et femina. Ubi eleganter significatum est terrenam civitatem usque in sui finem carnales habituram generationes, quae

3) Gen. 5, 2. 9) Lc. 20, 35. 23) Gen. 4, 18 sqq.

10 non ut puto V^2*Gab*; non puto R^1 ‖ 15 pertendunt *VRAFepr (cf. 139, 29)*; pertenduntur *Gb*; protenduntur *av* ‖ 16 matthusael *V* ‖ 20 iobal *RAFeb*; i/bal *V*; iubal *Gaprv* ‖ 22 *sq.* tobel *VRep*; thobel *AFv* (Θόβελ); iobel *b*; tubal *a*; tubalcain *G* ‖ malleator aerarius *Ap sec. Graec.*; m. et aer. *VRFGaber (recte?)*; aer. et m. *v* ‖ 23 noema *abpv* ‖ hoc *VRAr (cf. 161, 10; 12; lib. 3 c. 14)*; hǒc ר; huc *FGabepv Hoffm.*

marium feminarumque coniunctione proveniunt. Unde et ipsae, quod praeter Evam nusquam reperitur ante diluvium, nominibus propriis exprimuntur uxores illius hominis, qui nominatur hic novissimus pater. Sicut autem Cain, quod interpretatur possessio, terrenae conditor civitatis, et filius eius, in cuius nomine condita est, Enoch, quod interpretatur dedicatio, indicat istam civitatem et initium et finem habere terrenum, ubi nihil speratur amplius, quam in hoc saeculo cerni potest: ita Seth, quod interpretatur resurrectio, cum sit generationum seorsus commemoratarum pater, quid de filio eius sacra haec historia dicat, intuendum est.

Caput XVIII.

Quid significatum sit in Abel et Seth et Enos, quod appareat ad Christum et corpus eius, id est ecclesiam, pertinere.

Et Seth, inquit, *natus est filius, et nominavit nomen eius Enos; hic speravit invocare nomen Domini Dei.* Nempe clamat adtestatio veritatis. In spe igitur vivit homo filius resurrectionis; in spe vivit, quamdiu peregrinatur hic, civitas Dei, quae gignitur ex fide resurrectionis Christi. Ex duobus namque illis hominibus, Abel, quod interpretatur luctus, et eius fratre Seth, quod interpretatur resurrectio, mors Christi et vita eius ex mortuis figuratur. Ex qua fide gignitur hic civitas Dei, id est homo, qui speravit invocare nomen Domini Dei. *Spe enim salvi facti sumus,* ait apostolus. *Spes autem quae videtur, non est spes. Quod enim videt quis, quid sperat? Si autem quod non videmus speramus, per patientiam expectamus.* Nam quis vacare hoc existimet ab

18) Gen. 4, 26. 30) Rom. 8, 24 sq.

---

10 seorsum *Rv* || 28 quid sp. *VFG*$\neg^{2}$*abprv* *(cf. lib. 10 c. 25)*; quid et sp. *RA*$\neg^{1}$*e*

altitudine sacramenti? Numquid enim Abel non speravit invocare nomen Domini Dei, cuius sacrificium scriptura tam acceptum Deo fuisse commemorat? Numquid ipse Seth non speravit invocare nomen Domini Dei, de quo dictum est: *Suscitavit enim mihi Deus semen aliud pro Abel?* Cur ergo huic proprie tribuitur, quod piorum omnium intellegitur esse commune, nisi quia oportebat in eo, qui de patre generationum in meliorem partem, hoc est supernae civitatis, separatarum, primus commemoratur exortus, praefigurari hominem, id est hominum societatem, quae non secundum hominem in re felicitatis terrenae, sed secundum Deum vivit in spe felicitatis aeternae? Nec dictum est: „Hic speravit in Dominum Deum“, aut: „Hic invocavit nomen Domini Dei“, sed: ⟨*Hic*⟩ *speravit,* inquit, *invocare nomen Domini Dei.* Quid sibi hoc vult: *Speravit invocare*, nisi quia prophetia est exorturum populum, qui secundum electionem gratiae invocaret nomen Domini Dei? Hoc est, quod per alium prophetam dictum apostolus de hoc populo intellegit ad Dei gratiam pertinente: *Et erit, omnis qui invocaverit nomen Domini salvus erit.* Hoc ipsum enim quod dicitur: *Et nominavit nomen eius Enos, quod interpretatur homo*, ac deinde additur: *Hic speravit invocare nomen Domini Dei*, satis ostenditur, quod non in se ipso spem ponere debeat homo; *maledictus* enim *omnis* (sicut alibi legitur), *qui spem suam ponit in homine,* ac per hoc nec in se, ut sit civis alterius civitatis, quae non secundum filium Cain dedicatur hoc tempore, id est mortalis huius saeculi labente transcursu, sed in illa inmortalitate beatitudinis sempiternae.

6) Gen. 4, 25. 21) Rom. 10, 13; Ioel. 2, 32. 26) Hierem. 17, 5.

---

14 inuoc. (*om.* hic) *Gb* ‖ sed sperauit — dei *m. 1 sup. lin. V; m. vet. in marg. p; om. A¬a* ‖ sed sperauit *VRFGber*; sed: Hic sper. *v* ‖ 20 quicumque *av* ‖ 26 in homine *VG¬abepr*; in hominem *RAF* (*Cypr.* „habet in hominem“)

Caput XIX.

De significatione, quae in Enoch translatione monstratur.

Nam et ista propago, cuius est pater Seth, in ea generatione habet dedicationis nomen, quae septima est ex Adam adnumerato Adam. Septimus enim ab illo natus est Enoch, quod interpretatur dedicatio. Sed ipse est ille translatus, quoniam placuit Deo, et insigni numero in ordine generationum, quo sabbatum consecratum est, septimo scilicet ab Adam. Ab ipso autem patre istarum generationum, quae discernuntur a progenie Cain, id est a Seth, sextus est; quoto die factus est homo et consummavit Deus omnia opera sua. Sed huius Enoch translatio nostrae dedicationis est praefigurata dilatio. Quae quidem iam facta est in Christo capite nostro, qui sic resurrexit, ut non moriatur ulterius, sed etiam ipse translatus est; restat autem altera dedicatio universae domus, cuius ipse Christus est fundamentum, quae differtur in finem, quando erit omnium resurrectio non moriturorum amplius. Sive autem domus Dei dicatur sive templum Dei sive civitas Dei, id ipsum est nec abhorret a Latini eloquii consuetudine. Nam et Vergilius imperiosissimam civitatem domum appellat Assaraci, Romanos volens intellegi, qui de Assaraco per Troianos originem ducunt; et domum Aeneae eosdem ipsos, quia eo duce Troiani cum Italiam venissent ab eis condita est Roma. Imitatus namque est poeta ille litteras sacras, in quibus dicitur domus Iacob iam ingens populus Hebraeorum.

22) Aen. 1, 284; 3, 97.

---

6 ex adam *VRAFGabp*; ab Adam *ev* ‖ 11 propagine *v* ‖ 13 translatione, *quod prius conieceram, est in a* ‖ 28 iam *VRAFGabe (cf. l. 3 c. 24 in.; l. 4 c. 5 in.)*; nam *pr*; tam *v*

Caput XX.

De eo, quod Cain successio in octo ab Adam generationes clauditur, et in posteris ab eodem patre Adam Noe decimus invenitur.

Dicet aliquis: „Si hoc intendebat scriptor huius historiae in commemorandis generationibus ex Adam per filium eius Seth, ut per illas perveniret ad Noe, sub quo factum est diluvium, a quo rursus contexeretur ordo nascentium, quo perveniret ad Abraham, a quo Matthaeus evangelista incipit generationes, quibus ad Christum pervenit aeternum regem civitatis Dei: quid intendebat in generationibus ex Cain et quo eas perducere volebat?“ Respondetur: Usque ad diluvium, quo totum illud genus terrenae civitatis absumptum est, sed reparatum est ex filiis Noe. Neque enim deesse poterit haec terrena civitas societasque hominum secundum hominem viventium usque ad huius saeculi finem, de quo Dominus ait: *Filii saeculi huius generant et generantur.* Civitatem vero Dei peregrinantem in hoc saeculo regeneratio perducit ad alterum saeculum, cuius filii nec generant nec generantur. Hic ergo generari et generare civitati utrique commune est; quamvis Dei civitas habeat etiam hic multa civium milia, quae ab opere generandi se abstineant; sed habet etiam illa ex imitatione quadam, licet errantium. Ad eam namque pertinent etiam, qui deviantes ab huius fide diversas haereses condiderunt; secundum hominem quippe vivunt, non secundum Deum. Et Indorum gymnosophistae, qui nudi perhibentur philosophari in solitudinibus Indiae, cives eius sunt, et a generando se cohibent. Non est

18) Lc. 20, 34. 27) P. 40, 33.

---

5 auctor *R* ‖ 14 reparatum (*om.* est) *v* ‖ 23 abstinent *v* ‖ 29 ciues eius] continentes *Gloss. Sal. (G. Loewe in Act. societ. phil. Lips. V p. 335 sq.)*; cibi esu (*om.* sunt) *Hoffm.*

enim hoc bonum, nisi cum fit secundum fidem summi boni, qui Deus est. Hoc tamen nemo fecisse ante diluvium reperitur; quando quidem etiam ipse Enoch septimus ab Adam, qui translatus refertur esse, non mortuus, genuit filios et filias antequam transferretur; in quibus fuit Mathusalam, per quem generationum memorandarum ordo transcurrit.

Cur ergo tanta paucitas successionum commemoratur in generationibus ex Cain, si eas usque ad diluvium perduci oportebat, nec erat diuturna aetas praeveniens pubertatem, quae centum vel amplius annos vacaret a fetibus? Nam si non intendebat auctor libri huius aliquem, ad quem necessario perduceret seriem generationum, sicut in illis, quae veniunt de semine Seth, intendebat pervenire ad Noe, a quo rursus ordo necessarius sequeretur: quid opus erat praetermittere primogenitos filios, ut perveniretur ad Lamech, in cuius filiis finitur illa contextio, octava generatione scilicet ex Adam, septima ex Cain, quasi esset inde aliquid deinceps conectendum, unde perveniretur vel ad Israeliticum populum, in quo caelesti civitati etiam terrena Hierusalem figuram propheticam praebuit, vel ad Christum *secundum carnem, qui est super omnia Deus benedictus in saecula,* supernae Hierusalem fabricator atque regnator, cum tota progenies Cain diluvio sit deleta? Unde videri potest in eodem ordine generationum primogenitos fuisse commemoratos. Cur ergo tam pauci sunt? Non enim usque ad diluvium tot esse potuerunt, non vacantibus usque ad centenariam pubertatem patribus ab officio generandi, si non erat tunc proportione longaevitatis illius etiam sera pubertas. Ut enim peraeque triginta annorum fuerint, cum filios generare coeperunt, octiens triceni (quoniam octo sunt generationes cum Adam et cum eis quos genuit

23) Rom. 9, 5.

1 enim *om.* *V* ‖ 8 memoratur *V*

Lamech) ducenti et quadraginta sunt anni: num itaque toto deinde tempore usque ad diluvium non generaverunt? Qua tandem causa, qui haec scripsit, generationes commemorare noluit quae sequuntur? Nam ex Adam usque ad diluvium conputantur anni secundum codices nostros duo milia ducenti sexaginta duo; secundum Hebraeos autem mille sescenti quinquaginta sex. Ut ergo istum numerum minorem credamus esse veriorem, de mille sescentis quinquaginta sex annis ducenti quadraginta detrahantur: numquid credibile est per mille quadringentos, et quod excurrit, annos, qui restant usque diluvium, progeniem Cain a generationibus vacare potuisse?

Sed qui ex hoc movetur, meminerit, cum quaererem, quo modo credendum sit antiquos illos homines per tam multos annos a gignendis filiis cessare potuisse, duobus modis istam solutam esse quaestionem: aut de sera pubertate, proportione tam longae vitae, aut de filiis qui commemorantur in generationibus, quod non fuerint primogeniti, sed hi, per quos ad eum, quem intendebat auctor libri, poterat perveniri, sicut ad Noe in generationibus Seth. Proinde in generationibus Cain, si non occurrit qui deberet intendi, ad quem praetermissis primogenitis per eos, qui commemorati sunt, perveniri oportebat, sera pubertas intellegenda restabit, ut aliquanto post centum annos puberes habilesque ad gignendum facti fuerint, ut ordo generationum per primogenitos curreret et usque diluvium ad numerum annorum tantae quantitatis occurreret. Quamvis fieri possit, ut propter aliquam secretiorem causam, quae me latet, usque ad Lamech et eius filios generationum perveniente contextu commendaretur haec civitas, quam dicimus esse terrenam, ac deinde cessaret scriptor libri commemorare ceteras, quae usque ad diluvium esse potuerunt. Potest et illa esse causa, cur

1 et *om.* *Rp* ‖ 11 *et* 26 usque *VRr (102, 22; 121, 6)*; usque ad *AFGabepv* ‖ 23 peruenıri *VRAF*; peruenire *Gabepv*

non ordo generationum per primogenitos duceretur, ut necesse non sit in illis hominibus tam seram credere pubertatem, quod scilicet eadem civitas, quam Cain in nomine Enoch filii sui condidit, longe lateque regnare potuerit et reges habere non simul plures, sed suis aetatibus singulos, quos genuissent sibi successuros quicumque regnassent. Horum regum primus esse potuit ipse Cain, secundus filius eius Enoch, in cuius nomine, ubi regnaretur, condita est civitas; tertius Gaidad, quem genuit Enoch; quartus Mevia, quem genuit Gaidad; quintus Mathusael, quem genuit Mevia; sextus Lamech, quem genuit Mathusael, qui est septimus ab Adam per Cain. Non autem erat consequens, ut primogeniti regum regnantibus succederent patribus, sed quos regnandi meritum propter virtutem terrenae utilem civitati vel sors aliqua reperiret, vel ille potissimum succederet patri hereditario quodam iure regnandi, quem prae ceteris filiis dilexisset. Potuit autem vivente adhuc Lamech atque regnante fieri diluvium, ut ipsum cum aliis omnibus hominibus, exceptis qui in arca fuerunt, quem perderet inveniret. Neque enim mirandum est, si varia quantitate numerositatis annorum interposita per tam longam aetatem ab Adam usque diluvium non aequalis numeri generationes habuit utraque progenies, sed per Cain septem, per Seth autem decem; septimus est enim, ut iam dixi, ab Adam Lamech, decimus Noe; et ideo non unus filius Lamech, sicut in ceteris superius, sed plures commemorati sunt, quia incertum erat quis ei fuisset mortuo successurus, si regnandi tempus inter ipsum et diluvium remansisset.

Sed quoquo modo se habeat sive per primogenitos sive per reges ex Cain generationum ordo decurrens, illud mihi nullo pacto praetereundum silentio videtur, quod, cum Lamech septimus ab Adam fuisset inventus, tot eius

9 gaidat *RAF* || 10 meuia *mss*; Manihel *v* || 22 usque *VR*; usque ad *AFGabepv* || 28 fuisset] fuerat *R*

adnumerati sunt filii, donec undenarius numerus impleretur, quo significatur peccatum. Adduntur enim tres filii et una filia. Uxores autem aliud possunt significare, non hoc quod nunc commendandum videtur. Nunc enim de generationibus loquimur; illae vero unde sint genitae, tacitum est. Quoniam ergo lex denario numero praedicatur, unde est memorabilis ille decalogus, profecto numerus undenarius, quoniam transgreditur denarium, transgressionem legis ac per hoc peccatum significat. Hinc est quod in tabernaculo testimonii, quod erat in itinere populi Dei velut templum ambulatorium, undecim vela cilicina fieri praecepta sunt. In cilicio quippe recordatio est peccatorum propter haedos ad sinistram futuros; quod confitentes in cilicio prosternimur tamquam dicentes quod in psalmo scriptum est: *Et peccatum meum ante me est semper*. Progenies ergo ex Adam per Cain sceleratum undenario numero finitur, quo peccatum significatur; et ipse numerus femina clauditur, a quo sexu initium factum est peccati, per quod omnes morimur. Commissum est autem, ut et voluptas carnis, quae spiritui resisteret, sequeretur. Nam et ipsa filia Lamech Noemma voluptas interpretatur. Per Seth autem ab Adam usque ad Noe denarius insinuatur legitimus numerus. Cui Noe tres adiciuntur filii, unde uno lapso duo benedicuntur a patre, ut remoto reprobo et probatis filiis ad numerum additis etiam duodenarius numerus intimetur, qui et in patriarcharum et in apostolorum numero insignis est, propter septenarii partes alteram per alteram multiplicatas. Nam ter quaterni vel quater terni ipsum faciunt. His ita se habentibus video considerandum et commemorandum, ista utraque progenies, quae distinctis generationibus duas insinuat civitates, unam terrigenarum, alteram regeneratorum, quo modo postea sic commixta fuerit atque con-

12) Exod. 26, 7. 16) Ps. 50, 5.

21 noemma *VRFGep*; Noema *Aabv; cf. 95, 23*

fusa, ut universum genus humanum exceptis octo hominibus diluvio perire mereretur.

CAPUT XXI.

Qua ratione commemorato Enoch, qui fuit filius Cain, totius generationis eius usque ad diluvium sit continuata narratio; commemorato autem Enos, qui fuit filius Seth, ad conditionis humanae principium sit reditum.

Primo autem intuendum est, quem ad modum, cum ex Cain generationes enumerarentur, commemorato ante ceteros posteros eius illo, in cuius nomine condita est civitas, id est Enoch, contexti sunt ceteri usque ad illum finem, de quo locutus sum, donec illud genus atque universa propago diluvio deleretur; cum vero filius Seth unus commemoratus fuisset Enos, nondum usque ad diluvium additis ceteris articulus quidam interponitur et dicitur: *Hic liber nativitatis hominum, qua die fecit Deus Adam, ad imaginem Dei fecit illum. Masculum et feminam fecit illos, et benedixit illos, et cognominavit nomen eorum Adam, qua die fecit illos.* Quod mihi videtur ad hoc interpositum, ut hinc rursus inciperet ab ipso Adam dinumeratio temporum, quam noluit facere, qui haec scripsit, in civitate terrena; tamquam eam Deus sic commemoraret, ut non conputaret. Sed quare hinc reditur ad istam recapitulationem, postea quam commemoratus est filius Seth, homo qui speravit invocare nomen Domini Dei, nisi quia sic oportebat istas duas proponere civitates, unam per homicidam usque ad homicidam (nam et Lamech duabus uxoribus suis se perpetrasse homicidium confitetur), alteram per eum, qui speravit invocare nomen

20) Gen. 5, 1 sq. 27) Gen. 4, 26. 30) Gen. 4, 23.

---

2 dil. perire mereretur *VAae*^{2} *(106, 10; 142, 9)*; dil. perimeretur *RFbe*^{1}*p*; perire mereretur dil. *v* ‖ 10 enumerentur *V* ‖ 15 commemoratur fuisse *V* ‖ 23 ea *V*; *Hoffm. ex solo p haec recepit*: tamquam eum deus sic commoneret

Domini Dei? Hoc est quippe in hoc mundo peregrinantis civitatis Dei totum atque summum in hac mortalitate negotium, quod per unum hominem, quem sane occisi resurrectio genuit, commendandum fuit. Homo quippe ille unus totius supernae civitatis est unitas, nondum quidem conpleta, sed praemissa ista prophetica praefiguratione conplenda. Filius ergo Cain, hoc est filius possessionis, (cuius nisi terrenae?) habeat nomen in civitate terrena, quia in eius nomine condita est. De his est enim, de quibus cantatur in psalmo: *Invocabunt nomina eorum in terris ipsorum;* propter quod sequitur eos quod in alio psalmo scriptum est: *Domine, in civitate tua imaginem eorum ad nihilum rediges.* Filius autem Seth, hoc est filius resurrectionis, speret invocare nomen Domini Dei; eam quippe societatem hominum praefigurat quae dicit: *Ego autem sicut oliva fructifera in domo Dei speravi in misericordia Dei;* vanas autem glorias famosi in terra nominis non requirat; *beatus* est enim *vir, cuius est nomen Domini spes eius, et non respexit in vanitates et insanias mendaces.* Propositis itaque duabus civitatibus, una in re huius saeculi, altera in spe Dei, tamquam ex communi, quae aperta est in Adam, ianua mortalitatis egressis, ut procurrant et excurrant ad discretos proprios ac debitos fines, incipit dinumeratio temporum; in qua et aliae generationes adiciuntur, facta recapitulatione ex Adam, ex cuius origine damnata, veluti massa una meritae damnationi tradita, facit Deus alia in contumeliam vasa irae, alia in honorem vasa misericordiae, illis reddens quod debetur in poena, istis donans quod non debetur in gratia; ut ex ipsa etiam conparatione vasorum irae superna civitas discat, quae peregrinatur in terris, non fidere li-

11) Ps. 48, 12. 13) Ps. 72, 20. 17) Ps. 51, 10. 20) Ps. 39, 5. 28) Rom. 9, 21 sq.

9 quia $VRAG^2abepr$; qui FG^1; quae *v* || 13 eorum *VR Gab*; illorum *A*; ipsorum *Fepv* || nihil *AF* || 18 enim (*om.* est) *v* || 27 facit VR^1AFGa^1b; fecit R^2a^2eprv

bertate arbitrii sui, sed speret invocare nomen Domini Dei. Quoniam voluntas in natura, quae facta est bona a Deo bono, sed mutabilis ab inmutabili, quia ex nihilo, et a bono potest declinare, ut faciat malum, quod fit libero arbitrio, et a malo, ut faciat bonum, quod non fit sine divino adiutorio.

Caput XXII.

De lapsu filiorum Dei alienigenarum mulierum amore captorum, unde et omnes exceptis octo hominibus diluvio perire meruerunt.

Hoc itaque libero voluntatis arbitrio genere humano progrediente atque crescente facta est permixtio et iniquitate participata quaedam utriusque confusio civitatis. Quod malum a sexu femineo causam rursus invenit; non quidem illo modo quo ab initio (non enim cuiusquam etiam tunc fallacia seductae illae feminae persuaserunt peccatum viris); sed ab initio quae pravis moribus fuerant in terrena civitate, id est in terrigenarum societate, amatae sunt a filiis Dei, civibus scilicet peregrinantis in hoc saeculo alterius civitatis, propter pulchritudinem corporis. Quod bonum Dei quidem donum est; sed propterea id largitur etiam malis, ne magnum bonum videatur bonis. Deserto itaque bono magno et bonorum proprio lapsus est factus ad bonum minimum, non bonis proprium, sed bonis malisque commune; ac sic filii Dei filiarum hominum amore sunt capti, atque ut eis coniugibus fruerentur, in mores societatis terrigenae defluxerunt, deserta pietate, quam in sancta societate servabant. Sic enim corporis pulchritudo, a Deo quidem factum, sed temporale carnale infimum bonum, male amatur postposito Deo, aeterno interno sempiterno bono, quem ad modum iustitia

20) Gen. 6, 2.

2 dei sui *R*

deserta et aurum amatur ab avaris, nullo peccato auri, sed hominis. Ita se habet omnis creatura. Cum enim bona sit, et bene amari potest et male: bene scilicet ordine custodito, male ordine perturbato. Quod in laude quadam Cerei breviter versibus dixi:

Haec tua sunt, bona sunt, quia tu bonus ista creasti.
Nil nostrum est in eis, nisi quod peccamus amantes
Ordine neglecto pro te, quod conditur abs te.

Creator autem si veraciter ametur, hoc est si ipse, non aliud pro illo quod non est ipse, ametur, male amari non potest. Nam et amor ipse ordinate amandus est, quo bene amatur quod amandum est, ut sit in nobis virtus qua vivitur bene. Unde mihi videtur, quod definitio brevis et vera virtutis ordo est amoris; propter quod in sancto cantico canticorum cantat sponsa Christi, civitas Dei: *Ordinate in me caritatem.* Huius igitur caritatis, hoc est dilectionis et amoris, ordine perturbato Deum filii Dei neglexerunt et filias hominum dilexerunt. Quibus duobus nominibus satis civitas utraque discernitur. Neque enim et illi non erant filii hominum per naturam; sed aliud nomen coeperant habere per gratiam. Nam in eadem scriptura, ubi dicti sunt dilexisse filias hominum filii Dei, idem dicti sunt etiam angeli Dei. Unde illos multi putant non homines fuisse, sed angelos.

Caput XXIII.

An credendum sit angelos substantiae spiritalis amore speciosarum mulierum captos earundem inisse coniugia, ex quibus gigantes sint creati.

Quam quaestionem nos transeunter commemoratam in tertio huius operis libro reliquimus insolutam, utrum

16) Cant. 2, 4. 30) C. 5.

21 coeperunt *Ra* || 23 iidem *v*

possint angeli, cum spiritus sint, corporaliter coire cum feminis. Scriptum est enim: *Qui facit angelos suos spiritus,* id est eos, qui natura spiritus sunt, facit esse angelos suos, iniungendo eis officium nuntiandi. Qui enim Graece dicitur ἄγγελος, quod nomen Latina declinatione angelus perhibetur, Latina lingua nuntius interpretatur. Sed utrum eorum corpora consequenter adiunxerit dicendo: *Et ministros suos ignem ardentem,* an quod caritate tamquam igne spiritali fervere debeant ministri eius, ambiguum est. Apparuisse tamen hominibus angelos in talibus corporibus, ut non solum videri, verum etiam tangi possent, eadem veracissima scriptura testatur. Et quoniam creberrima fama est multique se expertos vel ab eis, qui experti essent, de quorum fide dubitandum non esset, audisse confirmant, Silvanos et Panes, quos vulgo incubos vocant, inprobos saepe extitisse mulieribus et earum appetisse ac peregisse concubitum; et quosdam daemones, quos Dusios Galli nuncupant, adsidue hanc inmunditiam et temptare et efficere, plures talesque adseverant, ut hoc negare inpudentiae videatur: non hinc aliquid audeo definire, utrum aliqui spiritus elemento aerio corporati (nam hoc elementum etiam cum agitatur flabello sensu corporis tactuque sentitur) possint hanc etiam pati libidinem, ut, quo modo possunt, sentientibus feminis misceantur. Dei tamen angelos sanctos nullo modo illo tempore sic labi potuisse crediderim; nec de his dixisse apostolum Petrum: *Si enim Deus angelis peccantibus non pepercit, sed carceribus caliginis inferi retrudens tradidit in iudicio puniendos reservari;* sed potius de illis, qui primum apostatantes a Deo cum zabulo suo principe ceciderunt, qui primum hominem per invidiam serpentina

3) Ps. 103, 4. 29) 2. Petr. 2, 4.

5 angelus R^2F; angelos *rell.* ‖ 12 ueracissima *V (111, 19)*; uerissima *mss rell. v* ‖ 15 esset *VRAFGae*[1]*p*; est *be*[2]*v* ‖ panes *VRAFe*[1]; panos *b*[2]*e*[2]; phaunos *r*; faunos *ab*[1]*pv* ‖ 16 incibos $V^1R^1A^1$ ‖ 30 zabulo *R (cf. lib. 16 c. 8; l. 20 c. 5 extr.; Commod. instr. II 16, 7 et cet.)*; diabulo *r*; diabolo *rell. v*

fraude deiecit. Angelos autem fuisse etiam Dei homines nuncupatos eadem scriptura sancta locupletissima testis est. Nam et de Iohanne scriptum est: *Ecce mitto angelum meum ante faciem tuam, qui praeparabit viam tuam*, et Malachiel propheta propria quadam, id est proprie sibi inpertita gratia dictus est angelus.

Verum hoc movet quosdam, quod ex illis, qui dicti sunt angeli Dei, et ex mulieribus, quas amaverunt, non quasi homines generis nostri, sed gigantes legimus esse natos. Quasi vero corpora hominum modum nostrum longe excedentia, quod etiam supra commemoravi, non etiam nostris temporibus nata sunt. Nonne ante paucos annos, cum Romanae urbis quod a Gothis factum est adpropinquaret excidium, Romae fuit femina cum suo patre et sua matre, quae corpore quodam modo giganteo longe ceteris praemineret? Ad quam visendam mirabilis fiebat usquequaque concursus. Et hoc erat maxime admirationi, quod ambo parentes eius nec saltem tam longi homines erant, quam longissimos videre consuevimus. Potuerunt igitur gigantes nasci, et prius quam filii Dei, qui et angeli Dei dicti sunt, filiabus hominum, hoc est secundum hominem viventium, miscerentur; filii scilicet Seth filiis Cain. Nam et canonica scriptura sic loquitur, in quo libro haec legimus, cuius verba ista sunt: *Et factum est, postquam coeperunt homines multi fieri super terram, et filiae natae sunt illis; videntes autem angeli Dei filias hominum, quia bonae sunt, sumpserunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt. Et dixit Dominus Deus: Non permanebit spiritus meus in hominibus his in aeternum, propter quod caro sunt. Erunt autem dies eorum centum viginti anni. Gigantes autem erant super terram in*

5) Mr. 1, 2. 6) Malach. 2, 7.

---

5 Malachias *v* ‖ 12 sunt *VRAF*¬[1]*ber (35, 9)*; sint *G*¬[2]*pv* ‖ 20 ergo *v* ‖ 22 filiis *VRGabepr*; filiabus *AFv* ‖ 28 elegerant *G*¬*arv* ‖ 30 illorum *V*[1] ‖ 31 terra *V; cf. 110, 4; 9*

diebus illis et post illud, cum intrarent filii Dei ad filias hominum, et generabant sibi; illi erant gigantes a saeculo homines nominati. Haec libri verba divini satis indicant iam illis diebus fuisse gigantes super terram, quando filii Dei acceperunt uxores filias hominum, cum eas amarent bonas, id est pulchras. Consuetudo quippe scripturae huius est, etiam speciosos corpore bonos vocare. Sed et postquam hoc factum est, nati sunt gigantes. Sic enim ait: *Gigantes autem erant super terram in diebus illis et post illud, cum intrarent filii Dei ad filias hominum.* Ergo et ante illis diebus et post illud. Quod autem ait: *Et generabant sibi,* satis ostendit, quod prius, antequam sic caderent filii Dei, Deo generabant, non sibi, id est non dominante libidine coeundi, sed serviente officio propagandi; non familiam fastus sui, sed cives civitatis Dei, quibus adnuntiarent tamquam angeli Dei, ut ponerent in Deo spem suam, similes illius, qui natus est de Seth, filius resurrectionis, et speravit invocare nomen Domini Dei; in qua spe essent cum suis posteris coheredes aeternorum bonorum et sub Deo patre fratres filiorum.

Non autem illos ita fuisse angelos Dei, ut homines non essent, sicut quidam putant, sed homines procul dubio fuisse, scriptura ipsa sine ulla ambiguitate declarat. Cum enim praemissum esset, quod *videntes angeli Dei filias hominum, quia bonae sunt, sumpserunt sibi uxores ex omnibus quas elegerunt,* mox adiunctum est: *Et dixit Dominus Deus: Non permanebit spiritus meus in hominibus his in aeternum, propter quod caro sunt.* Spiritu Dei quippe fuerant facti angeli Dei et filii Dei, sed declinando ad inferiora dicuntur homines nomine naturae, non gratiae; dicuntur et caro desertores spiritus et deserendo deserti. Et septuaginta quidem interpretes et angelos Dei

3) Gen. 6, 1 sqq. 17) Ps. 77, 7.

---

11 illis *RAr (cf. 4)*; in illis *VFGabepv* ‖ 27 elegerant *G¬v; cf. 109, 28*

dixerunt istos et filios Dei; quod quidem non omnes codices habent, nam quidam nisi filios Dei non habent. Aquila autem, quem interpretem Iudaei ceteris anteponunt, non angelos Dei, nec filios Dei, sed filios deorum interpretatus est. Utrumque autem verum est. Nam et filii Dei erant, sub quo patre suorum patrum etiam fratres erant; et filii deorum, quoniam diis geniti erant, cum quibus et ipsi dii erant iuxta illud psalmi: *Ego dixi: Dii estis et filii Excelsi omnes.* Merito enim creduntur septuaginta interpretes accepisse propheticum spiritum, ut, si quid eius auctoritate mutarent atque aliter quam erat quod interpretabantur dicerent, neque hoc divinitus dictum esse dubitaretur. Quamvis hoc in Hebraeo esse perhibeatur ambiguum, ut et filii Dei et filii deorum posset interpretari.

Omittamus igitur earum scripturarum fabulas, quae apocryphae nuncupantur, eo quod earum occulta origo non claruit patribus, a quibus usque ad nos auctoritas veracium scripturarum certissima et notissima successione pervenit. In his autem apocryphis etsi invenitur aliqua veritas, tamen propter multa falsa nulla est canonica auctoritas. Scripsisse quidem nonnulla divine illum Enoch, septimum ab Adam, negare non possumus, cum hoc in epistula canonica Iudas apostolus dicat. Sed non frustra non sunt in eo canone scripturarum, qui servabatur in templo Hebraei populi succedentium diligentia sacerdotum, nisi quia ob antiquitatem suspectae fidei iudicata sunt, nec utrum haec essent, quae ille scripsisset, poterat inveniri, non talibus proferentibus, qui ea per seriem successionis reperirentur rite servasse. Unde illa, quae sub eius nomine proferuntur et continent istas de gigantibus fabulas, quod non habuerint homines patres, recte a pru-

9) Ps. 81, 6. 24) V. 14.

---

7 dis VR^1b^2e; de his *A*; diis *Fr*; dii ab^1; a dis R^2; a diis *v* ‖ 14 posset *VGaeprv*; possent RAb^1; possint Fb^2 ‖ 22 diuine *F*; diuinae *VRAer*; diuina *Gabpv*

dentibus iudicantur non ipsius esse credenda; sicut multa sub nominibus et aliorum prophetarum et recentiora sub nominibus apostolorum ab haereticis proferuntur, quae omnia nomine apocryphorum ab auctoritate canonica diligenti examinatione remota sunt. Igitur secundum scripturas canonicas Hebraeas atque Christianas multos gigantes ante diluvium fuisse non dubium est, et hos fuisse cives terrigenae societatis hominum; Dei autem filios, qui secundum carnem de Seth propagati sunt, in hanc societatem deserta iustitia declinasse. Nec mirandum est, quod etiam de ipsis gigantes nasci potuerunt. Neque enim omnes gigantes, sed magis multi utique tunc fuerunt, quam post diluvium temporibus ceteris. Quos propterea creare placuit Creatori, ut etiam hinc ostenderetur non solum pulchritudines, verum etiam magnitudines et fortitudines corporum non magni pendendas esse sapienti, qui spiritalibus atque inmortalibus longe melioribus atque firmioribus et bonorum propriis, non bonorum malorumque communibus beatificatur bonis. Quam rem alius propheta commendans ait: *Ibi fuerunt gigantes illi nominati, qui ab initio fuerunt staturosi, scientes proelium. Non hos elegit Dominus, nec viam scientiae dedit illis; sed interierunt, quia non habuerunt sapientiam, perierunt propter inconsiderantiam.*

Caput XXIV.

Quo modo intellegendum sit, quod de eis, qui diluvio perdendi erant, Dominus dixerit: Erunt dies eorum centum viginti anni.

Quod autem dixit Deus: *Erunt dies eorum centum viginti anni,* non sic accipiendum est, quasi praenuntia-

24) Bar. 3, 26 sqq. 30) Gen. 6, 3.

15 etiam *mss*; etiam et *v* ‖ 22 sed *mss*; et *v* (*Graece: καὶ ἀπώλοντο*) ‖ 29 illorum *V*[1]

tum sit post haec homines centum viginti annos vivendo non transgredi, cum et post diluvium etiam quingentos excessisse inveniamus; sed intellegendum est hoc Deum dixisse, cum circa finem quingentorum annorum esset Noe, id est quadringentos octoginta vitae annos ageret, quos more suo scriptura quingentos vocat, nomine totius maximam partem plerumque significans; sescentensimo quippe anno vitae Noe, secundo mense factum est diluvium; ac sic centum viginti anni praedicti sunt futuri vitae hominum periturorum, quibus transactis diluvio delerentur. Nec frustra creditur sic factum esse diluvium, iam non inventis in terra qui non erant digni tali morte defungi, qua in impios vindicatum est; non quo quicquam bonis quandoque morituris tale genus mortis faciat aliquid, quod eis possit obesse post mortem; verum tamen nullus eorum diluvio mortuus est, quos de semine Seth propagatos sancta scriptura commemorat. Sic autem divinitus diluvii causa narratur: *Videns*, inquit, *Dominus Deus, quia multiplicatae sunt malitiae hominum super terram, et omnis quisque cogitat in corde suo diligenter super maligna omnes dies, et cogitavit Deus, quia fecit hominem super terram, et recogitavit, et dixit Deus: Deleam hominem, quem feci, a facie terrae, ab homine usque ad pecus et a repentibus usque ad volatilia caeli, quia iratus sum, quoniam feci eos.*

CAPUT XXV.

De ira Dei, quae incommutabilem tranquillitatem nulla inflammatione perturbat.

Ira Dei non perturbatio animi eius est, sed iudicium quo inrogatur poena peccato. Cogitatio vero eius et re-

9) Gen. 7, 11. 25) Gen. 6, 5 sqq.

13 non quod *ab* ‖ 14 quicquam *VRAFG*[1]; *om. p*; hic quidq. *v* ‖ 23 deleam *mss*; Delebo *v* ‖ 24 repentibus *VAGep* E^{dpt}; reptilibus *RFab* E^{v}

cogitatio mutandarum rerum est inmutabilis ratio. Neque enim sicut hominem, ita Deum cuiusquam facti sui paenitet, cuius est de omnibus omnino rebus tam fixa sententia quam certa praescientia. Sed si non utatur scriptura talibus verbis, non se quodam modo familiarius insinuabit omni generi hominum, quibus vult esse consultum, ut et perterreat superbientes et excitet neglegentes, et exerceat quaerentes et alat intellegentes; quod non faceret, si non se prius inclinaret et quodam modo descenderet ad iacentes. Quod autem etiam interitum omnium animalium terrenorum volatiliumque denuntiat: magnitudinem futurae cladis effatur, non animantibus rationis expertibus, tamquam et ipsa peccaverint, minatur exitium.

Caput XXVI.

Quod arca, quam Noe iussus est facere, in omnibus Christum ecclesiamque significet.

Iam vero quod Noe homini iusto et, sicut de illo scriptura veridica loquitur, in sua generatione perfecto (non utique sicut perficiendi sunt cives civitatis Dei in illa inmortalitate, qua aequabuntur angelis Dei, sed sicut esse possunt in hac peregrinatione perfecti) imperat Deus, ut arcam faciat, in qua cum suis, id est uxore, filiis et nuribus, et cum animalibus, quae ad illum ex Dei praecepto in arcam ingressa sunt, liberaretur a diluvii vastitate: procul dubio figura est peregrinantis in hoc saeculo civitatis Dei, hoc est ecclesiae, quae fit salva per lignum, in quo pependit mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Nam et mensurae ipsae longitudinis et altitudinis et latitudinis eius significant corpus humanum, in cuius veritate ad homines praenuntiatus est venturus et venit.

3) Num. 23, 19. 18) Gen. 6, 9. 28) 1. Tim. 2, 5.

---

7 p^{r}tereat *(sic!) G*; perterreat *bpv*; terreat *a*; praetereat *VRAFer*E^{pt} ‖ 17 Noe *om. R* ‖ 18 veridica *om. R* ‖ 22 et fil. *Re*E^{v} ‖ 23 nuribus (*om.* et) *F*E^{d} ‖ 28 long., alt. latitudinisque *v*

Humani quippe corporis longitudo a vertice usque ad vestigia sexiens tantum habet quam latitudo, quae est ab uno latere ad alterum latus, et deciens tantum quam altitudo, cuius altitudinis mensura est in latere a dorso ad ventrem; velut si iacentem hominem metiaris supinum seu pronum, sexiens tantum longus est a capite ad pedes, quam latus a dextra in sinistram vel a sinistra in dextram, et deciens, quam altus a terra. Unde facta est arca trecentorum in longitudine cubitorum et quinquaginta in latitudine et triginta in altitudine. Et quod ostium in latere accepit, profecto illud est vulnus, quando latus crucifixi lancea perforatum est; hac quippe ad illum venientes ingrediuntur, quia inde sacramenta manarunt, quibus credentes initiantur. Et quod de lignis quadratis fieri iubetur, undique stabilem vitam sanctorum significat; quacumque enim verteris quadratum, stabit; et cetera, quae in eiusdem arcae constructione dicuntur, ecclesiasticarum signa sunt rerum.

Sed ea nunc persequi longum est; et hoc iam fecimus in opere, quod adversus Faustum Manichaeum scripsimus, negantem in Hebraeorum libris aliquid de Christo esse prophetatum. Et fieri quidem potest, ut et nobis quispiam et alius alio exponat haec aptius, dum tamen ea, quae dicuntur, ad hanc de qua loquimur Dei civitatem in hoc saeculo maligno tamquam in diluvio peregrinantem omnia referantur, si ab eius sensu, qui ista conscripsit, non vult longe aberrare, qui exponit. Exempli gratia, velut si quispiam, quod hic scriptum est: *Inferiora bicamerata et tricamerata facies eam*, non quod ego in illo opere dixi velit intellegi, quia ex omnibus gentibus ecclesia congregatur, bicameratam dictam propter duo genera hominum, circumcisionem scilicet et praeputium, quos apostolus et alio modo dicit Iudaeos et Grae-

12) Io. 19, 34. 20) L. 12. c. 14. 29) Gen. 6, 16.

1 ad *om. R; cf. 101, 11; 26* || 17 cum eisdem V^1; in eiusdem V^2; cum in eiusdem E^{dpt}; cum eiusdem E^v || 29 bicamarata *R*

cos; tricameratam vero eo, quod omnes gentes de tribus filiis Noe post diluvium reparatae sunt; sed aliud dicat aliquid, quod a fidei regula non sit alienum. Nam quoniam non solas in inferioribus mansiones habere arcam voluit, verum etiam in superioribus (et haec dixit bicamerata) et in superioribus superiorum (et haec appellavit tricamerata), ut ab imo sursum versus tertia consurgeret habitatio: possunt hic intellegi et tria illa, quae commendat apostolus, fides, spes, caritas; possunt etiam multo convenientius tres illae ubertates evangelicae, tricena, sexagena, centena, ut in infimo habitet pudicitia coniugalis, supra vidualis atque hac superior virginalis, et si quid melius secundum fidem civitatis huius intellegi et dici potest. Hoc etiam de ceteris, quae hic exponenda sunt, dixerim, quia, etsi non uno disseruntur modo, ad unam tamen catholicae fidei concordiam revocanda sunt.

Caput XXVII.

De arca atque diluvio nec illis esse consentiendum, qui solam historiam recipiunt sine allegorica significatione, nec illis, qui solas figuras defendunt repudiata historica veritate.

Non tamen quisquam putare debet aut frustra haec esse conscripta, aut tantummodo rerum gestarum veritatem sine ullis allegoricis significationibus hic esse quaerendam, aut e contrario haec omnino gesta non esse, sed solas esse verborum figuras, aut quidquid illud est nequaquam ad prophetiam ecclesiae pertinere. Quis enim nisi mente perversus inaniter scriptos esse contendat libros per annorum milia tanta religione et tam ordinatae successionis observantia custoditos, aut solas res gestas illic

1) Rom. 3, 9. 9) 1. Cor. 13, 13. 11) Mt. 13, 8.

1 tricamar. *R* || 2 sint *R*[1] || 3 aliquis *Ge*[1] || 12 quod *E*[v] || 13 melius *VbvE*; aliud *RAFGaepr; cf. 450, 1*

intuendas, ubi certe, ut alia omittam, si numerositas animalium cogebat arcae tantam fieri magnitudinem, inmunda bina et munda septena intromitti animalia quid cogebat, cum aequalis numeri possent utraque servari? Aut vero Deus, qui propter genus reparandum servanda praecepit, eo modo illa, quo instituerat, restituere non valebat?

Qui vero non esse gesta, sed solas rerum significandarum figuras esse contendunt, primum opinantur tam magnum fieri non potuisse diluvium, ut altissimos montes quindecim cubitis aqua crescendo transcenderet, propter Olympi verticem montis, supra quem perhibent nubes non posse concrescere, quod tam sublime iam caelum sit, ut non ibi sit aer iste crassior, ubi venti nebulae imbresque gignuntur; nec adtendunt omnium elementorum crassissimam terram ibi esse potuisse. An forte negant esse terram verticem montis? Cur igitur usque ad illa caeli spatia terris exaltari licuisse, et aquis exaltari non licuisse contendunt, cum isti mensores et pensores elementorum aquas terris perhibeant superiores atque leviores? Quid itaque rationis adferunt, quare terra gravior et inferior locum caeli tranquillioris invaserit per volumina tot annorum, et aqua levior ac superior permissa non sit hoc facere saltem ad tempus exiguum?

Dicunt etiam non potuisse capere arcae illius quantitatem animalium genera tam multa in utroque sexu, bina de inmundis, septena de mundis. Qui mihi videntur non conputare nisi trecenta cubita longitudinis et latitudinis quinquaginta, nec cogitare aliud tantum esse in superioribus itemque aliud tantum in superioribus superiorum, ac per hoc ter ducta illa cubita fieri nongenta per centum quinquaginta. Si autem cogitemus quod Ori-

---

12 perhibent *r*; perhiben *V*; perhibentur *RAFGabepv* || 13 conscendere *pr* || sublimis *Gav* || iam *VRAFbe²pr*; quam *Gae¹v* || 31 nung. *VR* || 32 per *VRAF rell.; om. v;* super *Hoffm. (locus parum dilucidus)*

genes non ineleganter astruxit, Moysen scilicet hominem Dei *eruditum*, sicut scriptum est, *omni sapientia Aegyptiorum*, qui geometricam dilexerunt, geometrica cubita significare potuisse, ubi unum quantum sex nostra valere adseverant, quis non videat quantum rerum capere illa potuit magnitudo? Nam illud quod disputant tantae magnitudinis arcam non potuisse conpingi, ineptissime calumniantur, cum sciant inmensas urbes fuisse constructas, nec adtendunt centum annos, quibus arca illa est fabricata; nisi forte lapis lapidi adhaerere potest sola calce coniunctus, ut murus per tot milia circumagatur, et lignum ligno per suscudines, epiros, clavos, gluten bituminis non potest adhaerere, ut fabricetur arca non curvis, sed rectis lineis longe lateque porrecta, quam nullus in mare mittat conatus hominum, sed levet unda, cum venerit, naturali ordine ponderum, magisque divina providentia quam humana prudentia natantem gubernet, ne incurrat ubicumque naufragium.

Quod autem scrupulosissime quaeri solet de minutissimis bestiolis, non solum quales sunt mures et stelliones, verum etiam quales lucustae, scarabei, muscae denique et pulices, utrum non amplioris numeri in arca illa fuerint, quam qui est definitus, cum hoc imperaret Deus, prius admonendi sunt, quos haec movent, sic accipiendum esse quod dictum est: *Quae repunt super terram*, ut necesse non fuerit conservari in arca, quae possunt in aquis vivere, non solum mersa, sicut pisces, verum etiam supernatantia, sicut multae alites. Deinde cum dicitur: *Masculus et femina erunt*, profecto intellegitur ad reparandum genus dici; ac per hoc nec illa necesse fuerat ibi esse, quae possunt sine concubitu de quibusque rebus vel rerum corruptionibus nasci; vel si fuerunt, sicut in

1) Homil. 2. in Genes. 3) Act. 7, 22.

---

9 attendant V^1 ‖ 12 suscud. *mss*; subsc. *v* ‖ epiros *mss v*; epigros *vel* epiuros *suspicatur Meursius* ‖ 15 ad naturali *V* ‖ 19 solet et *R* ‖ 21 lucustae VR^1; loc. *v*

domibus esse consuerunt, sine ullo numero definito esse potuisse; aut si mysterium sacratissimum, quod agebatur, et tantae rei figura etiam veritate facti aliter non posset impleri, nisi ut omnia ibi certo illo numero essent, quae vivere in aquis natura prohibente non possent, non fuit ista cura illius hominis vel illorum hominum, sed divina. Non enim ea Noe capta intromittebat, sed venientia et intrantia permittebat. Ad hoc enim valet quod dictum est: *Intrabunt ad te;* non scilicet hominis actu, sed Dei nutu; ita sane, ut non illic fuisse credenda sint, quae sexu carent. Praescriptum enim atque definitum est: *Masculus et femina erunt.* Alia sunt quippe quae de quibusque rebus sine concubitu ita nascuntur, ut postea concumbant et generent, sicut muscae; alia vero in quibus nihil sit maris et feminae, sicut apes. Ea porro quae sic habent sexum, ut non habeant fetum, sicut muli et mulae, mirum si fuerunt ibi, ac non potius parentes eorum ibi fuisse suffecerit, equinum videlicet atque asininum genus; et si qua alia sunt, quae commixtione diversi generis genus aliquod gignunt. Sed si et hoc ad mysterium pertinebat, ibi erant. Habet enim et hoc genus masculum et feminam.

Solet etiam movere nonnullos, genera escarum, quae illic habere poterant animalia, quae non nisi carne vesci putantur, utrum praeter numerum ibi fuerint sine transgressione mandati, quae aliorum alendorum necessitas illic coegisset includi; an vero, quod potius est credendum, praeter carnes aliqua alimenta esse potuerint, quae omnibus convenirent. Novimus enim quam multa animalia, quibus caro cibus est, frugibus pomisque vescantur et maxime fico atque castaneis. Quid ergo mirum, si vir ille sapiens et iustus, etiam divinitus admonitus, quid cuique congrueret, sine carnibus aptam cuique generi ali-

1 consueverunt *v* || 3 ueritate *mss*; in ver. *v* || 11 est enim *v* || 18 suffecerit Vb^2e^1pv; sufficerit *RAFr*; sufficeret $G\neg ab^1$; sufficerent e^2 || 28 potuerunt *VRAF rell.*

moniam praeparavit et condidit? Quid est autem, quo vesci non cogeret fames? aut quid non suave ac salubre facere posset Deus, qui etiam, ut sine cibo viverent, divina facilitate donaret, nisi ut pascerentur etiam hoc inplendae figurae tanti mysterii conveniret? Non autem ad praefigurandam ecclesiam pertinere tam multiplicia rerum signa gestarum, nisi fuerit contentiosus, nemo permittitur opinari. Iam enim gentes ita ecclesiam repleverunt, mundique et inmundi, donec certum veniatur ad finem, ita eius unitatis quadam compagine continentur, ut ex hoc uno manifestissimo etiam de ceteris, quae obscurius aliquanto dicta sunt et difficilius agnosci queunt, dubitare fas non sit. Quae cum ita sint, [si] nec inaniter ista esse conscripta putare quisquam vel durus audebit, nec nihil significare cum gesta sint, nec sola dicta esse significativa non facta, nec aliena esse ab ecclesia significanda probabiliter dici potest; sed magis credendum est et sapienter esse memoriae litterisque mandata, et gesta esse, et significare aliquid, et ipsum aliquid ad praefigurandam ecclesiam pertinere. Iam usque ad hunc articulum perductus liber iste claudendus est, ut ambarum civitatum cursus, terrenae scilicet secundum hominem viventis et caelestis secundum Deum, post diluvium et deinceps in rebus consequentibus requiratur.

LIBER XVI.

CAPUT I.

An post diluvium a Noe usque ad Abraham aliquae familiae secundum Deum viventium reperiantur.

Post diluvium procurrentis sanctae vestigia civitatis utrum continuata sint an intercurrentibus impietatis in-

1 recondidit *v* ‖ quo *Vb*[2]*v*; quod *RAFGab*[1]*epr* (*l. 22 c. 12* vescentis humana viscera) ‖ 12 dubitari *v* ‖ 13 si *codd. plerique*; sic *b Hoffm.; del. Duebner*

terrupta temporibus, ita ut nullus hominum veri unius Dei cultor existeret, ad liquidum scripturis loquentibus invenire difficile est, propterea quia in canonicis libris post Noe, qui cum coniuge ac tribus filiis totidemque nuribus suis meruit per arcam vastatione diluvii liberari, non invenimus usque Abraham cuiusquam pietatem evidenti divino eloquio praedicatam, nisi quod Noe duos filios suos Sem et Iapheth prophetica benedictione commendat, intuens et praevidens quod longe fuerat post futurum. Unde factum est etiam illud, ut filium suum medium, hoc est primogenito iuniorem ultimoque maiorem, qui peccaverat in patrem, non in ipso, sed in filio eius suo nepote malediceret his verbis: *Maledictus Chanaan puer, famulus erit fratribus suis.* Chanaan porro natus fuerat ex Cham, qui patris dormientis nec texerat, sed potius prodiderat nuditatem. Unde etiam quod secutus adiunxit benedictionem duorum maximi et minimi filiorum dicens: *Benedictus Dominus Deus Sem, et erit Chanaan puer illius; latificet Deus Iapheth, et habitet in domibus Sem,* sicut ipsa eiusdem Noe et vineae plantatio et ex eius fructu inebriatio et dormientis enudatio, et quae ibi cetera facta atque conscripta sunt, propheticis sunt gravidata sensibus et velata tegminibus.

Caput II.

Quid in filiis Noe prophetice fuerit praefiguratum.

Sed nunc rerum effectu iam in posteris consecuto, quae operta fuerant, satis aperta sunt. Quis enim haec diligenter et intellegenter advertens non agnoscat in Christo? Sem quippe, de cuius semine in carne natus

14) Gen. 9, 25 sqq.

3 qui *a*[1]; quod *v* ‖ 5 uastatione *VRAFGbr*; uastationē *e*; a uastatione *gpv*; a uastitate *a* ‖ 6 usque *VAr*; usque ab *R*; usque ad *FGabegpv* ‖ 11 iuniorem *mss*; minorem *v* ‖ 17 adiunxit *VGb*; adiungit *RAFaegprv* ‖ 19 latificet *VAGbpr sec. Graec.*; laetif. *RFaegv* ‖ 21 enud. *V*; nud. *RAFG rell. v* ‖ 25 figur. *Ffg* ‖ 27 fuerant *Vbprv*; fuerunt *RAFGaeg*

est Christus, interpretatur nominatus. Quid autem nominatius Christo, cuius nomen ubique iam fragrat, ita ut in cantico canticorum etiam ipsa praecedente prophetia unguento conparetur effuso; in cuius domibus, id est ecclesiis, habitat gentium latitudo? Nam Iapheth latitudo interpretatur. Cham porro, quod interpretatur calidus, medius Noe filius, tamquam se ab utroque discernens et inter utrumque remanens, nec in primitiis Israelitarum nec in plenitudine gentium, quid significat nisi haereticorum genus calidum, non spiritu sapientiae, sed inpatientiae, quo solent haereticorum fervere praecordia et pacem perturbare sanctorum? Sed haec in usum cedunt proficientium, iuxta illud apostoli: *Oportet et haereses esse, ut probati manifesti fiant in vobis.* Unde etiam scriptum est: *Filius eruditus sapiens erit, inprudente autem ministro utetur.* Multa quippe ad fidem catholicam pertinentia, dum haereticorum calida inquietudine exagitantur, ut adversus eos defendi possint, et considerantur diligentius et intelleguntur clarius et instantius praedicantur, et ab adversario mota quaestio discendi existit occasio. Quamvis non solum qui sunt apertissime separati, verum omnes, qui Christiano vocabulo gloriantur et perdite vivunt, non absurde possunt videri medio Noe filio figurati; passionem quippe Christi, quae illius hominis nuditate significata est, et adnuntiant profitendo, et male agendo exhonorant. De talibus ergo dictum est: *Ex fructibus eorum cognoscetis eos.* Ideo Cham in filio suo maledictus est, tamquam in fructu suo, id est in opere suo. Unde convenienter et ipse filius eius Chanaan interpretatur motus eorum; quod aliud quid est quam opus eorum? Sem vero et Iapheth tamquam circumcisio et praeputium,

3) Cant. 1, 2. 14) 1. Cor. 11, 19. 16) Prov. 10, 4 (LXX). 27) Mt. 7, 20.

2 fragrat *R²v*; fraglat *VFG¹e²*; flagrat *R¹AG²e¹gp*; *cf. lib. 1 c. 8 extr.* ‖ 3 praecinente *v* ‖ 6, 10, 17 callid. *abeg* ‖ 8 israhel. *VRAFabegp* ‖ 11 primordia *mss* ‖ 13 oportet, *om.* et, *Ggp* ‖ 21 verum etiam *Gbv* ‖ 30 quod quid aliud *R*

vel sicut alio modo eos appellat apostolus, Iudaei et Graeci, sed vocati et iustificati, cognita quoquo modo nuditate patris, qua significabatur passio Salvatoris, sumentes vestimentum posuerunt supra dorsa sua et intraverunt aversi et operuerunt nuditatem patris sui, nec viderunt quod reverendo texerunt. Quodam enim modo in passione Christi et quod pro nobis factum est honoramus et Iudaeorum facinus aversamur. Vestimentum significat sacramentum, dorsa memoriam praeteritorum, quia passionem Christi eo scilicet iam tempore, quo habitat Iapheth in domibus Sem et malus frater in medio eorum, transactam celebrat ecclesia, non adhuc prospectat futuram.

Sed malus frater in filio suo, hoc est, in opere suo, puer, id est servus est fratrum bonorum, cum ad exercitationem patientiae vel ad provectum sapientiae scienter utuntur malis boni. Sunt enim teste apostolo, qui Christum adnuntiant non caste; sed *sive occasione,* inquit, *sive veritate Christus adnuntietur* ⟨*in hoc gaudeo, sed et gaudebo*⟩. Ipse quippe plantavit vineam, de qua dicit propheta: *Vinea Domini Sabaoth domus Israel est*, et bibit de vino eius (sive ille calix hic intellegatur, de quo dicit: *Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum?* et: *Pater, si fieri potest, transeat calix iste,* quo suam sine dubio significat passionem; sive, quia vinum fructus est vineae, hoc potius illo significatum est, quod ex ipsa vinea, hoc est ex genere Israelitarum, carnem pro nobis et sanguinem, ut pati posset, adsumpsit), *et inebriatus est,* id est passus est, *et nudatus est;* ibi namque nudata est, id est apparuit, eius infirmitas, de qua dicit aposto-

6) Gen. 9, 23. 19) Phil. 1, 18. 20) Esai. 5, 7. 22) Mt. 20, 22. 23) Ib. 26, 39. 28) Gen. 9, 21.

---

4 supra duo dorsa Ab^2; duo dorsa (*om.* supra) *F* || 14 bonorum] suorum *R* || cum ad *VRAFa*; cum enim ad *p*; cum uel ad *Gbgv* || 15 prouectum *VRAGagp* (*cf. l. 11 c. 12 med.*); profectum *Fbev* || 18 in hoc — gaudebo *om. mss* || 23 transeat $VRFGbe^1g^1r$ *ut cod. Amiat. et Iustin. Tryph. 103*; transeat a me Aae^2g^2v || 25 sign. est *VRAFGabgpr*; est *om. e*; sit sign. *v*

lus: *Etsi crucifixus est ex infirmitate.* Unde idem dicit: *Infirmum Dei fortius est hominibus, et stultum Dei sapientius est hominibus.* Quod vero cum dictum esset: *Et nudatus est,* addidit scriptura: *In domo sua,* eleganter ostendit, quod a suae carnis gente et domesticis sanguinis sui, utique Iudaeis, fuerat crucem mortemque passurus. Hanc passionem Christi foris in sono tantum vocis reprobi adnuntiant; non enim quod adnuntiant intellegunt. Probi autem in interiore homine habent tam grande mysterium atque honorant intus in corde infirmum et stultum Dei, quia fortius et sapientius est hominibus. Huius rei figura est, quod Cham exiens hoc nuntiavit foris; Sem vero et Iapheth, ut hoc velarent, id est honorarent, ingressi sunt, hoc est interius id egerunt.

Haec scripturae secreta divinae indagamus, ut possumus, alius alio magis minusve congruenter, verum tamen fideliter certum tenentes non ea sine aliqua praefiguratione futurorum gesta atque conscripta neque nisi ad Christum et eius ecclesiam, quae civitas Dei est, esse referenda; cuius ab initio generis humani non defuit praedicatio, quam per omnia videmus impleri. Benedictis igitur duobus filiis Noe atque uno in medio eorum maledicto deinceps usque ad Abraham de iustorum aliquorum, qui pie Deum colerent, commemoratione silentium est per annos amplius quam mille. Nec eos defuisse crediderim, sed si omnes commemorarentur, nimis longum fieret, et esset haec historica magis diligentia quam prophetica providentia. Illa itaque exequitur litterarum sacrarum scriptor istarum vel potius per eum Dei Spiritus, quibus non solum narrentur praeterita, verum etiam praenuntientur futura, quae tamen pertinent ad civitatem Dei; quia et de hominibus, qui non sunt cives eius, quid-

1) 2. Cor. 13, 4. 3) 1. Cor. 1, 25.

---

1 idem *Gv*; eidem (*antecedit* e!) *A*; item *VRFeg* ‖ 6 a iudaeis *Vb* ‖ 11 quod *v* ‖ 24 silitum est *v*

quid hic dicitur, ad hoc dicitur, ut illa ex comparatione contraria vel proficiat vel emineat. Non sane omnia, quae gesta narrantur, aliquid etiam significare putanda sunt; sed propter illa, quae aliquid significant, etiam ea, quae nihil significant, adtexuntur. Solo enim vomere terra proscinditur; sed ut hoc fieri possit, etiam cetera aratri membra sunt necessaria; et soli nervi in citharis atque huius modi vasis musicis aptantur ad cantum; sed ut aptari possint, insunt et cetera in compagibus organorum, quae non percutiuntur a canentibus, sed ea, quae percussa resonant, his conectuntur. Ita in prophetica historia dicuntur et aliqua, quae nihil significant, sed quibus adhaereant quae significant et quodam modo religentur.

Caput III.

De generationibus trium filiorum Noe.

Generationes ergo filiorum Noe deinceps intuendae, et quod de his dicendum videtur, adtexendum est huic operi, quo civitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, per tempora procursus ostenditur. Coeptae sunt enim commemorari a minimo filio, qui vocatus est Iapheth, cuius filii octo nominati sunt, nepotes autem septem de duobus filiis eius, tres ex uno, quattuor ex altero; fiunt itaque omnes quindecim. Filii autem Cham, hoc est medii filii Noe, quattuor et nepotes quinque ex uno eius filio, pronepotes duo ex nepote uno; fit eorum summa undecim. Quibus enumeratis reditur tamquam ad caput et dicitur: *Chus autem genuit Nebroth; hic coepit esse gigans super terram. Hic erat gigans venator contra Dominum Deum. Propter hoc dicunt: Sicut Nebroth gigans venator contra Dominum. Et factum est initium regni eius Babylon, Orech, Archad et Chalanne in terra Sennaar. De terra*

9 conpaginibus *R (120, 10)* ‖ 19 enim *mss*; autem *v* ‖ 21 octo *sec. LXX (Gen. 10, 2)* ‖ 27 *sqq.* gigas *a*$e^2$$g^2$*v* ‖ 30 deum *V* ‖ 31 orech *Rgpv* (ὄρεχ); oreg *Vabe* ‖ chalanne *v* (χαλαννή); chalemne *VF*; calemne *Gae*; talemne *A*; chalenne *gpr*; chalennen *R*

illa exiuit Assur et aedificavit Nineven et Roboth civitatem et Chalach et Dasem inter medium Ninevae et Chalach: haec civitas magna. Iste porro Chus, pater gigantis Nebroth, primus nominatus est in filiis Cham, cuius quinque filii iam fuerant computati et nepotes duo. Sed istum gigantem aut post nepotes suos natos genuit, aut, quod est credibilius, seorsum de illo propter eius eminentiam scriptura locuta est; quando quidem et regnum eius commemoratum est, cuius initium erat illa nobilissima Babylon civitas, et quae iuxta commemoratae sunt sive civitates sive regiones. Quod vero dictum est de terra illa, id est de terra Sennaar, quae pertinebat ad regnum Nebroth, exisse Assur et aedificasse Nineven et alias quas contexuit civitates, longe postea factum est, quod ex hac occasione perstrinxit propter nobilitatem regni Assyriorum, quod mirabiliter dilatavit Ninus, Beli filius, conditor Ninevae civitatis magnae; cuius civitatis nomen ex illius nomine derivatum est, ut a Nino Nineve vocaretur. Assur autem, unde Assyrii, non fuit in filiis Cham, medii filii Noe, sed in filiis Sem reperitur, qui fuit Noe maximus filius. Unde apparet de progenie Sem exortos fuisse, qui postea regnum gigantis illius obtinerent et inde procederent atque alias conderent civitates, quarum prima est a Nino appellata Nineve. Hinc reditur ad alium filium Cham, qui vocabatur Mesraim, et commemorantur quos genuit, non tamquam singuli homines, sed nationes septem. Et de sexta, velut de sexto filio, gens commemoratur exisse, quae appellatur Philistiim; unde fiunt octo. Inde iterum ad Chanaan reditur, in quo filio maledictus est Cham, et quos genuit undecim nominantur. Deinde usque ad quos fines pervenerint commemoratis quibusdam civitatibus dicitur. Ac per hoc filiis nepotibusque computatis de progenie Cham triginta unus geniti referuntur.

---

1 exiuit *Vb*; exiit *rell. v* ‖ niniven *Gabpv* ‖ roboth *V²AF begp*; throboth *V¹*; rhoboch *R*; Robooth *v* ‖ 2 *et* 16 Ninives *v* ‖ 33 unus *pv*; unum *VRAF rell. (128, 6)*

Restat commemorare filios Sem, maximi filii Noe; ad eum quippe gradatim generationum istarum pervenit a minimo exorta narratio. Sed unde incipiunt commemorari filii Sem, habet quiddam obscuritatis, quod expositione inlustrandum est, quia et multum ad rem pertinet, quam requirimus. Sic enim legitur: *Et Sem natus est, et ipsi patri omnium filiorum, Heber, fratri Iapheth maiori.* Ordo verborum est: Et Sem natus est Heber, etiam ipsi, id est ipsi Sem, natus est Heber, qui Sem pater est omnium filiorum. Sem ergo patriarcham intellegi voluit omnium, qui de stirpe eius exorti sunt, quos commemoraturus est, sive sint filii, sive nepotes et pronepotes et deinceps indidem exorti. Non sane istum Heber genuit Sem, sed ab illo quintus in progenitorum serie reperitur. Sem quippe inter alios filios genuit Arphaxat, Arphaxat genuit Cainan, Cainan genuit Sala, Sala genuit Heber. Non itaque frustra ipse primus est nominatus in progenie veniente de Sem et praelatus etiam filiis, cum sit quintus nepos, nisi quia verum est, quod traditur, ex illo Hebraeos esse cognominatos, tamquam Heberaeos; cum et alia possit esse opinio, ut ex Abraham tamquam Abrahaei dicti esse videantur; sed nimirum hoc verum est, quod ex Heber Heberaei appellati sunt, ac deinde una detrita littera Hebraei, quam linguam solus Israel populus potuit obtinere, in quo Dei civitas et in sanctis peregrinata est et in omnibus sacramento adumbrata. Igitur filii Sem prius sex nominantur, deinde ex uno eorum nati sunt quattuor nepotes eius, itemque alter filiorum Sem genuit eius nepotem, atque ex illo itidem pronepos natus est atque inde abnepos, qui est Heber. Genuit autem Heber duos filios, quorum unum appellavit Phalech, quod interpretatur dividens. Deinde scriptura subiungens ratio-

---

7 etiam ipsi *bv* ‖ 10 filiorum suorum *Gbv* ‖ 12 sive pronep. *v* ‖ 17 itaque *mss*; utique *v* ‖ 18 praelatus est *RFag* ‖ 24 detrita $V^1 RAFa^1 er$; detracta $V^2 Ga^2 bgpv$ ‖ linguam *mss*; l. Hebraicam *v* ‖ 31 phalec *V*

nemque huius nominis reddens: *Quia in diebus*, inquit, *eius divisa est terra.* Hoc autem quid sit, postea apparebit. Alius vero, qui natus est ex Heber, genuit duodecim filios; ac per hoc fiunt omnes progeniti de Sem viginti septem. In summa igitur omnes progeniti de tribus filiis Noe, id est quindecim de Iapheth, triginta unus de Cham, viginti septem de Sem fiunt septuaginta tres. Deinde sequitur scriptura dicens: *Hi filii Sem in tribubus suis secundum linguas suas in regionibus suis et in gentibus suis;* itemque de omnibus: *Haec*, inquit, *tribus filiorum Noe secundum generationes eorum, secundum gentes eorum. Ab his dispersae sunt insulae gentium super terram post diluvium.* Unde colligitur septuaginta tres vel potius (quod postea demonstrabitur) septuaginta duas gentes tunc fuisse, non homines. Nam et prius, cum fuissent commemorati filii Iapheth, ita conclusum est: *Ex his segregatae sunt insulae gentium in terra sua, unus quisque secundum linguam in tribubus suis et in gentibus suis.*

Iam vero in filiis Cham quodam loco apertius gentes commemoratae sunt, sicut superius ostendi. *Mesraim genuit eos, qui dicuntur Ludiim;* et eodem modo ceterae usque ad septem gentes. Et enumeratis omnibus postea concludens: *Hi filii Cham*, inquit, *in tribubus suis secundum linguas suas in regionibus suis et in gentibus suis.* Propterea ergo multorum filii non sunt commemorati, quia gentibus aliis nascendo accesserunt, ipsi autem gentes facere nequiverunt. Nam qua alia causa, cum filii Iapheth octo enumerentur, ex duobus eorum tantum filii nati commemorantur, et cum filii Cham quattuor nominentur, ex tribus tantum qui nati sunt adiciuntur, et cum filii Sem nominentur sex, duorum tantum posteritas ad-

26) Gen. 10.

6 et trig. *v* || unum *VRFgr (126, 33)* || 10 haec *Vegp*; hae *RAGv; om. F* || 11 sec. gent. *mss*; et sec. gent. *v* || 17 sua] eorum *R* || 18 linguam *Vb*[1]; linguam suam *rell. v* || 21 mesrhaim *VRe*[2]*g*; mesrachim *e*[1]

texitur? Numquid ceteri sine filiis remanserunt? Absit hoc credere; sed gentes, propter quas commemorari digni essent, non utique fecerunt, quia, sicut nascebantur, aliis gentibus addebantur.

Caput IV.

De diversitate linguarum principioque Babylonis.

Cum ergo in suis linguis istae gentes fuisse referantur, redit tamen narrator ad illud tempus, quando una lingua omnium fuit, et inde iam exponit, quid acciderit, ut linguarum diversitas nasceretur. *Et erat,* inquit, *omnis terra labium unum et vox una omnibus. Et factum est, cum moverent ipsi ab Oriente, invenerunt campum in terra Sennaar, et habitaverunt ibi. Et dixit homo proximo: Venite, faciamus lateres et coquamus illos igni. Et facti sunt illis lateres in lapidem, et bitumen erat illis lutum, et dixerunt: Venite, aedificemus nobismet ipsis civitatem et turrem, cuius caput erit usque ad caelum, et faciamus nostrum nomen antequam dispergamur in faciem omnis terrae. Et descendit Dominus videre civitatem et turrem, quam aedificaverunt filii hominum. Et dixit Dominus Deus: Ecce genus unum et labium unum omnium; et hoc inchoaverunt facere, et nunc non deficient ex illis omnia quae conati fuerint facere; venite, et descendentes confundamus ibi linguam eorum, ut non audiant unusquisque vocem proximi. Et dispersit eos Dominus inde super faciem omnis terrae, et cessaverunt aedificantes civitatem et turrem. Propter hoc appellatum est nomen illius confusio, quia ibi confudit Dominus labia omnis terrae; et inde dispersit illos Dominus Deus super faciem omnis terrae.* Ista

30) Gen. 11, 1 sqq.

14 proximo *VAGar sec. cod. Alex.*; proximo suo *RFbgpv* ‖ 16 et aedif. *av* ‖ 18 nostrum *mss*; nobis *v* ‖ 25 proximi *VAFaeg sec. Graec.*; proximi sui *RGbprv* ‖ 29 labium *R*

civitas, quae appellata est confusio, ipsa est Babylon, cuius mirabilem constructionem etiam gentium commendat historia. Babylon quippe interpretatur confusio. Unde colligitur, gigantem illum Nebroth fuisse illius conditorem, quod superius breviter fuerat intimatum, ubi, cum de illo scriptura loqueretur, ait initium regni eius fuisse Babylonem, id est quae civitatum ceterarum gereret principatum, ubi esset tamquam in metropoli habitaculum regni; quamvis perfecta non fuerit usque in tantum modum, quantum superba cogitabat impietas. Nam nimia disponebatur altitudo, quae dicta est usque in caelum, sive unius turris eius, quam praecipuam moliebantur inter alias, sive omnium turrium, quae per numerum singularem ita significatae sunt, ut dicitur miles et intelleguntur milia militum; ut rana et lucusta; sic enim appellata est multitudo ranarum ac lucustarum in plagis, quibus Aegyptii percussi sunt per Moysen. Quid autem factura fuerat humana et vana praesumptio, cuiuslibet et quantumlibet in caelum adversus Deum altitudinem molis extolleret, quando montes transcenderet universos, quando spatium nebulosi aeris huius evaderet? Quid denique noceret Deo quantacumque vel spiritalis vel corporalis elatio? Tutam veramque in caelum viam molitur humilitas, sursum levans cor ad Dominum, non contra Dominum, sicut dictus est gigans iste *venator contra Dominum.* Quod non intellegentes nonnulli ambiguo Graeco falsi sunt, ut non interpretarentur *contra Dominum,* sed *ante Dominum; ἐναντίον* quippe et contra et ante significat. Hoc enim verbum est in psalmo: *Et ploremus ante Dominum qui nos fecit;* et hoc verbum est etiam in libro Iob, ubi scriptum est: *In furorem erupisti contra Dominum.* Sic ergo intelle-

17) Exod. 10, 4. 25) Gen. 10, 9. 29) Ps. 94, 6. 31) Iob. 15, 13.

---

1 ipsa] ista *V* ‖ 5 breviter *om.* *R* ‖ 15 rana et *R* *(194, 11)*; ranae (t) *V*; rana ut *Fv Hoffm.*; rana aut *A* ‖ 15 luc. *VA*; loc. *rell.* *v* ‖ 16 lucustarum *VRAF*; loc. *rell.* *v* ‖ 18 si cuiusl. *Vg* *Hoffm.*, *om.* si *RA rell.* *v; cf. 135, 30; 548, 13* ‖ 26 falsi] decepti *G²v* ‖ 29 nos fecit *VRA*; f. n. *Gegpv*

gendus est gigans iste *venator contra Dominum.* Quid autem hic significatur hoc nomine, quod est *venator,* nisi animalium terrigenarum deceptor oppressor extinctor? Erigebat ergo cum suis populis turrem contra Deum, qua est impia significata superbia. Merito autem malus punitur affectus, etiam cui non succedit effectus. Genus vero ipsum poenae quale fuit? Quoniam dominatio imperantis in lingua est, ibi est damnata superbia, ut non intellegeretur iubens homini, qui noluit intellegere ut oboediret Deo iubenti. Sic illa conspiratio dissoluta est, cum quisque ab eo, quem non intellegebat, abscederet nec se nisi ei, cum quo loqui poterat, adgregaret; et per linguas divisae sunt gentes dispersaeque per terras, sicut Deo placuit, qui hoc modis occultis nobisque inconprehensibilibus fecit.

Caput V.

De descensione Domini ad confundendam linguam aedificantium turrem.

Quod enim scriptum est: *Et descendit Dominus videre civitatem et turrem, quam aedificaverunt filii hominum,* hoc est non filii Dei, sed illa societas secundum hominem vivens, quam terrenam dicimus civitatem: non loco movetur Deus, qui semper est ubique totus, sed descendere dicitur, cum aliquid facit in terra, quod praeter usitatum naturae cursum mirabiliter factum praesentiam quodam modo eius ostendat; nec videndo discit ad tempus, qui numquam potest aliquid ignorare, sed ad tempus videre et cognoscere dicitur, quod videri et cognosci facit. Non sic ergo videbatur illa civitas, quo modo eam Deus videri fecit, quando sibi quantum displiceret ostendit. Quamvis possit intellegi Deus ad illam civitatem descendisse, quia descenderunt angeli eius in quibus habitat; ut, quod adiunctum est: *Et dixit Dominus Deus: Ecce genus unum*

4 deum *VAFGaer*; dominum *Rbgpv; cf. lin. 1; 141,13*

et labium unum omnium, et cetera, ac deinde additum: *Venite et descendentes confundamus ibi linguam eorum*, recapitulatio sit, demonstrans quem ad modum factum sit, quod dictum fuerat: *Descendit Dominus.* Si enim iam descenderat, quid sibi vult: *Venite et descendentes confundamus* (quod intellegitur angelis dictum), nisi quia per angelos descendebat, qui in angelis descendentibus erat? Et bene non ait: „Venite et descendentes confundite", sed: *Confundamus ibi linguam eorum;* ostendens ita se operari per ministros suos, ut sint etiam ipsi cooperatores Dei, sicut apostolus dicit: *Dei enim sumus cooperarii.*

Caput VI.

Qualis intellegenda sit esse locutio, qua Deus angelis loquitur.

Poterat et illud, quando factus est homo, de angelis intellegi quod dictum est: *Faciamus hominem*, quia non dixit: „Faciam"; sed quia sequitur *ad imaginem nostram*, nec fas est credere ad imaginem angelorum hominem factum, aut eandem esse imaginem angelorum et Dei: recte illic intellegitur pluralitas trinitatis. Quae tamen trinitas quia unus Deus est, etiam cum dixisset: „*Faciamus*": „*Et fecit*, inquit, *Deus hominem ad imaginem Dei*", non dixit „fecerunt dii" aut „ad imaginem deorum". Poterat et hic eadem intellegi trinitas, tamquam Pater dixerit ad Filium et Spiritum sanctum: *Venite, et descendentes confundamus ibi linguam eorum*, si aliquid esset, quod angelos prohiberet intellegi, quibus potius convenit venire ad Deum motibus sanctis, hoc est cogitationibus piis, quibus ab eis consulitur incommutabilis Veritas, tamquam lex aeterna in illa eorum curia superna. Neque

2) Gen. 11, 6 sq. 12) 1. Cor. 3, 9. 16) Quaest. in Hept. 10, 22 Zych. 23) Gen. 1, 26 sq.

21 ideo recte *v* ‖ 30 incommut. *VRGbv*; inmut. *AFaegpr*

enim sibi ipsi sunt veritas, sed creatricis participes Veritatis ad illam moventur, tamquam ad fontem vitae, ut, quod non habent ex se ipsis, capiant ex ipsa. Et eorum stabilis est iste motus, quo veniunt, qui non recedunt. Nec sic loquitur angelis Deus, quo modo nos in vicem nobis vel Deo vel angelis vel ipsi angeli nobis sive per illos Deus nobis, sed ineffabili suo modo; nobis autem hoc indicatur nostro modo. Dei quippe sublimior ante suum factum locutio ipsius sui facti est inmutabilis ratio, quae non habet sonum strepentem atque transeuntem, sed vim sempiterne manentem et temporaliter operantem. Hac loquitur angelis sanctis, nobis autem aliter longe positis. Quando autem etiam nos aliquid talis locutionis interioribus auribus capimus, angelis propinquamus. Non itaque mihi adsidue reddenda ratio est in hoc opere de locutionibus Dei. Aut enim Veritas incommutabilis per se ipsam ineffabiliter loquitur rationalis creaturae mentibus, aut per mutabilem creaturam loquitur, sive spiritalibus imaginibus nostro spiritui sive corporalibus vocibus corporis sensui.

Illud sane quod dictum est: *Et nunc non deficient ex illis omnia, quae conati fuerint facere*, non dictum est confirmando, sed tamquam interrogando, sicut solet a comminantibus dici, quem ad modum ait quidam:

Non arma expedient totaque ex urbe sequentur?

Sic ergo accipiendum est, tamquam dixerit: „Nonne omnia deficient ex illis, quae conati fuerint facere?" Sed si ita dicatur, non exprimit comminantem. Verum propter tardiusculos addidimus particulam, id est „ne", ut diceremus „nonne", quoniam vocem pronuntiantis non possumus scribere.

Ex illis igitur tribus hominibus, Noe filiis, septua-

22) Gen. 11, 6. 25) Verg. Aen. 4, 592.

3 in se *G*; ex semet *b* ‖ ipsi *R*¹*F*; *cf. 39, 6; 355, 6; lib. 4, 17 extr.; l. 8, 5 extr.*

ginta tres, vel potius, ut ratio declaratura est, septuaginta duae gentes totidemque linguae per terras esse coeperunt, quae crescendo et insulas impleverunt. Auctus est autem numerus gentium multo amplius quam linguarum. Nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas novimus.

Caput VII.

An omne bestiarum genus etiam remotissimae a terris insulae ex eo numero acceperint, qui in arca a diluvii inundatione servatus est.

Et homines quidem multiplicato genere humano ad insulas inhabitandas navigio transire potuisse, quis ambigat? Sed quaestio est de omni genere bestiarum, quae sub cura hominum non sunt neque sicuti ranae nascuntur ex terra, sed sola commixtione maris et feminae propagantur, sicut lupi atque huius modi cetera, quo modo post diluvium, quo ea, quae in arca non erant, cuncta deleta sunt, etiam in insulis esse potuerint, si reparata non sunt nisi ex his, quorum genera in utroque sexu arca servavit. Possunt quidem credi ad insulas natando transisse, sed proximas. Sunt autem quaedam tam longe positae a continentibus terris, ut ad eas nulla videatur natare potuisse bestiarum. Quod si homines eas captas secum advexerunt et eo modo ubi habitabant earum genera instituerunt venandi studio, fieri potuisse incredibile non est; quamvis iussu Dei sive permissu etiam opere angelorum negandum non sit potuisse transferri. Si vero terra exortae sunt secundum originem primam, quando dixit Deus: *Producat terra animam vivam,* multo clarius apparet non tam reparandorum animalium causa quam

29) Gen. 1, 24.

---

11 *a verbis* Et homines . . quis ambigat? *vulgo VI. capiti subiunctis VII. caput incepi* ‖ 28 terra *VRAFa*; ex terra *p*; terrae e^1; e[t] terra e^2; e terra *Gbgv*

figurandarum variarum gentium propter ecclesiae sacramentum in arca fuisse omnia genera, si in insulis, quo transire non possent, multa animalia terra produxit.

Caput VIII.

An ex propagatione Adam vel filiorum Noe quaedam genera hominum monstrosa prodierint.

Quaeritur etiam, utrum ex filiis Noe vel potius ex illo uno homine, unde etiam ipsi extiterunt, propagata esse credendum sit quaedam monstrosa hominum genera, quae gentium narrat historia, sicut perhibentur quidam unum habere oculum in fronte media, quibusdam plantas versas esse post crura, quibusdam utriusque sexus esse naturam et dextram mammam virilem, sinistram muliebrem, vicibusque inter se coeundo et gignere et parere; aliis ora non esse eosque per nares tantummodo halitu vivere, alios statura esse cubitales, quos Pygmaeos a cubito Graeci vocant, alibi quinquennes concipere feminas et octavum vitae annum non excedere. Item ferunt esse gentem, ubi singula crura in pedibus habent nec poplitem flectunt, et sunt mirabilis celeritatis; quos Sciopodas vocant, quod per aestum in terra iacentes resupini umbra se pedum protegant; quosdam sine cervice oculos habentes in umeris, et cetera hominum vel quasi hominum genera, quae in maritima platea Carthaginis musivo picta sunt, ex libris deprompta velut curiosioris historiae. Quid dicam de Cynocephalis, quorum canina capita atque ipse latratus magis bestias quam homines confitetur? Sed omnia genera hominum, quae dicuntur esse, credere non est necesse. Verum quisquis uspiam nascitur homo, id est animal rationale mortale, quamlibet nostris inusitatam sensibus gerat corporis formam seu colorem sive motum

3 possunt *G* ‖ 5 propagatione *Ffp*; propagine *gqv* ‖ 9 monstruosa *Ge* ‖ 14 uicibusque inter se *mss* (*l. 19 c. 2 in.* vicibus agitur); vicibusque alternis *v* ‖ 16 quos *om. V* ‖ 17 concumbere *V* ‖ 20 quosdam *G; sed cf. Plin. nat. hist. 7, 23*

sive sonum sive qualibet vi, qualibet parte, qualibet qualitate naturam: ex illo uno protoplasto originem ducere nullus fidelium dubitaverit. Apparet tamen quid in pluribus natura obtinuerit et quid sit ipsa raritate mirabile.

Qualis autem ratio redditur de monstrosis apud nos hominum partubus, talis de monstrosis quibusdam gentibus reddi potest. Deus enim creator est omnium, qui ubi et quando creari quid oporteat vel oportuerit, ipse novit, sciens universitatis pulchritudinem quarum partium vel similitudine vel diversitate contexat. Sed qui totum inspicere non potest, tamquam deformitate partis offenditur, quoniam cui congruat et quo referatur ignorat. Pluribus quam quinis digitis in manibus et pedibus nasci homines novimus; et haec levior est quam ulla distantia; sed tamen absit, ut quis ita desipiat, ut existimet in numero humanorum digitorum errasse Creatorem, quamvis nesciens cur hoc fecerit. Ita etsi maior diversitas oriatur, scit ille quid egerit, cuius opera iuste nemo reprehendit. Apud Hipponem Zaritum est homo quasi lunatas habens plantas et in eis binos tantummodo digitos, similes et manus. Si aliqua gens talis esset, illi curiosae atque mirabili adderetur historiae. Num igitur istum propter hoc negabimus ex illo uno, qui primus creatus est, esse propagatum? Androgyni, quos etiam Hermaphroditos nuncupant, quamvis ad modum rari sint, difficile est tamen ut temporibus desint, in quibus sic uterque sexus apparet, ut, ex quo potius debeant accipere nomen, incertum sit; a meliore tamen, hoc est a masculino, ut appellarentur, loquendi consuetudo praevaluit. Nam nemo umquam Androgynaecas aut Hermaphroditas nuncupavit. Ante annos aliquot, nostra certe memoria, in Oriente duplex homo natus est superioribus membris, inferioribus simplex. Nam duo erant capita, duo pectora, quattuor

2 naturam *VRFaegpr*; natura *A*; naturae *Gbv* ‖ 5 *et* 6 monstruos. *Gab* ‖ 6 partibus *RAer* ‖ 14 ulla *RFbegp*; nulla *G*; illa *VAav* ‖ 19 ipponem *VRAFabgp* ‖ zaritum *VRbp (108,30; Roensch, Ital. p. 457)*; zarium *a*; diaritum *AFGeg*; Diarrhytum *v*

manus, venter autem unus, et pedes duo, sicut uni homini; et tamdiu vixit, ut multos ad eum videndum fama contraheret. Quis autem omnes commemorare possit humanos fetus longe dissimiles his, ex quibus eos natos esse certissimum est? Sicut ergo haec ex illo uno negari non possunt originem ducere, ita quaecumque gentes in diversitatibus corporum ab usitato naturae cursu, quem plures et prope omnes tenent, velut exorbitasse traduntur, si definitione illa includuntur, ut rationalia animalia sint atque mortalia, ab eodem ipso uno primo patre omnium stirpem trahere confitendum est, si tamen vera sunt quae de illarum nationum varietate et tanta inter se atque nobiscum diversitate traduntur. Nam et simias et cercopithecos et sphingas si nesciremus non homines esse, sed bestias, possent illi historici de sua curiositate gloriantes velut gentes aliquas hominum nobis inpunita vanitate mentiri. Sed si homines sunt, de quibus illa mira conscripta sunt: quid, si propterea Deus voluit etiam nonnullas gentes ita creare, ne in his monstris, quae apud nos oportet ex hominibus nasci, eius sapientiam, qua naturam fingit humanam, velut artem cuiuspiam minus perfecti opificis, putaremus errasse? Non itaque nobis videri debet absurdum, ut, quem ad modum in singulis quibusque gentibus quaedam monstra sunt hominum, ita in universo genere humano quaedam monstra sint gentium. Quapropter ut istam quaestionem pedetemtim cauteque concludam: aut illa, quae talia de quibusdam gentibus scripta sunt, omnino nulla sunt; aut si sunt, homines non sunt; aut ex Adam sunt, si homines sunt.

4 ex *om.* R^1 ‖ 6 *post* originem *in cod. A magna est lacuna, quae pertinet usque ad 160, 7* ‖ 20 oportet *RFG¬abegpr* (*etiam in cod. V, cuius scriptura hic parum dilucida est,* oportet *videtur scriptum fuisse*); patet *v; fortasse legendum:* apparet

Caput IX.

An inferiorem partem terrae, quae nostrae habitationi contraria est, antipodas habere credendum sit.

Quod vero et antipodas esse fabulantur, id est homines a contraria parte terrae, ubi sol oritur, quando occidit nobis, adversa pedibus nostris calcare vestigia: nulla ratione credendum est. Neque hoc ulla historica cognitione didicisse se adfirmant, sed quasi ratiocinando coniectant, eo quod intra convexa caeli terra suspensa sit, eundemque locum mundus habeat et infimum et medium; et ex hoc opinantur alteram terrae partem, quae infra est, habitatione hominum carere non posse. Nec adtendunt, etiamsi figura conglobata et rutunda mundus esse credatur sive aliqua ratione monstretur, non tamen esse consequens, ut etiam ex illa parte ab aquarum congerie nuda sit terra; deinde etiamsi nuda sit, neque hoc statim necesse esse, ut homines habeat. Quoniam nullo modo scriptura ista mentitur, quae narratis praeteritis facit fidem eo, quod eius praedicta conplentur, nimisque absurdum est, ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani inmensitate traiecta, navigare ac pervenire potuisse, ut etiam illic ex uno illo primo homine genus institueretur humanum. Quapropter inter illos tunc hominum populos, qui per septuaginta duas gentes et totidem linguas colliguntur fuisse divisi, quaeramus, si possumus invenire, illam in terris peregrinantem civitatem Dei, quae usque ad diluvium arcamque perducta est atque in filiis Noe per eorum benedictiones perseverasse monstratur, maxime in maximo, qui est appellatus Sem, quando quidem Iapheth ita benedictus est, ut in eius, fratris sui, domibus habitaret.

---

13 rutund. *V*[1]*RFgr* || 30 eiusdem *v*

Caput X.

De generatione Sem, in cuius progenie tendens ad Abraham civitatis Dei ordo dirigitur.

Tenenda est igitur series generationum ab ipso Sem, ut ipsa ostendat post diluvium civitatem Dei, sicut eam series generationum ab illo, qui est appellatus Seth, ostendebat ante diluvium. Propter hoc ergo scriptura divina cum terrenam civitatem in Babylone, hoc est in confusione, monstrasset, ad patriarcham Sem recapitulando revertitur et orditur inde generationes usque ad Abraham, commemorato etiam numero annorum, quanto quisque ad hanc seriem pertinentem filium genuisset quantoque vixisset. Ubi certe agnoscendum est, quod ante promiseram, ut appareat quare sit dictum de filiis Heber: *Nomen unius Phalech, quia in diebus eius divisa est terra.* Quid enim aliud intellegendum est terram esse divisam nisi diversitate linguarum? Omissis igitur ceteris filiis Sem ad hanc rem non pertinentibus illi conectuntur in ordine generationum, per quos possit ad Abraham perveniri; sicut illi conectebantur ante diluvium, per quos perveniretur ad Noe generationibus, quae propagatae sunt ex illo Adam filio, qui est appellatus Seth. Sic ergo incipit generationum ista contextio: *Et hae generationes Sem. Sem filius centum annorum, cum genuit Arphaxat, secundo anno post diluvium. Et vixit Sem, postquam genuit Arphaxat, quingentos annos et genuit filios et filias et mortuus est.* Sic exsequitur ceteros dicens, quoto quisque anno vitae suae filium genuerit ad istum generationum ordinem pertinentem, qui pertendit ad Abraham, et quot annos postmodum vixerit, intimans eum filios filiasque genuisse; ut intellegamus unde potuerint populi adcrescere,

13) P. 128, 2. 15) Gen. 10, 25. 27) Gen. 11, 10 sq.

---

10 ordinantur *R*[1] ‖ 14 eber *V*[1]*RFGeg* ‖ 15 phalec *V*⌝ ‖ 20 ueniretur *Ve; cf. 19* ‖ 24 arphaxath *VRFG*

ne in paucis qui commemorantur hominibus occupati pueriliter haesitemus, unde tanta spatia terrarum atque regnorum repleri potuerint de genere Sem, maxime propter Assyriorum regnum, unde Ninus ille Orientalium domitor usquequaque populorum ingenti prosperitate regnavit et latissimum ac fundatissimum regnum, quod diuturno tempore duceretur, suis posteris propagavit.

Sed nos, ne diutius quam opus est inmoremur, non quot annos quisque in ista generationum serie vixerit, sed quoto anno vitae suae genuerit filium, hoc ordine memorandum tantummodo ponimus, ut et numerum annorum a transacto diluvio usque ad Abraham colligamus et praeter illa, in quibus nos cogit necessitas inmorari, breviter alia cursimque tangamus. Secundo igitur anno post diluvium Sem genuit Arphaxat; Arphaxat autem, cum esset centum triginta quinque ⟨annorum⟩, genuit Cainan; qui cum esset centum triginta, genuit Sala; porro etiam ipse Sala totidem annorum erat, quando genuit Heber; centum vero et triginta et quattuor agebat annos Heber, cum genuit Phalech, in cuius diebus divisa est terra; ipse autem Phalech vixit centum triginta, et genuit Ragau; et Ragau centum triginta duo, et genuit Seruch; et Seruch centum triginta, et genuit Nachor; et Nachor septuaginta novem, et genuit Thara; Thara autem septuaginta, et genuit Abram; quem postea Deus mutato vocabulo nominavit Abraham. Fiunt itaque anni a diluvio usque ad Abraham mille septuaginta et duo secundum vulgatam editionem, hoc est interpretum septuaginta. In Hebraeis autem codicibus longe pauciores annos perhibent inveniri, de quibus rationem aut nullam aut difficillimam reddunt.

25) Gen. 11, 10 sqq. 26) Gen. 17, 5.

---

13 praeter Vb^2; propter *RFG¬ab*^{1}*egprv* ‖ 15 *ut editur VRFG¬begp (progr. p. 8)*; Sem, cum esset centum annorum, genuit *av* ‖ 16 annorum *om. VRegr* ‖ chainan *VFgp* ‖ 22 duos G^2v ‖ 25 deus *om. V*

Cum ergo quaerimus in illis septuaginta duabus gentibus civitatem Dei, non possumus adfirmare illo tempore, quo erat eis labium unum, id est loquella una, tunc iam genus humanum alienatum fuisse a cultu veri Dei, ita ut in solis istis generationibus pietas vera remaneret, quae descendunt de semine Sem per Arphaxat et tendunt ad Abraham; sed ab illa superbia aedificandae turris usque in caelum, qua impia significatur elatio, apparuit civitas, hoc est societas, impiorum. Utrum itaque ante non fuerit an latuerit, an potius utraque permanserit, pia scilicet in duobus filiis Noe, qui benedicti sunt, eorumque posteris; impia vero in eo, qui maledictus est, atque eius progenie, ubi etiam exortus est gigans venator contra Dominum, non est diiudicatio facilis. Fortassis enim, quod profecto est credibilius, et in filiis duorum illorum iam tunc, antequam Babylonia coepisset institui, fuerunt contemptores Dei, et in filiis Cham cultores Dei; utrumque tamen hominum genus terris numquam defuisse credendum est. Si quidem et quando dictum est: *Omnes declinaverunt, simul inutiles facti sunt; non est qui faciat bonum, non est usque ad unum,* in utroque psalmo, ubi haec verba sunt, et hoc legitur: *Nonne cognoscent omnes, qui operantur iniquitatem, qui devorant populum meum in cibo panis?* Erat ergo etiam tunc populus Dei. Unde illud, quod dictum est: *Non est qui faciat bonum, non est usque ad unum,* de filiis hominum dictum est, non de filiis Dei. Nam praemissum est: *Deus de caelo prospexit super filios hominum, ut videret si est intellegens aut requirens Deum,* ac deinde illa subiuncta, quae omnes filios hominum, id est, ad civitatem pertinentes, quae vivit secundum hominem, non secundum Deum, reprobos esse demonstrant.

29) Ps. 13, 2 sqq.; 52, 3 sqq.

---

3 illis *v* ‖ loquella $VRb^1eg^1r^1$ ‖ 24 in cibum *be*; ut cibum *G*¬ *Bamberg. A, n. 124*

CAPUT XI.

Quod ea primitus lingua in usu hominum fuerit, quae postea Hebraea ab Heber nomine nuncupata est, in cuius familia remansit, cum diversitas esset facta linguarum.

Quam ob rem sicut lingua una cum esset omnium, non ideo filii pestilentiae defuerunt (nam et ante diluvium una erat lingua, et tamen omnes praeter unam Noe iusti domum deleri diluvio meruerunt): ita, quando merito elatioris impietatis gentes linguarum diversitate punitae atque divisae sunt et civitas impiorum confusionis nomen accepit, hoc est, appellata est Babylon, non defuit domus Heber, ubi ea quae antea fuit omnium lingua remaneret. Unde, sicut supra memoravi, cum coepissent enumerari filii Sem, qui singuli gentes singulas procrearunt, primus est commendatus Heber, cum sit abnepos ipsius, hoc est ab illo quintus inveniatur exortus. Quia ergo in eius familia remansit haec lingua, divisis per alias linguas ceteris gentibus, quae lingua prius humano generi non inmerito creditur fuisse communis, ideo deinceps Hebraea est nuncupata. Tunc enim opus erat eam distingui ab aliis linguis nomine proprio, sicut aliae quoque vocatae sunt nominibus propriis. Quando autem erat una, nihil aliud quam humana lingua vel humana locutio vocabatur, qua sola universum genus humanum loquebatur.

Dixerit aliquis: Si in diebus Phalech filii Heber divisa est terra per linguas, id est homines, qui tunc erant in terra, ex eius nomine potius debuit appellari lingua illa, quae fuit omnibus ante communis. Sed intellegendum est ipsum Heber propterea tale nomen inposuisse filio suo, ut vocaretur Phalech, quod interpretatur divisio, quia tunc ei natus est, quando per linguas terra divisa est, id est ipso tempore, ut hoc sit quod dictum est: *In die-*

---

3 in cuius *scripsi;* et in c. *v* ‖ 16 commemoratus *av*

bus eius divisa est terra. Nam nisi adhuc Heber viveret quando linguarum facta est multitudo, non ex eius nomine nomen acciperet lingua, quae apud illum potuit permanere. Et ideo credenda est ipsa fuisse prima illa communis, quoniam de poena venit illa multiplicatio mutatioque linguarum et utique praeter hanc poenam esse debuit populus Dei. Nec frustra lingua haec est, quam tenuit Abraham, nec in omnes suos filios transmittere potuit, sed in eos tantum, qui propagati per Iacob et insignius atque eminentius in Dei populum coalescentes Dei testamenta et stirpem Christi habere potuerunt. Nec Heber ipse eandem linguam in universam progeniem suam refudit, sed in eam tantum, cuius generationes perducantur ad Abraham. Quapropter etiamsi non evidenter expressum est fuisse aliquod pium genus hominum, quando ab impiis Babylonia condebatur, non ad hoc valuit haec obscuritas, ut quaerentis fraudaretur, sed potius ut exerceretur intentio. Cum enim legitur unam fuisse linguam primitus omnium et ante omnes filios Sem commendatur Heber, quamvis ex illo quintus oriatur, et Hebraea vocatur lingua, quam patriarcharum et prophetarum non solum in sermonibus suis, verum etiam in litteris sacris custodivit auctoritas: profecto, cum quaeritur in divisione linguarum, ubi lingua illa remanere potuerit, quae fuit ante communis (quae sine ulla dubitatione ubi remansit, non ibi fuit illa poena, quae facta est mutatione linguarum), quid aliud occurrit, nisi quod in huius gente remanserit, a cuius nomine nomen accepit, et hoc iustitiae gentis huius non parvum apparuisse vestigium, quod, cum aliae gentes plecterentur mutatione linguarum, ad istam non pervenit tale supplicium?

Sed adhuc illud movet, quo modo potuerunt singulas

1) Gen. 10, 25.

---

13 perduca(un)tur *V*[1]; perducantur *R*; perducuntur *F*¬ *rell. v* || 20 ab illo *v* || 22 suis *om. R*

gentes facere Heber et filius eius Phalech, si una lingua permansit ambobus. Et certe una est Hebraea gens ex Heber propagata usque ad Abraham, et per eum deinceps, donec magnus fieret populus Israel. Quo modo igitur omnes filii, qui commemorati sunt trium filiorum Noe, fecerunt singulas gentes, si Heber et Phalech singulas non fecerunt? Nimirum illud est probabilius, quod gigans ille Nebroth fecerit etiam ipse gentem suam, sed propter excellentiam dominationis et corporis seorsum eminentius nominatus est, ut maneat numerus septuaginta duarum gentium atque linguarum. Phalech autem propterea commemoratus est, non quod gentem fecerit (nam eadem ipsa est eius gens Hebraea eademque lingua), sed propter tempus insigne, quod in diebus eius terra divisa sit. Nec movere nos debet, quo modo potuerit gigans Nebroth ad illud aetatis occurrere, quo Babylon condita est et confusio facta linguarum atque ex hoc divisio gentium. Non enim quia Heber sextus est a Noe, ille autem quartus, ideo non potuerunt ad idem tempus convenire vivendo. Hoc enim contigit, cum plus viverent ubi pauciores sunt generationes, minus ubi plures; aut serius nati essent ubi pauciores, maturius ubi plures. Sane intellegendum est, quando terra divisa est, non solum iam natos ceteros filios filiorum Noe, qui commemorantur patres gentium, sed etiam eius aetatis fuisse, ut numerosas familias haberent, quae dignae fuissent nominibus gentium. Unde nequaquam putandum, quod eo fuerint ordine geniti, quo commemorati leguntur. Alioquin duodecim filii Iectan, qui erat alius filius Heber, frater Phalech, quo modo potuerunt iam gentes facere, si post Phalech fratrem suum Iectan natus est, sicut post eum commemoratus est; quando quidem tempore, quo natus est Phalech, divisa est terra. Proinde intellegendum est

15 sit *VRF⌐abegp*; est *Gv* ‖ 17 hoc *mss*; hac *v* ‖ 19 idem *VFGaegp*; *id R⌐bv* ‖ 29 alius *om. V*

priorem quidem nominatum, sed longe post fratrem suum Iectan fuisse natum, cuius Iectan duodecim filii tam grandes iam familias haberent, ut in linguas proprias dividi possent. Sic enim potuit prior commemorari, qui erat aetate posterior, quem ad modum prius commemorati sunt ex tribus filiis Noe procreati filii Iapheth, qui erat minimus eorum; deinde filii Cham, qui erat medius; postremo filii Sem, qui erat primus et maximus. Illarum autem gentium vocabula partim manserunt, ita ut hodieque appareat unde fuerint derivata, sicut ex Assur Assyrii et ex Heber Hebraei; partim temporis vetustate mutata sunt, ita ut vix homines doctissimi antiquissimas historias perscrutantes, nec omnium, sed aliquarum ex istis origines gentium potuerint reperire. Nam quod ex filio Cham, qui vocabatur Mesraim, Aegyptii perhibentur exorti, nulla hic resonat origo vocabuli; sicut nec Aethiopum, qui dicuntur ad eum filium Cham pertinere, qui Chus appellatus est. Et si omnia considerentur, plura mutata quam manentia nomina apparent.

Caput XII.

De articulo temporis in Abraham, a quo sanctae successionis novus ordo contexitur.

Nunc iam videamus procursum civitatis Dei etiam ab illo articulo temporis, qui factus est in patre Abraham, unde incipit esse notitia eius evidentior, et ubi clariora leguntur promissa divina, quae nunc in Christo videmus impleri. Sicut ergo scriptura sancta indicante didicimus, in regione Chaldaeorum natus est Abraham, quae terra ad regnum Assyrium pertinebat. Apud Chaldaeos autem iam etiam tunc superstitiones impiae praevalebant, quem

28) Gen. 11, 28.

29 assyrium *VF*¬*abegp*; assyriorum *Rv*

ad modum per ceteras gentes. Una igitur Tharae domus erat, de quo natus est Abraham, in qua unius veri Dei cultus et, quantum credibile est, in qua iam sola etiam Hebraea lingua remanserat (quamvis et ipse, sicut iam manifestior Dei populus in Aegypto, ita in Mesopotamia servisse diis alienis Iesu Nave narrante referatur) ceteris ex progenie illius Heber in linguas paulatim alias et in nationes alias defluentibus. Proinde sicut per aquarum diluvium una domus Noe remanserat ad reparandum genus humanum, sic in diluvio multarum superstitionum per universum mundum una remanserat domus Tharae, in qua custodita est plantatio civitatis Dei. Denique sicut illic enumeratis supra generationibus usque ad Noe simul cum annorum numeris et exposita diluvii causa, priusquam Deus inciperet de arca fabricanda loqui ad Noe, dicitur: *Hae autem generationes Noe:* ita et hic enumeratis generationibus ab illo, qui est appellatus Sem, filio Noe, usque ad Abraham, deinde insignis articulus similiter ponitur ut dicatur: *Hae sunt generationes Tharae. Thara genuit Abram et Nachor et Arran, et Arran genuit Loth. Et mortuus est Arran coram Thara patre suo in terra in qua natus est, in regione Chaldaeorum. Et sumpsit Abram et Nachor sibi uxores; nomen mulieris Abram Sara et nomen mulieris Nachor Melcha, filia Arran.* Iste Arran pater Melchae fuit et pater Iescae, quae Iesca creditur ipsa esse etiam Sarra uxor Abrahae.

6) Ios. 24, 2. 16) Gen. 6, 9. 25) Gen. 11, 27 sqq.

---

2 de quo *VR^2FGbegp*; de qua *R^1*⌐*av* ‖ 4 ipse *V^1RF G*⌐*ab^1egp*; ipsa *$V^2$$b^2$v* ‖ 6 ceteris *om. RFc* ‖ 16 ita *om. R^1* ‖ 20 *sq.* arran *VRF*; aram *a*; aran ⌐ *rell. v* ‖ 23 sumpserunt *Gapv* ‖ 25 (*bis*) aram *VRFeg* ‖ pater iesca *VRFGeg* ‖ 26 sarra *VRF (cf. c. 26)*; sara *Gabgv*

Caput XIII.

Quae ratio fecisse videatur, ut in transmigratione Tharae, qua Chaldaeos deserens in Mesopotamiam transiit, nulla filii eius Nachor facta sit mentio.

Deinde narratur quem ad modum Thara cum suis regionem reliquerit Chaldaeorum et venerit in Mesopotamiam et habitaverit in Charra. Tacetur autem de uno eius filio, qui vocabatur Nachor, tamquam eum non duxerit secum. Nam ita narratur: *Et sumpsit Thara Abram filium suum et Loth filium Arran, filium filii sui, et Saram nurum suam, uxorem Abram filii sui, et eduxit illos de regione Chaldaeorum ire in terram Chanaan; et venit in Charran et habitavit ibi.* Nusquam hic nominatus est Nachor et uxor eius Melcha. Sed invenimus postea, cum servum suum mitteret Abraham ad accipiendam uxorem filio suo Isaac, ita scriptum: *Et accepit puer decem camelos de camelis domini sui et de omnibus bonis domini sui secum, et exsurgens profectus est in Mesopotamiam in civitatem Nachor.* Isto et aliis sacrae huius historiae testimoniis ostenditur etiam Nachor frater Abrahae exisse de regione Chaldaeorum sedesque constituisse in Mesopotamia, ubi cum patre suo habitaverat Abraham. Cur ergo eum scriptura non commemoravit, quando ex gente Chaldaea cum suis profectus est Thara et habitavit in Mesopotamia; ubi non solum Abraham filius eius, verum etiam Sarra nurus et Loth nepos eius commemorantur, quod eos duxerit secum? Cur, putamus, nisi forte quod a paterna et fraterna pietate desciverat et superstitioni adhaeserat Chaldaeorum et postea inde sive paenitendo sive persecutionem passus, quod suspectus

14) Gen. 11, 31. 20) Gen. 24, 10.

14 charran *RFGg*[2]; carran *V*; charan *eg*[1]*p*; carram *b*[1]; charram *ab*[2]*v* || nominatur *R* || 22 fratrem ¬*g*[2]

haberetur, et ipse emigravit? In libro enim qui inscribitur Iudith, cum quaereret Holofernes, hostis Israelitarum, quaenam illa gens esset, utrum adversus eam bellandum fuisset, sic ei respondit Achior dux Ammanitarum: *Audiat dominus noster verbum de ore pueri sui, et referam tibi veritatem de populo, qui habitat iuxta te montanam hanc, et non exibit mendacium de ore servi tui. Haec enim progenies populi est Chaldaeorum, et antea habitaverunt Mesopotamiam, quia noluerunt sequi deos patrum suorum, qui fuerunt in terra Chaldaeorum gloriosi, sed declinaverunt de via parentum suorum et adoraverunt Deum caeli, quem cognoverunt, et proiecerunt eos a facie deorum suorum et fugerunt Mesopotamiam et habitaverunt ibi dies multos. Dixitque illis Deus eorum, ut exirent de habitatione sua et irent in terram Chanaan, et illic habitaverunt,* et cetera, quae narrat Achior Ammanites. Unde manifestum est domum Tharae persecutionem passam fuisse a Chaldaeis pro vera pietate, qua unus et verus ab eis colebatur Deus.

Caput XIV.

De annis Tharae, qui in Charra vitae suae tempus implevit.

Defuncto autem Thara in Mesopotamia, ubi vixisse perhibetur ducentos et quinque annos, iam incipiunt indicari ad Abraham factae promissiones Dei, quod ita scriptum est: *Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, et mortuus est Thara in Charra.* Non sic autem accipiendum est, quasi omnes hos dies ibi egerit, sed quia omnes dies vitae suae, qui fuerunt anni

2) C. 5, 5 sqq. 27) Gen. 11, 32.

1 scribitur *V* ‖ 2 olof. *VReg* ‖ 4 *et* 17 ammanit. *mss*; Ammonit. *v* ‖ 9 mesopotamia *V*; in mesopotamia ר*e* ‖ 13 mesopotamiam *VRFG*ר*abep (98, 26)*; in mes. *gv* ‖ 25 (factae) ad abr. factae prom. d. *V*; factae prom. d. ad abr. *R*; factae ad abr. prom. d. *FGabegpv*; ad abr. factae sunt prom. d. ר ‖ 27 thara *mss sec. Graec.; om. v*

ducenti quinque, ibi conpleverit; alioquin nescietur quot annos vixerit Thara, quoniam non legitur quoto anno vitae suae in Charran venerit; et absurdum est existimare in ista serie generationum, ubi diligenter commemoratur quot annos quisque vixerit, huius solius numerum annorum vitae non commendatum esse memoriae. Quod enim quorundam, quos eadem scriptura commemorat, tacentur anni, non sunt in hoc ordine, in quo temporum dinumeratio decessione gignentium et genitorum successione contexitur. Iste autem ordo, qui dirigitur ab Adam usque ad Noe et inde usque ad Abraham, sine numero annorum vitae suae neminem continet.

Caput XV.

De tempore profectionis Abrahae, qua secundum praeceptum Dei exiit de Charra.

Quod vero commemorata morte Tharae, patris Abraham, deinde legitur: *Et dixit Dominus ad Abram: Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui* et cetera, non, quia hoc sequitur in sermone libri, hoc etiam in rerum gestarum tempore sequi existimandum est. Erit quippe, si ita est, insolubilis quaestio. Post haec enim verba Dei, quae ad Abraham facta sunt, scriptura sic loquitur: *Et exiit Abram, quem ad modum locutus est ei Dominus, et abiit cum eo Loth. Abram autem erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra.* Quo modo potest hoc esse verum, si post mortem patris sui exiit de Charra? Cum enim esset Thara septuaginta annorum, sicut supra intimatum est,

26) Gen. 12, 1 sq.; 4.

---

1 nesciretur *Gabv* ‖ 3 charran (carran) *VR*(?)*FGg (147,14)*; charram ¬*aev* ‖ 9 discessione *Rb* ‖ 14 profectionis *fg*[1]*qv (150,11)*; promissionis *g*[marg.] *p* ‖ 17 dominus *RFGaegpv sec. Graec. (cf. 24)*; deus *V*¬ ‖ ad *om. R* ‖ 24 ei *V*¬*b*; illi *RFGaegv* ‖ dominus *RFaegpv*; deus *V*¬*b* ‖ 26 ex] de *RG*¬*ab (27; 150,2; 32)*

genuit Abraham; cui numero additis septuaginta quinque annis, quos agebat Abraham, quando egressus est de Charra, fiunt anni centum quadraginta quinque. Tot igitur annorum erat Thara, quando exiit Abraham de illa Mesopotamiae civitate; agebat enim annum aetatis suae septuagensimum quintum, ac per hoc pater eius, qui eum septuagensimo anno suo genuerat, agebat, ut dictum est, centensimum quadragensimum et quintum. Non ergo inde post mortem patris, id est post ducentos quinque annos, quibus pater eius vixit, egressus est; sed annus de illo loco profectionis eius, quoniam ipsius septuagensimus quintus erat, procul dubio patris eius, qui eum septuagensimo suo anno genuerat, centensimus quadragensimus quintus fuisse colligitur. Ac per hoc intellegendum est more suo scripturam redisse ad tempus, quod iam narratio illa transierat; sicut superius, cum filios filiorum Noe commemorasset, dixit illos fuisse in linguis et gentibus suis, et tamen postea, quasi hoc etiam in ordine temporum sequeretur: *Et erat*, inquit, *omnis terra labium unum et vox una omnibus.* Quo modo ergo secundum suas gentes et secundum suas linguas erant, si una erat omnibus, nisi quia ad illud quod iam transierat recapitulando est reversa narratio? Sic ergo et hic cum dictum esset: *Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni, et mortuus est Thara in Charra*, deinde scriptura redeundo ad id, quod ideo praetermiserat, ut prius de Thara id quod incohatum fuerat compleretur: *Et dixit*, inquit, *Dominus ad Abram: Exi de terra tua* et cetera. Post quae Dei verba subiungitur: *Et exiit Abram, quem ad modum locutus est illi Dominus, et abiit cum eo Loth. Abram autem erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra.* Tunc itaque factum est,

18) Gen. 10, 31. 20) Gen. 11, 1. 25) Gen. 11, 32. 28) Gen. 12, 1. 32) Gen. 12, 4.

5 suae *om.* *R* || 11 ips. quon. *Re* || 31 autem *om.* *R* || 32 de charra *G*ᒣ

quando pater eius centensimum quadragensimum et quintum annum agebat aetatis; tunc enim fuit huius septuagensimus quintus. Soluta est autem ista quaestio et aliter, ut septuaginta quinque anni Abrahae, quando egressus est de Charra, ex illo computarentur, ex quo de igne Chaldaeorum liberatus, non ex quo natus est, tamquam tunc potius natus habendus sit.

Sed beatus Stephanus in actibus apostolorum cum ista narraret: *Deus,* inquit, *gloriae apparuit Abrahae patri nostro, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra, et ait ad illum: Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui, et veni in terram, quam tibi demonstrabo.* Secundum haec verba Stephani non post mortem patris eius locutus est Deus Abrahae, qui utique in Charra mortuus est, ubi cum illo et ipse filius habitavit, sed priusquam habitaret in eadem civitate, iam tamen cum esset in Mesopotamia. Iam ergo exierat a Chaldaeis. Quod itaque adiungit Stephanus: *Tunc Abraham egressus est de terra Chaldaeorum et habitavit in Charra,* non ⟨demonstrat⟩ quid sit factum, postea quam locutus est illi Deus (neque enim post illa Dei verba egressus est de terra Chaldaeorum, cum dicat ei locutum Deum cum esset in Mesopotamia), sed ad totum illud tempus pertinet quod ait: „Tunc, id est ex quo, egressus est a Chaldaeis et habitavit in Charra". Item quod sequitur: *Et inde postquam mortuus est pater eius, conlocavit illum in terra hac, in qua vos nunc habitatis et patres vestri,* non ait: „Postquam mortuus est pater eius, exiit de Charra"; sed: „Inde hic eum conlocavit, postquam mortuus est pater eius". Intellegendum est igitur locutum Deum fuisse ad Abraham, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra; sed eum in Charram pervenisse cum patre, retento apud

28) Act. 7, 2 sqq.

13 demonstrauero *G¬b*; monstrauero *a*; monstrabo *e* ‖ 20 demonstrat *om. mss; cf. lib. 2 c. 16*

se praecepto Dei, et inde exisse septuagensimo et quinto suo, patris autem sui centensimo quadragensimo et quinto anno. Conlocationem vero eius in terra Chanaan, non profectionem de Charra post mortem patris eius factam esse dicit, quia iam mortuus erat pater eius, quando emit terram, cuius ibi iam suae rei coepit esse possessor. Quod autem iam in Mesopotamia constituto, hoc est iam egresso de terra Chaldaeorum, dicit Deus: *Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui*, non ut corpus inde eiceret, quod iam fecerat, sed ut animum avelleret, dicitur. Non enim exierat inde animo, si spe redeundi et desiderio tenebatur, quae spes et desiderium Deo iubente ac iuvante et illo oboediente fuerat amputandum. Non sane incredibiliter existimatur, cum postea secutus esset Nachor patrem suum, tunc Abraham praeceptum Domini implesse, ut cum Sarra coniuge sua et Loth filio fratris sui exiret de Charra.

Caput XVI.

De ordine et qualitate promissionum Dei, quae ad Abraham factae sunt.

Iam considerandae sunt promissiones Dei factae ad Abraham. In his enim apertiora Dei nostri, hoc est Dei veri, oracula apparere coeperunt de populo piorum, quem prophetica praenuntiavit auctoritas. Harum prima ita legitur: *Et dixit Dominus ad Abram: Exi de terra tua et de cognatione tua et de domo patris tui et vade in terram, quam tibi demonstravero; et faciam te in gentem magnam et benedicam te et magnificabo nomen tuum, et eris benedictus, et benedicam benedicentes te et maledicentes te maledicam, et benedicentur in te omnes tri-*

9) Gen. 12, 1.

2 et *mss; om. v* ‖ 25 *et* 153, 13 abraham *VRFG¬* ‖ 26 et vade *om. VRg ut codd. Alex. Cotton. et Clem. Rom. 1. Cor. 10; sed cf. 153, 4*; et ueni *p*; *cf. 151, 12 et Vulg.*

bus terrae. Advertendum est igitur duas res promissas Abrahae; unam scilicet, quod terram Chanaan possessurum fuerat semen eius, quod significatur, ubi dictum est: *Vade in terram, quam tibi demonstravero, et faciam te in gentem magnam;* aliam vero longe praestantiorem non de carnali, sed de spiritali semine, per quod pater est non unius gentis Israeliticae, sed omnium gentium, quae fidei eius vestigia consequuntur, quod promitti coepit his verbis: *Et benedicentur in te omnes tribus terrae.* Hanc promissionem factam arbitratur Eusebius septuagensimo quinto anno aetatis Abrahae, tamquam mox ut facta est de Charra exierit Abraham; quoniam scripturae contradici non potest, ubi legitur: *Abram erat quinque et septuaginta annorum, cum exiit ex Charra.* Sed si eo anno facta est ista promissio, iam utique in Charra cum patre suo demorabatur Abraham. Neque enim exire inde posset, nisi prius ibi habitasset. Numquidnam ergo contradicitur Stephano dicenti: *Deus gloriae apparuit Abrahae patri nostro, cum esset in Mesopotamia, priusquam habitaret in Charra?* Sed intellegendum est, quod eodem anno facta sint omnia, et Dei promissio, antequam in Charra habitaret Abraham, et in Charra habitatio eius et inde profectio; non solum quia Eusebius in chronicis ab anno huius promissionis computat et ostendit post quadringentos et triginta annos exitum esse de Aegypto, quando lex data est, verum etiam quia id commemorat apostolus Paulus.

Caput XVII.

De tribus excellentioribus gentium regnis, quorum unum, id est Assyriorum, iam Abraham genito sublimius eminebat.

Per idem tempus eminentia regna erant gentium, in quibus terrigenarum civitas, hoc est societas hominum

10; 23) Euseb. chron. ed. Schoene II p. 13, d; p. 13, e. 14) Gen. 12, 1 sqq. 20) Act. 7, 2. 27) Gal. 3, 17.

secundum hominem viventium, sub dominatu angelorum desertorum insignius excellebat, regna videlicet tria, Sicyoniorum, Aegyptiorum, Assyriorum. Sed Assyriorum multo erat potentius atque sublimius. Nam rex ille Ninus Beli filius excepta India universae Asiae populos subiugaverat. Asiam nunc dico non illam partem quae huius maioris Asiae una provincia est, sed eam quae universa Asia nuncupatur, quam quidam in altera duarum, plerique autem in tertia totius orbis parte posuerunt, ut sint omnes Asia, Europa et Africa; quod non aequali divisione fecerunt. Namque ista, quae Asia nuncupatur, a meridie per orientem usque ad septentrionem pervenit; Europa vero a septentrione usque ad occidentem, atque inde Africa ab occidente usque ad meridiem. Unde videntur orbem dimidium duae tenere, Europa et Africa, alium vero dimidium sola Asia. Sed ideo illae duae partes factae sunt, quia inter utramque ab Oceano ingreditur, quidquid aquarum terras interluit; et hoc mare magnum nobis facit. Quapropter si in duas partes orbem dividas, Orientis et Occidentis, Asia erit in una, in altera vero Europa et Africa. Quam ob rem trium regnorum, quae tunc praecellebant, Sicyoniorum non erat sub Assyriis, quia in Europa sunt; Aegyptiorum autem quo modo eis non subiacebat, a quibus tota Asia tenebatur, solis Indis, ut perhibetur, exceptis? In Assyria igitur praevaluerat dominatus impiae civitatis; huius caput erat illa Babylon, cuius terrigenae civitatis nomen aptissimum est, id est confusio. Ibi iam Ninus regnabat post mortem patris sui Beli, qui primus illic regnaverat sexaginta quinque annos. Filius vero eius Ninus, qui defuncto patri successit in regnum, quinquaginta duo regnavit annos, et habebat in regno quadraginta tres, quando natus est Abraham, qui

8) Sall. Iug. 17, 3. Aug. Quaest. in Hept. 432, 16 sq. Zych.

22 sicyon. (sychion.) *VRF*⁊*abeg*; scilicet Sicyon. *v* ‖ 31 duo *V (78, 7; 140, 22)*; duos *RFGbegpv*

erat annus circiter millensimus ducentensimus ante conditam Romam, veluti alteram in occidente Babyloniam.

Caput XVIII.

De iterato alloquio Dei ad Abraham, quo ei et semini eius Chanaan terra promittitur.

Egressus ergo Abraham de Charra septuagensimo quinto anno aetatis suae, centensimo autem quadragensimo et quinto patris sui, cum Loth filio fratris et Sarra coniuge perrexit in terram Chanaan et pervenit usque ad Sichem, ubi rursus divinum accepit oraculum, de quo ita scriptum est: *Et apparuit Dominus Abrae, et dixit illi: Semini tuo dabo terram hanc.* Nihil hic de illo semine dictum est, in quo pater factus est omnium gentium, sed de illo solo, de quo pater est unius Israeliticae gentis; ab hoc enim semine terra illa possessa est.

Caput XIX.

De Sarrae pudicitia in Aegypto per Deum custodita, quam Abraham non uxorem suam esse dixerat, sed sororem.

Deinde aedificato ibi altari et invocato Deo Abraham profectus est inde et habitavit in eremo atque inde ire in Aegyptum famis necessitate conpulsus est. Ubi uxorem suam dixit sororem, nihil mentitus; erat enim et hoc, quia propinqua erat sanguine; sicut etiam Loth eadem propinquitate, cum fratris eius esset filius, frater eius est dictus. Itaque uxorem tacuit, non negavit, coniugis tuendam pudicitiam committens Deo et humanas insidias cavens ut homo; quoniam, si periculum quantum caveri poterat

12) Gen. 12, 7. 23) Gen. 12, 7 sqq.

---

6 egressus est *R*¬ ‖ 11 abrahae *mss v* ‖ 13 dictum *VG*¬*b*; promissum *RFaegpv* ‖ 17 dñm *Fp* ‖ 21 heremo *V²RFGaegp*; heremum *V¹*

non caveret, magis temptaret Deum, quam speraret in Deum. De qua re contra calumniantem Faustum Manichaeum satis diximus. Denique factum est, quod de Domino praesumpsit Abraham. Nam Pharao rex Aegypti, qui eam sibi uxorem acceperat, graviter adflictus marito reddidit. Ubi absit ut credamus alieno concubitu fuisse pollutam, quia multo est credibilius, hoc Pharaonem facere adflictionibus magnis non fuisse permissum.

Caput XX.

De secessione Loth et Abrahae, quae illis salva caritate conplacuit.

Reverso igitur Abraham ex Aegypto in locum unde venerat, tunc Loth fratris filius ab illo in terram Sodomorum salva caritate discessit. Divites quippe facti erant pastoresque multos pecorum habere coeperant, quibus inter se rixantibus eo modo familiarum suarum pugnacem discordiam vitaverunt. Poterat quippe hinc, ut sunt humana, etiam inter ipsos aliqua rixa consurgere. Proinde hoc malum praecaventis Abrahae verba ista sunt ad Loth: *Non sit rixa inter me et te, et inter pastores meos et inter pastores tuos, quia homines fratres nos sumus. Nonne ecce tota terra ante te est? Discede a me; si tu in sinistram, ego in dextram; vel si tu in dextram, ego in sinistram.* Hinc fortassis effecta est inter homines pacifica consuetudo, ut, quando terrenorum aliquid partiendum est, maior dividat, minor eligat.

3) L. 22 c. 36. 6) Gen. 12, 20. 24) Gen. 13, 8 sq. 26) Senec. controv. 6, 3

---

13 nunc *edd. meae priores perperam itemque Hoffm.* ‖ 20 *sq.* et inter pastores tuos *VRFeg sec. Graec.*; inter *om. Gapv*; inter pastores tuos et pastores meos ⌐*b* ‖ 21 nos fr. ⌐*av* ‖ 23 dexteram *RG*

Caput XXI.

De tertia promissione Dei, qua terram Chanaan Abrahae et semini eius in perpetuum pollicetur.

Cum ergo digressi essent separatimque habitarent Abraham et Loth necessitate sustentandae familiae, non foeditate discordiae, et Abraham in terra Chanaan, Loth autem esset in Sodomis, oraculo tertio dixit Dominus ad Abraham: *Respiciens oculis tuis vide a loco, in quo nunc tu es, ad aquilonem et Africum et orientem et mare, quia omnem terram, quam tu vides, tibi dabo eam et semini tuo usque in saeculum, et faciam semen tuum tamquam harenam terrae. Si potest aliquis dinumerare harenam terrae, et semen tuum dinumerabitur. Surgens perambula terram in longitudinem eius et in latitudinem, quia tibi dabo eam.* In hac promissione utrum sit etiam illa, qua pater factus est omnium gentium, non evidenter apparet. Potest enim videri ad hoc pertinere: *Et faciam semen tuum tamquam harenam terrae*, quod ea locutione dictum est, quam Graeci vocant hyperbolen; quae utique tropica est, non propria. Quo tamen modo, ut ceteris tropis, uti solere scripturam, nullus qui eam didicit ambigit. Iste autem tropus, id est modus locutionis, fit, quando id quod dicitur longe est amplius, quam quod eo dicto significatur. Quis enim non videat, quam sit incomparabiliter amplior harenae numerus, quam potest esse hominum omnium ab ipso Adam usque ad terminum saeculi? Quanto ergo magis quam semen Abrahae, non solum quod pertinet ad Israeliticam gentem, verum etiam quod est et futurum est secundum imitationem fidei toto orbe terrarum in omnibus gentibus! Quod semen in

15) Gen. 13, 14 sqq.

---

10 tu *om. V* ‖ eam *mss sec. Graec.; om. v*

comparatione multitudinis impiorum profecto in paucis est; quamvis et ipsi pauci faciant innumerabilem multitudinem suam, quae significata est secundum hyperbolen per harenam terrae. Sane ista multitudo, quae promittitur Abrahae, non Deo est innumerabilis, sed hominibus; Deo autem nec harena terrae. Proinde quia non tantum gens Israelitica, sed universum semen Abrahae, ubi est et promissio non secundum carnem, sed secundum spiritum plurium filiorum, congruentius harenae multitudini comparatur: potest hic intellegi utriusque rei facta promissio. Sed ideo diximus, quod non evidenter appareat, quia et illius gentis unius multitudo, quae secundum carnem nata est ex Abraham per eius nepotem Iacob, in tantum crevit, ut paene omnes partes orbis impleverit. Et ideo potuit et ipsa secundum hyperbolen harenae multitudini comparari, quia et haec sola innumera est homini. Terram certe illam solam significatam, quae appellata est Chanaan, ambigit nemo. Sed quod dictum est: *Tibi dabo eam et semini tuo usque in saeculum*, potest movere nonnullos, si *usque in saeculum* intellegant „in aeternum". Si autem *saeculum* hoc loco sic accipiant, quem ad modum fideliter tenemus initium futuri saeculi a fine praesentis ordiri, nihil eos movebit; quia, etsi expulsi sunt Israelitae de Hierosolymis, manent tamen in aliis civitatibus terrae Chanaan, et usque in finem manebunt; et universa terra illa cum a Christianis inhabitatur, etiam ipsum semen est Abrahae.

Caput XXII.

De superatis ab Abraham hostibus Sodomorum, quando et Loth de captivitate eripuit, et a Melchisedech sacerdote benedictus est.

Hoc responso promissionis accepto migravit Abraham et mansit in alio eiusdem terrae loco, iuxta quer-

---

18 quod *om. V* ‖ 21 saec. *VRFG*¬*abeg*; in saec. *pv Hoffm.* ‖ 30 de] a *Ffg* ‖ 33 iuxta *V*¬*b*[1]; id est iuxta *RFGab*[2]*egpv*

cum Mambre, quae erat Chebron. Deinde ab hostibus, qui Sodomis inruerant, cum quinque reges adversus quattuor bellum gererent et victis Sodomitis etiam Loth captus esset, liberavit eum Abraham adductis secum in proelium trecentis decem et octo vernaculis suis et victoriam fecit regibus Sodomorum nihilque spoliorum auferre voluit, cum rex cui vicerat obtulisset. Sed plane tunc benedictus est a Melchisedech, qui erat sacerdos Dei excelsi; de quo in epistula, quae inscribitur ad Hebraeos, quam plures Pauli apostoli esse dicunt, quidam vero negant, multa et magna conscripta sunt. Ibi quippe primum apparuit sacrificium, quod nunc a Christianis offertur Deo toto orbe terrarum, impleturque illud, quod longe post hoc factum per prophetiam dicitur ad Christum, qui fuerat adhuc venturus in carne: *Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech;* non scilicet secundum ordinem Aaron, qui ordo fuerat auferendus inlucescentibus rebus, quae illis umbris praenotabantur.

Caput XXIII.

De verbo Domini ad Abraham, quo ei promittitur secundum multitudinem stellarum multiplicanda posteritas; quod credens iustificatus est adhuc in praeputio constitutus.

Etiam tunc factum est verbum Domini ad Abraham in visu. Qui cum ei protectionem mercedemque promitteret valde multam, ille de posteritate sollicitus quendam Eliezer vernaculum suum futurum sibi dixit heredem, continuoque illi promissus est heres, non ille vernaculus, sed qui de ipso Abraham fuerat exiturus, rursusque semen innumerabile, non sicut harena terrae, sed stellae caeli; ubi mihi magis videtur promissa posteritas caelesti

1) Gen. 13, 18. 8) Gen. 14, 18. 9) C. 7. 16) Ps. 109, 4. 31) Gen. 15, 1 sqq.

14 prophetiam *V (ex emendatione primae manus) RFG¬e*; propheticam *g*; prophetam *v* ‖ 30 sed VR^1; sed sicut R^2FG¬ *abegpv*

felicitate sublimis. Nam quantum ad multitudinem pertinet, quid sunt stellae caeli ad harenam terrae? nisi quis et istam comparationem in tantum esse similem dicat, in quantum etiam stellae dinumerari non valent, quia nec omnes eas videri posse credendum est. Nam quanto quisque acutius intuetur, tanto plures videt. Unde et acerrime cernentibus aliquas occultas esse merito existimatur, exceptis eis sideribus, quae in alia parte orbis a nobis remotissima oriri et occidere perhibentur. Postremo quicumque universum stellarum numerum conprehendisse et conscripsisse iactantur, sicut Aratus vel Eudoxus vel si qui alii sunt, eos libri huius contemnit auctoritas. Hic sane illa sententia ponitur, cuius apostolus meminit propter Dei gratiam commendandam: *Credidit Abraham Deo, et deputatum est illi ad iustitiam;* ne circumcisio gloriaretur gentesque incircumcisas ad fidem Christi nollet admitti. Hoc enim quando factum est, ut credenti Abrahae deputaretur fides ad iustitiam, nondum fuerat circumcisus.

CAPUT XXIV.

De significatione sacrificii, quod Abraham offerre praeceptus est, cum poposcisset, ut de his quae crediderat doceretur.

In eodem visu cum loqueretur ei Deus, etiam hoc ait ad illum: *Ego Deus, qui eduxi te de regione Chaldaeorum, ut dem tibi terram hanc, ut heres sis eius.* Ubi cum interrogasset Abraham secundum quid sciret, quod heres eius erit, dixit illi Deus: *Accipe mihi iuvencam trimam et capram trimam et arietem trimum et turturem et columbam. Accepit autem illi haec omnia et divisit*

15) Gal. 3, 6; Rom. 4, 3; Gen. 15, 6. 27) Aug. Quaest. in Hept. 117, 16 Zych.

7 occultas] *hic desinit lacuna in A* ‖ 11 et conscr. *om. V* ‖ 13 opponitur *V*¬*b²g Hoffm.*; apponitur *b¹* ‖ 28 iuuenculam *R* ‖ 30 ille *Gab*

illa media et posuit ea contra faciem alterum alteri; aves autem non divisit. Et descenderunt, sicut scriptum est, *aves supra corpora quae divisa erant, et consedit illis Abram. Circa solis autem occasum pavor inruit super Abram, et ecce timor tenebrosus magnus incidit ei; et dictum est ad Abram: Sciendo scies, quia peregrinum erit semen tuum in terra non propria, et in servitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis; gentem autem, cui servierint, iudicabo ego. Post haec vero exibunt hoc cum supellectili multa. Tu autem ibis ad patres tuos cum pace nutritus in senecta bona. Quarta vero generatione convertent se hoc. Nondum enim impleta sunt peccata Amorrhaeorum usque adhuc. Cum autem iam sol erat ad occasum, flamma facta est, et ecce fornax fumabunda et lampades ignis, quae pertransierunt per media divisa illa. In die illa disposuit Dominus Deus testamentum ad Abram, dicens: Semini tuo dabo terram hanc, a flumine Aegypti usque ad flumen magnum flumen Euphraten, Cenaeos et Cenezaeos et Celmonaeos et Chettaeos et Pherezaeos et Raphaim et Amorrhaeos et Chananaeos et Evaeos et Gergesaeos et Iebusaeos.*

Haec omnia in visu facta divinitus atque dicta sunt, de quibus singulis enucleate disserere longum est et intentionem operis huius excedit. Quod ergo satis est nosse debemus. Postea quam dictum est credidisse Abraham Deo et deputatum illi ad iustitiam, non eum in fide defecisse, ut diceret: *Dominator Domine, secundum quid sciam, quia heres eius ero?* (terrae quippe illius promissa erat hereditas) — non enim ait: „Unde sciam?" quasi

21) Gen. 15, 7 sqq

---

10 hoc VR^1Ag *(cf. lib. 3 c. 14 med.)*; hinc *p*; huc R^2FG *abev* ‖ superlect. *V* ‖ 12 hoc VR^1A; hic e^1; huc R^2FGabe^2gpv ‖ 16 deus *om. F sec. Graec.* ‖ 17 abram *egv*; abraham *VRAGabp* ‖ 18 flumen euphraten (eufr.) VFG^1b^1e *ut Amiat. (sed cf. 164, 26; 199, 13)*; flumen *om.* RAG^2ab^2gp; Euphratem *v* ‖ 19 celmoneos *VAFGabeg* (*κελμωναίους cod. Cotton.*); celmeos *R*; Cedmon. *v* ‖ 20 Chetaeos et Pheresaeos *v* ‖ 26 deputatum VRe^2gp; dep. est *AFGb*; dep. esse ae^1v ‖ 28 eius ero VR^2v; ero eius *A*; ero *om.* R^1 ‖ promissa *om. V*

adhuc non crederet; sed ait: *Secundum quid sciam?* ut ei rei, quam crediderat, aliqua similitudo adhiberetur, qua eius modus agnosceretur; sicut non est virginis Mariae diffidentia quod ait: *Quo modo fiet istud, quoniam virum non cognosco?* quod enim futurum esset, certa erat; modum quo fieret inquirebat, et hoc cum quaesisset, audivit —: denique et hic similitudo data est de animalibus, iuvenca et capra et ariete et duabus volucribus, turture et columba, ut secundum haec futurum sciret, quod futurum esse iam non ambigeret. Sive ergo per iuvencam significata sit plebs posita sub iugo legis, per capram eadem plebs peccatrix futura, per arietem eadem plebs etiam regnatura (quae animalia propterea trima dicuntur, quia, cum sint insignes articuli temporum ab Adam usque ad Noe et inde usque ad Abraham et inde usque ad David, qui reprobato Saule primus in regno gentis Israeliticae Domini est voluntate fundatus, in hoc ordine tertio, qui tenditur ex Abraham usque ad David, tamquam tertiam aetatem gerens ille populus adolevit), sive aliquid aliud convenientius ista significent: nullo modo tamen dubitaverim spiritales in ea praefiguratos additamento turturis et columbae. Et ideo dictum est: *Aves autem non divisit,* quoniam carnales inter se dividuntur, spiritales autem nullo modo, sive a negotiosis conversationibus hominum se removeant, sicut turtur, sive inter illas degant, sicut columba; utraque tamen avis est simplex et innoxia, significans et in ipso Israelitico populo, cui terra illa danda erat, futuros individuos filios promissionis et heredes regni in aeterna felicitate mansuri. Aves autem descendentes supra corpora, quae divisa erant, non boni aliquid, sed

5) Lc. 1, 34.

---

1 ut ei] uti *V* || 5 esset *VRAabp (progr. p. 8)*; esse *FGegv* || 7 *post* audivit *vulgo haec legebantur*: Spiritus sanctus superveniet in te et virtus Altissimi obumbrabit tibi (*Luc. 1, 35*), *quae om. mss* || 8 et capra] et *om. v* || 29 mansuros *Ge* || 30 super *v*

spiritus indicant aeris huius, pastum quendam suum de carnalium divisione quaerentes. Quod autem illis consedit Abraham, significat etiam inter illas carnalium divisiones veros usque in finem perseveraturos fideles. Et circa solis occasum quod pavor inruit in Abraham et timor tenebrosus magnus significat circa huius saeculi finem magnam perturbationem ac tribulationem futuram fidelium, de qua Dominus dicit in evangelio: *Erit enim tunc tribulatio magna, qualis non fuit ab initio.*

Quod vero dictum est ad Abraham: *Sciendo scies, quia peregrinum erit semen tuum in terra non propria, et in servitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis,* de populo Israel, qui fuerat in Aegypto serviturus, apertissime prophetatum est; non quod in eadem servitute sub Aegyptiis adfligentibus quadringentos annos ille populus fuerat peracturus, sed in ipsis quadringentis annis praenuntiatum est hoc futurum. Quem ad modum enim scriptum est de Thara patre Abrahae: *Et fuerunt dies Tharae in Charra quinque et ducenti anni,* non quia ibi omnes acti sunt, sed quia ibi completi sunt: ita et hic propterea interpositum est: *Et in servitutem redigent eos et adfligent eos quadringentis annis,* quoniam iste numerus in eadem adflictione completus est, non quia ibi universus peractus est. Quadringenti sane dicuntur anni propter numeri plenitudinem, quamvis aliquanto amplius sint, sive ex hoc tempore computentur, quo ista promittebantur Abrahae, sive ex quo natus est Isaac, propter semen Abrahae, de quo ista praedicuntur. Computantur enim, sicut superius iam diximus, ab anno septuagensimo et quinto Abrahae, quando ad eum facta est prima promissio, usque ad exitum Israel ex Aegypto quadringenti et triginta anni; quorum apostolus ita meminit: *Hoc autem*

9) Mt. 24, 21. 19) Gen. 11, 32.

---

8 dixit *v* ‖ 20 omnes compl. *V*

dico, inquit: *testamentum confirmatum a Deo post quadringentos triginta annos facta lex non infirmat ad evacuandam promissionem.* Iam ergo isti quadringenti et triginta anni quadringenti poterant nuncupari, quia non sunt multo amplius: quanto magis cum aliquot iam ex isto numero praeterissent, quando illa in visu demonstrata et dicta sunt Abrahae, vel quando Isaac natus est centenario patri suo, a prima promissione post viginti quinque annos, cum iam ex istis quadringentis triginta quadringenti et quinque remanerent, quos Deus quadringentos voluit nominare. Et cetera, quae sequuntur in verbis praenuntiantis Dei, nullus dubitaverit ad Israeliticum populum pertinere.

Quod vero adiungitur: *Cum autem iam sol erat ad occasum, flamma facta est, et ecce fornax fumabunda et lampades ignis, quae pertransierunt per media divisa illa*, significat iam in fine saeculi per ignem iudicandos esse carnales. Sicut enim adflictio civitatis Dei, qualis antea numquam fuit, quae sub Antichristo futura speratur, significatur tenebroso timore Abrahae circa solis occasum, id est propinquante iam fine saeculi: sic ad solis occasum, id est ad ipsum iam finem, significatur isto igne dies iudicii dirimens carnales per ignem salvandos et in igne damnandos. Deinde testamentum factum ad Abraham terram Chanaan proprie manifestat et nominat in ea undecim gentes a flumine Aegypti usque ad flumen magnum Euphraten. Non ergo a flumine magno Aegypti, hoc est Nilo, sed a parvo, quod dividit inter Aegyptum et Palaestinam, ubi est civitas Rhinocorura.

3) Gal. 3, 17. 17) Gen. 15, 17.

---

1 quae post G^2b^2v ‖ 2 triginta V^1RFGeg; et trig. V^2A *abpv* ‖ facta lex *VRFaegp*; facta est lex *AGbv* ‖ infirmata ad *Aep* ‖ 4 anni *VGbpv*; *om.* *RAFaeg* ‖ 8 quinque V^1RA *FGabp*; et quinque V^2egv ‖ 21 propinquante .. id est *om.* G^1e ‖ 23 in *om.* *VGab*

CAPUT XXV.

De Agar ancilla Sarrae, quam eadem Sarra Abrahae esse voluit concubinam.

Iam hinc tempora consequuntur filiorum Abrahae, unius de Agar ancilla, alterius de Sarra libera, de quibus in libro superiore iam diximus. Quod autem adtinet ad rem gestam, nullo modo est inurendum de hac concubina crimen Abrahae. Usus est ea quippe ad generandam prolem, non ad explendam libidinem, nec insultans, sed potius oboediens coniugi, quae suae sterilitatis credidit esse solacium, si fecundum ancillae uterum, quoniam natura non poterat, voluntate faceret suum, et eo iure, quo dicit apostolus: *Similiter et vir non habet potestatem corporis sui, sed mulier,* uteretur mulier ad pariendum ex altera, quod non poterat ex se ipsa. Nulla est hic cupido lasciviae, nulla nequitiae turpitudo. Ab uxore causa prolis ancilla marito traditur, a marito causa prolis accipitur; ab utroque non culpae luxus, sed naturae fructus exquiritur. Denique cum ancilla gravida dominae sterili superbiret et hoc Sarra suspicione muliebri viro potius inputaret, etiam ibi demonstravit Abraham non se amatorem servum, sed liberum fuisse genitorem et in Agar Sarrae coniugi pudicitiam custodisse nec voluptatem suam, sed voluntatem illius implevisse; accepisse nec petisse, accessisse nec haesisse, seminasse nec amasse. Ait enim: *Ecce ancilla tua in manibus tuis, utere ea quo modo tibi placuerit.* O virum viriliter utentem feminis, coniuge temperanter, ancilla obtemperanter, nulla intemperanter!

6) C. 3. 14) 1. Cor. 7, 4. 26) Gen. 16, 6.

---

9 ad *om. Ge*[1] ‖ 18 culpa luxuriae *Gb* ‖ 19 dominae ***VRA FGab[2]ep***; domina *Bambergensis (A, n. 124) b[1]gv* ‖ 21 se *om.* ***V*** ‖ 22 coniugi *v ut mss praeter* ***V*** *et g*; cō iugis (*sic!*) ***V***; coniugii *g Hoffm.*

Caput XXVI.

De testificatione Dei ad Abraham, qua eidem seni de sterili Sarra filium spondet patremque eum gentium statuit et promissi fidem sacramento circumcisionis obsignat.

Post haec natus est Ismael ex Agar, in quo putare posset impletum, quod ei promissum fuerat, cum sibi vernaculum suum adoptare voluisset, Deo dicente: *Non erit heres tuus hic; sed qui exiet de te, ille erit heres tuus.* Hoc ergo promissum ne in ancillae filio putaret impletum, iam cum *esset annorum nonaginta et novem, apparuit* ei *Dominus et dixit illi: Ego sum Deus, place in conspectu meo et esto sine querella, et ponam testamentum meum inter me et inter te et implebo te valde. Et procidit Abram in faciem suam. Et locutus est illi Deus dicens: Et ego, ecce testamentum meum tecum, et eris pater multitudinis gentium; et non appellabitur adhuc nomen tuum Abram, sed erit nomen tuum Abraham, quia patrem multarum gentium posui te; et augeam te valde valde et ponam te in gentes, et reges ex te exibunt; et statuam testamentum meum inter me et ⟨inter⟩ te et inter semen tuum post te in generationes eorum in testamentum aeternum, ut sim tibi Deus et semini tuo post te. Et dabo tibi et semini tuo post te terram, in qua incola es, omnem terram Chanaan in possessionem aeternam, et ero illis Deus. Et dixit Deus ad Abraham: Tu autem testamentum meum conservabis, tu et semen tuum post te in progenies suas. Et hoc est testamentum, quod conservabis inter me et vos et inter semen tuum post te in generationes suas: Circumcidetur vestrum omne masculinum, et circumcide-*

8) Gen. 15, 4.

3 stereli *Ffg* ‖ 4 fides s. c. obsignatur *pq* ‖ 5 ismahel (hism.) *VRAFbg* ‖ 9 ne *om. Ve*; Ne (*sic!*) hoc ergo prom. in anc. *G* ‖ 10 ei *om.* V^1; illi *ab* ‖ 12 querela Gab^2pv ‖ 14 abram *Gv*; abraham *VRAFeg* ‖ 18 augeam *mss*; augebo *v* ‖ ualde ualde V^1 (σφόδρα σφόδρα; *cf. 171, 1*); ualde *rell. v* ‖ 20 inter te et me (*omisso altero* inter) *VR* ‖ 24 illi RAb^1p ‖ 29 circumcidimini *VR*

mini carnem praeputii vestri, et erit in signo testamenti inter me et vos. Et puer octo dierum circumcidetur, vestrum omne masculinum in progenies vestras. Vernaculus et empticius ab omni filio alieno, qui non est de semine tuo, circumcisione circumcidetur vernaculus domus tuae et empticius. Et erit testamentum meum in carne vestra in testamento aeterno. Et qui non fuerit circumcisus masculus, qui non circumcidetur carnem praeputii sui octava die, interibit anima illa de genere eius, quia testamentum meum dissipavit. Et dixit Deus ad Abraham: Sara uxor tua, non appellabitur nomen eius Sara, sed Sarra erit nomen eius. Benedicam autem illam et dabo tibi ex ea filium, et benedicam illum, et erit in nationes, et reges gentium ex eo erunt. Et procidit Abraham super faciem suam et risit et dixit in animo suo dicens: Si mihi centum annos habenti nascetur ⟨filius⟩, et si Sarra annorum nonaginta pariet? Dixit autem Abraham ad Deum: Ismael hic vivat in conspectu tuo. Dixit autem Deus ad Abraham: Ita, ecce Sarra uxor tua pariet tibi filium, et vocabis nomen eius Isaac; et statuam testamentum meum ad illum in testamentum aeternum, esse illi Deus et semini eius post illum. De Ismael autem ecce exaudivi te; ecce benedixi eum et ampliabo illum et multiplicabo eum valde. Duodecim gentes generabit, et dabo illum in magnam gentem. Testamentum autem meum statuam ad Isaac, quem pariet tibi Sarra in tempore hoc ad annum sequentem.

Hic apertiora promissa sunt de vocatione gentium in Isaac, id est in filio promissionis, quo significatur gratia, non natura, quia de sene et anu sterili promittitur filius.

27) Gen. 17, 1 sqq.

---

1 signo *mss praeter b* (ἐν σημείῳ *cod. Alex.*); signum *bv* ‖ 4 alieno *mss*; alienigena *v* ‖ 7 in testamentum aeternum *v* ‖ 9 octaua *RFg (86, 1; 6; 8; 169, 6; 17)*; octauo *VAGepv* ‖ 17 filius *om. VRAFp (cf. 168, 18; 178, 14)* ‖ 24 eum *mss*; illum *v*

Quamvis enim et naturalem procreationis excursum Deus operetur: ubi tamen evidens opus Dei est vitiata et cessante natura, ibi evidentius intellegitur gratia. Et quia hoc non per generationem, sed per regenerationem futurum erat, ideo nunc imperata est circumcisio, quando de Sarra promissus est filius. Et quod omnes non solum filios, verum etiam servos vernaculos et empticios circumcidi iubet, ad omnes istam gratiam pertinere testatur. Quid enim aliud circumcisio significat quam naturam exuta vetustate renovatam? Et quid aliud quam Christum octavus dies, qui hebdomade completa, hoc est post sabbatum, resurrexit? Parentum mutantur et nomina: omnia resonant novitatem, et in testamento vetere obumbratur novum. Quid est enim quod dicitur testamentum vetus nisi novi occultatio? Et quid est aliud quod dicitur novum nisi veteris revelatio? Risus Abrahae exultatio est gratulantis, non inrisio diffidentis. Verba quoque eius illa in animo suo: *Si mihi centum annos habenti nascetur filius et si Sarra annorum nonaginta pariet,* non sunt dubitantis, sed admirantis. Si quem vero movet quod dictum est: *Et dabo tibi et semini tuo post te terram, in qua tu incola es, omnem terram Chanaan in possessionem aeternam,* quo modo accipiatur impletum sive adhuc expectetur implendum, cum possessio quaecumque terrena aeterna cuilibet genti esse non possit: sciat aeternum a nostris interpretari, quod Graeci appellant *αἰώνιον*, quod a saeculo derivatum est; *αἰὼν* quippe Graece saeculum nuncupatur. Sed non sunt ausi Latini hoc dicere saeculare, ne longe in aliud mitterent sensum. Saecularia quippe dicuntur multa, quae in hoc saeculo sic aguntur, ut brevi etiam tempore transeant; *αἰώνιον* autem quod dicitur, aut non habet finem aut usque in huius saeculi tenditur finem.

---

5 impetrata *V* ‖ 11 ebdomade *VRFGegp*; ebdomadae *A*; ebdomada *b*; hebdomada *v* ‖ 18 filius *VRbgv*; *om. AFep* ‖ 22 in *om V*

CAPUT XXVII.

De masculo, qui si octavo die non fuerit circumcisus, perit anima eius, quia testamentum Dei dissipavit.

Item potest movere, quo modo intellegi oporteat quod hic dictum est: *Masculus, qui non circumcidetur carnem praeputii sui octava die, interibit anima illa de genere eius, quia testamentum meum dissipavit,* cum haec nulla culpa sit parvuli, cuius dixit animam perituram, nec ipse dissipaverit testamentum Dei, sed maiores, qui eum circumcidere non curarunt; nisi quia etiam parvuli, non secundum suae vitae proprietatem, sed secundum communem generis humani originem omnes in illo uno testamentum Dei dissipaverunt, in quo omnes peccaverunt. Multa quippe appellantur testamenta Dei exceptis illis duobus magnis, vetere et novo, quod licet cuique legendo cognoscere. Testamentum autem primum, quod factum est ad hominem primum, profecto illud est: *Qua die ederitis, morte moriemini.* Unde scriptum est in libro, qui ecclesiasticus appellatur: *Omnis caro sicut vestis veterescit. Testamentum enim a saeculo: Morte morieris.* Cum enim lex evidentior postea data sit, et dicat apostolus: *Ubi autem non est lex, nec praevaricatio,* quo pacto in psalmo quod legitur verum est: *Praevaricatores aestimavi omnes peccatores terrae,* nisi quia omnes legis alicuius praevaricatae sunt rei, qui aliquo peccato tenentur obstricti? Quam ob rem si etiam parvuli, quod vera fides habet, nascuntur non proprie, sed originaliter peccatores, unde illis gratiam remissionis peccatorum necessariam confitemur: profecto eo modo, quo sunt peccatores, etiam praevaricatores legis illius, quae in paradiso data est, agnoscuntur;

7) Gen. 17, 14. 13) Rom. 5, 12. 18) Gen. 2, 17. 20) Eccli. 14, 18. 22) Rom. 4, 15. 24) Ps. 118, 119.

---

6 octaua *RFGb*; octauo *VAegpv* ‖ 11 suam *R* ‖ 19 veterascit *pv* ‖ 23 existimaui *V*

ut verum sit utrumque, quod scriptum est, et: *Praevaricatores aestimavi omnes peccatores terrae*, et: *Ubi lex non est, nec praevaricatio*. Ac per hoc, quia circumcisio signum regenerationis fuit et non inmerito parvulum propter originale peccatum, quo primum Dei dissipatum est testamentum, generatio disperdet, nisi regeneratio liberet: sic intellegenda sunt haec verba divina, tamquam dictum sit: „Qui non fuerit regeneratus, interibit anima illa de genere eius", quia testamentum Dei dissipavit, quando in Adam cum omnibus etiam ipse peccavit. Si enim dixisset: „Quia hoc testamentum meum dissipavit", non nisi de ista circumcisione intellegi cogeret; nunc vero, quoniam non expressit cuius modi testamentum parvulus dissipaverit, liberum est intellegere de illo testamento dictum, cuius dissipatio pertinere posset ad parvulum. Si autem hoc quisquam non nisi de ista circumcisione dictum esse contendit, quod in ea testamentum Dei, quoniam non est circumcisus, dissipaverit parvulus: quaerat locutionis aliquem modum, quo non absurde possit intellegi, ideo dissipasse testamentum, quia licet non ab illo, tamen in illo est dissipatum. Verum sic quoque animadvertendum est nulla in se neglegentia sua iniuste interire incircumcisi animam parvuli nisi originalis obligatione peccati.

Caput XXVIII.

De commutatione nominum Abrahae et Sarrae, qui cum ob unius sterilitatem, ob utriusque autem senectutem generare non possent, munus fecunditatis indepti sunt.

Facta igitur promissione tam magna tamque dilucida ad Abraham, cui evidentissime dictum est: *Patrem multa-*

---

9 genere *VRAGbegp (169, 6)*; populo *Fv* ‖ 15 posset *VRAb²eg*; possit *FGb¹pv* ‖ 28 inde adepti *p*

rum gentium posui te; et augeam te valde valde et ponam te in gentes, et reges ex te exibunt. Et dabo tibi ex Sarra filium, et benedicam illum, et erit in nationes, et reges gentium ex eo erunt (quam promissionem nunc in Christo cernimus reddi), ex illo deinceps illi coniuges non vocantur in scripturis, sicut antea vocabantur, Abram et Sara, sed sicut eos nos ab initio vocavimus, quoniam sic iam vocantur ab omnibus, Abraham et Sarra. Cur autem mutatum sit nomen Abrahae, reddita est ratio: *Quia patrem*, inquit, *multarum gentium posui te.* Hoc ergo significare intellegendum est Abraham; Abram vero, quod ante vocabatur, interpretatur pater excelsus. De nomine autem mutato Sarrae non est reddita ratio; sed, sicut aiunt, qui scripserunt interpretationes nominum Hebraeorum, quae his sacris litteris continentur, Sara interpretatur princeps mea, Sarra autem virtus. Unde scriptum est in epistula ad Hebraeos: *Fide et ipsa Sarra virtutem accepit ad emissionem seminis.* Ambo enim seniores erant, sicut scriptura testatur; sed illa etiam sterilis et cruore menstruo iam destituta, propter quod iam parere non posset, etiam si sterilis non fuisset. Porro si femina ita sit provectioris aetatis, ut ei solita mulierum adhuc fluant, de iuvene parere potest, de seniore non potest; quamvis adhuc possit ille senior, sed de adulescentula gignere, sicut Abraham post mortem Sarrae de Cettura potuit, quia vividam eius invenit aetatem. Hoc ergo est, quod mirum commendat apostolus, et ad hoc dicit Abrahae iam fuisse corpus emortuum, quoniam non ex omni femina, cui adhuc esset aliquod pariendi tempus extremum, generare ipse in illa aetate adhuc posset. Ad aliquid enim emortuum corpus intellegere debemus, non ad omnia. Nam si

18) Hebr. 11, 11. 28) Rom. 4, 19.

1 augeam *mss*; augebo *v* ‖ ualde ualde *V*[1]*p (166, 18)*; ualde *RAFGabegv* ‖ 7 vocavimus] cognouimus *R*[1] ‖ sarai *G* ‖ 11 abraham *om. VRGegp* ‖ 15 sarai *Gap* ‖ 18 ad emiss.] in conceptione *Gb* ‖ enim *Fg*; autem *VRAabepv* ‖ 25 cettura *VRFg*; cetura *Ae*; cethura *Gabpv*

ad omnia, non iam senectus vivi, sed cadaver est mortui. Quamvis etiam sic solvi soleat ista quaestio, quod de Cettura postea genuit Abraham, quia donum gignendi, quod a Domino accepit, etiam post obitum mansit uxoris. Sed propterea mihi videtur illa, quam secuti sumus, huius quaestionis solutio praeferenda, quia centenarius quidem senex, sed temporis nostri, de nulla potest femina gignere; non tunc, quando adhuc tamdiu vivebant, ut centum anni nondum facerent hominem decrepitae senectutis.

Caput XXIX.

De tribus viris vel angelis, in quibus ad quercum Mambre apparuisse Abrahae Dominus indicatur.

Item Deus apparuit Abrahae ad quercum Mambre in tribus viris, quos dubitandum non est angelos fuisse; quamvis quidam existiment unum in eis fuisse Dominum Christum, adserentes eum etiam ante indumentum carnis fuisse visibilem. Est quidem divinae potestatis et invisibilis, incorporalis inmutabilisque naturae, sine ulla sui mutatione etiam mortalibus aspectibus apparere, non per id quod est, sed per aliquid quod sibi subditum est; quid autem illi subditum non est? Verum tamen si propterea confirmant horum trium aliquem fuisse Christum, quia, cum tres vidisset, ad Dominum singulariter est locutus (sic enim scriptum est: *Et ecce tres viri stabant super eum, et videns procucurrit in obviam illis ab ostio tabernaculi sui, et adoravit super terram et dixit: Domine, si inveni gratiam ante te,* et cetera): cur non et illud advertunt, duos ex eis venisse, ut Sodomitae delerentur, cum adhuc Abraham ad unum loqueretur, Dominum appellans et intercedens, ne simul iustum cum impio in

27) Gen. 18, 1 sqq.

---

18 incommut. *Gbv* ‖ 25 in obu. *mss*; in *om. v* ‖ 27 non etiam *v*

Sodomis perderet? Illos autem duos sic suscepit Loth, ut etiam ipse in conloquio cum illis suo singulariter Dominum appellet. Nam cum eis pluraliter dixisset: *Ecce, domini, declinate in domum pueri vestri*, et cetera quae ibi dicuntur, postea tamen ita legitur: *Et tenuerunt angeli manum eius et manum uxoris eius et manus duarum filiarum eius, in eo quod parceret Dominus ipsi. Et factum est, mox ut eduxerunt illum foras, et dixerunt: Salvam fac animam tuam, ne respexeris retro, nec steteris in tota regione; in monte salvum te fac, ne quando conprehendaris. Dixit autem Loth ad illos: Oro, Domine, quia invenit puer tuus misericordiam ante te*, et quae sequuntur. Deinde post haec verba singulariter illi respondet et Dominus, cum in duobus angelis esset, dicens: *Ecce miratus sum faciem tuam*, et cetera. Unde multo est credibilius, quod et Abraham in tribus et Loth in duobus viris Dominum agnoscebant, cui per singularem numerum loquebantur, etiam cum eos homines esse arbitrarentur; neque enim aliam ob causam sic eos susceperunt, ut tamquam mortalibus et humana refectione indigentibus ministrarent; sed erat profecto aliquid, quo ita excellebant, licet tamquam homines, ut in eis esse Dominum, sicut adsolet in prophetis, hi, qui hospitalitatem illis exhibebant, dubitare non possent; atque ideo et ipsos aliquando pluraliter et in eis Dominum aliquando singulariter appellabant. Angelos autem fuisse scriptura testatur, non solum in hoc genesis libro, ubi haec gesta narrantur, verum etiam in epistula ad Hebraeos, ubi, cum hospitalitas laudaretur: *Per hanc*, inquit, *etiam quidam nescientes hospitio receperunt angelos*. Per illos igitur tres viros, cum rursus filius Isaac de Sarra promitteretur Abrahae, divi-

15) Gen. 19, 2 sqq. 30) Hebr. 13, 2.

3 appellaret *gv* ‖ 4 inclin. *V*[1] ‖ 10 in monte *VRGaegv*; in montem *AFbp* ‖ 13 respondet *VRAFp*; respondit *G rell. v* ‖ 16 et (*ante* Abr.) *om. Va* ‖ 23 adsolet *V (Confess. 8, 5, 12)*; esse ads. *RAFGabegpv*

num datum est etiam tale responsum, ut diceretur: ***Abraham erit in magnam gentem et multam, et benedicentur in eo omnes gentes terrae.*** **Et hic duo illa brevissime plenissimeque promissa sunt, gens Israel secundum carnem et omnes gentes secundum fidem.**

Caput XXX.

De Loth a Sodomis liberato atque eisdem caelesti igne consumptis et de Abimelech, cuius concupiscentia castitati Sarrae nocere non potuit.

Post hanc promissionem liberato de Sodomis Loth et veniente igneo imbre de caelo tota illa regio impiae civitatis in cinerem versa est, ubi stupra in masculos in tantam consuetudinem convaluerant, quantam leges solent aliorum factorum praebere licentiam. Verum et hoc eorum supplicium specimen futuri iudicii divini fuit. Nam quo pertinet quod prohibiti sunt qui liberabantur ab angelis retro respicere, nisi quia non est animo redeundum ad veterem vitam, qua per gratiam regeneratus exuitur, si ultimum evadere iudicium cogitamus? Denique uxor Loth, ubi respexit, remansit et in salem conversa hominibus fidelibus quoddam praestitit condimentum, quo sapiant aliquid, unde illud caveatur exemplum.

Inde rursus Abraham fecit in Geraris apud regem civitatis illius Abimelech, quod in Aegypto de coniuge fecerat, eique intacta similiter reddita est. Ubi sane Abraham obiurganti regi, cur tacuisset uxorem sororemque dixisset, aperiens quid timuerit etiam hoc addidit: *Etenim vere soror mea est de patre, sed non de matre,* quia de patre suo soror erat Abrahae, de quo propinqua eius erat. Tantae autem pulchritudinis fuit, ut etiam in illa aetate posset adamari.

3) Gen. 18, 18. 12) Gen. 19, 24 sq. 20) Gen. 19, 26. 28) Gen. 20, 12.

---

18 regenerati exuimur *G* $e^{marg.}$

Caput XXXI.

De Isaac secundum promissionem nato, cui nomen ex risu utriusque parentis est inditum.

Post haec natus est Abrahae secundum promissionem Dei de Sarra filius, eumque nominavit Isaac, quod interpretatur risus. Riserat enim et pater, quando ei promissus est, admirans in gaudio; riserat et mater, quando per illos tres viros iterum promissus est, dubitans in gaudio; quamvis exprobrante angelo, quod risus ille, etiamsi gaudii fuit, tamen plenae fidei non fuit, post ab eodem angelo in fide etiam confirmata est. Ex hoc ergo puer nomen accepit. Nam quod risus ille non ad inridendum opprobrium, sed ad celebrandum gaudium pertinebat, nato Isaac et eo nomine vocato Sarra monstravit; ait quippe: *Risum mihi fecit Dominus; quicumque enim audierit, congaudebit mihi.* Sed post aliquantulum tempus ancilla de domo eicitur cum filio suo, et duo illa secundum apostolum testamenta significantur, vetus et novum, ubi Sarra illa supernae Hierusalem, hoc est civitatis Dei, figuram gerit.

Caput XXXII.

De oboedientia et fide Abrahae, qua per oblationem immolandi probatus est filii, et de morte Sarrae.

Inter haec, quae omnia commemorare nimis longum est, temptatur Abraham de immolando dilectissimo filio ipso Isaac, ut pia eius oboedientia probaretur, saeculis in notitiam proferenda, non Deo. Neque enim omnis est culpanda temptatio, quia et gratulanda est, qua fit pro-

10) Gen. 18, 12 sqq. 16) Gen. 21, 6. 18) Gal. 4, 26.

2 cuius *pq* || 17 de *om. R* || illa *om. RFep* || 20 gerit] tenet *R*; *idem in marg.* gerit || 22 abraham *fgp* || 23 et de morte Sarrae *om. Ffgq*; de morte sarre et de emptione agri ad sepulturam eius *p* || 25 est *om. V*

batio. Et plerumque aliter animus humanus sibi ipsi innotescere non potest, nisi vires suas sibi non verbo, sed experimento temptatione quodam modo interrogante respondeat; ubi si Dei munus agnoverit, tunc pius est, tunc solidatur firmitate gratiae, non inflatur inanitate iactantiae. Numquam sane crederet Abraham, quod victimis Deus delectaretur humanis; quamvis divino intonante praecepto oboediendum sit, non disputandum. Verum tamen Abraham confestim filium, cum fuisset immolatus, resurrecturum credidisse laudandus est. Dixerat namque illi Deus, cum de ancilla et filio eius foras eiciendis voluntatem coniugis nollet implere: *In Isaac vocabitur tibi semen.* Et certe ibi sequitur ac dicitur: *Et filium autem ancillae huius in magnam gentem faciam illum, quia semen tuum est.* Quo modo ergo dictum est: *In Isaac vocabitur tibi semen*, cum et Ismaelem Deus semen eius vocaverit? Exponens autem apostolus quid sit: *In Isaac vocabitur tibi semen: Id est,* inquit, *non qui filii carnis, hi filii Dei, sed filii promissionis deputantur in semen.* Ac per hoc filii promissionis, ut sint semen Abrahae, in Isaac vocantur, hoc est in Christo vocante gratia congregantur. Hanc ergo promissionem pater pius fideliter tenens, quia per hunc oportebat impleri, quem Deus iubebat occidi, non haesitavit quod sibi reddi poterat immolatus, qui dari potuit non speratus. Sic intellectum est et in epistula ad Hebraeos, et sic expositum. *Fide,* inquit, *praecessit Abraham Isaac temptatus et unicum obtulit, qui promissiones suscepit, ad quem dictum est: In Isaac vocabitur tibi semen, cogitans quia et ex mortuis suscitare potest Deus.* Proinde addidit: *Pro hoc etiam*

15) Gen. 21, 12 sq. 19) Rom. 9, 8. 30) Hebr. 11, 17 sq.

---

13 et fil. *VRAGabp*; et *om. Fegv* ‖ 19 semen *V (ab initio) R* (εἰς σπέρμα); semine *V*[1] *(corr.) AFabegpv (180, 8)* ‖ 21 christo *V*[1]*R*[1]*Gabp*; christum *V*[2]*R*[2]*AFegv* ‖ 27 praecessit *VRAFe*[2]*gpv* (προενήνοχεν? *cf. 182, 20 sqq.; 306, 13*); obtulit *Gab* (προσενήνοχεν); non pepercit *e*[1] ‖ 27 isaac (isac) *VRAGabep*; in isaac *Fgv* ‖ 29 et *om. V*[1]*e* ‖ 30 suscit. *V*; excit. *rell. v*

eum et in similitudinem adduxit; cuius similitudinem, nisi illius unde dicit apostolus: *Qui proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum?* Propterea et Isaac, sicut Dominus crucem suam, ita sibi ligna ad victimae locum, quibus fuerat et inponendus, ipse portavit. Postremo quia Isaac occidi non oportebat, postea quam est pater ferire prohibitus, quis erat ille aries, quo immolato impletum est significativo sanguine sacrificium? Nempe quando eum vidit Abraham, cornibus in frutice tenebatur. Quis ergo illo figurabatur, nisi Iesus, antequam immolaretur, spinis Iudaicis coronatus?

Sed divina per angelum verba potius audiamus. Ait quippe scriptura: *Et extendit Abraham manum suam sumere machaeram, ut occideret filium suum. Et vocavit illum angelus Domini de caelo et dixit: Abraham! Ille autem dixit: Ecce ego. Et dixit: Non inicias manum tuam super puerum, neque facias illi quicquam; nunc enim scivi quia times Deum tuum, et non pepercisti filio tuo dilecto propter me. Nunc scivi* dictum est „nunc sciri feci"; neque enim hoc nondum sciebat Deus. Deinde ariete illo immolato pro Isaac filio suo *vocavit,* ut legitur, *Abraham nomen loci illius: Dominus vidit; ut dicant hodie: In monte Dominus apparuit.* Sicut dictum est: *Nunc scivi,* pro eo quod est nunc sciri feci: ita hic *Dominus vidit,* pro eo quod est Dominus apparuit, hoc est videri se fecit. *Et vocavit angelus Domini Abraham secundo de caelo dicens: Per me ipsum iuravi, dicit Dominus, propter quod fecisti verbum hoc et non pepercisti filio tuo dilecto propter me, nisi benedicens benedicam te, et multiplicans multiplicabo semen tuum tamquam stellas caeli et tamquam harenam, quae iuxta*

3) Rom. 8, 32.

1 et *om. eg* || 2 unde *mss (181,12)*; de quo *v* || idem apost. *v* || 3 illum *av* || 5 et V^1; *om. rell. v* || 11 iudaicis *RAFgpv*; iudeis *V*; a iudaeis ab^2e || 18 tuum *VRAGabep ut Cypr.*; tu *Fgv sec. Alex.* || 23 dom. app. in monte *V* || 27 me $VRAFG^2eg$; memet G^1(?)*abpv* || 30 sicut stellas *v* || 31 quae *VRFgp*; quae est *AGabev*

labium maris. Et hereditate possidebit semen tuum civitates adversariorum, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, quia obaudisti vocem meam. Hoc modo est illa de vocatione gentium in semine Abrahae post holocaustum, quo significatus est Christus, etiam iuratione Dei firmata promissio. Saepe enim promiserat, sed numquam iuraverat. Quid est autem Dei veri veracisque iuratio nisi promissi confirmatio et infidelium quaedam increpatio?

Post haec Sarra mortua est, centensimo vicensimo septimo anno vitae suae, centensimo autem et tricensimo septimo viri sui. Decem quippe annis eam praecedebat aetate; sicut ipse, quando sibi ex illa promissus est filius, ait: *Si mihi annorum centum nascetur filius, et si Sarra annorum nonaginta pariet.* Tunc emit agrum Abraham, in quo sepelivit uxorem. Tunc ergo secundum narrationem Stephani in terra illa est conlocatus, quoniam coepit ibi esse possessor; post mortem scilicet patris sui, qui colligitur ante biennium fuisse defunctus.

Caput XXXIII.

De Rebecca nepte Nachor, quam Isaac accepit uxorem.

Deinde Rebeccam neptem Nachor patrui sui, cum annorum quadraginta esset Isaac, duxit uxorem, centensimo scilicet et quadragensimo anno vitae patris sui, triennio post mortem matris suae. Ut autem illam duceret, quando ab eius patre in Mesopotamiam servus missus est, quid aliud demonstratum est, cum eidem servo dixit Abraham: *Pone manum tuam sub femore meo, et adiurabo*

3) Gen. 22, 10 sqq. 11) Gen. 23, 1. 15) Gen. 17, 17. 18) Act. 7, 4.

10 et vices. *v* ‖ 11 et septimo *AFegp* ‖ 14 filius *VRAGv*; *om. Fabegp (167, 17)*

te Dominum Deum caeli et Dominum terrae, ut non sumas uxorem filio meo Isaac a filiabus Chananaeorum, nisi Dominum Deum caeli et Dominum terrae in carne, quae ex illo femore trahebatur, fuisse venturum? Numquid haec parva sunt praenuntiatae indicia veritatis, quam conpleri videmus in Christo?

Caput XXXIV.

Quid intellegendum sit in eo, quod Abraham post mortem Sarrae Cetturam accepit uxorem.

Quid autem sibi vult, quod Abraham post mortem Sarrae Cetturam duxit uxorem? Ubi absit ut incontinentiam suspicemur, praesertim in illa iam aetate et in illa fidei sanctitate. An adhuc procreandi filii quaerebantur, cum iam Deo promittente tanta multiplicatio filiorum ex Isaac per stellas caeli et harenam terrae fide probatissima teneretur? Sed profecto si Agar et Ismael, doctore apostolo, significaverunt carnales veteris testamenti, cur non etiam Cettura et filii eius significent carnales, qui se ad testamentum novum existimant pertinere? Ambae quippe et uxores Abrahae et concubinae sunt appellatae; Sarra vero numquam dicta est concubina. Nam et quando data est Agar Abrahae, ita scriptum est: *Et adprehendit Sara uxor Abram Agar Aegyptiam ancillam suam post decem annos, quam habitaverat Abram in terra Chanaan, et dedit eam Abram viro suo ipsi uxorem.* De Cettura autem, quam post obitum Sarrae accepit, sic legitur: *Adiciens autem Abraham sumpsit uxorem, cui nomen Cettura.* Ecce ambae dicuntur uxores; ambae porro concubinae fuisse reperiuntur, postea dicente scriptura: *Dedit*

2) Gen. 24, 2 sq. 17) Gal. 4, 24. 25) Gen. 16, 3.

---

1 dominum *VR*[1]*F* (ἐξορκιῶ σε κύριον); per dominum *R*[2]*A Gabegpv* ‖ ut *om. F* ‖ 2 de fil. *b*[marg.] *v* ‖ 8 post sarrae coniugium *fg* ‖ 25 eam *om. V*

autem Abraham omnem censum suum Isaac filio suo, et filiis concubinarum suarum dedit Abraham dationes et dimisit eos ab Isaac filio suo adhuc se vivo ad orientem, in terram orientis. Habent ergo nonnulla munera filii concubinarum, sed non perveniunt ad regnum promissum, nec haeretici, nec Iudaei carnales, quia praeter Isaac nullus est heres, et *non qui filii carnis, hi filii Dei, sed filii promissionis deputantur in semine,* de quo dictum est: *In Isaac vocabitur tibi semen.* Neque enim video, cur etiam Cettura post uxoris mortem ducta, nisi propter hoc mysterium, dicta sit concubina. Sed quisquis haec non vult in istis significationibus accipere, non calumnietur Abrahae. Quid si enim et hoc provisum est contra haereticos futuros secundarum adversarios nuptiarum, ut in ipso patre multarum gentium post obitum coniugis iterum coniugari demonstraretur non esse peccatum? Et mortuus est Abraham, cum esset annorum centum septuaginta ⟨quinque⟩. Annorum ergo septuaginta ⟨quinque⟩ Isaac filium dereliquit, quem centenarius genuit.

Caput XXXV.

De geminis adhuc in utero Rebeccae matris inclusis quid indicaverit divina responsio.

Iam ex hoc, quem ad modum per posteros Abrahae civitatis Dei procurrant tempora, videamus. A primo igitur anno vitae Isaac usque ad sexagensimum, quo ei nati sunt filii, illud memorabile est, quod, cum illi Deum roganti ut pareret uxor eius, quae sterilis erat, concessisset Dominus quod petebat, atque haberet illa conceptum, ge-

4) Gen. 25, 1; 5 sq. 8) Rom. 9, 8. 9) Gen. 21, 12. 18) Gen. 25, 7.

---

8 in semine *mss v; sed cf. 176, 19* ‖ 18 sq. quinque *om. mss*

stiebant gemini adhuc in utero eius inclusi. Qua molestia cum angeretur, Dominum interrogavit accepitque responsum: *Duae gentes in utero tuo sunt et duo populi de ventre tuo separabuntur et populus populum superabit et maior serviet minori.* Quod Paulus apostolus magnum vult intellegi gratiae documentum, quia nondum illis natis nec aliquid agentibus boni seu mali sine ullis bonis meritis eligitur minor maiore reprobato; quando procul dubio, quantum adtinet ad originale peccatum, ambo pares erant; quantum autem ad proprium, ullius eorum nullum erat. Sed nunc de hac re dicere aliquid latius instituti operis ratio non sinit, unde in aliis multa iam diximus. Quod autem dictum est: *Maior serviet minori*, nemo fere nostrorum aliter intellexit, quam maiorem populum Iudaeorum minori Christiano populo serviturum. Et re vera quamvis in gente Idumaeorum, quae nata est de maiore, cui duo nomina erant (nam et Esau vocabatur et Edom, unde Idumaei), hoc videri possit impletum, quia postea superanda fuerat a populo, qui ortus est ex minore, id est Israelitico, eique fuerat futura subiecta: tamen in aliquid maius intentam fuisse istam prophetiam, qua dictum est: *Populus populum superabit et maior serviet minori*, convenientius creditur. Et quid est hoc, nisi quod in Iudaeis et Christianis evidenter impletur?

Caput XXXVI.

De oraculo et benedictione, quam Isaac non aliter quam pater ipsius, merito eiusdem dilectus, accepit.

Accepit etiam Isaac tale oraculum, quale aliquotiens pater eius acceperat. De quo oraculo sic scriptum est: *Facta est autem fames super terram praeter famem,*

5) Gen. 25, 23. 8) Rom. 9, 11 sqq.

---

12 unde et in *v* ‖ 13 est *om. V* ‖ 14 nostrorum *VRGabep*; nostrum *AFgv*

quae prius facta est in tempore Abrahae. Abiit autem Isaac ad Abimelech regem Philistinorum in Gerara. Apparuit autem illi Dominus et dixit: Noli descendere in Aegyptum; habita autem in terra, quam tibi dixero, et incole in terra hac; et ero tecum et benedicam te. Tibi enim et semini tuo dabo omnem terram hanc, et statuam iuramentum meum, quod iuravi Abrahae patri tuo; et multiplicabo semen tuum tamquam stellas caeli, et dabo semini tuo omnem terram hanc, et benedicentur in semine tuo omnes gentes terrae, pro eo quod obaudivit Abraham pater tuus vocem meam et custodivit praecepta mea et mandata mea et iustificationes meas et legitima mea. Iste patriarcha nec uxorem habuit aliam nec aliquam concubinam, sed posteritate duorum geminorum ex uno concubitu procreatorum contentus fuit. (Timuit sane etiam ipse periculum de pulchritudine coniugis, cum habitaret inter alienos, fecitque quod pater, ut eam sororem diceret, taceret uxorem; erat enim ei propinqua et paterno et materno sanguine; sed etiam ipsa ab alienis, cognito quod uxor esset, mansit intacta.) Nec ideo tamen istum patri eius praeferre debemus, quia iste nullam feminam praeter unam coniugem noverat. Erant enim procul dubio paternae fidei et oboedientiae merita potiora, in tantum, ut propter illum dicat Deus huic se facere bona quae facit. *Benedicentur,* inquit, *in semine tuo omnes gentes terrae, pro eo quod obaudivit Abraham pater tuus vocem meam et custodivit praecepta mea et mandata mea et iustificationes meas et legitima mea;* et alio rursus oraculo: *Ego sum,* inquit, *Deus Abraham patris tui, noli timere; tecum enim sum et benedixi te et multiplicabo semen tuum propter Abraham patrem tuum;* ut intellegamus quam caste Abraham fecerit, quod hominibus inpudicis et nequitiae suae

12) Gen. 26, 1 sqq. 31) Gen. 26, 24.

---

18 et pat.] et *om. bv* || 19 alienis *VAFGabegp (cf. 17)*; alienigenis *Rv* || 20 uxor eius *Gv*

de scripturis sanctis patrocinia requirentibus videtur fecisse libidine; deinde ut etiam hoc noverimus, non ex bonis singulis inter se homines conparare, sed in uno quoque consideremus universa. Fieri enim potest, ut habeat aliquid in vita et moribus quispiam, quo superat alium, idque sit longe praestabilius, quam est illud, unde ab alio superatur. Ac per hoc sano veroque iudicio, cum continentia coniugio praeferatur, melior est tamen homo fidelis coniugatus quam continens infidelis. Sed infidelis homo non solum minus laudandus, verum etiam maxime detestandus est. Constituamus ambos bonos; etiam sic profecto melior est coniugatus fidelissimus et oboedientissimus Deo quam continens minoris fidei minorisque oboedientiae. Si vero paria sint cetera, continentem coniugato praeferre quis ambigat?

Caput XXXVII.

De his, quae in Esau et Iacob mystice praefigurabantur.

Duo igitur Isaac filii Esau et Iacob pariter crescunt. Primatus maioris transfunditur in minorem ex pacto et placito inter illos, eo quod lenticulam, quem cibum minor paraverat, maior inmoderatius concupivit, eoque pretio primogenita sua fratri iuratione interposita vendidit. Ubi discimus in vescendo non cibi genere, sed aviditate inmodesta quemque culpandum. Senescit Isaac eiusque oculis per senectam visus aufertur. Vult benedicere filium maiorem et pro illo nesciens benedicit minorem, pro fratre maiore, qui erat pilosus, se paternis manibus supponentem, haedinis sibi pelliculis coaptatis velut aliena peccata portantem. Iste dolus Iacob ne putaretur fraudulentus dolus

23) Gen. 25, 29 sqq.

---

8 est *om. R* ‖ 15 praeferre *RAFgpv (cf. 182, 21)*; proferre V^1; praeferri $V^2 Gab^2 e$ ‖ 24 immoderata *v* ‖ 30 Iacob *om. V*

et non in eo magnae rei mysterium quaereretur, superius praedixit scriptura: *Et erat Esau homo sciens venari, agrestis; Iacob autem homo simplex, habitans domum.* Hoc nostri quidam interpretati sunt „sine dolo". Sive autem „sine dolo" sive „simplex" sive potius „sine fictione" dicatur, quod est Graece ἄπλαστος: quis est in ista percipienda benedictione dolus hominis sine dolo? Quis est dolus simplicis, quae fictio non mentientis, nisi profundum mysterium veritatis? Ipsa autem benedictio qualis est? *Ecce,* inquit, *odor filii mei tamquam odor agri pleni, quem benedixit Dominus. Et det tibi Deus de rore caeli et de ubertate terrae et multitudinem frumenti et vini, et serviant tibi gentes et adorent te principes et fiere dominus fratris tui et adorabunt te filii patris tui. Qui maledixerit te, maledictus; et qui benedixerit te, benedictus.* Benedictio igitur Iacob praedicatio est Christi in omnibus gentibus. Hoc fit, hoc agitur. Lex et prophetia est Isaac; etiam per os Iudaeorum Christus ab illa benedicitur, velut a nesciente, quia ipsa nescitur. Odore nominis Christi, sicut ager, mundus impletur; eius est benedictio de rore caeli, hoc est de verborum pluvia divinorum, et de ubertate terrae, hoc est congregatione populorum; eius est multitudo frumenti et vini, hoc est multitudo quam colligit frumentum et vinum in sacramento corporis eius et sanguinis. Ei serviunt gentes, ipsum adorant principes. Ipse est dominus fratris sui, quia populus eius dominatur Iudaeis. Ipsum adorant filii patris eius, hoc est filii Abrahae secundum fidem; quia et ipse filius est Abrahae secundum carnem. Ipsum qui maledixerit, maledictus, et qui benedixerit, benedictus est. Christus, inquam, noster etiam ex ore Iudaeorum quamvis errantium, sed tamen legem prophetasque cantantium benedicitur, id est veraciter dicitur; et alius benedici putatur, qui ab eis

3) Gen. 25, 27. 16) Gen. 27, 27 sqq.

---

2 Et *om.* *v* ‖ 13 fieri b^2; fias *v* ‖ 22 congr. *VRAFGbg*; de congr. *aepv* ‖ 25 corporis] caro *V*

errantibus expectatur. Ecce benedictionem promissam repetente maiore expavescit Isaac et alium se pro alio benedixisse cognoscit; miratur et quisnam ille sit percontatur; nec tamen se deceptum esse conqueritur; immo confestim revelato sibi intus in corde magno sacramento devitat indignationem, confirmat benedictionem. *Quis ergo*, inquit, *venatus est mihi venationem et intulit mihi, et manducavi ab omnibus, antequam tu venires? et benedixi eum, et benedictus sit.* Quis non hic maledictionem potius expectaret irati, si haec non superna inspiratione, sed terreno more gererentur? O res gestas, sed prophetice gestas; in terra, sed caelitus; per homines, sed divinitus! Si excutiantur singula tantis fecunda mysteriis, multa sunt implenda volumina; sed huic operi modus moderate inponendus nos in alia festinare conpellit.

Caput XXXVIII.

De misso Iacob in Mesopotamiam ad accipiendam uxorem et de visione, quam in itinere somniavit, et de quattuor ipsius feminis, cum unam petisset uxorem.

Mittitur Iacob a parentibus in Mesopotamiam, ut ibi ducat uxorem. Patris mittentis verba haec sunt: *Non accipies uxorem ex filiabus Chananaeorum; surgens fuge in Mesopotamiam in domum Bathuel, patris matris tuae, et sume tibi inde uxorem de filiabus Laban, fratris matris tuae. Deus autem meus benedicat te et augeat te et multiplicet te; et eris in congregationes gentium; et det tibi benedictionem Abraham patris tui, tibi et semini tuo post te, ut heres fias terrae incolatus tui, quam dedit Deus Abraham.* Hic iam intellegimus segregatum semen Iacob ab alio semine Isaac, quod factum est per

9) Gen. 27, 33. 29) Gen. 28, 1 sqq

3 cognoscit *VRAGbeg*; cognoscet *F*; cognoscens *apv* ‖ percontatur *VRAFb²eg*; percuntatur *a*; percunctatur *Gb¹pv* ‖ 8 ab] ex *G* ‖ 17 emisso *fg*; missione *p* ‖ in *om. fg* ‖ 27 abraham *VAFagp*; abrahae *Rbv* ‖ 29 abraham *mss*; Abrahae *v*

Esau. Quando enim dictum est: *In Isaac vocabitur tibi semen*, pertinens utique semen ad civitatem Dei, separatum est inde aliud semen Abrahae, quod erat in ancillae filio, et quod futurum erat in filiis Cetturae. Sed adhuc erat ambiguum de duobus geminis filiis Isaac, ad utrumque an ad unum eorum illa benedictio pertineret; et si ad unum, quisnam esset illorum. Quod nunc declaratum est, cum prophetice a patre benedicitur Iacob et dicitur ei: *Et eris in congregationes gentium, et det tibi benedictionem Abraham patris tui.*

Pergens itaque in Mesopotamiam Iacob in somnis accepit oraculum, de quo sic scriptum est: *Et exiit Iacob a puteo iurationis et profectus est in Charran et devenit in locum et dormivit ibi; occiderat enim sol; et sumpsit ex lapidibus loci et posuit ad caput suum et dormivit in loco illo et somniavit. Et ecce scala stabilita super terram, cuius caput pertingebat ad caelum; et angeli Dei ascendebant et descendebant per illam, et Dominus incumbebat super illam et dixit: Ego sum Deus Abraham patris tui et Deus Isaac, noli timere; terram, in qua tu dormis super eam, tibi dabo illam et semini tuo; et erit semen tuum sicut harena terrae, et dilatabitur supra mare et in Africum et in aquilonem et ad orientem; et benedicentur in te omnes tribus terrae et in semine tuo. Et ecce ego sum tecum, custodiens te in omni via quacumque ibis, et reducam te in terram hanc, quia non te derelinquam, donec faciam omnia, quae tecum locutus sum. Et surrexit Iacob de somno suo et dixit: Quia est Dominus in loco hoc, ego autem nesciebam. Et timuit et dixit: Quam terribilis locus hic! non est hoc nisi domus Dei et haec porta est caeli. Et surrexit Iacob et sum-*

2) Gen. 21, 12.

5 ad utr. *VRAFGae*; an ad utr. *bgpv* ‖ 10 abraham *VAFGabegp*; abrahae *Rv* ‖ 13 charran *Fp* (εἰς χαρράν; *cf. 147, 14*); charra *VRAGe*; carram *b*; charram *agv* ‖ 22 super *ev* ‖ 23 ad] in *A*; ab *g* ‖ 30 hoc] hic *A*

psit lapidem, quem supposuit ibi sub caput suum, et statuit illum titulum et superfudit oleum in cacumen eius; et vocavit Iacob nomen loci illius: domus Dei. Hoc ad prophetiam pertinet; nec more idolatriae lapidem perfudit oleo Iacob, velut faciens illum Deum; neque enim adoravit eundem lapidem vel ei sacrificavit; sed quoniam Christi nomen a chrismate est, id est ab unctione, profecto figuratum est hic aliquid, quod ad magnum pertineat sacramentum. Scalam vero istam intellegitur ipse Salvator nobis in memoriam revocare in evangelio, ubi, cum dixisset de Nathanael: *Ecce vere Israelita, in quo dolus non est,* quia Israel viderat istam visionem (ipse est enim Iacob), eodem loco ait: *Amen, amen, dico vobis, videbitis caelum apertum et angelos Dei ascendentes et descendentes super filium hominis.*

Perrexit ergo Iacob in Mesopotamiam, ut inde acciperet uxorem. Unde autem illi acciderit quattuor habere feminas, de quibus duodecim filios et unam filiam procreavit, cum earum nullam concupisset inlicite, indicat scriptura divina. Ad unam quippe accipiendam venerat; sed cum illi altera ⟨pro altera⟩ supposita fuisset, nec ipsam dimisit, qua nesciens usus fuerat in nocte, ne ludibrio eam videretur habuisse, et eo tempore, quando multiplicandae posteritatis causa plures uxores lex nulla prohibebat, accepit etiam illam, cui uni iam futuri coniugii fidem fecerat. Quae cum esset sterilis, ancillam suam, de qua filios ipsa susciperet, marito dedit; quod etiam maior soror eius, quamvis peperisset, imitata, quoniam multiplicare prolem cupiebat, effecit. Nullam Iacob legitur petisse praeter unam, nec usus plurimis nisi gignendae prolis of-

3) Gen. 28, 10 sqq. 15) Io. 1, 47 sqq.

---

1 ibi *VAFpv* (ἐκεῖ); sibi *RGaeg* || sub *VAFGaegp*; super *R*; ad *v* || suum *om. v* || 2 in titulum *bv* || 11 nathanaele *Gbev* || 12 quia] quoniam *Gb* || est *om. V* || 19 concupisceret *v* || 21 pro altera *om. VRaep; cf. 261, 6* || 22 quia *VF*; quam *b* || 27 filium *R*

ficio, coniugali iure servato, ut neque hoc faceret, nisi uxores eius id fieri flagitassent, quae corporis viri sui habebant legitimam potestatem. Genuit ergo duodecim filios et unam filiam ex quattuor mulieribus. Deinde ingressus est in Aegyptum per filium suum Ioseph, qui venditus ab invidentibus fratribus eo perductus fuit atque ibidem sublimatus.

Caput XXXIX.

Quae ratio fecerit, ut Iacob etiam Israel cognominaretur.

Iacob autem etiam Israel, sicut paulo ante dixi, vocabatur, quod nomen magis populus ex illo procreatus obtinuit. Hoc autem nomen illi ab angelo inpositum est, qui cum illo fuerat in itinere de Mesopotamia redeunte luctatus, typum Christi evidentissime gerens. Nam quod ei praevaluit Iacob, utique volenti, ut mysterium figuraret, significat passionem Christi, ubi visi sunt ei praevalere Iudaei. Et tamen benedictionem ab eodem angelo, quem superaverat, impetravit; ac sic huius nominis inpositio benedictio fuit. Interpretatur autem Israel „videns Deum", quod erit in fine praemium sanctorum omnium. Tetigit porro illi idem angelus veluti praevalenti latitudinem femoris eumque isto modo claudum reddidit. Erat itaque unus atque idem Iacob et benedictus et claudus; benedictus in eis, qui in Christum ex eodem populo crediderunt, atque in infidelibus claudus. Nam femoris latitudo generis multitudo est. Plures quippe sunt in ea stirpe, de quibus prophetice praedictum est: *Et claudicaverunt a semitis suis.*

22) Gen. 32, 24 sqq. 28) Ps. 17, 46.

---

9 fecerit *Ffp*; fuerit *gqv* ‖ iacob *om.* *pq* ‖ 18 huius *om.* *R* ‖ 21 uelut *Av*

Caput XL.

Quo modo Iacob cum septuaginta quinque animabus Aegyptum narretur ingressus, cum plerique ex his, qui commemorantur, tempore posteriore sint geniti.

Ingressi itaque referuntur in Aegyptum simul cum ipso Iacob septuaginta quinque homines, adnumerato ipso filiis suis. In quo numero duae tantum feminae commemorantur, una filia, neptis altera. Sed res diligenter considerata non indicat, quod tantus numerus fuerit in progenie Iacob die vel anno quo ingressus est Aegyptum. Commemorati sunt quippe in eis etiam pronepotes Ioseph, qui nullo modo iam tunc esse potuerunt, quoniam tunc centum triginta annorum erat Iacob, filius vero eius Ioseph triginta novem; quem cum accepisse tricensimo anno suo vel amplius constet uxorem, quo modo potuit per novem annos habere pronepotes de filiis, quos ex eadem uxore suscepit? Cum igitur nec filios haberent Ephraem et Manasses, filii Ioseph, sed eos pueros infra quam novennes Iacob Aegyptum ingressus invenerit, quo pacto eorum non solum filii, sed etiam nepotes in illis septuaginta quinque numerantur, qui tunc Aegyptum ingressi sunt cum Iacob? Nam commemoratur ibi Machir, filius Manasse, nepos Ioseph, et eiusdem Machir filius, id est Galaad, nepos Manasse, pronepos Ioseph; ibi est et quem genuit Ephraem, alter filius Ioseph, id est Utalaam, nepos Ioseph, et filius ipsius Utalaae Edem, nepos Ephraem, pronepos Ioseph; qui nullo modo esse potuerunt, quando Iacob in Aegyptum venit et filios Ioseph, nepotes suos, avos istorum, minores quam novem annorum pueros invenit. Sed nimirum introitus Iacob in Aegyptum, quando

7) Gen. 46, 27 (LXX); Act. 7, 14.

---

2 Iacob *om. pq* || 3 narratur *F* || 4 commemorentur *p* || sunt *q* || 6 ipso *ante* Iacob *om. R* || 7 cum fil. *av* || 10 quod *V* || 22 commemorantur *R* || 26 utaleae *VRG* || idem *V²AG*

eum in septuaginta quinque hominibus scriptura commemorat, non unus dies vel unus annus, sed totum illud est tempus, quamdiu vixit Ioseph, per quem factum est ut intrarent. Nam de ipso Ioseph eadem scriptura sic loquitur: *Et habitavit Ioseph in Aegypto, ipse et fratres eius et omnis cohabitatio patris eius, et vixit annos centum decem, et vidit Ioseph Ephraem filios usque in tertiam generationem.* Ipse est ille pronepos eius ab Ephraem tertius. Generationem quippe tertiam dicit filium, nepotem, pronepotem. Deinde sequitur: *Et filii Machir, filii Manasse, nati sunt supra femora Ioseph.* Et hic ille ipse est nepos Manasse, pronepos Ioseph. Sed pluraliter appellati sunt, sicut scriptura consuevit, quae unam quoque filiam Iacob filias nuncupavit; sicut in Latinae linguae consuetudine liberi dicuntur pluraliter filii, etiamsi non sint uno amplius. Cum ergo ipsius Ioseph praedicetur felicitas, quia potuit videre pronepotes, nullo modo putandi sunt iam fuisse tricensimo nono anno proavi sui Ioseph, quando ad eum in Aegyptum Iacob pater eius advenit. Illud autem est, quod fallit minus ista diligenter intuentes, quoniam scriptum est: *Haec autem nomina filiorum Israel, qui intraverunt in Aegyptum simul cum Iacob patre suo.* Hoc enim dictum est, quia simul cum illo conputantur septuaginta quinque, non quia simul iam erant omnes, quando Aegyptum ingressus est ipse; sed, ut dixi, totum tempus habetur eius ingressus, quo vixit Ioseph, per quem videtur ingressus.

11) Gen. 50, 22 sq. 23) Gen. 46, 8.

---

1 hominibus *VR^2AGabep*; homines R^1; animabus *Fgv; cf. 189, 2* ‖ 7 decem *VRFaeg*; et dec. *AGv* ‖ 16 praedicetur *VRAGegp*; praedicitur *F*; praediceretur *abv* ‖ 20 est *om. Ge*

Caput XLI.

De benedictione, quam Iacob in Iudam filium suum promisit.

Igitur propter populum Christianum, in quo Dei civitas peregrinatur in terris, si carnem Christi in Abrahae semine requiramus, remotis concubinarum filiis occurrit Isaac; si in semine Isaac, remoto Esau, qui est etiam Edom, occurrit Iacob, qui est et Israel; si in semine ipsius Israel, remotis ceteris occurrit Iudas, quia de tribu Iuda exortus est Christus. Ac per hoc cum in Aegypto moriturus Israel suos filios benediceret, quem ad modum Iudam prophetice benedixerit, audiamus: *Iuda*, inquit, *te laudabunt fratres tui. Manus tuae super dorsum inimicorum tuorum; adorabunt te filii patris tui. Catulus leonis Iuda; ex germinatione, fili mi, ascendisti; recumbens dormisti ut leo et ut catulus leonis; quis suscitabit eum? Non deficiet princeps ex Iuda et dux de femoribus eius, donec veniant quae reposita sunt ei; et ipse expectatio gentium; alligans ad vitem pullum suum et cilicio pullum asinae suae lavabit in vino stolam suam et in sanguine uvae amictum suum. Fulvi oculi eius a vino et dentes candidiores lacte.* Exposui haec adversus Manichaeum Faustum disputans et satis esse arbitror, quantum veritas prophetiae huius elucet; ubi et mors Christi praedicta est verbo dormitionis et non necessitas, sed potestas in morte nomine leonis. Quam potestatem in evangelio ipse praedicat dicens: *Potestatem habeo ponendi animam meam et potestatem habeo iterum sumendi eam. Nemo eam tollit a me; sed ego eam pono a me, et iterum sumo eam.* Sic leo fremuit, sic quod dixit implevit. Ad eam namque pertinet potestatem, quod de

22) Gen. 49, 8 sqq. 23) L. 12. c. 42. 30) Io. 10, 17 sq.

---

16 qui *VAc*

resurrectione eius adiunctum est: *Quis suscitabit eum?* hoc est, quia nullus hominum, nisi se ipse, qui etiam de corpore suo dixit: *Solvite templum hoc, et in triduo suscitabo illud.* Ipsum autem genus mortis, hoc est sublimitas crucis, in uno verbo intellegitur, quod ait: *Ascendisti.* Quod vero addidit: *Recumbens dormisti,* evangelista exponit, ubi dicit: *Et inclinato capite tradidit spiritum;* aut certe sepultura eius agnoscitur, in qua recubuit dormiens, et unde illum nullus hominum, sicut prophetae aliquos vel sicut ipse alios, suscitavit, sed sicut a somno ipse surrexit. Stola porro eius, quam lavat in vino, id est mundat a peccatis in sanguine suo, cuius sanguinis sacramentum baptizati sciunt, unde et adiungit: *Et in sanguine uvae amictum suum,* quid est nisi ecclesia? Et *fulvi oculi eius a vino* spiritales eius inebriati poculo eius, de quo canit psalmus: *Et calix tuus inebrians quam praeclarus est! Et dentes eius candidiores lacte,* quod potant apud apostolum parvuli, verba scilicet nutrientia, nondum idonei solido cibo. Ipse igitur est, in quo reposita erant promissa Iudae, quae donec venirent numquam principes, hoc est reges Israel, ab illa stirpe defuerunt. *Et ipse expectatio gentium;* quod clarius est videndo quam fit exponendo.

Caput XLII.

De filiis Ioseph, quos Iacob prophetica manuum suarum transmutatione benedixit.

Sicut autem duo Isaac filii, Esau et Iacob, figuram praebuerunt duorum populorum in Iudaeis et Christianis (quamvis, quod ad carnis propaginem pertinet, nec Iudaei

4) Io. 2, 19. 7) Io. 19, 30. 17) Ps. 22, 5. 18) 1. Cor. 3, 2.

1 qui *VAFb*^{1} ‖ 3 et in *Abpv*; et *om. V*; in *om. RFGaeg* ‖ susc. V^1 *(ab initio) F*; resusc. V^1 *(correct.) RAGabegpv; cf. 309,17* ‖ 10 uel ut *V* ‖ 11 porro] purpur$\overset{e}{a}$ *V* ‖ 17 clarus *R* ‖ eius *om.* V^1 ‖ 23 fit *VRAFv*; fuit b^1; sit *Ge* ‖ 26 benedicit *Ffg* ‖ 29 quod *om. V*

venerint de semine Esau, sed Idumaei; nec Christianae gentes de Iacob, sed potius Iudaei; ad hoc enim tantum figura valuit, quod dictum est: *Maior serviet minori*): ita factum est etiam in duobus filiis Ioseph; nam maior gessit typum Iudaeorum, Christianorum autem minor. Quos cum benediceret Iacob, manum dextram ponens super minorem quem habebat ad sinistram, sinistram super maiorem quem habebat ad dextram: grave visum est patri eorum, et admonuit patrem velut corrigens eius errorem et quisnam eorum esset maior ostendens. At ille mutare manus noluit, sed dixit: *Scio, fili, scio. Et hic erit in populum, et hic exaltabitur; sed frater eius iunior maior illo erit, et semen eius erit in multitudinem gentium.* Etiam hic duo illa promissa demonstrat. Nam ille *in populum*, iste *in multitudinem gentium*. Quid evidentius quam his duabus promissionibus contineri populum Israelitarum orbemque terrarum in semine Abrahae, illum secundum carnem, istum secundum fidem?

Caput XLIII.

De temporibus Moysi et Iesu Nave ac iudicum atque inde regum, quorum quidem Saul primus est, sed David praecipuus et sacramento habetur et merito.

Defuncto Iacob, defuncto etiam Ioseph per reliquos centum quadraginta quattuor annos, donec exiretur de terra Aegypti, in modum incredibilem illa gens crevit, etiam tantis adtrita persecutionibus, ut quodam tempore nati masculi necarentur, cum mirantes Aegyptios nimia populi illius incrementa terrerent. Tunc Moyses subtractus furto trucidatoribus parvulorum ad domum regiam, ingentia per eum Deo praeparante, pervenit nutritusque

3) Gen. 25, 23. 13) Gen. 48, 19.

1 de *VRAFGabep*; ex *gv* ‖ 4 etiam *om.* *V* ‖ 21 inde *Ffg*; exinde *pqv*

et adoptatus a filia Pharaonis (quod nomen in Aegypto omnium regum fuit) in tantum provenit virum, ut ipse illam gentem mirabiliter multiplicatam ex durissimo et gravissimo, quod ibi ferebat, iugo servitutis extraheret, immo per eum Deus, qui hoc promiserat Abrahae. Prius quippe exinde fugiens, quod, cum Israelitam defenderet, Aegyptium occiderat et territus fuerat, postea divinitus missus in potestate spiritus Dei superavit Pharaonis resistentes magos. Tunc per eum Aegyptiis inlatae sunt decem memorabiles plagae, cum dimittere populum Dei nollent, aqua in sanguinem versa, rana et sciniphes, cynomyia, mors pecorum, ulcera, grando, lucusta, tenebrae, mors primogenitorum. Ad extremum Israelitas, quos plagis tot tantisque perfracti tandem aliquando dimiserant, Aegyptii in mari Rubro dum persequuntur extincti sunt. Illis quippe abeuntibus divisum mare viam fecit; hos autem insequentes in se rediens unda submersit. Deinde per annos quadraginta duce Moyse Dei populus in deserto actus est, quando tabernaculum testimonii nuncupatum est, ubi Deus sacrificiis futura praenuntiantibus colebatur; cum scilicet iam data lex fuisset in monte multum terribiliter, adtestabatur enim evidentissima mirabilibus signis vocibusque divinitas. Quod factum est, mox ut exitum est de Aegypto et in deserto populus esse coepit, quinquagensimo die post celebratum Pascha per ovis immolationem; qui usque adeo typus Christi est praenuntians eum per victimam passionis de hoc mundo transiturum ad Patrem (Pascha quippe Hebraea lingua transitus interpretatur), ut iam cum revelaretur testamentum novum, postea quam Pascha nostrum immolatus est Christus, quinquagensimo die veniret de caelo Spiritus sanctus, qui dictus est in evangelio digitus Dei, ut recordationem

28) Exod. 12, 11. 32) Lc. 11, 20.

2 omnium *om. V* || pervenit *v* || 11 rana *Vp (130, 15 sq.)*; ranae *BAFGabegv* || et *om. BAFb*^{1}*gp* || schinifes *BA* || 12 cynomia *mss* || 18 per desertum *v* || 25 die *om. V* || 30 est *om. V*

nostram in primi praefigurati facti memoriam revocaret, quia et legis illae tabulae digito Dei scriptae referuntur.

Defuncto Moyse populum rexit Iesus Nave et in terram promissionis introduxit eamque populo divisit. Ab his duobus mirabilibus ducibus bella etiam prosperrime ac mirabiliter gesta sunt, Deo contestante non tam propter merita Hebraei populi quam propter peccata earum, quae debellabantur, gentium illas eis provenisse victorias. Post istos duces iudices fuerunt, iam in terra promissionis populo conlocato, ut inciperet interim reddi Abrahae prima promissio de gente una, id est Hebraea, et terra Chanaan, nondum de omnibus gentibus et toto orbe terrarum; quod Christi adventus in carne et non veteris legis observationes, sed evangelii fides fuerat impletura. Cuius rei praefiguratio facta est, quod non Moyses, qui legem populo acceperat in monte Sina, sed Iesus, cui etiam nomen Deo praecipiente mutatum fuerat ut Iesus vocaretur, populum in terram promissionis induxit. Temporibus autem iudicum, sicut se habebant et peccata populi et misericordia Dei, alternaverunt prospera et adversa bellorum.

Inde ventum est ad regum tempora, quorum primus regnavit Saul; cui reprobato et bellica clade prostrato eiusque stirpe reiecta, ne inde reges orerentur, David successit in regnum, cuius maxime Christus dictus est filius. In quo articulus quidam factus est et exordium quodam modo iuventutis populi Dei; cuius generis quaedam velut adulescentia ducebatur ab ipso Abraham usque ad hunc David. Neque enim frustra Matthaeus evangelista sic generationes commemoravit, ut hoc primum intervallum quattuordecim generationibus commendaret, ab Abraham scilicet usque ad David. Ab adulescentia quippe incipit homo posse generare; propterea generationum ex

2) Exod. 31, 18. 4) Ios. 1. 17) Num. 13, 17. 29) Mt. 1, 17.

---

23 cui *VRAFaegp*; quo *Gbv* ‖ 24 orerentur *VRAFg*[1]; orirentur *Gabg*[2]*pv*

Abraham sumpsit exordium; qui etiam pater gentium constitutus est, quando mutatum nomen accepit. Ante hunc ergo velut pueritia fuit huius generis populi Dei a Noe usque ad ipsum Abraham; et ideo in lingua inventa est, id est Hebraea. A pueritia namque homo incipit loqui post infantiam, quae hinc appellata est, quod fari non potest. Quam profecto aetatem primam demergit oblivio, sicut aetas prima generis humani est deleta diluvio. Quotus enim quisque est, qui suam recordetur infantiam? Quam ob rem in isto procursu civitatis Dei, sicut superior unam eandemque primam, ita duas aetates secundam et tertiam liber iste contineat, in qua tertia propter vaccam trimam, capram trimam, arietem trimum et inpositum est legis iugum et apparuit abundantia peccatorum et regni terreni surrexit exordium, ubi non defuerunt spiritales, quorum in turture et columba figuratum est sacramentum.

LIBER XVII.

Caput I.

De temporibus prophetarum.

Promissiones Dei, quae factae sunt ad Abraham, cuius semini et gentem Israeliticam secundum carnem et omnes gentes deberi secundum fidem Deo pollicente didicimus, quem ad modum compleantur, per ordinem tem-

16) Gen. 15, 9.

---

4 et ideo in lingua *VRFagp* (in lingua = *cum lingua; cf. 134, 5*); et ideo ling. *e*; in ling. (*omisso* et ideo) *A*; et ideo (idē *b*) prima lingua *Gbv* ‖ 6 quod *mss*; quia *v* ‖ 11 aetates primam et secundam *V* ‖ 13 arietem *RAFGaep*; et ariet. *Vbgv* ‖ et inpos. *mss*; et *om. v* ‖ 17 *post* sacramentum *Fg praebent*: contuli. *Hic desinit cod. V*

porum procurrens Dei civitas indicabit. Quoniam ergo superioris libri usque ad regnum David factus est finis, nunc ab eodem regno, quantum suscepto operi sufficere videtur, cetera quae sequuntur adtingimus. Hoc itaque tempus, ex quo sanctus Samuel prophetare coepit, et deinceps, donec populus Israel captivus in Babyloniam duceretur atque inde secundum sancti Hieremiae prophetiam post septuaginta annos reversis Israelitis Dei domus instauraretur, totum tempus est prophetarum. Quamvis enim et ipsum Noe patriarcham, in cuius diebus universa diluvio terra deleta est, et alios supra et infra usque ad hoc tempus, quo reges in Dei populo esse coeperunt, propter quaedam per eos futura sive quoquo modo significata sive praedicta, quae pertinerent ad civitatem Dei regnumque caelorum, non inmerito possumus appellare prophetas, praesertim quia nonnullos eorum id expressius legimus nuncupatos, sicut Abraham, sicut Moysen: tamen dies prophetarum praecipue maximeque hi dicti sunt, ex quo coepit prophetare Samuel, qui et Saulem prius et eo reprobato ipsum David Deo praecipiente unxit in regem, de cuius ceteri stirpe succederent, quousque illos succedere sic oporteret. Quae igitur a prophetis sunt praedicta de Christo, cum moriendo decedentibus et nascendo succedentibus suis membris civitas Dei per ista curreret tempora, si omnia velim commemorare, in inmensum pergitur, primum quia ipsa scriptura, quae per ordinem reges eorumque facta et eventa digerens videtur tamquam historica diligentia rebus gestis occupata esse narrandis, si adiuvante Dei spiritu considerata tractetur, vel magis vel certe non minus praenuntiandis futuris quam praeteritis enuntiandis invenietur intenta; (et hoc perscrutando inda-

7) Hierem. 25, 11. 17) Gen. 20, 7. Deut. 34, 10.

1 indicabit Rb^2gv; indicauit $AFGab^1ep$ ‖ 7 Ieremiae *v* ‖ 11 deleta $Gabe^{marg.}pv$; data R^1; deluta R^2g^1; diluta $AFeg^2$; *cf. 196, 8; l. 20 c. 18 med.; c. 24 med.* ‖ 15 possumus $RAab^1p$; possimus FGb^2egv ‖ 22 sunt *RGagv*; sint *AFbep*

gare ac disserendo monstrare quam sit operosum atque prolixum et quam multis indigeat voluminibus, quis ignorat, qui haec vel mediocriter cogitet?) deinde quia ea ipsa, quae ad prophetiam non ambigitur pertinere, ita sunt multa de Christo regnoque caelorum, quae civitas Dei est, ut ad hoc aperiendum maior sit disputatio necessaria, quam huius operis modus flagitat. Proinde ita, si potuero, stilo moderabor meo, ut huic operi in Dei voluntate peragendo nec ea quae supersunt dicam nec ea quae satis sunt praetermittam.

Caput II.

Quo tempore sit impleta promissio Dei de terra Chanaan, quam in possessionem etiam Israel carnalis accepit.

In praecedente libro diximus ab initio ad Abraham promissionum Dei duas res fuisse promissas, unam scilicet, quod terram Chanaan possessurum fuerat semen eius (quod significatur, ubi dictum est: *Vade in terram, quam tibi demonstravero, et faciam te in gentem magnam*), aliam vero longe praestantiorem non de carnali, sed de spiritali semine, per quod pater est non unius gentis Israeliticae, sed omnium gentium, quae fidei eius vestigia consequuntur; quod promitti coepit his verbis: *Et benedicentur in te omnes tribus terrae;* et deinceps aliis multis admodum testimoniis haec duo promissa esse monstravimus. Erat igitur iam in terra promissionis semen Abrahae, id est populus Israel, secundum carnem atque ibi non solum tenendo ac possidendo civitates adversariorum, verum etiam reges habendo regnare iam coeperat, impletis de

19) Gen. 12, 1. 24) Gen. 12, 3.

2 indigeat *R*; indigeant *e*; indiguum *Agb²p²v*; indignum *ab¹p¹*; indigum *F*¬ ‖ 3 cogitet *R*; cogitat *AFG rell.* *v* ‖ 9 *sq.* supersint . . satis sint *v*

ipso populo promissionibus Dei magna iam ex parte, non solum quae tribus illis patribus, Abraham Isaac et Iacob, et quaecumque aliae temporibus eorum, verum etiam quae per ipsum Moysen, per quem populus idem de servitute Aegyptia liberatus et per quem cuncta praeterita revelata sunt, temporibus eius, cum populum per eremum duceret, factae fuerant. Neque autem per insignem ducem Iesum Nave, per quem populus ille in promissionis inductus est terram expugnatisque gentibus eam duodecim tribubus, quibus Deus iusserat, divisit et mortuus est, neque post illum toto tempore iudicum impleta fuerat promissio Dei de terra Chanaan a quodam flumine Aegypti usque ad flumen magnum Euphraten; nec tamen adhuc prophetabatur futurum, sed expectabatur implendum. Impletum est autem per David et eius filium Salomonem, cuius regnum tanto, quantum promissum fuerat, spatio dilatatum est; universos quippe illos subdiderunt tributariosque fecerunt. Sic igitur in terra promissionis secundum carnem, hoc est in terra Chanaan, sub his regibus semen Abrahae fuerat constitutum, ut nihil deinde superesset, quo terrena illa Dei promissio compleretur, nisi ut in eadem terra, quantum ad prosperitatem adtinet temporalem, per posteritatis successionem inconcusso statu usque ad mortalis huius saeculi terminum gens permaneret Hebraea, si Domini Dei sui legibus oboediret. Sed quoniam Deus noverat hoc eam non esse facturam, usus est eius etiam temporalibus poenis ad exercendos in ea paucos fideles suos et admonendos qui postea futuri erant in omnibus gentibus, quod eos admoneri oportebat, in quibus alteram promissionem revelato novo testamento per incarnationem Christi fuerat impleturus.

13) Gen. 15, 18.

---

5 liberatus *mss*; lib. est *v* ‖ 16 tanto quantum *RAFGp*; tantum quantum *be*; tanto quanto *agv*

Caput III.

De tripertitis significationibus prophetarum, quae nunc ad terrenam, nunc ad caelestem Hierusalem, nunc autem ad utramque referuntur.

Quocirca sicut oracula illa divina ad Abraham Isaac et Iacob et quaecumque alia signa vel dicta prophetica in sacris litteris praecedentibus facta sunt, ita etiam ceterae ab isto regum tempore prophetiae partim pertinent ad gentem carnis Abrahae, partim vero ad illud semen eius, in quo benedicuntur omnes gentes coheredes Christi per testamentum novum ad possidendam vitam aeternam regnumque caelorum; partim ergo ad ancillam, quae in servitutem generat, id est terrenam Hierusalem, quae servit cum filiis suis, partim vero ad liberam civitatem Dei, id est veram Hierusalem aeternam in caelis, cuius filii homines secundum Deum viventes peregrinantur in terris; sed sunt in eis quaedam, quae ad utramque pertinere intelleguntur, ad ancillam proprie, ad liberam figurate.

Tripertita itaque reperiuntur eloquia prophetarum, si quidem aliqua sunt ad terrenam Hierusalem spectantia, aliqua ad caelestem, nonnulla ad utramque. Exemplis video probandum esse quod dico. Missus est Nathan propheta, qui regem David argueret de peccato gravi et ei, quae consecuta sunt mala, futura praediceret. Haec atque huius modi sive publice, id est pro salute vel utilitate populi, sive privatim, cum pro suis quisque rebus divina promereretur eloquia, quibus pro usu temporalis vitae futuri aliquid nosceretur, ad terrenam civitatem pertinuisse quis ambigat? Ubi autem legitur: *Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et consummabo domui Israel et domui Iuda*

24) 2. Sam. 12, 1 sqq.

2; 19 tripart. *v, itemque deinceps* ‖ 15 veram *om. A* ‖ 22 natham *RFeg* ‖ 23 qui] ad R^1 ‖ 25 vel utilitate *om. A*

testamentum novum, non secundum testamentum, quod disposui patribus eorum in die, qua adprehendi manum eorum, ut educerem eos de terra Aegypti, quoniam ipsi non permanserunt in testamento meo, et ego neglexi eos, dicit Dominus. Quia hoc est testamentum, quod constituam domui Israel post dies illos, dicit Dominus, dando leges meas in mentem eorum et super corda eorum scribam eas, et videbo eos, et ero illis in Deum, et ipsi erunt mihi in plebem: Hierusalem sine dubio superna prophetatur, cuius Deus ipse praemium est, eumque habere atque ipsius esse summum ibi est atque totum bonum. Ad utramque vero pertinet hoc ipsum, quod Hierusalem dicitur Dei civitas, et in ea prophetatur futura domus Dei, eaque prophetia videtur impleri, cum Salomon rex aedificat illud nobilissimum templum. Haec enim et in terrena Hierusalem secundum historiam contigerunt, et caelestis Hierusalem figurae fuerunt. Quod genus prophetiae ex utroque veluti compactum atque commixtum in libris veteribus canonicis, quibus rerum gestarum narrationes continentur, valet plurimum multumque exercuit et exercet ingenia scrutantium litteras sacras, ut, quod historice praedictum completumque legitur in semine Abrahae secundum carnem, etiam in semine Abrahae secundum fidem quid implendum allegorice significet inquiratur; in tantum ut quibusdam visum sit nihil esse in eisdem libris vel praenuntiatum et effectum, vel effectum, quamvis non praenuntiatum, quod non insinuet aliquid ad supernam civitatem Dei eiusque filios in hac vita peregrinos figurata significatione referendum. Et si hoc ita est, iam bipertita, non tripertita erunt eloquia prophetarum, vel potius illarum scripturarum omnium, quae veteris instrumenti appellatione censentur. Nihil enim erit

9) Hierem. 31, 31 sqq.; Hebr. 8, 8 sqq.

---

6 dando] dabo a^2v ‖ 15 aedificauit *R* ‖ 29 et *A*; Sed *BF Gabegpv*

illic, quod ad Hierusalem terrenam tantum pertineat, si, quidquid ibi de illa vel propter illam dicitur atque completur, significat aliquid, quod etiam ad Hierusalem caelestem allegorica praefiguratione referatur; sed erunt sola duo genera, unum quod ad Hierusalem liberam, alterum quod ad utramque pertineat. Mihi autem sicut multum videntur errare, qui nullas res gestas in eo genere litterarum aliquid aliud praeter id, quod eo modo gestae sunt, significare arbitrantur, ita multum audere, qui prorsus ibi omnia significationibus allegoricis involuta esse contendunt. Ideo tripertita, non bipertita esse dixi. Hoc enim existimo, non tamen culpans eos, qui potuerint illic de quacumque re gesta sensum intellegentiae spiritalis exsculpere, servata dumtaxat primitus historiae veritate. Ceterum quae ita dicuntur, ut rebus humanitus seu divinitus gestis sive gerendis convenire non possint, quis fidelis dubitet non esse inaniter dicta? Quis ea non ad intellegentiam spiritalem revocet, si possit, aut ab eo qui potest revocanda esse fateatur?

Caput IV.

De praefigurata commutatione Israelitici regni et sacerdotii et de his, quae Anna, mater Samuelis, personam gerens ecclesiae prophetavit.

Procursus igitur civitatis Dei ubi pervenit ad regum tempora, quando David Saule reprobato ita regnum primus obtinuit, ut eius deinde posteri in terrena Hierusalem diuturna successione regnarent, dedit figuram, re gesta significans atque praenuntians, quod non est praetereundum silentio, de rerum mutatione futurarum, quod adtinet ad duo testamenta, vetus et novum, ubi sacerdotium regnumque mutatum est per sacerdotem eundemque regem

29 de *om. B*

novum ac sempiternum, qui est Christus Iesus. Nam et Heli sacerdote reprobato substitutus in Dei servitium Samuel simul officium functus sacerdotis et iudicis, et Saule abiecto rex David fundatus in regno hoc quod dico figuraverunt. Mater quoque ipsa Samuelis Anna, quae prius fuit sterilis et posteriore fecunditate laetata est, prophetare aliud non videtur, cum gratulationem suam Domino fundit exultans, quando eundem puerum natum et ablactatum Deo reddit eadem pietate, qua voverat. Dicit enim: *Confirmatum est cor meum in Domino, exaltatum est cornum meum in Deo meo. Dilatatum est super inimicos meos os meum, laetata sum in salutari tuo. Quoniam non est sanctus sicut Dominus, et non est iustus sicut Deus noster; non est sanctus praeter te. Nolite gloriari et nolite loqui excelsa, neque procedat magniloquium de ore vestro. Quoniam Deus scientiarum Dominus, et Deus praeparans adinventiones suas. Arcum potentium fecit infirmum, et infirmes praecincti sunt virtutem; pleni panibus minorati sunt, et esurientes transierunt terram. Quia sterilis peperit septem, et multa in filiis infirmata est. Dominus mortificat et vivificat, deducit ad inferos et reducit. Dominus pauperes facit et ditat, humiliat et exaltat. Suscitat a terra pauperem et de stercore erigit inopem, ut conlocet eum cum potentibus populi, et sedem gloriae hereditatem dans eis; dans votum voventi, et benedixit annos iusti, quoniam non in virtute potens est vir. Dominus infirmum faciet adversarium suum, Dominus sanctus. Non glorietur prudens in prudentia sua, et non glorietur potens in poten-*

---

2 seruitium R^1 *(251, 25; 37, 3; 385, 18; lib. 7 c. 32)*; ministerium R^2 *in marg. rell. v* ‖ 3 officium R^1*AFGaeg*; officio *v* ‖ 9 reddit *RGbev*; reddidit *AFagp* ‖ 10 exaltatum *Regp sec. Graec.*; et exalt. *AFGabv* ‖ 11 cornum R^1*AF (cf. 227, 4; Neue-Wag.*[3] *I p. 526 sq.; Lucif. 17, 16; 239, 1; 11 H.)*; cornu R^2*Gab*^{2}*egpv* ‖ 12 os meum super in. m. *A sec. cod. Alex.* ‖ 15 gloriari *RAabep*; gloriari superbe *Fgv* ‖ 18 infirmes *RAb*^{1} *(cf. Lucif. 231, 16; 286, 2 H.; fragm. Fris. Hebr. 6, 12)*; infirmi *FGab*^{2}*egpv; cf. 204, 23; 206, 8* ‖ uirtutem (δύναμιν) *RF (204, 24; 238, 4)*; uirtute *Av* ‖ 24 principibus *RG Vulg.; sed cf. 208, 21* ‖ 28 suum] eius *F (209, 5 sqq.)*

tia sua, et non glorietur dives in divitiis suis; sed in hoc glorietur, qui gloriatur, intellegere et scire Dominum et facere iudicium et iustitiam in medio terrae. Dominus ascendit in caelos et tonuit; ipse iudicabit extrema terrae, quia iustus est; et dat virtutem regibus nostris, et exaltabit cornum christi sui.

Itane vero verba haec unius putabuntur esse mulierculae, de nato sibi filio gratulantis? Tantumne mens hominum a luce veritatis aversa est, ut non sentiat supergredi modum feminae huius dicta quae fudit? Porro qui rebus ipsis, quae iam coeperunt etiam in hac terrena peregrinatione compleri, convenienter movetur, nonne intendit et aspicit et agnoscit per hanc mulierem, cuius etiam nomen, id est Anna, gratia eius interpretatur, ipsam religionem Christianam, ipsam civitatem Dei, cuius rex est et conditor Christus, ipsam postremo Dei gratiam prophetico spiritu sic locutam, a qua superbi alienantur, ut cadant, qua humiles implentur, ut surgant, quod maxime hymnus iste personuit? Nisi quisquam forte dicturus est nihil istam prophetasse mulierem, sed Deum tantummodo propter filium, quem precata inpetravit, exultanti praedicatione laudasse. Quid ergo sibi vult quod ait: *Arcum potentium fecit infirmum, et infirmi praecincti sunt virtute; pleni panibus minorati sunt, et esurientes transierunt terram; quia sterilis peperit septem, et multa in filiis infirmata est?* Numquid septem ipsa pepererat, quamvis sterilis fuerit? Unicum habebat, quando ista dicebat; sed nec postea septem peperit, sive sex, quibus septimus esset ipse Samuel, sed tres mares et duas feminas. Deinde in illo populo cum adhuc nemo regnaret, quod in extremo posuit: *Dat virtutem regibus nostris,*

3) Hierem. 9, 23 sq. 6) 1. Sam. 2, 1 sqq.

2 scire et intell. *A* ‖ 4 et ipse *AGbg* ‖ 6 exaltauit *AGbe* ‖ cornum $R^1 A$; cornu $R^2 FGabegpv$ ‖ 14 etiam *om.* *R* ‖ 23 uirtutem *AF* (*203, 18; 206, 9; 12*); uirtutes e^1

et exaltabit cornum christi sui, unde dicebat, si non prophetabat?

Dicat ergo ecclesia Christi, civitas regis magni, gratia plena, prole fecunda, dicat quod tanto ante de se prophetatum per os huius piae matris agnoscit: *Confirmatum est cor meum in Domino, exaltatum est cornum meum in Deo meo.* Vere confirmatum cor et cornu vere exaltatum, quia non in se, sed in Domino Deo suo. *Dilatatum est super inimicos meos os meum;* quia et in angustiis pressurarum sermo Dei non est adligatus nec in praeconibus adligatis. *Laetata sum*, inquit, *in salutari tuo.* Christus est iste Iesus, quem Simeon, sicut in evangelio legitur, senex amplectens parvum, agnoscens magnum: *Nunc*, inquit, *dimittis, Domine, servum tuum in pace, quoniam viderunt oculi mei salutare tuum.* Dicat itaque ecclesia: *Laetata sum in salutari tuo; quoniam non est sanctus, sicut Dominus, et non est iustus, sicut Deus noster;* tamquam sanctus et sanctificans, iustus et iustificans. *Non est sanctus praeter te*, quia nemo fit nisi abs te. Denique sequitur: *Nolite gloriari et nolite loqui excelsa, neque exeat magniloquium de ore vestro; quoniam Deus scientiarum Dominus.* Ipse vos scit, et ubi nemo scit; quoniam *qui putat se aliquid esse, cum nihil sit, se ipsum seducit.* Haec dicuntur adversariis civitatis Dei ad Babyloniam pertinentibus, de sua virtute praesumentibus, in se, non in Domino gloriantibus; ex quibus sunt etiam carnales Israelitae, terrenae Hierusalem cives terrigenae, qui, ut dicit apostolus, *ignorantes Dei iustitiam* (id est, quam dat homini Deus, qui solus est iustus atque iustificans) *et suam volentes constituere* (id est velut a se sibi partam, non ab illo inpertitam) *iustitiae Dei non*

15) Lc. 2, 29 sq. 24) Gal. 6, 3.

1 exaltauit *AGbe* ‖ cornum R^1F; cornu R^2A *rell.* *v* ‖ 6 exaltatum *R (203, 10)*; et exalt. *AFGv* ‖ cornum *RAF*; cor b^1; cornu *Gv* ‖ 7 est cor *Ge* ‖ cornu *Rv*; cornum *F* ‖ confirmatum est cornū uere exaltatum est (*omisso* cor et) *A* ‖ 14 inq. dimittis *scripsi* (= ἀπολύεις; *cf. l. 22 c. 29*); inq. dimittes *RA*; dimittes inq. bg^1; dimittis inq. $FGaeg^2pv$ ‖ 20 gloriari $RFGab^1egp$; gl. superbe Ab^2v ‖ 30 statuere *AF* ‖ 31 partam *Agpv*; paratam *RGabe*; factam *F*

sunt subiecti, utique quia superbi, de suo putantes, non de Dei, posse placere se Deo, qui est Deus scientiarum atque ideo et arbiter conscientiarum, ibi videns cogitationes hominum, quoniam vanae sunt, si hominum sunt et ab illo non sunt. *Et praeparans,* inquit, *adinventiones suas.* Quas adinventiones putamus, nisi ut superbi cadant et humiles surgant? Has quippe adinventiones exequitur dicens: *Arcus potentium infirmatus est, et infirmi praecincti sunt virtute.* Infirmatus est arcus, id est intentio eorum, qui tam potentes sibi videntur, ut sine Dei dono atque adiutorio humana sufficientia divina possint implere mandata, et praecinguntur virtute, quorum interna vox est: *Miserere mei, Domine, quoniam infirmus sum.*

Pleni panibus, inquit, *minorati sunt, et esurientes transierunt terram.* Qui sunt intellegendi pleni panibus, nisi idem ipsi quasi potentes, id est Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei? Sed in eo populo ancillae filii minorati sunt (quo verbo minus quidem Latine, bene tamen expressum est, quod ex maioribus minores facti sunt), quia et in ipsis panibus, id est divinis eloquiis, quae Israelitae soli tunc ex omnibus gentibus acceperunt, terrena sapiunt. Gentes autem, quibus lex illa non erat data, postea quam per novum testamentum ad eloquia illa venerunt, multum esuriendo terram transierunt, quia in eis non terrena, sed caelestia sapuerunt. Et hoc velut quaereretur causa cur factum sit: *Quia sterilis,* inquit, *peperit septem, et multa in filiis infirmata est.* Hic totum quod prophetabatur eluxit agnoscentibus numerum septenarium, quo est universae ecclesiae significata perfectio. Propter quod et Iohannes apostolus ad septem scribit ecclesias, eo modo se ostendens ad unius plenitudinem scribere; et in proverbiis Salomonis hoc antea praefigurans

1) Rom. 10, 3. 4) Ps. 93, 11. 13) Ps. 6, 3. 17) Rom. 3, 2. 30) Apoc. 1, 4.

18 latine *A*ⁿ; latino *RFGabegpv* || 29 quod *e*¹*g*

Sapientia *aedificavit sibi domum et suffulsit columnas septem.* Sterilis enim erat in omnibus gentibus Dei civitas, antequam iste fetus, quem cernimus, oreretur. Cernimus etiam, quae multa in filiis erat, nunc infirmatam Hierusalem terrenam; quoniam quicumque filii liberae in ea erant, virtus eius erant; nunc vero ibi quoniam littera est et spiritus non est, amissa virtute infirmata est.

Dominus mortificat et vivificat; mortificavit illam, quae multa erat in filiis, et vivificavit hanc sterilem, quae peperit septem. Quamvis commodius possit intellegi eosdem vivificare, quos mortificaverit. Id enim velut repetivit addendo: *Deducit ad inferos et reducit.* Quibus enim dicit apostolus: *Si mortui estis cum Christo, quae sursum sunt quaerite, ubi Christus est in dextera Dei sedens,* salubriter utique mortificantur a Domino; quibus adiungit: *Quae sursum sunt sapite, non quae super terram;* ut ipsi sint illi, qui *esurientes transierunt terram. Mortui enim estis,* inquit; ecce quo modo salubriter mortificat Deus; deinde sequitur: *Et vita vestra abscondita est cum Christo in Deo;* ecce quo modo eosdem ipsos vivificat Deus. Sed numquid eosdem deduxit ad inferos et reduxit? Hoc utrumque sine controversia fidelium in illo potius videmus impletum, capite scilicet nostro, cum quo vitam nostram in Deo apostolus dixit absconditam. Nam qui *proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum,* isto modo utique mortificavit eum; et quia resuscitavit a mortuis, eundum rursus vivificavit. Et quia in prophetia vox eius agnoscitur: *Non derelinques animam meam in inferno,* eundem deduxit ad inferos et reduxit. Hac eius paupertate ditati sumus. *Dominus* enim *pauperes facit*

2) Prov. 9, 1. 20) Col. 3, 1 sqq. 25) Rom. 8, 32. 29) Ps. 15, 10.

---

3 oreretur *RAFg (195, 24)*; oriretur *Gabepv* ‖ 13 mort. estis] *Rom. 6, 8; cf. lib. 18 c. 28; l. 20 c. 10* ‖ 24 qui *RAGabe*; cui *F*; cum *gpv Hoffm.* ‖ 30 facit et ditat] et diuites facit *A*

et ditat. Nam quid hoc sit ut sciamus, quod sequitur audiamus: *Humiliat et exaltat;* utique superbos humiliat et humiles exaltat. Quod enim alibi legitur: *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam,* hoc totus habet sermo huius, cuius nomen interpretatur gratia eius.

Iam vero quod adiungitur: *Suscitat a terra pauperem,* de nullo melius quam de illo intellego, qui *propter nos pauper factus est, cum dives esset, ut eius paupertate,* sicut paulo ante dictum est, *ditaremur.* Ipsum enim de terra suscitavit tam cito, ut caro eius non videret corruptionem. Nec illud ab illo alienabo, quod additum est: *Et de stercore erigit inopem.* Inops quippe idem, qui pauper; stercus vero, unde erectus est, rectissime intelleguntur persecutores Iudaei, in quorum numero cum se dixisset apostolus ecclesiam persecutum: *Quae mihi fuerunt,* inquit, *lucra, haec propter Christum damna esse duxi; nec solum detrimenta, verum etiam stercora existimavi esse, ut Christum lucri facerem.* De terra ergo suscitatus est ille supra omnes divites pauper, et de illo stercore erectus est supra omnes opulentos ille inops, ut sedeat *cum potentibus populi,* quibus ait: *Sedebitis super duodecim sedes. Et sedem gloriae hereditatem dans eis;* dixerant enim potentes illi: *Ecce nos dimisimus omnia et secuti sumus te.* Hoc votum potentissime voverant. Sed unde hoc eis, nisi ab illo, de quo hic continuo dictum est: *Dans votum voventi?* Alioquin ex illis essent potentibus, quorum infirmatus est arcus. *Dans,* inquit, *votum voventi.* Non enim Domino quisquam quicquam rectum voveret, nisi qui ab illo acciperet quod voveret. Sequitur: *Et benedixit annos iusti,* ut cum illo scilicet sine fine vivat, cui dictum est: *Et anni tui non deficient.* Ibi enim stant anni, hic autem transeunt, immo pereunt; antequam veniant enim, non sunt; cum autem venerint, non erunt, quia cum suo fine veniunt. Horum autem duorum, id

4) Iac. 4, 6. 9) 2. Cor. 8, 9. 12) Ps. 112, 7. 18) Phil. 3, 7 sq. 22) Mt. 19, 28. 24) Mt. 19, 27. 31) Ps. 101, 28.

28 rectae *F*

est *dans votum voventi*, et *benedixit annos iusti*, unum est quod facimus, alterum quod sumimus. Sed hoc alterum Deo largitore non sumitur, nisi cum ipso adiutore primum illud efficitur: *Quia non in virtute potens est vir. Dominus infirmum faciet adversarium eius;* illum scilicet, qui homini voventi invidet et resistit, ne valeat implere quod vovit. Potest ex ambiguo Graeco intellegi et *adversarium suum.* Cum enim Dominus possidere nos coeperit, profecto adversarius, qui noster fuerat, ipsius fit et vincetur a nobis, sed non viribus nostris, *quia non in virtute potens est vir. Dominus* ergo *infirmum faciet adversarium suum, Dominus sanctus;* ut vincatur a sanctis, quos Dominus sanctus sanctorum efficit sanctos.

Ac per hoc *non glorietur prudens in sua prudentia, et non glorietur potens in sua potentia, et non glorietur dives in divitiis suis; sed in hoc glorietur, qui gloriatur, intellegere et scire Dominum et facere iudicium et iustitiam in medio terrae.* Non parva ex parte intellegit et scit Dominum, qui intellegit et scit etiam hoc a Domino sibi dari, ut intellegat et sciat Dominum. *Quid enim habes,* ait apostolus, *quod non accepisti? Si autem et accepisti, quid gloriaris, quasi non acceperis?* id est, quasi a te ipso tibi sit, unde gloriaris. Facit autem iudicium et iustitiam, qui recte vivit. Recte autem vivit, qui obtemperat praecipienti Deo; et *finis praecepti,* id est, ad quod refertur praeceptum, *caritas est de corde puro et conscientia bona et fide non ficta.* Porro ista *caritas,* sicut Iohannes apostolus testatur, *ex Deo est.* Facere igitur iudicium et iustitiam ex Deo est. Sed quid est: *In medio terrae?* Neque enim non debent facere iudicium et iustitiam qui habitant in extremis terrae. Quis hoc dixerit? Cur ergo additum est: *In medio terrae?* Quod si non adderetur et tantummodo diceretur: *Facere*

22) 1. Cor. 4, 7. 27) 1. Tim. 1, 5. 28) 1. Io. 4, 7.

9 fit et uincetur R^1p; fit et uincitur R^2AFegv; fiet et uincetur *Gab* || 13 effecit *v* || 32 in med. terr.] *1. Sam. 2, 10 (LXX)*

iudicium et iustitiam, magis hoc praeceptum ad utrosque homines pertineret, et mediterraneos et maritimos. Sed ne quisquam putaret post finem vitae, quae in hoc agitur corpore, superesse tempus iudicium iustitiamque faciendi, quam dum esset in carne non fecit, et sic divinum evadi posse iudicium: *in medio terrae* mihi videtur dictum „cum quisque vivit in corpore“. In hac quippe vita suam terram quisque circumfert, quam moriente homine recipit terra communis, resurgenti utique redditura. Proinde *in medio terrae*, id est, cum anima nostra isto terreno clauditur corpore, faciendum est iudicium atque iustitia, quod nobis prosit in posterum, quando *recipit quisque secundum ea, quae per corpus gessit, sive bonum sive malum. Per corpus* quippe ibi dixit apostolus per tempus, quo vixit in corpore. Neque enim si quis maligna mente atque impia cogitatione blasphemet neque id ullis membris corporis operetur, ideo non erit reus, quia id non motu corporis gessit, cum hoc per illud tempus gesserit, quo gessit et corpus. Isto modo congruenter intellegi potest etiam illud, quod in psalmo legitur: *Deus autem rex noster ante saecula operatus est salutem in medio terrae;* ut Dominus Iesus accipiatur Deus noster, qui est ante saecula, quia per ipsum facta sunt saecula, operatus salutem nostram in medio terrae, cum Verbum caro factum est et terreno habitavit in corpore.

Deinde postea quam prophetatum est in his verbis Annae, quo modo gloriari debeat, qui gloriatur, non in se utique, sed in Domino, propter retributionem, quae in die iudicii futura est: *Dominus ascendit,* inquit, *in caelos et tonuit; ipse iudicabit extrema terrae, quia iustus est.* Prorsus ordinem tenuit confessionis fidelium. Ascendit enim in caelum Dominus Christus, et inde venturus est ad vivos et mortuos iudicandos. Nam *quis ascendit,* sic-

13) 2. Cor. 5, 10. 22) Ps. 73, 12. 25) Io. 1, 14.

5 cum *R* ‖ 8 recepit Ae^{1}; recipiet e^{2}; recipet *F* ‖ 12 recipiet $Gabe^{2}v$ ‖ 22 qui est *om. R*

ut dicit apostolus, *nisi qui et descendit in inferiores partes terrae? Qui descendit, ipse est et qui ascendit super omnes caelos, ut adimpleret omnia.* Per nubes ergo suas tonuit, quas sancto Spiritu cum ascendisset implevit. De quibus ancillae Hierusalem, hoc est ingratae vineae, comminatus est apud Esaiam prophetam, ne pluant super eam imbrem. Sic autem dictum est: *Ipse iudicabit extrema terrae,* ac si diceretur: „Etiam extrema terrae." Non enim alias partes non iudicabit, qui omnes homines procul dubio iudicabit. Sed melius intelleguntur extrema terrae extrema hominis; quoniam non iudicabuntur, quae in melius vel in deterius medio tempore commutantur, sed in quibus extremis inventus fuerit, qui iudicabitur. Propter quod dictum est: *Qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit.* Qui ergo perseveranter facit iudicium et iustitiam in medio terrae, non damnabitur, cum iudicabuntur extrema terrae. *Et dat,* inquit, *virtutem regibus nostris;* ut non eos iudicando condemnet. Dat eis virtutem, qua carnem sicut reges regant et in illo mundum, qui propter eos fudit sanguinem, vincant. *Et exaltabit cornum christi sui.* Quo modo Christus exaltabit cornum christi sui? De quo enim supra dictum est: *Dominus ascendit in caelos,* et intellectus est Dominus Christus: ipse, sicut hic dicitur, *exaltabit cornum christi sui.* Quis ergo est christus Christi? An cornum exaltabit uniuscuiusque fidelis sui, sicut ista ipsa in principio huius hymni ait: *Exaltatum est cornum meum in Deo meo?* Omnes quippe unctos eius chrismate recte christos possumus dicere; quod tamen totum cum suo capite corpus unus est Christus. Haec Anna prophetavit, Samuelis mater, sancti viri multumque laudati; in quo quidem tunc figurata est mutatio veteris sacerdotii et nunc impleta, quando infirmata est quae multa erat in

3) Eph. 4, 9 sq. 7) Esai. 5, 6. 15) Mt. 10, 22.

1 et *om. Fg* ‖ 21, 22, 24 cornum *AF*; cornu *Rv* ‖ 25 christus christi *RAFp*; christus christi sui *Gabegv* ‖ cornum *A* ‖ 27 cornum *AF*; cornu *Rv*

filiis, ut novum haberet in Christo sacerdotium sterilis, quae peperit septem.

Caput V.

De his, quae ad Heli sacerdotem homo Dei prophetico locutus est spiritu, significans sacerdotium, quod secundum Aaron institutum fuerat, auferendum.

Sed hoc evidentius ad ipsum Heli sacerdotem missus loquitur homo Dei, cuius quidem nomen tacetur, sed intellegitur officio ministerioque suo sine dubitatione propheta. Sic enim scriptum est: *Et venit homo Dei ad Heli et dixit: Haec dicit Dominus: Revelatus revelatus sum ad domum patris tui, cum essent in terra Aegypti servi in domo Pharao; et elegi domum patris tui ex omnibus sceptris Israel mihi sacerdotio fungi, ut ascenderent ad altare meum et incenderent incensum et portarent Ephod; et dedi domui patris tui omnia, quae sunt ignis filiorum Israel, in escam. Et ut quid respexisti in incensum meum et in sacrificium meum inpudenti oculo et glorificasti filios tuos super me, benedicere primitias omnis sacrificii in Israel in conspectu meo? Propter hoc haec dicit Dominus Deus Israel: Dixi: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me usque in aeternum. Et nunc dicit Dominus: Nequaquam, sed glorificantes me glorificabo, et qui spernit me, spernetur. Ecce dies veniunt, et exterminabo semen tuum et semen domus patris tui, et non erit tibi senior in domo mea omnibus diebus, et virum exterminabo tibi ab altari meo, ut deficiant oculi eius et defluat anima eius; et omnis qui superaverit domus tuae, decident in gladio virorum. Et hoc tibi signum, quod veniet super*

11 reuelatus reuelatus *Rg sec. Graec.*; reuelans reuelatus *Ab*[2]*v*; reuelatus *FGab*[1]*ep* ‖ 13 pharao *Feg (214, 7)*; pharoo *G*; pharaonis *RAFabpv* ‖ 20 omnis] nominis *RAFGabegp* ‖ 29 decident *RFGabg sec. Graec.*; decidet *Aepv*

duos filios tuos hos, Ophni et Phinees: una die morientur ambo. Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia, quae in corde meo et quae in anima mea, faciat; et aedificabo ei domum fidelem, et transibit coram Christo meo omnibus diebus. Et erit, qui superaverit in domo tua, veniet adorare ei obolo argenti dicens: Iacta me in unam partem sacerdotii tui manducare panem.

Non est ut dicatur ista prophetia, ubi sacerdotii veteris tanta manifestatione praenuntiata mutatio est, in Samuele fuisse completa. (Quamquam enim non esset de alia tribu Samuel, quam quae constituta fuerat a Domino, ut serviret altari, tamen non erat de filiis Aaron, cuius progenies fuerat deputata, unde fierent sacerdotes; ac per hoc in ea quoque re gesta eadem mutatio quae per Christum Iesum futura fuerat adumbrata est, et ad vetus testamentum proprie, figurate vero pertinebat ad novum prophetia facti etiam ipsa, non verbi, id scilicet facto significans, quod verbo ad Heli sacerdotem dictum est per prophetam.) Nam fuerunt postea sacerdotes ex genere Aaron, sicut Sadoc et Abiathar, regnante David, et alii deinceps, antequam tempus veniret, quo ista, quae de sacerdotio mutando tanto ante praedicta sunt, effici per Christum oportebat. Quis autem nunc fideli oculo haec intuens non videat esse completa? Quando quidem nullum tabernaculum, nullum templum, nullum altare, nullum sacrificium et ideo nec ullus sacerdos remansit Iudaeis, quibus, ut de semine Aaron ordinaretur, in Dei fuerat lege mandatum. Quod et hic commemoratum est illo dicente propheta: *Haec dicit Dominus Deus Israel: Dixi: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me usque in aeternum. Et nunc dicit Dominus: Nequaquam,*

7) 1. Sam. 2, 27 sqq. 12) Aug. Retract. lib. 2 c. 43. 20) 2. Sam. 15, 24.

10 non esset] sit *Ab* (*om.* non) || 11 quam] non de tribu leui *Ab* || 12 tamen non erat] et ideo nec *A (sed cf. vol. I, 2, 11)* || 13 ac per hoc] tamen *A* || 20 Sadoch *Gab*^{2}*ev*

sed glorificantes me glorificabo, et qui me spernit, spernetur. Quod enim nominat domum patris eius, non eum de proximo patre dicere, sed de illo Aaron, qui primus sacerdos est institutus, de cuius progenie ceteri sequerentur, superiora demonstrant, ubi ait: *Revelatus sum ad domum patris tui, cum essent in terra Aegypti servi in domo Pharao, et elegi domum patris tui ex omnibus sceptris Israel mihi sacerdotio fungi.* Quis patrum fuit huius in illa Aegyptia servitute, unde cum liberati essent, electus est ad sacerdotium, nisi Aaron? De huius ergo stirpe isto loco dixit futurum fuisse, ut non essent ulterius sacerdotes; quod iam videmus impletum. Vigilet fides, praesto sunt res, cernuntur, tenentur et videre nolentium oculis ingeruntur. *Ecce,* inquit, *dies veniunt, et exterminabo semen tuum et semen domus patris tui, et non erit tibi senior in domo mea omnibus diebus, et virum exterminabo tibi ab altari meo, ut deficiant oculi eius et defluat anima eius.* Ecce dies, qui praenuntiati sunt, iam venerunt. Nullus sacerdos est secundum ordinem Aaron; et quicumque ex eius genere est homo, cum videt sacrificium Christianorum toto orbe pollere, sibi autem honorem illum magnum esse subtractum, deficiunt oculi eius et defluit anima eius tabe maeroris.

Proprie autem ad huius domum Heli, cui haec dicebantur, quod sequitur pertinet: *Et omnis qui superaverit domus tuae, decident in gladio virorum. Et hoc tibi signum, quod veniet super duos filios tuos hos, Ophni et Phinees: uno die morientur ambo.* Hoc ergo signum factum est mutandi sacerdotii de domo huius, quo signo significatum est mutandum sacerdotium domus Aaron. Mors quippe filiorum huius significavit mortem non hominum, sed ipsius sacerdotii de filiis Aaron. Quod autem sequitur, ad illum iam pertinet sacerdotem, cuius figuram

7 pharao *RAFeg*; pharoo *G*; pharaonis *abpv* ‖ 26 decident *Fgp (212, 29; 215, 32)*; decidet *RAGabev* ‖ 28 uno die *R (213, 1)*; d. u. *AFG rell. v*

gessit huic succedendo Samuel. Proinde quae sequuntur, de Christo Iesu novi testamenti vero sacerdote dicuntur: *Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia quae in corde meo et quae in anima mea faciat; et aedificabo ei domum fidelem.* Ipsa est aeterna et superna Hierusalem. *Et transibit,* inquit, *coram Christo meo omnibus diebus. Transibit* dixit „conversabitur“; sicut superius dixerat de domo Aaron: *Dixi: Domus tua et domus patris tui transibunt coram me in aeternum.* Quod autem ait: *Coram Christo meo transibit,* de ipsa domo utique intellegendum est, non de illo sacerdote, qui est Christus ipse mediator atque salvator. Domus ergo eius coram illo transibit. Potest et *transibit* intellegi de morte ad vitam, *omnibus diebus,* quibus peragitur usque in finem saeculi huius ista mortalitas. Quod autem ait Deus: *Qui omnia quae in corde meo et quae in anima mea faciat:* non arbitremur habere animam Deum, cum sit conditor animae; sed ita hoc de Deo tropice, non proprie dicitur, sicut manus et pes et alia corporis membra. Et ne secundum hoc credatur homo in carnis huius effigie factus ad imaginem Dei, adduntur et alae, quas utique non habet homo, et dicitur Deo: *Sub umbra alarum tuarum proteges me;* ut intellegant homines de illa ineffabili natura, non propriis, sed translatis rerum vocabulis ista dici.

Quod vero adiungitur: *Et erit, qui superaverit in domo tua, veniet adorare ei,* non proprie de domo dicitur huius Heli, sed illius Aaron, de qua usque ad adventum Iesu Christi homines remanserunt, de quo genere etiam nunc usque non desunt. Nam de illa domo huius Heli iam supra dictum erat: *Et omnis qui superaverit domus tuae, decident in gladio virorum.* Quo modo ergo

23) Ps. 16, 8.

---

19 pes *RFagp*; pedes *AGbev* ‖ 23 proteges *R¹AFep* (σκεπάσεις); protege *Gabgv* ‖ 32 decident *RFbgp*; decidet *AGaev*

hic vere dici potuit: *Et erit, qui superaverit in domo tua, veniet adorare ei,* si illud est verum, quod ultore gladio nemo inde superarit? nisi quia illos intellegi voluit, qui pertinent ad stirpem, sed illius totius sacerdotii secundum ordinem Aaron. Ergo si de illis est praedestinatis reliquiis, de quibus alius propheta dixit: *Reliquiae salvae fient* (unde et apostolus: *Sic ergo,* inquit, *et in hoc tempore reliquiae per electionem gratiae factae sunt*), quia de talibus reliquiis bene intellegitur esse, de quo dictum est: *Qui superaverit in domo tua:* profecto credit in Christum; sicut temporibus apostolorum ex ipsa gente plurimi crediderunt, neque nunc desunt, qui, licet rarissime, tamen credant; et impletur in eo quod hic iste homo Dei continuo secutus adiunxit: *Veniet adorare ei obolo argenti.* Cui adorare, nisi summo illi sacerdoti, qui et Deus est? Neque enim in illo sacerdotio secundum ordinem Aaron ad hoc veniebant homines ad templum vel altare Dei, ut sacerdotem adorarent. Quid est autem quod ait: *Obolo argenti,* nisi brevitate verbi fidei, de quo commemorat apostolus dictum: *Verbum consummans et brevians faciet Dominus super terram?* Argentum autem pro eloquio poni psalmus testis est, ubi canitur: *Eloquia Domini eloquia casta, argentum igne examinatum.*

Quid ergo dicit iste, qui venit adorare sacerdoti Dei et sacerdoti Deo? *Iacta me in partem sacerdotii tui, manducare panem.* Nolo in patrum meorum conlocari honore, qui nullus est; iacta me in partem sacerdotii tui. *Elegi enim abiectus esse in domo Dei;* qualecumque et quantulumcumque membrum esse cupio sacerdotii tui. Sacerdotium quippe hic ipsam plebem dicit, cuius plebis

7) Esai. 10, 22. 9) Rom. 11, 5. 22) Rom. 9, 28; Esai. 10, 23. 24) Ps. 11, 7. 29) Ps. 83, 11.

---

3 superarit *g*; superauerit *R*; superaret *G*; super/erit *b*; supererit *AFaepv* ‖ 8 factae R^1A^1Fg; saluae (*om.* factae) *b*; saluae factae R^2A^2Gaepv ‖ 10 de quo] quod R^1 ‖ 13 in eo *RAFGabep*; in eis *gv* ‖ 26 in partem *mss*; in unam partem *v*; *cf. 217, 13; aliter 213, 7*

ille sacerdos est mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus. Cui plebi dicit apostolus Petrus: *Plebs sancta, regale sacerdotium.* Quamvis nonnulli „sacrificii tui" sint interpretati, non „sacerdotii tui"; quod nihilo minus eundem significat populum Christianum. Unde dicit apostolus Paulus: *Unus panis, unum corpus multi sumus.* Quod ergo addidit: *Manducare panem,* etiam ipsum sacrificii genus eleganter expressit, de quo dicit sacerdos ipse: *Panis, quem ego dedero, caro mea est pro saeculi vita.* Ipsum est sacrificium; non secundum ordinem Aaron, sed secundum ordinem Melchisedech, qui legit, intellegat. Brevis itaque ista confessio et salubriter humilis, qua dicitur: *Iacta me in partem sacerdotii tui manducare panem;* ipse est obolus argenti, quia et breve est et eloquium Domini est habitantis in corde credentis. Quia enim dixerat superius, dedisse se cibos domui Aaron de victimis veteris testamenti, ubi ait: *Dedi domui patris tui omnia, quae sunt ignis filiorum Israel, in escam* (haec quippe fuerant sacrificia Iudaeorum): ideo hic dixit: *Manducare panem,* quod est in novo testamento sacrificium Christianorum.

Caput VI.

De Iudaico sacerdotio et regno, quae cum in aeternum dicantur statuta, non permanent, ut alia intellegantur, quorum spondetur aeternitas.

Cum igitur haec tanta tunc altitudine praenuntiata sint, tanta nunc manifestatione clarescant, non frustra tamen moveri quispiam potest ac dicere: Quo modo confidimus venire omnia, quae in libris illis ventura praedicta sunt, si hoc ipsum, quod ibi divinitus dictum est: *Domus tua et domus patris tui transibunt coram me in aeternum,* effectum habere non potuit? quoniam videmus illud

1) 1. Tim. 2, 5. 3) 1. Petr. 2, 9. 6) 1. Cor. 10, 17. 9) Io. 6, 51 (52). 32) 1. Sam. 2, 30 (LXX).

6 *post* sumus *Gab addunt*: et iterum exhibeatis inquit corpora uestra hostiam uiuam (*Rom. 12, 1*)

sacerdotium fuisse mutatum, et quod illi domui promissum est, nec sperari aliquando complendum, quia illud, quod ei reprobato mutatoque succedit, hoc potius praedicatur aeternum. Hoc qui dicit, nondum intellegit aut non recolit etiam ipsum secundum ordinem Aaron sacerdotium tamquam umbram futuri aeterni sacerdotii constitutum; ac per hoc, quando aeternitas ei promissa est, non ipsi umbrae ac figurae, sed ei, quod per ipsam adumbrabatur figurabaturque, promissum est. Sed ne putaretur ipsa umbra esse mansura, ideo etiam mutatio eius debuit prophetari.

Regnum quoque isto modo etiam Saulis ipsius, qui certe reprobatus atque reiectus est, futuri regni erat umbra in aeternitate mansuri. Oleum quippe illud, quo unctus est et ab eo chrismate christus est dictus, mystice accipiendum et magnum sacramentum intellegendum est; quod in eo tantum veneratus est ipse David, ut percusso corde pavitaverit, quando in tenebroso occultatus antro, quo etiam Saul urgente intraverat necessitate naturae, exiguam particulam vestis eius retrorsum latenter abscidit, ut haberet unde monstraret, quo modo ei pepercerit, cum posset occidere, atque ita suspicionem de animo eius, qua sanctum David putans inimicum suum vehementer persequebatur, auferret. Ne itaque reus esset tanti sacramenti in Saule violati, quia vel indumentum eius sic adtrectavit, extimuit. Ita enim scriptum est: *Et percussit cor David super eum, quia abstulit pinnulam chlamydis eius.* Viris autem, qui cum illo erant et, ut Saulem in manus suas traditum interimeret, suadebant: *Non mihi,* inquit, *contingat a Domino, si fecero hoc verbum domino meo christo Domini, inferre manum meam super eum; quia christus Domini est hic.* Huic ergo umbrae futuri non propter ipsam, sed propter illud, quod praefigurabat, tanta veneratio exhibebatur. Unde et illud, quod ait Sauli Samuel: *Quoniam non servasti mandatum meum, quod*

32) 1. Sam. 24, 6 sq.

mandavit tibi Dominus, quem ad modum nunc paraverat Dominus regnum tuum usque in aeternum super Israel: et nunc regnum tuum non stabit tibi, et quaeret Dominus sibi hominem secundum cor suum, et mandabit ei Dominus esse in principem super populum suum; quia non custodisti quae mandavit tibi Dominus, non sic accipiendum est, ac si ipsum Saulem Deus in aeternum praeparaverit regnaturum, et hoc postea noluerit servare peccanti (neque enim eum peccaturum esse nesciebat); sed praeparaverat regnum eius, in quo figura regni esset aeterni. Ideo addidit: *Et nunc regnum tuum non stabit tibi.* Stetit ergo et stabit, quod in illo significatum est; sed non huic stabit, quia non in aeternum ipse fuerat regnaturus, nec progenies eius, ut saltem per posteros alterum alteri succedentes videretur impleri quod dictum est: *In aeternum. Et quaeret*, inquit, *Dominus sibi hominem;* sive David sive ipsum Mediatorem significans testamenti novi, qui figurabatur in chrismate etiam, quo unctus est ipse David et progenies eius. Non autem quasi nesciat ubi sit, ita sibi hominem Deus quaerit; sed per hominem more hominum loquitur, quia et sic loquendo nos quaerit. Non solum enim Deo Patri, verum ipsi quoque Unigenito eius, qui venit quaerere quod perierat, usque adeo iam eramus noti, ut in ipso essemus electi ante constitutionem mundi. *Quaeret sibi* ergo dixit „suum habebit“. Unde in Latina lingua hoc verbum accipit praepositionem et „adquirit“ dicitur; quod satis apertum est quid significet. Quamquam et sine additamento praepositionis quaerere intellegatur adquirere; ex quo lucra vocantur et quaestus.

6) 1. Sam. 13, 13 sq. 24) Lc. 19, 10. 25) Eph. 1, 4.

---

22 uerum *mss*; verum etiam *v*

Caput VII.

De disruptione regni Israelitici, qua praefiguratur perpetua divisio Israelis spiritalis ab Israele carnali.

Rursus peccavit Saul per inoboedientiam, et rursus Samuel in verbo Domini ait illi: *Quia sprevisti verbum Domini, sprevit te Dominus, ut non sis rex super Israel.* Et rursus pro eodem peccato, cum id confiteretur Saul et veniam precaretur rogaretque Samuelem, ut reverteretur cum illo ad placandum Deum: *Non revertar,* inquit, *tecum; quia sprevisti verbum Domini, et spernet te Dominus, ne sis rex super Israel. Et convertit Samuel faciem suam, ut abiret; et tenuit Saul pinnulam diploidis eius et disrupit eam. Et dixit ad eum Samuel: Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu tua hodie et dabit proximo tuo bono super te, et dividetur Israel in duo; et non convertetur neque paenitebit eum; quoniam non est sicut homo, ut paeniteat eum; ipse minatur, et non permanet.* Iste, cui dicitur: *Spernet te Dominus, ne sis rex super Israel,* et: *Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu tua hodie,* quadraginta regnavit annos super Israel, tanto scilicet spatio temporis, quanto et ipse David, et audivit hoc primo tempore regni sui; ut intellegamus ideo dictum, quia nullus de stirpe eius fuerat regnaturus, et respiciamus ad stirpem David, unde exortus est secundum carnem mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus.

Non autem habet scriptura, quod in plerisque Latinis codicibus legitur: *Disrupit Dominus regnum Israel de manu tua;* sed sicut a nobis positum est inventum in Graecis: *Disrupit Dominus regnum ab Israel de manu*

18) 1. Sam. 15, 23 sqq. 26) 1. Tim. 2, 5.

---

10 spernet *AFapv*; spernit *g*; spreuit *RGbe (sed cf. 18)* ‖ 17 *uerba* ipse — permanet *(cf. 222, 6) non iam sunt in LXX* ‖ 18 spernit *RFegp* ‖ te *om. v* ‖ 19 *et* 30 disrumpet *Gae* ‖ 28 disrumpet *ae*

tua; ut hoc intellegatur *de manu tua,* quod est *ab Israel.* Populi ergo Israel personam figurate gerebat homo iste, qui populus regnum fuerat amissurus, Christo Iesu Domino nostro per novum testamentum non carnaliter, sed spiritaliter regnaturo. De quo cum dicitur: *Et dabit illud proximo tuo,* ad carnis cognationem id refertur; ex Israel enim Christus secundum carnem, unde et Saul. Quod vero additum est: *bono super te,* potest quidem intellegi „meliori te"; nam et quidam sic sunt interpretati; sed melius sic accipitur *bono super te,* ut, quia ille bonus est, ideo sit super te, iuxta illud aliud propheticum: *Donec ponam omnes inimicos tuos sub pedibus tuis;* in quibus est et Israel, cui suo persecutori regnum abstulit Christus; quamvis fuerit illic et Israel, in quo dolus non erat, quoddam quasi frumentum illarum palearum; nam utique inde erant apostoli, inde tot martyres, quorum prior Stephanus; inde tot ecclesiae, quas apostolus Paulus commemorat, in conversione eius magnificantes Deum.

De qua re non dubito intellegendum esse quod sequitur: *Et dividetur Israel in duo;* in Israel scilicet inimicum Christo et Israel adhaerentem Christo; in Israel ad ancillam et Israel ad liberam pertinentem. Nam ista duo genera primum simul erant, velut Abraham adhuc adhaereret ancillae, donec sterilis per Christi gratiam fecundata clamaret: *Eice ancillam et filium eius.* Propter peccatum quidem Salomonis regnante filio eius Roboam scimus Israel in duo fuisse divisum atque ita perseverasse, habentibus singulis partibus reges suos, donec illa gens tota a Chaldaeis esset ingenti vastatione subversa atque translata. Sed hoc quid ad Saulem, cum, si tale aliquid comminandum esset, ipsi David fuerit potius comminandum, cuius erat filius Salomon? Postremo nunc inter se gens Hebraea divisa non est, sed indifferenter in eiusdem

12) Ps. 109, 1. 15) Io. 1, 47. 19) Gal. 1, 24. 26) Gen. 21, 10. 28) 1. Reg. 12.

erroris societate dispersa per terras. Divisio vero illa, quam Deus sub persona Saulis, illius regni et populi figuram gerentis, eidem regno populoque minatus est, aeterna atque inmutabilis significata est per hoc, quod adiunctum est: *Et non convertetur neque paenitebit eum; quoniam non est sicut homo, ut paeniteat eum; ipse minatur, et non permanet;* id est, homo minatur, et non permanet; non autem Deus, quem non paenitet, sicut hominem. Ubi enim legitur, quod paeniteat eum, mutatio rerum significatur, inmutabili praescientia manente divina. Ubi ergo non paenitere dicitur, non mutare intellegitur..

Prorsus insolubilem videmus per haec verba prolatam divinitus fuisse sententiam de ista divisione populi Israel et omnino perpetuam. Quicumque enim ad Christum transierunt vel transeunt vel transibunt inde, non erant inde secundum Dei praescientiam, non secundum generis humani unam eandemque naturam. Prorsus quicumque ex Israelitis adhaerentes Christo perseverant in illo, numquam erunt cum eis Israelitis, qui eius inimici usque in finem vitae huius esse persistunt; sed in divisione, quae hic praenuntiata est, perpetuo permanebunt. Nihil enim prodest testamentum vetus de monte Sina in servitutem generans, nisi quia testimonium perhibet testamento novo. Alioquin, quamdiu legitur Moyses, velamen super corda eorum positum est; cum autem inde quisque transierit ad Christum, auferetur velamen. Transeuntium quippe intentio ipsa mutatur de vetere ad novum, ut iam non quisque intendat accipere carnalem, sed spiritalem felicitatem. Propter quod ipse magnus propheta Samuel, antequam unxisset regem Saul, quando exclamavit ad Dominum pro Israel, et exaudivit eum, et, cum offerret holocaustosim, accedentibus alienigenis ad pugnam contra populum Dei tonuit Dominus super eos, et confusi sunt et offenderunt coram Israel atque superati sunt: adsumpsit lapidem unum et statuit illum inter Massephat novam

23) Gal. 4, 24. 26) 2. Cor. 3, 15 sq.

et veterem, et vocavit nomen eius Abennezer, quod est Latine lapis adiutoris, et dixit: *Usque hoc adiuvit nos Dominus.* Massephat interpretatur intentio. Lapis ille adiutoris medietas est Salvatoris, per quem transeundum est a Massephat vetere ad novam, id est ab intentione, qua expectabatur in carnali regno beatitudo falsa carnalis, ad intentionem, qua per novum testamentum expectatur in regno caelorum beatitudo verissima spiritalis; qua quoniam nihil est melius, huc usque adiuvat Deus.

Caput VIII.

De promissionibus ad David in filio eius, quae nullatenus in Salomone, sed plenissime inveniuntur in Christo.

Iam nunc video esse monstrandum, quid ipsi David, qui Sauli successit in regnum, cuius mutatione finalis illa mutatio figurata est, propter quam divinitus cuncta dicta, cuncta conscripta sunt, Deus promiserit, quod ad rem qua de agimus pertinet. Cum regi David multa prospera provenissent, cogitavit facere Deo domum, templum illud scilicet excellentissime diffamatum, quod a rege Salomone filio eius postea fabricatum est. Hoc eo cogitante factum est verbum Domini ad Nathan prophetam, quod perferret ad regem. Ubi cum dixisset Deus, quod non ab ipso David sibi aedificaretur domus, neque per tantum tempus se mandasse cuiquam in populo suo, ut sibi fieret domus cedrina: *Et nunc,* inquit, *haec dices servo meo David: Haec dicit Dominus omnipotens: Accepi te de ovili ovium, ut esses in ducem super populum meum super Israel, et eram tecum in omnibus quibus ingrediebaris, et exterminavi omnes inimicos tuos a facie tua, et feci te nominatum secundum nomen magnorum, qui sunt super ter-*

3) 1. Sam. 7, 9 sqq. 21) 2. Sam. 7, 4.

2 hoc *R¹AFbg (cf. 161, 10; 12; lib. 3 c. 14)*; huc *R²Gaepv* ‖ 17 qua de *RFegv*; quam detegimus *A*¬ *(cf. Neue-Wag.³ II, 942)*; de qua *edd. meae priores, Hoffm.* ‖ 21 domini *RGabv* (ῥῆμα κυρίου); dei *AFegp* ‖ 27 super israel *RFb¹ep sec. Gr.*; super *om. AGab²*; in isr. *gv*

ram; et ponam locum populo meo Israel, et plantabo illum, et inhabitabit seorsum, et non sollicitus erit ultra; et non apponet filius iniquitatis humiliare eum, sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel; et requiem tibi dabo ab omnibus inimicis tuis, et nuntiabit tibi Dominus, quoniam domum aedificabis ipsi. Et erit, cum repleti fuerint dies tui, et dormies cum patribus tuis, et suscitabo semen tuum post te, qui erit de ventre tuo, et praeparabo regnum eius. Hic aedificabit mihi domum nomini meo, et dirigam thronum illius usque in aeternum. Ego ero illi in patrem, et ille erit mihi in filium. Et si venerit iniquitas eius, redarguam illum in virga virorum et in tactibus filiorum hominum; misericordiam autem meam non amoveam ab eo, sicut amovi, a quibus amovi a facie mea; et fidelis erit domus eius et regnum eius usque in aeternum coram me, et thronus eius erit erectus usque in aeternum.

Hanc tam grandem promissionem qui putat in Salomone fuisse completam, multum errat. Adtendit enim quod dictum est: *Hic aedificabit mihi domum,* quoniam Salomon templum illud nobilissimum struxit, et non adtendit: *Fidelis erit domus eius et regnum eius usque in aeternum coram me.* Adtendat ergo et aspiciat Salomonis domum plenam mulieribus alienigenis colentibus deos falsos et ipsum ab eis regem aliquando sapientem in eandem idolatriam seductum atque deiectum; et non audeat existimare Deum vel hoc promisisse mendaciter vel talem Salomonem domumque eius futuram non potuisse praescire. Non hinc autem deberemus ambigere, nec si non in Christo Domino nostro, qui factus est ex semine David secundum carnem, iam videremus ista compleri, ne vane atque inaniter hic alium aliquem requiramus, sicut car-

17) 2. Sam. 7, 8 sqq. 31) Rom. 1, 3.

8 pos te *R; itemque infra p. 226, 1; 6; cf. Neue-Wag.*[3] *II, 825* ‖ 11 eius *R (227, 10)* ‖ 12 si *RFpv*; cum *AGabeg* ‖ 15 a facie mea *RFv sec. Gr.*; a faciem meam *A*[1]; faciem meam *A*[2]*Gabegp* ‖ 21 nobilissimum *R (cf. 201, 15; 223, 19; 253, 30; 282, 10)*; nobile *rell. v* ‖ struxit *RFaep (cf. l. 3 c. 20 med.; l. 4* [illegible] instruxit *AGb*; exstruxit *gv (cf. 262, 12)* ‖ 26 idololatri

nales Iudaei. Nam et ipsi usque adeo filium, quem loco isto regi David promissum legunt, intellegunt non fuisse Salomonem, ut eo qui promissus est tanta iam manifestatione declarato adhuc mirabili caecitate alium sperare se dicant. Facta est quidem nonnulla imago rei futurae etiam in Salomone, in eo quod templum aedificavit et pacem habuit secundum nomen suum (Salomon quippe pacificus est Latine) et in exordio regni sui mirabiliter laudabilis fuit; sed eadem sua persona per umbram futuri praenuntiabat etiam ipse Christum Dominum, non exhibebat. Unde quaedam de illo ita scripta sunt, quasi de ipso ista praedicta sint, dum scriptura sancta etiam rebus gestis prophetans quodam modo in eo figuram deliniat futurorum. Nam praeter libros divinae historiae, ubi regnasse narratur, psalmus etiam septuagensimus primus titulo nominis eius inscriptus est; in quo tam multa dicuntur, quae omnino ei convenire non possunt, Domino autem Christo aptissima perspicuitate conveniunt, ut evidenter appareat, quod in illo figura qualiscumque adumbrata sit, in isto autem ipsa veritas praesentata. Notum est enim, quibus terminis regnum conclusum fuerat Salomonis; et tamen in eo psalmo legitur, ut alia taceam: *Dominabitur a mari usque ad mare et a flumine usque ad terminos orbis terrae*, quod in Christo videmus impleri. A flumine quippe dominandi sumpsit exordium, ubi baptizatus a Iohanne eodem monstrante coepit agnosci a discipulis, qui eum non solum magistrum, verum etiam Dominum appellaverunt.

Nec ob aliud vivente adhuc patre suo David regnare coepit Salomon, quod nulli regum illorum contigit, nisi ut hinc quoque satis eluceat non esse ipsum, quem prophetia ista praesignat, quae ad eius patrem loquitur dicens: *Et erit, cum repleti fuerint dies tui, et dormies*

24) Ps. 71, 8.

10 dom. nostrum ab^2v ‖ 13 deliniat *RAF*; diliniat *g*; delineat *v* ‖ 21 fuerit *v* ‖ 26 eo demonstrante *Geg; sed cf. 254, 23*

cum patribus tuis, et suscitabo semen tuum post te, qui erit de ventre tuo, et praeparabo regnum illius. Quo modo ergo propter id quod sequitur: *Hic aedificabit mihi domum,* iste Salomon putabitur prophetatus, et non potius propter id quod praecedit: *Cum repleti fuerint dies tui et dormies cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te,* alius pacificus intellegitur esse promissus, qui non ante, sicut iste, sed post mortem David praenuntiatus est suscitandus? Quamlibet enim longo interposito tempore Iesus Christus veniret, procul dubio post mortem regis David, cui sic est promissus, eum venire oportebat, qui aedificaret domum Deo, non de lignis et lapidibus, sed de hominibus, qualem illum aedificare gaudemus. Huic enim domui dicit apostolus, hoc est fidelibus Christi: *Templum enim Dei sanctum est, quod estis vos.*

Caput IX.

Quam similis in psalmo octogensimo octavo sit prophetia de Christo his, quae in regnorum libris Nathan prophetante promittuntur.

Propter quod et in psalmo octogensimo octavo, cuius est titulus: *Intellectus ipsi Aethan Israelitae,* commemorantur promissiones Dei factae regi David, et istis, quae in libro regnorum sunt posita, quaedam ibi similia dicuntur, sicut est: *Iuravi David servo meo: Usque in aeternum praeparabo semen tuum;* et iterum: *Tunc locutus es in aspectu filiis tuis et dixisti: Posui adiutorium super potentem, exaltavi electum de populo meo. Inveni David servum meum, in oleo sancto meo unxi eum. Manus enim mea auxiliabitur ei et bracchium meum confortabit eum. Non proficiet inimicus in eo et filius*

15) 1. Cor. 3, 17. 25) V. 4 sq.

18 natham *Ffg* ‖ 20 et octauo *Gabev* ‖ 21 aetham *F*[1] ‖ ezraitae *R*[2] ‖ 27 exalt. *RFg sec. Graec.*; et exalt. *AGabepv* ‖ 30 confortabit *Gabegpv*; confortauit *R Psalt. Veron.*; confirmauit *AF*

iniquitatis non nocebit eum. Et concidam inimicos eius a facie eius, et eos, qui oderunt eum, fugabo. Et veritas mea et misericordia mea cum illo, et in nomine meo exaltabitur cornum eius. Et ponam in mari manum eius et in fluminibus dexteram eius. Ipse invocabit me: Pater meus es tu, Deus meus et susceptor salutis meae. Et ego primogenitum ponam eum, excelsum apud reges terrae. In aeternum servabo ei misericordiam meam et testamentum meum fidele ipsi. Et ponam in saeculum saeculi semen eius, et thronum eius sicut dies caeli. Quae omnia de Domino Iesu intelleguntur, quando recte intelleguntur, sub nomine David propter formam servi, quam de semine David idem Mediator adsumpsit ex virgine. Continuo etiam dicitur de peccatis filiorum eius tale aliquid, quale in regnorum libro positum est et quasi de Salomone proclivius accipitur. Ibi namque, hoc est in regnorum libro: *Et si venerit,* inquit, *iniquitas eius, redarguam illum in virga virorum et in tactibus filiorum hominum; misericordiam autem meam non amoveam ab eo;* tactibus significans plagas correptionis. Unde illud est: *Ne tetigeritis christos meos.* Quod quid est aliud, quam „ne laeseritis“? In psalmo vero cum ageret tamquam de David, ut quiddam eius modi etiam ibi diceret: *Si dereliquerint,* inquit, *filii eius legem meam et in iudiciis meis non ambulaverint; si iustificationes meas profanaverint et mandata mea non custodierint: visitabo in virga iniquitates eorum et in verberibus peccata eorum; misericordiam autem meam non dispergam ab eo.* Non dixit „ab eis“, cum loqueretur de filiis eius, non de ipso; sed dixit *ab eo,* quod bene intellectum tantundem

10) V. 20 sqq. 20) 2. Sam. 7, 14 sq. 21) Ps. 104, 15. 28) Ps. 88, 31 sqq.

1 nocebit eum *R Ps. Sangerm.; codd. Sin.*[1] *Alex.*[1]: κακώσει αὐτόν; *Roensch, It. 441*; apponet nocere eum *F*; a. n. ei *AG abegpv* ‖ 3 illo *R*; ipso *rell. v* ‖ 4 cornum *R*[1]*AF Ps. Ver. (203, 11 sqq.)*; cornu *R*[2]*G rell. v* ‖ 7 eum *RFaeg*; illum *AGbpv* ‖ 8 ei *Regp*; illi *AGabv* ‖ 27 uerberibus peccata *R Sang.*; flagellis pecc. *b (cf. lib. 1 c. 7 extr.)*; flagellis delicta *AFaegpv Ps. Ver.*

valet. Non enim Christi ipsius, quod est caput ecclesiae, possent inveniri ulla peccata, quae opus esset humanis correptionibus servata misericordia divinitus coherceri; sed in eius corpore ac membris, quod populus eius est. Ideo in libro regnorum: *Iniquitas eius* dicitur; in psalmo autem: *Filiorum eius;* ut intellegamus de ipso dici quodam modo, quod de eius corpore dicitur. Propter quod etiam ipse de caelo, cum corpus eius, quod sunt fideles eius, Saulus persequeretur: *Saule,* inquit, *Saule, quid me persequeris?* Deinde in consequentibus psalmi: *Neque nocebo,* inquit, *in veritate mea, neque profanabo testamentum meum, et quae procedunt de labiis meis non reprobabo. Semel iuravi in sancto meo, si David mentiar;* id est, nequaquam David mentiar. Solet enim sic loqui scriptura. Quid autem non mentiatur, adiungit et dicit: *Semen eius in aeternum manet; et sedes eius sicut sol in conspectu meo, et sicut luna perfecta in aeternum, et testis in caelo fidelis.*

Caput X.

Quam diversa acta sint in regno terrenae Hierusalem ab his, quae promiserat Deus, ut intellegeretur promissionis veritas ad alterius regis et regni gloriam pertinere.

Post haec tantae promissionis validissima firmamenta, ne putarentur in Salomone completa, tamquam id speraretur nec inveniretur: *Tu vero,* inquit, *reppulisti et ad nihilum deduxisti, Domine.* Hoc quippe factum est de regno Salomonis in posteris eius usque ad eversionem ipsius terrenae Hierusalem, quae regni eiusdem sedes fuit, et maxime ipsius templi labem, quod fuerat a Salo-

10) Act. 9, 4. 14) Ps. 88, 34 sqq. 18) V. 37 sq.

---

16 manet *RAFGeg*; manebit *abpv* (μένει — μενεῖ?)

mone constructum. Sed ne ob hoc putaretur Deus contra sua promissa fecisse, continuo subiecit: *Distulisti christum tuum.* Non ergo est ille Salomon, sed nec ipse David, si dilatus est christus Domini. Cum enim christi eius dicerentur omnes reges mystico illo chrismate consecrati, non solum a rege David et deinceps, sed ab illo etiam Saule, qui populo eidem rex primus est unctus (ipse quippe David eum christum Domini appellat): erat tamen unus verus christus, cuius illi figuram prophetica unctione gestabant; qui secundum opinionem hominum, qui eum putabant in David vel in Salomone intellegendum, differebatur in longum; secundum dispositionem autem Dei venturus suo tempore parabatur. Interea dum ille differtur, quid factum sit de regno terrenae Hierusalem, ubi sperabatur utique regnaturus, secutus iste psalmus adiunxit atque ait: *Evertisti testamentum servi tui, profanasti in terram sanctitatem eius; destruxisti omnes macerias eius, posuisti munitiones eius in formidinem; diripuerunt eum omnes transeuntes viam, factus est opprobrium vicinis suis; exaltasti dexteram inimicorum eius, iucundasti omnes inimicos eius; avertisti adiutorium gladii eius et non es ei auxiliatus in bello; dissolvisti eum ab emundatione, sedem eius in terram conlisisti; minuisti dies sedis eius, perfudisti eum confusione.* Haec omnia venerunt super ancillam Hierusalem, in qua regnaverunt nonnulli etiam filii liberae, regnum illud tenentes in dispensatione temporaria, regnum autem caelestis Hierusalem, cuius erant filii, in vera fide habentes et in vero Christo sperantes. Quo modo autem ista venerint super illud regnum, index est rerum gestarum, si legatur, historia.

3) V. 39. 8) 1. Sam. 24, 7. 24) Ps. 88, 40 sqq.

---

17 terram *R* (εἰς τὴν γῆν); terra *AFG rell. v* ‖ 18 in *RAFGbe*[1]*v Ps. Sangerm.; om. ae*[2]*gp Ps. Veron. sec. Graec.* ‖ 22 es ei auxiliatus *R (226, 29)*; es aux. ei *Sangerm.*.; es (estu *G*) opitulatus ei *AFGabegpv Ps. Veron.* ‖ 24 confusionem *RF*

Caput XI.

De substantia populi Dei, quae susceptione carnis in Christo est, qui solus eruendi ab inferis animam suam habuit potestatem.

Post haec autem prophetata ad precandum Deum propheta convertitur; sed et ipsa precatio prophetatio est. *Usque quo, Domine, avertis in finem?* subauditur „faciem tuam", sicut alibi dicitur: *Quo usque avertis faciem tuam a me?* Nam ideo quidam codices hic non habent *avertis*, sed „averteris"; quamquam possit intellegi: „Avertis misericordiam tuam, quam promisisti David". Quod autem dixit: *In finem*, quid est nisi usque in finem? Qui finis intellegendus est ultimum tempus, quando in Christum Iesum etiam gens illa est creditura, ante quem finem illa fieri oportebant, quae superius aerumnosa deflevit. Propter quae et hic sequitur: *Exardescit sicut ignis ira tua: memento quae est mea substantia.* Nihil hic melius quam ipse Iesus intellegitur substantia populi eius, ex quo natura est carnis eius. *Non enim vane*, inquit, *constituisti omnes filios hominum.* Nisi enim esset unus filius hominis substantia Israel, per quem filium hominis liberarentur multi filii hominum, vane utique constituti essent omnes filii hominum. Nunc vero omnis quidem humana natura per peccatum primi hominis in vanitatem de veritate conlapsa est, propter quod dicit alius psalmus: *Homo vanitati similis factus est, dies eius velut umbra praetereunt;* sed non vane Deus constituit omnes filios hominum, quia et multos a vanitate liberat per mediatorem Iesum, et quos liberandos non esse praescivit, ad utilitatem liberandorum et comparationem duarum inter

7) V. 47. 9) Ps. 12, 1. 20) Ps. 88, 47 sq. 27) Ps. 143, 4.

---

2 subceptione *F*; per susceptionem *fgv*; per successionem *pq* ‖ 8 quo usque *RAGabegp*; usque quo *Fv* ‖ 15 oportebant *RA (Neue-Wag.*[3] *III, 659 sq.)*; oportebat *FGabegpv* ‖ 16 exardescet *v*

se a contrario civitatum non utique vane in totius rationalis creaturae pulcherrima atque iustissima ordinatione constituit. Deinde sequitur: *Quis est homo, qui vivet et non videbit mortem, eruet animam suam de manu inferni?* Quis est iste, nisi substantia illa Israel ex semine David, Christus Iesus? De quo dicit apostolus, quod *surgens a mortuis iam non moritur, mors ei ultra non dominabitur.* Sic enim vivet et non videbit mortem, ut tamen mortuus fuerit, sed animam suam eruerit de manu inferni, quo propter quorundam solvenda inferna vincla descenderat; eruerit autem potestate illa, de qua in evangelio dicit: *Potestatem habeo ponendi animam meam et potestatem habeo iterum sumendi eam.*

CAPUT XII.

Ad quorum personam pertinere intellegenda sit flagitatio promissorum, de quibus in psalmo dicitur: Ubi sunt miserationes tuae, Domine, antiquae et cetera.

Sed cetera psalmi huius, quae ita se habent: *Ubi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti David in veritate tua? Memento, Domine, opprobrii servorum tuorum, quod continui in sinu meo multarum gentium; quod exprobraverunt inimici tui, Domine; quod exprobraverunt, commutationem Christi tui,* utrum ex persona dicta sint illorum Israelitarum, qui desiderabant reddi sibi promissionem, quae facta est ad David, an potius Christianorum, qui non secundum carnem, sed secundum spiritum sunt Israelitae, merito quaeri potest. Dicta sunt quippe ista vel scripta tempore, quo fuit Aethan, de cuius nomine titulum iste psalmus accepit; et

5) V. 49. 8) Rom. 6, 9. 13) Io. 10, 18.

---

4 inferni *RAFabe (cf. 9; 245, 5; 297, 14)*; inferi *gpv Hoffm.* || 7 mors *R𝔄 sec. Graec.*; et m. *GFabegpv* || 9 inferi *v* || 10 inferna *RAFae¹p*; infernalia *e²*; inferni *bgv* || uincla *RAF*; uincula *gv* || 17 misericordiae *Ffgpqv ut Vulg.; sed cf. 19; 232, 2; 27* || 22 exprobav. *R saepius* || 29 etham *RAp; cf. 226, 21*

idem tempus regni David fuit; ac per hoc non diceretur: *Ubi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti David in veritate tua?* nisi eorum personam in se prophetia transfiguraret, qui longe postea futuri erant, quibus hoc tempus esset antiquum, quando regi David ista promissa sunt. Potest autem intellegi multas gentes, quando Christianos persequebantur, exprobrasse illis passionem Christi, quam scriptura commutationem vocat, quoniam moriendo inmortalis est factus. Potest et commutatio Christi secundum hoc accipi exprobrata Israelitis, quia, cum eorum speraretur futurus, factus est gentium, et hoc eis nunc exprobrant multae gentes, quae crediderunt in eum per testamentum novum, illis in vetustate remanentibus, ut ideo dicatur: *Memento, Domine, opprobrii servorum tuorum,* quia non eos obliviscente, sed potius miserante Domino et ipsi post hoc opprobrium credituri sunt. Sed ille, quem prius posui, convenientior mihi sensus videtur. Inimicis enim Christi, quibus exprobratur, quod eos ad gentes transiens reliquerit Christus, incongrue vox ista coaptatur: *Memento, Domine, opprobrii servorum tuorum;* non enim servi Dei nuncupandi sunt tales Iudaei; sed eis verba ista conpetunt, qui, cum graves humilitates persecutionum ⟨pro⟩ Christi nomine paterentur, recordari potuerunt excelsum regnum semini David fuisse promissum, et eius desiderio dicere, non desperando, sed petendo quaerendo pulsando: *Ubi sunt miserationes tuae antiquae, Domine, quas iurasti David in veritate tua? Memento, Domine, opprobrii servorum tuorum, quod continui in sinu meo multarum gentium* (hoc est, in interioribus meis patienter pertuli); *quod exprobraverunt inimici tui, Domine; quod exprobraverunt, commutationem Christi tui;* non eam putantes commutationem esse, sed consumptionem. Quid est autem: *Me-*

2 misericordiae *Ae* ‖ 3 prophetia *RAFG alii mss*; propheta *gv; cf. 230, 6* ‖ 13 permanent. *R* ‖ 23 pro *om.* R^1*G; cf. l. 5 c. 23 extr.* ‖ 33 esse *R; om. rell. v* ‖ consummationem *AG*

mento, Domine, nisi ut miserearis et pro tolerata patienter humilitate mea reddas celsitudinem, quam iurasti David in veritate tua? Si autem Iudaeis adsignemus haec verba, illi servi Dei talia dicere potuerunt, qui expugnata terrena Hierusalem, antequam Iesus Christus humanitus nasceretur, in captivitatem ducti sunt, intellegentes commutationem Christi, quia scilicet non per eum terrena carnalisque felicitas, qualis paucis annis regis Salomonis apparuit, sed caelestis ac spiritalis esset fideliter expectanda; quam tunc ignorans infidelitas gentium, cum Dei populum exultabat atque insultabat esse captivum, quid aliud quam Christi commutationem, sed scientibus nesciens, exprobrabat? Et ideo quod sequitur, ubi psalmus iste concluditur: *Benedictio Domini in aeternum: fiat, fiat*, universo populo Dei ad caelestem Hierusalem pertinenti sive in illis, qui latebant in testamento vetere, antequam revelaretur novum, sive in his, qui iam testamento novo revelato manifeste pertinere cernuntur ad Christum, satis congruit. Benedictio quippe Domini in semine David non ad aliquod tempus, qualis diebus Salomonis apparuit, sed in aeternum speranda est, in qua certissima spe dicitur: *Fiat, fiat.* Illius enim spei est confirmatio verbi huius iteratio. Hoc ergo intellegens David ait in secundo regnorum libro, unde ad istum psalmum digressi sumus: *Et locutus es pro domo servi tui in longinquum.* Ideo autem post paululum ait: *Nunc incipe et benedic domum servi tui usque in aeternum* et cetera, quia tunc geniturus erat filium, ex quo progenies eius duceretur ad Christum, per quem futura erat domus eius aeterna eademque domus Dei. Domus enim David propter genus David; domus autem Dei eadem ipsa propter templum Dei de hominibus factum, non de lapidibus, ubi habitet in aeternum populus cum Deo et in Deo suo, et Deus cum populo atque in populo suo; ita ut Deus sit implens populum suum, et populus plenus Deo suo, cum Deus erit omnia in omni-

14) Ps. 88, 50 sqq. 27) 2. Sam. 7, 19: 29.

bus, ipse in pace praemium, qui virtus in bello. Ideo cum in verbis Nathan dictum sit: *Et nuntiabit tibi Dominus, quoniam domum aedificabis ipsi,* postea dictum est in verbis David: *Quoniam tu Dominus omnipotens Deus Israel, revelasti aurem servi tui dicens: Domum aedificabo tibi.* Hanc enim domum et nos aedificamus bene vivendo, et Deus ut bene vivamus opitulando; quia *nisi Dominus aedificaverit domum, in vanum laborarunt aedificantes eam.* Cuius domus cum venerit ultima dedicatio, tunc fiet illud, quod hic per Nathan locutus est Deus dicens: *Et ponam locum populo meo Israel, et plantabo illum, et inhabitabit seorsum, et non sollicitus erit ultra, et non apponet filius iniquitatis humiliare eum, sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel.*

Caput XIII.

An promissae pacis veritas illis temporibus possit ascribi, quae sub Salomone fluxerunt.

Hoc tam magnum bonum quisquis in hoc saeculo et in hac terra sperat, insipienter sapit. An quispiam putabit in pace regni Salomonis id esse completum? Pacem quippe illam scriptura in umbra futuri excellenti praedicatione commendat. Sed huic suspicioni vigilanter occursum est, cum, postea quam dictum est: *Et non apponet filius iniquitatis humiliare eum,* continuo subiunctum est: *Sicut ab initio a diebus, quibus constitui iudices super populum meum Israel.* Iudices namque, priusquam reges ibi esse coepissent, super illum populum fuerant constituti, ex quo terram promissionis accepit. Et utique humiliabat eum filius iniquitatis, hoc est hostis alienigena,

1) 1. Cor. 15, 28. 6) 2. Sam. 7, 11; 27. 9) Ps. 126, 1. 15) 2. Sam. 7, 10 sq.

---

5 domum *om. R* ‖ 8 laborarunt *scripsi* (ἐκοπίασαν); laborant *Rg*; laborauerunt *b Ps. Ver.*; laborabunt *FGaepv*; uigilabunt *A* ‖ 27 namque] autem *R*

per intervalla temporum, quibus leguntur paces alternasse cum bellis; et inveniuntur illic pacis tempora prolixiora quam Salomon habuit, qui quadraginta regnavit annos; nam sub eo iudice, qui est appellatus Aod, octoginta anni pacis fuerunt. Absit ergo ut Salomonis tempora in hac promissione praedicta esse credantur; multo minus itaque cuiuslibet regis alterius. Non enim quisquam eorum in tanta, quanta ille, pace regnavit; nec umquam omnino gens illa ita regnum tenuit, ut sollicita non fuerit ne hostibus subderetur; quia in tanta mutabilitate rerum humanarum nulli aliquando populo concessa est tanta securitas, ut huic vitae hostiles non formidaret incursus. Locus ergo iste, qui promittitur tam pacatae ac securae habitationis, aeternus est aeternisque debetur in matre Hierusalem libera, ubi erit veraciter populus Israel; hoc enim nomen interpretatur „videns Deum"; cuius praemii desiderio pia per fidem vita in hac aerumnosa peregrinatione ducenda est.

Caput XIV.

De studio David in dispositione mysterioque psalmorum.

Procurrente igitur per tempora civitate Dei, primo in umbra futuri, in terrena scilicet Hierusalem, regnavit David. Erat autem David vir in canticis eruditus, qui harmoniam musicam non vulgari voluptate, sed fideli voluntate dilexerit eaque Deo suo, qui verus est Deus, mystica rei magnae figuratione servierit. Diversorum enim sonorum rationabilis moderatusque concentus concordi varietate compactam bene ordinatae civitatis insinuat unitatem. Denique omnis fere prophetia eius in psalmis est, quos centum quinquaginta liber continet, quem psalmorum vocamus. In quibus nonnulli volunt eos solos factos esse a David, qui eius nomine inscripti sunt. Sunt item

5) Iudic. 3, 30.

6 itaque *mss*; utique *v*

qui putant non ab eo factos, nisi qui praenotantur: *Ipsius David;* qui vero habent in titulis: *Ipsi David,* ab aliis factos personae ipsius fuisse coaptatos. Quae opinio voce evangelica Salvatoris ipsius refutatur, ubi ait, quod ipse David in spiritu Christum dixerit esse Dominum suum; quoniam psalmus centensimus nonus sic incipit: *Dixit Dominus Domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum.* Et certe idem psalmus non habet in titulo: *Ipsius David,* sed: *Ipsi David,* sicut plurimi. Mihi autem credibilius videntur existimare, qui omnes illos centum et quinquaginta psalmos eius operi tribuunt eumque aliquos praenotasse etiam nominibus aliorum aliquid, quod ad rem pertineat, figurantibus, ceteros autem nullius hominis nomen in titulis habere voluisse, sicut ei varietatis huius dispositionem, quamvis latebrosam, non tamen inanem Dominus inspiravit. Nec movere debet ad hoc non credendum, quod nonnullorum nomina prophetarum, qui longe post David regis tempora fuerunt, quibusdam psalmis in eo libro leguntur inscripta et quae ibi dicuntur velut ab eis dici videntur. Neque enim non potuit propheticus spiritus prophetanti regi David haec etiam futurorum prophetarum nomina revelare, ut aliquid, quod eorum personae conveniret, prophetice cantaretur; sicut rex Iosias exorturus et regnaturus post annos amplius quam trecentos cuidam prophetae, qui etiam facta eius futura praedixit, cum suo nomine revelatus est.

Caput XV.

An omnia, quae in psalmis de Christo et ecclesia prophetantur, ad contextum huius operis adhibenda sint.

Nunc iam expectari a me video, ut hoc loco libri huius aperiam quid in psalmis David de Domino Iesu

5) Mt. 22, 43. 20) Ps. 145 sqq. 27) 1. Reg. 13.

---

30 adhibenda *Ffg*; coaptanda *pqv*

Christo vel eius ecclesia prophetaverit. Ego autem ut hoc non ita faciam, sicut videtur ipsa expectatio postulare (quamvis iam in uno fecerim), copia quam inopia magis impedior. Omnia enim ponere vitandae prolixitatis causa prohibeor; vereor autem ne, cum aliqua elegero, multis, qui ea noverunt, videar magis necessaria praeterisse; deinde (quia testimonium, quod profertur, de contextione totius psalmi debet habere suffragium, ut certe nihil sit quod ei refragetur, si non omnia suffragantur), ne more centonum ad rem, quam volumus, tamquam versiculos decerpere videamur, velut de grandi carmine, quod non de re illa, sed de alia longeque diversa reperiatur esse conscriptum. Hoc autem ut in quocumque psalmo possit ostendi, exponendus est totus; quod quanti operis sit et aliorum et nostra volumina, in quibus hoc fecimus, satis indicant. Legat ergo illa, qui voluerit et potuerit; inveniet quot et quanta rex David idemque propheta de Christo et eius ecclesia prophetaverit, de rege scilicet et civitate quam condidit.

Caput XVI.

De his, quae in quadragensimo quarto psalmo ad Christum et ecclesiam pertinentia aut aperte dicuntur aut tropice.

Quamlibet enim de quacumque re propriae sint atque manifestae propheticae locutiones, necesse est ut eis etiam tropicae misceantur; quae maxime propter tardiores ingerunt doctoribus laboriosum disputandi exponendique negotium. Quaedam tamen Christum et ecclesiam ipsa prima facie, mox ut dicuntur, ostendunt; etsi ex otio restant exponenda, quae in eis minus intelleguntur; quale illud est in eodem psalmorum libro: *Eructavit cor meum verbum bonum, dico ego opera mea regi. Lingua mea*

8 ut *edd. vett.*; aut *mss v* ‖ 31 eructuauit *RF Ps. Ver.*

calamus scribae velociter scribentis. Speciosus forma prae filiis hominum; diffusa est gratia in labiis tuis, propterea benedixit te Deus in aeternum. Accingere gladium tuum circa femur, potentissime specie tua et pulchritudine tua, et intende, prospere procede et regna propter veritatem et mansuetudinem et iustitiam, et deducet te mirabiliter dextera tua. Sagittae tuae acutae, potentissime, (populi sub te cadent) in corda inimicorum regis. Sedes tua, Deus, in saecula saeculorum, virga directionis virga regni tui. Dilexisti iustitiam et odio habuisti iniquitatem; propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis prae participibus tuis. Myrrha et gutta et casia a vestimentis tuis, a domibus eburneis; ex quibus te delectaverunt filiae regum in honore tuo. Quis non hic Christum, quem praedicamus et in quem credimus, quamlibet sit tardus, agnoscat, cum audiat Deum, cuius sedes est in saecula saeculorum, et unctum a Deo, utique sicut unguit Deus, non visibili, sed spiritali atque intellegibili chrismate? Quis enim tam rudis est in hac religione vel tam surdus adversus eius famam longe lateque diffusam, ut Christum a chrismate, hoc est ab unctione appellatum esse non noverit? Agnito autem rege Christo, iam cetera, quae hic tropice dicta sunt, quo modo sit speciosus forma prae filiis hominum, quadam tanto magis amanda atque miranda, quanto minus corporea pulchritudine, quis gladius eius, quae sagittae, et cetera isto modo non proprie, sed tropice posita iam subditus ei, qui regnat propter veritatem et mansuetudinem et iustitiam, inquirat ex otio.

Deinde aspiciat eius ecclesiam tanto viro suo spiri-

14) Ps. 44, 2 sqq.

4 gladium tuum *Rm. 1.*(?) *corr. AF*a^1*bev Ps. Ver. sec. Gr.* (*203, 18*); gladio tuo *R ab init.* a^1*gp* ‖ 5 et int. *R*a^1*gp sec. Gr.*; et *om. AF*a^2*ev* ‖ prospere *Rev*; et prosp. *AFagp* (καὶ κατευοδοῦ) ‖ 8 potentissime *RAabp* (δυνατέ); potentissimae *FGegv* ‖ corda *RGp*; corde *AFabegv sec. Gr.* ‖ 9 saeculum saeculi *AG sec. Gr.* ‖ 10 directionis] aequitatis *A* ‖ odisti *AF Gab* ‖ 12 oleum *A sec. Gr.*

tali conubio et divino amore coniunctam, de qua dicitur in his quae sequuntur. *Astitit regina a dextris tuis in vestitu deaurato, circumamicta varietate. Audi, filia, et vide et inclina aurem tuam, et obliviscere populum tuum et domum patris tui; quoniam concupivit rex speciem tuam, quia ipse est Deus tuus. Et adorabunt eum filiae Tyri in muneribus; vultum tuum deprecabuntur divites plebis. Omnis gloria eius filiae regis intrinsecus, in fimbriis aureis circumamicta varietate. Adferentur regi virgines post eam, proximae eius adferentur tibi. Adferentur in laetitia et exultatione; adducentur in templum regis. Pro patribus tuis nati sunt tibi filii; constitues eos principes super omnem terram. Memores erunt nominis tui in omni generatione et generatione. Propterea populi confitebuntur tibi in aeternum et in saeculum saeculi.* Non opinor quemquam ita desipere, ut hic aliquam mulierculam praedicari credat atque describi; coniugem videlicet illius, cui dictum est: *Sedes tua, Deus, in saecula saeculorum; virga directionis virga regni tui. Dilexisti iustitiam et odio habuisti iniquitatem; propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis prae participibus tuis;* Christum utique prae Christianis. Hi sunt enim participes eius, ex quorum in omnibus gentibus unitate atque concordia fit ista regina, sicut in alio psalmo de illa dicitur: *Civitas regis magni.* Ipsa est Sion spiritaliter; quod nomen Latine interpretatum speculatio est; speculatur enim futuri saeculi magnum bonum, quoniam illuc dirigitur eius intentio. Ipsa est et Hierusalem eodem modo spiritaliter, unde multa iam diximus. Eius inimica est civitas diaboli Babylon, quae confusio interpretatur; ex qua tamen Babylone regina ista in omnibus gentibus regeneratione liberatur et a pessimo rege ad optimum

16) Ib. 10 sqq. 22) Ib. 7 sq. 25) Ps. 47, 3.

6 deus *RAFep Ps. Ver.*; dominus *ag* (ὁ κύριος); dominus deus *Gbv* || 11 in laet. *RGabv* (ἐν); cum laet. *AFegp*

regem, id est a diabolo transit ad Christum. Propter quod ei dicitur: *Obliviscere populum tuum et domum patris tui.* Cuius civitatis impiae portio sunt et Israelitae sola carne, non fide; inimici etiam ipsi magni huius regis eiusque reginae. Ad ipsos enim veniens et ab eis Christus occisus magis aliorum factus est, quos non vidit in carne. Unde per cuiusdam psalmi prophetiam dicit ipse rex noster: *Erues me de contradictionibus populi, constitues me in caput gentium. Populus, quem non cognovi, servivit mihi; in obauditu auris obaudivit mihi.* Populus ergo iste gentium, quem non cognovit Christus praesentia corporali, in quem tamen Christum sibi adnuntiatum credidit, ut merito de illo diceretur: *In obauditu auris obaudivit mihi,* quia fides ex auditu est — iste, inquam, populus additus veris et carne et fide Israelitis civitas est Dei, quae ipsum quoque secundum carnem peperit Christum, quando in solis illis Israelitis fuit. Inde quippe erat virgo Maria, in qua carnem Christus, ut homo esset, adsumpsit. De qua civitate psalmus alius ait: *Mater Sion, dicet homo, et homo natus est in ea, et ipse fundavit eam Altissimus.* Quis est iste Altissimus nisi Deus? Ac per hoc Christus Deus, antequam in illa civitate per Mariam fieret homo, ipse in patriarchis et prophetis fundavit eam. Cum igitur huic reginae civitati Dei tanto ante dictum sit per prophetiam, quod iam videmus impletum: *Pro patribus tuis nati sunt tibi filii, constitues eos principes super omnem terram* (ex filiis quippe eius per omnem terram sunt praepositi et patres eius, cum confiteantur ei populi concurrentes ad eam confessionem laudis aeternae in saeculum saeculi): procul dubio quid-

10) Ps. 17, 44 sq. 14) Rom. 10, 17 21) Ps. 86, 5. 27) Ps. 44, 17.

5 eis] ipsis *R* ‖ 8 in caput *RFGav* (εἰς κεφαλήν); in capite *Aegp* ‖ 10 in auditu *R* ‖ ergo *om. R* ‖ 20 natus *Ra*[1]; factus *AFa*[2]*begpv* (*lectt. Graecae*: ἐτέχθη, ἐγενήθη) ‖ 22 Et *v* ‖ 29 confessionem *RFGabgp*; confessione *e*; cum confessione *v*

quid hic tropicis locutionibus subobscure dictum est, quoquo modo intellegatur, debet his rebus manifestissimis convenire.

Caput XVII.

De his, quae ad sacerdotium Christi in psalmo centensimo nono, et de his, quae in psalmo vicensimo primo ad passionem ipsius spectant.

Sicut etiam in illo psalmo, ubi sacerdos Christus, quem ad modum hic rex, apertissime praedicatur: *Dixit Dominus Domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum*, sedere Christus ad dexteram Patris creditur, non videtur; eius etiam inimicos poni sub pedibus eius nondum apparet; id agitur, apparebit in fine; etiam hoc nunc creditur, post videbitur. Verum quod sequitur: *Virgam virtutis tuae emittet Dominus ex Sion, et dominare in medio inimicorum tuorum*, ita clarum est, ut non solum infideliter et infeliciter, sed etiam inpudenter negetur. Et ipsi quippe fatentur inimici ex Sion missam fuisse legem Christi, quod evangelium nos vocamus, et eam virgam virtutis eius agnoscimus. Dominari vero eum in medio inimicorum suorum idem ipsi, inter quos dominatur, dentibus frendendo et tabescendo et nihil adversus eum valendo testantur. Deinde quod paulo post dicit: *Iuravit Dominus, et non paenitebit eum*, quibus verbis inmutabile futurum esse significat, quod adiungit: *Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech*, ex eo quod iam nusquam est sacerdotium et sacrificium secundum ordinem Aaron et ubique offertur sub sacerdote Christo, quod protulit Melchisedech, quando benedixit Abraham, quis ambigere permittitur, de quo ista dicantur? Ad haec itaque

27) Ps. 109, 1; 2; 4. 30) Gen. 14, 18.

8 Sicut] *suspicor:* Sic *(cf. 242, 3)* ‖ 12 Dei patris *v*

manifesta referuntur, quae paulo obscurius in eodem psalmo posita sunt, quando recte intelleguntur; quod in nostris iam popularibus sermonibus fecimus. Sic et in illo, ubi humilitatem passionis suae per prophetiam Christus eloquitur dicens: *Foderunt manus meas et pedes, dinumeraverunt omnia ossa mea; ipsi vero consideraverunt et conspexerunt me* (quibus utique verbis in cruce corpus significavit extentum manibus pedibusque confixis et clavorum transverberatione confossis, eoque modo se spectaculum considerantibus et conspicientibus praebuisse), addens etiam: *Diviserunt sibi vestimenta mea et super vestimentum meum miserunt sortem,* quae prophetia quem ad modum impleta sit evangelica narratur historia, tunc profecto et alia recte intelleguntur, quae ibi minus aperte dicta sunt, cum congruunt his, quae tanta manifestatione claruerunt; praesertim quia et illa, quae non transacta credimus, sed praesentia contuemur, sicut in eodem psalmo leguntur tanto ante praedicta, ita nunc exhibita iam toto orbe cernuntur. Ibi enim paulo post dicitur: *Commemorabuntur et convertentur ad Dominum universi fines terrae et adorabunt in conspectu eius universae patriae gentium; quoniam Domini est regnum, et ipse dominabitur gentium.*

Caput XVIII.

De psalmo tertio et de quadragensimo et de quinto decimo et de sexagensimo septimo, in quibus mors et resurrectio Domini prophetatur.

De resurrectione quoque eius nequaquam psalmorum oracula tacuerunt. Nam quid est aliud quod in psalmo tertio ex persona eius canitur: *Ego dormivi et somnum*

7) Ps. 21, 17 sqq. 13) Mt. 27, 35. 23) Ps. 21, 28 sq.

---

5 pedes meos *Ge* ‖ 8 extentis *R* ‖ 11 uestimentum meum *RFaep Ps. Ver. ut Amiat.*; vestem meam *AGgv* ‖ 27 prophetatur *Ffgp*; prophetantur *qv*

cepi; exsurrexi, quoniam Dominus suscepit me? An forte quisquam ita desipit, ut credat velut aliquid magnum nobis indicare voluisse prophetam, quod dormierit et exsurrexerit, nisi somnus iste mors esset et evigilato resurrectio, quam de Christo sic oportuit prophetari? Nam et in quadragensimo multo manifestius id ostenditur, ubi ex persona eiusdem Mediatoris more solito tamquam praeterita narrantur, quae futura prophetabantur; quoniam, quae ventura erant, iam in praedestinatione et praescientia Dei velut facta erant, quia certa erant. *Inimici*, inquit, *mei dixerunt mala mihi: Quando morietur et peribit nomen eius? Et si ingrediebatur ut videret, vana locutum est cor eius, congregavit iniquitatem ipsi. Egrediebantur foras et loquebantur simul in unum. Adversus me susurrabant omnes inimici mei, adversus me cogitabant mala mihi. Verbum iniquum disposuerunt adversus me: Numquid qui dormit non adiciet ut resurgat?* Hic certe ita posita sunt verba haec, ut nihil aliud dixisse intellegatur, quam si diceret: „Numquid qui moritur, non adiciet ut revivescat?“ Superiora quippe demonstrant mortem ipsius cogitasse et disposuisse inimicos eius, et hoc actum esse per eum, qui ingrediebatur ut videret, et egrediebatur ut proderet. Cui autem hic non ocurrat ex discipulo eius factus traditor Iudas? Qnia ergo facturi erant quod moliebantur, id est occisuri erant eum, ostendens illos vana malitia frustra occisuros resurrecturum sic adiecit hunc versum, velut diceret: „Quid agitis vani? quod vestrum scelus est, meus somnus erit“: *Numquid qui dormit non adiciet ut resurgat?* Et tamen eos tam magnum nefas

1) Ps. 3, 6. 17) Ps. 40, 6 sqq.

---

1 exs. $RG^{1}p$ *sec. Gr. v*; et exs. $FG^{2}a$; et surr. *b*; et resurr. *Aeg* ‖ suscepit $Rb^{2}gp$ (*Iustin. Tryph.* *ἀντελάβετο*); suscipit *Ps. Sangerm. (Sabat.)*; suscipiet $FGab^{1}v$ ‖ 10 quia certa erant *om. Rp ut „vetus exemplar“ L. Vivis* ‖ 12 ingrediebantur ut uiderent Ab^{1} ‖ 13 congregauerunt *A* ‖ ipsi *RAFap*; sibi *Gegv* ‖ egrediebantur *RAFbg Ps. Ver. Sang. (cf. tamen 22)*; -batur *v* ‖ 14 loquebantur *RAFeg Ps. Ver.*; loquebatur *Gapv* ‖ 27 uelut si $Gae^{2}v$ *(cf. 206, 25 sq.)* ‖ 28 est *R ed. Lovan.*; erit *AFG rell. v*

non inpune facturos consequentibus indicat versibus dicens: *Etenim homo pacis meae, in quem speravi, qui edebat panes meos, ampliavit super me calcaneum,* hoc est conculcavit me. *Tu autem,* inquit, *Domine, miserere mei et resuscita me, et reddam illis.* Quis hoc iam neget, qui Iudaeos post passionem resurrectionemque Christi de sedibus suis bellica strage et excidio funditus eradicatos videt? Occisus enim ab eis resurrexit et reddidit eis interim temporariam disciplinam, excepto quod non correctis servat, quando vivos et mortuos iudicabit. Nam Dominus ipse Iesus istum ipsum traditorem suum per panem porrectum ostendens apostolis hunc etiam versum psalmi huius commemoravit et in se dixit impletum: *Qui edebat panes meos, ampliavit super me calcaneum.* Quod autem ait: *In quem speravi,* non congruit capiti, sed corpori. Neque enim nesciebat eum ipse Salvator, de quo ante iam dixerat: *Unus ex vobis me tradet* et: *unus ex vobis diabolus est.* Sed solet in se membrorum suorum transferre personam et sibi tribuere quod esset illorum, quia caput et corpus unus est Christus; unde illud est in evangelio: *Esurivi, et dedistis mihi manducare,* quod exponens ait: *Quando uni ex minimis meis fecistis, mihi fecistis.* Se itaque dixit sperasse, quod tunc speraverant de Iuda discipuli eius, quando est connumeratus apostolis.

Iudaei autem Christum, quem sperant, moriturum esse non sperant. Ideo quem lex et prophetae adnuntiaverunt, nostrum esse non putant, sed nescio quem suum, quem sibi alienum a mortis passione confingunt. Ideo mirabili vanitate atque caecitate verba, quae posuimus, non mortem et resurrectionem, sed somnum et evigila-

5) Ps. 40, 6 sqq. 14) Io. 13, 18; 26. 18) Io. 6, 70 (71); 13, 21 21) Mt. 25, 35. 23) Ib. 40.

11 Iesus *om. R* ‖ 17 unus ex uobis me tradet et unus ex uobis diabolus est *R*; ex uobis me tradet *b in marg.*; me — ex vobis *om. rell. v*

tionem significasse contendunt. Sed clamat eis etiam psalmus quintus decimus: *Propter hoc iucundatum est cor meum et exultavit lingua mea, insuper et caro mea requiescet in spe; quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum videre corruptionem.* Quis in ea spe diceret requievisse carnem suam, ut non derelicta anima sua in inferno, sed cito ad eam redeunte revivesceret, ne corrumperetur, sicut cadavera corrumpi solent, nisi qui die tertio resurrexit? Quod utique dicere non possunt de propheta et rege David. Clamat et sexagensimus septimus: *Deus noster Deus salvos faciendi, et Domini exitus mortis.* Quid apertius diceretur? Deus enim salvos faciendi Dominus est Iesus, quod interpretatur salvator sive salutaris. Nam ratio nominis huius haec reddita est, quando priusquam ex virgine nasceretur dictum est: *Pariet filium, et vocabis nomen eius Iesum. Ipse enim salvum faciet populum suum a peccatis eorum.* In quorum peccatorum remissionem quoniam sanguis eius effusus est, non utique oportuit eum de hac vita exitus alios habere quam mortis. Ideo cum dictum esset: *Deus noster Deus salvos faciendi,* continuo subiunctum est: *Et Domini exitus mortis,* ut ostenderetur moriendo salvos esse facturus. Sed mirando dictum est: *Et Domini;* tamquam diceretur: „Talis est ista vita mortalium, ut nec ipse Dominus aliter ab illa exiret, nisi per mortem.“

CAPUT XIX.

De psalmo sexagensimo octavo, in quo Iudaeorum infidelitas et pertinacia declaratur.

Sed ut Iudaei tam manifestis huius prophetiae testimoniis etiam rebus ad effectum tam clarum certumque

5) Ps. 15, 9 sq. 12) Ps. 67, 20 (21). 17) Mt. 1, 21.

---

11 sept. psalmus *v* ‖ 27 inf. et pert. *Fg*; pertinax infidelitas *pqv*

perductis omnino non cedant, profecto in eis illud impletur, quod in eo psalmo, qui hunc sequitur, scriptum est. Cum enim et illic ex persona Christi, quae ad eius passionem pertinent, prophetice dicerentur, commemoratum est, quod in evangelio patuit: *Dederunt in escam meam fel et in siti mea potum mihi dederunt acetum.* Et velut post tale convivium epulasque sibi huiusce modi exhibitas mox intulit: *Fiat mensa eorum coram ipsis in muscipulam et in retributionem et in scandalum; obscurentur oculi eorum ne videant, et dorsum eorum semper incurva*, et cetera, quae non optando sunt dicta, sed optandi specie prophetando praedicta. Quid ergo mirum, si haec manifesta non vident, quorum oculi sunt obscurati, ne videant? Quid mirum, si caelestia non suspiciunt, qui ut in terrena sint proni, dorsum eorum semper incurvum est? His enim verbis translatis a corpore vitia intelleguntur animorum. Ista de psalmis, hoc est de prophetia regis David, satis dicta sint, ut aliquis modus sit. Ignoscant autem qui haec legunt et cuncta illa noverunt, et de his, quae fortasse firmiora me praetermisisse vel intellegunt vel existimant, non querantur.

Caput XX.

De regno ac merito David et de filio ipsius Salomone eaque prophetia, quae ad Christum pertinens invenitur vel in eis libris, qui scriptis ipsius copulantur, vel in eis, quos ipsius esse non dubium est.

Regnavit ergo David in terrena Hierusalem, filius caelestis Hierusalem, divino multum testimonio praedicatus, quia et delicta eius tanta pietate superata sunt per saluberrimam paenitendi humilitatem, ut prorsus inter eos

6) Ps. 68, 22; Mt. 27, 34; 48. 11) Ps. 68, 23 sq.

---

1 credant *RFGb*[1] ‖ 9 et in scand. *RAGapv* (καὶ εἰς σκάνδ.); et scand. *Feg (sed cf. 329, 3)* ‖ 17 intelleguntur *R (287, 6)*; significantur *AFG rell. v*

sit, de quibus ipse ait: *Beati quorum remissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata.* Post hunc regnavit eidem populo universo Salomon filius eius, qui, ut supra dictum est, patre suo vivo coepit regnare. Hic bonis initiis malos exitus habuit. Quippe secundae res, quae sapientium animos fatigant, magis huic offuerunt, quam profuit ipsa sapientia, etiam nunc et deinceps memorabilis, et tunc longe lateque laudata. Prophetasse etiam ipse reperitur in suis libris, qui tres recepti sunt in auctoritatem canonicam: Proverbia, ecclesiastes et canticum canticorum. Alii vero duo, quorum unus sapientia, alter ecclesiasticus dicitur, propter eloquii nonnullam similitudinem, ut Salomonis dicantur, obtinuit consuetudo; non autem esse ipsius non dubitant doctiores; eos tamen in auctoritatem maxime occidentalis antiquitus recepit ecclesia. Quorum in uno, qui appellatur sapientia Salomonis, passio Christi apertissime prophetatur. Impii quippe interfectores eius commemorantur dicentes: *Circumveniamus iustum, quia insuavis est nobis et contrarius est operibus nostris et inproperat nobis peccata legis et infamat in nos peccata disciplinae nostrae. Promittit scientiam Dei se habere et filium Dei se nominat. Factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum. Gravis est nobis etiam ad videndum, quoniam dissimilis est aliis vita illius et inmutatae viae eius. Tamquam nugaces aestimati sumus ab illo, et abstinet se a viis nostris quasi ab inmunditiis; praefert novissima iustorum et gloriatur patrem Deum se habere. Videamus ergo si sermones illius veri sunt, et temptemus quae eventura sunt illi, et sciemus quae erunt novissima illius. Si enim est iustus filius Dei, suscipiet illum et liberabit eum de manibus*

2) Ps. 31, 1. 4) P. 225, 29; 1. Reg. 1; 2.

4 uiuo *R*; vivente *rell. v* ‖ 9 in auctoritate canonica *bgp*; in auctoritate canonicam *A*[1]; *cf. 15* ‖ 19 quia *R*; quoniam *rell. v* ‖ 26 extim. *RA* ‖ 29 euentura *R ut Cyprian.* (τὰ ἐν ἐκβάσει); ventura *rell. v* ‖ 30 eius *bv* ‖ 31 manibus *Rb*; manu *rell. v*

contrariorum. Contumelia et tormento interrogemus illum, ut sciamus reverentiam illius et probemus patientiam eius. Morte turpissima condemnemus illum; erit enim ei respectus ex sermonibus illius. Haec cogitaverunt et erraverunt; excaecavit enim illos malitia ipsorum. In ecclesiastico autem fides gentium futura praedicitur isto modo: *Miserere nostri, dominator Deus omnium, et inmitte timorem tuum super omnes gentes; extolle manum tuam super gentes alienas et videant potentiam tuam. Sicut coram illis sanctificatus es in nobis, ita coram nobis magnificeris in illis, et agnoscant te secundum quod et nos agnovimus te, quia non est Deus praeter te, Domine.* Hanc optandi et precandi specie prophetiam per Iesum Christum videmus impletam. Sed adversus contradictores non tanta firmitate proferuntur, quae scripta non sunt in canone Iudaeorum.

In tribus vero illis, quos Salomonis esse constat et Iudaei canonicos habent, ut ostendatur ad Christum et ecclesiam pertinere quod in eis eius modi reperitur, operosa disputatio necessaria est, quae nos ultra quam oportet, si nunc adhibetur, extendit. Tamen quod in proverbiis legitur, viros impios dicere: *Abscondamus in terra virum iustum iniuste, absorbeamus vero eum tamquam infernus viventem et auferamus eius memoriam de terra, possessionem eius pretiosam adprehendamus,* non ita obscurum est, ut de Christo et possessione eius ecclesia sine laboriosa expositione non possit intellegi. Tale quippe aliquid etiam Dominus ipse Iesus per evangelicam parabolam ostendit dixisse malos colonos: *Hic est heres, venite, occidamus eum, et nostra erit hereditas.* Itemque illud in eodem libro, quod iam ante perstrinximus, cum ageremus de sterili, quae peperit septem, non nisi

6) Sap. 2, 12 sqq. 13) Eccli. 36, 1 sqq. 25) Prov. 1, 11 sqq. 30) Mt. 21, 38. 31) C. 4.

3 eius *Rb*; illius *Fa*; ipsius *Aegpv* || 28 ipse *om. R*

de Christo et ecclesia, mox ut fuerit, pronuntiatum consuevit intellegi ab eis, qui Christum sapientiam Dei esse noverunt: *Sapientia aedificavit sibi domum et suffulsit columnas septem; immolavit suas victimas, miscuit in cratere vinum suum et paravit mensam suam. Misit servos suos convocans cum excellenti praedicatione ad cratera dicens: Quis est insipiens? Divertat ad me. Et inopibus sensu dixit: Venite, manducate de meis panibus et bibite vinum quod miscui vobis.* Hic certe agnoscimus Dei sapientiam, hoc est Verbum Patri coaeternum, in utero virginali domum sibi aedificasse corpus humanum et huic, tamquam capiti membra, ecclesiam subiunxisse, martyrum victimas immolasse, mensam in vino et panibus praeparasse, ubi apparet etiam sacerdotium secundum ordinem Melchisedech, insipientes et inopes sensu vocasse, quia, sicut dicit apostolus, *infirma huius mundi elegit, ut confunderet fortia.* Quibus tamen infirmis quod sequitur dicit: *Derelinquite insipientiam, ut vivatis, et quaerite prudentiam, ut habeatis vitam.* Participem autem fieri mensae illius, ipsum est incipere habere vitam. Nam et in alio libro, qui vocatur ecclesiastes, ubi ait: *Non est bonum homini, nisi quod manducabit et bibet,* quid credibilius dicere intellegitur, quam quod ad participationem mensae huius pertinet, quam sacerdos ipse Mediator testamenti novi exhibet secundum ordinem Melchisedech de corpore et sanguine suo? Id enim sacrificium successit omnibus illis sacrificiis veteris testamenti, quae immolabantur in umbra futuri; propter quod etiam vocem illam in psalmo tricensimo et nono eiusdem Mediatoris per prophetiam loquentis agnoscimus: *Sacrificium et oblationem noluisti, corpus autem perfecisti mihi;* quia pro illis omnibus sacrificiis et oblationibus corpus eius offertur et

9) Prov. 9, 1 sqq. 17) 1. Cor. 1, 27. 19) Prov. 9, 6. 22) Eccle. 8, 15. 31) Ps. 39, 7.

---

7 cratera *R (Verg. Aen. 3, 525)*; craterem *AFG rell. v* ‖ diuertat *RGpv*; deu. *AFaeg*; declinet *b*

participantibus ministratur. Nam istum ecclesiasten in hac sententia manducandi et bibendi, quam saepe repetit plurimumque commendat, non sapere carnalis epulas voluptatis, satis illud ostendit, ubi ait: *Melius est ire in domum luctus quam ire in domum potus;* et paulo post: *Cor*, inquit, *sapientium in domo luctus et cor insipientium in domo epularum.* Sed illud magis commemorandum existimo de hoc libro, quod pertinet ad civitates duas, unam diaboli, alteram Christi, et earum reges diabolum et Christum: *Vae tibi, terra*, inquit, *cuius rex adulescens, et principes tui mane comedunt. Beata tu, terra, cuius rex tuus filius ingenuorum, et principes tui in tempore comedunt, in fortitudine, et non in confusione.* Adulescentem dixit diabolum propter stultitiam et superbiam et temeritatem et petulantiam ceteraque vitia, quae huic aetati adsolent abundare; Christum autem filium ingenuorum, sanctorum scilicet patriarcharum, pertinentium ad liberam civitatem, ex quibus est in carne progenitus. Principes illius civitatis mane manducantes, id est ante horam congruam, quia non expectant opportunam, quae vera est, in futuro saeculo felicitatem, festinanter beari huius saeculi celebritate cupientes; principes autem civitatis Christi tempus non fallacis beatitudinis patienter expectant. Hoc ait: *In fortitudine, et non in confusione,* quia non eos fallit spes, de qua dicit apostolus: *Spes autem non confundit;* dicit et psalmus: *Etenim qui te expectant, non confundentur.* Iam vero canticum canticorum spiritalis quaedam sanctarum est voluptas mentium in coniugio illius regis et reginae civitatis, quod est Christus et ecclesia. Sed haec voluptas allegoricis tegminibus involuta est, ut desideretur ardentius nudeturque iucundius, et appareat sponsus, cui dicitur in eodem can-

7) Eccle. 7, 3; 5. 13) Ib. 10, 16 sq. 26) Rom. 5, 5. 27) Ps. 24, 3.

---

21 beari *om. R* ‖ 22 celebr. b^1*gv*; celer *RAFab (marg.) ep*

tico: *Aequitas dilexit te*, et sponsa, quae ibi audit: *Caritas in deliciis tuis.* Tacita multa transimus cura huius operis terminandi.

Caput XXI.

De regibus post Salomonem sive in Iuda sive in Israel.

Ceteri post Salomonem reges Hebraeorum vix inveniuntur per aliqua aenigmata dictorum suorum rerumve gestarum, quod ad Christum et ecclesiam pertineat, prophetasse, sive in Iuda sive in Israel. Sic enim appellatae sunt illius populi partes, ex quo propter Salomonis offensam tempore filii eius Roboam, qui patri successit in regnum, Deo vindicante divisus est. Proinde tribus decem, quas accepit Hieroboam, servus Salomonis, rex eis in Samaria constitutus, proprie vocabantur Israel, quamvis hoc universi illius populi nomen esset. Duabus vero tribubus, Iudae scilicet et Beniamin, quae propter David, ne penitus regnum stirpis eius fuisset eradicatum, remanserant subiacentes civitati Hierusalem, Iudae nomen fuit, quia ipsa erat tribus unde David. Beniamin vero tribus altera ad idem regnum, sicut dixi, pertinens erat, unde fuit Saul rex ante David. Sed simul istae duae tribus, ut dictum est, Iuda vocabantur, et hoc nomine discernebantur ab Israel, quod appellabantur proprie decem tribus habentes suum regem. Nam tribus Levi, quoniam sacerdotalis fuit, Dei, non regum servitio mancipata, tertia decima numerabatur. Ioseph quippe unus ex duodecim filiis Israel, non unam, sicut ceteri singulas, sed duas tribus fecit, Ephraem et Manassen. Verum tamen etiam tribus Levi ad regnum Hierosolymitanum pertinebat magis, ubi erat Dei templum, cui serviebat. Diviso igitur populo

1) Cant. 1, 4 (LXX). 2) Cant. 7, 6. 14) 1. Reg. 12.

---

28 manasse *RFGa; cf. Neue-Wag.*[3] *I, 881.*

primus regnavit in Hierusalem Roboam, rex Iuda, filius Salomonis, et in Samaria Hieroboam, rex Israel, servus Salomonis. Et cum voluisset Roboam tamquam tyrannidem divisae illius partis bello persequi, prohibitus est populus pugnare cum fratribus suis dicente Deo per prophetam se hoc fecisse. Unde apparuit nullum in ea re vel regis Israël vel populi fuisse peccatum, sed voluntatem Dei vindicantis impletam. Qua cognita pars utraque inter se pacata conquievit; non enim religionis, sed regni fuerat facta divisio.

Caput XXII.

De Hieroboam, qui impietate idolatriae subditum sibi populum profanavit, in quo tamen non destitit Deus et prophetas inspirare et multos ab idolatriae crimine custodire.

Verum rex Israel Hieroboam mente perversa non credens Deo, quem veracem promisso sibi regno datoque probaverat, timuit ne veniendo ad templum Dei, quod erat in Hierusalem, quo secundum divinam legem sacrificandi causa universae illi genti veniendum fuit, seduceretur ab eo populus et stirpi David tamquam regio semini redderetur, et instituit idolatriam in regno suo et populum Dei secum simulacrorum cultu obstrictum nefanda impietate decepit. Nec tamen omni modo cessavit Deus non solum illum regem, verum etiam successores eius et impietatis imitatores populumque ipsum arguere per prophetas. Nam ibi extiterunt et magni illi insignesque prophetae, qui etiam mirabilia multa fecerunt, Helias et Helisaeus discipulus eius; ibi etiam dicenti Heliae: *Domine,*

6) 1. Reg. 12, 24.

12 *et* 14 idololatriae *v* ‖ 22 idolatriam *RAGabp*; idololatr. *egv* ‖ 26 ipsum] eius *R* ‖ 28 Elias et Elis. *v*.

prophetas tuos occiderunt, altaria tua suffoderunt, et ego relictus sum solus, et quaerunt animam meam, responsum est esse illic septem milia virorum, qui non curvaverunt genua contra Bahal.

Caput XXIII.

De vario utriusque regni Hebraeorum statu, donec ambo populi in captivitatem diverso tempore ducerentur, revocato postea Iuda in regnum suum, quod novissime in Romanorum transiit potestatem.

Itemque in regno Iuda pertinente ad Hierusalem etiam regum succedentium temporibus non defuerunt prophetae; sicut Deo placebat eos mittere vel ad praenuntiandum, quod opus erat, vel ad corripienda peccata praecipiendamque iustitiam. Nam et illic, etsi longe minus quam in Israel, tamen extiterunt reges, qui suis impietatibus Deum graviter offenderent et moderatis flagellis cum populo simili plecterentur. Piorum sane regum merita ibi non parva laudantur; in Israel autem reges alios magis, alios minus, omnes tamen reprobos legimus. Utraque igitur pars, sicut iubebat divina providentia vel sinebat, variis et erigebatur prosperitatibus et adversitatibus premebatur, et sic adfligebatur non solum externis, verum et inter se civilibus bellis, ut certis existentibus causis misericordia Dei vel ira patesceret, donec eius indignatione crescente universa gens illa a Chaldaeis debellantibus non solum subverteretur in sedibus suis, sed etiam ex maxima sui parte transferretur in terras Assyriorum; prius illa pars, quae vocabatur Israel in tribubus decem; postea vero etiam Iudas, eversa Hierusalem et templo illo nobilissimo; in quibus terris per annos septuaginta captivum egit otium. Post quos inde dimissa templum, quod

2) 1. Reg. 19, 10; 18; Rom. 11, 3 sq.

3 illic *om. R* ‖ 4 contra *R (cf. 130, 25); om. p*; ante *rell. v* ‖ bahal *Rbg*; baal *apv*; baalim *e* ‖ 23 et *RAFGegp*; etiam *v*

eversum fuerat, instauravit; et quamvis plurimi eius in alienigenarum degerent terris, non habuit tamen deinceps duas regni partes et duos diversos in singulis partibus reges; sed in Hierusalem princeps eorum erat unus, atque ad Dei templum, quod ibi erat, omnes undique, ubicumque essent et undecumque possent, per certa tempora veniebant. Sed nec tunc eis hostes ex aliis gentibus expugnatoresque defuerunt; nam etiam Romanorum iam tributarios eos Christus invenit.

Caput XXIV.

De prophetis, qui vel apud Iudaeos postremi fuerunt, vel quos circa tempus nativitatis Christi evangelica prodit historia.

Toto autem illo tempore, ex quo redierunt de Babylonia, post Malachiam, Aggaeum et Zachariam, qui tunc prophetaverunt, et Esdram non habuerunt prophetas usque ad Salvatoris adventum, nisi alium Zachariam patrem Iohannis et Elisabeth eius uxorem, Christi nativitate iam proxima, et eo iam nato Simeonem senem et Annam viduam iamque grandaevam et ipsum Iohannem novissimum; qui iuvenis iam iuvenem Christum non quidem futurum praedixit, sed tamen incognitum prophetica cognitione monstravit; propter quod ipse Dominus ait: *Lex et prophetae usque ad Iohannem.* Sed istorum quinque prophetatio ex evangelio nobis nota est, ubi et ipsa virgo mater Domini ante Iohannem prophetasse invenitur. Sed hanc istorum prophetiam Iudaei reprobi non accipiunt; acceperunt autem, qui ex eis innumerabiles evangelio crediderunt. Tunc enim vere Israel divisus est in duo divisione illa, quae per Samuelem prophetam Sauli regi

24) Mt. 11, 13.

25 ubi] ut *R* ‖ 29 uere enim *R*; enim est uere isr. diu. *rell.*

est inmutabilis praenuntiata. Malachiam vero, Aggaeum, Zachariam et Esdram etiam Iudaei reprobi in auctoritatem divinam receptos novissimos habent. Sunt enim et scripta eorum, sicut aliorum, qui in magna multitudine prophetarum perpauci ea scripserunt, quae auctoritatem canonis obtinerent. De quorum praedictis, quae ad Christum ecclesiamque eius pertinent, nonnulla mihi in hoc opere video esse ponenda; quod commodius fiet adiuvante Domino sequenti libro, ne hunc tam prolixum ulterius oneremus.

LIBER XVIII.

Caput I.

De his, quae usque ad tempora Salvatoris decem et septem voluminibus disputata sunt.

De civitatum duarum, quarum Dei una, saeculi huius est altera, in qua est, quantum ad hominum genus pertinet, etiam ista peregrina, exortu et procursu et debitis finibus me scripturum esse promisi, cum prius inimicos civitatis Dei, qui conditori eius Christo deos suos praeferunt et livore sibi perniciosissimo atrociter invident Christianis, quantum me adiuvaret eius gratia, refellissem, quod voluminibus decem prioribus feci. De hac vero mea, quam modo commemoravi, tripertita promissione decimum sequentibus quattuor libris ambarum est digestus exortus, deinde procursus ab homine primo usque ad diluvium libro uno, qui est huius operis quintus decimus,

---

3 diuinam *R (316, 26)*; canonicam *rell. v (247, 9)* ‖ 10 oneremus. amen. *Rb* ‖ *post* oneremus *F haec praebet*: contuli poena quid est prolixum ulterius (*cf. 9sq.*) quid est qui benedicat anima mea benedictus est ‖ 18 in qua nunc est *v* ‖ 19 procursu *RA*e^2*gpv* (*cf. 27; lib. 10 c. 32 extr.*); progressu *FG*¬*abe*^{1} ‖ 26 decimum *om. p*; in decimum *A*¬e^2; in decimo *FGe*^{1}

atque inde usque ad Abraham rursus ambae, sicut in temporibus, ita et in nostris litteris cucurrerunt. Sed a patre Abraham usque ad regum tempus Israelitarum, ubi sextum decimum volumen absolvimus, et inde usque ad ipsius in carne Salvatoris adventum, quo usque septimus decimus liber tenditur, sola videtur in meo stilo cucurrisse Dei civitas; cum in hoc saeculo non sola cucurrerit, sed ambae utique in genere humano, sicut ab initio, simul suo procursu tempora variaverint. Verum hoc ideo feci, ut prius, ex quo apertiores Dei promissiones esse coeperunt, usque ad eius ex virgine nativitatem, in quo fuerant quae primo promittebantur implenda, sine interpellatione a contrario alterius civitatis ista, quae Dei est, procurrens distinctius appareret; quamvis usque ad revelationem testamenti novi non in lumine, sed in umbra cucurrerit. Nunc ergo, quod intermiseram, video esse faciendum, ut ex Abrahae temporibus quo modo etiam illa cucurrerit, quantum satis videtur, adtingam, ut ambae inter se possint consideratione legentium comparari.

Caput II.

De terrenae civitatis regibus atque temporibus, quibus ab exortu Abrahae sanctorum tempora supputata conveniunt.

Societas igitur usquequaque mortalium diffusa per terras et in locorum quantislibet diversitatibus unius tamen eiusdemque naturae quadam communione devincta utilitates et cupiditates suas quibusque sectantibus, dum id quod appetitur aut nemini aut non omnibus sufficit, quia non est id ipsum, adversus se ipsam plerumque dividitur, et pars partem, quae praevalet, opprimit. Victrici enim victa succumbit, dominationi scilicet vel etiam libertati qualemcumque pacem praeferens ac salutem, ita ut

2 sed post *FG¬abe* ‖ 5 dec. sept. *v*

magnae fuerint admirationi, qui perire quam servire maluerunt. Nam in omnibus fere gentibus quodam modo vox naturae ista personuit, ut subiugari victoribus mallent, quibus contigit vinci, quam bellica omnifariam vastatione deleri. Hinc factum est, ut non sine Dei providentia, in cuius potestate est, ut quisque bello ⟨aut⟩ subiugetur aut subiuget, quidam essent regnis praediti, quidam regnantibus subditi. Sed inter plurima regna terrarum, in quae terrenae utilitatis vel cupiditatis est divisa societas (quam civitatem mundi huius universali vocabulo nuncupamus), duo regna cernimus longe ceteris provenisse clariora, Assyriorum primum, deinde Romanorum, ut temporibus, ita locis inter se ordinata atque distincta. Nam quo modo illud prius, hoc posterius: eo modo illud in Oriente, hoc in Occidente surrexit; denique in illius fine huius initium confestim fuit. Regna cetera ceterosque reges velut adpendices istorum dixerim.

Ninus ergo iam secundus rex erat Assyriorum, qui patri suo Belo successerat, regni illius primo regi, quando in terra Chaldaeorum natus est Abraham. Erat etiam tempore illo regnum Sicyoniorum admodum parvum, a quo ille undecumque doctissimus Marcus Varro scribens de gente populi Romani, velut antiquo tempore, exorsus est. Ab his enim Sicyoniorum regibus ad Athenienses pervenit, a quibus ad Latinos, inde Romanos. Sed ante conditam Romam in comparatione regni Assyriorum perexigua ista memorantur; quamvis Athenienses in Graecia plurimum claruisse fateatur etiam Sallustius Romanus historicus; plus tamen fama quam re ipsa. Nam loquens de illis: „Atheniensium, inquit, res gestae, sicuti ego existimo, satis amplae magnificaeque fuere; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maximis celebrantur. Ita eorum qui

22) Cf. l. 6 c. 2 med.

3 personuit *om.* R^1 || 4 omnifariam *RGgpv*; omnifaria *AF*¬ *abe* || 6 aut *om.* *RA*¬*Gegp* || 25 rom. *RAp*; ad rom. *FG*¬*abegv*

fecere virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praeclara ingenia." Accedit huic civitati non parva etiam ex litteris et philosophis gloria, quod ibi potissimum talia studia viguerunt. Nam quantum adtinet ad imperium, nullum maius primis temporibus quam Assyriorum fuit, nec tam longe lateque diffusum, quippe ubi Ninus rex, Beli filius, universam Asiam, quae totius orbis ad numerum partium tertia dicitur, ad magnitudinem vero dimidia reperitur, usque ad Libyae fines subegisse traditur. Solis quippe Indis in partibus Orientis non dominabatur, quos tamen eo defuncto Samiramis uxor eius est adgressa bellando. Ita factum est, ut, quicumque in illis terris populi sive reges erant, Assyriorum regno dicionique parerent et quidquid imperaretur efficerent. Abraham igitur in eo regno apud Chaldaeos Nini temporibus natus est. Sed quoniam res Graecae multo sunt nobis quam Assyriae notiores, et per Graecos ad Latinos ac deinde ad Romanos, qui etiam ipsi Latini sunt, temporum seriem deduxerunt qui gentem populi Romani in originis eius antiquitate rimati sunt: ob hoc debemus, ubi opus est, Assyrios nominare reges, ut appareat quem ad modum Babylonia, quasi prima Roma, cum peregrina in hoc mundo Dei civitate procurrat; res autem, quas propter comparationem civitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, huic operi oportet inserere, magis ex Graecis et Latinis, ubi et ipsa Roma quasi secunda Babylonia est, debemus adsumere.

Quando ergo natus est Abraham, secundi reges erant apud Assyrios Ninus, apud Sicyonios Europs; primi autem illic Belus, hic Aegialeus fuerunt. Cum vero egresso Abraham de Babylonia promisit ei Deus ex illo magnam gentem futuram et in eius semine omnium gentium bene-

2) Cat. 8. 8) Cf. 154, 6 sqq. 22) Euseb. Chron. ed. Schoe. II, p. 11, a; f; i.

---

11 samiramis *RAb¹eg*; Sem. *F¬b²pv* ‖ 18 deinde etiam ad *A* ‖ 21 nominare *R (71, 30)*; memorare *rell. v*

dictionem, Assyrii quartum regem habebant, Sicyonii quintum; apud illos enim regnabat filius Nini post matrem Samiramidem, quae ab illo interfecta perhibetur, ausa filium mater incestare concubitu. Hanc putant nonnulli condidisse Babylonem, quam quidem potuit instaurare. Quando autem vel quo modo condita fuerit, in sexto decimo libro diximus. Filium porro Nini et Samiramidis, qui matri successit in regnum, quidam etiam ipsum Ninum, quidam vero derivato a patre vocabulo Ninyan vocant. Sicyoniorum autem regnum tunc tenebat Telxion. Quo regnante usque adeo ibi mitia et laeta tempora fuerunt, ut eum defunctum velut deum colerent sacrificando et ludos celebrando, quos ei primitus institutos ferunt.

Caput III.

Quibus regnantibus apud Assyrios atque Sicyonios Abrahae centenario Isaac de promissione sit natus, vel ipsi Isaac sexagenario. Esau et Iacob gemini de Rebecca sint editi.

Huius temporibus etiam Isaac ex promissione Dei natus est centenario patri filius Abrahae de Sarra coniuge, quae sterilis et anus iam spem prolis amiserat. Tunc et Assyriis quintus erat rex Arrius. Ipsi vero Isaac sexagenario nati sunt gemini, Esau et Iacob, quos ei Rebecca uxor peperit, avo eorum Abraham adhuc vivente et centum sexaginta aetatis annos agente, qui expletis centum septuaginta quinque defunctus est, regnantibus apud Assyrios Xerse illo antiquiore, qui etiam Baleus vocabatur, et apud Sicyonios Thuriaco, quem quidam Thurimachum scribunt, septimis regibus. Regnum autem

7) C. 4. 29) Euseb. Chr. II, p. 15.

3 samir. *RAFGeg*; sem. ⌝*abpv* || 10 telsyon *A*; telsion *e* || 27 Xerxe $b^2 v$ || 28 thyriaco (-cho *b*) . . thyrimacum *RAb* (thir. *e*)

Argivorum simul cum Abrahae nepotibus ortum est, ubi primus regnavit Inachus. Sane, quod praetereundum non fuit, etiam apud sepulcrum septimi sui regis Thuriaci sacrificare Sicyonios solere Varro refert. Regnantibus porro octavis regibus, Armamitre Assyriorum, Sicyoniorum Leucippo et primo Argivorum Inacho, Deus locutus est ad Isaac atque ipsi quoque eadem, quae patri eius, duo illa promisit, semini scilicet eius terram Chanaan et in eius semine benedictionem cunctarum gentium. Haec ipsa promissa sunt etiam filio eius, nepoti Abrahae, qui est appellatus primo Iacob, post Israel, cum iam Belocus rex nonus Assyriae et Phoroneus Inachi filius secundus regnaret Argivis, Leucippo adhuc apud Sicyonios permanente. His temporibus Graecia sub Phoroneo Argolico rege legum et iudiciorum quibusdam clarior facta est institutis. Phegous tamen frater huius Phoronei iunior cum esset mortuus, ad eius sepulcrum templum est constitutum, in quo coleretur ut Deus et ei boves immolarentur. Credo honore tanto ideo dignum putarunt, quia in regni sui parte (pater quippe loca ambobus distribuerat, in quibus eo vivente regnarent) iste sacella constituerat ad colendos deos et docuerat observari tempora per menses atque annos, quid eorum quatenus metirentur atque numerarent. Haec in eo nova mirantes rudes adhuc homines morte obita deum esse factum sive opinati sunt sive voluerunt. Nam et Io filia Inachi fuisse perhibetur, quae postea Isis appellata ut magna dea culta est in Aegypto; quamvis alii scribant eam ex Aethiopia in Aegyptum venisse reginam, et quod late iusteque imperaverit eisque multa commoda et litteras instituerit, hunc honorem illi habitum esse divinum, postea quam ibi mortua est, et tantum honorem, ut capitali crimine reus fieret, si quis eam fuisse hominem diceret.

---

12 Assyriis v

CAPUT IV.

De temporibus Iacob et filii eius Ioseph.

Regnantibus Assyriorum decimo rege Baleo et Sicyoniorum nono Messapo, qui etiam Cephisos a quibusdam traditur (si tamen duorum nominum homo unus fuit ac non potius alterum pro altero putaverunt fuisse hominem, qui in suis posuerunt scriptis alterum nomen), cum rex Argivorum tertius Apis esset, mortuus est Isaac annorum centum octoginta et reliquit geminos suos annorum centum et viginti; quorum minor Iacob pertinens ad civitatem Dei, de qua scribimus, maiore utique reprobato, habebat duodecim filios, quorum illum, qui vocabatur Ioseph, mercatoribus in Aegyptum transeuntibus fratres adhuc Isaac avo eorum vivente vendiderant. Stetit autem ante Pharaonem Ioseph, quando ex humilitate, quam pertulit, sublimatus est, cum triginta esset annorum; quoniam somnia regis divine interpretatus praenuntiavit septem ubertatis annos futuros, quorum abundantiam praepollentem consequentes alii septem steriles fuerant consumpturi, et ob hoc eum rex praefecerat Aegypto de carcere liberatum, quo eum coniecerat integritas castitatis, quam fortiter servans male amanti dominae et male credulo domino mentiturae veste etiam derelicta de manibus adtrahentis aufugiens non consensit ad stuprum. Secundo autem anno septem annorum sterilium Iacob in Aegyptum cum suis omnibus venit ad filium, agens annos centum et triginta, sicut interroganti regi ipse respondit, cum Ioseph ageret triginta et novem, ad triginta scilicet, quos agebat, quando a rege honoratus est, additis septem ubertatis et duobus famis.

16) Gen. 41, 46. 27) Gen. 47, 9; Euseb. Chron. ed. Sch. II, p. 18, f.

---

4 messappo *AF*; missappho *R* ‖ cephisos *AGv*; cephissos *R*; caephisos *F*; cephisus *g* ‖ 14 uendiderunt $A\neg b^2p^1$

Caput V.

De Api rege Argivorum, quem Aegyptii Serapim nominatum divino honore coluerunt.

His temporibus rex Argivorum Apis navibus transvectus in Aegyptum, cum ibi mortuus fuisset, factus est Serapis omnium maximus Aegyptiorum deus. Nominis autem huius, cur non Apis etiam post mortem, sed Serapis appellatus sit, facillimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca, in qua mortuus ponitur, quod omnes iam sarcophagum vocant, σορὸς dicitur Graece, et ibi eum venerari sepultum coeperant, priusquam templum eius esset extructum: velut soros et Apis Sorapis primo, deinde una littera, ut fieri adsolet, commutata Serapis dictus est. Et constitutum est etiam de illo, ut, quisquis eum hominem fuisse dixisset, capitalem penderet poenam. Et quoniam fere in omnibus templis, ubi colebantur Isis et Serapis, erat etiam simulacrum, quod digito labiis inpresso admonere videretur, ut silentium fieret: hoc significare idem Varro existimat, ut homines eos fuisse taceretur. Ille autem bos, quem mirabili vanitate decepta Aegyptus in eius honorem deliciis afluentibus alebat, quoniam eum sine sarcophago vivum venerabantur, Apis, non Serapis vocabatur. Quo bove mortuo quoniam quaerebatur et reperiebatur vitulus coloris eiusdem, hoc est albis quibusdam maculis similiter insignitus, mirum quiddam et divinitus sibi procuratum esse credebant. Non enim magnum erat daemonibus ad eos decipiendos phantasiam talis tauri, quam sola cerneret, ostentare vaccae concipienti atque praegnanti, unde libido matris adtraheret, quod in eius fetu iam corporaliter appareret; sicut Iacob de virgis variatis, ut oves et caprae variae nascerentur, effecit. Quod enim homines coloribus et corporibus veris, hoc

31) Gen. 30, 37 sqq.

---

21 afl. *Fg*; affl. *RAGv*

daemones figuris fictis facillime possunt animalibus concipientibus exhibere.

Caput VI.

Quo regnante apud Argivos quove apud Assyrios Iacob in Aegypto sit mortuus.

Apis ergo rex, non Aegyptiorum, sed Argivorum, mortuus est in Aegypto. Huic filius Argus successit in regnum, ex cuius nomine et Argi et ex hoc Argivi appellati sunt; superioribus autem regibus nondum vel locus vel gens habebat hoc nomen. Hoc regnante apud Argivos et apud Sicyonios Erato, apud Assyrios vero adhuc manente Baleo mortuus est Iacob in Aegypto annorum centum quadraginta septem, cum moriturus filios suos et nepotes ex Ioseph benedixisset Christumque apertissime prophetasset, dicens in benedictione Iudae: *Non deficiet princeps ex Iuda et dux de femoribus eius, donec veniant quae reposita sunt ei; et ipse expectatio gentium.* Regnante Argo suis coepit uti frugibus Graecia et habere segetes in agricultura, delatis aliunde seminibus. Argus quoque post obitum deus haberi coepit, templo et sacrificiis honoratus. Qui honor eo regnante ante illum delatus est homini privato et fulminato cuidam Homogyro, eo quod primus ad aratrum boves iunxerit.

Caput VII.

Quorum regum tempore Ioseph in Aegypto defunctus sit.

Regnantibus Assyriorum duodecimo Mamytho et undecimo Sicyoniorum Plemmeo et Argis adhuc manente

9) Frick, font. Aug. p. 16 sq. 17) Gen. 49, 10. 22) Varro, R. R. II, 5, 4.

10 hoc *RAFG*; hoc ergo g^1v; hoc argo g^2 || 27 plemmeo *RAFeg* (*Πλημμεύς Euseb. Chr. ed. Sch. append. IV*); plemineo *Gp*; Plemnaeo *v*

Argo mortuus est Ioseph in Aegypto annorum centum decem. Post cuius mortem populus Dei mirabiliter crescens mansit in Aegypto centum quadraginta quinque annos, tranquille prius, donec morerentur quibus Ioseph notus fuit; deinde quia invidebatur incrementis eius erantque suspecta: quo usque inde liberaretur, persecutionibus (inter quas tamen divinitus fecundata multiplicatione crescebat) et laboribus premebatur intolerabilis servitutis. In Assyria vero et Graecia per idem tempus regna eadem permanebant.

Caput VIII.

Quorum regum aetate Moyses natus sit, et quorum deorum eisdem temporibus sit orta religio.

Cum ergo regnaret Assyriis quartus decimus Saphrus et Sicyoniis duodecimus Orthopolis et Criasus quintus Argivis, natus est in Aegypto Moyses, per quem populus Dei de servitute Aegyptia liberatus est, in qua eum ad desiderandum sui Creatoris auxilium sic exerceri oportebat. Regnantibus memoratis regibus fuisse a quibusdam creditur Prometheus, quem propterea ferunt de luto formasse homines, quia optimus sapientiae doctor fuisse perhibetur; nec tamen ostenditur, qui eius temporibus fuerint sapientes. Frater eius Atlans magnus fuisse astrologus dicitur; unde occasionem fabula invenit, ut eum caelum portare confingeret; quamvis mons eius nomine nuncupetur, cuius altitudine potius caeli portatio in opinionem vulgi venisse videatur. Multa quoque alia ex illis in Graecia temporibus confingi fabulosa coeperunt; sed usque ad Cecropem regem Atheniensium, quo regnante eadem civitas etiam tale nomen accepit, et quo regnante Deus per Moysen eduxit ex Aegypto populum suum, relati sunt in deorum numerum aliquot mortui caeca et vana con-

2 et decem *v* ‖ 3 quinque] quattuor *Frick, Kukula coll. 193, 24* ‖ 14 Sphaerus *Duebner, Frick* ‖ 23 atlas *av*

suetudine ac superstitione Graecorum. In quibus Criasi regis coniux Melantomice et Phorbas filius eorum, qui post patrem rex Argivorum sextus fuit, et septimi regis Triopae filius Iasus et rex nonus Sthenelas sive Stheneleus sive Sthenelus, varie quippe in diversis auctoribus invenitur. His temporibus etiam Mercurius fuisse perhibetur, nepos Atlantis ex Maia filia, quod vulgatiores etiam litterae personant. Multarum autem artium peritus claruit, quas et hominibus tradidit; quo merito eum post mortem deum esse voluerunt sive etiam crediderunt. Posterior fuisse Hercules dicitur, ad ea tamen tempora pertinens Argivorum; quamvis nonnulli eum Mercurio praeferant tempore, quos falli existimo. Sed quolibet tempore nati sint, constat inter historicos graves, qui haec antiqua litteris mandaverunt, ambos homines fuisse, et quod mortalibus ad istam vitam commodius ducendam beneficia multa contulerint, honores ab eis meruisse divinos. Minerva vero longe his antiquior; nam temporibus Ogygi ad lacum, qui Tritonis dicitur, virginali apparuisse fertur aetate, unde et Tritonia nuncupata est; multorum sane operum inventrix et tanto proclivius dea credita, quanto minus origo eius innotuit. Quod enim de capite Iovis nata canitur, poetis et fabulis, non historiae rebusque gestis est adplicandum. Quamquam Ogygus ipse quando fuerit, cuius temporibus etiam diluvium magnum factum est, non illud maximum, in quo nulli homines evaserunt, nisi qui in arca esse potuerunt, quod gentium nec Graeca nec Latina novit historia, sed tamen maius quam postea tempore Deucalionis fuit, inter scriptores historiae non convenit. Nam Varro inde exorsus est librum, cuius mentionem superius feci, et nihil sibi, ex quo perveniat ad res Romanas, proponit antiquius quam Ogygi diluvium, hoc est Ogygi factum temporibus. Nostri autem qui chronica scripserunt, prius Eusebius, post Hieronymus,

31) P. 257, 23.

18 Ogygii *v* ‖ 24 Ogygius *v* ‖ 26 in quo *RAFegp*; in *om. v*

qui utique praecedentes aliquos historicos in hac opinione secuti sunt, post annos amplius quam trecentos iam secundo Argivorum Phoroneo rege regnante Ogygi diluvium fuisse commemorant. Sed quolibet tempore fuerit, iam tamen Minerva tamquam dea colebatur regnante Atheniensibus Cecrope, sub quo rege etiam ipsam vel instauratam ferunt vel conditam civitatem.

Caput IX.

Quando Atheniensium sit civitas condita, et quam causam nominis eius Varro perhibeat.

Nam ut Athenae vocarentur, quod certe nomen a Minerva est, quae Graece Ἀθηνᾶ dicitur, hanc causam Varro indicat. Cum apparuisset illic repente olivae arbor et alio loco aqua erupisset, regem prodigia ista moverunt, et misit ad Apollinem Delphicum sciscitatum quid intellegendum esset quidve faciendum. Ille respondit, quod olea Minervam significaret, unda Neptunum, et quod esset in civium potestate, ex cuius potius nomine duorum deorum, quorum illa signa essent, civitas vocaretur. Isto Cecrops oraculo accepto cives omnes utriusque sexus (mos enim tunc in eisdem locis erat, ut etiam feminae publicis consultationibus interessent) ad ferendum suffragium convocavit. Consulta igitur multitudine mares pro Neptuno, feminae pro Minerva tulere sententias, et quia una plus inventa est feminarum, Minerva vicit. Tum Neptunus iratus marinis fluctibus exaestuantibus terras Atheniensium populatus est; quoniam spargere latius quaslibet aquas difficile daemonibus non est. Cuius ut iracundia placaretur, triplici supplicio dicit idem auctor ab Atheniensibus affectas esse mulieres, ut nulla ulterius ferrent suffragia, ut nullus nascentium maternum nomen acciperet, ut ne quis eas Athenaeas vocaret. Ita illa civitas,

18 ex *om.* R^1; *cf.* *263, 8; 264, 25; 268, 13; 282, 24; 27* ‖ 25 Tunc *v*

mater aut nutrix liberalium doctrinarum et tot tantorumque philosophorum, qua nihil habuit Graecia clarius atque nobilius, ludificantibus daemonibus de lite deorum suorum, maris et feminae, et de victoria per feminas feminae Athenas nomen accepit, et a victo laesa ipsam victricis victoriam punire compulsa est, plus aquas Neptuni quam Minervae arma formidans. Nam in mulieribus, quae sic punitae sunt, et Minerva quae vicerat victa est; nec adfuit suffragatricibus suis, ut suffragiorum deinceps perdita potestate et alienatis filiis a nominibus matrum Athenaeas saltem vocari liceret et eius deae mereri vocabulum, quam viri dei victricem fecerant ferendo suffragium. Quae et quanta hinc dici possent, nisi sermo ad alia properaret!

Caput X.

Quid Varro tradat de nuncupatione Areopagi et de diluvio Deucalionis.

Et tamen Marcus Varro non vult fabulosis adversus deos fidem adhibere figmentis, ne de maiestatis eorum dignitate indignum aliquid sentiat. Et ideo nec Areon pagon, ubi cum Atheniensibus Paulus apostolus disputavit, ex quo loco Areopagitae appellati sunt curiales urbis eiusdem, vult inde accepisse nomen, quod Mars, qui Graece Ἄρης dicitur, cum homicidii crimine reus fieret, iudicantibus duodecim diis in eo pago sex sententiis absolutus est (quia ubi paris numeri sententiae fuissent, praeponi absolutio damnationi solebat); sed contra istam, quae multo amplius est celebrata, opinionem aliam quandam de obscurarum notitia litterarum causam nominis huius conatur astruere, ne Areon pagon Athenienses de nomine

21) Act. 17, 19 sqq.

---

1 aut *mss;* ac *v* ‖ 18 et tamen *mss;* Attamen *v* ‖ 20 *et* 30 areon pagon *mss;* Areopagon *v*

Martis et pagi quasi Martis pagum nominasse credantur, in iniuriam videlicet numinum, a quibus litigia vel iudicia existimat aliena; non minus hoc, quod de Marte dicitur, falsum esse adseverans, quam illud quod de tribus deabus, Iunone scilicet et Minerva et Venere, quae pro malo aureo adipiscendo apud iudicem Paridem de pulchritudinis excellentia certasse narrantur et ad placandos ludis deos, qui delectantur seu veris seu falsis istis criminibus suis, inter theatricos plausus cantantur atque saltantur. Haec Varro non credit, ne deorum naturae seu moribus credat incongrua; et tamen non fabulosam, sed historicam rationem de Athenarum vocabulo reddens tantam Neptuni et Minervae litem suis litteris inserit, de cuius nomine potius illa civitas vocaretur, ut, cum prodigiorum ostentatione contenderent, inter eos iudicare nec Apollo consultus auderet, sed deorum iurgium finiendum, sicut memoratarum trium dearum ad Paridem Iuppiter, ita et iste ad homines mitteret, ubi vinceret Minerva suffragiis et in poena suarum suffragatricium vinceretur, quae in adversariis suis viris obtinere Athenas potuit, et amicas suas feminas Athenaeas habere non potuit. His temporibus, ut Varro scribit, regnante Atheniensibus Cranao, successore Cecropis, ut autem nostri Eusebius et Hieronymus, adhuc eodem Cecrope permanente, diluvium fuit, quod appellatum est Deucalionis, eo quod ipse regnabat in earum terrarum partibus, ubi maxime factum est. Hoc autem diluvium nequaquam ad Aegyptum atque ad eius vicina pervenit.

Caput XI.

Quo tempore Moyses populum Dei ex Aegypto eduxerit, et Iesus Nave, qui eidem successit, quorum regum aetate sit mortuus.

Eduxit ergo Moyses ex Aegypto populum Dei novissimo tempore Cecropis Atheniensium regis, cum apud As-

23) Euseb. Chron. ed. Sch. p. 27, o.

30 dei ex *fg*; de *pqv* || 31 et hiesus *fg*; et (?) de iesu *pqv*

syrios regnaret Ascatades, apud Sicyonios Marathus, apud Argivos Triopas. Educto autem populo in monte Sina divinitus acceptam tradidit legem, quod vetus dicitur testamentum, quia promissiones terrenas habet, et per Iesum Christum futurum fuerat testamentum novum, quo regnum caelorum promitteretur. Hunc enim ordinem servari oportebat, sicut in uno quoque homine, qui in Deum proficit, id agitur, quod ait apostolus, ut *non sit prius quod spiritale est; sed quod animale, postea spiritale;* quoniam sicut dicit et verum est, *primus homo de terra, terrenus; secundus homo de caelo.* Rexit autem populum Moyses per annos quadraginta in deserto et mortuus est annorum centum et viginti, cum Christum etiam ipse prophetasset per figuras observationum carnalium in tabernaculo et sacerdotio et sacrificiis aliisque mysticis plurimisque mandatis. Moysi successit Iesus Nave et in terra promissionis introductum populum conlocavit ex auctoritate divina debellatis gentibus, a quibus eadem loca tenebantur. Qui cum populum rexisset post mortem Moysi viginti et septem annos, etiam ipse defunctus est regnante apud Assyrios octavo decimo Amynta, apud Sicyonios sexto decimo Corace, apud Argivos decimo Danao, apud Athenienses quarto Erichthonio.

Caput XII.

De sacris falsorum deorum, quae reges Graeciae illis temporibus instituerunt, quae ab exitu Israel ex Aegypto usque ad Iesu Nave obitum dinumerantur.

Per haec tempora, id est ab exitu Israel ex Aegypto usque ad mortem Iesu Nave, per quem populus idem ter-

11) 1. Cor. 15, 46 sq.

1 maratheus *Ae* ‖ 11 de caelo *Regp (cf. l. 13 c. 23 sq.)*; de caelo caelestis *AFGabv* ‖ 16 terra *RFGaegp*; terram *Abv* ‖ reprom. *FGg; cf. 270, 1*

ram promissionis accepit, sacra sunt instituta diis falsis a regibus Graeciae, quae memoriam diluvii et ab eo liberationis hominum vitaeque tunc aerumnosae modo ad alta, modo ad plana migrantium sollemni celebritate revocarunt. Nam et Lupercorum per sacram viam ascensum atque descensum sic interpretantur, ut ab eis significari dicant homines, qui propter aquae inundationem summa montium petiverunt et rursus eadem residente ad ima redierunt. His temporibus Dionysum, qui etiam Liber pater dictus est et post mortem deus habitus, vitem ferunt ostendisse in Attica terra hospiti suo. Tunc Apollini Delphico instituti sunt ludi musici, ut placaretur ira eius, qua putabant adflictas esse sterilitate Graeciae regiones, quia non defenderint templum eius, quod rex Danaus, cum easdem terras bello invasisset, incendit. Hos autem ludos ut instituerent, oraculo sunt eius admoniti. In Attica vero rex Erichthonius ei ludos primus instituit, nec ei tantum, sed etiam Minervae, ubi praemium victoribus oleum ponebatur, quod eius fructus inventricem Minervam, sicut vini Liberum tradunt. Per eos annos a rege Xantho Cretensium, cuius apud alios aliud nomen invenimus, rapta perhibetur Europa, et inde geniti Rhadamanthus, Sarpedon et Minos, quos magis ex eadem muliere filios Iovis esse vulgatum est. Sed talium deorum cultores illud, quod de rege Cretensium diximus, historicae veritati, hoc autem, quod de Iove poetae cantant, theatra concrepant, populi celebrant, vanitati deputant fabularum, ut esset unde ludi fierent placandis numinibus etiam falsis eorum criminibus. His temporibus Hercules in Syria clarus habebatur; sed nimirum alius, non ille, de quo supra locuti sumus. Secretiore quippe historia plures fuisse dicuntur et Liberi patres et Hercules. Hunc sane Herculem, cuius ingentia duodecim facta numerant, inter quae Antaei Afri necem non commemorant, quod ea res

1 prom. *RAbep (cf. 284, 24)*; reprom. *FGagv* ‖ 9 dionysium *mss v*

ad alterum Herculem pertinet, in Oeta monte a se ipso incensum produnt suis litteris, cum ea virtute, qua multa subegerat, morbum tamen, quo languebat, sustinere non posset. Illo tempore vel rex vel potius tyrannus Busiris suis diis suos hospites immolabat, quem filium perhibent fuisse Neptuni ex matre Libya, filia Epaphi. Verum non credatur hoc stuprum perpetrasse Neptunus, ne dii accusentur; sed poetis et theatris ista tribuantur, ut sit unde placentur. Erichthonii regis Atheniensium, cuius novissimis annis Iesus Nave mortuus reperitur, Vulcanus et Minerva parentes fuisse dicuntur. Sed quoniam Minervam virginem volunt, in amborum contentione Vulcanum commotum effudisse aiunt semen in terram atque inde homini nato ob eam causam tale inditum nomen. Graeca enim lingua ἔρις contentio, χθὼν terra est, ex quibus duobus compositum vocabulum est Erichthonius. Verum, quod fatendum est, refellunt et a suis diis repellunt ista doctiores, qui hanc opinionem fabulosam hinc exortam ferunt, quia in templo Vulcani et Minervae, quod ambo unum habebant Athenis, expositus inventus est puer dracone involutus, qui eum significavit magnum futurum et propter commune templum, cum essent parentes eius ignoti, Vulcani et Minervae dictum esse filium. Nominis tamen eius originem fabula illa potius quam ista designat historia. Sed quid ad nos? Hoc in veracibus libris homines instruat religiosos, illud in fallacibus ludis daemones delectet inpuros; quos tamen illi religiosi tamquam deos colunt, et cum de illis haec negant, ab omni eos crimine purgare non possunt, quoniam ludos eis poscentibus exhibent, ubi turpiter aguntur, quae velut sapienter negantur, et his falsis ac turpibus dii placantur, ubi etsi fabula cantat crimen numinum falsum, delectari tamen falso crimine crimen est verum.

---

2 multa *mss*; monstra *v* ‖ 5, 7, 17, 31 dis, di *R* ‖ 15 chthon *G*; cthon *RAg*; (contenti)octhon *F*; othon *e*; ethon *p*; ///thon *b*[1]; icton *b*[marg.]; cethon *a*; et χθών *v*

Caput XIII.

Qualium fabularum figmenta exorta sint eo tempore, quo Hebraeis iudices praeesse coeperunt.

Post mortem Iesu Nave populus Dei iudices habuit, quibus temporibus alternaverunt apud eos et humilitates laborum pro eorum peccatis, et prosperitates consolationum propter miserationem Dei. His temporibus fabulae fictae sunt de Triptolemo, quod iubente Cerere anguibus portatus alitibus indigentibus terris frumenta volando contulerit; de Minotauro, quod bestia fuerit inclusa Labyrintho, quo cum intrassent homines, inextricabili errore inde exire non poterant; de Centauris, quod equorum hominumque fuerit natura coniuncta; de Cerbero, quod sit triceps inferorum canis; de Phryxo et Helle eius sorore, quod vecti ariete volaverint; de Gorgone, quod fuerit crinita serpentibus et aspicientes convertebat in lapides; de Bellerophonte, quod equo pinnis volante sit vectus, qui equus Pegasus dictus est; de Amphione, quod citharae suavitate lapides mulserit et adtraxerit; de fabro Daedalo et eius Icaro filio, quod sibi coaptatis pinnis volaverint; de Oedipo, quod monstrum quoddam, quae Sphinga dicebatur, humana facie quadrupedem, soluta quae ab illa proponi soleret velut insolubili quaestione suo praecipitio perire compulerit; de Antaeo, quem necavit Hercules, quod filius terrae fuerit, propter quod cadens in terram fortior soleret adsurgere; et si qua forte alia praetermisi. Hae fabulae bellum ad usque Troianum, ubi secundum librum Marcus Varro de populi Romani gente finivit, ex occasione historiarum, quae res veraciter gestas continent, ita sunt ingeniis hominum fictae, ut non sint opprobriis numinum adfixae. Porro autem quicumque finxerunt a Iove ad

11) Verg. Aen. 6, 27.

---

12 de ip(p)ocent. *Ge*[2] ‖ 17 *et* 20 pinnis R^1F ‖ 19 eius icaro *mss v* (*cf. c. 21* ab eius Acca uxore); Icaro eius *edd. vett.* ‖ 21 spinga *RAep* ‖ 25 soleret *Rab*; solet *Agp*; solebat *FGev*

stuprum raptum pulcherrimum puerum Ganymedem, quod nefas rex Tantalus fecit et Iovi fabula tribuit, vel Danaes per imbrem aureum adpetisse concubitum, ubi intellegitur pudicitia mulieris auro fuisse corrupta, quae illis temporibus vel facta vel ficta sunt, aut facta ab aliis et ficta de Iove, dici non potest quantum mali de hominum praesumpserint cordibus, quod possent ista patienter ferre mendacia, quae tamen etiam libenter amplexi sunt. Qui utique quanto devotius Iovem colunt, tanto eos, qui haec de illo dicere ausi sunt, severius punire debuerunt. Nunc vero non solum eis, qui ista finxerunt, irati non sunt, sed ut talia figmenta etiam in theatris agerent, ipsos deos potius iratos habere timuerunt. His temporibus Latona Apollinem peperit, non illum, cuius oracula solere consuli superius loquebamur, sed illum, qui cum Hercule servivit Admeto; qui tamen sic est deus creditus, ut plurimi ac paene omnes unum eundemque Apollinem fuisse opinentur. Tunc et Liber pater bellavit in India, qui multas habuit in exercitu feminas, quae Bacchae appellatae sunt, non tam virtute nobiles quam furore. Aliqui sane et victum scribunt istum Liberum et vinctum; nonnulli et occisum in pugna a Perseo, nec ubi fuerit sepultus tacent; et tamen eius velut dei nomine per inmundos daemones Bacchanalia sacra vel potius sacrilegia sunt instituta, de quorum rabiosa turpitudine post tam multos annos sic senatus erubuit, ut in urbe Roma esse prohiberet. Per ea tempora Perseus et uxor eius Andromeda postea quam sunt mortui, sic eos in caelum receptos esse crediderunt, ut imagines eorum stellis designare eorumque appellare nominibus non erubescerent, non timerent.

---

10 de illo *om.* *R* || 16 amneto *Rp*

CAPUT XIV.

De theologis poetis.

Per idem temporis intervallum extiterunt poetae, qui etiam theologi dicerentur, quoniam de diis carmina faciebant, sed talibus diis, qui licet magni homines, tamen homines fuerunt aut mundi huius, quem verus Deus fecit, elementa sunt aut in principatibus et potestatibus pro voluntate Creatoris et suis meritis ordinati, et si quid de uno vero Deo inter multa vana et falsa cecinerint, colendo cum illo alios, qui dii non sunt, eisque exhibendo famulatum, qui uni tantum debetur Deo, non ei utique rite servierunt nec a fabuloso deorum suorum dedecore etiam ipsi se abstinere potuerunt — Orpheus, Musaeus, Linus. Verum isti theologi deos coluerunt, non pro diis culti sunt; quamvis Orpheum nescio quo modo infernis sacris vel potius sacrilegiis praeficere soleat civitas impiorum. Uxor autem regis Athamantis, quae vocabatur Ino, et eius filius Melicertes praecipitio spontaneo in mari perierunt et opinione hominum in deos relati sunt, sicut alii homines eorum temporum, Castor et Pollux. Illam sane Melicertis matrem Leucothean Graeci, Matutam Latini vocaverunt, utrique tamen putantes deam.

CAPUT XV.

De occasu regni Argivorum, quo tempore apud Laurentes Picus Saturni filius regnum ⟨patris⟩ primus accepit.

Per ea tempora regnum finitum est Argivorum, translatum ad Mycenas, unde fuit Agamemnon, et exortum est regnum Laurentum, ubi Saturni filius Picus regnum primus accepit, iudicante apud Hebraeos femina Debbora;

29) Iudic. 5.

---

4 *sqq.* dis, di *R* ‖ 9 cecinerint *R*; cecinerunt *rell.* *v* ‖ 17 atham. *bv*; adam. *rell.* ‖ 25 patris *om.* *fg; cf. 28*

sed per illam Dei spiritus id agebat; nam etiam prophetissa erat, cuius prophetia minus aperta est, quam ut possimus eam sine diuturna expositione de Christo demonstrare prolatam. Iam ergo regnabant Laurentes utique in Italia, ex quibus evidentior ducitur origo Romana post Graecos; et tamen adhuc regnum Assyrium permanebat, ubi erat rex vicensimus et tertius Lampares, cum primus Laurentum Picus esse coepisset. De huius Pici patre Saturno viderint quid sentiant talium deorum cultores, qui negant hominem fuisse; de quo et alii scripserunt, quod ante Picum filium suum in Italia ipse regnaverit, et Vergilius notioribus litteris dicit:

Is genus indocile et dispersum montibus altis
Composuit legesque dedit Latiumque vocari
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
Aurea quae perhibent illo sub rege fuere
Saecula.

Sed haec poetica opinentur esse figmenta et Pici patrem Stercen potius fuisse adseverent, a quo peritissimo agricola inventum ferunt, ut fimo animalium agri fecundarentur, quod ab eius nomine stercus est dictum; hunc quidam Stercutium vocatum ferunt. Qualibet autem ex causa eum Saturnum appellare voluerint, certe tamen hunc Stercen sive Stercutium merito agriculturae fecerunt deum. Picum quoque similiter eius filium in talium deorum numerum receperunt, quem praeclarum augurem et belligeratorem fuisse asserunt. Picus Faunum genuit, Laurentum regem secundum; etiam iste deus illis vel est vel fuit. Hos ante Troianum bellum divinos honores mortuis hominibus detulerunt.

17) Aen. 8, 821 sqq.

---

6 assyrium *Rg (145, 29; 283, 5; 292, 6)*; assyriorum *AFG rell. v* ‖ 7 uicensimus *R*[1]*g*[1] ‖ et *RAGbeg; om. v* ‖ lamperes *RA*¬*Ge* ‖ 10 eum neg. *G*; neg. eum *e*

Caput XVI.

De Diomede post excidium Troiae in deos relato, cuius socii crediti sunt in volucres esse conversi.

Troia vero eversa excidio illo usquequaque cantato puerisque notissimo, quod et magnitudine sui et scriptorum excellentibus linguis insigniter diffamatum atque vulgatum est gestumque regnante iam Latino Fauni filio, ex quo Latinorum regnum dici coepit Laurentumque cessavit, Graeci victores deletam Troiam relinquentes et ad propria remeantes diversis et horrendis cladibus dilacerati atque contriti sunt; et tamen etiam ex eis deorum suorum numerum auxerunt. Nam et Diomeden fecerunt deum, quem poena divinitus inrogata perhibent ad suos non revertisse; eiusque socios in volucres fuisse conversos non fabuloso poeticoque mendacio, sed historica adtestatione confirmant; quibus nec deus, ut putant, factus humanam revocare naturam vel ipse potuit vel certe a Iove suo rege tamquam caelicola novicius impetravit. Quin etiam templum eius esse aiunt in insula Diomedea, non longe a monte Gargano, qui est in Apulia, et hoc templum circumvolare atque incolere has alites tam mirabili obsequio, ut aquam impleant et aspergant; et eo si Graeci venerint vel Graecorum stirpe prognati, non solum quietas esse, verum et insuper adulare; si autem alienigenas viderint, subvolare ad capita tamque gravibus ictibus, ut etiam perimant, vulnerare. Nam duris et grandibus rostris satis ad haec proelia perhibentur armatae.

Caput XVII.

De incredibilibus commutationibus hominum quid Varro tradiderit.

Hoc Varro ut astruat, commemorat alia non minus incredibilia de illa maga famosissima Circe, quae socios

---

3 cred. *fgp*; trad. *qv* ‖ 4 exc. *FGegv*; et exc. *RAabp* ‖ 9 derel. *v* ‖ 12 diomeden *RAFGaeg*; diomedem *bpv* ‖ 22 aquam *mss*; rostrum aqua *v* *(280, 14)* ‖ 23 prognati *RAbg*; progenati *G*¹; propugnati *e*; propaginati *p*; progeniti *FG*²*av* ‖ 24 adulare *bgv* *(280, 15)*; adolare *RF* *(Roensch, It. p. 464)*; aduolare *Aa*²; auolare *a*¹; adulari *Gep*

quoque Ulixis mutavit in bestias, et de Arcadibus, qui sorte ducti tranabant quoddam stagnum atque ibi convertebantur in lupos et cum similibus feris per illius regionis deserta vivebant. Si autem carne non vescerentur humana, rursus post novem annos eodem renatato stagno reformabantur in homines. Denique etiam nominatim expressit quendam Demaenetum, cum gustasset de sacrificio, quod Arcades immolato puero deo suo Lycaeo facere solerent, et in lupum fuisse mutatum et anno decimo in figuram propriam restitutum pugilatum sese exercuisse et Olympiaco vicisse certamine. Nec idem propter aliud arbitratur historicus in Arcadia tale nomen adfictum Pani Lycaeo et Iovi Lycaeo nisi propter hanc in lupos hominum mutationem, quod eam nisi vi divina fieri non putarent. Lupus enim Graece λύκος dicitur, unde Lycaei nomen apparet inflexum. Romanos etiam Lupercos ex illorum mysteriorum veluti semine dicit exortos.

Caput XVIII.

Quid credendum sit de transformationibus, quae arte daemonum hominibus videntur accidere.

Sed de ista tanta ludificatione daemonum nos quid dicamus, qui haec legent, fortassis expectent. Et quid dicemus, nisi de medio Babylonis esse fugiendum? Quod praeceptum propheticum ita spiritaliter intellegitur, ut de huius saeculi civitate, quae profecto et angelorum et hominum societas impiorum est, fidei passibus, quae per dilectionem operatur, in Deum vivum proficiendo fugiamus. Quanto quippe in haec ima potestatem daemonum

1—11 Plin. N. H. 8, 81 sq. 23) Esai. 48, 20.

1 Ulyssis *v* ‖ 2 tranabant *g*[1] *(Plin.)*; transibant/// (i *in ras.*) *R (134, 21)*; transnatabant *AGabe*[2]*g*[2]*v*; transtabant *e*[1]; tranatabant *p* ‖ 5 renatato *G*[2] *rell.*; renato *G*[1]*v* ‖ 7 cum *v; om. mss* (*antecedit*: -tum) ‖ gustasset *R*[1]*v*; gustasse *R*[2]*AFGabegp* ‖ 9 et in lup. *RFGabegp*; et lup. *A*; in lup. *v* ‖ 10 pugilatum *Raeg*; pugillatu *bp*; pugilatu *AFGv* ‖ 20 accedere *fg*

maiorem videmus, tanto tenacius Mediatori est inhaerendum, per quem de imis ad summa conscendimus. Si enim dixerimus ea non esse credenda, non desunt etiam nunc, qui eius modi quaedam vel certissima audisse vel etiam expertos se esse adseverent. Nam et nos cum essemus in Italia audiebamus talia de quadam regione illarum partium, ubi stabularias mulieres inbutas his malis artibus in caseo dare solere dicebant quibus vellent seu possent viatoribus, unde in iumenta ilico verterentur et necessaria quaeque portarent postque perfuncta opera iterum ad se redirent; nec tamen in eis mentem fieri bestialem, sed rationalem humanamque servari, sicut Apuleius in libris, quos asini aurei titulo inscripsit, sibi ipsi accidisse, ut accepto veneno humano animo permanente asinus fieret, aut indicavit aut finxit.

Haec vel falsa sunt vel tam inusitata, ut merito non credantur. Firmissime tamen credendum est omnipotentem Deum posse omnia facere quae voluerit, sive vindicando sive praestando, nec daemones aliquid operari secundum naturae suae potentiam (quia et ipsa angelica creatura est, licet proprio vitio sit maligna) nisi quod ille permiserit, cuius iudicia occulta sunt multa, iniusta nulla. Nec sane daemones naturas creant, si aliquid tale faciunt, de qualibus factis ista vertitur quaestio; sed specie tenus, quae a vero Deo sunt creata, commutant, ut videantur esse quod non sunt. Non itaque solum animum, sed ne corpus quidem ulla ratione crediderim daemonum arte vel potestate in membra et liniamenta bestialia veraciter posse converti, sed phantasticum hominis, quod etiam cogitando sive somniando per rerum innumerabilia genera variatur et, cum corpus non sit, corporum tamen similes mira celeritate formas capit, sopitis aut oppressis corporeis hominis sensibus ad aliorum sensum nescio quo ineffabili modo figura corporea posse perduci;

---

9 illico *bpv* || 27 ne *RAap*; nec *FGbegv* || 28 lineam. e^1v

ita ut corpora ipsa hominum alicubi iaceant, viventia quidem, sed multo gravius atque vehementius quam somno suis sensibus obseratis; phantasticum autem illud veluti corporatum in alicuius animalis effigie appareat sensibus alienis talisque etiam sibi esse homo videatur, sicut talis sibi videri posset in somnis, et portare onera; quae onera si vera sunt corpora, portantur a daemonibus, ut inludatur hominibus, partim vera onerum corpora, partim iumentorum falsa cernentibus. Nam quidam nomine Praestantius patri suo contigisse indicabat, ut venenum illud per caseum in domo sua sumeret et iaceret in lecto suo quasi dormiens, qui tamen nullo modo poterat excitari. Post aliquot autem dies eum velut evigilasse dicebat et quasi somnia narrasse quae passus est, caballum se scilicet factum annonam inter alia iumenta baiulasse militibus, quae dicitur Retica, quoniam ad Retias deportatur. Quod ita, ut narravit, factum fuisse compertum est; quae tamen ei sua somnia videbantur. Indicavit et alius se domi suae per noctem, antequam requiesceret, vidisse venientem ad se philosophum quendam sibi notissimum sibique exposuisse nonnulla Platonica, quae antea rogatus exponere noluisset. Et cum ab eodem philosopho quaesitum fuisset, cur in domo eius fecerit, quod in domo sua petenti negaverat: „Non feci, inquit, sed me fecisse somniavi." Ac per hoc alteri per imaginem phantasticam exhibitum est vigilanti, quod alter vidit in somnis.

Haec ad nos non quibuscumque, qualibus credere putaremus indignum, sed eis referentibus pervenerunt, quos nobis non existimaremus fuisse mentitos. Proinde quod homines dicuntur mandatumque est litteris ab diis vel potius daemonibus Arcadibus in lupos solere converti, et quod

Carminibus Circe socios mutavit Ulixi,

secundum istum modum mihi videtur fieri potuisse, quem

33) Verg. Eclog. 8, 70.

33 Ulyxi *v*

dixi, si tamen factum est. Diomedeas autem volucres, quando quidem genus earum per successionem propaginis durare perhibetur, non mutatis hominibus factas, sed subtractis credo fuisse suppositas, sicut cerva pro Iphigenia, regis Agamemnonis filia. Neque enim daemonibus iudicio Dei permissis huius modi praestigiae difficiles esse potuerunt; sed quia illa virgo postea viva reperta est, suppositam pro illa esse cervam facile cognitum est. Socii vero Diomedis quia nusquam subito conparuerunt et postea nullo loco apparuerunt, perdentibus eos ultoribus angelis malis, in eas aves, quae pro illis sunt occulte ex aliis locis, ubi est hoc genus avium, ad ea loca perductae ac repente suppositae, creduntur esse conversi. Quod autem Diomedis templo aquam rostris afferunt et aspergunt, et quod blandiuntur Graecigenis atque alienigenas persequuntur, mirandum non est fieri daemonum instinctu, quorum interest persuadere deum factum esse Diomeden ad decipiendos homines, ut falsos deos cum veri Dei iniuria multos colant et hominibus mortuis, qui nec cum viverent vere vixerunt, templis altaribus, sacrificiis sacerdotibus (quae omnia cum recta sunt non nisi uni Deo vivo et vero debentur) inserviant.

Caput XIX.

Quod eo tempore Aeneas in Italiam venerit, quo Labdon iudex praesidebat Hebraeis.

Eo tempore post captam Troiam atque deletam Aeneas cum viginti navibus, quibus portabantur reliquiae Troianorum, in Italiam venit, regnante ibi Latino et apud Athenienses Menestheo, apud Sicyonios Polyphide, apud Assyrios Tautane, apud Hebraeos autem iudex Labdon fuit. Mortuo autem Latino regnavit Aeneas tribus annis, eisdem in supradictis locis manentibus regibus, nisi quod

27) Verg. Aen. 1, 381.

---

14 templo *RFGabegp*; templum *A*; in templum *v* ‖ 15 atque (adque) *mss; om. v* ‖ 30 autane *mss*

Sicyoniorum iam Pelasgus erat et Hebraeorum iudex Samson; qui cum mirabiliter fortis esset, putatus est Hercules. Sed Aenean, quoniam quando mortuus est non conparuit, deum sibi fecerunt Latini. Sabini etiam regem suum primum Sancum sive, ut aliqui appellant, Sanctum, rettulerunt in deos. Per idem tempus Codrus rex Atheniensium Peloponnensibus eiusdem hostibus civitatis se interficiendum ignotus obiecit; et factum est. Hoc modo eum praedicant patriam liberasse. Responsum enim acceperant Peloponnenses tum demum se superaturos, si eorum regem non occidissent. Fefellit ergo eos habitu pauperis apparendo et in suam necem per iurgium provocando. Unde ait Vergilius:

Et iurgia Codri.

Et hunc Athenienses tamquam deum sacrificiorum honore coluerunt. Quarto Latinorum rege Silvio Aeneae filio, non de Creusa, de qua fuit Ascanius, qui tertius ibi regnavit, sed de Lavinia Latini filia, quem postumum Aeneas dicitur habuisse, Assyriorum autem vicensimo et nono Oneo et Melantho Atheniensium sexto decimo, iudice autem Hebraeorum Heli sacerdote regnum Sicyoniorum consumptum est, quod per annos nongentos quinquaginta et novem traditur fuisse porrectum.

Caput XX.

De successione ordinis regii apud Israelitas post iudicum tempora.

Mox eisdem per loca memorata regnantibus Israelitarum regnum finito tempore iudicum a Saule rege sumpsit exordium, quo tempore fuit propheta Samuel. Ab illo igitur tempore hi reges Latinorum esse coeperunt, quos cognominabant Silvios; ab eo quippe, qui filius Aeneae primus dictus est Silvius, ceteris subsecutis et pro-

14) Verg. Ecl. 5, 11. Cf. Frick, font. Aug. p. 45.

---

18 posthumum *AFGgv* ‖ 20 Oneo] Thineo *Frick*

pria nomina inponebantur et hoc non defuit cognomentum; sicut longe postea Caesares cognominati sunt, qui successerunt Caesari Augusto. Reprobato autem Saule, ne quisquam ex eius stirpe regnaret, eoque defuncto David successit in regnum post annos a Saulis imperio quadraginta. Tunc Athenienses habere deinde reges post Codri interitum destiterunt et magistratus habere coeperunt administrandae rei publicae. Post David, qui etiam ipse quadraginta regnavit annos, filius eius Salomon rex Israelitarum fuit, qui templum illud nobilissimum Dei Hierosolymitanum condidit. Cuius tempore apud Latinos condita est Alba, ex qua deinceps non Latinorum, sed Albanorum reges appellari, in eodem tamen Latio, coeperunt. Salomoni successit filius eius Roboam, sub quo in duo regna populus ille divisus est, et singulae partes suos singulos reges habere coeperunt.

Caput XXI.

De regibus Latii, quorum primus Aeneas et duodecimus Aventinus dii facti sunt.

Latium post Aenean, quem deum fecerunt, undecim reges habuit, quorum nullus deus factus est. Aventinus autem, qui duodecimo loco Aenean sequitur, cum esset prostratus in bello et sepultus in eo monte, qui etiam nunc eius nomine nuncupatur, deorum talium, quales sibi faciebant, numero est additus. Alii sane noluerunt eum in proelio scribere occisum, sed non conparuisse dixerunt; nec ex eius vocabulo appellatum montem, sed ex adventu avium dictum Aventinum. Post hunc non est deus factus in Latio nisi Romulus conditor Romae. Inter

6) 2. Sam. 2. 23) Serv. in Aen. 7, 657.

---

20 fecerunt *RAbep*; fecerat *a*; fecerant *FGgv* ‖ 27 nec *mss*; sed nec *v* ‖ 26 scribere] esse *G* ‖ 28 dictum esse *AFG*

istum autem et illum reges reperiuntur duo, quorum primus est, ut eum Vergiliano versu eloquar:

Proximus ille Procas, Troianae gloria gentis.

Cuius tempore quia iam quodam modo Roma parturiebatur, illud omnium regnorum maximum Assyrium finem tantae diuturnitatis accepit. Ad Medos quippe translatum est post annos ferme mille trecentos quinque, ut etiam Beli, qui Ninum genuit et illic parvo contentus imperio primus rex fuit, tempora computentur. Procas autem regnavit ante Amulium. Porro Amulius fratris sui Numitoris filiam Rheam nomine, quae etiam Ilia vocabatur, Romuli matrem, Vestalem virginem fecerat, quam volunt de Marte geminos concepisse, isto modo stuprum eius honorantes vel excusantes, et adhibentes argumentum, quod infantes expositos lupa nutriverit. Hoc enim genus bestiae ad Martem existimant pertinere, ut videlicet ideo lupa credatur admovisse ubera parvulis, quia filios domini sui Martis agnovit; quamvis non desint qui dicant, cum expositi vagientes iacerent, a nescio qua primum meretrice fuisse collectos et primas eius suxisse mamillas (meretrices autem lupas vocabant, unde etiam nunc turpia loca earum lupanaria nuncupantur), et eos postea ad Faustulum pervenisse pastorem atque ab eius Acca uxore nutritos. Quamquam si ad arguendum hominem regem, qui eos in aquam proici crudeliter iusserat, eis infantibus, per quos tanta civitas condenda fuerat, de aqua divinitus liberatis per lactantem feram Deus voluit subvenire, quid mirum est? Amulio successit in regnum Latiare frater eius Numitor, avus Romuli, cuius Numitoris primo anno condita est Roma; ac per hoc cum suo deinceps, id est Romulo, nepote regnavit.

3) Aen. 6, 767. 22) Serv. in Aen. 1, 273.

---

5 assyrium *Rb*^{2}*gp (275, 6)*; Assyriorum *AFGab*^{1}*ev* ‖ 7 est *om.* *Rb*^{1} ‖ 28 latiare *RFGeg*; latiar *A*; Latiale *abpv*

Caput XXII.

Quod eo tempore Roma sit condita, quo regnum Assyriorum intercidit et quo Ezechias regnabat in Iuda.

Ne multis morer, condita est civitas Roma velut altera Babylon et velut prioris filia Babylonis, per quam Deo placuit orbem debellare terrarum et in unam societatem rei publicae legumque perductum longe lateque pacare. Erant enim iam populi validi et fortes et armis gentes exercitatae, quae non facile cederent, et quas opus esset ingentibus periculis et vastatione utrimque non parva atque horrendo labore superari. Nam quando regnum Assyriorum totam paene Asiam subiugavit, licet bellando sit factum, non tamen multum asperis et difficilibus bellis fieri potuit, quia rudes adhuc ad resistendum gentes erant nec tam multae vel magnae. Si quidem post illud maximum atque universale diluvium, cum in arca Noe octo soli homines evaserunt, anni non multo amplius quam mille transierant, quando Ninus Asiam totam excepta India subiugavit. Roma vero tot gentes et Orientis et Occidentis, quas imperio Romano subditas cernimus, non ea celeritate ac facilitate perdomuit, quoniam paulatim increscendo robustas eas et bellicosas, quaqua versum dilatabatur, invenit. Tempore igitur, quo Roma condita est, populus Israel habebat in terra promissionis annos septingentos decem et octo. Ex quibus viginti septem pertinent ad Iesum Nave, deinde ad tempus iudicum trecenti viginti novem. Ex quo autem reges ibi esse coeperant, anni erant trecenti sexaginta duo. Et rex tunc erat in Iuda, cuius nomen erat Achaz vel, sicut alii conputant, qui ei successit Ezechias, quem quidem constat optimum et piissimum regem Romuli regnasse temporibus. In ea vero Hebraei populi parte, quae appellabatur Israel, regnare coeperat Osee.

---

15 vel tam magnae *v* ‖ 19 et *ante* Orientis *om. AFGegp; exhibent Rv* ‖ 21 incresc. *R*; cresc. *rell. v* ‖ 32 Hebraici *v*

Caput XXIII.

De Sibylla Erythraea, quae inter alias Sibyllas cognoscitur de Christo evidentia multa cecinisse.

Eodem tempore nonnulli Sibyllam Erythraeam vaticinatam ferunt. Sibyllas autem Varro prodit plures fuisse, non unam. Haec sane Erythraea Sibylla quaedam de Christo manifesta conscripsit; quod etiam nos prius in Latina lingua versibus male Latinis et non stantibus legimus per nescio cuius interpretis imperitiam, sicut post cognovimus. Nam vir clarissimus Flaccianus, qui etiam proconsul fuit, homo facillimae facundiae multaeque doctrinae, cum de Christo conloqueremur, Graecum nobis codicem protulit, carmina esse dicens Sibyllae Erythraeae, ubi ostendit quodam loco in capitibus versuum ordinem litterarum ita se habentem, ut haec in eo verba legerentur: *Ἰησοῦς Χρειστὸς Θεοῦ υἱὸς σωτήρ*, quod est Latine, Iesus Christus Dei filius salvator. Hi autem versus, quorum primae litterae istum sensum, quem diximus, reddunt, sicut eos quidam Latinis et stantibus versibus est interpretatus, hoc continent:

Ι Iudicii signum tellus sudore madescet.
Η E caelo rex adveniet per saecla futurus,
Σ Scilicet ut carnem praesens, ut iudicet orbem.
Ο Unde Deum cernent incredulus atque fidelis
Υ Celsum cum sanctis aevi iam termino in ipso.
Σ Sic animae cum carne aderunt, quas iudicat ipse,
Χ Cum iacet incultus densis in vepribus orbis.
Ρ Reicient simulacra viri, cunctam quoque gazam,
Ε Exuret terras ignis pontumque polumque
Ι Inquirens, taetri portas effringet Averni.

---

5 prodit *RAFGep*; prodidit *bgv* || 21 *sqq. versus in RFG uno tenore scripti initialibus Graecis carent, quas codd. Ae praemittunt* || 23 ut *R*[1](?)*G*[1]*e sec. Gr.*; in *R*[2]*F*[2]*G*[2]*ab (in ras.) pv; om. AF*[1]*g* || carnem *Rbg*; carne *AF*[1]*Gapv*

Σ Sanctorum sed enim cunctae lux libera carni
Τ Tradetur, sontes aeterna flamma cremabit.
Ο Occultos actus retegens tunc quisque loquetur
Σ Secreta, atque Deus reserabit pectora luci.
Θ Tunc erit et luctus, stridebunt dentibus omnes.
Ε Eripitur solis iubar et chorus interit astris.
Ο Volvetur caelum, lunaris splendor obibit;
Υ Deiciet colles, valles extollet ab imo.
Υ Non erit in rebus hominum sublime vel altum.
Ι Iam aequantur campis montes et caerula ponti
Ο Omnia cessabunt, tellus confracta peribit:
Σ Sic pariter fontes torrentur fluminaque igni.
Σ Sed tuba tum sonitum tristem demittet ab alto
Ω Orbe, gemens facinus miserum variosque labores,
Τ Tartareumque chaos monstrabit terra dehiscens.
Η Et coram hic Domino reges sistentur ad unum.
Ρ Reccidet e caelo ignisque et sulphuris amnis.

In his Latinis versibus de Graeco utcumque translatis ibi non potuit ille sensus occurrere, qui fit, cum litterae, quae sunt in eorum capitibus, conectuntur, ubi *Υ* littera in Graeco posita est, quia non potuerunt Latina verba inveniri, quae ab eadem littera inciperent et sententiae convenirent. Hi autem sunt versus tres, quintus et octavus decimus et nonus decimus. Denique si litteras quae sunt in capitibus omnium versuum conectentes horum trium quae scriptae sunt non legamus, sed pro eis *Υ* litteram, tamquam in eisdem locis ipsa sit posita, recordemur, exprimitur in quinque verbis: Iesus Christus Dei filius salvator; sed cum Graece hoc dicitur, non Latine. Et sunt versus viginti et septem, qui numerus quadratum ternarium solidum reddit. Tria enim ter ducta fiunt

17) Oracc. Sibyll. lib. VIII, 217 sqq. (ed. Rzach p. 158). Lact. Instit. 7, 16, 11; 20, 3.

---

13 *hunc versum om.* *A* ‖ 17 reccidet *Rb²eg*; recidet *AF²G ab¹pv*; recedit *F¹* ‖ caelo *mss*; caelis *v* ‖ 27 eis *A*

novem; et ipsa novem si ter ducantur, ut ex lato in altum figura consurgat, ad viginti septem perveniunt. Horum autem Graecorum quinque verborum, quae sunt Ἰησοῦς Χρειστὸς Θεοῦ υἱὸς σωτήρ, quod est Latine Iesus Christus Dei filius salvator, si primas litteras iungas, erit ἰχθύς, id est piscis, in quo nomine mystice intellegitur Christus, eo quod in huius mortalitatis abysso velut in aquarum profunditate vivus, hoc est sine peccato, esse potuerit.

Haec autem Sibylla sive Erythraea sive, ut quidam magis credunt, Cumaea ita nihil habet in toto carmine suo, cuius exigua ista particula est, quod ad deorum falsorum sive factorum cultum pertineat, quin immo ita etiam contra eos et contra cultores eorum loquitur, ut in eorum numero deputanda videatur, qui pertinent ad civitatem Dei. Inserit etiam Lactantius operi suo quaedam de Christo vaticinia Sibyllae, quamvis non exprimat cuius. Sed quae ipse singillatim posuit, ego arbitratus sum coniuncta esse ponenda, tamquam unum sit prolixum, quae ille plura commemoravit et brevia. „In manus iniquas, inquit, infidelium postea veniet; dabunt autem Deo alapas manibus incestis et inpurato ore exspuent venenatos sputus; dabit vero ad verbera simpliciter sanctum dorsum. Et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat, quod verbum vel unde venit, ut inferis loquatur et corona spinea coronetur. Ad cibum autem fel et ad sitim acetum dederunt; inhospitalitatis hanc monstrabunt mensam. Ipsa enim insipiens tuum Deum non intellexisti, ludentem mortalium mentibus, sed ⟨et⟩ spinis coronasti et horridum fel miscuisti. Templi vero velum scindetur; et medio die nox erit tenebrosa nimis in tribus horis. Et morte morietur tribus diebus somno suscepto; et tunc ab inferis regressus ad lucem veniet primus resurrectio-

16) Instit. 4, 18 sq.

2 et sept. *RAF*¬ || 20 iniquas *om. mss* || 29 sed et *p*; et *om. rell. v*

nis principio revocatis ostenso." Ista Lactantius carptim per intervalla disputationis suae, sicut ea poscere videbantur, quae probare intenderat, adhibuit testimonia Sibyllina, quae nos nihil interponentes, sed in unam seriem conexa ponentes solis capitibus, si tamen scriptores deinceps ea servare non neglegant, distinguenda curavimus. Nonnulli sane Erythraeam Sibyllam non Romuli, sed belli Troiani tempore fuisse scripserunt.

CAPUT XXIV.

Quod regnante Romulo septem sapientes claruerint, quo tempore decem tribus, quae Israel dicebantur, in captivitatem a Chaldaeis ductae sunt, idemque Romulus mortuus divino honore donatus est.

Eodem Romulo regnante Thales Milesius fuisse perhibetur, unus e septem sapientibus, qui post theologos poetas, in quibus Orpheus maxime omnium nobilitatus est, σοφοὶ appellati sunt, quod est Latine sapientes. Per idem tempus decem tribus, quae in divisione populi vocatae sunt Israel, debellatae a Chaldaeis et in eas terras captivae ductae sunt, remanentibus in Iudaea terra duabus illis tribubus, quae nomine Iudae vocabantur sedemque regni habebant Hierusalem. Mortuum Romulum, cum et ipse non conparuisset, in deos, quod et vulgo notissimum est, rettulere Romani; quod usque adeo fieri iam desierat (nec postea nisi adulando, non errando, factum est temporibus Caesarum), ut Cicero magnis Romuli laudibus tribuat, quod non rudibus et indoctis temporibus, quando facile homines fallebantur, sed iam expolitis et eruditis meruerit hos honores, quamvis nondum efferbuerat ac pullulaverat philosophorum subtilis et acuta loquacitas.

27) Cf. lib. 22 c. 6.

---

13 est] *malim* sit ‖ 29 meruerit *R²Gabegpv*; meruit *R¹A*; seruit *F* ‖ efferbuerat *AFGaev (cf. 312,28; 339,35)*; efferuuerat *Rb¹g*; efferuerat *b²p*

Sed etiamsi posteriora tempora deos homines mortuos non instituerunt, tamen ab antiquis institutos colere ut deos et habere non destiterunt; quin etiam simulacris, quae veteres non habebant, auxerunt vanae atque impiae superstitionis inlecebram, id efficientibus inmundis in eorum corde daemonibus per fallacia quoque oracula decipientibus, ut fabulosa etiam crimina deorum, quae iam urbaniore saeculo non fingebantur, per ludos tamen in eorundem falsorum numinum obsequium turpiter agerentur. Regnavit deinde Numa post Romulum, qui cum illam civitatem putaverit deorum profecto falsorum numerositate muniendam, in eandem turbam referri mortuus ipse non meruit, tamquam ita putatus sit caelum multitudine numinum constipasse, ut locum ibi reperire non posset. Hoc regnante Romae et apud Hebraeos initio regni Manasse, a quo impio rege propheta Esaias perhibetur occisus, Samiam fuisse Sibyllam ferunt.

Caput XXV.

Qui philosophi enituerint regnante apud Romanos Tarquinio Prisco, apud Hebraeos Sedechia, cum Hierusalem capta est templumque subversum.

Regnante vero apud Hebraeos Sedechia et apud Romanos Tarquinio Prisco, qui successerat Anco Marcio, ductus est captivus in Babyloniam populus Iudaeorum eversa Hierusalem et templo illo a Salomone constructo. Increpantes enim eos prophetae de iniquitatibus et impietatibus suis haec eis ventura praedixerant, maxime Hieremias, qui etiam numerum definivit annorum. Eo tempore Pittacus Mitylenaeus, alius e septem sapientibus, fuisse perhibetur. Et quinque ceteros, qui, ut septem numerentur, Thaleti, quem supra commemoravimus, et huic Pittaco adduntur, eo tempore fuisse scribit Eusebius, quo captivus Dei populus in Babylonia tenebatur. Hi

28) Hierem. 25, 11. 32) Euseb. Chr. ed. Sch. II p. 91, m.

sunt autem: Solon Atheniensis, Chilon Lacedaemonius, Periandrus Corinthius, Cleobulus Lindius, Bias Prienaeus. Omnes hi, septem appellati sapientes, post poetas theologos claruerunt, quia genere vitae quodam laudabili praestabant hominibus ceteris et morum nonnulla praecepta sententiarum brevitate complexi sunt. Nihil autem monumentorum, quod ad litteras adtinet, posteris reliquerunt, nisi quod Solon quasdam leges Atheniensibus dedisse perhibetur; Thales vero physicus fuit et suorum dogmatum libros reliquit. Eo captivitatis Iudaicae tempore et Anaximander et Anaximenes et Xenophanes physici claruerunt. Tunc et Pythagoras, ex quo coeperunt appellari philosophi.

Caput XXVI.

Quod eo tempore, quo impletis septuaginta annis Iudaeorum est resoluta captivitas, Romani quoque a dominatu sint regio liberati.

Per idem tempus Cyrus, rex Persarum, qui etiam Chaldaeis et Assyriis imperabat, relaxata aliquanta captivitate Iudaeorum, quinquaginta milia hominum ex eis ad instaurandum templum regredi fecit. A quibus tantum prima coepta fundamina et altare constructum est. Incursantibus autem hostibus nequaquam progredi aedificando valuerunt, dilatumque opus est usque ad Darium. Per idem tempus etiam illa sunt gesta, quae conscripta sunt in libro Iudith; quem sane in canonem scripturarum Iudaei non recepisse dicuntur. Sub Dario ergo rege Persarum impletis septuaginta annis, quos Hieremias propheta praedixerat, reddita est Iudaeis soluta captivitate libertas, regnante Romanorum septimo rege Tarquinio. Quo expulso etiam ipsi a regum suorum dominatione liberi esse coeperunt. Usque ad hoc tempus prophetas habuit po-

1 chilon (cilon) *mss*; Chilo *v* || 2 periandrus *mss*; Periander *v* || 16 sint *fgp*; sunt *qv* || 25 canonem *RFG (247, 9; 15; 255, 2)*; canone *Aabegpv*

pulus Israel; qui cum multi fuerint, paucorum et apud Iudaeos et apud nos canonica scripta retinentur. De quibus me aliqua positurum esse promisi in hoc libro, cum clauderem superiorem, quod iam video esse faciendum.

Caput XXVII.

De temporibus prophetarum, quorum oracula habentur in libris quique tunc de vocatione gentium multa cecinerunt, quando Romanorum regnum coepit Assyriorumque defecit.

Tempora igitur eorum ut possimus advertere, in anteriora paululum recurramus. In capite libri Osee prophetae, qui primus in duodecim ponitur, ita scriptum est: *Verbum Domini, quod factum est ad Osee in diebus Oziae et Ioatham et Achaz et Ezechiae regum Iuda.* Amos quoque diebus regis Oziae prophetasse se scribit; addit etiam Hieroboam regem Israel, qui per eosdem dies fuit. Nec non Esaias, filius Amos, sive supradicti prophetae sive, quod magis perhibetur, alterius qui non propheta eodem nomine vocabatur, eosdem reges quattuor, quos posuit Osee, in capite libri sui ponit, quorum diebus se prophetasse praeloquitur. Michaeas etiam eadem suae prophetiae commemorat tempora post dies Oziae. Nam tres qui sequuntur reges nominat, quos et Osee nominavit, Ioatham et Achaz et Ezechian. Hi sunt, quos eodem tempore simul prophetasse ex eorum litteris invenitur. His adiungitur Ionas eodem Ozia rege regnante et Ioel, cum iam regnaret Ioatham, qui successit Oziae. Sed istorum prophetarum duorum tempora in chronicis, non in eorum libris potuimus invenire, quoniam de suis diebus tacent. Tenduntur autem hi dies a rege Latinorum

14) Osee 1, 1. 15) Amos 1, 1. 24) Mich. 1, 1. 28) Cf. Frick, font. Aug. p. 58.

---

14 ioatham *RAGg*; ioatam *F*; ioathan *abpv* || 24 ezechian *Reg*; ezechiam *AFGv*

Proca sive superiore Aventino usque ad regem Romulum iam Romanum, vel etiam usque ad regni primordia successoris eius Numae Pompilii (Ezechias quippe rex Iuda eo usque regnavit); ac per hoc per ea tempora isti velut fontes prophetiae pariter eruperunt, quando regnum defecit Assyrium coepitque Romanum; ut scilicet, quem ad modum regni Assyriorum primo tempore extitit Abraham, cui promissiones apertissimae fierent in eius semine benedictionis omnium gentium, ita occidentalis Babylonis exordio, qua fuerat Christus imperante venturus, in quo implerentur illa promissa, ora prophetarum non solum loquentium, verum etiam scribentium in tantae rei futurae testimonium solverentur. Cum enim prophetae numquam fere defuissent populo Israel, ex quo ibi reges esse coeperunt, in usum tantummodo eorum fuere, non gentium; quando autem scriptura manifestius prophetica condebatur, quae gentibus quandoque prodesset, tunc oportebat inciperet, quando condebatur haec civitas, quae gentibus imperaret.

Caput XXVIII.

De his, quae ad evangelium Christi pertinent, quid Osee et Amos prophetaverint.

Osee igitur propheta, quanto profundius quidem loquitur, tanto operosius penetratur. Sed aliquid inde sumendum est et hic ex nostra promissione ponendum. *Et erit,* inquit, *in loco quo dictum est eis: Non populus meus vos, vocabuntur et ipsi filii Dei vivi.* Hoc testimonium propheticum de vocatione populi gentium, qui prius non pertinebat ad Deum, etiam apostoli intellexerunt.

27) Osee 1, 10. 29) Rom. 9, 26.

2 romanorum *bv* ‖ 11 ora *RA*[1] *(cf. 319, 28; progr. p. 9; Forbig. in Verg. Georg. 4,452)*; oracula *A*[2]*FGabegpv* ‖ 16 script. *RAabegp*; ea script. *FGv* ‖ 18 incipere *AGbep* ‖ 26 quod *R*[1]*e* ‖ 27 ibi uocab. *R*[2]*b*[2]

Et quia ipse quoque populus gentium spiritaliter est in filiis Abrahae ac per hoc recte dicitur Israel, propterea sequitur et dicit: *Et congregabuntur filii Iuda et filii Israel in id ipsum, et ponent sibi principatum unum et ascendent a terra.* Hoc si adhuc velimus exponere, eloquii prophetici obtundetur sapor. Recolatur tamen lapis ille angularis et duo parietes, unus ex Iudaeis, alter ex gentibus; ille nomine filiorum Iuda, iste nomine filiorum Israel, eidem uni principatui suo in id ipsum innitentes et ascendentes agnoscantur a terra. Istos autem carnaliter Israelitas, qui nunc nolunt credere in Christum, postea credituros, id est filios eorum (nam utique isti in suum locum moriendo transibunt), idem propheta testatur dicens: *Quoniam diebus multis sedebunt filii Israel sine rege, sine principe, sine sacrificio, sine altari, sine sacerdotio, sine manifestationibus.* Quis non videat nunc sic esse Iudaeos? Sed quid adiungat, audiamus. *Et postea,* inquit, *revertentur filii Israel et inquirent Dominum Deum suum et David regem suum, et stupescent in Domino et in bonis ipsius in novissimis diebus.* Nihil est ista prophetia manifestius, cum David regis nomine significatus intellegitur Christus, quia *factus est,* sicut dicit apostolus, *ex semine David secundum carnem.* Praenuntiavit iste propheta etiam tertio die Christi resurrectionem futuram, sicut eam prophetica altitudine praenuntiari oportebat, ubi ait: *Sanabit nos post biduum, in die tertio resurgemus.* Secundum hoc enim nobis dicit apostolus: *Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt quaerite.* Amos quoque de rebus talibus sic prophetat: *Praepara,* inquit, *te, ut invoces Deum tuum Israel; quia ecce ego firmans tonitrum et creans spiritum et adnuntians in*

5) Osee 1, 11. 8) Eph. 2, 14; 20. 20) Osee 3, 4 sq. 23) Rom. 1, 3. 27) Osee 6, 2 (3). 28) Coloss. 3, 1.

---

4 sibi *RAabegp*; sibimet *FGv* ‖ 7 duo illi par. *v* ‖ 10 carnaliter *RAabegp*; carnales *FG*¹*v* ‖ 22 intellegatur *gv* ‖ qui *abv* ‖ 31 tonitrum *Rep*; tonitruum *AFGabgv*

hominibus Christum suum; et alio loco: *In illa die,* inquit, *resuscitabo tabernaculum David, quod cecidit, et reaedificabo, quae ceciderunt eius, et destructa eius resuscitabo et reaedificabo ea sicut dies saeculi; ita ut exquirant me residui hominum et omnes gentes, in quibus invocatum est nomen meum super eos, dicit Dominus faciens haec.*

Caput XXIX.

Quae ab Esaia de Christo et ecclesia sint praedicta.

Esaias propheta non est in libro duodecim prophetarum, qui propterea dicuntur minores, quia sermones eorum sunt breves, in eorum comparatione, qui maiores ideo vocantur, quia prolixa volumina condiderunt; ex quibus est hic Esaias, quem propter eadem prophetiae tempora subiungo supradictis duobus. Esaias ergo inter illa, quae arguit iniqua et iusta praecepit et peccatori populo mala futura praedixit, etiam de Christo et ecclesia, hoc est de rege et ea quam condidit civitate, multo plura quam ceteri prophetavit, ita ut a quibusdam evangelista quam propheta potius diceretur. Sed propter rationem operis terminandi unum de multis hoc loco ponam. Ex persona quippe Dei Patris loquens: *Ecce,* inquit, *intelleget puer meus et exaltabitur et glorificabitur valde. Quem ad modum stupescent super te multi, ita gloria privabitur ab hominibus species tua et gloria tua ab hominibus; ita mirabuntur gentes multae super eum et continebunt reges os suum; quoniam quibus non est nuntiatum de illo, videbunt, et qui non audierunt, intellegent. Domine, quis credidit auditui nostro, et bracchium Domini cui revelatum est? Adnuntiavimus coram illo, ut infans, ut*

1) Amos 4, 12 sq. 7) Amos 9, 11 sq.

23 glorif.] honorificabitur *Ae*[1] ‖ 27 nuntiatum *mss*; annunt. *v* ‖ 29 bracchium *R*

radix in terra sitienti: non est species illi neque gloria. Et vidimus eum, et non habebat speciem neque decorem; sed species eius sine honore, deficiens prae omnibus hominibus. Homo in plaga positus et sciens ferre infirmitatem; quoniam aversa est facies eius, inhonoratus est nec magni aestimatus est. Hic peccata nostra portat et pro nobis dolet; et nos existimavimus illum esse in dolore et in plaga et in adflictione. Ipse autem vulneratus est propter iniquitates nostras et infirmatus est propter peccata nostra. Eruditio pacis nostrae in eo; livore eius nos sanati sumus. Omnes ut oves erravimus, homo a via sua erravit; et Dominus tradidit illum pro peccatis nostris; et ipse, propter quod adflictus est, non aperuit os. Ut ovis ad immolandum ductus est et ut agnus ante eum, qui se tonderet, sine voce, sic non aperuit os suum. In humilitate iudicium eius sublatum est. Generationem eius quis enarrabit? Quoniam tolletur de terra vita eius. Ab iniquitatibus populi mei ductus est ad mortem. Et dabo malignos pro sepultura eius et divites pro morte eius. Quoniam iniquitatem non fecit nec dolum in ore suo; et Dominus vult purgare eum de plaga. Si dederitis pro peccato animam vestram, videbitis semen longaevum; et Dominus vult auferre a dolore animam eius, ostendere illi lucem et formare intellectum, iustificare iustum bene servientem pluribus; et peccata eorum ipse portabit. Propterea ipse hereditabit plures et fortium dividet spolia, propter quod tradita est ad mortem anima eius, et inter iniquos aestimatus est et ipse peccata multorum portavit, et propter peccata eorum traditus est. Haec de Christo.

Iam vero de ecclesia, quod sequitur, audiamus. *Lae-*

30) Esai. 52, 13 sqq.; 53, 1 sqq.

---

7 existimauimus *abpv*; exestimauimus *R*[2]; exestimabimus *R*[1]; aestimauimus *Aeg* ‖ 14 os *mss*; os suum *v* ‖ 15 tonderet *mss*; tondet *v* ‖ 29 portabit *mss*

tare, inquit, *sterilis, quae non paris; erumpe et exclama, quae non parturis; quoniam multi filii desertae magis quam eius, quae habet virum. Dilata locum tabernaculi tui et aulaearum tuarum; fige, noli parcere, prolonga funiculos tuos et palos tuos conforta, adhuc in dextram et sinistram partem extende. Et semen tuum hereditabit gentes, et civitates desertas inhabitabis. Ne timeas, quoniam confusa es, neque reverearis, quia exprobrata es; quoniam confusionem aeternam oblivisceris et opprobrium viduitatis tuae non eris memor. Quoniam Dominus faciens te, Dominus Sabaoth nomen ei; et qui eruit te, ipse Deus Israel universae terrae vocabitur;* et cetera. Verum ista sint satis; et in eis sunt exponenda nonnulla; sed sufficere arbitror quae ita sunt aperta, ut etiam inimici intellegere cogantur inviti.

Caput XXX.

Quae Michaeas et Ionas et Ioel novo testamento congruentia prophetaverint.

Michaeas propheta Christum in figura ponens magni cuiusdam montis haec loquitur: *Erit in novissimis diebus manifestus mons Domini, paratus super vertices montium et exaltabitur super colles. Et festinabunt ad eum plebes, et ibunt gentes multae et dicent: Venite, ascendamus in montem Domini et in domum Dei Iacob, et ostendet nobis viam suam, et ibimus in semitis eius; quia ex Sion procedet lex et verbum Domini ex Hierusalem. Et iudicabit inter plebes multas, et redarguet gentes potentes usque in longinquum.* Praedicens iste

12) Esai. 54, 1 sqq. 28) Mich. 4, 1 sqq.

1 sterelis *RAg itemque saepius* ‖ et exclama *Rb²e (60, 21)*; et clama *AFab¹gpv* ‖ 4 aulaearum *v*; aulearum *e*; aula/rum *R*; aularum *AFagp*; caularum *G*; aula^ru *b* ‖ 9 opprobrium (obpr.) *RAFGb¹ep* (ὄνειδος); opprobrii *ab²gv* ‖ 11 ei *RFGabgp*; eius *Ae¬v* ‖ 20 et erit *A sec. Graec.*

propheta et locum in quo natus est Christus: *Et tu*, inquit, *Bethleem, domus Ephrata, minima es, ut sis in milibus Iuda; ex te mihi prodiet, ut sit in principem Israel; et egressus eius ab initio et ex diebus aeternitatis. Propterea dabit eos usque ad tempus parturientis, pariet, et residui fratres eius convertentur ad filios Israel. Et stabit et videbit et pascet gregem suum in virtute Domini, et in honore nominis Domini Dei sui erunt; quoniam nunc magnificabitur usque ad summum terrae.*

Ionas autem propheta non tam sermone Christum, quam sua quadam passione prophetavit, profecto apertius, quam si eius mortem et resurrectionem voce clamaret. Ut quid enim exceptus est ventre beluino et die tertio redditus, nisi ut significaret Christum de profundo inferni die tertio rediturum?

Ioel omnia, quae prophetat, multis verbis compellit exponi, ut quae pertinent ad Christum et ecclesiam dilucescant. Unum tamen, quod etiam apostoli commemoraverunt, quando in congregatos credentes Spiritus sanctus, sicut a Christo promissus fuerat, desuper venit, non praetermittam. *Et erit*, inquit, *post haec, et effundam de spiritu meo super omnem carnem; et prophetabunt filii vestri et filiae vestrae, et seniores vestri somnia somniabunt, et iuvenes vestri visa videbunt; et quidem in servos et ancillas meas in illis diebus effundam de spiritu meo.*

Caput XXXI.

Quae in Abdia et Naum et Ambacu de salute mundi in Christo praenuntiata reperiantur.

Tres prophetae de minoribus, Abdias, Naum, Ambacum, nec tempora sua dicunt ipsi, nec in chronicis Eusebii et

9) Mich. 5, 2 sqq. 14) Ion. 2, 1. 19) Act. 2, 17 sq. 26) Ioel 2, 28 sq. 31) Frick, font. Aug. p. 59.

24 seruos meos *av* ‖ 28 et naum *fg*; in naum *pqv* ‖ ambacu *fg*; abacuc *pqv* ‖ 30 ambacum $R^{(1?)}$*gv*; ambcū *e*; abbacum F^1; abbacuc F^2*p*; abacuc *Ab*; abacuch *a*

Hieronymi, quando prophetaverint, invenitur. Abdias enim positus est quidem ab eis cum Michaea, sed non eo loco, ubi notantur tempora, quando Michaeam prophetasse ex eius litteris constat; quod errore neglegenter describentium labores alienos existimo contigisse; duos vero alios commemoratos in codicibus chronicorum, quos habuimus, non potuimus invenire. Tamen quia canone continentur, nec ipsi oportet praetereantur a nobis. Abdias, quantum ad scripturam eius adtinet, omnium brevissimus prophetarum, adversus Idumaeam loquitur, gentem scilicet Esau, ex duobus geminis filiis Isaac, nepotibus Abrahae, maioris illius reprobati. Porro si Idumaeam modo locutionis, quo intellegitur a parte totum, accipiamus positam esse pro gentibus: possumus de Christo agnoscere, quod ait inter cetera: *In monte autem Sion erit salus et erit sanctum;* et paulo post in fine ipsius prophetiae: *Et ascendent,* inquit, *resalvati ex monte Sion, ut defendant montem Esau, et erit Domino regnum.* Apparet quippe id esse completum, cum resalvati ex monte Sion, id est ex Iudaea credentes in Christum, qui praecipue agnoscuntur apostoli, ascenderunt, ut defenderent montem Esau. Quo modo defenderent, nisi per evangelii praedicationem salvos faciendo eos qui crediderunt, ut eruerentur de potestate tenebrarum et transferrentur in regnum Dei? Quod consequenter expressit addendo: *Et erit Domino regnum.* Mons enim Sion Iudaeam significat, ubi futura praedicta est salus et sanctum, quod est Christus Iesus. Mons vero Esau Idumaea est, per quam significata est ecclesia gentium, quam defenderunt, sicut exposui, resalvati ex monte Sion, ut esset Domino regnum. Hoc obscurum erat, antequam fieret; sed factum quis non fidelis agnoscat?

Naum vero propheta, immo per illum Deus: *Exterminabo,* inquit, *sculptilia et conflatilia, ponam sepulturam tuam; quia veloces ecce super montes pedes evangelizantis et adnuntiantis pacem. Celebra, Iuda, dies festos tuos, redde vota tua; quia iam non adicient ultra, ut*

transeant in vetustatem. Consummatum est, consumptum est, ablatum est. Ascendit, qui insufflat in faciem tuam, eripiens te ex tribulatione. Quis ascenderit ab inferis et insufflaverit in faciem Iudae, hoc est Iudaeorum discipulorum, Spiritum sanctum, recolat qui meminit evangelium. Ad novum enim testamentum pertinent, quorum dies festi ita spiritaliter innovantur, ut in vetustatem transire non possint. Porro per evangelium exterminata sculptilia et conflatilia, id est idola deorum falsorum, et oblivioni tamquam sepulturae tradita iam videmus et hanc etiam in hac re prophetiam completam esse cognoscimus.

Ambacum de quo alio quam de Christi adventu, qui futurus fuerat, intellegitur dicere: *Et respondit Dominus ad me et dixit: Scribe visum aperte in buxo, ut adsequatur qui legit ea; quia adhuc visio ad tempus, et orietur in fine et non in vacuum; si tardaverit, sustine eum, quia veniens veniet et non morabitur?*

Caput XXXII.

De prophetia quae in oratione Ambacu et cantico continetur.

In oratione autem sua cum cantico cui nisi Domino Christo dicit: *Domine, audivi auditionem tuam, et timui; Domine, consideravi opera tua, et expavi?* Quid enim hoc est nisi praecognitae novae ac repentinae salutis hominum ineffabilis admiratio? *In medio duorum animalium cognosceris* quid est nisi aut in medio duorum testamentorum, aut in medio duorum latronum, aut in medio Moysi et Heliae cum illo in monte sermocinantium? *Dum*

3) Naum 1, 14 sq.; 2, 1. 17) Abac. 2, 2 sq. 21) C. 3.

1 consummatum est *om. R*; consumptum est *om. FGabe*; consummatum est consummatum est *Ap* ‖ 11 cognosc.] uidemus *Ae*[1] ‖ 12 ambacum *egv*; abbacum *FG*; abacuc *RAbp* ‖ 14 mihi scribe *FGe* ‖ 19 ambacu *fgv*; abacuc *pqv* ‖ 28 cum eo *v*

adpropinquant anni, nosceris; in adventu temporis ostenderis, nec exponendum est. *In eo cum turbata fuerit anima mea, in ira misericordiae memor eris* quid est nisi quod Iudaeos in se transfiguravit, quorum gentis fuit, qui cum magna ira turbati crucifigerent Christum, ille misericordiae memor dixit: *Pater ignosce illis, quia nesciunt quod faciunt? Deus de Theman veniet et sanctus de monte umbroso et condenso.* Quod hic dictum est: *De Theman veniet*, alii interpretati sunt „ab Austro" vel „Africo"; per quod significatur meridies, id est fervor caritatis et splendor veritatis. Montem vero umbrosum atque condensum, quamvis multis modis possit intellegi, libentius acceperim scripturarum altitudinem divinarum, quibus prophetatus est Christus. Multa ibi quippe umbrosa atque condensa sunt, quae mentem quaerentis exerceant. Inde autem venit, cum ibi eum, qui intellegit, invenit. *Operuit caelos virtus eius, et laudis eius plena est terra* quid est nisi quod etiam in psalmo dicitur: *Exaltare super caelos, Deus, et super omnem terram gloria tua? Splendor eius ut lumen erit* quid est nisi „fama eius credentes inluminabit"? *Cornua in manibus eius sunt* quid est nisi tropaeum crucis? *Et posuit caritatem firmam fortitudinis suae* nec exponendum est. *Ante faciem eius ibit verbum, et prodiet in campum post pedes eius* quid est nisi quod et antequam huc veniret praenuntiatus est, et postea quam hinc reversus est, adnuntiatus est? *Stetit, et terra commota est* quid est nisi „stetit ad subveniendum, et terra commota est ad credendum"? *Respexit, et tabuerunt gentes*, hoc est „misertus est et fecit populos paenitentes". *Contriti sunt montes violentia*, hoc est „vim facientibus miraculis elatorum est contrita superbia". *Defluxerunt colles aeternales*, hoc est „humi-

7) Lc. 23, 34. 20) Ps. 56, 6.

---

1 nosceris *RAFGeg*; cognosceris *abpv* ‖ 2 dum *pv* ‖ turbata *RGbegp*; conturbata *AFav* ‖ 7 quod *Rg*; quid *AFG abepv* ‖ 10 ab africo *b²v*

liati sunt ad tempus, ut erigerentur in aeternum". *Ingressus aeternos eius pro laboribus vidi,* hoc est „non sine mercede aeternitatis laborem caritatis aspexi". *Tabernacula Aethiopum expavescent et tabernacula terrae Madiam,* hoc est „gentes repente perterritae nuntio mirabilium tuorum etiam quae non sunt in iure Romano erunt in populo Christiano". *Numquid in fluminibus iratus es, Domine, aut in fluminibus furor tuus aut in mari impetus tuus?* hoc ideo dictum est, quia non venit nunc ut iudicet mundum, sed ut salvetur mundus per ipsum. *Quia ascendes super equos tuos, et equitatio tua salus,* hoc est „evangelistae tui portabunt te, qui reguntur a te, et evangelium tuum salus erit eis, qui credunt in te". *Intendens intendes arcum tuum super sceptra, dicit Dominus,* hoc est „comminaberis iudicium tuum etiam regibus terrae". *Fluminibus scindetur terra,* hoc est „influentibus sermonibus praedicantium te aperientur ad confitendum hominum corda, quibus est dictum: *Scindite corda vestra et non vestimenta*". Quid est: *Videbunt te et dolebunt populi,* nisi ut lugendo sint beati? Quid est: *Dispergens aquas incessu,* an „ambulando in eis, qui te usque quaque adnuntiant, hac atque hac dispergis fluenta doctrinae"? Quid est: *Dedit abyssus vocem suam,* an „profunditas cordis humani quid ei videretur expressit"? *Altitudo phantasiae suae* tamquam versus superioris est expositio; altitudo enim est abyssus. Quod autem ait: *Phantasiae suae,* subaudiendum est „vocem dedit"; hoc est, quod diximus, „quid ei videretur expressit". Phantasia quippe visio est, quam non tenuit, non operuit, sed confitendo eructavit. *Elevatus est sol, et luna stetit in ordine suo,* hoc est „adscendit Christus in caelum, et ordinata est ecclesia sub rege suo". *In lucem iacula*

10) Io. 3, 17. 19) Ioel 2, 13.

4 madiam *Rg*; madian *AFGabepv* ‖ 5 repentino *G* ‖ 8 uel in mari *v* ‖ 21 an *RAFabg*; in *Ge*; nisi *pv*

tua ibunt, hoc est „non in occultum, sed in manifestum tua verba mittentur". *In splendorem coruscationis armorum tuorum*, subaudiendum est „iacula tua ibunt". Dixerat enim suis: *Quae dico vobis in tenebris, dicite in lumine. In comminatione minorabis terram*, id est „comminando humiliabis homines". *Et in furore deicies gentes*, quia eos, qui se exaltant, vindicando conlides. *Existi in salutem populi tui, ut salvos facias christos tuos; misisti in capita iniquorum mortem*, nihil horum est exponendum. *Excitasti vincula usque ad collum*, et bona hic possunt intellegi vincula sapientiae, ut iniciantur pedes in compedes eius et collum in torquem eius. *Praecidisti in stupore mentis*, subaudimus „vincula", excitavit enim bona, praecidit mala, de quibus ei dicitur: *Disrupisti vincula mea*, et hoc *in stupore mentis*, id est mirabiliter. *Capita potentium movebuntur in ea*, in ea scilicet admiratione. *Adaperient morsus suos, sicut edens pauper absconse.* Potentes enim quidam Iudaeorum veniebant ad Dominum facta eius et verba mirati, et esurientes panem doctrinae manducabant absconse propter metum Iudaeorum, sicut eos prodidit evangelium. *Et inmisisti in mare equos tuos turbantes aquas multas*, quae nihil sunt aliud quam populi multi; non enim alii timore converterentur, alii furore persequerentur, nisi omnes turbarentur. *Observavi, et expavit venter meus a voce orationis labiorum meorum; et introiit tremor in ossa mea, et subtus me turbata est habitudo mea.* Intendit in ea, quae dicebat, et ipsa sua est oratione perterritus, quam prophetice fundebat et in qua futura cernebat; turbatis enim populis multis vidit inminentes ecclesiae tribulationes; continuoque se membrum eius agnovit atque ait: *Requiescam in die tribulationis*, tamquam ad eos pertinens, qui sunt

5) Mt. 10, 27. 15) Ps. 115, 16. 21) Io. 19, 38.

8 facias *mss*; faceres *v* || 13 subaudimus $RAGab^2e^2p$; subaudiuimus Fb^1e^1g; subaudiamus *v* || 14 disrupisti *FGegv*; disrumpisti *RA*; dirupisti *p ed. princ.* || 17 in absconso *G* || 21 sicut prodit eu. *G* || 26 introiit *RF Hoffm.*; introiuit *Aepv*

spe gaudentes, in tribulatione patientes. *Ut ascendam*, inquit, *in populum peregrinationis meae*, recedens utique a populo maligno carnalis cognationis suae, non peregrinante in hac terra nec supernam patriam requirente. *Quoniam ficus*, inquit, *non adferet fructus, et non erunt nativitates in vineis; mentietur opus olivae, et campi non facient escam. Defecerunt ab esca oves, et non supersunt in praesepibus boves*. Vidit eam gentem, quae Christum fuerat occisura, ubertatem copiarum spiritalium perdituram, quas per terrenam fecunditatem more prophetico figuravit. Et quia iram Dei talem propterea passa est illa gens, quia ignorans Dei iustitiam suam voluit constituere, iste continuo: *Ego autem*, inquit, *in Domino exultabo, gaudebo in Deo salutari meo. Dominus Deus meus virtus mea, statuet pedes meos in consummationem; super excelsa inponet me, ut vincam in cantico eius*, illo scilicet cantico, de quo similia quaedam dicuntur in psalmo: *Statuit super petram pedes meos et direxit gressus meos, et inmisit in os meum canticum novum, hymnum Deo nostro*. Ipse ergo vincit in cantico Domini, qui placet in eius laude, non sua, ut, *qui gloriatur, in Domino glorietur*. Melius autem mihi videntur quidam codices habere: *Gaudebo in Deo Iesu meo*, quam hi, qui volentes id Latine ponere, nomen ipsum non posuerunt, quod est nobis amicius et dulcius nominare.

CAPUT XXXIII.

De Christo et vocatione gentium quae Hieremias et Sophonias prophetico spiritu sint praefati.

Hieremias propheta de maioribus est, sicut Esaias, non de minoribus, sicut ceteri, de quorum scriptis non-

1) Rom. 12, 12. 12) Rom. 10, 3. 16) Abac. c. 3. 20) Ps. 89, 3 sq. 22) 1. Cor. 1, 31.

---

2 in populum *RFGv* (εἰς λαόν); in populo *A*; ad populum *gp Hoffm.* ‖ 15 statuet *v* (τάξει); statuit *mss* ‖ 16 inponet *AFG ab²egpv* (ἐπιβιβᾷ); inponit *b¹*; statuit *R ut cod. Remens. (Sabat. II,970)* ‖ 18 super petram *AGegp*; suppetram *R*; supra p. *F¬abv*

nulla iam posui. Prophetavit autem regnante Iosia in Hierusalem et apud Romanos Anco Marcio, iam propinquante captivitate Iudaeorum. Tetendit autem prophetiam usque ad quintum mensem captivitatis, sicut in eius litteris invenimus. Sophonias autem unus de minoribus adiungitur ei. Nam et ipse in diebus Iosiae prophetasse se dicit; sed quousque, non dicit. Prophetavit ergo Hieremias non solum Anci Marcii, verum etiam Tarquinii Prisci temporibus, quem Romani habuerunt quintum regem. Ipse enim, quando illa captivitas facta est, regnare iam coeperat. Prophetans ergo de Christo Hieremias: *Spiritus*, inquit, *oris nostri Christus Dominus captus est in peccatis nostris*, sic breviter ostendens et dominum nostrum Christum et passum esse pro nobis. Item loco alio: *Hic Deus meus*, inquit, *et non aestimabitur alter ad eum; qui invenit omnem viam prudentiae et dedit eam Iacob puero suo et Israel dilecto suo; post haec in terra visus est et cum hominibus conversatus est.* Hoc testimonium quidam non Hieremiae, sed scribae eius adtribuunt, qui vocabatur Baruch; sed Hieremiae celebratius habetur. Rursus idem propheta de ipso: *Ecce*, inquit, *dies veniunt, ait Dominus, et suscitabo David germen iustum, et regnabit rex et sapiens erit et faciet iudicium et iustitiam in terra. In diebus illis salvabitur Iudas, et Israel habitabit confidenter; et hoc est nomen, quod vocabunt eum: Dominus iustus noster.* De vocatione etiam gentium, quae fuerat futura et eam nunc impletam cernimus, sic locutus est: *Domine Deus meus et refugium meum in die malorum, ad te gentes venient ab extremo terrae et dicent: Vere mendacia coluerunt patres nostri simulacra, et non est in illis utilitas.* Quia vero non erant eum agnituri Iudaei, a quibus eum et occidi opor-

7) Sophon. 1, 1. 13) Thren. 4, 20. 18) Bar. 3, 36 sqq. 26) Hier. 23, 5 sq. 31) Hier. 16, 19.

---

24 iudas *RAbe* (Ἰούδας; *cf. 253, 29*); iuda *FGagpv*

tebat, sic idem propheta significat: *Grave cor per omnia, et homo est, et quis agnoscit eum?* Huius est etiam illud quod in libro septimo decimo posui de testamento novo, cuius est mediator Christus. Ipse quippe Hieremias ait: *Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et consummabo super domum Iacob testamentum novum*, et cetera quae ibi leguntur.

Sophoniae autem prophetae, qui cum Hieremia prophetabat, haec praedicta de Christo interim ponam: *Expecta me, dicit Dominus, in die resurrectionis meae in futurum; quia iudicium meum, ut congregem gentes et colligam regna.* Et iterum: *Horribilis*, inquit, *Dominus super eos, et exterminabit omnes deos terrae, et adorabit eum vir de loco suo, omnes insulae gentium.* Et paulo post: *Tunc*, inquit, *transvertam in populos linguam et progenies eius, ut invocent omnes nomen Domini et serviant ei sub iugo uno; a finibus fluminum Aethiopiae adferent hostias mihi. In illo die ⟨non⟩ confunderis ex omnibus adinventionibus tuis, quas impie egisti in me; quia tunc auferam abs te pravitates iniuriae tuae; et iam non adicies, ut magnificeris super montem sanctum meum, et subrelinquam in te populum mansuetum et humilem; et verebuntur a nomine Domini, qui reliqui fuerint Israel.* Hae sunt reliquiae, de quibus alibi prophetatur, quod apostolus etiam commemorat: *Si fuerit numerus filiorum Israel sicut harena maris, reliquiae salvae fient.* Hae quippe in Christum illius gentis reliquiae crediderunt.

2) Hierem. 17, 9. 3) C. 3. 6) Hierem. 31 (38), 31. 12) Soph. 3, 8. 14) Ib. 2, 11. 24) Ib. 3, 9 sqq. 25) Esai. 10, 22. 27) Rom. 9, 27.

---

2 agnoscit *RFGbg*; agnoscet *p* (γνώσεται); agnouit *Ae*; cognoscet *av* ‖ 3 dec. sept. *v (256)* ‖ 16 et in *gv*; in *om. RAFGabep* ‖ 18 non *om. mss* ‖ confiteris R^1 ‖ 21 adicies *Fv*; adiciens *G*; audies *RAeg* ‖ 24 israel *RAabev*; in isr. *gp*; de isr. *FG* ‖ 24 hae *Rv*; haec AF^1(?) *g* ‖ 27 haec $RAFb^1$

Caput XXXIV.

De prophetia Danielis et Hiezechielis, quae in Christum ecclesiamque concordat.

In ipsa porro Babyloniae captivitate prius prophetaverunt Daniel et Hiezechiel, alii scilicet duo ex prophetis maioribus. Quorum Daniel etiam tempus, quo venturus fuerat Christus atque passurus, numero definivit annorum; quod longum est computando monstrare, et ab aliis factitatum est ante nos. De potestate vero eius et ecclesia sic locutus est: *Videbam*, inquit, *in visu noctis, et ecce cum nubibus caeli ut filius hominis veniens erat, et usque ad vetustum dierum pervenit, et in conspectu eius praelatus est; et ipsi datus est principatus et honor et regnum, et omnes populi, tribus, linguae ipsi servient. Potestas eius potestas perpetua, quae non transibit, et regnum eius non corrumpetur.*

Hiezechiel quoque more prophetico per David Christum significans, quia carnem de David semine adsumpsit (propter quam formam servi, qua factus est homo, etiam servus Dei dicitur idem Dei filius), sic eum prophetando praenuntiat ex persona Dei Patris: *Et suscitabo*, inquit, *super pecora mea pastorem unum qui pascat ea, servum meum David; et ipse pascet ea et ipse erit his in pastorem. Ego autem Dominus ero eis in Deum, et servus meus David princeps in medio eorum; ego Dominus locutus sum.* Et alio loco: *Et rex*, inquit, *unus erit omnibus imperans; et non erunt ultra duae gentes, nec dividentur amplius in duo regna; neque polluentur ultra in idolis suis et abominationibus et in cunctis iniquitatibus suis. Et salvos eos faciam de universis sedibus suis,*

16) Dan. 7, 13 sq. 26) Hiezech. 34, 23 sq.

---

9 ecclesia *RAGagp*; ecclesiae *F¬be*; gloria *v* ‖ 13 praelatus est] προσηνέχθη *cod. March.* (προηνέχθη? *cf. 176, 27*) ‖ 14 linguae *RAFGeg ut codd. Alex. March.*; et ling. ¬*abpv* ‖ 23 eis *v* ‖ 25 quorum *R* ‖ 29 abominationibus suis *av*

in quibus peccaverunt, et mundabo eos; et erunt mihi populus, et ego ero eis Deus; et servus meus David rex super eos, et pastor unus erit omnium eorum.

Caput XXXV

De trium prophetarum vaticinio, id est Aggaei, Zachariae et Malachiae.

Restant tres minores prophetae, qui prophetaverunt in fine captivitatis, Aggaeus, Zacharias, Malachias. Quorum Aggaeus Christum et ecclesiam hac apertius brevitate prophetat: *Haec dicit Dominus exercituum: Adhuc unum modicum est, et ego commovebo caelum et terram et mare et aridam, et movebo omnes gentes, et veniet desideratus cunctis gentibus.* Haec prophetia partim completa iam cernitur, partim speratur in fine complenda. Movit enim caelum angelorum et siderum testimonio, quando incarnatus est Christus; movit terram ingenti miraculo de ipso virginis partu; movit mare et aridam, cum et in insulis et in orbe toto Christus adnuntiatur: ita moveri omnes gentes videmus ad fidem. Iam vero quod sequitur: *Et veniet desideratus cunctis gentibus,* de novissimo eius expectatur adventu. Ut enim esset desideratus expectantibus, prius oportuit eum dilectum esse credentibus.

Zacharias de Christo et ecclesia: *Exulta,* inquit, *valde, filia Sion, iubila, filia Hierusalem; ecce rex tuus venit tibi iustus et salvator; ipse pauper et ascendens super asinum et super pullum filium asinae; et potestas eius a mari usque ad mare et a fluminibus usque ad fines terrae.* Hoc quando factum sit, ut Dominus Christus in itinere iumento huius generis uteretur, in evangelio legi-

3) Hiezech. 37, 22 sqq. 13) Agg. 2, 7 sq. 29) Zach. 9, 9 sq. 30) Mt. 21.

---

2 eis *RFgp*; illis *AG¬v* ‖ 5 zacch. *g* ‖ 8 *et* 24 zacch. *Rbg* ‖ 25 uenit *Rgp* (ἔρχεται); ueniet *AFGv* ‖ 27 asinum *mss*; asinam *v* ‖ 28 flumine *G¬eg* (ποταμῶν)

tur, ubi et haec prophetia commemoratur ex parte, quantum illi loco sufficere visum est. Alio loco ad ipsum Christum in spiritu prophetiae loquens de remissione peccatorum per eius sanguinem: *Tu quoque,* inquit, *in sanguine testamenti tui emisisti vinctos tuos de lacu, in quo non est aqua.* Quid per hunc lacum velit intellegi, possunt diversa sentiri etiam secundum rectam fidem. Mihi tamen videtur non eo significari melius, nisi humanae miseriae profunditatem siccam quodam modo et sterilem, ubi non sunt fluenta iustitiae, sed iniquitatis lutum. De hoc quippe etiam in psalmo dicitur: *Et eduxit me de lacu miseriae et de luto limi.*

Malachias prophetans ecclesiam, quam per Christum cernimus propagatam, Iudaeis apertissime dicit ex persona Dei: *Non est mihi voluntas in vobis, et munus non suscipiam de manu vestra. Ab ortu enim solis usque ad occasum magnum nomen meum in gentibus, et in omni loco sacrificabitur et offeretur nomini meo oblatio munda; quia magnum nomen meum in gentibus, dicit Dominus.* Hoc sacrificium per sacerdotium Christi secundum ordinem Melchisedech cum in omni loco a solis ortu usque ad occasum Deo iam videamus offerri, sacrificium autem Iudaeorum, quibus dictum est: *Non est mihi voluntas in vobis, nec accipiam munus de manibus vestris,* cessasse negare non possint: quid adhuc expectant alium Christum, cum hoc, quod prophetatum legunt et impletum vident, impleri non potuerit nisi per ipsum? Dicit enim paulo post de ipso ex persona Dei: *Testamentum meum erat cum eo vitae et pacis, et dedi ei, ut timore timeret me, et a facie nominis mei revereretur. Lex veritatis erat in ore ipsius, in pace dirigens ambulavit mecum et multos convertit ab iniquitate; quoniam labia sacerdotis*

6) Zach. 9, 11. 12) Ps. 39, 3. 20) Mal. 1, 10 sq.

---

17 magnum est *av* ‖ 25 possint *RAe*; possum *F*¬; possunt *v*

custodient scientiam et legem inquirent ex ore eius; quoniam angelus Domini omnipotentis est. Nec mirandum est, quia Domini omnipotentis angelus dictus est Christus Iesus. Sicut enim servus propter formam servi, in qua venit ad homines, sic angelus propter evangelium, quod nuntiavit hominibus. Nam si Graeca ista interpretemur, et evangelium bona nuntiatio est et angelus nuntius. De ipso quippe iterum dicit: *Ecce mittam angelum meum, et prospiciet viam ante faciem meam; et subito veniet in templum suum Dominus, quem vos quaeritis, et angelus testamenti, quem vos vultis. Ecce venit, dicit Dominus omnipotens; et quis sustinebit diem introitus eius? aut quis resistet in aspectu eius?* Hoc loco et primum et secundum Christi praenuntiavit adventum; primum scilicet, de quo ait: *Et subito veniet in templum suum,* id est in carnem suam, de qua dixit in evangelio: *Solvite templum hoc, et in triduo resuscitabo illud;* secundum vero, ubi ait: *Ecce venit, dicit Dominus omnipotens, et quis sustinebit diem introitus eius? aut quis resistet in aspectu eius?* Quod autem dixit: *Dominus, quem vos quaeritis, et angelus testamenti, quem vos vultis,* significavit utique etiam Iudaeos secundum scripturas, quas legunt, Christum quaerere et velle. Sed multi eorum, quem quaesierunt et voluerunt, venisse non agnoverunt, excaecati in cordibus suis praecedentibus meritis suis. Quod sane hic nominat testamentum, vel supra, ubi ait: *Testamentum meum erat cum eo,* vel hic, ubi eum dixit angelum testamenti, novum procul dubio testamentum debemus accipere, ubi sempiterna, non vetus, ubi temporalia sunt promissa; quae pro magno habentes plurimi infirmi et Deo vero talium rerum mercede servientes, quando vident eis impios abundare, turbantur. Propter quod idem pro-

2) Mal. 2, 5 sqq. 13) Ib. 3, 1 sq. 17) Io. 2, 19.

---

2 omnip. Dei *v* ‖ 5 sic *RAGabegp*; sič (= si*cut*) *F*; sic et ר*v* ‖ 8 mittam *RAaegp*; mitto *F*ר*bv* ‖ 20 dixit *RAF*ר*gp*; dicit *rell. v*

pheta, ut novi testamenti aeternam beatitudinem, quae non dabitur nisi bonis, distingueret a veteris terrena felicitate, quae plerumque datur et malis: *Ingravastis*, inquit, *super me verba vestra, dicit Dominus, et dixistis: In quo detraximus de te? Dixistis: Vanus est omnis, qui servit Deo, et quid plus, quia custodivimus observationes eius, et quia ambulavimus supplicantes ante faciem Domini omnipotentis? Et nunc nos beatificamus alienos, et reaedificantur omnes, qui faciunt iniqua; et adversati sunt Deo, et salvi facti sunt. Haec oblocuti sunt, qui timebant Dominum, unusquisque ad proximum suum; et animadvertit Dominus et audivit; et scripsit librum memoriae in conspectu suo eis, qui timent Dominum et reverentur nomen eius.* Isto libro significatum est testamentum novum. Denique quod sequitur audiamus: *Et erunt mihi, dicit Dominus omnipotens, in diem quam ego facio in adquisitionem, et eligam eos sicut eligit homo filium suum servientem sibi; et convertimini, et videbitis inter iustum et iniustum, et inter servientem Deo et non servientem. Quoniam ecce dies venit ardens sicut clibanus et concremabit eos, et erunt omnes alienigenae et omnes facientes iniquitatem stipula, et incendet illos dies, qui adveniet, dicit Dominus omnipotens; et non derelinquetur eorum radix neque sarmentum. Et orietur vobis timentibus nomen meum sol iustitiae, et sanitas in pinnis eius; et exibitis et exultabitis sicut vituli ex vinculis resoluti; et conculcabitis iniquos, et erunt cinis sub pedibus vestris in die, in quo ego facio, dicit Dominus omnipotens.* Hic est qui dicitur dies iudicii; de quo suo loco, si Deus voluerit, loquemur uberius.

29) Mal. 3, 13 sqq.; 4, 1 sqq.

---

16 in diem *RAFbpv*; in die *G¬ae[2]g*; inde *e[1]* ‖ 17 quam *Rb sec. Graec. (aliter 476, 23 sqq.)*; qua *AFG¬aegpv* ‖ 18 eligit homo *RGb s. Gr.*; elegit homo *AF¬aegp*; h. eligit *v* ‖ conuertimini *RAFG¬bgp[1]*; conuertemini *aep[2]v sec. Gr.* ‖ 26 pinnis *RA[1]Fe[1]g[2]*; pennis *A[2]G¬abe[2]g[1]pv*

Caput XXXVI.

De Esdra et libris Macchabaeorum.

Post hos tres prophetas, Aggaeum, Zachariam, Malachiam, per idem tempus liberationis populi ex Babyloniae servitute scripsit etiam Esdras, qui magis rerum gestarum scriptor est habitus quam propheta (sicuti est et liber, qui appellatur Esther, cuius res gesta in laudem Dei non longe ab his temporibus invenitur); nisi forte Esdras in eo Christum prophetasse intellegendus est, quod inter quosdam iuvenes orta quaestione, quid amplius valeret in rebus, cum reges unus dixisset, alter vinum, tertius mulieres, quae plerumque regibus imperarent, idem tamen tertius veritatem super omnia demonstravit esse victricem. Consulto autem evangelio Christum esse cognoscimus veritatem. Ab hoc tempore apud Iudaeos restituto templo non reges, sed principes fuerunt usque ad Aristobolum; quorum supputatio temporum non in scripturis sanctis, quae appellantur canonicae, sed in aliis invenitur, in quibus sunt et Macchabaeorum libri, quos non Iudaei, sed ecclesia pro canonicis habet propter quorundam martyrum passiones vehementes atque mirabiles, qui, antequam Christus venisset in carne, usque ad mortem pro Dei lege certarunt et mala gravissima atque horribilia pertulerunt.

Caput XXXVII.

Quod prophetica auctoritas omni origine gentilis philosophiae inveniatur antiquior.

Tempore igitur prophetarum nostrorum, quorum iam scripta ad notitiam fere omnium gentium pervenerunt, et

13) 3. Esdr. 3, 4 sqq.

2 ezdra *fg* ‖ 4 babyloniae *R* *(306, 4)*; babylonia *A*; babylonica *FG¬abegpv* ‖ 5 *et* 8 ezdras *Rbg* ‖ 7 hester *Regp* ‖ 14 esse cogn. *RAegp*; cogn. esse *FG¬v* ‖ 16 aristobolum *mss*; Aristobulum *v* ‖ 22 carne *RAFG¬a*e^{2}*gp* *(cf. 331, 7)*; carnem *b*e^{1}*v*

multo magis post eos fuerunt philosophi gentium, qui hoc etiam nomine vocarentur, quod coepit a Samio Pythagora, qui eo tempore, quo Iudaeorum est soluta captivitas, coepit excellere atque cognosci. Multo magis ergo ceteri philosophi post prophetas reperiuntur fuisse. Nam ipse Socrates Atheniensis, magister omnium, qui tunc maxime claruerunt, tenens in ea parte, quae moralis vel activa dicitur, principatum, post Esdram in chronicis invenitur. Non multo post etiam Plato natus est, qui longe ceteros Socratis discipulos anteiret. Quibus si addamus etiam superiores, qui nondum philosophi vocabantur, septem scilicet sapientes ac deinde physicos, qui Thaleti successerunt in perscrutanda natura rerum studium eius imitati, Anaximandrum scilicet et Anaximenem et Anaxagoram aliosque nonnullos, antequam Pythagoras philosophum primus profiteretur: nec illi prophetas nostros universos temporis antiquitate praecedunt, quando quidem Thales, post quem ceteri fuerunt, regnante Romulo eminuisse fertur, quando de fontibus Israel in eis litteris, quae toto orbe manarent, prophetiae flumen erupit. Soli igitur illi theologi poetae, Orpheus, Linus, Musaeus et si quis alius apud Graecos fuit, his prophetis Hebraeis, quorum scripta in auctoritate habemus, annis reperiuntur priores. Sed nec ipsi verum theologum nostrum Moysen, qui unum verum Deum veraciter praedicavit, cuius nunc scripta in auctoritatis canone prima sunt, tempore praevenerunt; ac per hoc, quantum ad Graecos adtinet, in qua lingua litterae huius saeculi maxime ferbuerunt, nihil habent unde sapientiam suam iactent, quo religione nostra, ubi vera sapientia est, si non superior, saltem videatur antiquior. Verum, quod fatendum est, non quidem in Graecia, sed in barbaris gentibus, sicut in Aegypto, iam fuerat ante Moysen nonnulla doctrina, quae illorum sapientia diceretur; alioquin non scriptum esset in libris sanctis, Moysen eruditum fuisse omni sapientia Aegyptiorum, tunc utique, quando

8) Frick, font. Aug. p. 61. 35) Act. 7, 22.

---

8 ezdram *R* ‖ 28 ferbuerunt *R*[2]*AG*¬; feruuerunt *R*[1]; fer-uerunt *g* (b *eraso*); *cf. 288, 29; 339, 35.*

ibi natus et a filia Pharaonis adoptatus atque nutritus etiam liberaliter educatus est. Sed nec sapientia Aegyptiorum sapientiam prophetarum nostrorum tempore antecedere potuit, quando quidem et Abraham propheta fuit. Quid autem sapientiae potuit esse in Aegypto, antequam eis Isis, quam mortuam tamquam magnam deam colendam putarunt, litteras traderet? Isis porro Inachi filia fuisse proditur, qui primus regnare coepit Argivis, quando Abrahae iam nepotes reperiuntur exorti.

Caput XXXVIII.

Quod quaedam sanctorum scripta ecclesiasticus canon propter nimiam non receperit vetustatem, ne per occasionem eorum falsa veris insererentur.

Iam vero si longe antiquiora repetam, et ante illud grande diluvium noster erat utique Noe patriarcha, quem prophetam quoque non inmerito dixerim; si quidem ipsa arca, quam fecit et in qua cum suis evasit, prophetia nostrorum temporum fuit. Quid Enoch septimus ab Adam, nonne etiam in canonica epistula apostoli Iudae prophetasse praedicatur? Quorum scripta ut apud Iudaeos et apud nos in auctoritate non essent, nimia fecit antiquitas, propter quam videbantur habenda esse suspecta, ne proferrentur falsa pro veris. Nam et proferuntur quaedam quae ipsorum esse dicantur ab eis, qui pro suo sensu passim quod volunt credunt. Sed ea castitas canonis non recepit, non quod eorum hominum, qui Deo placuerunt, reprobetur auctoritas, sed quod ista esse non credantur ipsorum. Nec mirum debet videri, quod suspecta habentur, quae sub tantae antiquitatis nomine proferuntur; quando quidem in ipsa historia regum Iuda et regum

4) Gen. 20, 7. 7) Cf. 316, 9; Frick, font. Aug. p. 62. 19) Jud. 14.

---

1 natus et *RAG*¬beg^2p^2; natus est Fag^1p^1; natus est et *v* ‖ 7 putarunt *RFgp*; putauerunt *A rell. v* ‖ 17 et *om. A*

Israel, quae res gestas continet, de quibus eidem scripturae canonicae credimus, commemorantur plurima, quae ibi non explicantur et in libris dicuntur aliis inveniri, quos prophetae scripserunt, et alicubi eorum quoque prophetarum nomina non tacentur; nec tamen inveniuntur in canone, quem recepit populus Dei. Cuius rei, fateor, causa me latet, nisi quod existimo etiam ipsos, quibus ea, quae in auctoritate religionis esse deberent, sanctus utique Spiritus revelabat, alia sicut homines historica diligentia, alia sicut prophetas inspiratione divina scribere potuisse, atque haec ita fuisse distincta, ut illa tamquam ipsis, ista vero tamquam Deo per ipsos loquenti iudicarentur esse tribuenda, ac sic illa pertinerent ad ubertatem cognitionis, haec ad religionis auctoritatem, in qua auctoritate custoditur canon, praeter quem iam si qua etiam sub nomine verorum prophetarum scripta proferuntur, nec ad ipsam copiam scientiae valent, quoniam utrum eorum sint, quorum esse dicuntur, incertum est; et ob hoc eis non habetur fides, maxime his, in quibus etiam contra fidem librorum canonicorum quaedam leguntur, propter quod ea prorsus non esse apparet illorum.

Caput XXXIX.

De Hebraicis litteris, quae numquam in suae linguae proprietate non fuerint.

Non itaque credendum est, quod nonnulli arbitrantur, Hebraeam tantum linguam per illum, qui vocabatur Heber, unde Hebraeorum vocabulum est, fuisse servatam, atque inde pervenisse ad Abraham, Hebraeas autem litteras a lege coepisse, quae data est per Moysen, sed potius per illam successionem patrum memoratam linguam cum

5) 1. Chron. 29, 29; 2. Chron. 9, 29.

---

16 uerorum *mss;* veterum *v* ‖ 19 etiam *om.* *R*

suis litteris custoditam. Denique Moyses in populo constituit, qui docendis litteris praeessent, priusquam divinae legis ullas litteras nossent. Hos appellat scriptura *γραμματοεισαγωγούς*, qui Latine dici possunt litterarum inductores vel introductores, eo quod eas inducant, id est introducant, quodam modo in corda discentium vel in eas potius ipsos quos docent. Nulla igitur gens de antiquitate suae sapientiae super patriarchas et prophetas nostros, quibus divina inerat sapientia, ulla se vanitate iactaverit, quando nec Aegyptus invenitur, quae solet falso et inaniter de suarum doctrinarum antiquitate gloriari, qualicumque sapientia sua patriarcharum nostrorum tempore praevenisse sapientiam. Neque enim quisquam dicere audebit mirabilium disciplinarum eos peritissimos fuisse, antequam litteras nossent, id est, antequam Isis eo venisset easque ibi docuisset. Ipsa porro eorum memorabilis doctrina, quae appellata est sapientia, quid erat nisi maxime astronomia et si quid aliud talium disciplinarum magis ad exercenda ingenia quam ad inluminandas vera sapientia mentes solet valere? Nam quod adtinet ad philosophiam, quae se docere profitetur aliquid, unde fiant homines beati, circa tempora Mercurii, quem Trismegistum vocaverunt, in illis terris eius modi studia claruerunt, longe quidem ante sapientes vel philosophos Graeciae, sed tamen post Abraham et Isaac et Iacob et Ioseph, nimirum etiam post ipsum Moysen. Eo quippe tempore, quo Moyses natus est, fuisse reperitur Atlans ille magnus astrologus, Promethei frater, maternus avus Mercurii maioris, cuius nepos fuit Trismegistus iste Mercurius.

2) Quaest. in Heptat. p. 134, 14 sqq. Zych. 29) Frick, font. Aug. p. 63.

---

1 pop. Dei *v* ‖ 3 grammatoisagogus *Rgb*², *itemque Graecis litteris p*; —gos *Fe*²; —gas *Ae*¹; *γραμματοεισαγωγεῖς v* ‖ 27 Atlas *v* ‖ 29 iste *om. R*

Caput XL.

De Aegyptiorum mendacissima vanitate, quae antiquitati scientiae suae centum milia ascribit annorum.

Frustra itaque vanissima praesumptione garriunt quidam dicentes, ex quo Aegyptus rationem siderum conprehendit, amplius quam centum annorum milia numerari. In quibus enim libris istum numerum collegerunt, qui non multum ante annorum duo milia litteras magistra Iside didicerunt? Non enim parvus auctor est in historia Varro, qui hoc prodidit, quod a litterarum etiam divinarum veritate non dissonat. Cum enim ab ipso primo homine, qui est appellatus Adam, nondum sex annorum milia compleantur, quo modo non isti ridendi potius quam refellendi sunt, qui de spatio temporum tam diversa et huic exploratae veritati tam contraria persuadere conantur? Cui enim melius narranti praeterita credimus, quam qui etiam futura praedixit, quae praesentia iam videmus? Nam et ipsa historicorum inter se dissonantia copiam nobis praebet, ut ei potius credere debeamus, qui divinae, quam tenemus, non repugnat historiae. Porro autem cives impiae civitatis diffusi usquequaque per terras cum legunt doctissimos homines, quorum nullius contemnenda videatur auctoritas, inter se de rebus gestis ab aetatis nostrae memoria remotissimis discrepantes, cui potius credere debeant, non inveniunt. Nos vero in nostrae religionis historia fulti auctoritate divina, quidquid ei resistit, non dubitamus esse falsissimum, quomodolibet sese habeant cetera in saecularibus litteris, quae seu vera seu falsa sint, nihil momenti adferunt, quo recte beateque vivamus.

6) Cf. lib. 12 c. 11.

---

13 isti *om. R*

Caput XLI.

De philosophicarum opinionum dissensionibus et canonicarum apud ecclesiam concordia scripturarum.

Ut autem iam cognitionem omittamus historiae, ipsi philosophi, a quibus ad ista progressi sumus, qui non videntur laborasse in studiis suis, nisi ut invenirent quo modo vivendum esset adcommodate ad beatitudinem capessendam, cur dissenserunt et a magistris discipuli, et inter se condiscipuli, nisi quia ut homines humanis sensibus et humanis ratiocinationibus ista quaesierunt? Ubi quamvis esse potuerit et studium gloriandi, quo quisque alio sapientior et acutior videri cupit nec sententiae quodam modo addictus alienae, sed sui dogmatis et opinionis inventor, tamen ut nonnullos vel etiam plurimos eorum fuisse concedam, quos a suis doctoribus vel discendi sociis amor veritatis abruperit, ut pro ea certarent, quam veritatem putarent, sive illa esset, sive non esset: quid agit aut quo vel qua, ut ad beatitudinem perveniatur, humana se porrigit infelicitas, si divina non ducit auctoritas? Denique auctores nostri, in quibus non frustra sacrarum litterarum figitur et terminatur canon, absit ut inter se aliqua ratione dissentiant. Unde non inmerito, cum illa scriberent, eis Deum vel per eos locutum, non pauci in scholis atque gymnasiis litigiosis disputationibus garruli, sed in agris atque urbibus cum doctis atque indoctis tot tantique populi crediderunt. Ipsi sane pauci esse debuerunt, ne multitudine vilesceret, quod religione carum esse oporteret; nec tamen ita pauci, ut eorum non sit miranda consensio. Neque enim in multitudine philosophorum, qui labore etiam litterario monumenta suorum dogmatum reliquerunt, facile quis invenerit, inter quos cuncta quae sensere conveniant; quod ostendere hoc opere longum est.

Quis autem sectae cuiuslibet auctor sic est in hac daemonicola civitate adprobatus, ut ceteri inprobarentur,

24 scolis *RAFG¬ep* ‖ 25 urb. *RFGgp*; in urb. *A¬ rell. v*

qui diversa et adversa senserunt? Nonne apud Athenas et Epicurei clarebant, adserentes res humanas ad deorum curam non pertinere, et Stoici, qui contraria sentientes eas regi atque muniri diis adiutoribus et tutoribus disputabant? Unde miror cur Anaxagoras reus factus sit, quia solem dixit esse lapidem ardentem, negans utique deum, cum in eadem civitate gloria floruerit Epicurus vixeritque securus, non solum solem vel ullum siderum deum esse non credens, sed nec Iovem nec ullum deorum omnino in mundo habitare contendens, ad quem preces hominum supplicationesque perveniant. Nonne ibi Aristippus in voluptate corporis summum bonum ponens, ibi Antisthenes virtute animi potius hominem fieri beatum adseverans, duo philosophi nobiles et ambo Socratici, in tam diversis atque inter se contrariis finibus vitae summam locantes, quorum etiam ille fugiendam, iste administrandam sapienti dicebat esse rem publicam, ad suam quisque sectam sectandam discipulos congregabat? Nempe palam in conspicua et notissima porticu, in gymnasiis, in hortulis, in locis publicis ac privatis catervatim pro sua quisque opinione certabant, alii adserentes unum, alii innumerabiles mundos; ipsum autem unum alii ortum esse, alii vero initium non habere; alii interiturum, alii semper futurum; alii mente divina, alii fortuito et casibus agi; alii inmortales esse animas, alii mortales; et qui inmortales, alii revolvi in bestias, alii nequaquam; qui vero mortales, alii mox interire post corpus, alii vivere etiam postea vel paululum vel diutius, non tamen semper; alii in corpore constituentes finem boni, alii in animo, alii in utroque, alii extrinsecus posita etiam bona ad animum et corpus addentes; alii sensibus corporis semper, alii non semper, alii numquam putantes esse credendum. Has et alias paene innumerabiles dissensiones philosophorum quis umquam populus, quis senatus, quae potestas vel dignitas

24 fortuito *Re²gp*; fortuitu *AFG¬abe¹v*

publica impiae civitatis diiudicandas et alias probandas ac recipiendas, alias inprobandas repudiandasque curavit, ac non passim sine ullo iudicio confuseque habuit in gremio suo tot controversias hominum dissidentium, non de agris et domibus vel quacumque pecuniaria ratione, sed de his rebus, quibus aut misere vivitur aut beate? Ubi etsi aliqua vera dicebantur, eadem licentia dicebantur et falsa, prorsus ut non frustra talis civitas mysticum vocabulum Babylonis acceperit. Babylon interpretatur quippe confusio, quod nos iam dixisse meminimus. Nec interest diaboli regis eius, quam contrariis inter se rixentur erroribus, quos merito multae variaeque impietatis pariter possidet.

At vero gens illa, ille populus, illa civitas, illa res publica, illi Israelitae, quibus credita sunt eloquia Dei, nullo modo pseudoprophetas cum veris prophetis parilitate licentiae confuderunt, sed concordes inter se atque in nullo dissentientes sacrarum litterarum veraces ab eis agnoscebantur et tenebantur auctores. Ipsi eis erant philosophi, hoc est amatores sapientiae, ipsi sapientes, ipsi theologi, ipsi prophetae, ipsi doctores probitatis atque pietatis. Quicumque secundum illos sapuit et vixit, non secundum homines, sed secundum Deum, qui per eos locutus est, sapuit et vixit. Ibi si prohibitum est sacrilegium, Deus prohibuit. Si dictum est: *Honora patrem tuum et matrem tuam*, Deus iussit. Si dictum est: *Non moechaberis, non homicidium facies, non furaberis*, et cetera huius modi, non haec ora humana, sed oracula divina fuderunt. Quidquid philosophi quidam inter falsa, quae opinati sunt, verum videre potuerunt et laboriosis disputationibus persuadere moliti sunt, quod mundum istum Deus fecerit eumque ipse providentissimus administret, de

10) L. 16 c. 4; 17. 27) Exod. 20, 12 sqq.

---

16 parilitate licentiae *mss*; pari licentia *v* || 25 tuum *om.* *RGbep*

honestate virtutum, de amore patriae, de fide amicitiae, de bonis operibus atque omnibus ad mores probos pertinentibus rebus, quamvis nescientes ad quem finem et quonam modo essent ista omnia referenda, propheticis, hoc est divinis, vocibus, quamvis per homines, in illa civitate populo commendata sunt, non argumentationum concertationibus inculcata, ut non hominis ingenium, sed Dei eloquium contemnere formidaret, qui illa cognosceret.

Caput XLII.

Qua dispensatione providentiae Dei scripturae sacrae veteris testamenti ex Hebraeo in Graecum eloquium translatae sint, ut gentibus innotescerent.

Has sacras litteras etiam unus Ptolomaeorum regum Aegypti nosse studuit et habere. Nam post Alexandri Macedonis, qui etiam Magnus cognominatus est, mirificentissimam minimeque diuturnam potentiam, qua universam Asiam, immo paene totum orbem, partim vi et armis, partim terrore subegerat (quando inter cetera Orientis etiam Iudaeam ingressus obtinuit), eo mortuo comites eius cum regnum illud amplissimum non pacifice inter se possessuri divisissent, sed potius dissipassent bellis omnia vastaturi, Ptolomaeos reges habere coepit Aegyptus; quorum primus, Lagi filius, multos ex Iudaea captivos in Aegyptum transtulit. Huic autem succedens alius Ptolomaeus, qui est appellatus Philadelphus, omnes, quos ille adduxerat subiugatos, liberos redire permisit; insuper et dona regia in templum Dei misit petivitque ab Eleazaro tunc pontifice dari sibi scripturas, quas profecto audierat fama praedicante divinas, et ideo concupiverat habere in bibliotheca, quam nobilissimam fecerat. Has ei cum idem pontifex misisset Hebraeas, post ille etiam interpretes postulavit; et dati sunt septuaginta duo, de singulis duo-

12 uniuersis gentibus *pqE*; uniu. *om. fgv* ‖ 24 ptolomeus *mss constanter*; Ptolemaeus *v* ‖ 29 concupierat *gE*[p]

decim tribubus seni homines, linguae utriusque doctissimi, Hebraeae scilicet atque Graecae, quorum interpretatio ut Septuaginta vocetur, iam obtinuit consuetudo. Traditur sane tam mirabilem ac stupendum planeque divinum in eorum verbis fuisse consensum, ut, cum ad hoc opus separatim singuli sederint (ita enim eorum fidem Ptolomaeo placuit explorare), in nullo verbo, quod idem significaret et tantundem valeret, vel in verborum ordine alter ab altero discreparet; sed tamquam unus esset interpres, ita quod omnes interpretati sunt unum erat; quoniam re vera spiritus erat unus in omnibus. Et ideo tam mirabile Dei munus acceperant, ut illarum scripturarum non tamquam humanarum, sed, sicut erant, tamquam divinarum etiam isto modo commendaretur auctoritas, credituris quandoque gentibus profutura, quod iam videmus effectum.

Caput XLIII.

De auctoritate septuaginta interpretum, quae, salvo honore Hebraei stili, omnibus sit interpretibus praeferenda.

Nam cum fuerint et alii interpretes, qui ex Hebraea lingua in Graecam sacra illa eloquia transtulerunt, sicut Aquila, Symmachus, Theodotion; sicut etiam illa est interpretatio, cuius auctor non apparet et ob hoc sine nomine interpretis quinta editio nuncupatur: hanc tamen, quae Septuaginta est, tamquam sola esset, sic recepit ecclesia, eaque utuntur Graeci populi Christiani, quorum plerique utrum alia sit aliqua ignorant. Ex hac Septuaginta interpretatione etiam in Latinam linguam interpretatum est, quod ecclesiae Latinae tenent; quamvis non defuerit temporibus nostris presbyter Hieronymus, homo doctissimus et omnium trium linguarum peritus, qui non ex Graeco, sed ex Hebraeo in Latinum eloquium easdem scripturas converterit. Sed eius tam litteratum laborem quamvis Iudaei fateantur esse veracem, septuaginta vero interpretes in multis errasse contendant: tamen ecclesiae Christi tot hominum auctoritati ab Eleazaro tunc pontifice

ad hoc tantum opus electorum neminem iudicant praeferendum; quia, etsi non in eis unus apparuisset spiritus sine dubitatione divinus, sed inter se verba interpretationis suae septuaginta docti more hominum contulissent, ut, quod placuisset omnibus, hoc maneret, nullus eis unus interpres debuit anteponi; cum vero tantum in eis signum divinitatis apparuit, profecto quisquis alius illarum scripturarum ex Hebraea in quamlibet aliam linguam interpres est verax, aut congruit illis septuaginta interpretibus, aut si non congruere videtur, altitudo ibi prophetica esse credenda est. Spiritus enim, qui in prophetis erat, quando illa dixerunt, idem ipse erat etiam in septuaginta viris, quando illa interpretati sunt; qui profecto auctoritate divina et aliud dicere potuit, tamquam propheta ille utrumque dixisset, quia utrumque idem Spiritus diceret, et hoc ipsum aliter, ut, si non eadem verba, idem tamen sensus bene intellegentibus dilucesceret, et aliquid praetermittere et aliquid addere, ut etiam hinc ostenderetur non humanam fuisse in illo opere servitutem, quam verbis debebat interpres, sed divinam potius potestatem, quae mentem replebat et regebat interpretis. Nonnulli autem codices Graecos interpretationis Septuaginta ex Hebraeis codicibus emendandos putarunt; nec tamen ausi sunt detrahere, quod Hebraei non habebant et Septuaginta posuerunt; sed tantum modo addiderunt, quae in Hebraeis inventa apud Septuaginta non erant, eaque signis quibusdam in stellarum modum factis ad capita eorundem versuum notaverunt, quae signa asteriscos vocant. Illa vero, quae non habent Hebraei, habent autem Septuaginta, similiter ad capita versuum iacentibus virgulis, sicut scribuntur unciae, signaverunt. Et multi codices has notas habentes usquequaque diffusi sunt et Latini. Quae autem non praetermissa vel addita, sed aliter dicta sunt, sive alium sensum faciant etiam ipsum non abhorrentem, sive alio modo eundem sensum explicare monstrentur, nisi utrisque codicibus inspectis nequeunt reperiri. Si ergo, ut oportet,

7 apparuit *RAFG Parr. v (cf. 342, 20 sqq)*; apparuerit *p Hoffm.* ‖ 15 si *om. pE* ‖ 34 utriusque *RAp*[1] ‖ 35 igitur *v*

nihil aliud intueamur in scripturis illis, nisi quid per homines dixerit Dei Spiritus, quidquid est in Hebraeis codicibus et non est apud interpretes septuaginta, noluit ea per istos, sed per illos prophetas Dei Spiritus dicere. Quidquid vero est apud Septuaginta, in Hebraeis autem codicibus non est, per istos ea maluit quam per illos idem Spiritus dicere, sic ostendens utrosque fuisse prophetas. Isto enim modo alia per Esaiam, alia per Hieremiam, alia per alium aliumque prophetam vel aliter eadem per hunc ac per illum dixit, ut voluit. Quidquid porro apud utrosque invenitur, per utrosque dicere voluit unus atque idem Spiritus; sed ita ut illi praecederent prophetando, isti sequerentur prophetice illos interpretando; quia sicut in illis vera et concordantia dicentibus unus pacis Spiritus fuit, sic et in istis non secum conferentibus et tamen tamquam ore uno cuncta interpretantibus idem Spiritus unus apparuit.

Caput XLIV.

Quid intellegendum sit de Ninevitarum excidio, cuius denuntiatio in Hebraeo quadraginta dierum spatio tenditur, in Septuaginta autem tridui brevitate concluditur.

Sed ait aliquis: „Quo modo sciam quid Ionas propheta dixerit Ninevitis, utrum: *Triduum, et Nineve evertetur,* an: *Quadraginta dies?* Quis enim non videat non potuisse utrumque tunc dici a propheta, qui missus fuerat terrere comminatione inminentis exitii civitatem? Cui si tertio die fuerat futurus interitus, non utique quadragensimo die; si autem quadragensimo, non utique tertio. Si ergo a me quaeritur, quid horum Ionas dixerit, hoc puto potius quod legitur in Hebraeo: *Quadraginta dies, et*

20 sqq.) Quaest. in Heptat. p. 89, 4 sqq. Zych. 24) Ion. 3, 4.

---

9 atque alium *v* ‖ 23 sqq. nineu. *RAGp*; niniu. *v*

Nineve evertetur. Septuaginta quippe longe posterius interpretati aliud dicere potuerunt, quod tamen ad rem pertineret et in unum eundemque sensum, quamvis sub altera significatione, concurreret, admoneretque lectorem utraque auctoritate non spreta ab historia sese adtollere ad ea requirenda, propter quae significanda historia ipsa conscripta est. Gesta sunt quippe illa in Nineve civitate, sed aliquid etiam significaverunt, quod modum illius civitatis excedat; sicut gestum est, quod ipse propheta in ventre ceti triduo fuit, et tamen alium significavit in profundo inferni triduo futurum, qui dominus est omnium prophetarum. Quapropter si per illam civitatem recte accipitur ecclesia gentium prophetice figurata, eversa scilicet per paenitentiam, ut qualis fuerat iam non esset, hoc quoniam per Christum factum est in ecclesia gentium, cuius illa Nineve figuram gerebat, sive per quadraginta dies sive per triduum idem ipse significatus est Christus; per quadraginta scilicet, quia tot dies peregit cum discipulis suis post resurrectionem et ascendit in caelum; per triduum vero, quia die tertio resurrexit; tamquam lectorem nihil aliud quam historiae rerum gestarum inhaerere cupientem de somno excitaverint septuaginta interpretes idemque prophetae ad perscrutandam altitudinem prophetiae et quodam modo dixerint: „In quadraginta diebus ipsum quaere, in quo et triduum potueris invenire; illud in ascensione, hoc in eius resurrectione reperies.“ Propter quod utroque numero significari convenientissime potuit, quorum unum per Ionam prophetam, alterum per septuaginta interpretum prophetiam, tamen unus atque idem Spiritus dixit. Longitudinem fugio, ut non haec per multa demonstrem, in quibus ab Hebraica veritate putantur septuaginta interpretes discrepare et bene intellecti inveniuntur esse concordes. Unde etiam ego pro meo modulo vestigia sequens aposto-

1 euertetur *GabgpvE**; uertetur *R* (*antecedit* e); subuertetur *AFeE*ᵖ; subuerteretur ך || longe *om. R* || 25 poteris *Gp*

lorum, quia et ipsi ex utrisque, id est ex Hebraeis et ex Septuaginta, testimonia prophetica posuerunt, utraque auctoritate utendum putavi, quoniam utraque una atque divina est. Sed iam quae restant, ut possumus, exequamur.

Caput XLV.

Quod post instaurationem templi prophetas Iudaei habere destiterint et exinde usque ad nativitatem Christi continuis adversitatibus sint afflicti, ut probaretur alterius templi aedificationem propheticis vocibus fuisse promissam.

Postea quam gens Iudaea coepit non habere prophetas, procul dubio deterior facta est, eo scilicet tempore, quo se sperabat instaurato templo post captivitatem, quae fuit in Babylonia, futuram esse meliorem. Sic quippe intellegebat populus ille carnalis, quod praenuntiatum est per Aggaeum prophetam dicentem: *Magna erit gloria domus istius novissimae, plus quam primae;* quod de novo testamento dictum esse paulo superius demonstravit, ubi ait aperte Christum promittens: *Et movebo omnes gentes, et veniet desideratus cunctis gentibus.* Quo loco septuaginta interpretes alium sensum magis corpori quam capiti, hoc est magis ecclesiae quam Christo, convenientem prophetica auctoritate dixerunt: *Venient quae electa sunt Domini de cunctis gentibus,* id est homines, de quibus ipse Iesus in evangelio: *Multi,* inquit, *vocati, pauci vero electi.* Talibus enim electis gentium domus aedificatur Dei per testamentum novum lapidibus vivis, longe gloriosior, quam templum illud fuit, quod a rege Salomone constructum est et post captivitatem instauratum. Propter hoc ergo nec prophetas ex illo tempore habuit illa gens et multis cladibus afflicta est ab alienigenis regibus ipsisque Romanis, ne hanc Aggaei prophetiam in illa instauratione templi opinaretur impletam.

20) Agg. 2, 10; 8. 26) Mt. 22, 14.

Non multo post enim adveniente Alexandro subiugata est, quando etsi nulla est facta vastatio, quoniam non sunt ei ausi resistere et ideo placatum facillime subditi receperunt, non erat tamen gloria tanta domus illius, quanta fuit in suorum regum libera potestate. Hostias sane Alexander immolavit in Dei templo, non ad eius cultum vera pietate conversus, sed impia vanitate cum diis eum falsis colendum putans. Deinde Ptolomaeus, Lagi filius, quod supra memoravi, post Alexandri mortem captivos inde in Aegyptum transtulit, quos eius successor Ptolomaeus Philadelphus benevolentissime inde dimisit; per quem factum est, quod paulo ante narravi, ut septuaginta interpretum scripturas haberemus. Deinde contriti sunt bellis, quae in Macchabaeorum libris explicantur. Post haec capti a rege Alexandriae Ptolomaeo, qui est appellatus Epiphanes; inde ab Antiocho rege Syriae multis et gravissimis malis ad idola colenda conpulsi, templumque ipsum repletum sacrilegis superstitionibus gentium, quod tamen dux eorum strenuissimus Iudas, qui etiam Macchabaeus dictus est, Antiochi ducibus pulsis ab omni illa idolatriae contaminatione mundavit.

Non autem multo post Alcimus quidam per ambitionem, cum a genere sacerdotali esset alienus, quod nefas erat, pontifex factus est. Hinc iam post annos ferme quinquaginta, in quibus eis tamen pax non fuit, quamvis aliqua et prospere gesserint, primus apud eos Aristobolus adsumpto diademate et rex et pontifex factus est. Antea quippe, ex quo de Babyloniae captivitate reversi sunt templumque instauratum est, non reges, sed duces vel principes habuerunt; quamvis et qui rex est possit dici princeps a principatu imperandi et dux eo, quod sit ductor exercitus; sed non continuo, quicumque principes vel duces sunt, etiam reges dici possunt, quod iste Aristobolus fuit. Cui successit Alexander, etiam ipse rex et

---

11 benivol. *mss*; cf. 336, 8 ‖ 22 alcimus *GFgv*; alchimus *RAabep*

pontifex, qui crudeliter in suos regnasse traditur. Post hunc uxor eius Alexandra regina Iudaeorum fuit, ex cuius tempore deinceps mala sunt eos secuta graviora. Filii quippe huius Alexandrae Aristobolus et Hyrcanus inter se de imperio dimicantes vires adversus Israeliticam gentem provocavere Romanas. Hyrcanus namque ab eis contra fratrem popóscit auxilium. Tunc iam Roma subiugaverat Africam, subiugaverat Graeciam lateque etiam aliis orbis partibus imperans tamquam se ipsa non valens ferre sua se quodam modo magnitudine fregerat. Pervenerat quippe ad seditiones domesticas graves atque inde ad bella socialia moxque civilia, tantumque se comminuerat et adtriverat, ut ei mutandus rei publicae status, quo regeretur regibus, immineret. Pompeius ergo, populi Romani praeclarissimus princeps, Iudaeam cum exercitu ingressus civitatem capit, templum reserat, non devotione supplicis, sed iure victoris, et ad sancta sanctorum, quo nisi summum sacerdotem non licebat intrare, non ut venerator, sed ut profanator accedit; confirmatoque Hyrcani pontificatu et subiugatae genti inposito custode Antipatro, quos tunc procuratores vocabant, vinctum secum Aristobolum ducit. Ex illo Iudaei etiam tributarii Romanorum esse coeperunt. Postea Cassius etiam templum expoliavit. Deinde post paucos annos etiam Herodem alienigenam regem habere meruerunt, quo regnante natus est Christus. Iam enim venerat plenitudo temporis significata prophetico spiritu per os patriarchae Iacob, ubi ait: *Non deficiet princeps ex Iuda, neque dux de femoribus eius, donec veniat cui repositum est, et ipse expectatio gentium.* Non ergo defuit Iudaeorum princeps ex Iudaeis usque ad istum Herodem, quem primum acceperunt alienigenam regem. Tempus ergo iam erat, ut veniret ille, cui repositum erat, quod novo promissum est testamento, ut ipse

29) Gen. 49, 10. Cf. 191, 17. Frick, font. August. p. 65.

---

3 deinceps *RFG¬abep*; et deinceps *Agv* || 9 ipsa *RA* (*cf. 354, 11; 355, 6; Naegelsb. Stil.*[8] *p. 368 sq.*); ipsam *FG¬ abegp* || 19 accessit *Ge*[2]

esset expectatio gentium. Fieri autem non posset, ut expectarent eum gentes venturum, sicut eum cernimus expectari, ut veniat ad faciendum iudicium in claritate potentiae, nisi prius in eum crederent, cum venit ad patiendum iudicium in humilitate patientiae.

Caput XLVI.

De ortu Salvatoris nostri, secundum quod Verbum caro factum est, et de dispersione Iudaeorum per omnes gentes, sicut fuerat prophetatum.

Regnante ergo Herode in Iudaea, apud Romanos autem iam mutato rei publicae statu imperante Caesare Augusto et per eum orbe pacato natus est Christus secundum praecedentem prophetiam in Bethleem Iudae, homo manifestus ex homine virgine, Deus occultus ex Deo Patre. Sic enim propheta praedixerat: *Ecce virgo accipiet in utero et pariet filium, et vocabunt nomen eius Emmanuel, quod est interpretatum: Nobiscum Deus.* Qui ut in se commendaret Deum, miracula multa fecit, ex quibus quaedam, quantum ad eum praedicandum satis esse visum est, scriptura evangelica continet. Quorum primum est, quod tam mirabiliter natus est; ultimum autem, quod cum suo resuscitato a mortuis corpore ascendit in caelum. Iudaei autem, qui eum occiderunt et in eum credere noluerunt, quia oportebat eum mori et resurgere, vastati infelicius a Romanis funditusque a suo regno, ubi iam eis alienigenae dominabantur, eradicati dispersique per terras (quando quidem ubique non desunt) per scripturas suas testimonio nobis sunt prophetias nos non finxisse de Christo; quas plurimi eorum considerantes et ante passionem et maxime post eius resurrectionem crediderunt in eum, de quibus praedictum est: *Si fuerit numerus filiorum Israel sicut harena maris, reliquiae salvae fient.*

13) Mich. 5, 2. 17) Esai. 7, 14; Mt. 1, 23. 32) Esai. 10, 22.

Ceteri vero excaecati sunt, de quibus praedictum est: *Fiat mensa eorum ⟨coram ipsis⟩ in laqueum et in retributionem et scandalum. Obscurentur oculi eorum, ne videant; et dorsum illorum semper incurva.* Proinde cum scripturis nostris non credunt, complentur in eis suae, quas caeci legunt. Nisi forte quis dixerit illas prophetias Christianos finxisse de Christo, quae Sibyllae nomine proferuntur vel aliorum, si quae sunt, quae non pertinent ad populum Iudaeorum. Nobis quidem illae sufficiunt, quae de nostrorum inimicorum codicibus proferuntur, quos agnoscimus propter hoc testimonium, quod nobis inviti perhibent eosdem codices habendo atque servando, per omnes gentes etiam ipsos esse dispersos, quaqua versum Christi ecclesia dilatatur. Nam prophetia in psalmis, quos legunt etiam, de hac re praemissa est, ubi scriptum est: *Deus meus, misericordia eius praeveniet me; Deus meus demonstravit mihi in inimicis meis, ne occideris eos, ne quando obliviscantur legem tuam; disperge eos in virtute tua.* Demonstravit ergo Deus ecclesiae in eius inimicis Iudaeis gratiam misericordiae suae, quoniam, sicut dicit apostolus, *delictum illorum salus gentibus;* et ideo non eos occidit, id est non in eis perdidit quod sunt Iudaei, quamvis a Romanis fuerint devicti et oppressi, ne obliti legem Dei ad hoc, de quo agimus, testimonium nihil valerent. Ideo parum fuit, ut diceret: *Ne occideris eos, ne quando obliviscantur legem tuam,* nisi adderet etiam: *Disperge eos;* quoniam si cum isto testimonio scripturarum in sua tantummodo terra, non ubique essent, profecto ecclesia, quae ubique est, eos prophetiarum, quae de Christo praemissae sunt, testes in omnibus gentibus habere non posset.

4) Ps. 68, 23 sq. 19) Ps. 58, 11 sq. 21) Rom. 11, 11.

---

2 coram ipsis *om. mss exceptis FG*⌝ ‖ 3 in scand. *FG*⌝*abpv*; in *om. RAeg; cf. 246, 9*

Caput XLVII.

An ante tempora Christiana aliqui fuerint extra Israeliticum genus, qui ad caelestis civitatis consortium pertinerent.

Quapropter quisquis alienigena, id est non ex Israel progenitus nec ab illo populo in canonem sacrarum litterarum receptus, legitur aliquid prophetasse de Christo, si in nostram notitiam venit aut venerit, ad cumulum a nobis commemorari potest; non quo necessarius sit, etiamsi desit, sed quia non incongrue creditur fuisse et in aliis gentibus homines, quibus hoc mysterium revelatum est, et qui haec etiam praedicere inpulsi sunt, sive participes eiusdem gratiae fuerint sive expertes, sed per malos angelos docti sint, quos etiam praesentem Christum, quem Iudaei non agnoscebant, scimus fuisse confessos. Nec ipsos Iudaeos existimo audere contendere neminem pertinuisse ad Deum praeter Israelitas, ex quo propago Israel esse coepit, reprobato eius fratre maiore. Populus enim re vera, qui proprie Dei populus diceretur, nullus alius fuit; homines autem quosdam non terrena, sed caelesti societate ad veros Israelitas supernae cives patriae pertinentes etiam in aliis gentibus fuisse negare non possunt; quia si negant, facillime convincuntur de sancto et mirabili viro Iob, qui nec indigena nec proselytus, id est advena populi Israel fuit, sed ex gente Idumaea genus ducens, ibi ortus, ibidem mortuus est; qui divino sic laudatur eloquio, ut, quod ad iustitiam pietatemque adtinet, nullus ei homo suorum temporum coaequetur. Quae tempora eius quamvis non inveniamus in Chronicis, colligimus tamen ex libro eius, quem pro sui merito Israelitae in auctoritatem canonicam receperunt, tertia genera-

28) Iob 1, 8.

---

12 hoc *v* ‖ 14 sint *Rap* (*cf.* fuerint); sunt *AFG¬begv*

tione posteriorem fuisse quam Israel. Divinitus autem provisum fuisse non dubito, ut ex hoc uno sciremus etiam per alias gentes esse potuisse, qui secundum Deum vixerunt eique placuerunt, pertinentes ad spiritalem Hierusalem. Quod nemini concessum fuisse credendum est, nisi cui divinitus revelatus est unus mediator Dei et hominum, homo Christus Iesus, qui venturus in carne sic antiquis sanctis praenuntiabatur, quem ad modum nobis venisse nuntiatus est, ut una eademque per ipsum fides omnes in Dei civitatem, Dei domum, Dei templum praedestinatos perducat ad Deum. Sed quaecumque aliorum prophetiae de Dei per Iesum Christum gratia proferuntur, possunt putari a Christianis esse confictae. Ideo nihil est firmius ad convincendos quoslibet alienos, si de hac re contenderint, nostrosque faciendos, si recte sapuerint, quam ut divina praedicta de Christo ea proferantur, quae in Iudaeorum codicibus scripta sunt; quibus avulsis de sedibus propriis et propter hoc testimonium toto orbe dispersis Christi usquequaque crevit ecclesia.

Caput XLVIII.

Prophetiam Aggaei, qua dixit maiorem futuram gloriam domus Dei, quam primum fuisset, non in reaedificatione templi, sed in ecclesia Christi esse completam.

Haec domus Dei maioris est gloriae, quam fuerat illa prima lignis et lapidibus ceterisque pretiosis rebus metallisque constructa. Non itaque Aggaei prophetia in templi illius instauratione completa est. Ex quo enim est instauratum, numquam ostenditur habuisse tantam gloriam, quantam habuit tempore Salomonis; immo potius ostenditur primum cessatione prophetiae fuisse domus illius gloriam diminutam, deinde ipsius gentis cladibus tantis usque ad ultimum excidium, quod factum est a Romanis, sicut ea, quae supra sunt commemorata testantur. Haec autem domus ad novum pertinens testamentum tanto

utique maioris est gloriae, quanto meliores sunt lapides vivi, quibus credentibus renovatisque construitur. Sed ideo per instaurationem templi illius significata est, quia ipsa renovatio illius aedificii significat eloquio prophetico alterum testamentum, quod appellatur novum. Quod ergo Deus dixit per memoratum prophetam: *Et dabo pacem in loco isto*, per significantem locum ille, qui eo significatur, intellegendus est; ut, quia illo loco instaurato significata est ecclesia, quae fuerat aedificanda per Christum, nihil ⟨aliud⟩ accipiatur, quod dictum est: *Dabo pacem in loco isto,* nisi „dabo pacem in loco, quem significat locus iste“. Quoniam omnia significantia videntur quodam modo earum rerum, quas significant, sustinere personas; sicut dictum est ab apostolo: *Petra erat Christus*, quoniam petra illa, de qua hoc dictum est, significabat utique Christum. Maior est itaque gloria domus huius novi testamenti quam domus prioris veteris testamenti, et tunc apparebit maior, cum dedicabitur. Tunc enim *veniet desideratus cunctis gentibus*, sicut legitur in Hebraeo. Nam primus eius adventus nondum erat desideratus omnibus gentibus. Non enim quem deberent desiderare sciebant, in quem non crediderant. Tunc etiam secundum septuaginta interpretes (quia et ipse propheticus sensus est) *venient quae electa sunt Domini de cunctis gentibus*. Tunc enim vere non venient nisi electa, de quibus dicit apostolus: *Sicut elegit nos in ipso ante mundi constitutionem*. Ipse quippe architectus, qui dixit: *Multi vocati, pauci vero electi*, non de his, qui vocati sic venerunt, ut de convivio proicerentur, sed de electis demonstraturus est aedificatam domum, quae nullam ruinam deinceps formidabit. Nunc autem, quando et hi re-

7) Agg. 2, 10. 14) 1. Cor. 10, 4. 19) Agg. 2, 8. 27) Eph. 1, 4. 28) Mt. 22, 14.

---

10 aliud *om.* *RAFG*¬*ep*.[1] ‖ 20 prius *v* ‖ 28 uero *RAFG*¬; autem *gv*

plent ecclesias, quos tamquam in area ventilatio separabit, non apparet tanta gloria domus huius, quanta tunc apparebit, quando, quisquis ibi erit, semper erit.

Caput XLIX.

De indiscreta multiplicatione ecclesiae, qua in hoc saeculo multi reprobi miscentur electis.

In hoc ergo saeculo maligno, in his diebus malis, ubi per humilitatem praesentem futuram comparat ecclesia celsitudinem et timorum stimulis, dolorum tormentis, laborum molestiis, temptationum periculis eruditur, sola spe gaudens, quando sanum gaudet, multi reprobi miscentur bonis et utrique tamquam in sagenam evangelicam colliguntur et in hoc mundo tamquam in mari utrique inclusi retibus indiscrete natant, donec perveniatur ad litus, ubi mali segregentur a bonis et in bonis tamquam in templo suo *sit Deus omnia in omnibus.* Proinde vocem nunc agnoscimus eius impleri, qui loquebatur in psalmo atque dicebat: *Adnuntiavi et locutus sum, multiplicati sunt super numerum.* Hoc fit nunc, ex quo primum per os praecursoris sui Iohannis, deinde per os proprium adnuntiavit et locutus est dicens: *Agite paenitentiam, adpropinquavit enim regnum caelorum.* Elegit discipulos, quos et apostolos nominavit, humiliter natos, inhonoratos, inlitteratos, ut, quidquid magnum essent et facerent, ipse in eis esset et faceret. Habuit inter eos unum, quo malo utens bene et suae passionis impleret dispositum et ecclesiae suae tolerandorum malorum praeberet exemplum. Seminato, quantum per eius oportebat praesentiam corporalem, sancto evangelio passus est, mortuus est, resurrexit, passione ostendens quid sustinere pro veritate, resurrectione quid sperare in aeternitate debeamus, excepta altitudine sacramenti, qua sanguis eius in remissionem fusus est peccatorum. Conversatus est in terra

12) Mt. 13, 47. 16) 1. Cor. 15, 28. 19) Ps. 39, 6. 22) Mt. 3, 2; 4, 17. 23) Lc. 6, 13.

quadraginta dies cum discipulis suis atque ipsis videntibus ascendit in caelum et post dies decem misit promissum Spiritum sanctum; cuius venientis in eos qui crediderant tunc signum erat maximum et maxime necessarium, ut unusquisque eorum linguis omnium gentium loqueretur; ita significans unitatem catholicae ecclesiae per omnes gentes futuram ac sic linguis omnibus locuturam.

Caput L.

De praedicatione evangelii, quae per passiones praedicantium clarior et potentior facta est.

Deinde secundum illam prophetiam: *Ex Sion lex prodiet et verbum Domini ex Hierusalem*, et secundum ipsius Domini Christi praedicta, ubi post resurrectionem stupentibus eum discipulis suis *aperuit sensum, ut intellegerent scripturas, et dixit eis, quoniam sic scriptum est, et sic oportebat Christum pati et resurgere a mortuis tertio die et praedicari in nomine eius paenitentiam et remissionem peccatorum per omnes gentes, incipientibus ab Hierusalem*, et ubi rursus eis de adventu eius novissimo requirentibus respondit atque ait: *Non est vestrum scire tempora quae Pater posuit in sua potestate; sed accipietis virtutem Spiritus sancti supervenientem in vos, et eritis mihi testes in Hierusalem et in totam Iudaeam et Samariam et usque in fines terrae*, primum se ab Hierusalem diffudit ecclesia, et cum in Iudaea atque Samaria plurimi credidissent, et in alias gentes itum est, eis adnuntiantibus evangelium, quos ipse, sicut luminaria, et aptaverat verbo et accenderat Spiritu sancto. Dixerat enim eis: *Nolite timere eos, qui corpus occidunt, animam*

12) Esai. 2, 3. 19) Lc. 24, 45 sq. 24) Act. 1, 7 sq.

1 diebus *FGe* ‖ 17 tertia *F*¬ ‖ 21 tempora vel momenta *av* ‖ 23 in tota Iudaea et Samaria ¬*v*; *rell. ut editur* ‖ 28 accendebat *Ggp*

autem non possunt occidere. Qui ut frigidi timore non essent, igne caritatis ardebant. Denique non solum per ipsos, qui eum et ante passionem et post resurrectionem viderant et audierant, verum etiam post obitum eorum per posteros eorum inter horrendas persecutiones et varios cruciatus ac funera martyrum praedicatum est toto orbe evangelium, contestante Deo signis et ostentis et variis virtutibus et Spiritus sancti muneribus; ut populi gentium credentes in eum, qui pro eorum redemptione crucifixus est, Christiano amore venerarentur sanguinem martyrum, quem diabolico furore fuderunt, ipsique reges, quorum legibus vastabatur ecclesia, ei nomini salubriter subderentur, quod de terra crudeliter auferre conati sunt, et falsos deos inciperent persequi, quorum causa cultores Dei veri fuerant antea persecuti.

Caput LI.

Quod etiam per haereticorum dissensiones fides catholica roboretur.

Videns autem diabolus templa daemonum deseri et in nomen liberantis Mediatoris currere genus humanum, haereticos movit, qui sub vocabulo Christiano doctrinae resisterent Christianae, quasi possent indifferenter sine ulla correptione haberi in civitate Dei, sicut civitas confusionis indifferenter habuit philosophos inter se diversa et adversa sentientes. Qui ergo in ecclesia Christi morbidum aliquid pravumque sapiunt, si correpti, ut sanum rectumque sapiant, resistunt contumaciter suaque pestifera et mortifera dogmata emendare nolunt, sed defensare persistunt, haeretici fiunt et foras exeuntes habentur in exercentibus inimicis. Etiam sic quippe veris illis catho-

1) Mt. 10, 28.

---

2 per ipsos non solum *v*

licis membris Christi malo suo prosunt, dum Deus utitur et malis bene et *diligentibus eum omnia cooperatur in bonum.* Inimici enim omnes ecclesiae, quolibet errore caecentur vel malitia depraventur, si accipiunt potestatem corporaliter affligendi, exercent eius patientiam; si tantummodo male sentiendo adversantur, exercent eius sapientiam; ut autem etiam inimici diligantur, exercent eius benevolentiam aut etiam beneficentiam, sive suadibili doctrina cum eis agatur sive terribili disciplina. Ac per hoc diabolus princeps impiae civitatis adversus peregrinantem in hoc mundo civitatem Dei vasa propria commovendo nihil ei nocere permittitur, cui procul dubio et rebus prosperis consolatio, ut non frangatur adversis, et rebus adversis exercitatio, ut non corrumpatur prosperis, per divinam providentiam procuratur, atque ita temperatur utrumque ab alterutro, ut in psalmo illam vocem non aliunde agnoscamus exortam: *Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo consolationes tuae iucundaverunt animam meam.* Hinc est et illud apostoli: *Spe gaudentes, in tribulatione patientes.*

Nam et id, quod ait idem doctor: *Quicumque volunt in Christo pie vivere, persecutionem patiuntur,* nullis putandum est deesse posse temporibus. Quia et cum ab eis, qui foris sunt, non saevientibus videtur esse tranquillitas et re vera est plurimumque consolationis adfert, maxime infirmis: non tamen desunt, immo multi sunt intus, qui corda pie viventium suis perditis moribus cruciant; quoniam per eos blasphematur Christianum et catholicum nomen; quod quanto est carius eis, qui volunt pie vivere in Christo, tanto magis dolent, quod per malos

3) Rom. 8, 28. 20) Ps. 93, 19. 21) Rom. 12, 12. 23) 2. Tim. 3, 12.

---

2 cooperatur *Rbe* (*scil.* Deus; *cf. lib. 1 c. 10*); cooperantur *AFG¬agpv* ‖ 8 benivolentiam *mss*; cf. 326, 11 ‖ 22 patientur *v*

intus positos fit, ut minus, quam piorum mentes desiderant, diligatur. Ipsi quoque haeretici, cum cogitantur habere nomen et sacramenta Christiana et scripturas et professionem, magnum dolorem faciunt in cordibus piorum; quia et multi volentes esse Christiani propter eorum dissensiones haesitare coguntur et multi maledici etiam in his inveniunt materiam blasphemandi Christianum nomen, quia et ipsi quoquo modo Christiani appellantur. His atque huius modi pravis moribus et erroribus hominum persecutionem patiuntur, qui volunt in Christo pie vivere, etiam nullo infestante neque vexante corpus illorum. Patiuntur quippe hanc persecutionem non in corporibus, sed in cordibus. Unde illa vox est: *Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo.* Non enim ait: „In corpore meo.“ Sed rursus quoniam cogitantur inmutabilia divina promissa, et quod ait apostolus: *Novit Dominus qui sunt eius* (*quos enim praescivit et praedestinavit conformes imaginis filii sui,* ex eis perire nullus potest): ideo sequitur in illo psalmo: *Consolationes tuae iucundaverunt animam meam.* Dolor autem ipse, qui fit in cordibus piorum, quos persequuntur mores Christianorum malorum sive falsorum, prodest dolentibus, quoniam de caritate descendit, qua eos perire nolunt nec impedire aliorum salutem. Denique magnae consolationes fiunt etiam de correctionibus eorum, quae piorum animas tanta iucunditate perfundunt, quantis doloribus de sua perditione cruciaverant. Sic in hoc saeculo, in his diebus malis non solum a tempore corporalis praesentiae Christi et apostolorum eius, sed ab ipso Abel, quem primum iustum impius frater occidit, et deinceps usque in huius saeculi finem inter persecutiones mundi et consolationes Dei peregrinando procurrit ecclesia.

17) 2. Tim. 2, 19. 18) Rom. 8, 29.

---

27 cruciauerant *Rgp*; —uerunt *AF*ˀ*v*

Caput LII.

An credendum sit, quod quidam putant, impletis decem persecutionibus, quae fuerunt, nullam iam superesse praeter undecimam, quae in ipso Antichristi tempore sit futura.

Proinde ne illud quidem temere puto esse dicendum sive credendum, quod nonnullis visum est vel videtur, non amplius ecclesiam passuram persecutiones usque ad tempus Antichristi, quam quot iam passa est, id est decem, ut undecima eademque novissima sit ab Antichristo. Primam quippe computant a Nerone quae facta est, secundam a Domitiano, a Traiano tertiam, quartam ab Antonino, a Severo quintam, sextam a Maximino, a Decio septimam, octavam a Valeriano, ab Aureliano nonam, decimam a Diocletiano et Maximiano. Plagas enim Aegyptiorum, quoniam decem fuerunt, antequam exire inde inciperet populus Dei, putant ad hunc intellectum esse referendas, ut novissima Antichristi persecutio similis videatur undecimae plagae, qua Aegyptii, dum hostiliter sequerentur Hebraeos, in mari Rubro populo Dei per siccum transeunte perierunt. Sed ego illa re gesta in Aegypto istas persecutiones prophetice significatas esse non arbitror; quamvis ab eis, qui hoc putant, exquisite et ingeniose illa singula his singulis comparata videantur, non prophetico spiritu, sed coniectura mentis humanae, quae aliquando ad verum pervenit, aliquando fallitur.

Quid enim, qui hoc sentiunt, dicturi sunt de persecutione, qua ipse Dominus crucifixus est? in quo eam numero posituri? Si autem hac excepta existimant computandum, tamquam illae numerandae sint, quae ad corpus pertinent, non qua ipsum caput est appetitum et occisum: quid agent de illa, quae, postea quam Christus ascendit in caelum, Hierosolymis facta est, ubi beatus Stephanus lapidatus est, ubi Iacobus frater Iohannis gladio trucidatus, ubi apostolus Petrus ut occideretur inclu-

17 *hinc lacuna in cod. g usque ad 342, 25*

sus et per angelum liberatus, ubi fugati atque dispersi de Hierosolymis fratres, ubi Saulus, qui postea Paulus apostolus factus est, vastabat ecclesiam, ubi ipse quoque iam fidem, quam persequebatur, evangelizans, qualia faciebat, est passus, sive per Iudaeam sive per alias gentes, quacumque Christum ferventissimus praedicabat? Cur ergo eis a Nerone videtur ordiendum, cum ad Neronis tempora inter atrocissimas persecutiones, de quibus nimis longum est cuncta dicere, ecclesia crescendo pervenerit? Quod si a regibus factas persecutiones in numero existimant esse debere: rex fuit Herodes, qui etiam post ascensum Domini gravissimam fecit. Deinde quid respondent etiam de Iuliano, quem non numerant in decem? An ipse non est ecclesiam persecutus, qui Christianos liberales litteras docere ac discere vetuit? Sub quo Valentinianus maior, qui post eum tertius imperator fuit, fidei Christianae confessor extitit militiaque privatus est; ut omittam quae apud Antiochiam facere coeperat, nisi unius fidelissimi et constantissimi iuvenis, qui multis, ut torquerentur, adprehensis per totum diem primus est tortus, inter ungulas cruciatusque psallentis libertatem atque hilaritatem miratus horruisset et in ceteris deformius erubescere timuisset. Postremo nostra memoria Valens, supradicti Valentiniani frater, Arianus, nonne magna persecutione per Orientis partes catholicam vastavit ecclesiam? Quale est autem, non considerare ecclesiam per totum mundum fructificantem atque crescentem posse in aliquibus gentibus persecutionem pati a regibus, et quando in aliis non patitur? Nisi forte non est persecutio computanda, quando rex Gothorum in ipsa Gothia persecutus est Christianos crudelitate mirabili, cum ibi non essent nisi catholici, quorum plurimi martyrio coronati sunt, sicut a quibusdam fratribus, qui tunc illic pueri fuerant et se ista vidisse incunctanter recordabantur, audivimus? Quid modo in Perside? Nonne ita in Christianos ferbuit

14 et ipse *Ae* ‖ 24 arrianus *mss* ‖ 35 ferbuit R^2; feruuit R^1*Ap (288, 29; 312, 28)*; feruit *b*; fuerit *F*; furit *G*; furuit ¬

persecutio (si tamen iam quievit), ut fugientes inde nonnulli usque ad Romana oppida pervenerint? Haec atque huius modi mihi cogitanti non videtur esse definiendus numerus persecutionum, quibus exerceri oportet ecclesiam. Sed rursus adfirmare aliquas futuras a regibus praeter illam novissimam, de qua nullus ambigit Christianus, non minoris est temeritatis. Itaque hoc in medio relinquimus neutram partem quaestionis huius astruentes sive destruentes, sed tantummodo ab adfirmandi quodlibet horum audaci praesumptione revocantes.

CAPUT LIII.

De tempore novissimae persecutionis nulli hominum revelato.

Illam sane novissimam persecutionem, quae ab Antichristo futura est, praesentia sua extinguet ipse Iesus. Sic enim scriptum est, quod eum *interficiet spiritu oris sui et evacuabit inluminatione praesentiae suae.* Hic quaeri solet: Quando istud erit? Inportune omnino. Si enim hoc nobis nosse prodesset, a quo melius quam ab ipso Deo magistro interrogantibus discipulis diceretur? Non enim siluerunt inde apud eum, sed a praesente quaesierunt dicentes: *Domine, si hoc tempore repraesentabis regnum Israel?* At ille: *Non est,* inquit, *vestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.* Non utique illi de hora vel die vel anno, sed de tempore interrogaverant, quando istud accepere responsum. Frustra igitur annos, qui remanent huic saeculo, computare ac definire conamur, cum hoc scire non esse nostrum ex ore Veritatis audiamus; quos tamen alii quadringentos, alii quingentos, alii etiam mille ab ascensione Domini usque ad eius ultimum adventum compleri posse dixerunt.

16) 2. Thess. 2, 8. 23) Act. 1, 6 sq.

2 peruenerunt *R*; peruenirent *AFG*¬*a* ‖ 3 mihi *om. AF*¬ ‖ 6 nemo *FG*¬ ‖ 12 *ut editur gf*; persecutionis occulto *pqv* ‖ 19 Deo] Domino? ‖ 21 repraesentabis *RAFG*¬*p*; repraesentaberis *e*; praesentabis *ab*; praesentaberis *v* ‖ 22 regnum *mss plerr.*; aut quando regnum *a;* et quando regnum *v* ‖ 25 istuc R^2e; istunc R^1 (*cf. 82, 18; 85, 5)*

Quem ad modum autem quisque eorum astruat opinionem suam, longum est demonstrare et non necessarium. Coniecturis quippe utuntur humanis, non ab eis aliquid certum de scripturae canonicae auctoritate profertur. Omnium vero de hac re calculantium digitos resolvit et quiescere iubet ille, qui dicit: *Non est vestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.*

Sed haec quia evangelica sententia est, mirum non est non ea repressos fuisse deorum multorum falsorumque cultores, quominus fingerent daemonum responsis, quos tamquam deos colunt, definitum esse quanto tempore mansura esset religio Christiana. Cum enim viderent nec tot tantisque persecutionibus eam potuisse consumi, sed his potius mira incrementa sumpsisse, excogitaverunt nescio quos versus Graecos tamquam consulenti cuidam divino oraculo effusos, ubi Christum quidem ab huius tamquam sacrilegii crimine faciunt innocentem, Petrum autem maleficia fecisse subiungunt, ut coleretur Christi nomen per trecentos sexaginta quinque annos, deinde completo memorato numero annorum sine mora sumeret finem. O hominum corda doctorum! O ingenia litterata digna credere ista de Christo, quae credere non vultis in Christum, quod eius discipulus Petrus ab eo magicas artes non didicerit, sed, ipso innocente, tamen eius maleficus fuerit nomenque illius quam suum coli maluerit magicis artibus suis, magnis laboribus et periculis suis, postremo etiam effusione sanguinis sui! Si Petrus maleficus fecit, ut Christum sic diligeret mundus, quid fecit innocens Christus, ut eum sic diligeret Petrus? Respondeant igitur ipsi sibi et si possunt intellegant illa superna gratia factum esse, ut propter aeternam vitam Christum diligeret mundus, qua gratia factum est, ut et propter aeternam vitam ab illo accipiendam et usque ad temporariam mortem pro illo patiendam Christum diligeret Petrus. Deinde

18 maleficia *RAFG*[1]¬*abe (344, 1)*; maleficio *G*[2]; maleficiis *pv* ‖ 34 capiendam *Ae*[1]

isti dii qui sunt, qui possunt ista praedicere nec possunt avertere, ita succumbentes uni malefico et uni sceleri magico, quo puer, ut dicunt, anniculus occisus et dilaniatus et ritu nefario sepultus est, ut sectam sibi adversariam tam prolixo tempore convalescere, tot tantarumque persecutionum horrendas crudelitates non resistendo, sed patiendo superare et ad suorum simulacrorum templorum, sacrorum oraculorum eversionem pervenire permitterent? Quis postremo est deus, non noster utique, sed ipsorum, qui vel inlectus tanto scelere vel inpulsus est ista praestare? Non enim alicui daemoni, sed deo dicunt illi versus haec Petrum arte magica definisse: Talem deum habent, qui Christum non habent.

Caput LIV.

De stultissimo mendacio paganorum, quo Christianam religionem non ultra trecentos sexaginta quinque annos mansuram esse finxerunt.

Haec atque huius modi multa colligerem, si nondum annus ipse transisset, quem divinatio ficta promisit et decepta vanitas credidit. Cum vero, ex quo nominis Christi cultus per eius in carne praesentiam et per apostolos institutus est, ante aliquot annos anni trecenti sexaginta quinque completi sunt, quid aliud quaerimus, unde ista falsitas refellatur? Ut enim in Christi nativitate huius rei non ponamus initium, quia infans et puer discipulos non habebat, tamen quando habere coepit, procul dubio tunc innotuit per eius corporalem praesentiam doctrina et religio Christiana, id est, postea quam in fluvio Iordane ministerio Iohannis est baptizatus. Propter hoc enim de illo prophetia illa praecesserat: *Dominabitur a mari usque ad mare et a flumine usque ad terminos*

---

1 di *R* ‖ 2 uertere *R* ‖ 3 quod *FG* ‖ dicitur *Ae*[1] ‖ 8 oraculorumque *FG* ‖ 9 qui *R* ‖ 23 sunt *RFG*¬*ap (cf. 322, 6 sqq.)*; sint *Av* ‖ 25 infans] *hinc redit cod. g* ‖ 30 praecess. dicens *F*¬

orbis terrae. Sed quoniam, priusquam passus esset et resurrexisset a mortuis, nondum fides omnibus fuerat definita (in resurrectione quippe Christi definita est, nam sic apostolus Paulus Atheniensibus loquitur dicens: *Iam nunc adnuntiat hominibus omnes ubique agere paenitentiam, eo quod statuit diem iudicare orbem in aequitate in viro quo definivit fidem omnibus resuscitans illum a mortuis*): melius in hac quaestione solvenda inde initium sumimus; praesertim quia tunc datus est etiam Spiritus sanctus, sicut eum dari post resurrectionem Christi oportebat in ea civitate, ex qua debuit incipere lex secunda, hoc est testamentum novum. Prima enim fuit ex monte Sina per Moysen, quod testamentum vocatur vetus. De hac autem, quae per Christum danda erat, praedictum est: *Ex Sion lex prodiet et verbum Domini ex Hierusalem.* Unde et ipse per omnes gentes dixit praedicari oportere in nomine suo paenitentiam, sed tamen incipientibus ab Hierusalem. Ibi ergo exorsus est huius nominis cultus, ut in Iesum Christum, qui crucifixus fuerat et resurrexerat, crederetur. Ibi haec fides tam insignibus initiis incanduit, ut aliquot hominum milia in Christi nomen mirabili alacritate conversa venditis suis rebus, ut egenis distribuerentur, proposito sancto et ardentissima caritate ad paupertatem voluntariam pervenirent atque inter frementes et sanguinem sitientes Iudaeos se usque ad mortem pro veritate certare non armata potentia, sed potentiore patientia praepararent. Hoc si nullis magicis artibus factum est, cur credere dubitant eadem virtute divina per totum mundum id fieri potuisse, qua hoc factum est? Si autem ut Hierosolymis sic ad cultum nominis Christi accenderetur tanta hominum multitudo, quae illum in cruce vel fixerat prensum vel riserat fixum,

1) Ps. 71, 8. 8) Act. 17, 30 sq. 16) Esai. 2, 3. 18) Lc. 24, 47. August. div. Quaest. 83; Trinit. 4, 5 sqq.

7 quo *RAFG*¬*abep sec. Graec.*; in quo *gv* ‖ 21 incaluit *FG*¬ ‖ aliquod *G*¹*eg*

iam maleficium illud fecerat Petrus, ex ipso anno quaerendum est, quando trecenti sexaginta quinque completi sint. Mortuus est ergo Christus duobus Geminis consulibus octavum Kalendas Aprilis. Resurrexit tertio die, sicut apostoli suis etiam sensibus probaverunt. Deinde post quadraginta dies ascendit in caelum; post decem dies, id est quinquagensimo post suam resurrectionem die, misit Spiritum sanctum. Tunc tria milia hominum apostolis eum praedicantibus crediderunt. Tunc itaque nominis illius cultus exorsus est, sicut nos credimus et veritas habet, efficacia Spiritus sancti; sicut autem finxit vanitas impia vel putavit, magicis artibus Petri. Paulo post etiam signo mirabili facto, quando ad verbum ipsius Petri quidam mendicus ab utero matris ita claudus, ut ab aliis portaretur et ad portam templi, ubi stipem peteret, poneretur, in nomine Iesu Christi salvus exiluit, quinque hominum milia crediderunt; ac deinde aliis atque aliis accessibus credentium crevit ecclesia. Ac per hoc colligitur etiam dies, ex quo annus ipse sumpsit initium, scilicet quando missus est Spiritus sanctus, id est per Idus Maias. Numeratis proinde consulibus trecenti sexaginta quinque anni reperiuntur impleti per easdem Idus consulatu Honorii et Eutychiani. Porro sequenti anno, consule Malio Theodoro, quando iam secundum illud oraculum daemonum aut figmentum hominum nulla esse debuit religio Christiana, quid per alias terrarum partes forsitan factum sit, non fuit necesse perquirere; interim, quod scimus, in civitate notissima et eminentissima Carthagine Africae Gaudentius et Iovius comites imperatoris Honorii quarto decimo Kalendas Aprilis falsorum deorum templa everterunt et simulacra fregerunt. Ex quo usque

4) Frick, font. August. p. 66 sqq. 17) Act. 3; 4, 4.

---

3 sint *Rv*; sunt *AFG¬p* ‖ 4 octauum *R (Draeger, hist Synt. § 178 extr.)*; octauo *AFGegv*; VIII° *abp* ‖ apriles *R²Gg*; april' *bp* ‖ tertio *RAabeg*; tertia *FG¬pv* ‖ 16 Christi *om. R* ‖ exiluit *RAGae*; exiliuit *¬bgpv* ‖ 24 malio *RAbe*; alio *F*; mallio *G¬pv*

ad hoc tempus per triginta ferme annos quis non videat quantum creverit cultus nominis Christi, praesertim postea quam multi eorum Christiani facti sunt, qui tamquam vera illa divinatione revocabantur a fide eamque completo eodem numero annorum inanem ridendamque viderunt? Nos ergo, qui sumus vocamurque Christiani, non in Petrum credimus, sed in quem credidit Petrus; Petri de Christo aedificati sermonibus, non carminibus venenati; nec decepti maleficiis, sed beneficiis eius adiuti. Ille Petri magister Christus in doctrina, quae ad vitam ducit aeternam, ipse est magister et noster.

Sed aliquando iam concludamus hunc librum, hoc usque disserentes et quantum satis visum est demonstrantes, quisnam sit duarum civitatum, caelestis atque terrenae, ab initio usque in finem permixtarum mortalis excursus; quarum illa, quae terrena est, fecit sibi quos voluit vel undecumque vel etiam ex hominibus falsos deos, quibus sacrificando serviret; illa autem, quae caelestis peregrinatur in terra, falsos deos non facit, sed a vero Deo ipsa fit, cuius verum sacrificium ipsa sit. Ambae tamen temporalibus vel bonis pariter utuntur vel malis pariter affliguntur, diversa fide, diversa spe, diverso amore, donec ultimo iudicio separentur, et percipiat unaquaeque suum finem, cuius nullus est finis; de quibus ambarum finibus deinceps disserendum est.

---

11 et magister *ab*[2]*v* ‖ 12 hoc *RAe (161, 10)*; huc *FG*¬ *abgpv* ‖ 19 a *om. Rp* ‖ 24 amborum *A*; de quibus ambobus *FG*¬ ‖ 25 *hic desinit cod. F.* Explicit liber de ciuitate dĩ octauus decimus item incipit eiusdem de ciuitate dĩ liber nonus decimus in xp̄o feliciter amen. *R*

LIBER XIX.

CAPUT I.

Quod in quaestione, quam de finibus bonorum et malorum philosophica disputatio ventilavit, ducentas octoginta et octo sectas esse posse Varro perspexerit.

Quoniam de civitatis utriusque, terrenae scilicet et caelestis, debitis finibus deinceps mihi video disputandum: prius exponenda sunt, quantum operis huius terminandi ratio patitur, argumenta mortalium, quibus sibi ipsi beatitudinem facere in huius vitae infelicitate moliti sunt, ut ab eorum rebus vanis spes nostra quid differat, quam Deus nobis dedit, et res ipsa, hoc est vera beatitudo, quam dabit, non tantum auctoritate divina, sed adhibita etiam ratione, qualem propter infideles possumus adhibere, clarescat. De finibus enim bonorum et malorum multa et multipliciter inter se philosophi disputarunt; quam quaestionem maxima intentione versantes invenire conati sunt, quid efficiat hominem beatum. Illud enim est finis boni nostri, propter quod appetenda sunt cetera, ipsum autem propter se ipsum; et illud finis mali, propter quod vitanda sunt cetera, ipsum autem propter se ipsum. Finem boni ergo nunc dicimus, non quo consumatur, ut non sit, sed quo perficiatur, ut plenum sit; et finem mali, non quo esse desinat, sed quo usque nocendo perducat. Fines itaque isti sunt summum bonum et summum malum. De quibus inveniendis atque in hac vita summo bono adipiscendo, vitando autem summo malo, multum, sicut dixi, laboraverunt, qui studium sapientiae in saeculi huius vanitate professi sunt; nec tamen eos, quamvis diversis errantes modis, naturae limes in tantum ab itinere veritatis deviare permisit, ut non alii in animo, alii in corpore, alii in utroque fines bonorum

ponerent et malorum. Ex qua tripertita velut generalium distributione sectarum Marcus Varro in libro de philosophia tam multam dogmatum varietatem diligenter et subtiliter scrutatus advertit, ut ad ducentas octoginta et octo sectas, non quae iam essent, sed quae esse possent, adhibens quasdam differentias facillime perveniret.

Quod ut breviter ostendam, inde oportet incipiam, quod ipse advertit et posuit in libro memorato, quattuor esse quaedam, quae homines sine magistro, sine ullo doctrinae adminiculo, sine industria vel arte vivendi, quae virtus dicitur et procul dubio discitur, velut naturaliter appetunt, aut voluptatem, qua delectabiliter movetur corporis sensus, aut quietem, qua fit ut nullam molestiam corporis quisque patiatur, aut utramque, quam tamen uno nomine voluptatis Epicurus appellat, aut universaliter prima naturae, in quibus et haec sunt et alia, vel in corpore, ut membrorum integritas et salus atque incolumitas eius, vel in animo, ut sunt ea, quae vel parva vel magna in hominum reperiuntur ingeniis. Haec igitur quattuor, id est voluptas, quies, utrumque, prima naturae, ita sunt in nobis, ut vel virtus, quam postea doctrina inserit, propter haec appetenda sit, aut ista propter virtutem, aut utraque propter se ipsa; ac per hoc fiunt hinc duodecim sectae; per hanc enim rationem singulae triplicantur; quod cum in una demonstravero, difficile non erit id in ceteris invenire. Cum ergo voluptas corporis animi virtuti aut subditur aut praefertur aut iungitur, tripertita variatur diversitate sectarum. Subditur autem virtuti, quando in usum virtutis adsumitur. Pertinet quippe ad virtutis officium et vivere patriae et propter patriam filios procreare, quorum neutrum fieri potest sine corporis voluptate; nam sine illa nec cibus potusque sumitur, ut vivatur, nec concumbitur, ut generatio propagetur. Cum vero praefertur virtuti, ipsa appetitur propter se ipsam,

---

4 et octo *RAG¬beg*; octo *av* ‖ 23 ipsam *ep*

virtus autem adsumenda creditur propter illam, id est, ut nihil virtus agat nisi ad consequendam vel conservandam corporis voluptatem; quae vita deformis est quidem, quippe ubi virtus servit dominae voluptati (quamvis nullo modo haec dicenda sit virtus); sed tamen etiam ista horribilis turpitudo habuit quosdam philosophos patronos et defensores suos. Virtuti porro voluptas iungitur, quando neutra earum propter alteram, sed propter se ipsas ambae appetuntur. Quapropter sicut voluptas vel subdita vel praelata vel iuncta virtuti tres sectas facit, ita quies, ita utrumque, ita prima naturae alias ternas inveniuntur efficere. Pro varietate quippe humanarum opinionum virtuti aliquando subduntur, aliquando praeferuntur, aliquando iunguntur, ac sic ad duodenarium sectarum numerum pervenitur. Sed iste quoque numerus duplicatur adhibita una differentia, socialis videlicet vitae, quoniam, quisquis sectatur aliquam istarum duodecim sectam, profecto aut propter se tantum id agit aut etiam propter socium, cui debet hoc velle quod sibi. Quocirca duodecim sunt eorum, qui propter se tantum unamquamque tenendam putant, et aliae duodecim eorum, qui non solum propter se sic vel sic philosophandum esse decernunt, sed etiam propter alios, quorum bonum appetunt sicut suum. Hae autem sectae viginti quattuor iterum geminantur addita differentia ex Academicis novis et fiunt quadraginta octo. Illarum quippe viginti quattuor unamquamque sectarum potest quisque sic tenere ac defendere ut certam, quem ad modum defenderunt Stoici quod hominis bonum, quo beatus esset, in animi tantummodo virtute consisteret; potest alius ut incertam, sicut defenderunt Academici novi, quod eis etsi non certum, tamen veri simile videbatur. Viginti quattuor ergo fiunt per eos, qui eas velut certas propter veritatem, et aliae viginti quattuor per eos, qui easdem quamvis incertas propter veri similitudinem sequendas putant. Rursus, quia unamquamque istarum quadraginta octo sectarum

17 sectam *RAG*¬*gp*; sectarum *v*

potest quisque sequi habitu ceterorum philosophorum, itemque alius potest habitu Cynicorum, ex hac etiam differentia duplicantur et nonaginta sex fiunt. Deinde quia earum singulas quasque ita tueri homines possunt atque sectari, ut aut otiosam diligant vitam, sicut hi, qui tantummodo studiis doctrinae vacare voluerunt atque valuerunt, aut negotiosam, sicut hi, qui cum philospharentur tamen administratione rei publicae regendisque rebus humanis occupatissimi fuerunt, aut ex utroque genere temperatam, sicut hi, qui partim erudito otio partim necessario negotio alternantia vitae suae tempora tribuerunt: propter has differentias potest etiam triplicari numerus iste sectarum et ad ducentas octoginta octo perduci.

Haec de Varronis libro, quantum potui, breviter ac dilucide posui, sententias eius meis explicans verbis. Quo modo autem refutatis ceteris unam eligat, quam vult esse Academicorum veterum (quos a Platone institutos usque ad Polemonem, qui ab illo quartus eius scholam tenuit, quae Academia dicta est, habuisse certa dogmata vult videri et ob hoc distinguit ab Academicis novis, quibus incerta sunt omnia, quod philosophiae genus ab Arcesila coepit successore Polemonis), eamque sectam, id est veterum Academicorum, sicut dubitatione ita omni errore carere arbitretur, longum est per omnia demonstrare; nec tamen omni ex parte res omittenda est. Removet ergo prius illas omnes differentias, quae numerum multiplicavere sectarum, quas ideo removendas putat, quia non in eis est finis boni. Neque enim existimat ullam philosophiae sectam esse dicendam, quae non eo distet a ceteris, quod diversos habeat fines bonorum et malorum. Quando quidem nulla est homini causa philosophandi, nisi ut beatus sit; quod autem beatum facit, ipse est finis boni; nulla est igitur causa philosophandi, nisi finis boni: quam ob rem quae nullum boni finem sectatur, nulla philo-

21 arcesila *gv*; archesila *RAG*⌐*abe*; archesilao *p* || 29 distet g^1v; distat *RAG*⌐beg^2p

sophiae secta dicenda est. Cum ergo quaeritur de sociali vita, utrum sit tenenda sapienti, ut summum bonum, quo fit homo beatus, ita velit et curet amici sui, quem ad modum suum, an suae tantummodo beatitudinis causa faciat quidquid facit: non de ipso summo bono quaestio est, sed de adsumendo vel non adsumendo socio ad huius participationem boni, non propter se ipsum, sed propter eundem socium, ut eius bono ita gaudeat, sicut gaudet suo. Item cum quaeritur de Academicis novis, quibus incerta sunt omnia, utrum ita sint res habendae, in quibus philosophandum est, an, sicut aliis philosophis placuit, certas eas habere debeamus: non quaeritur quid in boni fine sectandum sit, sed de ipsius boni veritate, quod sectandum videtur, utrum sit necne dubitandum; hoc est, ut id planius eloquar, utrum ita sectandum sit, ut, qui sectatur, dicat esse verum, an ita, ut, qui sectatur, dicat verum sibi videri, etiamsi forte sit falsum, tamen uterque sectetur unum atque idem bonum. In illa etiam differentia, quae adhibetur ex habitu et consuetudine Cynicorum, non quaeritur, quisnam sit finis boni, sed utrum in illo habitu et consuetudine sit vivendum ei, qui verum sectatur bonum, quodlibet ei verum videatur esse atque sectandum. Denique fuerunt, qui cum diversa sequerentur bona finalia, alii virtutem, alii voluptatem, eundem tamen habitum et consuetudinem tenebant, ex quo Cynici appellabantur. Ita illud quidquid est, unde philosophi Cynici discernuntur a ceteris, ad eligendum ac tenendum bonum, quo beati fierent, utique nil valebat. Nam si aliquid ad hoc interesset, profecto idem habitus eundem finem sequi cogeret, et diversus habitus eundem sequi finem non sineret.

---

25 quo *RG*¬ *(cf. 21)*; qua *Aabegpv*

CAPUT II.

Quo modo remotis omnibus differentiis, quae non sectae, sed quaestiones sint, ad tripertitam summi boni definitionem Varro perveniat, quarum tamen una sit eligenda.

In tribus quoque illis vitae generibus, uno scilicet non segniter, sed in contemplatione vel inquisitione veritatis otioso, altero in gerendis rebus humanis negotioso, tertio ex utroque genere temperato, cum quaeritur quid horum sit potius eligendum, non finis boni habet controversiam; sed quid horum trium difficultatem vel facilitatem adferat ad consequendum vel retinendum finem boni, id in ista quaestione versatur. Finis enim boni, cum ad eum quisque pervenerit, protinus beatum facit; in otio autem litterato, vel in negotio publico, vel quando utrumque vicibus agitur, non continuo quisque beatus est. Multi quippe in quolibet horum trium possunt vivere, et in appetendo boni fine, quo fit homo beatus, errare. Alia est igitur quaestio de finibus bonorum et malorum, quae unamquamque philosophorum sectam facit, et aliae sunt quaestiones de sociali vita, de cunctatione Academicorum, de vestitu et victu Cynicorum, de tribus vitae generibus, otioso, actuoso, ex utroque modificato; quarum nulla est, in qua de bonorum et malorum finibus disputatur. Proinde quoniam Marcus Varro has quattuor adhibens differentias, id est ex vita sociali, ex Academicis novis, ex Cynicis, ex isto vitae genere tripertito ad sectas ducentas octoginta octo pervenit, et si quae aliae possunt similiter adici: remotis eis omnibus, quoniam de sectando summo bono nullam inferunt quaestionem et ideo sectae nec sunt nec vocandae sunt, ad illas duodecim, in quibus quaeritur, quod sit bonum hominis, quo adsecuto fit beatus, ut ex

3 sint *fg*; sunt *pqv* ‖ 23 et ex *pv* ‖ 32 quid *v*

eis unam veram, ceteras falsas ostendat esse, revertitur. Nam remoto illo tripertito genere vitae duae partes huius numeri detrahuntur et sectae nonaginta sex remanent. Remota vero differentia ex Cynicis addita ad dimidium rediguntur et quadraginta octo fiunt. Auferamus etiam quod ex Academicis novis adhibitum est: rursus dimidia pars remanet, id est viginti quattuor. De sociali quoque vita quod accesserat similiter auferatur: duodecim sunt reliquae, quas ista differentia, ut viginti quattuor fierent, duplicaverat. De his ergo duodecim nihil dici potest, cur sectae non sint habendae. Nihil quippe aliud in eis quaeritur quam finis bonorum et malorum. Inventis autem bonorum finibus profecto e contrario sunt malorum. Hae autem ut fiant duodecim sectae, illa quattuor triplicantur, voluptas, quies, utrumque et prima naturae, quae primigenia Varro vocat. Haec quippe quattuor dum singillatim virtuti aliquando subduntur, ut non propter se ipsa, sed propter officium virtutis appetenda videantur, aliquando praeferuntur, ut non propter se ipsa, sed propter haec adipiscenda vel conservanda necessaria virtus putetur, aliquando iunguntur, ut propter se ipsa et virtus et ista appetenda credantur, quaternarium numerum triplum reddunt et ad duodecim sectas perveniunt. Ex illis autem quattuor rebus Varro tres tollit, voluptatem scilicet et quietem et utrumque; non quod eas inprobet, sed quod primigenia illa naturae et voluptatem in se habeant et quietem. Quid ergo opus est ex his duabus tria quaedam facere, duo scilicet, cum singillatim appetuntur voluptas aut quies, et tertium, cum ambae simul, quando quidem prima naturae et ipsas et praeter ipsas alia multa contineant? De tribus ergo sectis ei placet diligenter esse tractandum, quaenam sit potius eligenda. Non enim veram plus quam unam vera ratio esse permittit, sive in

---

12 finis *RA*¬*gp*; fines *Gabev* ‖ 21 iunguntur *RAG*¬*abeg* (*progr. p. 9; cf. 348, 13 sq.*); iungantur *p*; iungitur *v* ‖ 28 dum *v*

his tribus sit sive alicubi alibi, quod post videbimus. Interim de his tribus quo modo unam Varro eligat, quantum breviter aperteque possumus, disseramus. Istae nempe tres sectae ita fiunt, cum vel prima naturae propter virtutem, vel virtus propter prima naturae, vel utraque, id est et virtus et prima naturae, propter se ipsa sunt expetenda.

Caput III.

De tribus sectis summum hominis bonum quaerentibus quam eligendam Varro definiat sequens veteris Academiae Antiocho auctore sententiam.

Quid ergo istorum trium sit verum atque sectandum, isto modo persuadere conatur. Primum, quia summum bonum in philosophia non arboris, non pecoris, non Dei, sed hominis quaeritur, quid sit ipse homo, quaerendum putat. Sentit quippe in eius natura duo esse quaedam, corpus et animam, et horum quidem duorum melius esse animam longeque praestabilius omnino non dubitat, sed utrum anima sola sit homo, ut ita sit ei corpus tamquam equus equiti (eques enim non homo et equus, sed solus homo est; ideo tamen eques dicitur, quod aliquo modo se habet ad equum), an corpus solum sit homo, aliquo modo se habens ad animam, sicut poculum ad potionem (non enim calix et potio, quam continet calix, simul dicitur poculum, sed calix solus; ideo tamen quod potioni continendae sit adcommodatus), an vero nec anima sola nec solum corpus, sed simul utrumque sit homo, cuius sit pars una sive anima sive corpus, ille autem totus ex utroque constet, ut homo sit (sicut duos equos iunctos bigas vocamus, quorum sive dexter sive sinister pars est bigarum, unum vero eorum, quoquo modo se habeat ad alterum, bigas non dicimus, sed ambo simul). Horum

1 alibi *om. R* ‖ 22 habet *Rep*; habens *A*; habeat ¬*v* (*cf. 26*: sit) ‖ 32 ambo *Rbg*[1]; ambos *AG*¬*aeg*[2]*pv*

autem trium hoc elegit tertium hominemque nec animam solam nec solum corpus, sed animam simul et corpus esse arbitratur. Proinde summum bonum hominis, quo fit beatus, ex utriusque rei bonis constare dicit, et animae scilicet et corporis. Ac per hoc prima illa naturae propter se ipsa existimat expetenda ipsamque virtutem, quam doctrina inserit velut artem vivendi, quae in animae bonis est excellentissimum bonum. Quapropter eadem virtus, id est ars agendae vitae, cum acceperit prima naturae, quae sine illa erant, sed tamen erant etiam quando eis doctrina adhuc deerat, omnia propter se ipsa appetit simulque etiam se ipsam, omnibusque simul et se ipsa utitur, eo fine, ut omnibus delectetur atque perfruatur, magis minusque, ut quaeque inter se maiora atque minora sunt, tamen omnibus gaudens et quaedam minora, si necessitas postulat, propter maiora vel adipiscenda vel tenenda contemnens. Omnium autem bonorum vel animi vel corporis nihil sibi virtus omnino praeponit. Haec enim bene utitur et se ipsa et ceteris, quae hominem faciunt beatum, bonis. Ubi vero ipsa non est, quamlibet multa sint bona, non bono eius sunt, cuius sunt, ac per hoc nec eius bona dicenda sunt, cui male utenti utilia esse non possunt. Haec ergo vita hominis, quae virtute et aliis animi et corporis bonis, sine quibus virtus esse non potest, fruitur, beata esse dicitur; si vero et aliis, sine quibus esse virtus potest, vel ullis vel pluribus, beatior; si autem prorsus omnibus, ut nullum omnino bonum desit vel animi vel corporis, beatissima. Non enim hoc est vita, quod virtus, quoniam non omnis vita, sed sapiens vita virtus est; et tamen qualiscumque vita sine ulla virtute potest esse; virtus vero sine ulla vita non potest esse. Hoc et de memoria dixerim atque ratione, et si quid tale aliud est in homine. Sunt enim haec et ante

1 elegit *RAG¬abe*; eliget *g*; eligit *pv* ‖ 11 ipsa *Ra*e^2 *(327, 9; 355, 6)*; ipsam *AG¬*e^1*gpv* ‖ 22 hoc *R¬g*; hoc iam *AGabepv*

doctrinam, sine his autem non potest esse ulla doctrina, ac per hoc nec virtus, quae utique discitur. Bene autem currere, pulchrum esse corpore, viribus ingentibus praevalere et cetera huius modi talia sunt, ut et virtus sine his esse possit et ipsa sine virtute; bona sunt tamen, et secundum istos etiam ipsa propter se ipsa diligit virtus, utiturque illis et fruitur, sicut virtutem decet.

Hanc vitam beatam etiam socialem perhibent esse, quae amicorum bona propter se ipsa diligat sicut sua eisque propter ipsos hoc velit quod sibi; sive in domo sint, sicut coniux et liberi et quicumque domestici, sive in loco, ubi domus est eius, sicuti est urbs, ut sunt hi qui cives vocantur, sive in orbe toto, ut sunt gentes quas ei societas humana coniungit, sive in ipso mundo, qui censetur nomine caeli et terrae, sicut esse dicunt deos, quos volunt amicos esse homini sapienti, quos nos familiarius angelos dicimus. De bonorum autem et e contrario malorum finibus negant ullo modo esse dubitandum et hanc inter se et novos Academicos adfirmant esse distantiam, nec eorum interest quicquam, sive Cynico sive alio quolibet habitu et victu in his finibus, quos veros putant, quisque philosophetur. Ex tribus porro illis vitae generibus, otioso, actuoso et quod ex utroque compositum est, hoc tertium sibi placere adseverant. Haec sensisse atque docuisse Academicos veteres Varro adserit, auctore Antiocho, magistro Ciceronis et suo, quem sane Cicero in pluribus fuisse Stoicum quam veterem Academicum vult videri. Sed quid ad nos, qui potius de rebus ipsis iudicare debemus, quam pro magno de hominibus quid quisque senserit scire?

28) Acad. pr. 2, 21 sq.

---

6 se ipsa *Rab (354, 11)*; se ipsam *AG¬egpv* ‖ diligitur *RAab*

Caput IV.

De summo bono et summo malo quid Christiani sentiant contra philosophos, qui summum bonum in se sibi esse dixerunt.

Si ergo quaeratur a nobis, quid civitas Dei de his singulis interrogata respondeat ac primum de finibus bonorum malorumque quid sentiat: respondebit aeternam vitam esse summum bonum, aeternam vero mortem summum malum; propter illam proinde adipiscendam istamque vitandam recte nobis esse vivendum. Propter quod scriptum est: *Iustus ex fide vivit;* quoniam neque bonum nostrum iam videmus, unde oportet ut credendo quaeramus, neque ipsum recte vivere nobis ex nobis est, nisi credentes adiuvet et orantes qui et ipsam fidem dedit, qua nos ab illo adiuvandos esse credamus. Illi autem, qui in ista vita fines bonorum et malorum esse putaverunt, sive in corpore sive in animo sive in utroque ponentes summum bonum, atque, ut id explicatius eloquar, sive in voluptate sive in virtute sive in utraque, sive in quiete sive in virtute sive in utraque, sive in voluptate simul et quiete sive in virtute sive in utrisque, sive in primis naturae sive in virtute sive in utrisque, hic beati esse et a se ipsis beatificari mira vanitate voluerunt. Inrisit hos Veritas per prophetam dicentem: *Dominus novit cogitationes hominum* vel, sicut hoc testimonium posuit apostolus Paulus: *Dominus novit cogitationes sapientium, quoniam vanae sunt.*

Quis enim sufficit quantovis eloquentiae flumine vitae huius miserias explicare? Quam lamentatus est Cicero in consolatione de morte filiae, sicut potuit; sed quantum est quod potuit? Ea quippe, quae dicuntur prima naturae,

11) Abac. 2, 4; Gal. 3, 11. 27) Ps. 93, 11; 1. Cor. 3, 20.

---

23 beatificari *RG*¬ *(lib. 7 c. 30 extr.)*; beati fieri *Aabegpv* *(cf. 359, 27; 362, 17)*

quando, ubi, quo modo tam bene se habere in hac vita possunt, ut non sub incertis casibus fluctuent? Quis enim dolor contrarius voluptati, quae inquietudo contraria quieti in corpus cadere sapientis non potest? Membrorum certe amputatio vel debilitas hominis expugnat incolumitatem, deformitas pulchritudinem, inbecillitas sanitatem, vires lassitudo, mobilitatem torpor aut tarditas; et quid horum est, quod nequeat in carnem sapientis inruere? Status quoque corporis atque motus, cum decentes et congruentes sunt, inter naturae prima numerantur; sed quid si aliqua mala valetudo membra tremore concutiat? quid si usque ad ponendas in terra manus dorsi spina curvetur et hominem quodam modo quadrupedem faciat? Nonne omnem statuendi corporis et movendi speciem decusque pervertet? Quid ipsius animi primigenia quae appellantur bona, ubi duo prima ponunt propter conprehensionem perceptionemque veritatis sensum et intellectum? Sed qualis quantusque remanet sensus, si, ut alia taceam, fiat homo surdus et caecus? Ratio vero et intellegentia quo recedet, ubi sopietur, si aliquo morbo efficiatur insanus? Phrenetici multa absurda cum dicunt vel faciunt, plerumque a bono suo proposito et moribus aliena, immo suo bono proposito moribusque contraria, sive illa cogitemus sive videamus, si digne consideremus, lacrimas tenere vix possumus aut forte nec possumus. Quid dicam de his, qui daemonum patiuntur incursus? Ubi habent absconditam vel obrutam intellegentiam suam, quando secundum suam voluntatem et anima eorum et corpore malignus utitur spiritus? Et quis confidit hoc malum in hac vita evenire non posse sapienti? Deinde perceptio veritatis in hac carne qualis aut quanta est, quando, sicut legimus in veraci libro sapientiae, *corpus corruptibile adgravat animam et deprimit terrena in-*

7 ecquid *v* ‖ 11 ualitudo *Rg* ‖ 12 terra *RG*¬*abgp*; terram *Aev* ‖ 27 obruptam *R*; ut ruptam *e*

habitatio sensum multa cogitantem? Impetus porro vel appetitus actionis, si hoc modo recte Latine appellatur ea, quam Graeci vocant ὁρμήν, quia et ipsam primis naturae deputant bonis, nonne ipse est, quo geruntur etiam insanorum illi miserabiles motus et facta, quae horremus, quando pervertitur sensus ratioque sopitur?

Porro ipsa virtus, quae non est inter prima naturae, quoniam eis postea doctrina introducente supervenit, cum sibi bonorum culmen vindicet humanorum, quid hic agit nisi perpetua bella cum vitiis, nec exterioribus, sed interioribus, nec alienis, sed plane nostris et propriis, maxime illa, quae Graece σωφροσύνη, Latine temperantia nominatur, qua carnales frenantur libidines, ne in quaeque flagitia mentem consentientem trahant? Neque enim nullum est vitium, cum, sicut dicit apostolus, *caro concupiscit adversus spiritum;* cui vitio contraria virtus est, cum, sicut idem dicit, *spiritus concupiscit adversus carnem. Haec enim,* inquit, *invicem adversantur, ut non ea quae vultis faciatis.* Quid autem facere volumus, cum perfici volumus fine summi boni, nisi ut caro adversus spiritum non concupiscat, nec sit in nobis hoc vitium, contra quod spiritus concupiscat? Quod in hac vita, quamvis velimus, quoniam facere non valemus, id saltem in adiutorio Dei facimus, ne carni concupiscenti adversus spiritum spiritu succumbente cedamus et ad perpetrandum peccatum nostra consensione pertrahamur. Absit ergo ut, quamdiu in hoc bello intestino sumus, iam nos beatitudinem, ad quam vincendo volumus pervenire, adeptos esse credamus. Et quis est usque adeo sapiens, ut contra libidines nullum habeat omnino conflictum?

Quid illa virtus, quae prudentia dicitur, nonne tota vigilantia sua bona discernit a malis, ut in illis appeten-

1) Sap. 9, 15. 19) Gal. 5, 17.

3 OPMHN *A* || 12 CΩΦPOCYNH *A* || 18 quaecumque uultis ⌝*p* || 19 illa faciatis *A*⌝ || 20 fine *R*⌝; finē *(lineola super* e *evanida) g*; finem *AGabpv* || 24 facimus *RA*⌝*ep*; faciamus *Gabgv*

dis istisque vitandis nullus error obrepat, ac per hoc et ipsa nos in malis vel mala in nobis esse testatur? Ipsa enim docet malum esse ad peccandum consentire bonumque esse ad peccandum non consentire libidini. Illud tamen malum, cui nos non consentire docet prudentia, facit temperantia, nec prudentia nec temperantia tollit huic vitae. Quid iustitia, cuius munus est sua cuique tribuere (unde fit in ipso homine quidam iustus ordo naturae, ut anima subdatur Deo et animae caro, ac per hoc Deo et anima et caro), nonne demonstrat in eo se adhuc opere laborare potius quam in huius operis iam fine requiescere? Tanto minus quippe anima subditur Deo, quanto minus Deum in ipsis suis cogitationibus concipit; et tanto minus animae subditur caro, quanto magis adversus spiritum concupiscit. Quamdiu ergo nobis inest haec infirmitas, haec pestis, hic languor, quo modo nos iam salvos, et si nondum salvos, quo modo iam beatos illa finali beatitudine dicere audebimus? Iam vero illa virtus, cuius nomen est fortitudo, in quantacumque sapientia evidentissima testis est humanorum malorum, quae compellitur patientia tolerare. Quae mala Stoici philosophi miror qua fronte mala non esse contendant, quibus fatentur, si tanta fuerint, ut ea sapiens vel non possit vel non debeat sustinere, cogi eum mortem sibimet inferre atque ex hac vita emigrare. Tantus autem superbiae stupor est in his hominibus hic se habere finem boni et a se ipsis fieri beatos putantibus, ut sapiens eorum, hoc est, qualem mirabili vanitate describunt, etiamsi excaecetur obsurdescat obmutescat, membris debilitetur doloribus crucietur et, si quid aliud talium malorum dici aut cogitari potest, incidat in eum, quo sibi mortem cogatur inferre, hanc in his malis vitam constitutam eum non pudeat beatam vocare. O vitam beatam, quae ut finiatur mortis quaerit auxilium! Si beata est, maneatur

3 docet nos *v* || 31 eum *mss*; eos *v*

in ea. Quo modo ista non sunt mala, quae vincunt fortitudinis bonum eandemque fortitudinem non solum sibi cedere, verum etiam delirare compellunt, ut eandem vitam et dicat beatam et persuadeat esse fugiendam? Quis usque adeo caecus est, ut non videat, quod, si beata esset, fugienda non esset? Sed aperta infirmitatis voce fugiendam fatentur. Quid igitur causae est, cur non etiam miseram fracta superbiae cervice fateantur? Utrum, obsecro, Cato ille patientia an potius inpatientia se peremit? Non enim hoc fecisset, nisi victoriam Caesaris inpatienter tulisset. Ubi est fortitudo? Nempe cessit, nempe succubuit, nempe usque adeo superata est, ut vitam beatam derelinqueret desereret fugeret. An non erat iam beata? Misera ergo erat. Quo modo igitur mala non erant, quae vitam miseram fugiendamque faciebant?

Quapropter etiam ipsi, qui mala ista esse confessi sunt, sicut Peripatetici, sicut veteres Academici, quorum sectam Varro defendit, tolerabilius quidem loquuntur, sed eorum quoque mirus est error, quod in his malis, etsi tam gravia sint, ut morte fugienda sint ab ipso sibimet inlata, qui haec patitur, vitam beatam tamen esse contendunt. „Mala sunt, inquit, tormenta atque cruciatus corporis, et tanto sunt peiora, quanto potuerint esse maiora; quibus ut careas, ex hac vita fugiendum est.“ Qua vita, obsecro? „Hac, inquit, quae tantis adgravatur malis.“ Certe ergo beata est in eisdem ipsis malis, propter quae dicis esse fugiendam? An ideo beatam dicis, quia licet tibi ab his malis morte discedere? Quid si ergo in eis aliquo divino iudicio tenereris nec permittereris mori nec umquam sine illis esse sinereris? Nempe tunc saltem miseram talem diceres vitam. Non igitur propterea misera non est, quia cito relinquitur. Quando quidem si sempi-

1 *ut editur mss*; *vulgo post* ea *haec legebantur:* si vero propter ista mala fugitur ab ea, quomodo est beata? Aut quomodo ista *etc.* ‖ 6 *ut editur mss*; Sed si propter infirmitatis pondus, qua premitur, hanc fugiendam *v*

terna sit, etiam abs te ipso misera iudicatur; non itaque propterea, quoniam brevis est, nulla miseria debet videri aut, quod est absurdius, quia brevis miseria est, ideo etiam beatitudo appellari. Magna vis est in eis malis, quae cogunt hominem secundum ipsos etiam sapientem sibimet auferre quod homo est; cum dicant, et verum dicant, hanc esse naturae primam quodam modo et maximam vocem, ut homo concilietur sibi et propterea mortem naturaliter fugiat, ita sibi amicus, ut esse se animal et in hac coniunctione corporis atque animae vivere velit vehementer atque appetat. Magna vis est in eis malis, quibus iste naturae vincitur sensus, quo mors omni modo omnibus viribus conatibusque vitatur, et ita vincitur, ut, quae vitabatur, optetur appetatur et, si non potuerit aliunde contingere, ab homine ipso sibimet inferatur. Magna vis est in eis malis, quae fortitudinem faciunt homicidam; si tamen adhuc dicenda est fortitudo, quae ita his malis vincitur, ut hominem, quem sicut virtus regendum tuendumque suscepit, non modo non possit per patientiam custodire, sed ipsa insuper cogatur occidere. Debet quidem etiam mortem sapiens ferre patienter, sed quae accidit aliunde. Secundum istos autem si eam sibi ipse inferre compellitur, profecto fatendum est eis non solum mala, sed intolerabilia etiam mala esse, quae hoc eum perpetrare compellunt. Vita igitur, quae istorum tam magnorum tamque gravium malorum aut premitur oneribus aut subiacet casibus, nullo modo beata diceretur, si homines, qui hoc dicunt, sicut victi malis ingravescentibus, cum sibi ingerunt mortem, cedunt infelicitati, ita victi certis rationibus, cum quaerunt beatam vitam, dignarentur cedere veritati et non sibi putarent in ista mortalitate fine summi boni esse gaudendum, ubi virtutes ipsae, quibus hic certe nihil melius atque utilius in homine reperitur, quanto maiora sunt adiutoria contra vim peri-

10 ueh. atque *mss;* vehementerque *v*

culorum laborum dolorum, tanto fideliora testimonia miseriarum. Si enim verae virtutes sunt, quae nisi in eis, quibus vera inest pietas, esse non possunt: non se profitentur hoc posse, ut nullas miserias patiantur homines, in quibus sunt (neque enim mendaces sunt verae virtutes, ut hoc profiteantur), sed ut vita humana, quae tot et tantis huius saeculi malis esse cogitur misera, spe futuri saeculi sit beata, sicut et salva. Quo modo enim beata est, quae nondum salva est? Unde et apostolus Paulus non de hominibus inprudentibus inpatientibus, intemperantibus et iniquis, sed de his, qui secundum veram pietatem viverent et ideo virtutes, quas haberent, veras haberent, ait: *Spe enim salvi facti sumus. Spes autem quae videtur, non est spes. Quod enim videt quis, quid et sperat? Si autem quod non videmus speramus, per patientiam expectamus.* Sicut ergo spe salvi, ita spe beati facti sumus, et sicut salutem, ita beatitudinem non iam tenemus praesentem, sed expectamus futuram, et hoc *per patientiam;* quia in malis sumus, quae patienter tolerare debemus, donec ad illa veniamus bona, ubi omnia erunt, quibus ineffabiliter delectemur, nihil erit autem, quod iam tolerare debeamus. Talis salus, quae in futuro erit saeculo, ipsa erit etiam finalis beatitudo. Quam beatitudinem isti philosophi, quoniam non videntes nolunt credere, hic sibi conantur falsissimam fabricare, quanto superbiore, tanto mendaciore virtute.

Caput V.

De sociali vita, quae, cum maxime expetenda sit, multis offensionibus saepe subvertitur.

Quod autem socialem vitam volunt esse sapientis, nos multo amplius adprobamus. Nam unde ista Dei civitas,

16) Rom. 8, 24 sq.

---

14 uidet quis *mss*; quis videt *v* ‖ quid et sperat *R*¬[1]*g*; quid sperat *AG*¬[2]*abpv; cf. 96,28; lib. 10 c. 25 med.* ‖ 17 beatificati *e*[1] ‖ 20 *sq.* ubi sunt omnia *gp*; erunt *om.* *R*¬, *recte ut uidetur*

de qua huius operis ecce iam undevicensimum librum versamus in manibus, vel inchoaretur exortu vel progrederetur excursu vel adprehenderet debitos fines, si non esset socialis vita sanctorum? Sed in huius mortalitatis aerumna quot et quantis abundet malis humana societas, quis enumerare valeat? quis aestimare sufficiat? Audiant apud comicos suos hominem cum sensu atque consensu omnium hominum dicere:

Duxi uxorem; quam ibi miseriam vidi! Nati filii,
Alia cura.

Quid itidem illa, quae in amore vitia commemorat idem Terentius, „iniuriae suspiciones, inimicitiae bellum, pax rursum“: nonne res humanas ubique impleverunt? nonne et in amicorum honestis amoribus plerumque contingunt? nonne his usquequaque plenae sunt res humanae, ubi iniurias suspiciones, inimicitias bellum mala certa sentimus; pacem vero incertum bonum, quoniam corda eorum, cum quibus eam tenere volumus, ignoramus, et si hodie nosse possemus, qualia cras futura essent utique nesciremus. Qui porro inter se amiciores solent esse vel debent, quam qui una etiam continentur domo? Et tamen quis inde securus est, cum tanta saepe mala ex eorum occultis insidiis extiterint, tanto amariora, quanto pax dulcior fuit, quae vera putata est, cum astutissime fingeretur? Propter quod omnium pectora sic adtingit, ut cogat in gemitum, quod ait Tullius: „Nullae sunt occultiores insidiae quam hae, quae latent in simulatione officii aut in aliquo necessitudinis nomine. Nam eum, qui palam est adversarius, facile cavendo vitare possis; hoc vero occultum intestinum ac domesticum malum non solum existit, verum etiam opprimit, antequam prospicere atque explorare potueris.“ Propter quod etiam divina vox illa: *Et inimici hominis domestici eius* cum magno dolore cordis

10) Ter. Ad. 5, 4, 13 sq. 13) Eun. 1, 1, 14 sq. 32) Verr. act. 2, 1, 15. 33) Mt. 10, 36.

auditur, quia, etsi quisque tam fortis sit, ut aequo animo perferat, vel tam vigilans, ut provido consilio caveat, quae adversus eum molitur amicitia simulata, eorum tamen hominum perfidorum malo, cum eos esse pessimos experitur, si ipse bonus est, graviter excrucietur necesse est, sive semper mali fuerint et se bonos finxerint, sive in istam malitiam ex bonitate mutati sint. Si ergo domus, commune perfugium in his malis humani generis, tuta non est, quid civitas, quae quanto maior est, tanto forum eius litibus et civilibus et criminalibus plenius, etiamsi quiescant non solum turbulentae, verum saepius et cruentae seditiones ac bella civilia, a quorum eventis sunt aliquando liberae civitates, a periculis numquam?

Caput VI.

De errore humanorum iudiciorum, cum veritas latet.

Quid ipsa iudicia hominum de hominibus, quae civitatibus in quantalibet pace manentibus deesse non possunt, qualia putamus esse, quam misera, quam dolenda? Quando quidem hi iudicant, qui conscientias eorum, de quibus iudicant, cernere nequeunt. Unde saepe coguntur tormentis innocentium testium ad alienam causam pertinentem quaerere veritatem. Quid cum in sua causa quisque torquetur et, cum quaeritur utrum sit nocens, cruciatur et innocens luit pro incerto scelere certissimas poenas, non quia illud commisisse detegitur, sed quia non commisisse nescitur? Ac per hoc ignorantia iudicis plerumque est calamitas innocentis. Et quod est intolerabilius magisque plangendum rigandumque, si fieri possit, fontibus lacrimarum, cum propterea iudex torqueat accusatum, ne occidat nesciens innocentem, fit per ignorantiae miseriam, ut et tortum et innocentem occidat, quem ne innocentem occideret torserat. Si enim secundum istorum sapientiam elegerit ex hac vita fugere quam

33 elegerit *R* (*cf. 517, 10; Aug. Confess. 4, 14, 22 etc.*); deleg. *AG*⁻*begpv*

diutius illa sustinere tormenta: quod non commisit, commisisse se dicit. Quo damnato et occiso, utrum nocentem an innocentem iudex occiderit, adhuc nescit, quem ne innocentem nesciens occideret torsit; ac per hoc innocentem et ut sciret torsit, et dum nesciret occidit. In his tenebris vitae socialis sedebit iudex ille sapiens an non* audebit? Sedebit plane. Constringit enim eum et ad hoc officium pertrahit humana societas, quam deserere nefas ducit. Hoc enim nefas esse non ducit, quod testes innocentes in causis torquentur alienis; quod hi, qui arguuntur, vi doloris plerumque superati et de se falsa confessi etiam puniuntur innocentes, cum iam torti fuerint innocentes; quod, etsi non morte puniantur, in ipsis vel ex ipsis tormentis plerumque moriuntur; quod aliquando et ipsi, qui arguunt, humanae societati fortasse, ne crimina inpunita sint, prodesse cupientes et mentientibus testibus reoque ipso contra tormenta durante inmaniter nec fatente probare quod obiciunt non valentes, quamvis vera obiecerint, a iudice nesciente damnantur. Haec tot et tanta mala non deputat esse peccata; non enim haec facit sapiens iudex nocendi voluntate, sed necessitate nesciendi, et tamen, quia cogit humana societas, necessitate etiam iudicandi. Haec est ergo quam dicimus miseria certe hominis, etsi non malitia sapientis. An vero necessitate nesciendi atque iudicandi torquet insontes, punit insontes, et parum est illi, quod non est reus, si non sit insuper et beatus? Quanto consideratius et homine dignius agnoscit in ista necessitate miseriam eamque odit in se et, si pie sapit, clamat ad Deum: *De necessitatibus meis erue me!*

30) Ps. 24, 17.

---

7 audebit *mss;* sedebit *v*

CAPUT VII.

De diversitate linguarum, qua societas hominum dirimatur, et de miseria bellorum, etiam quae iusta dicuntur.

Post civitatem vel urbem sequitur orbis terrae, in quo tertium gradum ponunt societatis humanae, incipientes a domo atque inde ad urbem, deinde ad orbem progrediendo venientes; qui utique, sicut aquarum congeries, quanto maior est, tanto periculis plenior. In quo primum linguarum diversitas hominem alienat ab homine. Nam si duo sibimet invicem fiant obviam neque praeterire, sed simul esse aliqua necessitate cogantur, quorum neuter linguam novit alterius: facilius sibi muta animalia, etiam diversi generis, quam illi, cum sint homines ambo, sociantur. Quando enim quae sentiunt inter se communicare non possunt, propter solam diversitatem linguae nihil prodest ad consociandos homines tanta similitudo naturae, ita ut libentius homo sit cum cane suo quam cum homine alieno. At enim opera data est, ut imperiosa civitas non solum iugum, verum etiam linguam suam domitis gentibus per pacem societatis inponeret, per quam non deesset, immo et abundaret etiam interpretum copia. Verum est; sed hoc quam multis et quam grandibus bellis, quanta strage hominum, quanta effusione humani sanguinis comparatum est? Quibus transactis, non est tamen eorundem malorum finita miseria. Quamvis enim non defuerint neque desint hostes exterae nationes, contra quas semper bella gesta sunt et geruntur: tamen etiam ipsa imperii latitudo peperit peioris generis bella, socialia scilicet et civilia, quibus miserabilius quatitur humanum genus, sive cum belligeratur, ut aliquando conquiescant, sive cum timetur, ne rursus exsurgant. Quorum malorum multas et multiplices clades, duras et diras necessitates si ut dignum est eloqui velim, quam-

2 dirimatur *fgp*; dirimitur *v* || 12 norit linguam *v* || 20 suam *om.* *R*

quam nequaquam sicut res postulat possim: quis erit prolixae disputationis modus? Sed sapiens, inquiunt, iusta bella gesturus est. Quasi non, si se hominem meminit, multo magis dolebit iustorum necessitatem sibi extitisse bellorum, quia nisi iusta essent, ei gerenda non essent, ac per hoc sapienti nulla bella essent. Iniquitas enim partis adversae iusta bella ingerit gerenda sapienti; quae iniquitas utique homini est dolenda, quia hominum est, etsi nulla ex ea bellandi necessitas nasceretur. Haec itaque mala tam magna, tam horrenda, tam saeva quisquis cum dolore considerat, miseriam fateatur; quisquis autem vel patitur ea sine animi dolore vel cogitat, multo utique miserius ideo se putat beatum, quia et humanum perdidit sensum.

Caput VIII.

Quod amicitia bonorum secura esse non possit, dum a periculis, quae in hac vita sunt, trepidari necesse est.

Si autem non contingat quaedam ignorantia similis dementiae, quae tamen in huius vitae misera condicione saepe contingit, ut credatur vel amicus esse, qui inimicus est, vel inimicus, qui amicus est: quid nos consolatur in hac humana societate erroribus aerumnisque plenissima nisi fides non ficta et mutua dilectio verorum et bonorum amicorum? Quos quanto plures et in locis pluribus habemus, tanto longius latiusque metuimus, ne quid eis contingat mali de tantis malorum aggeribus huius saeculi. Non enim tantummodo solliciti sumus, ne fame, ne bellis, ne morbis, ne captivitatibus affligantur, ne in eadem servitute talia patiantur, qualia nec cogitare sufficimus; verum etiam, ubi timor est multo amarior, ne in perfidiam malitiam nequitiamque mutentur. Et quando ista contingunt (tanto utique plura, quanto illi sunt plures)

17 est *fgp*; sit *qv* ‖ 32 plures *mss*; plures et in pluribus locis *v*

et in nostram notitiam perferuntur, quibus cor nostrum flagris uratur, quis potest, nisi qui talia sentit, advertere? Mortuos quippe audire mallemus, quamvis et hoc sine dolore non possimus audire. Quorum enim nos vita propter amicitiae solacia delectabat, unde fieri potest, ut eorum mors nullam nobis ingerat maestitudinem? Quam qui prohibet, prohibeat, si potest, amica conloquia, interdicat amicalem vel intercidat affectum, humanarum omnium necessitudinum vincula mentis inmiti stupore disrumpat aut sic eis utendum censeat, ut nulla ex eis animum dulcedo perfundat. Quod si fieri nullo modo potest, etiam hoc quo pacto futurum est, ut eius nobis amara mors non sit, cuius dulcis est vita? Hinc enim est et luctus quoddam non inhumani cordis quasi vulnus aut ulcus, cui sanando adhibentur officiosae consolationes. Non enim propterea non est quod sanetur, quoniam quanto est animus melior, tanto in eo citius faciliusque sanatur. Cum igitur etiam de carissimorum mortibus, maxime quorum sunt humanae societati officia necessaria, nunc mitius, nunc asperius affligatur vita mortalium: mortuos tamen eos, quos diligimus, quam vel a fide vel a bonis moribus lapsos, hoc est in ipsa anima mortuos, audire seu videre mallemus. Qua ingenti materia malorum plena est terra, propter quod scriptum est: *Numquid non temptatio est vita humana super terram?* et propter quod ipse Dominus ait: *Vae mundo ab scandalis*, et iterum: *Quoniam abundavit*, inquit, *iniquitas, refrigescet caritas multorum.* Ex quo fit, ut bonis amicis mortuis gratulemur et, cum mors eorum nos contristet, ipsa nos certius consoletur, quoniam caruerunt malis, quibus in hac vita etiam boni homines vel conteruntur vel depravantur vel in utroque periclitantur.

25) Iob 7, 1. 26) Mt. 18, 7. 27) Ib. 24, 12.

9 inmitis mentis *A*; mentis inmitis *b* ‖ 13 est enim *pv* ‖ 16 quod] qui *A* ‖ 25 ipse *om.* *A* ‖ 27 abundauit *R*¬*v*; abundabit *Abeg* ‖ refrigescit *gp*; *cf.* 20, 26

Caput IX.

De amicitia sanctorum angelorum, quae homini in hoc mundo non potest esse manifesta propter fallaciam daemonum, in quos inciderunt, qui multos sibi deos colendos putarunt.

In societate vero sanctorum angelorum, quam philosophi illi, qui nobis deos amicos esse voluerunt, quarto constituerunt loco, velut ad mundum venientes ab orbe terrarum, ut sic quodam modo complecterentur et caelum, nullo modo quidem metuimus, ne tales amici vel morte nos sua vel depravatione contristent. Sed quia nobis non ea, qua homines, familiaritate miscentur (quod etiam ipsum ad aerumnas huius pertinet vitae) et aliquando Satanas, sicut legimus, transfigurat se sicut angelum lucis ad temptandos eos, quos ita vel erudiri opus est vel decipi iustum est: magna Dei misericordia necessaria est, ne quisquam, cum bonos angelos amicos se habere putat, habeat malos daemones fictos amicos, eosque tanto nocentiores, quanto astutiores ac fallaciores, patiatur inimicos. Et cui magna ista Dei misericordia necessaria est nisi magnae humanae miseriae, quae ignorantia tanta premitur, ut facile istorum simulatione fallatur? Et illos quidem philosophos in impia civitate, qui deos sibi amicos esse dixerunt, in daemones malignos incidisse certissimum est, quibus tota ipsa civitas subditur, aeternum cum eis habitura supplicium. Ex eorum quippe sacris vel potius sacrilegiis, quibus eos colendos, et ex ludis inmundissimis, ubi eorum crimina celebrantur, quibus eos placandos putarunt eisdem ipsis auctoribus et

15) 2. Cor. 11, 14.

---

14 sicut ang. *Ra Clarom.*; ut ang. *A Fuld.*; in ang. ˥*b fragm. Frising. Tertull. Amiat. Sinait. Vat. (cf. lib. 2 c. 26; l. 21 c. 6)*; uelut ang. *Gegpv (lib. 10 c. 10)* ‖ 29 putaverunt *v*

exactoribus talium tantorumque dedecorum, satis ab eis qui colantur apertum est.

Caput X.

Quis fructus sanctis de superata huius vitae temptatione pariatur.

Sed neque sancti et fideles unius veri Dei summique cultores ab eorum fallaciis et multiformi temptatione securi sunt. In hoc enim loco infirmitatis et diebus malignis etiam ista sollicitudo non est inutilis, ut illa securitas, ubi pax plenissima atque certissima est, desiderio ferventiore quaeratur. Ibi enim erunt naturae munera, hoc est, quae naturae nostrae ab omnium naturarum creatore donantur, non solum bona, verum etiam sempiterna, non solum in animo, qui sanatur per sapientiam, verum etiam in corpore, quod resurrectione renovabitur; ibi virtutes, non contra ulla vitia vel mala quaecumque certantes, sed habentes victoriae praemium aeternam pacem, quam nullus adversarius inquietet. Ipsa est enim beatitudo finalis, ipse perfectionis finis, qui consumentem non habet finem. Hic autem dicimur quidem beati, quando pacem habemus, quantulacumque hic haberi potest in vita bona; sed haec beatitudo illi, quam finalem dicimus, beatitudini comparata prorsus miseria reperitur. Hanc ergo pacem, qualis hic potest esse, mortales homines in rebus mortalibus quando habemus, si recte vivimus, bonis eius recte utitur virtus; quando vero eam non habemus, etiam malis, quae homo patitur, bene utitur virtus. Sed tunc est vera virtus, quando et omnia bona, quibus bene utitur, et quidquid in bono usu bonorum et malorum facit, et se ipsam ad eum finem refert, ubi nobis talis et tanta pax erit, qua melior et maior esse non possit.

---

5 pariatur *fgp*; paratus sit *v*

Caput XI.

De beatitudine pacis aeternae, in qua sanctis finis est, id est vera perfectio.

Quapropter possemus dicere fines bonorum nostrorum esse pacem, sicut aeternam diximus vitam, praesertim quia ipsi civitati Dei, de qua nobis est ista operosissima disputatio, in sancto dicitur psalmo: *Lauda Hierusalem Dominum, conlauda Deum tuum Sion; quoniam confirmavit seras portarum tuarum, benedixit filios tuos in te, qui posuit fines tuos pacem.* Quando enim confirmatae fuerint serae portarum eius, iam in illam nullus intrabit nec ab illa ullus exibit. Ac per hoc fines eius eam debemus hic intellegere pacem, quam volumus demonstrare finalem. Nam et ipsius civitatis mysticum nomen, id est Hierusalem, quod et ante iam diximus, visio pacis interpretatur. Sed quoniam pacis nomen etiam in his rebus mortalibus frequentatur, ubi utique non est vita aeterna, propterea finem civitatis huius, ubi erit summum bonum eius, aeternam vitam maluimus commemorare quam pacem. De quo fine apostolus ait: *Nunc vero liberati a peccato, servi autem facti Deo, habetis fructum vestrum in sanctificationem, finem vero vitam aeternam.* Sed rursus quia vita aeterna ab eis, qui familiaritatem non habent cum scripturis sanctis, potest accipi etiam malorum vita, vel secundum quosdam etiam philosophos propter animae inmortalitatem vel secundum etiam fidem nostram propter poenas interminabiles impiorum, qui utique in aeternum cruciari non poterunt, nisi etiam vixerint in aeternum: profecto finis civitatis huius, in quo summum habebit bonum, vel pax in vita aeterna vel vita aeterna in pace

10) Ps. 146 (147), 12 sqq. 22) Rom. 6, 22.

---

4 possemus *RAGabep* (*cf. quod sequitur*: Sed quoniam *etc.*); possimus *g*; possumus ⌝*v* ‖ 5 aeternam esse *v* ‖ 8 lauda *ep* ‖ confortauit *e*[1]*p* ‖ 23 ab his *av*

dicendus est, ut facilius ab omnibus possit intellegi. Tantum est enim pacis bonum, ut etiam in rebus terrenis atque mortalibus nihil gratius soleat audiri, nihil desiderabilius concupisci, nihil postremo possit melius inveniri. De quo si aliquanto diutius loqui voluerimus, non erimus, quantum arbitror, onerosi legentibus, et propter finem civitatis huius, de qua nobis sermo est, et propter ipsam dulcedinem pacis, quae omnibus cara est.

Caput XII.

Quod etiam bellantium saevitia omnesque hominum inquietudines ad pacis finem cupiant pervenire, sine cuius appetitu nulla natura sit.

Quod mecum quisquis res humanas naturamque communem utcumque intuetur agnoscit; sicut enim nemo est qui gaudere nolit, ita nemo est qui pacem habere nolit. Quando quidem et ipsi, qui bella volunt, nihil aliud quam vincere volunt; ad gloriosam ergo pacem bellando cupiunt pervenire. Nam quid est aliud victoria nisi subiectio repugnantium? quod cum factum fuerit, pax erit. Pacis igitur intentione geruntur et bella, ab his etiam, qui virtutem bellicam student exercere imperando atque pugnando. Unde pacem constat belli esse optabilem finem. Omnis enim homo etiam belligerando pacem requirit; nemo autem bellum pacificando. Nam et illi qui pacem, in qua sunt, perturbari volunt, non pacem oderunt, sed eam pro arbitrio suo cupiunt commutari. Non ergo ut sit pax nolunt, sed ut ea sit quam volunt. Denique etsi per seditionem se ab aliis separaverint, cum eis ipsis conspiratis vel coniuratis suis nisi qualemcumque speciem pacis teneant, non efficiunt quod intendunt. Proinde latrones ipsi, ut vehementius et tutius infesti sint paci

---

13 *sq.* quod mecum . . sicut enim nemo *R;* quod enim mecum . . sicut nemo *AG*ˀ*abegpv*

ceterorum, pacem volunt habere sociorum. Sed etsi unus sit tam praepollens viribus et conscios ita cavens, ut nulli socio se committat solusque insidians et praevalens quibus potuerit oppressis et extinctis praedas agat, cum eis certe, quos occidere non potest et quos vult latere quod facit, qualemcumque umbram pacis tenet. In domo autem sua cum uxore et cum filiis, et si quos alios illic habet, studet profecto esse pacatus; eis quippe ad nutum obtemperantibus sine dubio delectatur. Nam si non fiat, indignatur corripit vindicat et domus suae pacem, si ita necesse sit, etiam saeviendo componit, quam sentit esse non posse, nisi cuidam principio, quod ipse in domo sua est, cetera in eadem domestica societate subiecta sint. Ideoque si offerretur ei servitus plurium, vel civitatis vel gentis, ita ut sic ei servirent, quem ad modum sibi domi suae serviri volebat: non se iam latronem latebris conderet, sed regem conspicuum sublimaret, cum eadem in illo cupiditas et malitia permaneret. Pacem itaque cum suis omnes habere cupiunt, quos ad arbitrium suum volunt vivere. Nam et cum quibus bellum gerunt, suos facere, si possint, volunt eisque subiectis leges suae pacis inponere.

Sed faciamus aliquem, qualem canit poetica et fabulosa narratio, quem fortasse propter ipsam insociabilem feritatem semihominem quam hominem dicere maluerunt. Quamvis ergo huius regnum dirae speluncae fuerit solitudo tamque malitia singularis, ut ex hac ei nomen inventum sit (Graece namque malus κακὸς dicitur, quod ille vocabatur), nulla coniux ei blandum ferret referretque sermonem, nullis filiis vel adluderet parvulis vel grandiusculis imperaret, nullo amici conloquio frueretur, nec Vulcani patris, quo vel hinc tantum non parum felicior

---

1 Sed *om.* *R*[1] ‖ 2 conscios *RAGv*; conscius ר*gp*; consocios *ae* ‖ 14 offeretur *R*[1]*A*[1]*egp* ‖ 27 tamquam *ae*[2]*g*; tantaque *p* ‖ 28 nam malus Graece *v* ‖ 32 parum = *paulum; cf. lib. 2 c. 23; l. 4 c. 5 extr.*

fuit, quia tale monstrum ipse non genuit; nihil cuiquam daret, sed a quo posset quidquid vellet et quando posset quem vellet auferret: tamen in ipsa sua spelunca solitaria, cuius, ut describitur, semper recenti caede tepebat humus, nihil aliud quam pacem volebat, in qua nemo illi molestus esset, nec eius quietem vis ullius terrorve turbaret. Cum corpore denique suo pacem habere cupiebat, et quantum habebat, tantum bene illi erat. Quando quidem membris obtemperantibus imperabat, et ut suam mortalitatem adversum se ex indigentia rebellantem ac seditionem famis ad dissociandam atque excludendam de corpore animam concitantem quanta posset festinatione pacaret, rapiebat necabat vorabat et quamvis inmanis ac ferus paci tamen suae vitae ac salutis inmaniter acférociter consulebat; ac per hoc si pacem, quam in sua spelunca atque in se ipso habere satis agebat, etiam cum aliis habere vellet, nec malus nec monstrum nec semihomo vocaretur. Aut si eius corporis forma et atrorum ignium vomitus ab eo deterrebat hominum societatem, forte non nocendi cupiditate, sed vivendi necessitate saeviebat. Verum iste non fuerit vel, quod magis credendum est, non talis fuerit, qualis poetica vanitate describitur; nisi enim nimis accusaretur Cacus, parum Hercules laudaretur. Talis ergo homo sive semihomo melius, ut dixi, creditur non fuisse, sicut multa figmenta poetarum. Ipsae enim saevissimae ferae, unde ille partem habuit feritatis (nam et semiferus dictus est), genus proprium quadam pace custodiunt coeundo gignendo pariendo, fetus fovendo atque nutriendo, cum sint pleraeque insociabiles et solivagae; non scilicet ut oves cervi columbae sturni apes, sed ut leones lupi vulpes aquilae noctuae. Quae enim tigris non filiis suis mitis inmurmurat et pacata

5) Verg. Aen. 8, 195 sq. 27) Aen. 8, 267.

---

3 quem *R*¬*b*; quę *a*; cum *AGgp*; et cum *Hoffm.*; et quantum *ev* ‖ 14 et feroc. *v* ‖ 22 non talis *mss*; talis non *v* ‖ 30 oues *inclusit Hoffm. coll. lib. 12 c. 22* ‖ 31 lupi *A (cf. eundem locum)*; *om. RG*¬ *rell. v*

feritate blanditur? Quis milvus, quantumlibet solitarius rapinis circumvolet, non coniugium copulat, nidum congerit, ova confovet, pullos alit et quasi cum sua matre familias societatem domesticam quanta potest pace conservat? Quanto magis homo fertur quodam modo naturae suae legibus ad ineundam societatem pacemque cum hominibus, quantum in ipso est, omnibus obtinendam, cum etiam mali pro suorum pace belligerent omnesque, si possint, suos facere velint, ut uni cuncti et cuncta deserviant; quo pacto, nisi in eius pacem vel amando vel timendo consentiant? Sic enim superbia perverse imitatur Deum. Odit namque cum sociis aequalitatem sub illo, sed inponere vult sociis dominationem suam pro illo. Odit ergo iustam pacem Dei et amat iniquam pacem suam. Non amare tamen qualemcumque pacem nullo modo potest. Nullius quippe vitium ita contra naturam est, ut naturae deleat etiam extrema vestigia.

Itaque pacem iniquorum in pacis comparatione iustorum ille videt nec pacem esse dicendam, qui novit praeponere recta pravis et ordinata perversis. Quod autem perversum est, etiam hoc necesse est ut in aliqua et ex aliqua et cum aliqua rerum parte pacatum sit, in quibus est vel ex quibus constat; alioquin nihil esset omnino. Velut si quisquam capite deorsum pendeat, perversus est utique situs corporis et ordo membrorum, quia id, quod desuper esse natura postulat, subter est, et quod illa subter vult esse, desuper factum est; conturbavit carnis pacem ista perversitas et ideo molesta est: verum tamen anima corpori suo pacata est et pro eius salute satagit, et ideo est qui doleat; quae si molestiis eius exclusa discesserit, quamdiu compago membrorum manet, non est sine quadam partium pace quod remanet, et ideo est adhuc qui pendeat. Et quod terrenum corpus in terram nititur et vinculo quo suspensum est renititur, in suae

16 nullius *RAG*ꝛ*e*; Nullum *abgpv*

pacis ordinem tendit et locum quo requiescat quodam modo voce ponderis poscit, iamque exanime ac sine ullo sensu a pace tamen naturali sui ordinis non recedit, vel cum tenet eam, vel cum fertur ad eam. Si enim adhibeantur medicamenta atque curatio, quae formam cadaveris dissolvi dilabique non sinat, adhuc pax quaedam partes partibus iungit totamque molem adplicat terreno et convenienti ac per hoc pacato loco. Si autem nulla adhibeatur cura condendi, sed naturali cursui relinquatur, tamdiu quasi tumultuatur dissidentibus exhalationibus et nostro inconvenientibus sensui (id enim est quod in putore sentitur), donec mundi conveniat elementis et in eorum pacem paulatim particulatimque discedat. Nullo modo tamen inde aliquid legibus summi illius creatoris ordinatorisque subtrahitur, a quo pax universitatis administratur; quia, etsi de cadavere maioris animantis animalia minuta nascantur, eadem lege creatoris quaeque corpuscula in salutis pace suis animulis serviunt; etsi mortuorum carnes ab aliis animalibus devorentur, easdem leges per cuncta diffusas ad salutem generis cuiusque mortalium congrua congruis pacificantes, quaqua versum trahantur et rebus quibuscumque iungantur et in res quaslibet convertantur et commutentur, inveniunt.

Caput XIII.

De pace universali, quae inter quaslibet perturbationes privari non potest lege naturae, dum sub iusto iudice ad id quisque pervenit ordinatione, quod meruit voluntate.

Pax itaque corporis est ordinata temperatura partium, pax animae inrationalis ordinata requies appetitionum, pax animae rationalis ordinata cognitionis actionis-

---

6 sinant $\neg^{2}$*bep ed. Lovan.* ‖ 8 loco pacato *v* ‖ 9 condendi *mss (lib. 1 c. 13 med.)*; condiendi *v* ‖ 10 exalat. *Aegp* ‖ 17 nascuntur *R*

que consensio, pax corporis et animae ordinata vita et salus animantis, pax hominis mortalis et Dei ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia, pax hominum ordinata concordia, pax domus ordinata imperandi atque oboediendi concordia cohabitantium, pax civitatis ordinata imperandi atque oboediendi concordia civium, pax caelestis civitatis ordinatissima et concordissima societas fruendi Deo et invicem in Deo, pax omnium rerum tranquillitas ordinis. Ordo est parium dispariumque rerum sua cuique loca tribuens dispositio. Proinde miseri, quia, in quantum miseri sunt, utique in pace non sunt, tranquillitate quidem ordinis carent, ubi perturbatio nulla est; verum tamen quia merito iusteque sunt miseri, in ea quoque ipsa miseria sua praeter ordinem esse non possunt; non quidem coniuncti beatis, sed ab eis tamen ordinis lege seiuncti. Qui cum sine perturbatione sunt, rebus, in quibus sunt, quantacumque congruentia coaptantur; ac per hoc inest eis ordinis nonnulla tranquillitas, inest ergo nonnulla pax. Verum ideo miseri sunt, quia, etsi in aliqua securitate non dolent, non tamen ibi sunt, ubi securi esse ac dolere non debeant; miseriores autem, si pax eis cum ipsa lege non est, qua naturalis ordo administratur. Cum autem dolent, ex qua parte dolent, pacis perturbatio facta est; in illa vero adhuc pax est, in qua nec dolor urit nec compago ipsa dissolvitur. Sicut ergo est quaedam vita sine dolore, dolor autem sine aliqua vita esse non potest: sic est quaedam pax sine ullo bello, bellum vero esse sine aliqua pace non potest; non secundum id, quod bellum est, sed secundum id, quod ab eis vel in eis geritur, quae aliquae naturae sunt; quod nullo modo essent, si non qualicumque pace subsisterent.

Quapropter est natura, in qua nullum malum est vel etiam in qua nullum esse malum potest; esse autem na-

---

4 atque oboed. *Rv*; oboediendique *AGegp*; operandique ר ‖ 15 coniuncti] cum R^1 ‖ 16 conturbatione R^1 ‖ 18 est in eis *pv*

tura, in qua nullum bonum sit, non potest. Proinde nec ipsius diaboli natura, in quantum natura est, malum est; sed perversitas eam malam facit. Itaque in veritate non stetit, sed veritatis iudicium non evasit; in ordinis tranquillitate non mansit, nec ideo tamen a potestate ordinatoris effugit. Bonum Dei, quod illi est in natura, non eum subtrahit iustitiae Dei, qua ordinatur in poena; nec ibi Deus bonum insequitur quod creavit, sed malum quod ille commisit. Neque enim totum aufert quod naturae dedit, sed aliquid adimit, aliquid relinquit, ut sit qui doleat quod ademit. Et ipse dolor testimonium est boni adempti et boni relicti. Nisi enim bonum relictum esset, bonum amissum dolere non posset. Nam qui peccat, peior est, si laetatur in damno aequitatis; qui vero cruciatur, si nihil inde adquirat boni, dolet damnum salutis. Et quoniam aequitas ac salus utrumque bonum est bonique amissione dolendum est potius quam laetandum (si tamen non sit compensatio melioris; melior est autem animi aequitas quam corporis sanitas): profecto convenientius iniustus dolet in supplicio, quam laetatus est in delicto. Sicut ergo laetitia deserti boni in peccato testis est voluntatis malae, ita dolor amissi boni in supplicio testis est naturae bonae. Qui enim dolet amissam naturae suae pacem, ex aliquibus reliquiis pacis id dolet, quibus fit, ut sibi amica natura sit. Hoc autem in extremo supplicio recte fit, ut iniqui et impii naturalium bonorum damna in cruciatibus defleant, sentientes eorum ablatorem iustissimum Deum, quem contempserunt benignissimum largitorem. Deus ergo naturarum omnium sapientissimus conditor et iustissimus ordinator, qui terrenorum ornamentorum maximum instituit mortale genus humanum, dedit hominibus quaedam bona huic vitae congrua, id est pacem temporalem pro modulo mortalis vitae in ipsa

4) Io. 8, 44.

---

10 ademit . . reliquid *R* ‖ 11 ademit *mss plerr.*; adimit *av*

salute et incolumitate ac societate sui generis, et quaeque huic paci vel tuendae vel recuperandae necessaria sunt (sicut ea, quae apte et convenienter adiacent sensibus, lux vox, aurae spirabiles aquae potabiles, et quidquid ad alendum tegendum curandum ornandumque corpus congruit), eo pacto aequissimo, ut, qui mortalis talibus bonis paci mortalium adcommodatis recte usus fuerit, accipiat ampliora atque meliora, ipsam scilicet inmortalitatis pacem eique convenientem gloriam et honorem in vita aeterna ad fruendum Deo et proximo in Deo; qui autem perperam, nec illa accipiat et haec amittat.

Caput XIV.

De ordine ac lege sive caelesti sive terrena, per quam societati humanae etiam dominando consulitur, cui et consulendo servitur.

Omnis igitur usus rerum temporalium refertur ad fructum pacis terrenae in terrena civitate; in caelesti autem civitate refertur ad fructum pacis aeternae. Quapropter si inrationalia essemus animantia, nihil appeteremus praeter ordinatam temperaturam partium corporis et requiem appetitionum; nihil ergo praeter quietem carnis et copiam voluptatum, ut pax corporis prodesset paci animae. Si enim desit pax corporis, impeditur etiam inrationalis animae pax, quia requiem appetitionum consequi non potest. Utrumque autem simul ei paci prodest, quam inter se habent anima et corpus, id est ordinatae vitae ac salutis. Sicut enim pacem corporis amare se ostendunt animantia, cum fugiunt dolorem, et pacem animae, cum propter explendas indigentias appetitionum voluptatem sequuntur: ita mortem fugiendo satis indicant, quantum diligant pacem, qua sibi conciliantur anima et cor-

1 quaeque = *quaecumque* ‖ 3 ac conv. *v* ‖ 4 uox *mss*; nox *v ex coniectura Moreli* ‖ 19 inrationabilia *Abp (381, 19; 400, 10)*

pus. Sed quia homini rationalis anima inest, totum hoc, quod habet commune cum bestiis, subdit paci animae rationalis, ut mente aliquid contempletur et secundum hoc aliquid agat, ut sit ei ordinata cognitionis actionisque consensio, quam pacem rationalis animae dixeramus. Ad hoc enim velle debet nec dolore molestari nec desiderio perturbari nec morte dissolvi, ut aliquid utile cognoscat et secundum eam cognitionem vitam moresque componat. Sed ne ipso studio cognitionis propter humanae mentis infirmitatem in pestem alicuius erroris incurrat, opus habet magisterio divino, cui certus obtemperet, et adiutorio, ut liber obtemperet. Et quoniam, quamdiu est in isto mortali corpore, peregrinatur a Domino: ambulat per fidem, non per speciem; ac per hoc omnem pacem vel corporis vel animae vel simul corporis et animae refert ad illam pacem, quae homini mortali est cum inmortali Deo, ut ei sit ordinata in fide sub aeterna lege oboedientia. Iam vero quia duo praecipua praecepta, hoc est dilectionem Dei et dilectionem proximi, docet magister Deus, in quibus tria invenit homo quae diligat, Deum, se ipsum et proximum, atque ille in se diligendo non errat, qui Deum diligit: consequens est, ut etiam proximo ad diligendum Deum consulat, quem iubetur sicut se ipsum diligere (sic uxori, sic filiis, sic domesticis, sic ceteris quibus potuerit hominibus), et ad hoc sibi a proximo, si forte indiget, consuli velit; ac per hoc erit pacatus, quantum in ipso est, omni homini pace hominum, id est ordinata concordia, cuius hic ordo est, primum ut nulli noceat, deinde ut etiam prosit cui potuerit. Primitus ergo inest ei suorum cura; ad eos quippe habet opportuniorem facilioremque aditum consulendi, vel naturae ordine vel ipsius societatis humanae. Unde apostolus dicit: *Quisquis autem suis et maxime domesticis non providet, fidem denegat et est infideli deterior.* Hinc itaque etiam pax domestica oritur, id est ordinata imperandi

---

14) 2. Cor. 5, 6 sq. 21) Mt. 22, 35 sqq. Mc. 12, 30 sqq. 34) 1. Tim. 5, 8.

oboediendique concordia cohabitantium. Imperant enim, qui consulunt; sicut vir uxori, parentes filiis, domini servis. Oboediunt autem quibus consulitur; sicut mulieres maritis, filii parentibus, servi dominis. Sed in domo iusti viventis ex fide et adhuc ab illa caelesti civitate peregrinantis etiam qui imperant serviunt eis, quibus videntur imperare. Neque enim dominandi cupiditate imperant, sed officio consulendi, nec principandi superbia, sed providendi misericordia.

Caput XV.

De libertate naturali et de servitute, cuius prima causa peccatum est, quia homo malae voluntatis, etiamsi non est mancipium alterius hominis, servus est propriae libidinis.

Hoc naturalis ordo praescribit, ita Deus hominem condidit. Nam: *Dominetur,* inquit, *piscium maris et volatilium caeli et omnium repentium, quae repunt super terram.* Rationalem factum ad imaginem suam noluit nisi inrationabilibus dominari; non hominem homini, sed hominem pecori. Inde primi iusti pastores pecorum magis quam reges hominum constituti sunt, ut etiam sic insinuaret Deus, quid postulet ordo creaturarum, quid exigat meritum peccatorum. Condicio quippe servitutis iure intellegitur inposita peccatori. Proinde nusquam scripturarum legimus servum, antequam hoc vocabulo Noe iustus peccatum filii vindicaret. Nomen itaque istud culpa meruit, non natura. Origo autem vocabuli servorum in Latina lingua inde creditur ducta, quod hi, qui iure belli possent occidi, a victoribus cum servabantur servi fiebant, a servando appellati; quod etiam ipsum sine peccati merito non est. Nam et cum iustum geritur bellum, pro

5) Abac. 2, 4. 18) Gen. 1, 26. 26) Gen. 9, 25.

12 quia *fg*; qua *pqv* ‖ 26 istud *AGv*; istut *R*; istuc *eg (82,18)*

peccato e contrario dimicatur; et omnis victoria, cum etiam malis provenit, divino iudicio victos humiliat vel emendans peccata vel puniens. Testis est homo Dei Daniel, cum in captivitate positus peccata sua et peccata populi sui confitetur Deo et hanc esse causam illius captivitatis pio dolore testatur. Prima ergo servitutis causa peccatum est, ut homo homini condicionis vinculo subderetur; quod non fit nisi Deo iudicante, apud quem non est iniquitas et novit diversas poenas meritis distribuere delinquentium. Sicut autem supernus Dominus dicit: *Omnis, qui facit peccatum, servus est peccati,* ac per hoc multi quidem religiosi dominis iniquis, non tamen liberis serviunt: *A quo enim quis devictus est, huic et servus addictus est.* Et utique felicius servitur homini, quam libidini, cum saevissimo dominatu vastet corda mortalium, ut alias omittam, libido ipsa dominandi. Hominibus autem illo pacis ordine, quo aliis alii subiecti sunt, sicut prodest humilitas servientibus, ita nocet superbia dominantibus. Nullus autem natura, in qua prius Deus hominem condidit, servus est hominis aut peccati. Verum et poenalis servitus ea lege ordinatur, quae naturalem ordinem conservari iubet, perturbari vetat; quia si contra eam legem non esset factum, nihil esset poenali servitute cohercendum. Ideoque apostolus etiam servos monet subditos esse dominis suis et ex animo eis cum bona voluntate servire; ut scilicet, si non possunt a dominis liberi fieri, suam servitutem ipsi quodam modo liberam faciant, non timore subdolo, sed fideli dilectione serviendo, donec transeat iniquitas et evacuetur omnis principatus et potestas humana et sit Deus omnia in omnibus.

6) Dan. 9, 5 sqq. 11) Io. 8, 34. 14) 2. Petr. 2, 19. 26) Eph. 6, 5. 30) 1. Cor. 15, 24; 28.

---

1 e *mss plerr.*; et a *v*

Caput XVI.

De aequo iure dominandi.

Quocirca etiamsi habuerunt servos iusti patres nostri, sic administrabant domesticam pacem, ut secundum haec temporalia bona filiorum sortem a servorum condicione distinguerent; ad Deum autem colendum, in quo aeterna bona speranda sunt, omnibus domus suae membris pari dilectione consulerent. Quod naturalis ordo ita praescribit, ut nomen patrum familias hinc exortum sit et tam late vulgatum, ut etiam inique dominantes hoc se gaudeant appellari. Qui autem veri patres familias sunt, omnibus in familia sua tamquam filiis ad colendum et promerendum Deum consulunt, desiderantes atque optantes venire ad caelestem domum, ubi necessarium non sit officium imperandi mortalibus, quia necessarium non erit officium consulendi iam in illa inmortalitate felicibus; quo donec veniatur, magis debent patres quod dominantur, quam servi tolerare quod serviunt. Si quis autem in domo per inoboedientiam domesticae paci adversatur, corripitur seu verbo seu verbere seu quolibet alio genere poenae iusto atque licito, quantum societas humana concedit, pro eius qui corripitur utilitate, ut paci unde dissiluerat coaptetur. Sicut enim non est beneficentiae adiuvando efficere, ut bonum quod maius est amittatur: ita non est innocentiae parcendo sinere, ut in malum gravius incidatur. Pertinet ergo ad innocentis officium, non solum nemini malum inferre, verum etiam cohibere a peccato vel punire peccatum, ut aut ipse qui plectitur corrigatur experimento, aut alii terreantur exemplo. Quia igitur hominis domus initium sive particula debet esse civitatis, omne autem initium ad aliquem sui generis finem et omnis pars ad universi, cuius pars est, integritatem refertur, satis apparet esse consequens, ut ad pacem civicam pax domestica referatur, id est, ut ordinata imperandi oboediendique concordia cohabitantium refera-

tur ad ordinatam imperandi oboediendique concordiam civium. Ita fit, ut ex lege civitatis praecepta sumere patrem familias oporteat, quibus domum suam sic regat, ut sit paci adcommoda civitatis.

Caput XVII.

Unde caelestis societas cum terrena civitate pacem habeat et unde discordiam.

Sed domus hominum, qui non vivunt ex fide, pacem terrenam ex huius temporalis vitae rebus commodisque sectatur; domus autem hominum ex fide viventium expectat ea, quae in futurum aeterna promissa sunt, terrenisque rebus ac temporalibus tamquam peregrina utitur, non quibus capiatur et avertatur quo tendit in Deum, sed quibus sustentetur ad facilius toleranda minimeque augenda onera corporis corruptibilis, quod adgravat animam. Idcirco rerum vitae huic mortali necessariarum utrisque hominibus et utrique domui communis est usus; sed finis utendi cuique suus proprius multumque diversus. Ita etiam terrena civitas, quae non vivit ex fide, terrenam pacem appetit in eoque defigit imperandi oboediendique concordiam civium, ut sit eis de rebus ad mortalem vitam pertinentibus humanarum quaedam compositio voluntatum. Civitas autem caelestis vel potius pars eius, quae in hac mortalitate peregrinatur et vivit ex fide, etiam ista pace necesse est utatur, donec ipsa, cui talis pax necessaria est, mortalitas transeat; ac per hoc, dum apud terrenam civitatem velut captivam vitam suae peregrinationis agit, iam promissione redemptionis et dono spiritali tamquam pignore accepto legibus terrenae civitatis, quibus haec administrantur, quae sustentandae mortali vitae ad-

15) Sap. 9, 15.

---

4 accommoda *RA*⌐*abg*; accommodata *Gev*; *cf. 30 sq.; 379, 7* ‖ 17 hominibus fidelibus et infidelibus *p*

commodata sunt, obtemperare non dubitat, ut, quoniam communis est ipsa mortalitas, servetur in rebus ad eam pertinentibus inter civitatem utramque concordia. Verum quia terrena civitas habuit quosdam suos sapientes, quos divina improbat disciplina, qui vel suspicati vel decepti a daemonibus crederent multos deos conciliandos esse rebus humanis atque ad eorum diversa quodam modo officia diversa subdita pertinere, ad alium corpus, ad alium animum, inque ipso corpore ad alium caput, ad alium cervicem et cetera singula ad singulos; similiter in animo ad alium ingenium, ad alium doctrinam, ad alium iram, ad alium concupiscentiam; inque ipsis rebus vitae adiacentibus ad alium pecus, ad alium triticum, ad alium vinum, ad alium oleum, ad alium silvas, ad alium nummos, ad alium navigationem, ad alium bella atque victorias, ad alium coniugia, ad alium partum ac fecunditatem et ad alios alia cetera; caelestis autem civitas ⟨cum⟩ unum Deum solum colendum nosset eique tantum modo serviendum servitute illa, quae Graece λατρεία dicitur et non nisi Deo debetur, fideli pietate censeret: factum est, ut religionis leges cum terrena civitate non posset habere communes proque his ab ea dissentire haberet necesse atque oneri esse diversa sentientibus eorumque iras et odia et persecutionum impetus sustinere, nisi cum animos adversantium aliquando terrore suae multitudinis et semper divino adiutorio propulsaret. Haec ergo caelestis civitas dum peregrinatur in terra, ex omnibus gentibus cives evocat atque in omnibus linguis peregrinam colligit societatem, non curans quidquid in moribus legibus institutisque diversum est, quibus pax terrena vel conquiritur vel tenetur, nihil eorum rescindens vel destruens, immo etiam

7 atque ad eorum *R*⌝; atque eorum *ed. princ.*; ad quorum *AGabegpv* ‖ 8 pertinere *R*[1] *ed. princ.*; pertinerent *R*[2]*AG*⌝ *rell. v* ‖ 8 *sqq. ut editur mss ed. princ.*; animus . . cervix . . doctrina . . ira . . concupiscentia . . silvae . . nummi . . navigatio . . victoriae . . partus . . fecunditas *v* ‖ 17 cum *p Hoffm.; om. RAG*⌝ *rell. v* ‖ 31 uel destr. (distr. *g*) *RG*⌝*g*; nec destr. *Aabepv*

servans ac sequens, quod licet diversum in diversis nationibus, ad unum tamen eundemque finem terrenae pacis intenditur, si religionem, qua unus summus et verus Deus colendus docetur, non impedit. Utitur ergo etiam caelestis civitas in hac sua peregrinatione pace terrena et de rebus ad mortalem hominum naturam pertinentibus humanarum voluntatum compositionem, quantum salva pietate ac religione conceditur, tuetur atque appetit eamque terrenam pacem refert ad caelestem pacem, quae vere ita pax est, ut rationalis dumtaxat creaturae sola pax habenda atque dicenda sit, ordinatissima scilicet et concordissima societas fruendi Deo et invicem in Deo; quo cum ventum erit, non erit vita mortalis, sed plane certeque vitalis, nec corpus animale, quod, dum corrumpitur, adgravat animam, sed spiritale sine ulla indigentia ex omni parte subditum voluntati. Hanc pacem, dum peregrinatur in fide, habet atque ex hac fide iuste vivit, cum ad illam pacem adipiscendam refert quidquid bonarum actionum gerit erga Deum et proximum, quoniam vita civitatis utique socialis est.

Caput XVIII.

Quam diversa sit Academiae novae ambiguitas a constantia fidei Christianae.

Quod autem adtinet ad illam differentiam, quam de Academicis novis Varro adhibuit, quibus incerta sunt omnia, omnino civitas Dei talem dubitationem tamquam dementiam detestatur, habens de rebus, quas mente atque ratione comprehendit, etiamsi parvam propter corpus corruptibile, quod adgravat animam (quoniam, sicut dicit apostolus, *ex parte scimus*), tamen certissimam scientiam,

30) 1. Cor. 13, 9.

---

13 erit *R*¬*bep*; fuerit *AGagv*

creditque sensibus in rei cuiusque evidentia, quibus per corpus animus utitur, quoniam miserabilius fallitur, qui numquam putat eis esse credendum; credit etiam scripturis sanctis et veteribus et novis, quas canonicas appellamus, unde fides ipsa concepta est, ex qua iustus vivit; per quam sine dubitatione ambulamus, quamdiu peregrinamur a Domino; qua salva atque certa de quibusdam rebus, quas neque sensu neque ratione percepimus neque nobis per scripturam canonicam claruerunt nec per testes, quibus non credere absurdum est, in nostram notitiam pervenerunt, sine iusta reprehensione dubitamus.

Caput XIX.

De habitu et moribus populi Christiani.

Nihil sane ad istam pertinet civitatem quo habitu vel more vivendi, si non est contra divina praecepta, istam fidem, qua pervenitur ad Deum, quisque sectetur; unde ipsos quoque philosophos, quando Christiani fiunt, non habitum vel consuetudinem victus, quae nihil impedit religionem, sed falsa dogmata mutare compellit. Unde illam quam Varro adhibuit ex Cynicis differentiam, si nihil turpiter atque intemperanter agat, omnino non curat. Ex tribus vero illis vitae generibus, otioso, actuoso et ex utroque composito, quamvis salva fide quisque possit in quolibet eorum vitam ducere et ad sempiterna praemia pervenire, interest tamen quid amore teneat veritatis, quid officio caritatis inpendat. Nec sic esse quisque debet otiosus, ut in eodem otio utilitatem non cogitet proximi, nec sic actuosus, ut contemplationem non requirat Dei. In otio non iners vacatio delectare debet, sed aut inquisitio aut inventio veritatis, ut in ea quisque proficiat

5) Abac. 2, 4. 7) 2. Cor. 5, 6.

8 percepimus *RG*¬*epv*; percipimus *Aabg*

et quod invenerit ne alteri invideat. In actione vero non amandus est honor in hac vita sive potentia, quoniam omnia vana sub sole, sed opus ipsum, quod per eundem honorem vel potentiam fit, si recte atque utiliter fit, id est, ut valeat ad eam salutem subditorum, quae secundum Deum est; unde iam superius disputavimus. Propter quod ait apostolus: *Qui episcopatum desiderat, bonum opus desiderat.* Exponere voluit quid sit episcopatus, quia nomen est operis, non honoris. Graecum est enim atque inde ductum vocabulum, quod ille qui praeficitur eis quibus praeficitur superintendit, curam scilicet eorum gerens; σκοπὸς quippe intentio est; ergo ἐπισκοπεῖν, si velimus, Latine superintendere possumus dicere, ut intellegat non se esse episcopum, qui praeesse dilexerit, non prodesse. Itaque ab studio cognoscendae veritatis nemo prohibetur, quod ad laudabile pertinet otium; locus vero superior, sine quo regi populus non potest, etsi ita teneatur atque administretur ut decet, tamen indecenter appetitur. Quam ob rem otium sanctum quaerit caritas veritatis; negotium iustum suscipit necessitas caritatis. Quam sarcinam si nullus inponit, percipiendae atque intuendae vacandum est veritati; si autem inponitur, suscipienda est propter caritatis necessitatem; sed nec sic omni modo veritatis delectatio deserenda est, ne subtrahatur illa suavitas et opprimat ista necessitas.

Caput XX.

Quod cives sanctorum in huius vitae tempore spe beati sint.

Quam ob rem summum bonum civitatis Dei cum sit pax aeterna atque perfecta, non per quam mortales trans-

6) C. 6. 8) 1. Tim. 3, 1.

1 ne alteri *RAG¬abg*; nec alteri *p*; teneat inuideat *e*; teneat et alteri non *v* || 12 *ut editur RAG¬aeg*; ἐπὶ quippe super, σκοπὸς vero intentio est *v* || 12 *sq.* ἐπισκοπεῖν .. superintendere] epm̄ (= *episcopum*) .. superintendentem *p* || 15 a *v* || 27 *post* cives *excidisse videtur* regni; *cf. 427, 24*

eant nascendo atque moriendo, sed in qua inmortales maneant nihil adversi omnino patiendo: quis est qui illam vitam vel beatissimam neget vel in eius comparatione istam, quae hic agitur, quantislibet animi et corporis externarumque rerum bonis plena sit, non miserrimam iudicet? Quam tamen quicumque sic habet, ut eius usum referat ad illius finem, quam diligit ardentissime ac fidelissime sperat, non absurde dici etiam nunc beatus potest, spe illa potius quam re ista. Res ista vero sine spe illa beatitudo falsa et magna miseria est; non enim veris animi bonis utitur, quoniam non est vera sapientia, quae intentionem suam in his, quae prudenter discernit, gerit fortiter, cohibet temperanter iusteque distribuit, non ad illum dirigit finem, ubi erit Deus omnia in omnibus, aeternitate certa et pace perfecta.

Caput XXI.

An secundum definitiones Scipionis, quae in dialogo Ciceronis sunt, umquam fuerit Romana res publica.

Quapropter nunc est locus, ut quam potero breviter ac dilucide expediam, quod in secundo huius operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur Scipio in libris de re publica, numquam rem publicam fuisse Romanam. Breviter enim rem publicam definit esse rem populi. Quae definitio si vera est, numquam fuit Romana res publica, quia numquam fuit res populi, quam definitionem voluit esse rei publicae. Populum enim esse definivit coetum multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine iustitia non posse rem publicam; ubi ergo iustitia vera non est, nec ius potest esse.

14) 1. Cor. 15, 28. 20) C. 21; cf. Cic. rep. 2, 42 sqq.; 3, 5.

---

13 ad *RAG*; in ⌐*a²begpv; om. a¹*

Quod enim iure fit, profecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt vel putanda iniqua hominum constituta, cum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte manaverit, falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca ubi non est vera iustitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse et ideo nec populus iuxta illam Scipionis vel Ciceronis definitionem; et si non populus, nec res populi, sed qualiscumque multitudinis, quae populi nomine digna non est. Ac per hoc, si res publica res est populi et populus non est, qui consensu non sociatus est iuris, non est autem ius, ubi nulla iustitia est: procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. Iustitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit. Quae igitur iustitia est hominis, quae ipsum hominem Deo vero tollit et inmundis daemonibus subdit? Hocine est sua cuique distribuere? An qui fundum aufert eius, a quo emptus est, et tradit ei, qui nihil habet in eo iuris, iniustus est; et qui se ipsum aufert dominanti Deo, a quo factus est, et malignis servit spiritibus, iustus est?

Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, cum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare gerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat, iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare: responsum est a parte iustitiae ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, cum recte fit, id est

18 hocine *RG (in ras.)* ¬; hocin *Ae*[1]*gp*; hocne *be*[2]; hoccine *av* ‖ 19 eius *RAG*¬*agp*; ei *ev* ‖ 27 gerique *A (389, 30; lib. 2 c. 21 identidem)*; augeriquë *RG*¬*abegpv*

cum improbis aufertur iniuriarum licentia, et domiti melius se habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt; subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum atque dictum est: „Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus?" Plane hoc exemplo satis edoctum est quibusdam esse utilem servitutem, et Deo quidem ut serviatur utile esse omnibus. Serviens autem Deo animus recte imperat corpori, inque ipso animo ratio Deo Domino subdita recte imperat libidini vitiisque ceteris. Quapropter ubi homo Deo non servit, quid in eo putandum est esse iustitiae? quando quidem Deo non serviens nullo modo potest iuste animus corpori aut humana ratio vitiis imperare. Et si in homine tali non est ulla iustitia, procul dubio nec in hominum coetu, qui ex hominibus talibus constat. Non est hic ergo iuris ille consensus, qui hominum multitudinem populum facit, cuius res dicitur esse res publica. Nam de utilitate quid dicam, cuius etiam communione sociatus coetus hominum, sicut sese habet ista definitio, populus nuncupatur? Quamvis enim, si diligenter adtendas, nec utilitas sit ulla viventium, qui vivunt impie, sicut vivit omnis, qui non servit Deo servitque daemonibus, tanto magis impiis, quanto magis sibi, cum sint inmundissimi spiritus, tamquam diis sacrificari volunt: tamen quod de iuris consensu diximus satis esse arbitror, unde appareat per hanc definitionem non esse populum, cuius res publica esse dicatur, in quo iustitia non est. Si enim dicunt non spiritibus inmundis, sed diis bonis atque sanctis in sua re publica servisse Romanos: numquid eadem totiens repetenda sunt, quae iam satis, immo ultra quam satis est diximus? Quis enim ad hunc locum per superiores huius operis libros pervenit, qui dubitare adhuc possit malis et inpuris daemonibus servisse Romanos, nisi vel nimium stolidus vel

---

20 se *v* || 24 dis *R itemque infra identidem*

inpudentissime contentiosus? Sed ut taceam quales sint, quos sacrificiis colebant: in lege veri Dei scriptum est: *Sacrificans diis eradicabitur nisi Domino tantum.* Nec bonis igitur nec malis diis sacrificari voluit, qui hoc cum tanta comminatione praecepit.

Caput XXII.

An verus sit Deus, cui Christiani serviunt, cui soli debeat sacrificari.

Sed responderi potest: „Quis iste Deus est aut unde dignus probatur, cui deberent obtemperare Romani, ut nullum deorum praeter ipsum colerent sacrificiis?“ Magnae caecitatis est, adhuc quaerere, quis iste sit Deus. Ipse est Deus, cuius prophetae praedixerunt ista quae cernimus. Ipse est Deus, a quo responsum accepit Abraham: *In semine tuo benedicentur omnes gentes.* Quod in Christo fieri, qui secundum carnem de illo semine exortus est, idem ipsi qui remanserunt huius nominis inimici, velint nolintve, cognoscunt. Ipse est Deus, cuius divinus Spiritus per eos locutus est, quorum praedicta atque completa per ecclesiam, quam videmus toto orbe diffusam, in libris superioribus posui. Ipse est Deus, quem Varro doctissimus Romanorum Iovem putat, quamvis nesciens quid loquatur; quod tamen ideo commemorandum putavi, quoniam vir tantae scientiae nec nullum istum Deum potuit existimare nec vilem. Hunc enim eum esse credidit, quem summum putavit deum. Postremo ipse est Deus, quem doctissimus philosophorum, quamvis Christianorum acerrimus inimicus, etiam per eorum oracula, quos deos putat, deum magnum Porphyrius confitetur.

3) Exod. 22, 20. 15) Gen. 22, 18.

---

18 diuinitus *gp*

Caput XXIII.

Quae Porphyrius dicat oraculis deorum responsa esse de Christo.

Nam in libris, quos ἐκ λογίων φιλοσοφίας appellat, in quibus exequitur atque conscribit rerum ad philosophiam pertinentium velut divina responsa, ut ipsa verba eius, quem ad modum ex Graeca lingua in Latinam interpretata sunt, ponam: „Interroganti, inquit, quem deum placando revocare possit uxorem suam a Christianismo, haec ait versibus Apollo.“ Deinde verba velut Apollinis ista sunt: „Forte magis poteris in aqua inpressis litteris scribere aut adinflans leves pinnas per aera avis volare, quam pollutae revoces impiae uxoris sensum. Pergat quo modo vult inanibus fallaciis perseverans * et lamentari [fallaciis] mortuum Deum cantans, quem iudicibus recta sentientibus perditum pessima in speciosis ferro vincta mors interfecit.“ Deinde post hos versus Apollinis, qui non stante metro Latine interpretati sunt, subiunxit atque ait: „In his quidem inremediabile sententiae eorum manifestavit dicens, quoniam Iudaei suscipiunt Deum magis quam isti.“ Ecce, ubi decolorans Christum Iudaeos praeposuit Christianis, confitens quod Iudaei suscipiant Deum. Sic enim exposuit versus Apollinis, ubi iudicibus recta sentientibus Christum dicit occisum, tamquam illis iuste iudicantibus merito sit ille punitus. Viderim quid de Christo vates mendax Apollinis dixerit atque iste crediderit aut fortasse vatem, quod non dixit, dixisse iste ipse

2 esse *om. fg* || 4 eglogion *mss* || 12 inflans *AG*⌝*a* || pennas leves *v* || auis *RA*⌝*abg*p^1; aut auis *e*; ut auis *G*p^2*v* || 13 peragat *e* || 14 perseuerans et lamentari fallaciis *RAG*⌝*abe; om. g*; fallaciis *om. p*; perseuerans lamentari mortuum deum et cantans *„regius vetus cod.“ Benedictinorum omisso altero* fallaciis; perseverans et lamentationibus fallacissimis mortuum deum cantans *v* || 15 iudic. *RAG*⌝a^1*bg*p^1 (396, 13); a iudic. a^2*e*p^2*v* || 19 inremediabilē sententiā ⌝*p* || 23 iudic. R^1*a (cf. 15)*; a iudic. R^2*AG*⌝*begpv* || 25 uiderim *RGabg*; uiderim' ⌝; uiderint *Ap (recte?)*; uiderit *ev*

confinxerit. Quam sibi constet vel ipsa oracula inter se faciat convenire, postea videbimus; hic tamen Iudaeos, tamquam Dei susceptores, recte dicit iudicasse de Christo, quod eum morte pessima excruciandum esse censuerint. Deus itaque Iudaeorum, cui perhibet testimonium, audiendus fuit dicens: *Sacrificans diis eradicabitur nisi Domino tantum.* Sed ad manifestiora veniamus et audiamus quam magnum Deum dicat esse Iudaeorum. Item ad ea, quae interrogavit Apollinem, quid melius, verbum sive ratio an lex: „Respondit, inquit, versibus haec dicens.“ Ac deinde subicit Apollinis versus, in quibus et isti sunt, ut quantum satis est inde decerpam: „In Deum vero, inquit, generatorem et in regem ante omnia, quem tremit et caelum et terra atque mare et infernorum abdita et ipsa numina perhorrescunt; quorum lex est Pater, quem valde sancti honorant Hebraei.“ Tali oraculo dei sui Apollinis Porphyrius tam magnum Deum dixit Hebraeorum, ut eum et ipsa numina perhorrescant. Cum ergo Deus iste dixerit: *Sacrificans diis eradicabitur*, miror quod ipse Porphyrius non perhorruerit et sacrificans diis eradicari non formidaverit.

Dicit etiam bona philosophus iste de Christo, quasi oblitus illius, de qua paulo ante locuti sumus, contumeliae suae, aut quasi in somnis dii eius maledixerint Christo et evigilantes eum bonum esse cognoverint digneque laudaverint. Denique tamquam mirabile aliquid atque incredibile prolaturus: „Praeter opinionem, inquit, profecto quibusdam videatur esse quod dicturi sumus. Christum enim dii piissimum pronuntiaverunt et inmortalem factum et cum bona praedicatione eius meminerunt; Christianos vero pollutos, inquit, et contaminatos et errore implicatos esse dicunt et multis talibus adversus eos blasphemiis

16) Cf. Lactant. de ira Dei c. 23. 19) Exod. 22, 20.

1 quam vero sibi *v* ‖ 6 dō (= *deo*) *R*¬ ‖ 6 *sqq.* diis, di *R* ‖ 13 et cael.] et *om.* R[1]*G*¬*g* ‖ 17 dixit esse *R*

utuntur.“ Deinde subicit velut oracula deorum blasphemantium Christianos et post haec: „De Christo autem, inquit, interrogantibus si est Deus, ait Hecate: „Quoniam quidem inmortalis anima post corpus [ut] incedit, nosti; a sapientia autem abscisa semper errat. Viri pietate praestantissimi est illa anima; hanc colunt aliena a se veritate.“ Deinde post verba huius quasi oraculi sua ipse contexens: „Piissimum igitur virum, inquit, eum dixit et eius animam, sicut et aliorum piorum, post obitum inmortalitate dignatam et hanc colere Christianos ignorantes.“ „Interrogantibus autem, inquit: Cur ergo damnatus est? oraculo respondit dea: Corpus quidem debilitantibus tormentis semper oppositum est; anima autem piorum caelesti sedi insidet. Illa vero anima aliis animabus fataliter dedit, quibus fata non adnuerunt deorum dona obtinere neque habere Iovis inmortalis agnitionem, errore implicari. Propterea ergo diis exosi, quia, quibus fato non fuit nosse Deum nec dona ab diis accipere, his fataliter dedit iste errore implicari. Ipse vero pius et in caelum, sicut pii, concessit. Itaque hunc quidem non blasphemabis, misereberis autem hominum dementiam, ex eo in eis facile praecepsque periculum.“

Quis ita stultus est, ut non intellegat aut ab homine callido eoque Christianis inimicissimo haec oracula fuisse conficta aut consilio simili ab inpuris daemonibus ista fuisse responsa, ut scilicet, quoniam laudant Christum, propterea credantur veraciter vituperare Christianos atque ita, si possint, intercludant viam salutis aeternae, in qua fit quisque Christianus? Suae quippe nocendi astutiae milleformi sentiunt non esse contrarium, si credatur eis laudantibus Christum, dum tamen credatur etiam vitupe-

22) Cf. Euseb. demonstr. evang. l. 3. c. 7.

---

4 ut *uncis inclusi sec. Graec.* || 5 abscisa *RG*¬ (*Graece:* τετμημένη); abscissa $Ag^{1}v$ || 10 dignatam *mss plerr.*; dignam *b*; donatam *v* || 14 sede *R*¬ || 18 a $b^{2}v$ || 25 ista *G*¬*abegpv*; ita *RA*

rantibus Christianos; ut eum, qui utrumque crediderit, talem Christi faciant laudatorem, ne velit esse Christianus, ac sic quamvis ab illo laudatus ab istorum tamen daemonum dominatu eum non liberet Christus; praesertim quia ita laudant Christum, ut, quisquis in eum talem crediderit, qualis ab eis praedicatur, Christianus verus non sit, sed Photinianus haereticus, qui tantummodo hominem, non etiam Deum noverit Christum, et ideo per eum salvus esse non possit nec istorum mendaciloquorum daemonum laqueos vitare vel solvere. Nos autem neque Apollinem vituperantem Christum neque Hecaten possumus adprobare laudantem. Ille quippe tamquam iniquum Christum vult credi, quem iudicibus recta sentientibus dicit occisum; ista hominem piisimum, sed hominem tantum. Una est tamen et illius et huius intentio, ut nolint homines esse Christianos, quia, nisi Christiani erunt, ab eorum erui potestate non poterunt. Iste vero philosophus, vel potius qui talibus adversus Christianos quasi oraculis credunt, prius faciant, si possunt, ut inter se de ipso Christo Hecate atque Apollo concordent eumque aut ambo condemnent aut ambo conlaudent. Quod si facere potuissent, nihilo minus nos et vituperatores et laudatores Christi fallaces daemones vitaremus. Cum vero eorum deus et dea inter se de Christo, ille vituperando, ista laudando dissentiant: profecto eis blasphemantibus Christianos non credunt homines, si recte ipsi sentiant.

Sane Christum laudans vel Porphyrius vel Hecate, cum dicat eum ipsum fataliter dedisse Christianis, ut implicarentur errore, causas tamen eiusdem, sicut putat, pandit erroris. Quas antequam ex verbis eius exponam, prius quaero, si fataliter dedit Christus Christianis erroris implicationem, utrum volens an nolens dederit. Si volens, quo modo iustus? Si nolens, quo modo beatus? Sed iam causas ipsius audiamus erroris. „Sunt, inquit, spiritus

---

13 iudic. *RA*¬[1]*ep (393, 15)*; a iudic. *G*¬[2]*abgv*

terreni minimi loco quodam malorum daemonum potestati subiecti. Ab his sapientes Hebraeorum (quorum unus iste etiam Iesus fuit, sicut audisti divina Apollinis, quae superius dicta sunt) — ab his ergo Hebraei daemonibus pessimis et minoribus spiritibus vetabant religiosos et ipsis vacare prohibebant; venerari autem magis caelestes deos, amplius autem venerari Deum Patrem. Hoc autem, inquit, et dii praecipiunt et in superioribus ostendimus, quem ad modum animum advertere ad Deum monent et illum colere ubique imperant. Verum indocti et impiae naturae, quibus vere fatum non concessit ab diis dona obtinere neque habere Iovis inmortalis notionem, non audientes et deos et divinos viros deos quidem omnes recusaverunt, prohibitos autem daemones * et hos non odisse, sed revereri. Deum autem simulantes colere, ea sola, per quae Deus adoratur, non agunt. Nam Deus quidem, utpote omnium Pater, nullius indiget; sed nobis est bene, cum eum per iustitiam et castitatem aliasque virtutes adoramus, ipsam vitam precem ad ipsum facientes per imitationem et inquisitionem de ipso. Inquisitio enim purgat, inquit; imitatio deificat affectionem ad ipsum operando.“ Bene quidem praedicavit Deum Patrem, et quibus sit colendus moribus dixit; quibus praeceptis prophetici libri pleni sunt Hebraeorum, quando sanctorum vita sive imperatur sive laudatur. Sed in Christianis tantum errat aut tantum calumniatur, quantum volunt daemones, quos opinatur deos; quasi cuiquam difficile sit recolere, quae turpia, quae dedecora erga deorum obsequium in theatris agebantur et templis, et adtendere quae legantur dicantur audiantur in ecclesiis, vel Deo vero quid offeratur, et hinc intellegere ubi aedificium, et ubi ruina sit morum. Quis autem huic dixit vel inspiravit, nisi diabolicus spiritus, tam vanum apertumque mendacium, quod daemones ab Hebraeis coli prohibitos revereantur potius,

11 a *v* ‖ 25 imperatur *RAG*¬*bgp*; uituperatur *aev*

quam oderint Christiani? Sed Deus ille, quem coluerunt sapientes Hebraeorum, etiam caelestibus sanctis angelis et virtutibus Dei, quos beatissimos tamquam cives in hac nostra peregrinatione mortali veneramur et amamus, sacrificari vetat intonans in lege sua, quam dedit Hebraeo populo suo, et valde minaciter dicens: *Sacrificans diis eradicabitur*. Et ne quisquam putaret daemonibus pessimis terrenisque spiritibus, quos iste dicit minimos vel minores, ne sacrificetur esse praeceptum (quia et ipsi in scripturis sanctis dicti sunt dii, non Hebraeorum, sed gentium; quod evidenter in psalmo septuaginta interpretes posuerunt, dicentes: *Quoniam ⟨omnes⟩ dii gentium daemonia*), — ne quis ergo putaret istis quidem daemoniis prohibitum, caelestibus autem vel omnibus vel aliquibus sacrificari esse permissum, mox addidit: *Nisi Domino soli*, id est nisi Domino tantum; ne forte in eo, quod ait: *Domino soli*, Dominum solem credat esse quispiam, cui sacrificandum putet; quod non ita esse intellegendum in scripturis Graecis facillime reperitur.

Deus igitur Hebraeorum, cui tam magnum tantus etiam iste philosophus perhibet testimonium, legem dedit Hebraeo populo suo, Hebraeo sermone conscriptam, non obscuram et incognitam, sed omnibus iam gentibus diffamatam, in qua lege scriptum est: *Sacrificans diis eradicabitur nisi Domino tantum*. Quid opus est in hac eius lege eiusque prophetis de hac re multa perquirere; immo non perquirere, non enim abstrusa vel rara sunt, sed aperta et crebra colligere et in hac disputatione mea ponere, quibus luce clarius apparet nulli omnino nisi tantum sibi Deum verum et summum voluisse sacrificari? Ecce hoc unum breviter, immo granditer, minaciter, sed veraciter dictum ab illo Deo, quem tam excellenter eorum

1) Cf. 397, 14 sq. 7) Exod. 22, 20. 13) Ps. 95, 5.

12 omnes *G¬v; om. RAegp; cf. lib. 1 c. 29; l. 9 c. 23* ‖ 17 domino *RAG¬begp*; nisi Domino *av* ‖ 18 putet *R¬p ed. Lovan.*; putat *rell. v*

doctissimi praedicant, audiatur timeatur impleatur, ne inoboedientes eradicatio consequatur. *Sacrificans,* inquit, *diis eradicabitur nisi Domino tantum;* non quo rei egeat alicuius, sed quia nobis expedit, ut res eius simus. Huic enim canitur in sacris litteris Hebraeorum: *Dixi Domino: Deus meus es tu, quoniam bonorum meorum non eges.* Huius autem praeclarissimum atque optimum sacrificium nos ipsi sumus, hoc est civitas eius, cuius rei mysterium celebramus oblationibus nostris, quae fidelibus notae sunt, sicut in libris praecedentibus disputavimus. Cessaturas enim victimas, quas in umbra futuri offerebant Iudaei, et unum sacrificium gentes a solis ortu usque ad occasum, sicut iam fieri cernimus, oblaturas per prophetas Hebraeos oracula increpuere divina; ex quibus quantum satis visum est, nonnulla protulimus et huic iam operi adspersimus. Quapropter ubi non est ista iustitia, ut secundum suam gratiam civitati oboedienti Deus imperet unus et summus, ne cuiquam sacrificet nisi tantum sibi, et per hoc in omnibus hominibus ad eandem civitatem pertinentibus atque oboedientibus Deo animus etiam corpori atque ratio vitiis ordine legitimo fideliter imperet; ut, quem ad modum iustus unus, ita coetus populusque iustorum vivat ex fide, quae operatur per dilectionem, qua homo diligit Deum, sicut diligendus est Deus, et proximum sicut semet ipsum, — ubi ergo non est ista iustitia, profecto non est coetus hominum iuris consensu et utilitatis communione sociatus. Quod si non est, utique populus non est, si vera est haec populi definitio. Ergo nec res publica est, quia res populi non est, ubi ipse populus non est.

6) Ps. 15, 2. 21) Cf. 391, 4. 25) Cf. 380, 18 sqq.

---

4 huic *mss;* Hinc *v* ‖ 25 se *ep*

Caput XXIV.

Qua definitione constet populi et rei publicae nuncupationem recte sibi non solum Romanos, sed etiam regna alia vindicare.

Si autem populus non isto, sed alio definiatur modo, velut si dicatur: „Populus est coetus multitudinis rationalis rerum quas diligit concordi communione sociatus“, profecto, ut videatur qualis quisque populus sit, illa sunt intuenda, quae diligit. Quaecumque tamen diligat, si coetus est multitudinis non pecorum, sed rationalium creaturarum et eorum quae diligit concordi communione sociatus est, non absurde populus nuncupatur; tanto utique melior, quanto in melioribus, tantoque deterior, quanto est in deterioribus concors. Secundum istam definitionem nostram Romanus populus populus est et res eius sine dubitatione res publica. Quid autem primis temporibus suis quidve sequentibus populus ille dilexerit et quibus moribus ad cruentissimas seditiones atque inde ad socialia atque civilia bella perveniens ipsam concordiam, quae salus est quodam modo populi, ruperit atque corruperit, testatur historia; de qua in praecedentibus libris multa posuimus. Nec ideo tamen vel ipsum non esse populum vel eius rem dixerim non esse rem publicam, quamdiu manet qualiscumque rationalis multitudinis coetus, rerum quas diligit concordi communione sociatus. Quod autem de isto populo et de ista re publica dixi, hoc de Atheniensium vel quorumcumque Graecorum, hoc de Aegyptiorum, hoc de illa priore Babylone Assyriorum, quando in rebus publicis suis imperia vel parva vel magna tenuerunt, et de alia quacumque aliarum gentium intellegar dixisse atque sensisse. Generaliter quippe civitas impiorum, cui non imperat Deus oboedienti sibi, ut sacrificium

---

10 rationabilium *R*[1]; *cf. 379, 19*

non offerat nisi tantummodo sibi, et per hoc in illa et animus corpori ratioque vitiis recte ac fideliter imperet, caret iustitiae veritate.

Caput XXV.

Quod non possint ibi verae esse virtutes, ubi non est vera religio.

Quamlibet enim videatur animus corpori et ratio vitiis laudabiliter imperare, si Deo animus et ratio ipsa non servit, sicut sibi esse serviendum ipse Deus praecepit, nullo modo corpori vitiisque recte imperat. Nam qualis corporis atque vitiorum potest esse mens domina veri Dei nescia nec eius imperio subiugata, sed vitiosissimis daemonibus corrumpentibus prostituta? Proinde virtutes, quas habere sibi videtur, per quas imperat corpori et vitiis, ad quodlibet adipiscendum vel tenendum rettulerit nisi ad Deum, etiam ipsae vitia sunt potius quam virtutes. Nam licet a quibusdam tunc verae atque honestae putentur esse virtutes, cum referuntur ad se ipsas nec propter aliud expetuntur: etiam tunc inflatae ac superbae sunt, ideo non virtutes, sed vitia iudicanda sunt. Sicut enim non est a carne sed super carnem, quod carnem facit vivere: sic non est ab homine sed super hominem, quod hominem facit beate vivere; nec solum hominem, sed etiam quamlibet potestatem virtutemque caelestem.

Caput XXVI.

De pace populi alienati a Deo, qua utitur ad pietatem populus Dei, dum in hoc peregrinus est mundo.

Quocirca ut vita carnis anima est, ita beata vita hominis Deus est, de quo dicunt sacrae litterae Hebraeorum:

---

16 ipsa *mss* || 20 ideo *R^1A (lib. 3 c. 14 sub fin.; l. 4 c. 25)*; et ideo *R^2G¬abegpv*

Beatus populus, cuius est Dominus Deus ipsius. Miser igitur populus ab isto alienatus Deo. Diligit tamen etiam ipse quandam pacem suam non inprobandam, quam quidem non habebit in fine, quia non ea bene utitur ante finem. Hanc autem ut interim habeat in hac vita, etiam nostri interest; quoniam, quamdiu permixtae sunt ambae civitates, utimur et nos pace Babylonis; ex qua ita per fidem populus Dei liberatur, ut apud hanc interim peregrinetur. Propter quod et apostolus admonuit ecclesiam, ut oraret pro regibus eius atque sublimibus, addens et dicens: *Ut quietam et tranquillam vitam agamus cum omni pietate et caritate,* et propheta Hieremias, cum populo Dei veteri praenuntiaret captivitatem et divinitus imperaret, ut oboedienter irent in Babyloniam Deo suo etiam ista patientia servientes, monuit et ipse ut oraretur pro illa dicens: *Quia in eius est pace pax vestra,* utique interim temporalis, quae bonis malisque communis est.

Caput XXVII.

De pace servientium Deo, cuius perfecta tranquillitas in hac temporali vita non potest adprehendi.

Pax autem nostra propria et hic est cum Deo per fidem et in aeternum erit cum illo per speciem. Sed hic sive illa communis sive nostra propria talis est pax, ut solacium miseriae sit potius quam beatitudinis gaudium. Ipsa quoque nostra iustitia, quamvis vera sit propter verum boni finem, ad quem refertur, tamen tanta est in hac vita, ut potius remissione peccatorum constet quam perfectione virtutum. Testis est oratio totius civitatis

1) Ps. 143, 15. 12) 1. Tim. 2, 2. 16) Hierem. 29, 7. 22) 2. Cor. 5, 7.

---

1 est *om. A sec. Graec.* ‖ eius *A*¬ ‖ 2 ipso *R* ‖ 5 etiam nostri *mss*; nostra etiam *v* ‖ 13 praenunt. *mss*; venturam praenunt. *v* ‖ 25 *sq.* veri boni *v*

Dei, quae peregrinatur in terris. Per omnia quippe membra sua clamat ad Deum: *Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Nec pro eis est efficax haec oratio, quorum fides sine operibus mortua est; sed pro eis, quorum fides per dilectionem operatur. Quia enim Deo quidem subdita, in hac tamen condicione mortali et corpore corruptibili, quod adgravat animam, non perfecte vitiis imperat ratio, ideo necessaria est iustis talis oratio. Nam profecto quamquam imperetur, nequaquam sine conflictu vitiis imperatur; et utique subrepit aliquid in hoc loco infirmitatis etiam bene confligenti sive hostibus talibus victis subditisque dominanti, unde si non facili operatione, certe labili locutione aut volatili cogitatione peccetur. Et ideo, quamdiu vitiis imperatur, plena pax non est, quia et illa, quae resistunt, periculoso debellantur proelio, et illa, quae victa sunt, nondum securo triumphantur otio, sed adhuc sollicito premuntur imperio. In his ergo temptationibus, de quibus omnibus in divinis eloquiis breviter dictum est: *Numquid non temptatio est vita humana super terram?* quis ita vivere se praesumat, ut dicere Deo: *Dimitte nobis debita nostra* necesse non habeat nisi homo elatus? nec vero magnus, sed inflatus ac tumidus, cui per iustitiam resistit, qui gratiam largitur humilibus. Propter quod scriptum est: *Deus superbis resistit, humilibus autem dat gratiam.* Hic itaque in unoquoque iustitia est, ut oboedienti Deus homini, animus corpori, ratio autem vitiis etiam repugnantibus imperet, vel subigendo vel resistendo, atque ut ab ipso Deo petatur et meritorum gratia et venia delictorum ac de acceptis bonis gratiarum actio persolvatur. In illa vero pace finali, quo referenda et cuius adipiscendae causa habenda est ista iustitia, quoniam

5) Iac. 2, 17 sqq. 6) Gal. 5, 6. 8) Sap. 9, 15. 20) Iob 7, 1. 26) Iac. 4, 6; 1. Petr. 5, 5.

---

13 flabili R^1 ‖ 24 resistet *g*

sanata inmortalitate atque incorruptione natura vitia non habebit nec unicuique nostrum vel ab alio vel a se ipso quippiam repugnabit, non opus erit ut ratio vitiis, quae nulla erunt, imperet; sed imperabit Deus homini, animus corpori, tantaque ibi erit oboediendi suavitas et facilitas, quanta vivendi regnandique felicitas. Et hoc illic in omnibus atque in singulis aeternum erit aeternumque esse certum erit, et ideo pax beatitudinis huius vel beatitudo pacis huius summum bonum erit.

Caput XXVIII.

In quem finem venturus sit exitus impiorum.

Eorum autem, qui non pertinent ad istam civitatem Dei, erit e contrario miseria sempiterna, quae mors etiam secunda dicitur, quia nec anima ibi vivere dicenda est, quae a vita Dei alienata erit, nec corpus, quod aeternis doloribus subiacebit; ac per hoc ideo durior ista secunda mors erit, quia finiri morte non poterit. Sed quoniam sicut miseria beatitudini et mors vitae, ita bellum paci videtur esse contrarium: merito quaeritur, sicut pax in bonorum finibus praedicata est atque laudata, quod vel quale bellum e contrario in finibus malorum possit intellegi. Verum qui hoc quaerit, adtendat quid in bello noxium perniciosumque sit, et videbit nihil aliud quam rerum esse inter se adversitatem atque conflictum. Quod igitur bellum gravius et amarius cogitari potest, quam ubi voluntas sic adversa est passioni et passio voluntati, ut nullius earum victoria tales inimicitiae finiantur, et ubi sic confligit cum ipsa natura corporis vis doloris, ut neutrum alteri cedat? Hic enim quando contingit iste conflictus, aut dolor vincit et sensum mors adimit, aut natura

14) Apoc. 2, 11; 20, 6; 21, 8.

3 quidquam *v* ‖ 24 esse *om.* ר*p*

vincit et dolorem sanitas tollit. Ibi autem et dolor permanet ut affligat, et natura perdurat ut sentiat; quia utrumque ideo non deficit, ne poena deficiat. Ad hos autem fines bonorum et malorum, illos expetendos, istos cavendos, quoniam per iudicium transibunt ad illos boni, ad istos mali: de hoc iudicio, quantum Deus donaverit, in consequenti volumine disputabo.

LIBER XX.

Caput I.

Quod, quamvis omni tempore Deus iudicet, in hoc tamen libro de novissimo eius iudicio sit proprie disputandum.

De die ultimi iudicii Dei quod ipse donaverit locuturi eumque adserturi adversus impios et incredulos tamquam in aedificii fundamento prius ponere testimonia divina debemus; quibus qui nolunt credere, humanis ratiunculis falsis atque fallacibus contravenire conantur, ad hoc ut aut aliud significare contendant quod adhibetur testimonium de litteris sacris, aut omnino divinitus esse dictum negent. Nam nullum existimo esse mortalium, qui cum ea, sicut dicta sunt, intellexerit et a summo ac vero Deo per animas sanctas dicta esse crediderit, non eis cedat atque consentiat, sive id etiam ore fateatur sive aliquo vitio fateri erubescat aut metuat, vel etiam pervicacia simillima insaniae id, quod falsum esse novit aut credit, ⟨contra id, quod verum esse novit aut credit,⟩ etiam contentiosissime defendere moliatur.

Quod ergo in confessione ac professione tenet omnis ecclesia Dei veri Christum de caelo esse venturum ad vivos ac mortuos iudicandos, hunc divini iudicii ultimum diem dicimus, id est novissimum tempus. Nam per quot

---

27 contra—credit *G*¬[2] *ed. Lovan. v; om. R A*¬[1] *begp ed. princ.*

dies hoc iudicium tendatur, incertum est; sed scripturarum more sanctarum diem poni solere pro tempore nemo, qui illas litteras quamlibet neglegenter legerit, nescit. Ideo autem, cum diem iudicii Dei dicimus, addimus ultimum vel novissimum, quia et nunc iudicat et ab humani generis initio iudicavit dimittens de paradiso et a ligno vitae separans primos homines peccati magni perpetratores; immo etiam quando angelis peccantibus non pepercit, quorum princeps homines a se ipso subversus invidendo subvertit, procul dubio iudicavit; nec sine illius alto iustoque iudicio et in hoc aerio caelo et in terris et daemonum et hominum miserrima est vita, erroribus aerumnisque plenissima. Verum etsi nemo peccasset, non sine bono rectoque iudicio universam rationalem creaturam perseverantissime sibi suo Domino cohaerentem in aeterna beatitudine retineret. Iudicat etiam non solum universaliter de genere daemonum atque hominum, ut miseri sint propter primorum meritum peccatorum; sed etiam de singulorum operibus propriis, quae gerunt arbitrio voluntatis. Nam et daemones ne torqueantur precantur, nec utique iniuste vel parcitur eis vel pro sua quique inprobitate torquentur; et homines plerumque aperte, semper occulte, luunt pro suis factis divinitus poenas sive in hac vita sive post mortem: quamvis nullus hominum agat recte, nisi divino adiuvetur auxilio; nullus daemonum aut hominum agat inique, nisi divino eodemque iustissimo iudicio permittatur. Sicut enim ait apostolus, *non est iniquitas apud Deum;* etiam sicut ipse alibi dicit, *inscrutabilia sunt iudicia eius et investigabiles viae eius.* Non igitur in hoc libro de illis primis nec de istis mediis Dei iudiciis, sed de ipso novissimo, quantum

8) Gen. 3, 23. 9) 2. Petr. 2, 4. 21) Lc. 8, 28. 28) Rom. 9, 14. 30) Rom. 11, 33.

---

9 subuersus *AGe (m. 2. in ras.) v*; subuersis *R*; subuersos *abg;* submersos *p* ‖ 28 etiam *mss (Handi Turs. Etiam I, 9);* et *v* ‖ 29 eius *mss*; Dei *v* ‖ 31 nouissimo *RA⌝egp*; nou. iudicio *Gabv*

ipse tribuerit, disputabo, quando Christus de caelo venturus est vivos iudicaturus et mortuos. Iste quippe dies iudicii proprie iam vocatur, eo quod nullus ibi erit inperitae querellae locus, cur iniustus ille sit felix et cur ille iustus infelix. Omnium namque tunc nonnisi bonorum vera et plena felicitas et omnium nonnisi malorum digna et summa infelicitas apparebit.

Caput II.

De varietate rerum humanarum, cui non potest dici deesse iudicium Dei, quamvis nequeat vestigari.

Nunc autem et mala aequo animo ferre discimus, quae patiuntur et boni, et bona non magnipendere, quae adipiscuntur et mali; ac per hoc etiam in his rebus, in quibus non apparet divina iustitia, salutaris est divina doctrina. Nescimus enim quo iudicio Dei bonus ille sit pauper, malus ille sit dives; iste gaudeat, quem pro suis perditis moribus cruciari debuisse maeroribus arbitramur, contristetur ille, quem vita laudabilis gaudere debuisse persuadet; exeat de iudicio non solum inultus, verum etiam damnatus innocens, aut iniquitate iudicis pressus aut falsis obrutus testimoniis, e contrario scelestus adversarius eius non solum inpunitus, verum etiam vindicatus insultet; impius optime valeat, pius languore tabescat; latrocinentur sanissimi iuvenes, et qui nec verbo quemquam laedere potuerunt, diversa morborum atrocitate affligantur infantes; utilis rebus humanis inmatura morte rapiatur, et qui videtur nec nasci debuisse, diutissime insuper vivat; plenus criminibus sublimetur honoribus, et hominem sine querella tenebrae ignobilitatis abscondant, et cetera huius modi, quae quis colligit, quis enumerat? Quae si haberent in ipsa velut absurditate constantiam, ut in hac vita, in qua *homo*, sicut sacer psalmus eloquitur, *vanitati similis factus est et dies eius velut umbra*

2 est] sit *R*

praetereunt, non nisi mali adipiscerentur transitoria bona ista atque terrena, nec nisi boni talia paterentur mala: posset hoc referri ad iudicium iustum Dei sive etiam benignum, ut, qui non erant adsecuturi bona aeterna, quae faciunt beatos, temporalibus vel deciperentur pro malitia sua vel pro Dei misericordia consolarentur bonis, et qui non erant passuri aeterna tormenta, temporalibus vel pro suis quibuscumque et quantuliscumque peccatis affligerentur vel propter implendas virtutes exercerentur malis. Nunc vero, quando non solum in malo sunt boni et in bono mali, quod videtur iniustum, verum etiam plerumque et malis mala eveniunt et bonis bona proveniunt: magis inscrutabilia fiunt iudicia Dei et investigabiles viae eius. Quamvis ergo nesciamus quo iudicio Deus ista vel faciat vel fieri sinat, apud quem summa virtus est, summa sapientia et summa iustitia, nulla infirmitas, nulla temeritas, nulla iniquitas: salubriter tamen discimus non magnipendere seu bona seu mala, quae videmus esse bonis malisque communia, et illa bona quaerere, quae bonorum, atque illa mala maxime fugere, quae propria sunt malorum. Cum vero ad illud Dei iudicium venerimus, cuius tempus iam proprie dies iudicii et aliquando dies Domini nuncupatur: non solum quaecumque tunc iudicabuntur, verum etiam quaecumque ab initio iudicata et quaecumque usque ad illud tempus adhuc iudicanda sunt, apparebunt esse iustissima. Ubi hoc quoque manifestabitur, quam iusto iudicio Dei fiat, ut nunc tam multa ac paene omnia iusta iudicia Dei lateant sensus mentesque mortalium, cum tamen in hac re piorum fidem non lateat, iustum esse quod latet.

1) Ps. 143, 4.

3 sive] uel *v* ‖ 14 illius *v* ‖ 16 est *R*; est et *AG*⁊ *rell.* *vE* ‖ et summa iust. *R*; et *om.* *AG*⁊ *rell.* *v*

Caput III.

Quid in libro ecclesiaste Salomon de his, quae in hac vita et bonis et malis sunt communia, disputarit.

Nempe Salomon, sapientissimus rex Israel, qui regnavit in Hierusalem, librum, qui vocatur ecclesiastes et a Iudaeis quoque habetur in sacrarum canone litterarum, sic exorsus est: *Vanitas vanitantium, dixit ecclesiastes; vanitas vanitantium, omnia vanitas. Quae abundantia homini in omni labore suo, quo laborat sub sole?* Et cum ex hac sententia conecteret cetera, commemorans aerumnas erroresque vitae huius et vanescentes interea temporum lapsus, ubi nihil solidum, nihil stabile retinetur: in ea rerum vanitate sub sole illud etiam deplorat quodam modo, quod, cum sit abundantia sapientiae super insipientiam, sicut abundantia lucis super tenebras, sapientisque oculi sint in capite ipsius et stultus in tenebris ambulet, unus tamen incursus incurrat omnibus, utique in hac vita quae sub sole agitur, significans videlicet ea mala, quae bonis et malis videmus esse communia. Dicit etiam illud, quod et boni patiantur mala, tamquam mali sint, et mali, tamquam boni sint, adipiscantur bona, ita loquens: *Est*, inquit, *vanitas, quae facta est super terram, quia sunt iusti, super quos venit sicut factum impiorum, et sunt impii, super quos venit sicut factum iustorum. Dixi quoniam hoc quoque vanitas.* In hac vanitate, cui quantum satis visum est intimandae totum istum librum vir sapientissimus deputavit (non utique ob aliud, nisi ut eam vitam desideremus, quae vanitatem non habet sub hoc sole, sed veritatem sub illo qui fecit hunc solem), — in hac ergo vanitate numquid nisi iusto Dei

9) Eccle. 1, 2 sq. 17) Eccle. 2, 13 sq. 25) Eccle. 8, 14.

---

7 uanitantium *RAab¹gv*; uatantium *e¹*; uanitatum *G²¬e²p*; *cf. Retract.* 1, 7, 3 ‖ 8 omnia *RAGep sec. Graec.;* et omn. ¬*abgv* ‖ 28 eam] beatam *A* ‖ desideraremus *e*

rectoque iudicio similis eidem vanitati factus vanesceret homo? In diebus tamen vanitatis suae interest plurimum, utrum resistat an obtemperet veritati, et utrum sit expers verae pietatis an particeps; non propter vitae huius vel bona adquirenda vel mala vitanda vanescendo transeuntia, sed propter futurum iudicium, per quod erunt et bonis bona et malis mala sine fine mansura. Denique iste sapiens hunc librum sic conclusit, ut diceret: *Deum time et mandata eius custodi, quia hoc est omnis homo; quia omne hoc opus Deus adducet in iudicium in omni despecto, sive bonum sive malum.* Quid brevius, verius, salubrius dici potuit? *Deum,* inquit, *time et mandata eius custodi, quia hoc est omnis homo.* Quicumque enim est, hoc est, custos utique mandatorum Dei; quoniam qui hoc non est, nihil est; non enim ad veritatis imaginem reformatur, remanens in similitudine vanitatis. *Quia omne hoc opus,* id est, quod ab homine fit in hac vita, *sive bonum sive malum, Deus adducet in iudicium in omni despecto,* id est in omni etiam qui contemptibilis hic videtur et ideo nec videtur; quoniam Deus et ipsum videt nec eum despicit nec cum iudicat praeterit.

Caput IV.

Quod ad disserendum de novissimo iudicio Dei novi primum testamenti ac deinde veteris testimonia prolaturus sit.

Huius itaque ultimi iudicii Dei testimonia de scripturis sanctis, quae ponere institui, prius eligenda sunt de libris instrumenti novi, postea de veteris. Quamvis enim vetera priora sint tempore, nova tamen anteponenda sunt dignitate, quoniam illa vetera praeconia sunt novo-

11) Eccle. 12, 13 sq.

---

10 despecto *RG* (disp.) ⌝*abpv sec. Graec. (cf. 19 sq.);* despectu *AeE*[1v]; dispectu *g* ‖ 19 *eodem fere modo quo supra, nisi quod hic A quoque et E*[v] despecto *habent*

rum. Nova igitur ponentur prius, quae ut firmius probemus, adsumentur et vetera. In veteribus habentur lex et prophetae, in novis evangelium et apostolicae litterae. Ait autem apostolus: *Per legem enim cognitio peccati. Nunc autem sine lege iustitia Dei manifestata est, testificata per legem et prophetas; iustitia autem Dei per fidem Iesu Christi in omnes qui credunt.* Haec iustitia Dei ad novum pertinet testamentum et testimonium habet a veteribus libris, hoc est lege ac prophetis. Prius igitur ipsa causa ponenda est, et postea testes introducendi. Hunc et ipse Christus Iesus ordinem servandum esse demonstrans: *Scriba,* inquit, *eruditus in regno Dei similis est viro patri familias proferenti de thesauro suo nova et vetera.* Non dixit: „Vetera et nova“, quod utique dixisset, nisi maluisset meritorum ordinem servare quam temporum.

Caput V.

Quibus sententiis Domini Salvatoris divinum iudicium futurum in fine saeculi declaretur.

Ergo ipse Salvator cum obiurgaret civitates, in quibus virtutes magnas fecerat neque crediderant, et eis alienigenas anteponeret: *Verum tamen,* inquit, *dico vobis, Tyro et Sidoni remissius erit in die iudicii quam vobis;* et paulo post alteri civitati: *Amen,* inquit, *dico vobis, quia terrae Sodomorum remissius erit in die iudicii quam tibi* (hic evidentissime praedicat diem iudicii esse venturum); et alio loco: *Viri Ninevitae,* inquit, *surgent in iudicio cum generatione ista et condemnabunt eam; quia paenitentiam egerunt in praedicatione Ionae, et ecce plus quam Iona hic. Regina Austri surget in iu-*

7) Rom. 3, 20 sqq. 14) Mt. 13, 52. 23) Ib. 11, 22. 26) Ib. 24.

9 lege *RG⌝gp*; a lege *Av* || ac *RG⌝egp*; et *Av* || 10 ergo *v* || 13 viro *om. R et ed. princ.* || 18 salvatoris *om. E* || 19 in fine futurum *E*; in finem futuri *p* || 27 resurg. *A*

dicio cum generatione ista et condemnabit eam; quia venit a finibus terrae audire sapientiam Salomonis, et ecce plus quam Salomon hic. Duas res hoc loco discimus, et venturum esse iudicium et cum mortuorum resurrectione venturum. De Ninevitis enim et regina Austri quando ista dicebat, de mortuis sine dubio loquebatur, quos tamen in die iudicii surrecturos esse praedixit. Nec ideo dixit „condemnabunt", quia ipsi iudicabunt; sed quia ex ipsorum comparatione isti merito damnabuntur.

Rursus alio loco, cum de hominum bonorum et malorum nunc permixtione, postea separatione, quae utique die iudicii futura est, loqueretur, adhibuit similitudinem de tritico seminato et superseminatis zizaniis, eamque suis exponens discipulis: *Qui seminat*, inquit, *bonum semen, est filius hominis; ager autem est mundus; bonum vero semen hi sunt filii regni; zizania autem filii sunt nequam; inimicus autem, qui seminavit ea, est diabolus; messis vero consummatio saeculi est, messores autem angeli sunt. Sicut ergo colliguntur zizania et igni comburuntur: sic erit in consummatione saeculi. Mittet filius hominis angelos suos, et colligunt de regno eius omnia scandala et eos, qui faciunt iniquitatem, et mittunt eos in caminum ignis; ibi erit fletus et stridor dentium. Tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno patris eorum. Qui habet aures, audiat.* Hic iudicium quidem vel diem iudicii non nominavit, sed eum multo clarius ipsis rebus expressit et in fine saeculi futurum esse praedixit.

Item discipulis suis: *Amen*, inquit, *dico vobis, quod vos, qui secuti estis me, in regeneratione, cum sederit filius hominis in sede maiestatis suae, sedebitis et vos super sedes duodecim iudicantes duodecim tribus Israel.*

3) Mt. 12, 41 sq. 25) Ib. 13, 37 sqq. 31) Ib. 19, 28.

7 surr. *R*¬; resurr. *AG rell. v* ‖ 21 *sq.* colligunt . . mittunt *RAg ut Palat. Vindob. (sed cf. 428, 13)*; colligent . . mittent *G*¬*abepv* ‖ 25 aures *RAG*¬*aegp (progr. p. 13)*; aures audiendi *bv*

Hic discimus cum suis discipulis iudicaturum Iesum. Unde et alibi Iudaeis dixit: *Si ego in Beelzebub eicio daemonia, filii vestri in quo eiciunt? Ideo ipsi iudices erunt vestri.* Nec quoniam super duodecim sedes sessuros esse ait, duodecim solos homines cum illo iudicaturos putare debemus. Duodenario quippe numero universa quaedam significata est iudicantium multitudo propter duas partes numeri septenarii, quo significatur plerumque universitas; quae duae partes, id est tria et quattuor, altera per alteram multiplicatae duodecim faciunt, nam et quattuor ter et tria quater duodecim sunt, et si qua alia huius duodenarii numeri, quae ad hoc valeat, ratio reperitur. Alioquin, quoniam in locum Iudae traditoris apostolum Matthiam legimus ordinatum, apostolus Paulus, qui plus omnibus illis laboravit, ubi ad iudicandum sedeat non habebit; qui profecto cum aliis sanctis ad numerum iudicum se pertinere demonstrat, cum dicit: *Nescitis quia angelos iudicabimus?* De ipsis quoque iudicandis in hoc numero duodenario similis causa est. Non enim quia dictum est: *Iudicantes duodecim tribus Israel,* tribus Levi, quae tertia decima est, ab eis iudicanda non erit, aut solum illum populum, non etiam gentes ceteras iudicabunt. Quod autem ait: *In regeneratione,* procul dubio mortuorum resurrectionem nomine voluit regenerationis intellegi. Sic enim caro nostra regenerabitur per incorruptionem, quem ad modum est anima nostra regenerata per fidem.

Multa praetereo, quae de ultimo iudicio ita dici videntur, ut diligenter considerata reperiantur ambigua vel magis ad aliud pertinentia, sive scilicet ad eum Salvatoris adventum, quo per totum hoc tempus in ecclesia sua venit, hoc est in membris suis, particulatim atque paulatim, quoniam tota corpus est eius; sive ad excidium terrenae Hierusalem; quia et de illo cum loquitur, plerumque sic loquitur, tamquam de fine saeculi

4) Mt. 12, 27. 14) Act. 1, 26. 15) 1. Cor. 15, 10.

14 mathian *AeE*[1] || 32 atque paul. *om. ep*

atque illo die iudicii novissimo et magno loquatur; ita ut dinosci non possit omnino, nisi ea, quae apud tres evangelistas Matthaeum, Marcum et Lucam de hac re similiter dicta sunt, inter se omnia conferantur. Quaedam quippe alter obscurius, alter explicat planius, ut ea, quae ad unam rem pertinentia dicuntur, appareat unde dicantur. Quod facere utcumque curavi in quadam epistula, quam rescripsi ad beatae memoriae virum Hesychium, Salonitanae urbis episcopum, cuius epistulae titulus est: De fine saeculi.

Proinde iam illud hic dicam, quod in evangelio secundum Matthaeum de separatione bonorum et malorum legitur per iudicium praesentissimum atque novissimum Christi. *Cum autem venerit*, inquit, *filius hominis in maiestate sua, et omnes angeli cum eo, tunc sedebit super sedem maiestatis suae, et congregabuntur ante eum omnes gentes, et separabit eos ab invicem, sicut pastor segregat oves ab haedis, et statuet oves quidem a dextris suis, haedos autem a sinistris. Tunc dicet rex his, qui a dextris eius erunt: Venite, benedicti patris mei, possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi. Esurivi enim, et dedistis mihi manducare; sitivi, et dedistis mihi bibere; hospes eram, et collegistis me; nudus, et operuistis me; infirmus, et visitastis me; in carcere eram, et venistis ad me. Tunc respondebunt ei iusti dicentes: Domine, quando te vidimus esurientem, et pavimus; sitientem, et dedimus potum? Quando autem te vidimus hospitem, et collegimus te; aut nudum, et cooperuimus te? Aut quando te vidimus infirmum aut in carcere, et venimus ad te? Et respondens rex dicet illis: Amen dico vobis, quamdiu fecistis uni de his fra-*

10) Ep. 199 (80).

---

1 atque de illo *abg²v* ‖ 2 dignosci *v* ‖ 6 rem *om. eg* ‖ 24 cooper. *av* ‖ infirmus et visitastis me *om. mss; sed cf. 29* ‖ 27 dedimus *RAGegp*; ded. tibi ¬*abv*

tribus meis minimis, mihi fecistis. Tunc dicet, inquit, *et his qui a sinistris erunt: Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est zabulo et angelis eius.* Deinde similiter etiam his enumerat, quod illa non fecerint, quae dextros fecisse memoravit. Similiterque interrogantibus, quando eum viderint in horum indigentia constitutum: quod minimis suis non factum est, sibi factum non fuisse respondet; sermonemque concludens: *Et ibunt,* inquit, *hi in supplicium aeternum, iusti autem in vitam aeternam.* Iohannes vero evangelista apertissime narrat eum in resurrectione mortuorum futurum praedixisse iudicium. Cum enim dixisset: *Neque enim Pater iudicat quemquam, sed iudicium omne dedit Filio, ut omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem; qui non honorificat Filium, non honorificat Patrem, qui misit illum:* protinus addidit: *Amen, amen dico vobis, quia, qui verbum meum audit et credit ei qui misit me, habet vitam aeternam, et in iudicium non venit, sed transiit a morte in vitam.* Ecce hic dixit fideles suos in iudicium non venire. Quo modo ergo per iudicium separabuntur a malis et ad eius dexteram stabunt, nisi quia hoc loco iudicium pro damnatione posuit? In tale quippe iudicium non venient, qui audiunt verbum eius et credunt ei, qui misit illum.

CAPUT VI.

Quae sit prima resurrectio, quae secunda.

Deinde adiungit et dicit: *Amen, amen dico vobis, quia venit hora et nunc est, quando mortui audient vo-*

10) Mt. 25, 31 sqq. 19) Io. 5, 22 sqq.

2 erunt] sunt *A* ‖ 3 zabulo *R (108, 30; 136, 19)*; diabolo (-bulo *g*) *rell. v* ‖ 8 respondit *RAG*¬*eg*; respondebit *p* ‖ et ibunt inquit hi *RG*¬*abegp*; et ibunt hi inquit *A*; et hi, inquit, in suppl. aet. ibunt *v* ‖ 18 uenit *RAG*[2]¬*abegp (ἔρχεται; cf. 417, 19)*; ueniet *G*[1]*vE*[v] ‖ 19 transit *G*¬*ep*; transiet *AE*[v]; *cf. 417, 19*

cem filii Dei, et qui audierint vivent. Sicut enim Pater habet vitam in semet ipso, sic dedit et Filio habere vitam in semet ipso. Nondum de secunda resurrectione, id est corporum, loquitur, quae in fine futura est, sed de prima, quae nunc est. Hanc quippe ut distingueret, ait: *Venit hora, et nunc est.* Non autem ista corporum, sed animarum est. Habent enim et animae mortem suam in impietate atque peccatis, secundum quam mortem mortui sunt, de quibus idem Dominus ait: *Sine mortui mortuos suos sepeliant;* ut scilicet in anima mortui in corpore mortuos sepelirent. Propter istos ergo impietate et iniquitate in anima mortuos: *Venit*, inquit, *hora, et nunc est, quando mortui audient vocem filii Dei; et qui audierint, vivent. Qui audierint* dixit „qui oboedierint, qui crediderint et usque in finem perseveraverint". Nec fecit hic ullam differentiam bonorum et malorum. Omnibus enim bonum est audire vocem eius et vivere ad vitam pietatis ex impietatis morte transeundo. De qua morte ait apostolus Paulus: *Ergo omnes mortui sunt, et pro omnibus mortuus est, ut qui vivunt iam non sibi vivant, sed ei, qui pro ipsis mortuus est et resurrexit.* Omnes itaque mortui sunt in peccatis, nemine prorsus excepto, sive originalibus sive etiam voluntate additis, vel ignorando vel sciendo nec faciendo quod iustum est; et pro omnibus mortuis vivus mortuus est unus, id est nullum habens omnino peccatum; ut, qui per remissionem peccatorum vivunt, iam non sibi vivant, sed ei, qui pro omnibus mortuus est propter peccata nostra et resurrexit propter iustificationem nostram, ut credentes in eum, qui iustificat impium, ex impietate iustificati, tamquam ex morte vivificati, ad primam resurrectionem, quae nunc

3) Io. 5, 25 sq. 10) Mt. 8, 22. 21) 2. Cor. 5, 14 sq.

9 *ut editur R Cypr.;* mortuos sepelire mortuos suos *AG*¬ *abegpv* ‖ 20 ut et qui *E*

est, pertinere possemus. Ad hanc enim primam non pertinent, nisi qui beati erunt in aeternum; ad secundam vero, de qua mox locuturus est, et beatos pertinere docebit et miseros. Ista est misericordiae, illa iudicii. Propter quod in psalmo scriptum est: *Misericordiam et iudicium cantabo tibi, Domine.*

De quo iudicio consequenter adiunxit atque ait: *Et potestatem dedit ei iudicium facere, quia filius hominis est.* Hic ostendit, quod in ea carne veniet iudicaturus, in qua venerat iudicandus. Ad hoc enim ait: *Quoniam filius hominis est.* Ac deinde subiungens unde agimus: *Nolite,* inquit, *mirari hoc, quia veniet hora, in qua omnes, qui in monumentis sunt, audient vocem eius et procedent, qui bona fecerunt, in resurrectionem vitae; qui vero mala egerunt, in resurrectionem iudicii.* Hoc est illud iudicium, quod paulo ante, sicut nunc, pro damnatione posuerat dicens: *Qui verbum meum audit et credit ei qui misit me, habet vitam aeternam et in iudicium non venit, sed transiit a morte in vitam,* id est, pertinendo ad primam resurrectionem, qua nunc transitur a morte ad vitam, in damnationem non veniet, quam significavit appellatione iudicii, sicut etiam hoc loco, ubi ait: *Qui* ⟨*vero*⟩ *mala egerunt, in resurrectionem iudicii,* id est damnationis. Resurgat ergo in prima, qui non vult in secunda resurrectione damnari. *Venit* enim *hora, et nunc est, quando mortui audient vocem filii Dei, et qui audierint, vivent,* id est, in damnationem non venient, quae secunda mors dicitur; in quam mortem post secundam, quae corporum futura est, resurrectionem praecipitabuntur, qui in prima, quae animarum est, non resurgunt. *Veniet enim hora* (ubi non ait: *Et nunc est*, quia in

6) Ps. 100, 1. 9) Io. 5, 27. 15) Ib. 28 sq. 19) Ib. 24. 27) Ib. 25.

1 possemus *RAG¬be*; possimus *agpv* ‖ 19 uenit R^1*G¬abp* *(415, 18)*; ueniet R^2*AegvE* ‖ transiit R^1g^1v (μεταβέβηκεν); transiet R^2*Aeg*$^2E^v$; transit *G¬p*E^t ‖ a] de *Ae* ‖ in] ad *Abe* ‖ 21 ad] in *¬p* ‖ 23 uero *Gv; om.* *RA¬*b^1*egpE*

fine erit saeculi, hoc est in ultimo et maximo iudicio Dei), *quando omnes, qui in monumentis sunt, audient vocem eius et procedent.* Non dixit quem ad modum in prima: *Et qui audierint, vivent.* Non enim omnes vivent, ea vita scilicet, quae, quoniam beata est, sola vita dicenda est. Nam utique non sine qualicumque vita possent audire et de monumentis resurgente carne procedere. Quare autem non omnes vivent, in eo quod sequitur docet; *qui bona,* inquit, *fecerunt, in resurrectionem vitae,* hi sunt qui vivent; *qui vero mala egerunt, in resurrectionem iudicii,* hi sunt qui non vivent, quia secunda morte morientur. Mala quippe egerunt, quoniam male vixerunt; male autem vixerunt, quia in prima, quae nunc est, animarum resurrectione non revixerunt aut in eo, quod revixerant, non in finem usque manserunt. Sicut ergo duae sunt regenerationes, de quibus iam supra locutus sum, una secundum fidem, quae nunc fit per baptismum; alia secundum carnem, quae fiet in eius incorruptione atque inmortalitate per iudicium magnum atque novissimum: ita sunt et resurrectiones duae, una prima⟨, quae⟩ et nunc est et animarum est, quae venire non permittit in mortem secundam; alia secunda, quae non nunc, sed in saeculi fine futura est, nec animarum, sed corporum est, quae per ultimum iudicium alios mittet in secundam mortem, alios in eam vitam, quae non habet mortem.

Caput VII.

De duabus resurrectionibus et de mille annis quid in apocalypsi Iohannis scriptum sit et quid de eis rationabiliter sentiatur.

De his duabus resurrectionibus idem Iohannes evangelista in libro, qui dicitur apocalypsis, eo modo locutus est, ut earum prima a quibusdam nostris non intellecta

---

18 fiet *mss v*; fit *ed. II. errore typogr.* ‖ 20 quae R^2G^2¬; *om.* R^1AG^1bgpE ‖ 21 et nunc] et *om.* R^2¬ ‖ 22 non nunc *mss*; nunc non est *v* ‖ 24 mittit *mss*

insuper etiam in quasdam ridiculas fabulas verteretur. Ait quippe in libro memorato Iohannes apostolus: *Et vidi angelum descendentem de caelo, habentem clavem abyssi et catenam in manu sua. Et tenuit draconem illum serpentem antiquum, qui cognominatus est diabolus et satanas, ⟨et⟩ alligavit illum mille annis et misit illum in abyssum; et clusit et signavit super eum, ut non seduceret iam gentes, donec finiantur mille anni; post haec oportet eum solvi brevi tempore. Et vidi sedes et sedentes super eas, et iudicium datum est. Et animae occisorum propter testimonium Iesu et propter verbum Dei, et si qui non adoraverunt bestiam nec imaginem eius, neque acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua, et regnaverunt cum Iesu mille annis; reliqui eorum non vixerunt, donec finiantur mille anni. Haec resurrectio prima est. Beatus et sanctus est, qui habet in hac prima resurrectione partem. In istis secunda mors non habet potestatem; sed erunt sacerdotes Dei et Christi et regnabunt cum eo mille annis.* Qui propter haec huius libri verba primam resurrectionem futuram suspicati sunt corporalem, inter cetera maxime numero annorum mille permoti sunt, tamquam oporteret in sanctis eo modo velut tanti temporis fieri sabbatismum, vacatione scilicet sancta post labores annorum sex milium, ex quo creatus est homo et magni illius peccati merito in huius mortalitatis aerumnas de paradisi felicitate dimissus est, ut, quoniam scriptum est: *Unus dies apud Dominum sicut mille anni, et mille anni sicut dies unus*, sex annorum milibus tamquam sex diebus impletis, sequatur velut septimus sabbati in annis mille postremis, ad hoc scilicet sabbatum celebrandum resurgentibus sanctis. Quae opinio esset utcumque tolerabilis, si aliquae deliciae

19) Apoc. 20, 1 sqq. 28) 2. Petr. 3, 8.

6 et allig. *Gvπ*; et *om.* *RA*¬*e*g^1*pE*; *exhibent tamen 420, 24* ‖ 7 clusit *R*a^1*b*e^1*g*E^4 *ut Amiat.*; clausit *AG*¬$a^2 e^2$*pv* ‖ 23 veluti *v* ‖ 26 demissus R^2*g*

spiritales in illo sabbato adfuturae sanctis per Domini praesentiam crederentur. Nam etiam nos hoc opinati fuimus aliquando. Sed cum eos, qui tunc resurrexerint, dicant inmoderatissimis carnalibus epulis vacaturos, in quibus cibus sit tantus ac potus, ut non solum nullam modestiam teneant, sed modum quoque ipsius incredulitatis excedant: nullo modo ista possunt nisi a carnalibus credi. Hi autem qui spiritales sunt, istos ista credentes χιλιαστὰς appellant Graeco vocabulo; quos verbum e verbo exprimentes nos possemus miliarios nuncupare. Eos autem longum est refellere ad singula; sed potius, quem ad modum scriptura haec accipienda sit, iam debemus ostendere.

Ait ipse Dominus Iesus Christus: *Nemo potest introire in domum fortis et vasa eius eripere, nisi prius alligaverit fortem*, diabolum volens intellegi fortem, quia ipse genus humanum potuit tenere captivum; vasa vero eius, quae fuerat erepturus, fideles suos futuros, quos ille in diversis peccatis atque impietatibus possidebat. Ut ergo alligaretur hic fortis, propterea vidit iste apostolus in apocalypsi *angelum descendentem de caelo, habentem clavem abyssi et catenam in manu sua. Et tenuit*, inquit, *draconem illum serpentem antiquum, qui cognominatus est diabolus et satanas, et alligavit illum mille annis*, hoc est, eius potestatem ab eis seducendis ac possidendis, qui fuerant liberandi, cohibuit atque frenavit. Mille autem anni duobus modis possunt, quantum mihi occurrit, intellegi: aut quia in ultimis annis mille ista res agitur, id est sexto annorum miliario tamquam sexto die, cuius nunc spatia posteriora volvuntur, secuturo deinde sabbato, quod non habet vesperam, requie scilicet sanctorum, quae non habet finem, ut huius miliarii tamquam diei novissimam partem, quae remanebat usque ad termi-

16) Mr. 3, 27.

10 possemus $RAe^{1}pE^{t}$; possumus $G\neg abe^{2}gvE^{v}$ || 16 diabul. *g itemque semper* || 24 illum *mss (419, 6)*; eum *Aav* || 33 remanebit *π*

num saeculi, mille annos appellaverit eo loquendi modo, quo pars significatur a toto; aut certe mille annos pro annis omnibus huius saeculi posuit, ut perfecto numero notaretur ipsa temporis plenitudo. Millenarius quippe numerus denarii numeri quadratum solidum reddit. Decem quippe deciens ducta fiunt centum, quae iam figura quadrata, sed plana est; ut autem in altitudinem surgat et solida fiat, rursus centum deciens multiplicantur, et mille sunt. Porro si centum ipsa pro universitate aliquando ponuntur, quale illud est, quod Dominus omnia sua dimittenti et eum sequenti promisit dicens: *Accipiet in hoc saeculo centuplum*, quod exponens quodam modo apostolus ait: *Quasi nihil habentes, et omnia possidentes;* quia et ante iam dictum erat: *Fidelis hominis totus mundus divitiarum est:* quanto magis mille pro universitate ponuntur, ubi est soliditas ipsius denariae quadraturae? Unde nec illud melius intellegitur, quod in psalmo legitur: *Memor fuit in saeculum testamenti sui verbi, quod mandavit in mille generationes*, id est in omnes.

Et misit illum, inquit, *in abyssum;* utique diabolum misit in abyssum, quo nomine significata est multitudo innumerabilis impiorum, quorum in malignitate adversus ecclesiam Dei multum profunda sunt corda; non quia ibi diabolus ante non erat; sed ideo illuc dicitur missus, quia exclusus a credentibus plus coepit impios possidere. Plus namque possidetur a diabolo, qui non solum est alienatus a Deo, verum etiam gratis odit servientes Deo. *Et clusit,* inquit, *et signavit super eum, ut non seduceret iam gentes, donec finiantur mille anni. Clausit super eum* dictum est „interdixit ei, ne posset exire,“ id est vetitum transgredi. *Signavit* autem, quod addidit, significasse mihi

12) Mt. 19, 29; Mr. 10, 30. 13) 2. Cor. 6, 10, 15) Prov. 17, 6 (LXX). 19) Ps. 104, 8.

---

7 plena *AbE*[v] || 10 ponantur *Gbgp* || 27 clusit *RE*[t]*π (419, 7)*; clausit *mss rell. v* || 29 clusit *E*[t] || 30 possit *gv* || 31 addit *p*; ait *E*[v]

videtur, quod occultum esse voluit, qui pertineant ad partem diaboli, et qui non pertineant. Hoc quippe in saeculo isto prorsus latet, quia et qui videtur stare, utrum sit casurus, et qui videtur iacere, utrum sit surrecturus, incertum est. Ab eis autem gentibus seducendis huius interdicti vinculo et claustro diabolus prohibetur atque cohibetur, quas pertinentes ad Christum seducebat antea vel tenebat. Has enim Deus elegit ante mundi constitutionem eruere de potestate tenebrarum et transferre in regnum filii caritatis suae, sicut apostolus dicit. Nam seducere illum gentes etiam nunc et secum trahere in aeternam poenam, sed non praedestinatas in aeternam vitam, quis fidelis ignorat? Nec moveat, quod saepe diabolus seducit etiam illos, qui regenerati iam in Christo vias ingrediuntur Dei. *Novit* enim *Dominus qui sunt eius;* ex his in aeternam damnationem neminem ille seducit. Sic enim eos novit Dominus, ut Deus, quem nil latet etiam futurorum, non ut homo, qui hominem ad praesens videt (si tamen videt, cuius cor non videt), qualis autem postea sit futurus nec se ipsum videt. Ad hoc ergo ligatus est diabolus et inclusus in abysso, ut iam non seducat gentes, ex quibus constat ecclesia, quas antea seductas tenebat, antequam essent ecclesia. Neque enim dictum est „ut non seduceret aliquem", sed *ut non seduceret,* inquit, *iam gentes,* in quibus ecclesiam procul dubio voluit intellegi, *donec finiantur,* inquit, *mille anni,* id est, aut quod remanet de sexto die, qui constat ex mille annis, aut omnes anni, quibus deinceps hoc saeculum peragendum est.

Nec sic accipiendum est quod ait: *Ut non seduceret ⟨iam⟩ gentes, donec finiantur mille anni,* quasi postea sit seducturus eas dumtaxat gentes, ex quibus praedesti-

9) Eph. 1, 4. 10) Col. 1, 13. 15) 2. Tim. 2, 19.

1 quod $R^1G\neg$; quia $R^2AabegpvE\pi$ ‖ 2 pertineant *om.* $A\pi$ ‖ 7 quos π ‖ 8 hos π ‖ 10 claritatis gp; dilectionis π ‖ 11 in] ad π ‖ 13 ignoret π ‖ 17 nihil ApE ‖ 23 essent R^1abpE^*; esset $R^2G\neg egv$ ‖ nec v ‖ 31 iam *om.* $RAG\neg$ *rell.* E

nata constat ecclesia, a quibus seducendis illo est vinculo claustroque prohibitus. Sed aut illa locutione dictum est, quae in scripturis aliquotiens invenitur, qualis est in psalmo: *Sic oculi nostri ad Dominum Deum nostrum, donec misereatur nostri;* neque enim, cum misertus fuerit, non erunt oculi servorum eius ad Dominum Deum suum; aut certe iste est ordo verborum: *Et clausit et signavit super eum, donec finiantur mille anni;* quod vero interposuit: *Ut non seduceret iam gentes,* ita se habet, ut ab huius ordinis conexione sit liberum et seorsus intellegendum, velut si post adderetur, ut sic se haberet tota sententia: *Et clausit et signavit super eum, donec finiantur mille anni, ut non seduceret iam gentes;* id est, ideo clausit donec finiantur mille anni, ut non seduceret iam gentes.

Caput VIII.

De alligatione et solutione diaboli.

Post haec, inquit, *oportet eum solvi brevi tempore.* Si hoc est diabolo ligari et includi, ecclesiam non posse seducere, haec ergo erit solutio eius, ut possit? Absit; numquam enim ab illo ecclesia seducetur praedestinata et electa ante mundi constitutionem, de qua dictum est: *Novit Dominus qui sunt eius.* Et tamen hic erit etiam illo tempore, quo solvendus est diabolus, sicut, ex quo est instituta, hic fuit et erit omni tempore, in suis utique qui succedunt nascendo morientibus. Nam paulo post dicit, quod solutus diabolus seductas gentes toto orbe terrarum adtrahet in bellum adversus eam, quorum hostium numerus erit ut harena maris. *Et ascenderunt*, inquit, *supra terrae latitudinem, et cinxerunt castra sanctorum et dilectam civitatem, et descendit ignis de caelo a Deo*

5) Ps. 122, 2. 19) Apoc. 20, 3. 22) 2. Tim. 2, 19.

29 super *v*

et comedit eos; et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, ubi et bestia et pseudopropheta; et cruciabuntur die et nocte in saecula saeculorum. Sed hoc iam ad iudicium novissimum pertinet, quod nunc propterea commemorandum putavi, ne quis existimet eo ipso parvo tempore, quo solvetur diabolus, in hac terra ecclesiam non futuram, illo hic eam vel non inveniente, cum fuerit solutus, vel absumente, cum fuerit modis omnibus persecutus. Non itaque per totum hoc tempus, quod liber iste complectitur, a primo scilicet adventu Christi usque in saeculi finem, qui erit secundus eius adventus, ita diabolus alligatur, ut eius haec ipsa sit alligatio, per hoc intervallum, quod mille annorum numero appellat, non seducere ecclesiam, quando quidem illam nec solutus utique seducturus est. Nam profecto ei si alligari est non posse seducere sive non permitti: quid erit solvi nisi posse seducere sive permitti? Quod absit ut fiat; sed alligatio diaboli est non permitti exserere totam temptationem, quam potest vel vi vel dolo ad seducendos homines in partem suam cogendo violenter fraudulenterve fallendo. Quod si permitteretur in tam longo tempore et tanta infirmitate multorum, plurimos tales, quales Deus id perpeti non vult, et fideles deiceret et ne crederent impediret; quod ne faceret, alligatus est.

Tunc autem solvetur, quando et breve tempus erit (nam tribus annis et sex mensibus legitur totis suis suorumque viribus saeviturus) et tales erunt, cum quibus ei belligerandum est, ut vinci tanto eius impetu insidiisque non possint. Si autem numquam solveretur, minus appa-

4) Apoc. 20, 8 (9) sq.

---

2 sculpuris *R*[1] ‖ pseudoprophetae *AG¬e* ‖ 3 et *ante* cruc. *om. G¬ep (cf. 439, 4)* ‖ ac nocte *av* ‖ 11 qui *RG¬eg*; quo *abpv* ‖ 16 ei si *RGbegp*; et si *a*; si profecto ei *A*; si ei *v* ‖ 18 exserere *R (lib. 5 c. 24)*; exherere *A*; exerere *G*[2]*¬beg*; exercere *G*[1]*apvπ* ‖ 26 *vulgarem verborum distinctionem* erit. Nam *mutavi*

reret eius maligna potentia, minus sanctae civitatis fidelissima patientia probaretur, minus denique perspiceretur, quam magno eius malo tam bene fuerit usus Omnipotens, qui eum nec omnino abstulit a temptatione sanctorum, quamvis ab eorum interioribus hominibus, ubi in Deum creditur, foras missum, ut eius forinsecus oppugnatione proficerent; et in eis, qui sunt ex parte ipsius, alligavit, ne quantam posset effundendo et exercendo malitiam innumerabiles infirmos, ex quibus ecclesiam multiplicari et impleri oportebat, alios credituros, alios iam credentes, a fide pietatis hos deterreret, hos frangeret; et solvet in fine, ut, quam fortem adversarium Dei civitas superaverit, cum ingenti gloria sui redemptoris adiutoris liberatoris aspiciat. In eorum sane, qui tunc futuri sunt, sanctorum atque fidelium comparatione quid sumus? Quando quidem ad illos probandos tantus solvetur inimicus, cum quo nos ligato tantis periculis dimicamus. Quamvis et hoc temporis intervallo quosdam milites Christi tam prudentes et fortes fuisse atque esse non dubium est, ut, etiamsi tunc in ista mortalitate viverent, quando ille solvetur, omnes insidias eius atque impetus et caverent sapientissime et patientissime sustinerent.

Haec autem alligatio diaboli non solum facta est, ex quo coepit ecclesia praeter Iudaeam terram in nationes alias atque alias dilatari; sed etiam nunc fit et fiet usque ad terminum saeculi, quo solvendus est, quia et nunc homines ab infidelitate, in qua eos ipse possidebat, convertuntur ad fidem et usque in illum finem sine dubio convertentur; et utique unicuique iste fortis tunc alligatur, quando ab illo tamquam vas eius eripitur; et abyssus, ubi inclusus est, non in eis consumpta est, quando sunt mortui, qui tunc erant quando esse coepit inclusus; sed successerunt eis alii nascendo atque succedunt, donec finiatur hoc saeculum, qui oderint Christianos, in quorum

6 forinsecus eius *v* ‖ 25 atq. alias] aliasque *v*

cotidie, velut in abysso, caecis et profundis cordibus includatur. Utrum autem etiam illis ultimis tribus annis et mensibus sex, quando solutus totis viribus saeviturus est, aliquis, in qua non fuerat, sit accessurus ad fidem, nonnulla quaestio est. Quo modo enim stabit quod dictum est: *Quis intrat in domum fortis, ut vasa eius eripiat, nisi prius alligaverit fortem,* si etiam soluto eripiuntur? Ac per hoc ad hoc cogere videtur ista sententia, ut credamus illo licet exiguo tempore neminem accessurum esse populo Christiano, sed cum eis, qui iam Christiani reperti fuerint, diabolum pugnaturum; ex quibus etiamsi aliqui victi secuti eum fuerint, non eos ad praedestinatum filiorum Dei numerum pertinere. Neque enim frustra idem Iohannes apostolus, qui et hanc apocalypsin scripsit, in epistula sua de quibusdam dicit: *Ex nobis exierunt, sed non erant ex nobis; nam si fuissent ex nobis, mansissent utique nobiscum.* Sed quid fit de parvulis? Nimium quippe incredibile est nullos iam natos et nondum baptizatos praeoccupari Christianorum filios illo tempore infantes, nullos etiam ipsis nasci iam diebus; aut si erunt, non eos a parentibus suis ad lavacrum regenerationis modo quocumque perduci. Quod si fiet, quo pacto soluto iam diabolo vasa ista eripientur, in cuius domum nemo intrat, ut vasa eius eripiat, nisi prius alligaverit eum? Immo vero id potius est credendum, nec qui cadant de ecclesia nec qui accedant ecclesiae illo tempore defuturos; sed profecto tam fortes erunt et parentes pro baptizandis parvulis suis et hi, qui tunc primitus credituri sunt, ut illum fortem vincant etiam non ligatum, id est omnibus, qualibus antea numquam, vel artibus insidiantem vel urgentem viribus et vigilanter intellegant et toleranter ferant, ac sic illi etiam non ligato eripiantur. Nec ideo falsa

7) Mt. 12, 29. 17) 1. Io. 2, 19.

---

14 apocalypsim g^1v ‖ 17 fit *mss*; fiet *v*

erit evangelica illa sententia: *Quis intrat in domum fortis, ut vasa eius eripiat, nisi prius alligaverit fortem?* Secundum eius enim sententiae veritatem ordo iste servatus est, ut prius alligaretur fortis ereptisque vasis eius longe lateque in omnibus gentibus ex firmis et infirmis ita multiplicaretur ecclesia, ut ex ipsa rerum divinitus praedictarum et impletarum robustissima fide etiam soluto vasa posset auferre. Sicut enim fatendum est multorum refrigescere caritatem, cum abundat iniquitas, et inusitatis maximisque persecutionibus atque fallaciis diaboli iam soluti eos, qui in libro vitae scripti non sunt, multos esse cessuros: ita cogitandum est non solum quos bonos fideles illud tempus inveniet, sed nonnullos etiam, qui foris adhuc erunt, adiuvante Dei gratia per considerationem scripturarum, in quibus et alia et finis ipse praenuntiatus est, quem venire iam sentiunt, ad credendum quod non credebant futuros esse firmiores et ad vincendum etiam non ligatum diabolum fortiores. Quod si ita erit, propterea praecessisse dicenda est eius alligatio, ut et ligati et soluti expoliatio sequeretur; quoniam de hac re dictum est: *Quis intrabit in domum fortis, ut vasa eius eripiat, nisi prius alligaverit fortem?*

Caput IX.

Quod sit regnum sanctorum cum Christo per mille annos, et in quo discernatur a regno aeterno.

Interea dum mille annis ligatus est diabolus, sancti regnant cum Christo etiam ipsi mille annis, eisdem sine dubio et eodem modo intellegendis, id est isto iam tempore prioris eius adventus. Excepto quippe illo regno, de quo in fine dicturus est: *Venite, benedicti patris mei,*

9) Mt. 24, 12.

---

7 posset *R*G^{1}¬*egp*; possit *Av* ‖ 27 ipsi *R*¬ *(cf. 437, 10 sqq.)*; ipsis *AG rell. v*

dici; sed sedes praepositorum et ipsi praepositi intellegendi sunt, per quos nunc ecclesia gubernatur. Iudicium autem datum nullum melius accipiendum videtur, quam id quod dictum est: *Quae ligaveritis in terra, ligata erunt et in caelo; et quae solveritis in terra, soluta erunt et in caelo.* Unde apostolus: *Quid enim mihi est,* inquit, *de his, qui foris sunt, iudicare? Nonne de his qui intus sunt vos iudicatis? Et animae,* inquit, *occisorum propter testimonium Iesu et propter verbum Dei;* subauditur quod postea dicturus est: *Regnaverunt cum Iesu mille annis;* animae scilicet martyrum nondum sibi corporibus suis redditis. Neque enim piorum animae mortuorum separantur ab ecclesia, quae nunc etiam est regnum Christi. Alioquin nec ad altare Dei fieret eorum memoria in communicatione corporis Christi; nec aliquid prodesset ad eius baptismum in periculis currere, ne sine illo finiatur haec vita; nec ad reconciliationem, si forte per paenitentiam malamve conscientiam quisque ab eodem corpore separatus est. Cur enim fiunt ista, nisi quia fideles etiam defuncti membra sunt eius? Quamvis ergo cum suis corporibus nondum, iam tamen eorum animae regnant cum illo, dum isti anni mille decurrunt. Unde in hoc eodem libro et alibi legitur: *Beati mortui, qui in Domino moriuntur. Amodo etiam dicit Spiritus, ut requiescant a laboribus suis; nam opera eorum sequuntur eos.* Regnat itaque cum Christo nunc primum ecclesia in vivis et mortuis. *Propterea* enim, sicut dicit apostolus, *mortuus est Christus, ut et vivorum et mortuorum dominetur.* Sed ideo tantummodo martyrum animas commemoravit, quia ipsi praecipue regnant mortui, qui usque ad mortem pro veritate certarunt. Sed a parte totum

6) Mt. 18, 18. 8) 1. Cor. 5, 12. 9) Apoc. 20, 4. 26) Ib. 14, 13. 29) Rom. 14, 9.

1 dici *om.* *π* || 2 eccles. nunc *v* || 16 in peric. bapt. *v* || 24 moriuntur. amodo etiam (et iam *eg*; iam, *om.* et, *G*²⌐) *RAG*⌐*abegv*; moriuntur, amodo enī iam *p* || 26 eos *RAGbeg*; illos ⌐*apv* || 31 certaverunt *v*

etiam ceteros mortuos intellegimus pertinentes ad ecclesiam, quod est regnum Christi.

Quod vero sequitur: *Et si qui non adoraverunt bestiam nec imaginem eius, neque acceperunt inscriptionem in fronte aut in manu sua,* simul de vivis et mortuis debemus accipere. Quae sit porro ista bestia, quamvis sit diligentius requirendum, non tamen abhorret a fide recta, ut ipsa impia civitas intellegatur et populus infidelium contrarius populo fideli et civitati Dei. Imago vero eius simulatio eius mihi videtur, in eis videlicet hominibus, qui velut fidem profitentur et infideliter vivunt. Fingunt enim se esse quod non sunt, vocanturque non veraci effigie, sed fallaci imagine Christiani. Ad eandem namque bestiam pertinent non solum aperte inimici nominis Christi et eius gloriosissimae civitatis, sed etiam zizania, quae de regno eius, quod est ecclesia, in fine saeculi colligenda sunt. Et qui sunt qui non adorant bestiam nec imaginem eius, nisi qui faciunt quod ait apostolus: *Ne sitis iugum ducentes cum infidelibus?* „Non adorant" enim est non consentiunt, non subiciuntur; „neque accipiunt inscriptionem," notam scilicet criminis, „in fronte" propter professionem, „in manu" propter operationem. Ab his igitur malis alieni, sive adhuc in ista mortali carne viventes sive defuncti, regnant cum Christo iam nunc modo quodam huic tempori congruo per totum hoc intervallum, quod numero mille significatur annorum.

Reliqui eorum, inquit, *non vixerunt. Hora enim nunc est, cum mortui audiunt vocem filii Dei, et qui audierint vivent;* reliqui ergo eorum non vivent. Quod vero subdidit: *Donec finiantur mille anni,* intellegendum est, quod eo tempore non vixerunt, quo vivere debuerunt, ad vitam scilicet de morte transeundo. Et ideo cum dies

19) 2. Cor. 6, 14. 29) Io. 5, 25.

---

4 nec . . nec *v* ‖ 5 ac mort. *v* ‖ 7 inquirendum *v* ‖ 20 est *RA*¬*e*[1]; et *g*; id est *Gabe*[2]*pv* ‖ 28 audiunt *RGabeg*; audiant *p*; audient *A*¬*vπ* ‖ 29 ergo *mss*; vero *v*

venerit, quo fiat et corporum resurrectio, non ad vitam de monumentis procedent, sed ad iudicium; ad damnationem scilicet, quae secunda mors dicitur. Donec finiantur enim mille anni, quicumque non vixerit, id est, toto isto tempore, quo agitur prima resurrectio, non audierit vocem filii Dei et ad vitam de morte transierit, profecto in secunda resurrectione, quae carnis est, in mortem secundam cum ipsa carne transibit. Sequitur enim et dicit: *Haec resurrectio prima est. Beatus et sanctus qui habet in hac prima resurrectione partem,* id est particeps eius est. Ipse est autem particeps eius, qui non solum a morte, quae in peccatis est, revivescit, verum etiam in eo, quod revixerit, permanebit. *In istis,* inquit, *secunda mors non habet potestatem.* Habet ergo in reliquis, de quibus superius ait: *Reliqui eorum non vixerunt, donec finiantur mille anni;* quoniam toto isto temporis intervallo, quod mille annos vocat, quantumcumque in eo quisque eorum vixit in corpore, non revixit a morte, in qua eum tenebat impietas, ut sic revivescendo primae resurrectionis particeps fieret atque in eo potestatem secunda mors non haberet.

Caput X.

Quid respondendum sit eis, qui putant resurrectionem ad sola corpora, non etiam ad animas pertinere.

Sunt qui putant resurrectionem dici non posse nisi corporum ideoque istam quoque primam in corporibus futuram esse contendunt. Quorum enim est, inquiunt, cadere, eorum est resurgere. Cadunt autem corpora moriendo; nam et a cadendo cadavera nuncupantur. Non ergo animarum, inquiunt, resurrectio potest esse, sed corporum. Sed quid contra apostolum dicunt, qui eam resurrectionem appellat? Nam secundum interiorem, non secundum exteriorem hominem utique resurrexerant, qui-

10) Apoc. 20, 5 sq.

12 reviviscit *v* || 4; 16 isto toto *v*

bus ait: *Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt sapite.* Quem sensum verbis aliis alibi posuit dicens: *Ut, quem ad modum Christus resurrexit a mortuis per gloriam Patris, sic et nos in novitate vitae ambulemus.* Hinc est et illud: *Surge qui dormis et exurge a mortuis, et inluminabit te Christus.* Quod autem dicunt non posse resurgere, nisi qui cadunt, et ideo putant resurrectionem ad corpora, non ad animas pertinere, quia corporum est cadere: cur non audiunt: *Non recedatis ab illo, ne cadatis,* et: *Suo Domino stat aut cadit;* et: *Qui se putat stare, caveat ne cadat?* Puto enim quod in anima, non in corpore casus iste cavendus est. Si igitur cadentium est resurrectio, cadunt autem et animae: profecto et animas resurgere confitendum est. Quod autem, cum dixisset: *In istis secunda mors non habet potestatem,* adiunxit atque ait: *Sed erunt sacerdotes Dei et Christi et regnabunt cum eo mille annis:* non utique de solis episcopis et presbyteris dictum est, qui proprie iam vocantur in ecclesia sacerdotes; sed sicut omnes christos dicimus propter mysticum chrisma, sic omnes sacerdotes, quoniam membra sunt unius sacerdotis; de quibus apostolus Petrus: *Plebs,* inquit, *sancta, regale sacerdotium.* Sane, licet breviter atque transeunter, insinuavit esse Deum Christum dicendo: *Sacerdotes Dei et Christi,* hoc est Patris et Filii; quamvis propter formam servi sicut hominis filius, ita etiam sacerdos Christus effectus sit in aeternum secundum ordinem Melchisedech. De qua re in hoc opere non semel diximus.

2) Col. 3, 1. 4) Rom. 6, 4. 6) Eph. 5, 14. 10) Eccli. 2, 7. 10) Rom. 14, 4. 11) 1. Cor. 10, 12. 22) 1 Petr. 2, 9. 27) Ps. 109, 4.

---

11 caueat *RAG*[1]¬*eg*; videat *G*[2]*abpv* ‖ 19 christos dicimus *RG*¬*abegp (211, 29; 218, 15)*; christi dicimur *A*; Christianos dicimus *v* ‖ 27 melchisedec *R itemque saepius*

Caput XI.

De Gog et Magog, quos ad persequendam ecclesiam Dei solutus prope finem saeculi diabolus incitabit.

Et cum finiti fuerint, inquit, *mille anni, solvetur satanas de custodia sua, et exibit ad seducendas nationes, quae sunt in quattuor angulis terrae, Gog et Magog, et trahet eos in bellum, quorum numerus est ut harena maris.* Ad hoc ergo tunc seducet, ut in hoc bellum trahat. Nam et antea modis quibus poterat per mala multa et varia seducebat. *Exibit* autem dictum est „in apertam persecutionem de latebris erumpet odiorum.“ Haec enim erit novissima persecutio, novissimo inminente iudicio, quam sancta ecclesia toto terrarum orbe patietur, universa scilicet civitas Christi ab universa diaboli civitate, quantacumque erit utraque super terram. Gentes quippe istae, quas appellat Gog et Magog, non sic sunt accipiendae, tamquam sint aliqui in aliqua parte terrarum barbari constituti, sive quos quidam suspicantur Getas et Massagetas propter litteras horum nominum primas, sive aliquos alios alienigenas et a Romano iure seiunctos. Toto namque orbe terrarum significati sunt isti esse, cum dictum est *nationes quae sunt in quattuor angulis terrae*, easque subiecit esse *Gog et Magog*. Quorum interpretationem nominum esse comperimus Gog tectum, Magog de tecto; tamquam domus et ipse qui procedit de domo. Gentes ergo sunt, in quibus diabolum velut in abysso superius intellegebamus inclusum, et ipse de illis quodam modo sese efferens et procedens; ut illae sint tectum, ipse de tecto. Si autem utrumque referamus ad gentes, non unum horum ad illas, alterum ad diabolum: et tectum ipsae sunt, quia in eis nunc includitur et quo-

8) Apoc. 20, 7 sq.

---

7 eas *pEπ* || 10 quia in *p* || 26 igitur *v*

dam modo tegitur inimicus antiquus; et de tecto ipsae erunt, quando in apertum odium de operto erupturae sunt. Quod vero ait: *Et ascenderunt supra terrae latitudinem et cinxerunt castra sanctorum et dilectam civitatem:* non utique ad unum locum venisse vel venturi esse significati sunt, quasi uno aliquo loco futura sint castra sanctorum et dilecta civitas, cum haec non sit nisi Christi ecclesia toto terrarum orbe diffusa; ac per hoc ubicumque tunc erit, quae in omnibus gentibus erit, quod significatum est nomine latitudinis terrae, ibi erunt castra sanctorum, ibi erit dilecta Deo civitas eius, ibi ab omnibus inimicis suis, quia et ipsi in omnibus cum illa gentibus erunt, persecutionis illius inmanitate cingetur, hoc est, in angustias tribulationis artabitur urguebitur concludetur; nec militiam suam deseret, quae vocabulo est appellata castrorum.

Caput XII.

An ad ultimum supplicium pertineat impiorum, quod descendisse ignis de caelo et eosdem comedisse memoratur.

Quod vero ait: *Et descendit ignis de caelo et comedit eos:* non extremum putandum est id esse supplicium, quod erit, cum dicetur: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum.* Tunc quippe in ignem mittentur ipsi, non ignis de caelo veniet in ipsos. Hic autem bene intellegitur *ignis de caelo* de ipsa firmitate sanctorum, qua non cessuri sunt saevientibus, ut eorum faciant voluntatem. Firmamentum est enim caelum, cuius firmitate illi cruciabuntur ardentissimo zelo, quoniam non poterunt adtrahere in partes Antichristi sanctos Christi. Et ipse erit

22) Apoc. 20, 9. 24) Mt. 25, 41.

3 supra *RAG¬agE*; super *bepvπ* ‖ 14 urguebitur *RAepE**; urgeditur *g*; urgebitur *G¬v* ‖ 21 a Deo (*ἀπὸ τοῦ θεοῦ Corr.*[a] *Sinait.) hic deest in mss itemque apud Eugipp.* et *Primas.; sed cf. 423, 30; 436, 1; 444, 13 (Apoc. 21, 2)* ‖ 25 super ipsos *v*

ignis, qui comedet eos, et hoc *a Deo*, quia Dei munere insuperabiles fiunt sancti, unde excruciantur inimici. Sicut enim in bono positum est: *Zelus domus tuae comedit me:* ita e contrario: *Zelus occupavit plebem ineruditam, et nunc ignis contrarios comedet. Et nunc* utique, excepto scilicet ultimi illius igne iudicii. Aut si eam plagam, qua percutiendi sunt ecclesiae persecutores veniénte iam Christo, quos viventes inveniet super terram, quando interficiet Antichristum spiritu oris sui, ignem appellavit descendentem de caelo eosque comedentem: neque hoc ultimum supplicium erit impiorum, sed illud quod facta corporum resurrectione passuri sunt.

Caput XIII.

An tempus persecutionis Antichristi mille annis adnumerandum sit.

Haec persecutio novissima, quae futura est ab Antichristo (sicut iam diximus, quia et in hoc libro superius et apud Danielem prophetam positum est), tribus annis et sex mensibus erit. Quod tempus, quamvis exiguum, utrum ad mille annos pertineat, quibus et diabolum ligatum dicit et sanctos regnare cum Christo, an eisdem annis hoc parvum spatium superaddatur atque extra sit, merito ambigitur; quia, si dixerimus ad eosdem annos hoc pertinere, non tanto tempore, sed prolixiore cum Christo regnum sanctorum reperietur extendi quam diabolus alligari. Profecto enim sancti cum suo rege etiam in ipsa praecipue persecutione regnabunt mala tanta vincentes, quando diabolus iam non erit alligatus, ut eos persequi omnibus viribus possit. Quo modo ergo ista scriptura eisdem mille annis utrumque determinat, diaboli scilicet alligationem regnumque sanctorum, cum trium

4) Ps. 68, 10. 5) Esai. 26, 11 9) 2. Thess. 2, 8. 17) 424, 27. 18) Dan. 12.

4 occupabit? *Graece:* λήμψεται

annorum et sex mensum intervallo prius desinat alligatio diaboli quam regnum sanctorum in his annis mille cum Christo? Si autem dixerimus parvum persecutionis huius hoc spatium non computandum in mille annis, sed eis impletis potius adiciendum, ut proprie possit intellegi, quod, cum dixisset: *Sacerdotes Dei et Christi regnabunt cum eo mille annis*, adiecit: *Et cum finiti fuerint mille anni, solvetur satanas de custodia sua;* isto enim modo et regnum sanctorum et vinculum diaboli simul cessatura esse significat, ut deinde persecutionis illius tempus nec ad sanctorum regnum nec ad custodiam satanae, quorum utrumque in mille annis est, pertinere, sed superadditum et extra computandum esse credatur: cogemur fateri sanctos in illa persecutione regnaturos non esse cum Christo. Sed quis audiat tunc cum illo non regnatura sua membra, quando ei maxime atque fortissime cohaerebunt, et quo tempore, quanto erit acrior impetus belli, tanto maior gloria non cedendi, tanto densior corona martyrii? Aut si propter tribulationes, quas passuri sunt, non dicendi sunt regnaturi: consequens erit, ut etiam superioribus diebus in eisdem mille annis, quicumque tribulabantur sanctorum, eo ipso tempore tribulationis suae cum Christo non regnasse dicantur; ac per hoc et illi, quorum animas auctor libri huius vidisse se scribit occisorum propter testimonium Iesu et propter verbum Dei, non regnabant cum Christo, quando patiebantur persecutionem, et ipsi regnum Christi non erant, quos Christus excellentius possidebat. Absurdissimum id quidem et omni modo aversandum. Sed certe animae victrices gloriosissimorum martyrum omnibus doloribus ac laboribus superatis atque finitis, postea quam mortalia membra posuerunt, cum Christo utique regnaverunt et regnant, donec finiantur mille anni, ut postea receptis

1 mensuum *RAbg (cf. 80, 25; Neue-Wag.*[3] *I p. 396)*; mensium *G¬aepv* ‖ 15 audiat *RAGa (progr. p. 10; lib. 12 c. 21)*; audeat *¬begp Hoffm. (mutata interpunctione)*; audeat dicere *evπ* ‖ 22 tribulabantur *G¬egv*; -labuntur *ab*; -lantur *RAp*

etiam corporibus iam inmortalibus regnent. Proinde tribus illis annis atque dimidio animae occisorum pro eius martyrio, et quae antea de corporibus exierunt, et quae ipsa novissima persecutione sunt exiturae, regnabunt cum illo, donec finiatur mortale saeculum et ad illud regnum, ubi mors non erit, transeatur. Quocirca cum Christo regnantium sanctorum plures anni erunt quam vinculi diaboli atque custodiae, quia illi cum suo rege Dei filio iam diabolo non ligato etiam per tres illos annos ac semissem regnabunt. Remanet igitur, ut, cum audimus: *Sacerdotes Dei et Christi regnabunt cum eo mille annis, et cum finiti fuerint mille anni, solvetur satanas de custodia sua,* aut non regni huius sanctorum intellegamus annos mille finiri, sed vinculi diaboli atque custodiae, ut annos mille, id est annos omnes suos, quaeque pars habeat diversis ac propriis prolixitatibus finiendos, ampliore sanctorum regno, breviore diaboli vinculo; aut certe, quoniam trium annorum et sex mensum brevissimum spatium est, computari noluisse credatur, sive quod minus satanae vinculum, sive quod amplius videtur regnum habere sanctorum, sicut de quadringentis annis in sexto decimo huius operis volumine disputavi; quoniam plus aliquid erant, et tamen quadringenti sunt nuncupati; et talia saepe reperiuntur in litteris sacris, si quis advertat.

CAPUT XIV.

De damnatione diaboli cum suis et per recapitulationem de resurrectione corporea omnium mortuorum et de iudicio ultimae retributionis.

Post hanc autem commemorationem novissimae persecutionis breviter complectitur totum, quod ultimo iam

12) Apoc. 20, 6 sq. 22) 163, 24.

8 et cust. *v* ‖ 11 cum illo *v* ‖ 13 huius *om.* *R*¬ ‖ 18 mensum *G*¹*e*; mensuum *R*¹*A G*² *(437, 1)*; mensium *R*²¬*abgpv*

iudicio diabolus et cum suo principe civitas inimica passura est. Dicit enim: *Et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, quo et bestia et pseudopropheta; et cruciabuntur die et nocte in saecula saeculorum.* Bestiam bene intellegi ipsam impiam civitatem supra diximus. Pseudopropheta vero eius aut Antichristus est aut imago illa, id est figmentum, de quo ibi locuti sumus. Post haec ipsum novissimum iudicium, quod erit in secunda resurrectione mortuorum, quae corporum est, recapitulando narrans quo modo sibi fuerit revelatum: *Et vidi,* inquit, *thronum magnum et candidum et sedentem super eum, cuius a facie fugit caelum et terra, et locus eorum inventus non est.* Non ait: „Vidi thronum magnum et candidum et sedentem super eum, et ab eius facie fugit caelum et terra", quoniam non tunc factum est, id est, antequam esset de vivis et mortuis iudicatum; sed eum se vidisse dixit in throno sedentem, a cuius facie fugit caelum et terra, sed postea. Peracto quippe iudicio, tunc esse desinet hoc caelum et haec terra, quando incipiet esse caelum novum et terra nova. Mutatione namque rerum, non omni modo interitu transibit hic mundus. Unde et apostolus dicit: *Praeterit enim figura huius mundi, volo vos sine sollicitudine esse.* Figura ergo praeterit, non natura. Cum ergo se Iohannes vidisse dixisset sedentem super thronum, cuius a facie, quod postea futurum est, fugit caelum et terra: *Et vidi,* inquit, *mortuos magnos et pusillos, et aperti sunt libri; et alius liber apertus est, qui est vitae uniuscuiusque; et iudicati sunt mortui ex ipsis scripturis librorum secundum facta sua.* Libros dixit esse apertos et librum;

13) Apoc. 20, 10 sq. 23) 1. Cor. 7, 31 sq. 30) Apoc. 20, 12.

3 sulpuris *Re* ‖ et best. *RA rell. (424, 2; 442, 22)*; et *om. v* ‖ 4 -phetae et *Aa*(?); -phetae (-phete) *R*¬ (*omisso* et); *cf. 424, 3* ‖ et nocte *RG*¬ *(424, 3)*; ac n. *Av (528, 19)* ‖ 6 supra iam diximus *v* ‖ Pseudo vero propheta *v* ‖ 21 interiturarum *π* ‖ 22 et *om. Ap* ‖ dicit *RG*¬*abgp*; ait *Aev* ‖ 25 a cuius *v*; *cf. 443, 11*

sed librum cuius modi non tacuit: *Qui est*, inquit, *vitae uniuscuiusque.* Ergo illi libri, quos priore loco posuit, intellegendi sunt sancti, et veteres et novi, ut in illis ostenderetur, quae Deus fieri sua mandata iussisset; in illo autem, qui est vitae uniuscuiusque, quid horum quisque non fecisset sive fecisset. Qui liber si carnaliter cogitetur, quis eius magnitudinem aut longitudinem valeat aestimare? Aut quanto tempore legi poterit liber, in quo scriptae sunt universae vitae universorum? An tantus angelorum numerus aderit, quantus hominum erit, et vitam suam quisque ab angelo sibi adhibito audiet recitari? Non ergo unus liber erit omnium, sed singuli singulorum. Scriptura vero ista unum volens intellegi: *Et alius*, inquit, *liber apertus est.* Quaedam igitur vis est intellegenda divina, qua fiet, ut cuique opera sua, vel bona vel mala, cuncta in memoriam revocentur et mentis intuitu mira celeritate cernantur, ut accuset vel excuset scientia conscientiam atque ita simul et omnes et singuli iudicentur. Quae nimirum vis divina libri nomen accepit. In ea quippe quodam modo legitur, quidquid ea faciente recolitur. Ut autem ostendat, qui mortui iudicandi sint, pusilli et magni, recapitulando dicit tamquam ad id rediens, quod praeterierat potiusve distulerat: *Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant, et mors et infernus reddiderunt mortuos, quos in se habebant.* Hoc procul dubio prius factum est, quam essent mortui iudicati; et tamen illud prius dictum est. Hoc est ergo quod dixi, recapitulando eum ad id redisse quod intermiserat. Nunc autem ordinem tenuit, atque ut explicaretur ipse ordo, commodius etiam de iudicatis mortuis, quod iam dixerat, suo repetivit loco. Cum enim dixisset: *Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant, et mors et infernus reddiderunt mortuos, quos in se habebant:* mox addidit quod

25) Apoc. 20, 13.

24 *et* 31 mare mortuos *v itemque 444, 7*

paulo ante posuerat: *Et iudicati sunt singuli secundum facta sua.* Hoc est enim quod supra dixerat: *Et iudicati sunt mortui secundum facta sua.*

Caput XV.

Qui sint mortui, quos ad iudicium exhibuit mare, vel quos mors et inferi reddiderunt.

Sed qui sunt mortui, quos exhibuit mare, qui in eo erant? Neque enim qui in mari moriuntur, non sunt in inferno, aut corpora eorum servantur in mari, aut, quod est absurdius, mare habebat bonos mortuos et infernus malos. Quis hoc putaverit? Sed profecto convenienter quidam hoc loco mare pro isto saeculo positum accipiunt. Cum ergo et quos hic inveniet Christus in corpore constitutos simul significaret cum eis, qui resurrecturi sunt, iudicandos, etiam ipsos mortuos appellavit, et bonos, quibus dicitur: *Mortui enim estis, et vita vestra abscondita est cum Christo in Deo*, et malos, de quibus dicitur: *Sine mortuos sepelire mortuos suos.* Possunt mortui etiam propter hoc dici, quod mortalia gerunt corpora; unde apostolus: *Corpus quidem*, inquit, *mortuum est propter peccatum; spiritus autem vita est propter iustitiam*, utrumque in homine vivente atque in hoc corpore constituto esse demonstrans, et corpus mortuum et spiritum vitam. Nec tamen dixit corpus mortale, sed mortuum, quamvis eadem paulo post etiam mortalia corpora, sicut usitatius vocantur, appellet. Hos ergo mortuos exhibuit mare, qui in eo erant, id est, exhibuit homines hoc saeculum, quicumque in eo erant, quia nondum obierant. *Et mors et infernus*, inquit, *reddiderunt mortuos, quos in se habebant.* Mare exhibuit, quia, sicut inventi sunt,

17) Col. 3, 3. 18) Mt. 8, 22. 21) Rom. 8, 10.

---

14 iis *v*

adfuerunt; mors vero et infernus reddiderunt, quoniam vitae, de qua iam exierant, revocarunt. Nec frustra fortasse non satis fuit ut diceret *mors* aut *infernus*, sed utrumque dictum est: mors propter bonos, qui tantummodo mortem perpeti potuerunt, non et infernum; infernus autem propter malos, qui etiam poenas apud inferos pendunt. Si enim non absurde credi videtur antiquos etiam sanctos, qui venturi Christi tenuerunt fidem, locis quidem a tormentis impiorum remotissimis, sed apud inferos fuisse, donec eos inde Christi sanguis et ad ea loca descensus erueret, profecto deinceps boni fideles effuso illo pretio iam redempti prorsus inferos nesciunt, donec etiam receptis corporibus bona recipiant, quae merentur. Cum autem dixisset: *Et iudicati sunt singuli secundum facta sua,* breviter subiecit, quem ad modum fuerint iudicati: *Et mors et infernus,* inquit, *missi sunt in stagnum ignis,* his nominibus significans diabolum, quoniam mortis est auctor infernarumque poenarum, universamque simul daemonum societatem. Hoc est enim quod supra evidentius praeoccupando iam dixerat: *Et diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris.* Quod vero ibi obscurius adiunxerat dicens: *Quo et bestia et pseudopropheta,* hic apertius: *Et qui non sunt,* inquit, *inventi in libro vitae scripti, missi sunt in stagnum ignis.* Non Deum liber iste commemorat, ne oblivione fallatur; sed praedestinationem significat eorum, quibus aeterna dabitur vita. Neque enim nescit eos Deus et in hoc libro legitur, ut sciat; sed potius ipsa eius praescientia de illis, quae falli non potest, liber est vitae, in quo sunt scripti, id est ante praecogniti.

24) Apoc. 20, 14 sq.

---

18 et infernarum *v* || 21 sulpuris *Re* || 28 legitur *RAb (ab angelis; cf. 440, 10 sq.; Commod. Instr. II 39,21)*; legit *G*¬*aegpv*

Caput XVI.

De caelo novo et terra nova.

Finito autem iudicio, quo praenuntiavit iudicandos malos, restat ut etiam de bonis dicat. Iam enim explicavit quod breviter a Domino dictum est: *Sic ibunt isti in supplicium aeternum;* sequitur ut explicet, quod etiam ibi conectitur: *Iusti autem in vitam aeternam. Et vidi,* inquit, *caelum novum et terram novam. Nam primum caelum et terra recesserunt, et mare iam non est.* Isto fiet ordine, quod superius praeoccupando iam dixit, vidisse se super thronum sedentem, cuius a facie fugit caelum et terra. Iudicatis quippe his, qui scripti non sunt in libro vitae, et in aeternum ignem missis (qui ignis cuius modi et in qua mundi vel rerum parte futurus sit, hominem scire arbitror neminem, nisi forte cui Spiritus divinus ostendit), tunc figura huius mundi mundanorum ignium conflagratione praeteribit, sicut factum est mundanarum aquarum inundatione diluvium. Illa itaque, ut dixi, conflagratione mundana elementorum corruptibilium qualitates, quae corporibus nostris corruptibilibus congruebant, ardendo penitus interibunt, atque ipsa substantia eas qualitates habebit, quae corporibus inmortalibus mirabili mutatione conveniant; ut scilicet mundus in melius innovatus apte adcommodetur hominibus etiam carne in melius innovatis. Quod autem ait: *Et mare iam non est:* utrum maximo illo ardore siccetur an et ipsum vertatur in melius, non facile dixerim. Caelum quippe novum et terram novam futuram legimus, de mari autem novo aliquid me uspiam legisse non recolo; nisi quod in hoc eodem libro reperitur: *Tamquam*

7) Mt. 25, 46. 9) Apoc. 21, 1.

---

5 sic *mss (487, 28); om. v* ‖ 9 et terra *mss*; et prima terra *v* ‖ 11 a cuius *v*; *cf. 439, 25* ‖ 26 erit R^2

mare vitreum simile crystallo. Sed tunc non de isto fine saeculi loquebatur, nec proprie dixisse videtur mare, sed *tamquam mare.* Quamvis et nunc, sicut amat prophetica locutio propriis verbis translata miscere ac sic quodam modo velare quod dicitur, potuit de illo mari dicere: *Et mare iam non est,* de quo supra dixerat: *Et exhibuit mortuos mare, qui in eo erant.* Iam enim tunc non erit hoc saeculum vita mortalium turbulentum et procellosum, quod maris nomine figuravit.

Caput XVII.

De ecclesiae glorificatione sine fine post finem.

Et civitatem, inquit, *magnam Hierusalem novam vidi descendentem de caelo a Deo, aptatam, quasi novam nuptam ornatam marito suo. Et audivi vocem magnam de throno dicentem: Ecce tabernaculum Dei cum hominibus, et habitabit cum eis, et erunt ipsi populus eius, et ipse Deus erit cum eis. Et absterget omnem lacrimam ab oculis eorum; et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus, quia priora abierunt Et dixit sedens in throno: Ecce nova facio omnia.* De caelo descendere ista civitas dicitur, quoniam caelestis est gratia, qua Deus eam fecit. Propter quod ei dicit etiam per Esaiam: *Ego sum Dominus faciens te.* Et de caelo quidem ab initio sui descendit, ex quo per huius saeculi tempus gratia Dei desuper veniente per lavacrum regenerationis in Spiritu sancto misso de caelo subinde cives eius adcrescunt. Sed per iudicium Dei, quod erit novissimum per eius filium Iesum Christum, tanta eius et tam nova de Dei munere claritas apparebit, ut nulla remaneant vestigia vetustatis; quando quidem et

1) Apoc. 4, 6; 15, 2 21) Apoc. 21, 2 sqq. 23) Esai. 45, 8.

15 throno] caelo *π* ‖ 17 absterget *RAG*⁻*beg ut Sinait.*; absterget Deus *apv*

corpora ad incorruptionem atque inmortalitatem novam ex vetere corruptione ac mortalitate transibunt. Nam hoc de isto tempore accipere, quo regnat cum rege suo mille annis, inpudentiae nimiae mihi videtur, cum apertissime dicat: *Absterget omnem lacrimam ab oculis eorum; et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus.* Quis vero tam sit absurdus et obstinatissima contentione vesanus, qui audeat adfirmare in huius mortalitatis aerumnis, non dico populum sanctum, sed unumquemque sanctorum, qui hanc vel ducat vel ducturus sit vel duxerit vitam, nullas habentem lacrimas et dolores; cum potius quanto est quisque sanctior et desiderii sancti plenior, tanto sit eius in orando fletus uberior? An non est vox civis supernae Hierusalem: *Factae sunt mihi lacrimae meae panis die ac nocte,* et: *Lavabo per singulas noctes lectum meum, in lacrimis meis stratum meum rigabo,* et: *Gemitus meus non est absconditus a te,* et: *Dolor meus renovatus est*? Aut vero non eius filii sunt, qui ingemescunt gravati, in quo nolunt spoliari, sed supervestiri, ut absorbeatur mortale hoc a vita? Nonne ipsi sunt, qui primitias habentes Spiritus in semet ipsis ingemescunt, adoptionem expectantes, redemptionem corporis sui? An ipse apostolus Paulus non erat supernus Hierosolymitanus, vel non multo magis hoc erat, quando pro Israelitis carnalibus fratribus suis tristitia illi erat magna et continuus dolor cordi eius? Quando autem mors non erit in ista civitate, nisi quando dicetur: *Ubi est, mors, contentio tua? Ubi est, mors, aculeus tuus? Aculeus autem mortis est peccatum.* Quod tunc utique non erit, quando dicetur: *Ubi est?* Nunc vero non qui-

15) Ps. 41, 4. 17) Ib. 6, 7. 18) Ib. 37, 10. 18) Ib. 38, 3. 20) 2. Cor. 5, 4. 23) Rom. 8, 23. 26) Rom. 9, 2 29) 1. Cor. 15, 55 sq.

---

2 atque *v* ‖ 5 absterget deus *ab(?)v* ‖ 7 et] aut *A* ‖ 14 ciuis *RA*¬*L*[1]*bv (= Davidis)*; citius *G*[1]; huius *G*[2]; ciuitatis *L*[2]*eg Hoffm.* ‖ 19 gemescunt *R* ‖ spoliari *Raegp (cf. p. 7, 14)*; expoliari *AG(?)v (cf. p. 7, 10)*; grauari ¬ ‖ 20 hoc *RG*[2] *ut Tertull. Marc. 5, 12 (cf. 1. Cor. 15, 53); om. A rell. v (cf. p. 7, 11)*

libet infirmus civis illius civitatis, sed idem ipse Iohannes in epistula sua clamat: *Si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus et veritas in nobis non est.* Et in hoc quidem libro, cuius nomen est apocalypsis, obscure multa dicuntur, ut mentem legentis exerceant, et pauca in eo sunt, ex quorum manifestatione indagentur cetera cum labore; maxime quia sic eadem multis modis repetit, ut alia atque alia dicere videatur, cum aliter atque aliter haec ipsa dicere vestigetur. Verum in his verbis, ubi ait: *Absterget omnem lacrimam ab oculis eorum, et mors iam non erit neque luctus neque clamor, sed nec dolor ullus,* tanta luce dicta sunt de saeculo futuro et de inmortalitate atque aeternitate sanctorum (tunc enim solum atque ibi solum ista non erunt), ut nulla debeamus in litteris sacris quaerere vel legere manifesta, si haec putaverimus obscura.

Caput XVIII.

Quid apostolus Petrus de novissimo Dei iudicio praedicarit.

Nunc iam videamus, quid etiam apostolus Petrus de hoc iudicio scripserit: *Venient,* inquit, *in novissimo dierum inlusione inludentes, secundum proprias concupiscentias suas euntes et dicentes: Ubi est promissum praesentiae ipsius? Ex quo enim patres dormierunt, sic omnia perseverant ab initio creaturae. Latet enim illos hoc volentes, quia caeli erant olim et terra de aqua, et per aquam constituta Dei verbo, per quae, qui tunc erat mundus, aqua inundatus deperiit. Qui autem nunc sunt caeli et terra, eodem verbo repositi sunt, igni reservandi*

4) 1. Io. 1, 8.

1 infirmus *R⁊beg (309, 30; 336, 26; 425, 9)*; infimus *AGapv* ‖ ipse *Rv (cf. 415, 10; 418, 30)*; iste *AGegp; om.* ⁊ ‖ 3 decipimus *Aab* ‖ 10 absterget Deus *v*; *cf. 444, 17; 445, 5* ‖ 13 de *mss; om. v* ‖ 27 per quae *Rg*[2]*v* (δι' ὧν); per quā ⁊; per quē *Aeg*[1]*p*

in diem iudicii et perditionis hominum impiorum. Hoc unum vero non lateat vos, carissimi, quia unus dies apud Dominum sicut mille anni et mille anni sicut dies unus. Non tardat Dominus promissum, sicut quidam tarditatem existimant; sed patienter fert propter vos, nolens aliquem perire, sed omnes in paenitentiam converti. Veniet autem dies Domini ut fur, in quo caeli magno impetu transcurrent, elementa autem ardentia resolventur et terra et quae in ipsa sunt opera exurentur. His ergo omnibus pereuntibus quales oportet esse vos in sanctis conversationibus expectantes et properantes ad praesentiam diei Domini, per quam caeli ardentes solventur et elementa ignis ardore decoquentur? Novos vero caelos et terram novam secundum promissa ipsius expectamus, in quibus iustitia inhabitat. Nihil hic dixit de resurrectione mortuorum, sed sane de perditione mundi huius satis. Ubi etiam commemorans factum ante diluvium videtur admonuisse quodam modo, quatenus in fine huius saeculi mundum istum periturum esse credamus. Nam et illo tempore perisse dixit, qui tunc erat, mundum; nec solum orbem terrae, verum etiam caelos, quos utique istos aerios intellegimus, quorum locum ac spatium tunc aqua crescendo superaverat. Ergo totus aut paene totus aer iste ventosus (quod caelum vel potius caelos vocat, sed utique istos imos, non illos supremos, ubi sol et luna et sidera constituta sunt) conversus fuerat in umidam qualitatem atque hoc modo cum terra perierat, cuius terrae utique prior facies fuerat deleta diluvio. *Qui autem nunc sunt,* inquit, *caeli et terra, eodem verbo repositi sunt, igni reservandi in diem iudicii et perditionis hominum impiorum.* Proinde qui caeli et quae terra, id est, qui mundus pro eo mundo, qui diluvio periit, ex eadem aqua repositus est, ipse igni novissimo reservatur in diem iudicii et perditionis hominum impiorum. Nam et hominum propter magnam quandam commutationem non

15) 2. Petr. 3, 8 sqq.

dubitat dicere perditionem futuram, cum tamen eorum quamvis in aeternis poenis sit mansura natura. Quaerat forsitan aliquis, si post factum iudicium iste mundus ardebit, antequam pro illo caelum novum et terra nova reponatur, eo ipso tempore conflagrationis eius ubi erunt sancti, cum eos habentes corpora in aliquo corporali loco esse necesse sit. Possumus respondere futuros eos esse in superioribus partibus, quo ita non ascendet flamma illius incendii, quem ad modum nec unda diluvii. Talia quippe illis inerunt corpora, ut illic sint, ubi esse voluerint. Sed nec ignem conflagrationis illius pertimescent inmortales atque incorruptibiles facti, si virorum trium corruptibilia corpora atque mortalia in camino ardenti inlaesa vivere potuerunt.

Caput XIX.

Quid apostolus Paulus Thessalonicensibus scripserit de manifestatione Antichristi, cuius tempus dies Domini subsequetur.

Multas evangelicas apostolicasque sententias de divino isto iudicio novissimo video mihi esse praetereundas, ne hoc volumen in nimiam longitudinem provolvatur; sed nullo modo est praetereundus apostolus Paulus, qui scribens ad Thessalonicenses: *Rogamus*, inquit, *vos, fratres, per adventum Domini nostri Iesu Christi et nostrae congregationis in ipsum, ut non cito moveamini mente neque terreamini neque per spiritum neque per verbum neque per epistulam tamquam per nos, quasi instet dies Domini, ne quis vos seducat ullo modo; quoniam nisi venerit refuga primum et revelatus fuerit homo peccati, filius in-*

14) Dan. 3, 23 sq.

7 sit] est R^1 || 12 si *mss*; sicut *v* || 16 Paulus *om.* *bE* || 17 cuius — subsequetur *om.* *E* || 27 per nos $R^1AG^1e^1g^1p$ *sec. Graec.*; per nos missam $R^2G^2\neg abe^2g^2v$

teritus, qui adversatur et superextollitur supra omne, quod dicitur Deus aut quod colitur, ita ut in templo Dei sedeat, ostentans se tamquam sit Deus. Non retinetis in memoria, quod adhuc cum essem apud vos haec dicebantur vobis? et nunc quid detineat scitis, ut reveletur in suo tempore. Iam enim mysterium iniquitatis operatur. Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat; et tunc revelabitur iniquus, quem Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui, et evacuabit inluminatione praesentiae suae eum, cuius est praesentia secundum operationem satanae, in omni virtute et signis et prodigiis mendacii et in omni seductione iniquitatis his, qui pereunt, pro eo, quod dilectionem veritatis non receperunt, ut salvi fierent. Et ideo mittet illis Deus operationem erroris, ut credant mendacio et iudicentur omnes, qui non crediderunt veritati, sed consenserunt iniquitati.

Nulli dubium est eum de Antichristo ista dixisse, diemque iudicii (hunc enim appellat diem Domini) non esse venturum, nisi ille prior venerit, quem refugam vocat, utique a Domino Deo. Quod si de omnibus impiis merito dici potest, quanto magis de isto! Sed in quo templo Dei sit sessurus, incertum est; utrum in illa ruina templi, quod a Salomone rege constructum est, an vero in ecclesia. Non enim templum alicuius idoli aut daemonis templum Dei apostolus diceret. Unde nonnulli non ipsum principem, sed universum quodam modo corpus eius, id est ad eum pertinentem hominum multitudinem, simul cum ipso suo principe hoc loco intellegi Antichristum volunt; rectiusque putant etiam Latine dici, sicut in Graeco est, non *in templo Dei*, sed *in templum Dei sedeat,* tamquam ipse sit templum Dei, quod est ecclesia; sicut dicimus: „Sedet in amicum“, id est velut

17) 2. Thess. 2, 1 sqq.

---

1 *Graece: πᾶν τὸ λεγόμενον?* || 4 dicebantur $RApE^{mv}$ *Clarom.*; dicebam/// *e*; dicebam ⌐$abgE^{pt}v$

amicus, vel si quid aliud isto locutionis genere dici solet. Quod autem ait: *Et nunc quid detineat scitis*, id est, quid sit in mora, quae causa sit dilationis eius, *ut reveletur in suo tempore*, scitis: quoniam scire illos dixit, aperte hoc dicere noluit. Et ideo nos, qui nescimus quod illi sciebant, pervenire cum labore ad id, quod sensit apostolus, cupimus nec valemus; praesertim quia et illa, quae addidit, hunc sensum faciunt obscuriorem. Nam quid est: *Iam enim mysterium iniquitatis operatur. Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat; et tunc revelabitur iniquus?* Ego prorsus quid dixerit me fateor ignorare. Suspiciones tamen hominum, quas vel audire vel legere potui, non tacebo.

Quidam putant hoc de imperio dictum fuisse Romano, et propterea Paulum apostolum non id aperte scribere voluisse, ne calumniam videlicet incurreret, quod Romano imperio male optaverit, cum speraretur aeternum; ut hoc quod dixit: *Iam enim mysterium iniquitatis operatur*, Neronem voluerit intellegi, cuius iam facta velut Antichristi videbantur. Unde nonnulli ipsum resurrecturum et futurum Antichristum suspicantur; alii vero nec occisum putant, sed subtractum potius, ut putaretur occisus, et vivum occultari in vigore ipsius aetatis, in qua fuit, cum crederetur extinctus, donec suo tempore reveletur et restituatur in regnum. Sed multum mihi mira est haec opinantium tanta praesumptio. Illud tamen, quod ait apostolus: *Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat*, non absurde de ipso Romano imperio creditur dictum, tamquam dictum sit: „Tantum qui modo imperat imperet, donec de medio fiat“, id est de medio tollatur. *Et tunc revelabitur iniquus*, quem significari Antichristum nullus ambigit. Alii vero et quod ait: *Quid detineat scitis* et *mysterium operari iniquitatis* non putant dictum nisi de malis et fictis, qui sunt in ecclesia, donec perveniant ad tantum numerum, qui Antichristo magnum populum faciat; et hoc esse mysterium iniquitatis, quia

videtur occultum; hortari autem apostolum fideles, ut in fide quam tenent tenaciter perseverent, dicendo: *Tantum qui modo tenet teneat, donec de medio fiat,* hoc est, donec exeat de medio ecclesiae mysterium iniquitatis, quod nunc occultum est. Ad ipsum enim mysterium pertinere arbitrantur, quod ait in epistula sua Iohannes evangelista: *Pueri, novissima hora est; et sicut audistis, quod Antichristus sit venturus, nunc autem Antichristi multi facti sunt; unde cognoscimus quod novissima sit hora. Ex nobis exierunt; sed non erant ex nobis. Quod si fuissent ex nobis, permansissent utique nobiscum.* Sicut ergo ante finem in hac hora, inquiunt, quam Iohannes novissimam dicit, exierunt multi haeretici de medio ecclesiae, quos multos dicit Antichristos: ita omnes tunc inde exibunt, qui non ad Christum, sed ad illum novissimum Antichristum pertinebunt, et tunc revelabitur.

Alius ergo sic, alius autem sic apostoli obscura verba coniectat; quod tamen eum dixisse non dubium est: non veniet ad vivos et mortuos iudicandos Christus, nisi prius venerit ad seducendos in anima mortuos adversarius eius Antichristus; quamvis ad occultum iam iudicium Dei pertineat, quod ab illo seducentur. *Praesentia* quippe *eius erit,* sicut dictum est, *secundum operationem satanae in omni virtute et signis et prodigiis mendacii et in omni seductione iniquitatis his, qui pereunt.* Tunc enim solvetur satanas et per illum Antichristum in omni sua virtute mirabiliter quidem, sed mendaciter operabitur. Quae solet ambigi utrum propterea dicta sint signa et prodigia mendacii, quoniam mortales sensus per phantasmata decepturus est, ut quod non facit facere videatur, an quia illa ipsa, etiamsi erunt vera prodigia, ad mendacium pertrahent credituros non ea potuisse nisi divinitus fieri, virtutem diaboli nescientes, maxime quando tantam, quan-

11) 1. Io. 2, 18 sq.

18 coniectat *RGepE*[v]; coniectant *Aabgv* ‖ 33 diabuli *g*

tam numquam habuit, acceperit potestatem. Non enim quando de caelo ignis cecidit et tantam familiam cum tantis gregibus pecorum sancti Iob uno impetu absumpsit et turbo inruens et domum deiciens filios eius occidit, phantasmata fuerunt; quae tamen fuerunt opera satanae, cui Deus dederat hanc potestatem. Propter quid horum ergo dicta sint prodigia et signa mendacii, tunc potius apparebit. Sed propter quodlibet horum dictum sit, seducentur eis signis atque prodigiis, qui seduci merebuntur, *pro eo quod dilectionem*, inquit, *veritatis non receperunt, ut salvi fierent.* Nec dubitavit apostolus addere ac dicere: *Ideo mittet illis Deus operationem erroris ut credant mendacio.* Deus enim mittet, quia Deus diabolum facere ista permittet, iusto ipse iudicio, quamvis faciat ille iniquo malignoque consilio. *Ut iudicentur*, inquit, *omnes, qui non crediderunt veritati, sed consenserunt iniquitati.* Proinde iudicati seducentur et seducti iudicabuntur. Sed iudicati seducentur illis iudiciis Dei occulte iustis, iuste occultis, quibus ab initio peccati rationalis creaturae numquam iudicare cessavit; seducti autem iudicabuntur novissimo manifestoque iudicio per Christum Iesum, iustissime iudicaturum, iniustissime iudicatum.

Caput XX.

Quid idem apostolus in prima ad eosdem epistula de resurrectione mortuorum docuerit.

Sed hic apostolus tacuit de resurrectione mortuorum; ad eosdem autem scribens in epistula prima: *Nolumus*, inquit, *ignorare vos, fratres, de dormientibus, ut non contristemini, sicut et ceteri, qui spem non habent. Nam si credimus, quod Iesus mortuus est et resurrexit: ita et Deus eos, qui dormierunt per Iesum, adducet cum illo. Hoc enim vobis dicimus in verbo Domini, quia nos viventes, qui reliqui sumus in adventum Domini, non*

12 et dicere *v* ‖ 25 mort. doc. *pqvE*; doc. mort. *fg Hoffm.* ‖ 31 cum eo ˥*vE*[v]

praeveniemus eos, qui ante dormierunt; quoniam ipse Dominus in iussu et in voce archangeli et in tuba Dei descendet de caelo, et mortui in Christo resurgent primo; deinde nos viventes, qui reliqui sumus, simul cum illis rapiemur in nubibus in obviam Christo in aera, et ita semper cum Domino erimus. Haec verba apostolica resurrectionem mortuorum futuram, quando veniet Christus, utique ad vivos et mortuos iudicandos, praeclarissime ostendunt.

Sed quaeri solet, utrum illi, quos hic viventes inventurus est Christus, quorum personam in se atque illos, qui tunc secum vivebant, transfigurabat apostolus, numquam omnino morituri sint, an ipso temporis puncto, quo cum resurgentibus rapientur in nubibus in obviam Christo in aera, ad inmortalitatem per mortem mira celeritate transibunt. Neque enim dicendum est fieri non posse, ut, dum per aera in sublime portantur, in illo spatio et moriantur et revivescant. Quod enim ait: *Et ita semper cum Domino erimus,* non sic accipiendum est, tamquam in aere nos dixerit semper cum Domino esse mansuros; quia nec ipse utique ibi manebit, quia veniens transiturus est; venienti quippe ibitur obviam, non manenti; sed *ita cum Domino erimus,* id est, sic erimus habentes corpora sempiterna, ubicumque cum illo fuerimus. Ad hunc autem sensum, quo existimemus etiam illos, quos hic vivos inventurus est Dominus, in ipso parvo spatio et passuros mortem et accepturos inmortalitatem, ipse apostolus nos videtur urgere, ubi dicit: *In Christo omnes vivificabuntur;* cum alio loco de ipsa loquens resurrectione corporum dicat: *Tu quod seminas, non vivificatur, nisi moriatur.* Quo modo igitur, quos viventes

6) 1. Thess. 4, 12 (13) sqq. 29) 1. Cor. 15, 22. 31) Ib. 36.

---

2 et in voce] et *om. bE sec. Graec.* ‖ 3 descendit *bE*[tv] ‖ 3 primo *RApv* (πρῶτον); primi *G¬abeg* ‖ 6 semper *om. A* ‖ 7 Dominus Christus *v* ‖ 11 personas *E*[t] ‖ 31 nisi prius moriatur *A¬ itemque 454, 27*

hic Christus inveniet, per inmortalitatem in illo vivificabuntur, etsi non moriantur, cum videamus propter hoc esse dictum: *Tu quod seminas, non vivificatur, nisi moriatur?* Aut si recte non dicimus seminari nisi ea corpora hominum, quae moriendo quoquo modo revertuntur in terram (sicut sese habet etiam illa in transgressorem patrem generis humani divinitus prolata sententia: *Terra es et in terram ibis*): fatendum est istos, quos nondum de corporibus egressos cum veniet Christus inveniet, et istis verbis apostoli et illis de genesi non teneri; quoniam sursum in nubibus rapti non utique seminantur, quia nec eunt in terram nec redeunt, sive nullam prorsus experiantur mortem sive paululum in aere moriantur.

Sed aliud rursus occurrit, quod idem dixit apostolus, cum de resurrectione corporum ad Corinthios loqueretur: *Omnes resurgemus*, vel sicut alii codices habent: *Omnes dormiemus.* Cum ergo nec resurrectio fieri, nisi mors praecesserit, possit, nec dormitionem possimus illo loco intellegere nisi mortem: quo modo omnes vel dormient vel resurgent, si tam multi, quos in corpore inventurus est Christus, nec dormient nec resurgent? Si ergo sanctos, qui reperientur Christo veniente viventes eique in obviam rapientur, crediderimus in eodem raptu de mortalibus corporibus exituros et ad eadem mox inmortalia redituros, nullas in verbis apostoli patiemur angustias, sive ubi dicit: *Tu quod seminas, non vivificatur, nisi moriatur,* sive ubi dicit: *Omnes resurgemus* aut: *Omnes dormiemus;* quia nec illi per inmortalitatem vivificabuntur, nisi, quamlibet paululum, tamen ante moriantur, ac per hoc et a resurrectione non erunt alieni, quam dormitione praecedunt, quamvis brevissima, non tamen nulla. Cur autem nobis incredibile videatur illam multi-

8) Gen. 3, 19. 16) 1. Cor. 15, 51; cf. Tertull. Resurr. c. 42; Hieron. ep. ad Minerv. c. 7 et comment. in Esai. c. 51.

---

3 nisi prius m. *A¬e; cf. 453, 31* || 15 mortuorum *Ab* || 31 *ut editur mss*; dormitio praecedit *v*

tudinem corporum in aere quodam modo seminari atque ibi protinus inmortaliter atque incorruptibiliter revivescere, cum credamus, quod idem ipse apostolus apertissime dicit, in ictu oculi futuram resurrectionem et in membra sine fine victura tanta facilitate tamque inaestimabili velocitate rediturum antiquissimorum cadaverum pulverem? Nec ab illa sententia, qua homini dictum est: *Terra es et in terram ibis,* futuros illos sanctos arbitremur inmunes, si eorum morientium in terram non reccident corpora, sed, sicut in ipso raptu morientur, ita et resurgent, dum feruntur in aera. *In terram* quippe *ibis* est „in hoc ibis amissa vita, quod eras antequam sumeres vitam"; id est, hoc eris exanimatus, quod eras antequam esses animatus (terrae quippe insufflavit Deus in faciem flatum vitae, cum factus est homo in animam vivam); tamquam diceretur: „Terra es animata, quod non eras; terra eris exanimis, sicut eras"; quod sunt et antequam putrescant omnia corpora mortuorum; quod erunt et illa, si morientur, ubicumque moriantur, cum vita carebunt, quam continuo receptura sunt. Sic ergo ibunt in terram, quia ex vivis hominibus terra erunt, quem ad modum it in cinerem, quod fit cinis; it in vetustatem, quod fit vetus; it in testam, quod ex luto fit testa; et alia sescenta sic loquimur. Quo modo autem sit futurum, quod nunc pro nostrae ratiunculae viribus utcumque conicimus, tunc erit potius, ut nosse possimus. Resurrectionem quippe mortuorum futuram et in carne, quando Christus venturus est vivos iudicaturus et mortuos, oportet, si Christiani esse volumus, ut credamus; sed non ideo de hac re inanis est fides nostra, si, quem ad modum futura sit, perfecte conprehendere non valemus.

Verum iam, sicut ⟨supra⟩ promisimus, de hoc iudicio

4) 1. Cor. 15, 52. 32) Cf. 410, 26.

---

9 in terra *RE* ‖ reccident *RE*[v] *(cf. 286, 17)*; recident *v* ‖ 11 feruntur *RAG*¬*beE*; ferentur *v* ‖ 27 et *mss*; esse *v* ‖ 32 supra *om. R*¬*gp*

Dei novissimo etiam prophetici veteres libri quid praenuntiaverint, quantum satis esse videbitur, debemus ostendere; quae, sicut arbitror, non tanta mora necesse erit tractari et exponi, si istis, quae praemisimus, lector curaverit adiuvari.

Caput XXI.

Quid Esaias propheta de mortuorum resurrectione et de retributione iudicii sit locutus.

Propheta Esaias: *Resurgent,* inquit, *mortui et resurgent qui erant in sepulcris, et laetabuntur omnes qui sunt in terra; ros enim, qui abs te est, sanitas illis est; terra vero impiorum cadet.* Totum illud superius ad resurrectionem pertinet beatorum. Quod autem ait: *Terra vero impiorum cadet,* bene intellegitur dictum: „Corpora vero impiorum ruina damnationis excipiet.“ Iam porro si de bonorum resurrectione quod dictum est diligentius et distinctius velimus intueri, ad primam referendum est quod dictum est: *Resurgent mortui;* ad secundam vero quod sequitur: *Et resurgent qui erant in sepulcris.* Iam si et illos inquiramus sanctos, quos hic vivos inventurus est Dominus, eis congrue deputabitur quod adiunxit: *Et laetabuntur omnes qui sunt in terra; ros enim, qui abs te est, sanitas illis est.* Sanitatem loco isto inmortalitatem rectissime accipimus; ea namque est plenissima sanitas, quae non reficitur alimentis tamquam cotidianis medicamentis. Item de iudicii die spem prius dans bonis, deinde terrens malos idem propheta sic loquitur: *Haec dicit Dominus: Ecce ego declino in eos ut flumen pacis et ut torrens inundans gloriam gentium. Filii eorum super umeros portabuntur et super genua consolabuntur. Quem ad modum si quem mater consoletur, ita ego vos*

12) Esai. 26, 19.

10 erunt *Ae* ‖ 11 super terram *Aab* ‖ 15 Iam *om.* *R*[1] ‖ 19 erunt *A* ‖ 22 super terram *ab*

consolabor; et in Hierusalem consolabimini, et videbitis, et gaudebit cor vestrum et ossa vestra ut herba exorientur. Et cognoscetur manus Domini colentibus eum, et comminabitur contumacibus. Ecce enim Dominus ut ignis veniet, et ut tempestas currus eius, reddere in indignatione vindictam et vastationem in flamma ignis. In igne enim Domini iudicabitur omnis terra et in gladio eius omnis caro; multi vulnerati erunt a Domino. In bonorum promissione flumen pacis profecto abundantiam pacis illius debemus accipere, qua maior esse non possit. Hac utique in fine rigabimur; de qua in praecedenti libro abundanter locuti sumus. Hoc flumen se in eos declinare dicit, quibus tantam beatitudinem pollicetur, ut intellegamus in illius felicitatis regione, quae in caelis est, hoc flumine omnia satiari; sed quia et terrenis corporibus pax incorruptionis atque inmortalitatis inde influet, ideo declinare se dixit hoc flumen, ut de supernis quodam modo etiam inferiora perfundat et homines aequales angelis reddat. Hierusalem quoque, non illam quae servit cum filiis suis, sed liberam matrem nostram intellegamus secundum apostolum aeternam in caelis. Ibi post labores aerumnarum curarumque mortalium consolabimur, tamquam parvuli eius in umeris genibusque portati. Rudes enim nos et novos blandissimis adiutoriis insolita nobis beatitudo illa suscipiet. Ibi videbimus, et gaudebit cor nostrum. Nec expressit quid videbimus; sed quid nisi Deum? ut impleatur in nobis promissum evangelicum: *Beati mundicordes, quoniam ipsi Deum videbunt,* et omnia illa, quae nunc non videmus, credentes autem pro modulo capacitatis humanae longe minus quam sunt atque incomparabiliter cogitamus. *Et videbitis,* inquit, *et gaudebit cor vestrum.* Hic creditis, ibi videbitis.

Sed quoniam dixit: *Et gaudebit cor vestrum,* ne

8) Esai. 66, 12 sqq. 21) Gal. 4, 26. 28) Mt. 5, 8.

17 dicit ¬ *v* ‖ 28 mundicordes $e^1 g^2$ *(itemque mss optimi Zychae identidem; cf. lib. 22 c. 29)*; mundo cordes *R A* $¬^1$; mundi cordis g^1; mundi corde $G^2 ¬^2 e^2$; mundo corde $G^1 abpv$

putaremus illa bona Hierusalem ad nostrum tantummodo spiritum pertinere: *Et ossa*, inquit, *vestra ut herba exorientur;* ubi resurrectionem corporum strinxit, velut quod non dixerat reddens; neque enim cum viderimus fiet, sed cum fuerit facta videbimus. Nam et de caelo novo ac terra nova iam supra dixerat, dum ea, quae sanctis promittuntur in fine, saepe ac multiformiter diceret. *Erit*, inquit, *caelum novum et terra nova, et non erunt memores priorum, nec ascendet in cor ipsorum, sed laetitiam et exultationem invenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exultationem et populum meum laetitiam; et exultabo in Hierusalem et laetabor in populo meo; et ultra non audietur in illa vox fletus*, et cetera, quae quidam ad illos carnales mille annos referre conantur. Locutiones enim tropicae propriis prophetico more miscentur, ut ad intellectum spiritalem intentio sobria cum quodam utili ac salubri labore perveniat; pigritia vero carnalis vel ineruditae atque inexercitatae tarditas mentis contenta litterae superficie nihil putat interius requirendum. Haec de propheticis verbis, quae ante istum locum scripta sunt, satis dixerim. In hoc autem loco, unde ad illa digressi sumus, cum dixisset: *Et ossa vestra ut herba exorientur*, ut resurrectionem carnis quidem, sed tamen bonorum se nunc commemorare monstraret, adiunxit: *Et cognoscetur manus Domini colentibus eum.* Quid est hoc nisi manus distinguentis cultores suos a contemptoribus suis? De quibus sequentia contexens: *Et comminabitur*, inquit, *contumacibus*, sive, ut ait alius interpres, *incredulis.* Nec tunc comminabitur, sed quae nunc dicuntur minaciter, tunc efficaciter implebuntur. *Ecce enim Dominus*, inquit, *ut ignis veniet et ut tempestas currus eius, reddere in indignatione vindictam et vastationem*

13) Esai. 65, 17 sqq.

---

9 ascendet *mss (l. 22 c. 3 in.; Graece:* ἐπέλθῃ); ascendent *v*

in flamma ignis. In igne enim Domini iudicabitur omnis terra et in gladio eius omnis caro; multi vulnerati erunt a Domino. Sive igne sive tempestate sive gladio poenam iudicii significat; quando quidem ipsum Dominum quasi ignem dicit esse venturum, eis profecto quibus poenalis erit eius adventus. Currus vero eius (nam pluraliter dicti sunt) angelica ministeria non inconvenienter accipimus. Quod autem ait omnem terram et omnem carnem in eius igne et gladio iudicari, non etiam hic spiritales intellegamus et sanctos, sed terrenos atque carnales, de qualibus dictum est: *Qui terrena sapiunt,* et: *Sapere secundum carnem mors est;* et quales omnino caro appellantur a Domino, ubi dicit: *Non permanebit spiritus meus in hominibus istis, quoniam caro sunt.* Quod vero hic positum est: *Multi vulnerati erunt a Domino,* isto fiet vulnere mors secunda. Potest quidem et ignis et gladius et vulnus accipi in bono. Nam et ignem Dominus velle se dixit mittere in mundum, et visae sunt illis linguae divisae velut ignis, quando venit Spiritus sanctus, et: *Non veni,* inquit idem Dominus, *pacem mittere in terram, sed gladium,* et sermonem Dei dicit scriptura gladium bis acutum propter aciem geminam testamentorum duorum, et in cantico canticorum caritate se dicit sancta ecclesia vulneratam, velut amoris impetu sagittatam. Sed hic cum legimus vel audimus ultorem Dominum esse venturum, quem ad modum haec intellegenda sint, clarum est.

Deinde breviter commemoratis eis, qui per hoc iudicium consumentur, sub figura ciborum in lege vetere vetitorum, a quibus se non abstinuerunt, peccatores im-

3) Esai. 66, 15 sq. 11) Phil. 3, 19. 12) Rom. 8, 6. 14) Gen. 6, 3. 18) Lc. 12, 49. 19) Act. 2, 3. 21) Mt. 10, 34. 22) Hebr. 4, 12. 24) Cant. 2, 5.

---

1 iudicabuntur *R*[1] ‖ 9 et gladio *mss (progr. p. 10)*; et in gladio *v* ‖ 29 ueteri *G*⌐*g*

piosque significans recapitulat ab initio gratiam novi testamenti a primo Salvatoris adventu usque ad ultimum iudicium, de quo nunc agimus, perducens finiensque sermonem. Narrat namque Dominum dicere se venire, ut congreget omnes gentes, easque venturas et visuras eius gloriam. *Omnes enim*, sicut dicit apostolus, *peccaverunt et egent gloria Dei.* Et relicturum se dicit super eos signa, quae utique mirantes credant in eum; et emissurum ex illis salvatos in gentes diversas et longinquas insulas, quae non audierunt nomen eius neque viderunt eius gloriam; et adnuntiaturos gloriam eius in gentibus et adducturos fratres istorum, quibus loquebatur, id est in fide sub Deo Patre fratres Israelitarum electorum; adducturos autem ex omnibus gentibus munus Domino in iumentis et vehiculis (quae iumenta et vehicula bene intelleguntur adiutoria esse divina per cuiusque generis ministeria Dei, vel angelica vel humana) in sanctam civitatem Hierusalem, quae nunc in sanctis fidelibus est diffusa per terras. Ubi enim divinitus adiuvantur, ibi credunt, et ubi credunt, ibi veniunt. Comparavit autem illos Dominus tamquam per similitudinem filiis Israel offerentibus ei suas hostias cum psalmis in domo eius, quod ubique iam facit ecclesia; et promisit ab ipsis se accepturum sibi sacerdotes et Levitas; quod nihilo minus fieri nunc videmus. Non enim ex genere carnis et sanguinis, sicut erat primum secundum ordinem Aaron; sed, sicut oportebat in testamento novo, ubi secundum ordinem Melchisedech summus sacerdos est Christus, pro cuiusque merito, quod in eum gratia divina contulerit, sacerdotes et Levitas eligi nunc videmus, qui non isto nomine, quod saepe adsequuntur indigni, sed ea, quae non est bonis malisque communis, sanctitate pensandi sunt.

7) Rom. 3, 23. 18) Esai. 66, 17 sqq. 28) Ps. 109, 4.

---

9 longinquas *R*[1]*A*ᒣ; in long. *R*[2]*Gabegpv* || 28 melchisedec *R itemque saepius*

Haec cum de ista, quae nunc inpertitur ecclesiae, perspicua nobisque notissima Dei miseratione dixisset, promisit et fines, ad quos per ultimum iudicium facta bonorum malorumque discretione venietur, dicens per prophetam, vel de Domino dicens ipse propheta: *Quo modo enim caelum novum et terra nova manebit coram me, dicit Dominus, sic stabit semen vestrum et nomen vestrum, et erit mensis ex mense et sabbatum ex sabbato. Veniet omnis caro in conspectu meo adorare in Hierusalem, dixit Dominus; et egredientur et videbunt membra hominum, qui praevaricati sunt in me. Vermis eorum non morietur, et ignis eorum non extinguetur, et erunt visui omni carni.* Ad hoc iste propheta terminavit librum, ad quod terminabitur saeculum. Quidam sane non interpretati sunt: *Membra hominum,* sed *cadavera virorum,* per cadavera significantes evidentem corporum poenam; quamvis cadaver nisi caro exanimis non soleat nuncupari, illa vero animata erunt corpora, alioquin nulla poterunt sentire tormenta; nisi forte, quia mortuorum erunt corpora, id est eorum, qui in secundam mortem cadent, ideo non absurde etiam cadavera dici possunt. Unde est et illud, quod ab eodem propheta dictum iam supra posui: *Terra vero impiorum cadet.* Quis autem non videat a cadendo esse appellata cadavera? *Virorum* autem pro eo posuisse illos interpretes, quod est „hominum", manifestum est. Neque enim quisquam dicturus est praevaricatrices feminas in illo supplicio non futuras; sed ex potiore, praesertim de quo femina facta est, uterque sexus accipitur. Verum, quod ad rem maxime pertinet, cum et in bonis dicitur: *Veniet omnis caro,* quia ex omni genere hominum populus ille constabit (non enim omnes homines ibi erunt, quando in poenis plures erunt), — sed, ut dicere coeperam, cum et in bonis caro

13) Esai. 66, 22 sqq.

7 dicit *R*¬¹*(?)abp* (*λέγει κύριος*; *infra εἶπε κ.*); dixit *AG*¬²*egv* ‖ 23 posuit *RAG*¹¬ ‖ 31 ille *RG*¬*egp*; iste *Aabv*

et in malis membra vel cadavera nominantur: profecto post resurrectionem carnis, cuius fides his rerum vocabulis omnino firmatur, illud, quo boni et mali suis finibus dirimentur, futurum esse iudicium declaratur.

Caput XXII.

Qualis futura sit egressio sanctorum ad videndas poenas malorum.

Sed quo modo egredientur boni ad videndas poenas malorum? Numquid corporis motu beatas illas relicturi sunt sedes et ad loca poenalia perrecturi, ut malorum tormenta conspiciant praesentia corporali? Absit; sed egredientur per scientiam. Hoc enim verbo significatum est eos qui cruciabuntur extra futuros. Propter quod et Dominus ea loca tenebras exteriores vocat, quibus contrarius est ille ingressus, de quo dicitur servo bono: *Intra in gaudium Domini tui;* ne illuc mali putentur ingredi, ut sciantur, sed ad illos potius velut egredi scientia, qua eos cognituri sunt, boni, quia id quod extra est cognituri sunt. Qui enim erunt in poenis, quid agatur intus in gaudio Domini nescient; qui vero erunt in illo gaudio, quid agatur foris in illis tenebris exterioribus scient. Ideo dictum est: *Egredientur,* quia eos etiam quae foris ab eis erunt utique non latebunt. Si enim haec prophetae nondum facta nosse potuerunt per hoc, quod erat Deus, quantulumcumque erat, in eorum mortalium mentibus: quo modo inmortales sancti iam facta tunc nescient, cum Deus erit omnia in omnibus? Stabit ergo in illa beatitudine sanctorum semen et nomen; semen scilicet de quo Iohannes ait: *Et semen eius in ipso*

14) Mt. 25, 30. 16) Ib. 21. 27) 1. Cor. 15, 28.

---

23 quae *R (21; 26)*; qui *AG*¬*abegpv (461, 10)*

manet; nomen vero de quo per hunc Esaiam dictum est: *Nomen aeternum dabo eis. Erit eis mensis ex mense et sabbatum ex sabbato,* tamquam luna ex luna et requies ex requie, quorum utrumque ipsi erunt cum ex his umbris veteribus et temporalibus in illa lumina nova ac sempiterna transibunt. In poenis autem malorum et inextinguibilis ignis et vivacissimus vermis ab aliis atque aliis aliter atque aliter est expositus. Alii quippe utrumque ad corpus, alii utrumque ad animum rettulerunt; alii proprie ad corpus ignem, tropice ad animum vermem, quod esse credibilius videtur. Sed nunc de hac differentia non est temporis disputare. De iudicio namque ultimo, quo fiet diremptio bonorum et malorum, hoc volumen implere suscepimus; de ipsis vero praemiis et poenis alias diligentius disserendum est.

Caput XXIII.

Quid prophetaverit Daniel de persecutione Antichristi et de iudicio Dei regnoque sanctorum.

Daniel de hoc ultimo iudicio sic prophetat, ut Antichristum quoque prius venturum esse praenuntiet atque ad aeternum regnum sanctorum perducat narrationem suam. Cum enim visione prophetica quattuor bestias significantes quattuor regna vidisset, ipsumque quartum a quodam rege superatum, qui Antichristus agnoscitur, et post haec aeternum regnum filii hominis, qui intellegitur Christus: *Horruit,* inquit, *spiritus meus, ego Daniel, in habitudine mea, et visus capitis mei conturbabant me. Et accessi,* inquit, *ad unum de stantibus, et veritatem quaerebam ab eo de omnibus his, et dixit mihi verita-*

1) 1. Io. 3, 9. 3) Esai. 56, 5; 66, 23.

2 erit *RA*ꝛ*ep*; et erit *Gabgv* ‖ mensis R^1*abgv*; et mens. R^2*Aep* ‖ 19 danihel *mss* ‖ 20 prius quoque *v* ‖ 27 conturbabat *bgp*; -bauit ꝛ

tem. Deinde, quid audierit ab illo, a quo de omnibus his quaesivit, tamquam eo sibi exponente sic loquitur: *Hae bestiae magnae quattuor quattuor regna surgent in terra, quae auferentur, et accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum Et quaerebam,* inquit, *diligenter de bestia quarta, quae erat differens prae omni bestia, terribilis amplius — dentes eius ferrei et ungues eius aerei, manducans et comminuens et reliqua pedibus suis conculcans —, et de cornibus eius decem, quae erant in capite eius, et de altero, quod ascendit et excussit de prioribus tria; cornu illud in quo erant oculi et os loquens magna, et visus eius maior ceteris. Videbam, et cornu illud faciebat bellum cum sanctis, et praevalebat ad ipsos, donec venit vetustus dierum, et regnum dedit sanctis Altissimi; et tempus pervenit, et regnum obtinuerunt sancti.* Haec Daniel quaesisse se dixit. Deinde quid audierit continuo subiungens: *Et dixit,* inquit (id est ille, a quo quaesierat, respondit et dixit): *Bestia quarta quartum regnum erit in terra, quod praevalebit omnibus regnis; et manducabit omnem terram, et conculcabit eam et concidet. Et decem cornua eius decem reges surgent; et post eos surget alius, qui superabit malis omnes, qui ante eum fuerunt; et tres reges humiliabit et verba adversus Altissimum loquetur et sanctos Altissimi conteret et suspicabitur mutare tempora et legem; et dabitur in manu eius usque ad tempus et tempora et dimidium tempus. Et iudicium sedebit, et principatum removebunt ad exterminandum et perdendum usque in finem; et regnum et potestas et magnitudo regum, qui sub omni caelo sunt, data est sanctis Altissimi. Et regnum eius regnum sempiternum; et omnes principatus ipsi servient et obaudient. Hoc usque,* inquit, *finis sermonis. Ego Daniel;*

---

3 quatuor bestiae magnae *v* ‖ 27 tempus *mss plerr.*; temporis *bv (465, 12)* ‖ 33 hoc *R*[1]*A (95, 23; 161, 10; 12; 223, 2)*; huc *R*[2]*G*¬*abegpv*

multum cogitationes meae conturbabant me, et forma mea inmutata est super me, et verbum in corde meo conservavi. Quattuor illa regna exposuerunt quidam Assyriorum, Persarum, Macedonum et Romanorum. Quam vero convenienter id fecerint, qui nosse desiderant, legant presbyteri Hieronymi librum in Danielem satis erudite diligenterque conscriptum. Antichristi tamen adversus ecclesiam saevissimum regnum licet exiguo spatio temporis sustinendum, donec Dei ultimo iudicio regnum sancti accipiant sempiternum; qui vel dormitans haec legit, dubitare non sinitur. Tempus quippe et tempora et dimidium temporis unum annum esse et duo et dimidium ac per hoc tres annos et semissem etiam numero dierum posterius posito dilucescit, aliquando in scripturis et mensum numero declaratur. Videntur enim tempora indefinite hic dicta lingua Latina; sed per dualem numerum dicta sunt, quem Latini non habent. Sicut autem Graeci, ita hunc dicuntur habere et Hebraei. Sic ergo dicta sunt tempora, tamquam dicerentur duo tempora. Vereri me sane fateor, ne in decem regibus, quos tamquam decem homines videtur inventurus Antichristus, forte fallamur, atque ita ille inopinatus adveniat, non existentibus tot regibus in orbe Romano. Quid si enim numero isto denario universitas regum significata est, post quos ille venturus est; sicut millenario, centenario, septenario significatur plerumque universitas, et aliis atque aliis numeris, quos nunc commemorare non est necesse?

Alio loco idem Daniel: *Et erit,* inquit, *tempus tribulationis, qualis non fuit ex quo nata est gens super terram usque ad tempus illud. Et in tempore illo salvabitur populus tuus omnis, qui inventus fuerit scriptus in*

3) Dan. 7, 15 sqq.

---

9 dei *om.* *Rb* ‖ 12 duos $A^2a^2b^2v$ ‖ 14 mensum $R^1\neg e^1$; mensuum *Ag*; mensium R^2abe^2pv *(cf. c. 13)* ‖ 23 si enim *mss* *(lib. 1 c. 19 med.; c. 26 in.)*; enim si *v* ‖ 29 quale *bep*

libro Et multi dormientium in terrae aggere exurgent: hi in vitam aeternam, et hi in opprobrium et in confusionem aeternam. Et intellegentes fulgebunt sicut claritas firmamenti, et ex iustis multi sicut stellae in saecula et adhuc. Sententiae illi evangelicae est locus iste simillimus de resurrectione dumtaxat corporum mortuorum. Nam qui illic dicti sunt esse *in monumentis,* ipsi hic *dormientes in terrae aggere,* vel, sicut alii interpretati sunt, *in terrae pulvere;* et sicut ibi *procedent* dictum est, ita hic *exurgent;* sicut ibi *qui bona fecerunt, in resurrectionem vitae; qui autem mala egerunt, in resurrectionem iudicii:* ita et isto loco *hi in vitam aeternam, et hi in opprobrium et in confusionem aeternam.* Non autem diversum putetur, quod, cum ibi positum sit *omnes qui sunt in monumentis,* hic non ait propheta omnes, sed *multi dormientium in terrae aggere.* Ponit enim aliquando scriptura pro omnibus multos. Propterea et Abrahae dictum est: *Patrem multarum gentium posui te,* cui tamen alio loco: *In semine,* inquit, *tuo benedicentur omnes gentes.* De tali autem resurrectione huic quoque ipsi prophetae Danieli paulo post dicitur: *Et tu veni et requiesce; adhuc enim dies in completionem consummationis, et requiesces et resurges in sorte tua in fine dierum.*

Caput XXIV.

In psalmis Davidicis, quae de fine saeculi huius et novissimo Dei iudicio prophetentur.

Multa de iudicio novissimo dicuntur in psalmis, sed eorum plura transeunter et strictim. Hoc tamen quod

5) Dan. 12, 1 sqq. 12) Io. 5, 28 sq. 18) Gen. 17, 5. 20) Ib. 22, 18. 24) Dan. 12, 13.

4 multi *RA^2G¬aegpv*; multis *A^1b sec. Graec.; sed cf. Sabat. II, 881* ‖ in saecula et adhuc. Sententiae *scripsi* (*εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ ἔτι*); in saecula. Et adhuc sententiae *v*

de fine huius saeculi apertissime ibi dictum est, nequaquam silentio praeteribo. *Principio terram tu fundasti, Domine, et opera manuum tuarum sunt caeli. Ipsi peribunt, tu autem permanes; et omnes sicut vestimentum veterescent, et sicut opertorium mutabis eos, et mutabuntur; tu autem idem ipse es, et anni tui non deficient.* Quid est quod Porphyrius, cum pietatem laudet Hebraeorum, qua magnus et verus et ipsis numinibus terribilis ab eis colitur Deus, Christianos ob hoc arguit maximae stultitiae etiam ex oraculis deorum suorum, quod istum mundum dicunt esse periturum? Ecce in litteris pietatis Hebraeorum dicitur Deo, quem confitente tanto philosopho etiam ipsa numina perhorrescunt: *Opera manuum tuarum sunt caeli, ipsi peribunt.* Numquid quando caeli peribunt, mundus, cuius idem caeli superior pars est et tutior, non peribit? Si haec sententia Iovi displicet, cuius, ut scribit iste philosophus, velut gravioris auctoritatis oraculo in Christianorum credulitate culpatur: cur non similiter sapientiam tamquam stultitiam culpat Hebraeorum, in quorum libris piissimis invenitur? Porro si in illa sapientia, quae Porphyrio tam multum placet, ut eam deorum quoque suorum vocibus praedicet, legitur caelos esse perituros: cur usque adeo vana est ista fallacia, ut in fide Christianorum vel inter cetera vel prae ceteris hoc detestentur, quod in ea periturus creditur mundus, quo utique nisi pereunte caeli perire non possunt? Et in litteris quidem sacris, quae proprie nostrae sunt, non Hebraeis nobisque communes, id est in evangelicis et apostolicis libris legitur: *Praeterit figura huius mundi;* legitur: *Mundus transit;* legitur: *Caelum et terra transibunt.* Sed puto, quod *praeterit, transit, transibunt* aliquanto mitius dicta sunt quam *peribunt.* In epistula

6) Ps. 101, 26 sqq. 11) Cf. l. 19 c. 23. 29) 1. Cor. 7, 31. 30) 1. Io. 2, 17 31) Mt. 24, 35.

5 veterascent ¬*av* ‖ 15 iidem *v* ‖ 24 vel praeter cetera *A*

quoque apostoli Petri, ubi aqua inundatus qui tunc erat perisse dictus est mundus, satis clarum est, et quae pars mundi a toto significata, et quatenus perisse sit dicta, et qui caeli repositi igni reservandi in diem iudicii et perditionis hominum impiorum; et in eo quod paulo post ait: *Veniet dies Domini ut fur, in quo caeli magno impetu transcurrent, elementa autem ardentia resolventur, et terra et quae in ipsa sunt opera exurentur;* ac deinde subiecit: *His omnibus pereuntibus quales oportet esse vos?* possunt illi caeli intellegi perituri, quos dixit repositos igni reservandos, et ea elementa accipi arsura, quae in hac ima mundi parte subsistunt procellosa et turbulenta, in qua eosdem caelos dixit esse repositos, salvis illis superioribus et in sua integritate manentibus, in quorum firmamento sunt sidera constituta. Nam et illud quod scriptum est, stellas de caelo esse casuras, praeter quod potest multo probabilius et aliter intellegi, magis ostendit mansuros esse illos caelos, si tamen stellae inde casurae sunt; cum vel tropica sit locutio, quod est credibilius, vel in isto imo caelo futurum sit, utique mirabilius quam nunc fit. Unde et illa stella Vergiliana

facem ducens multa cum luce cucurrit,

et Idaea se condidit silva. Hoc autem quod de psalmo commemoravi, nullum caelorum videtur relinquere, quod periturum esse non dixerit. Ubi enim dicitur: *Opera manuum tuarum sunt caeli, ipsi peribunt,* quam nullum eorum ab opere Dei, tam nullum eorum a perditione secernitur. Non enim dignabuntur de Petri apostoli locutione, quem vehementer oderunt, Hebraeorum defendere pietatem, deorum suorum oraculis adprobatam, ut saltem, ne totus mundus periturus esse credatur, sic a toto pars

5) 2. Petr. 3, 6 sq. 10) Ib. v. 10 sq. 16) Mt. 24, 29. 22) Verg. Aen. 2, 694.

11 ea el. acc. ars. *R*ᒣ*v*; ea *om.* *AGbegp*; ea ars. acc. el. *ed. princ.* ‖ 21 stella uerg. *mss*; Virg. stella *v* ‖ 29 quam *A*

accipiatur in eo, quod dictum est: *Ipsi peribunt*, cum soli caeli infimi perituri sint, quem ad modum in apostolica illa epistula a toto pars accipitur, quod diluvio perisse dictus est mundus, quamvis sola eius cum suis caelis pars ima perierit. Sed quia hoc, ut dixi, non dignabuntur, ne vel apostoli Petri adprobent sensum, vel tantum concedant conflagrationi novissimae, quantum dicimus valuisse diluvium, qui nullis aquis, nullis flammis totum genus humanum perire posse contendunt: restat ut dicant, quod propterea dii eorum Hebraeam sapientiam laudaverint, quia istum psalmum non legerant.

In psalmo etiam quadragensimo nono de iudicio Dei novissimo intellegitur dictum: *Deus manifestus veniet, Deus noster, et non silebit. Ignis in conspectu eius ardebit, et in circuitu eius tempestas valida. Advocabit caelum sursum et terram discernere populum suum. Congregate illi iustos eius, qui disponunt testamentum eius super sacrificia.* Hoc nos de Domino Iesu Christo intellegimus, quem speramus de caelo esse venturum ad vivos et mortuos iudicandos. Manifestus enim veniet inter iustos et iniustos iudicaturus iuste, qui prius venit occultus ab iniustis iudicandus iniuste. Ipse, inquam, *manifestus veniet et non silebit*, id est, in voce iudicis evidens apparebit, qui prius cum venisset occultus, ante iudicem siluit, quando sicut ovis ad immolandum ductus est et sicut agnus coram tondente fuit sine voce, quem ad modum de illo per Esaiam legimus prophetatum et in evangelio videmus impletum. De igne vero et tempestate, cum in Esaiae prophetia tale aliquid tractaremus, quo modo essent haec intellegenda, iam diximus. Quod vero dictum est: *Advocabit caelum sursum:* quoniam sancti et iusti recte caelum appellantur, nimirum hoc est, quod ait

18) Ps. 49, 3 sqq. 26) Esai. 53, 7. 28) Mt. 26, 63.

11 laudauerint *R*[1]; laudauerunt *R*[2] *rell.* *v* ‖ 13 *et deinceps (20; 23)* manifestus *RA plerr. Psalt. Ver.* (ἐμφανής?); manifeste ¬*gv* (ἐμφανῶς) ‖ 15 circumitu *v* ‖ aduocauit *RG*¬*begp Psalt. Ver.; idem deinceps singuli codd.* ‖ 16 desursum *A*[1]¬*p* ‖ 18 domino nostro *v* ‖ 29 tale *om. R; cf. 472, 17*

apostolus: *Simul cum illis rapiemur in nubibus in obviam Christo in aera.* Nam secundum litterae superficiem, quo modo advocatur caelum sursum, quasi possit esse nisi sursum? Quod autem adiunctum est: *Et terram discernere populum suum,* si tantummodo subaudiatur *advocabit,* id est advocabit et terram, nec subaudiatur *sursum,* hunc videtur habere sensum secundum rectam fidem, ut caelum intellegatur in eis, qui cum illo iudicaturi sunt, et terra in eis, qui iudicandi sunt; ut *advocabit caelum sursum* non hic intellegamus „rapiet in aera", sed „in iudiciarias eriget sedes". Potest et illud intellegi *advocabit caelum sursum* „advocabit angelos in supernis et excelsis locis, cum quibus descendat ad faciendum iudicium"; advocabit *et terram,* id est homines in terra utique iudicandos. Si autem utrumque subaudiendum est, cum dicitur *et terram,* id est et *advocabit* et *sursum,* ut iste sit sensus: Advocabit caelum sursum, et terram advocabit sursum: nihil melius intellegi existimo quam omnes qui rapientur in obviam Christo in aera, sed caelum dictum propter animas, terram propter corpora. *Discernere* porro *populum suum,* quid est nisi per iudicium separare bonos a malis, tamquam oves ab haedis? Deinde conversio sermonis ad angelos facta est: *Congregate illi iustos eius;* profecto enim per angelicum ministerium res tanta peragenda est. Si autem quaerimus, quos iustos ei congregaturi sint angeli: *Qui disponunt,* inquit, *testamentum eius super sacrificia.* Haec est omnis vita iustorum: disponere testamentum Dei super sacrificia. Aut enim opera misericordiae sunt *super sacrificia,* id est sacrificiis praeponenda, iuxta sententiam Dei dicentis: *Misericordiam volo quam sacrificium;* aut si *super sacrificia* „in sacrificiis" intellegitur dictum, quo modo super ter-

2) 1. Thess. 4, 17. 31) Osee 6, 6.

18 omnes *mss;* homines *v* ‖ 26 sint *RAG*¬*ae*; sunt *bgpv*

ram fieri dicitur quod fit utique in terra: profecto ipsa opera misericordiae sunt sacrificia, quibus placetur Deo, sicut in libro huius operis decimo me disseruisse reminiscor; in quibus operibus disponunt iusti testamentum Dei, quia propter promissiones, quae novo eius testamento continentur, haec faciunt. Unde congregatis sibi iustis suis et ad suam dexteram constitutis novissimo utique iudicio dicturus est Christus: *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi. Esurivi enim, et dedistis mihi manducare,* et cetera quae ibi proferuntur de bonorum operibus bonis et eorum praemiis sempiternis per ultimam sententiam iudicantis.

Caput XXV.

De prophetia Malachielis, qua Dei iudicium ultimum declaratur et quorundam dicitur per purificatorias poenas facienda mundatio.

Propheta Malachiel sive Malachi, qui et angelus dictus est, qui etiam Esdras sacerdos, cuius alia in canonem scripta recepta sunt, ab aliquibus creditur (nam de illo hanc esse Hebraeorum opinionem dicit Hieronymus), iudicium novissimum prophetat dicens: *Ecce venit, dicit Dominus omnipotens; et quis sustinebit diem introitus eius, aut quis ferre poterit ut aspiciat eum? Quia ipse ingreditur quasi ignis conflatorii et quasi herba lavantium; et sedebit conflans et mundans sicut argentum et sicut aurum, et mundabit filios Levi, et fundet eos sicut aurum et argentum; et erunt Domino offerentes hostias*

3) C. 6. 10) Mt. 25, 34. 21) Hier. prooem. in Malach.

---

12 et de eorum *v* ‖ 15 malachihelis *fg*; malachiae *pqv* ‖ 18 malachiel *RA*b^1*ep*; malachihel *ag*; malachias b^2*v* ‖ 19 hesdras *R*¬*g*; ezdras *e*; ezras *p* ‖ 26 mundans *scripsi sec. Graec. (cf. 472, 15)*; emundans *mss v* ‖ 26 *et* 472, 15 sicut aurum et sicut argentum *v* ‖ 27 mundabit *R*; em. *A*¬*aegpv*

in iustitia, et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus. Et accedam ad vos in iudicio, et ero testis velox super maleficos et super adulteros et super eos, qui iurant in nomine meo mendaciter, et qui fraudant mercedem mercennarios et opprimunt per potentiam viduas et percutiunt pupillos et pervertunt iudicium advenae, et qui non timent me, dicit Dominus omnipotens; quoniam ego Dominus Deus vester, et non mutor. Ex his quae dicta sunt videtur evidentius apparere in illo iudicio quasdam quorundam purgatorias poenas futuras. Ubi enim dicitur: *Quis sustinebit diem introitus eius, aut quis ferre poterit, ut aspiciat eum? Quia ipse ingreditur quasi ignis conflatorii et quasi herba lavantium; et sedebit conflans et mundans sicut argentum et sicut aurum et mundabit filios Levi et fundet eos sicut aurum et argentum:* quid aliud intellegendum est? Dicit tale aliquid et Esaias: *Lavabit Dominus sordes filiorum et filiarum Sion, et sanguinem emundabit de medio eorum spiritu iudicii et spiritu combustionis.* Nisi forte sic eos dicendum est emundari a sordibus et eliquari quodam modo, cum ab eis mali per poenale iudicium separantur, ut illorum segregatio atque damnatio purgatio sit istorum, quia sine talium de cetero permixtione victuri sunt. Sed cum dicit: *Et emundabit filios Levi et fundet eos sicut aurum et argentum; et erunt Domino offerentes hostias in iustitia, et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem,* utique ostendit eos ipsos, qui emundabuntur, deinceps in sacrificiis iustitiae Domino esse placituros, ac per hoc ipsi a sua iniustitia mundabuntur, in qua Domino displicebant. Hostiae porro in plena perfectaque iustitia,

9) Mal. 3, 1 sqq. 20) Esai. 4, 4.

1 iuda *gv* ‖ 5 mercedem mercennarios R^1 (-riis R^2) *b* (*μισθωτούς?*); mercede mercennarios *AG ed. Lovan.*; mercedem mercennario $agpe^{marg.}v$; mercede mercennarii (ii *m. 2. in ras.*) *e*; mercedem mercennariorum ¬ ‖ 15 mundans *Rb*; emundans *rell. v* ‖ 16 mundabit *Rb*; em. *rell. v* ‖ 25 mundabit? *cf. 16; 471, 27* ‖ 27 iudae *RAG Hoffm.*; iuda ¬*bgv*

cum mundati fuerint, ipsi erunt. Quid enim acceptius Deo tales offerunt quam se ipsos? Verum ista quaestio de purgatoriis poenis, ut diligentius pertractetur, in tempus aliud differenda est. Filios autem Levi et Iudam et Hierusalem ipsam Dei ecclesiam debemus accipere, non ex Hebraeis tantum, sed ex aliis etiam gentibus congregatam; nec talem, qualis nunc est, ubi, *si dixerimus, quia peccatum non habemus, nos ipsos seducimus, et veritas in nobis non est;* sed qualis tunc erit, velut area per ventilationem, ita per iudicium purgata novissimum, eis quoque igne mundatis, quibus talis mundatio necessaria est, ita ut nullus omnino sit, qui offerat sacrificium pro peccatis suis. Omnes enim qui sic offerunt, profecto in peccatis sunt, pro quibus dimittendis offerunt, ut, cum obtulerint acceptumque Deo fuerit, tunc dimittantur.

Caput XXVI.

De sacrificiis, quae sancti offerent Deo sic placitura, quo modo in diebus pristinis et annis prioribus placuerunt.

Volens autem Deus ostendere civitatem suam tunc in ista consuetudine non futuram dixit filios Levi oblaturos hostias in iustitia; non ergo in peccato ac per hoc non pro peccato. Unde intellegi potest in eo quod secutus adiunxit atque ait: *Et placebit Domino sacrificium Iudae et Hierusalem, sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus,* frustra sibi Iudaeos secundum legem veteris testamenti sacrificiorum suorum praeterita tempora polliceri. Non enim tunc in iustitia, sed in peccatis hostias offerebant, quando pro peccatis praecipue ac primitus offerebant, usque adeo ut sacerdos ipse, quem debemus utique

9) 1. Io. 1, 8.

---

4 iudam *RG*⁻*g*; iudę *ab*; Iuda *epv* ‖ 24 Iuda *v*

credere ceteris fuisse iustiorem, secundum Dei mandatum soleret pro suis primum offerre peccatis, deinde pro populi. Quapropter exponere nos oportet, quo modo sit accipiendum quod dictum est: *Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus.* Fortassis enim tempus illud commemorat, quo primi homines in paradiso fuerunt. Tunc enim puri atque integri ab omni sorde ac labe peccati se ipsos Deo mundissimas hostias offerebant; ceterum ex quo commissae praevaricationis causa inde dimissi sunt atque humana in eis natura damnata est, excepto uno Mediatore et post lavacrum regenerationis quibusque adhuc parvulis *nemo mundus a sorde*, sicut scriptum est, *nec infans, cuius est unius diei vita super terram.* Quod si respondetur etiam eos merito dici posse offerre hostias in iustitia, qui offerunt in fide (*iustus* enim *ex fide vivit;* quamvis se ipsum seducat, si dixerit se non habere peccatum, et ideo non dicat, quia ex fide vivit): numquid dicturus est quispiam hoc fidei tempus illi fini esse coaequandum, quando igne iudicii novissimi mundabuntur, qui offerant hostias in iustitia? Ac per hoc quoniam post talem mundationem nullum peccatum iustos habituros esse credendum est, profecto illud tempus, quantum adtinet ad non habere peccatum, nulli tempori comparandum est, nisi quando primi homines in paradiso ante praevaricationem innocentissima felicitate vixerunt. Recte itaque intellegitur hoc significatum esse, cum dictum est: *Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus.* Nam et per Esaiam postea quam caelum novum et terra nova promissa est, inter cetera, quae ibi de sanctorum beatitudine per allegorias et aenigmata exequitur, quibus expositionem congruam reddere nos prohibuit vitandae longitudinis cura: *Secundum dies*, inquit, *ligni vitae erunt dies populi mei.* Quis autem sacras litteras adtigit et ignorat ubi Deus plantaverit lignum vitae, a cuius cibo

3) Levit. 16, 6; Hebr. 7, 27. 13) Iob 14, 4. 15) Rom. 1, 17. 33) Esai. 65, 22.

separatis illis hominibus, quando eos sua de paradiso eiecit iniquitas, eidem ligno circumposita est ignea terribilisque custodia?

Quod si quisquam illos dies ligni vitae, quos commemoravit propheta Esaias, istos qui nunc aguntur ecclesiae Christi dies esse contendit ipsumque Christum lignum vitae prophetice dictum, quia ipse est sapientia Dei, de qua Salomon ait: *Lignum vitae est omnibus amplectentibus eam;* nec annos egisse aliquos in paradiso illos primos homines, unde tam cito eiecti sunt, ut nullum ibi gignerent filium, et ideo non posse illud tempus intellegi in eo quod dictum est: *Sicut diebus pristinis et sicut annis prioribus:* istam praetereo quaestionem, ne cogar, quod prolixum est, cuncta discutere, ut aliquid horum veritas manifesta confirmet. Video quippe alterum sensum, ne dies pristinos et annos priores carnalium sacrificiorum nobis pro magno munere per prophetam promissos fuisse credamus. Hostiae namque illae veteris legis in quibusque pecoribus inmaculatae ac sine ullo prorsus vitio iubebantur offerri, et significabant homines sanctos, qualis solus inventus est Christus, sine ullo omnino peccato. Proinde quia post iudicium, cum fuerint etiam igne mundati, qui eius modi mundatione sunt digni, in omnibus sanctis nullum invenietur omnino peccatum, atque ita se ipsos offerent in iustitia, ut tales hostiae omni modo inmaculatae ac sine ullo vitio sint futurae, erunt profecto sicut pristinis diebus et sicut annis prioribus, quando in umbra huius rei futurae mundissimae offerebantur hostiae. Haec erit namque munditia tunc in inmortali carne ac mente sanctorum, quae figurabatur in illarum corporibus hostiarum.

Deinde propter eos, qui non mundatione, sed damnatione sunt digni: *Et accedam,* inquit, *ad vos in iudicium,*

9) Prov. 3, 18.

15 manifesta *R²Gbg*; manifestat *R¹*; manifestata *A¬aepv*

et ero testis velox super maleficos et super adulteros, et cetera, quibus damnabilibus enumeratis criminibus addidit: *Quoniam ego Dominus Deus vester, et non mutor;* tamquam diceret: „Cum vos mutaverit et in deterius culpa vestra et in melius gratia mea, ego non mutor.“ Testem vero se dicit futurum, quia in iudicio suo non indiget testibus, eumque velocem, sive quia repente venturus est eritque iudicium ipso inopinato eius adventu celerrimum, quod tardissimum videbatur, sive quia ipsas convincet sine ulla sermonis prolixitate conscientias. *In cogitationibus enim,* sicut scriptum est, *impii interrogatio erit;* et apostolus: *Cogitationibus,* inquit, *accusantibus vel etiam excusantibus in die, qua iudicabit Deus occulta hominum, secundum evangelium meum per Iesum Christum.* Etiam sic ergo Dominus futurus testis intellegendus est velox, cum sine mora revocaturus est in memoriam, unde convincat puniatque conscientiam.

CAPUT XXVII.

De separatione bonorum et malorum, per quam novissimi iudicii discretio declaratur.

Illud etiam, quod aliud agens in octavo decimo libro ex isto propheta posui, ad iudicium novissimum pertinet, ubi ait: *Erunt mihi, dicit Dominus omnipotens, in die qua ego facio in adquisitionem, et eligam eos sicut eligit homo filium suum qui servit ei; et convertar et videbitis quid sit inter iustum et iniquum, et inter servientem Deo et eum qui non servit. Quia ecce dies venit ardens sicut clibanus et comburet eos, et erunt omnes alieni-*

11) Sap. 1, 9. 14) Rom. 2, 15 sq. 21) C. 35.

---

13 in diem iudicii quando *A* ‖ 23 in die qua *RAG¬aegpv ut Hieron. in Mal. (Sabat.); cf. 310, 16* ‖ 25 conuertar *RAG¬ab¹ep ut Hieron.*; conuertimini *gb²*; conuertemini *v* ‖ 27 seruit *R¬b sec. Graec.*; seruit ei *AGaegpv*

genae et universi, qui faciunt iniquitatem, stipula, et succendet eos, dies veniens, dicit Dominus omnipotens, et non relinquetur in eis radix neque ramus. Et orietur vobis, qui timetis nomen meum, sol iustitiae, et sanitas in pinnis eius, et egrediemini et salietis sicut vituli de vinculis relaxati; et conculcabitis iniquos, et erunt cinis sub pedibus vestris, dicit Dominus omnipotens. Haec distantia praemiorum atque poenarum iustos dirimens ab iniustis, quae sub isto sole in huius vitae vanitate non cernitur, quando sub illo sole iustitiae in illius vitae manifestatione clarebit, tunc profecto erit iudicium quale numquam fuit

Caput XXVIII.

De lege Moysi spiritaliter intellegenda, ne in damnabilia murmura carnalis sensus incurrat.

Quod vero subiungit idem propheta: *Mementote legis Moysi servi mei, quam mandavi ei in Choreb ad omnem Israel,* praecepta et iudicia opportune commemorat post declaratum futurum tam magnum inter observatores legis contemptoresque discrimen; simul etiam ut discant legem spiritaliter intellegere et inveniant in ea Christum, per quem iudicem facienda est inter bonos et malos ipsa discretio. Non enim frustra idem Dominus ait Iudaeis: *Si crederetis Moysi, crederetis et mihi; de me enim ille scripsit.* Carnaliter quippe accipiendo legem et eius promissa terrena rerum caelestium figuras esse nescientes in illa murmura conruerunt, ut dicere auderent: *Vanus est qui servit Deo, et quid amplius, quia custodivimus mandata eius et quia ambulavimus supplices ante faciem Domini omnipotentis? Et nunc nos beatos dicimus alienos, et aedificantur omnes qui faciunt iniquitatem.* Quibus eorum verbis quodam modo propheta compulsus est

7) Mal. 3, 17 sq.; 4, 1 sqq. 18) Ib. 4. 25) Io. 5, 46. 31) Mal. 3, 14 sq.

novissimum praenuntiare iudicium, ubi mali nec saltem falso sint beati, sed apertissime miserrimi appareant, et boni nulla temporali saltem miseria laborent, sed clara ac sempiterna beatitudine perfruantur. Dixerat quippe istorum talia quaedam verba etiam superius dicentium: *Omnis, qui facit malum, bonus est in conspectu Domini, et tales ei placent.* Ad haec, inquam, contra Deum murmura pervenerunt legem Moysi accipiendo carnaliter. Unde et ille in psalmo septuagensimo secundo paene commotos dicit fuisse pedes suos et effusos gressus suos, utique in lapsum, quia zelavit in peccatoribus, pacem peccatorum intuens; ita ut inter cetera diceret: *Quo modo scivit Deus, et si est scientia in Altissimo?* diceret etiam: *Numquid vano iustificavi cor meum et lavi inter innocentes manus meas?* Ut autem solveret hanc difficillimam quaestionem, quae fit, cum videntur boni esse miseri et felices mali: *Hoc,* inquit, *labor est ante me, donec introeam in sanctuarium Dei et intellegam in novissima.* Iudicio quippe novissimo non sic erit; sed in aperta iniquorum miseria et aperta felicitate iustorum longe quam nunc est aliud apparebit.

Caput XXIX.

De adventu Heliae ante iudicium, cuius praedicatione scripturarum secreta reserante Iudaei convertentur ad Christum.

Cum autem admonuisset, ut meminissent legis Moysi (quoniam praevidebat eos multo adhuc tempore non eam spiritaliter, sicut oportuerat, accepturos), continuo subiecit: *⟨Et⟩ ecce ego mittam vobis Helian Thesbiten, ante-*

7) Mal. 2, 17. 18) Ps. 72, 11 sqq.

---

10 gressus (*om.* suos) *G¬be* ‖ 14 uano *RAegp Roensch. Semas. II p. 85*; in uano *ab*; uane *G¬v (230, 19 sqq.)* ‖ inter innocentes *Rab*; inter innocentibus *A (Confess. 1, 18 extr.; Commod. instr. II 17, 12)*; in innocentibus *Gegpv* ‖ 17 intrem *bp* ‖ 29 et ecce *A¬v* (καὶ ἰδού); et *om. Rag* ‖ helian *RE*[v]; heliam *AabegpE*[t]; Eliam *v*

quam veniat dies Domini magnus et inlustris, qui convertet cor patris ad filium et cor hominis ad proximum suum, ne forte veniens percutiam terram penitus. Per hunc Heliam magnum mirabilemque prophetam exposita sibi lege ultimo tempore ante iudicium Iudaeos in Christum verum, id est in Christum nostrum, esse credituros, celeberrimum est in sermonibus cordibusque fidelium. Ipse quippe ante adventum iudicis Salvatoris non inmerito speratur esse venturus, qui etiam nunc vivere non inmerito creditur. Curru namque igneo raptus est de rebus humanis, quod evidentissime sancta scriptura testatur. Cum venerit ergo, exponendo legem spiritaliter, quam nunc Iudaei carnaliter sapiunt, *convertet cor patris ad filium,* id est cor patrum ad filios; singularem quippe pro numero plurali interpretes septuaginta posuerunt; et est sensus, ut etiam filii sic intellegant legem, id est Iudaei, quem ad modum eam patres intellexerunt, id est prophetae, in quibus erat et ipse Moyses; sic enim cor patrum convertetur ad filios, cum intellegentiâ patrum perducetur ad intellegentiam filiorum; *et cor filiorum ad patres eorum,* dum in id, quod senserunt illi, consentiunt et isti; ubi Septuaginta dixerunt: *Et cor hominis ad proximum suum.* Sunt enim inter se valde proximi patres et filii. Quamquam in verbis septuaginta interpretum, qui prophetice interpretati sunt, potest alius sensus idemque lectior inveniri, ut intellegatur Helias cor Dei Patris conversurus ad Filium; non utique agendo ut Pater diligat Filium, sed docendo quod Pater diligat Filium; ut et Iudaei, quem prius oderant, diligant eundem, qui noster est, Christum. Iudaeis enim nunc aversum cor habet Deus a Christo nostro, quia hoc putant. Eis ergo tunc cor eius convertetur ad Filium, cum ipsi converso corde didi-

3) Mal. 4, 5 sq. 11) 2. Reg. 2, 11.

1 conuertit *R itemque paulo post* || 9 qui *RAGae*; quia ¬*bgpE*[vt] || 21 consentient *v* || 26 lectior *R*¬[1]; lętior ¬[2]; lector *A*; lectori *E*[v]; rectior *p*; electior *vE*[t] || 30 christum *R (1. man. corr.) AabegpvE*[tv]; christus *R (ab initio) G*

cerint dilectionem Patris in Filium. Quod vero sequitur: *Et cor hominis ad proximum suum*, id est, convertet Helias et cor hominis ad proximum suum: quid melius intellegitur quam cor hominis ad hominem Christum? Cum enim sit in forma Dei Deus noster, formam servi accipiens esse dignatus est etiam proximus noster. Hoc ergo faciet Helias. *Ne forte*, inquit, *veniam et percutiam terram penitus*. Terra sunt enim, qui terrena sapiunt, sicut Iudaei carnales usque nunc; ex quo vitio contra Deum murmura illa venerunt: *Quia mali ei placent*, et: *Vanus est qui servit Deo.*

Caput XXX.

Quod in libris veteris testamenti, cum Deus legitur iudicaturus, non evidenter Christi persona monstretur, sed ex quibusdam testimoniis, ubi Dominus Deus loquitur, appareat non dubie, quod ipse sit Christus.

Multa alia sunt scripturarum testimonia divinarum de novissimo iudicio Dei, quae si omnia colligam, nimis longum erit. Satis ergo sit, quod et novis et veteribus litteris sacris hoc praenuntiatum esse probavimus. Sed veteribus per Christum futurum esse iudicium, id est iudicem Christum de caelo esse venturum, non tam, quam novis, evidenter expressum est, propterea quia, cum ibi dicit Dominus Deus se esse venturum vel Dominum Deum dicitur esse venturum, non consequenter intellegitur Christus. Dominus enim Deus et Pater est et Filius et Spiritus sanctus; neque hoc tamen intestatum relinquere nos oportet. Primo itaque demonstrandum est, quem ad modum Iesus Christus tamquam Dominus Deus loquatur in propheticis libris, et tamen Iesus Christus evidenter appareat, ut et quando non sic apparet et tamen ad illud

11) Mal. 2, 17; 3, 14.

---

31 sic non *v*

ultimum iudicium Dominus Deus dicitur esse venturus, possit Iesus Christus intellegi. Est locus apud Esaiam prophetam, qui hoc quod dico evidenter ostendit. Deus enim per prophetam: *Audi me,* inquit, *Iacob et Israel quem ego voco. Ego sum primus et ego in sempiternum, et manus mea fundavit terram et dextera mea firmavit caelum. Vocabo eos, et stabunt simul, et congregabuntur omnes et audient. Quis ei nuntiavit haec? Diligens te feci voluntatem tuam super Babylonem, ut auferrem semen Chaldaeorum. Et locutus sum et ego vocavi; adduxi eum et prosperam feci viam eius. Accedite ad me et audite haec. Non a principio in abscondito locutus sum; quando fiebant, ibi eram. Et nunc Dominus Deus misit me et Spiritus eius.* Nempe ipse est, qui loquebatur sicut Dominus Deus; nec tamen intellegeretur Iesus Christus, nisi addidisset: *Et nunc Dominus Deus misit me et Spiritus eius.* Dixit hoc enim secundum formam servi, de re futura utens praeteriti temporis verbo, quem ad modum apud eundem prophetam legitur: *Sicut ovis ad immolandum ductus est.* Non enim ait: „ducetur", sed pro eo, quod futurum erat, praeteriti temporis verbum posuit. Et assidue prophetia sic loquitur.

Est ⟨et⟩ alius locus apud Zachariam, qui hoc evidenter ostendit, quod omnipotentem misit omnipotens: quis quem, nisi Deus Pater Deum Filium? Nam ita scriptum est: *Haec dicit Dominus omnipotens: Post gloriam misit me super gentes, quae spoliaverunt vos; quia qui tetigerit vos, quasi ⟨qui⟩ tangat pupillam oculi eius. Ecce ego inferam manum meam super eos, et erunt spolia his, qui servierant eis; et cognoscetis quia Dominus omnipotens misit me.* Ecce dicit Dominus omnipotens a Do-

14) Esai. 48, 12 sqq. 20) Esai. 53, 7. 32) Zach. 2, 8 sq.

---

8 ei nunt. *R*¬L^2*abp* (*αὐτῷ Symmach.*); enunt. *Gg*; enim nuntiabit *e*; eis nunt. AL^1v ‖ 24 est *RA*¬*egp*; est et *Gav*; et (*om.* est) *b* ‖ 29 quasi tangat *R*¬b^1p *ut Hieron.* (*Sabat. II, 987*); quasi tangit b^2eg; quasi qui tangit *AGv*; LXX: ὡς (ὁ) ἁπτόμενος

mino omnipotente se missum. Quis hic audeat intellegere nisi Christum loquentem, scilicet ovibus quae perierant domus Israel? Ait namque in evangelio: *Non sum missus nisi ad oves quae perierunt domus Israel;* quas hic comparavit pupillae oculi Dei propter excellentissimum dilectionis affectum; ex quo genere ovium etiam ipsi apostoli fuerunt. Sed post gloriam resurrectionis utique suae (quae antequam fieret, ait evangelista: *Iesus nondum erat glorificatus*) etiam super gentes missus est in apostolis suis, ac sic impletum est quod in psalmo legitur: *Erues me de contradictionibus populi, constitues me in caput gentium,* ut, qui spoliaverant Israelitas quibusque Israelitae servierant, quando sunt gentibus subditi, non vicissim eodem modo spoliarentur, sed ipsi spolia fierent Israelitarum (hoc enim apostolis promiserat dicens: *Faciam vos piscatores hominum,* et uni eorum: *Ex hoc iam,* inquit, *homines eris capiens*); spolia ergo fierent, sed in bonum, tamquam erepta vasa illi forti, sed fortius alligato.

Item per eundem prophetam Dominus loquens: *Et erit,* inquit, *in die illa quaeram auferre omnes gentes quae veniunt contra Hierusalem, et effundam super domum David et super habitatores Hierusalem spiritum gratiae et misericordiae; et aspicient ad me pro eo quod insultaverunt, et plangent super eo planctum quasi super carissimum, et dolebunt dolore quasi super unigenitum.* Numquid nisi Dei est auferre omnes gentes inimicas sanctae civitatis Hierusalem, quae *veniunt contra* eam, id est contrariae sunt ei, vel, sicut alii sunt interpretati, *veniunt super* eam, id est, ut eam sibi subiciant; aut effundere super domum David et super habitatores eiusdem civitatis spiritum gratiae et misericordiae? Hoc utique

4) Mt. 15, 24. 9) Io. 7, 39. 12) Ps. 17, 44. 16) Mt. 4, 19. 17) Lc. 5, 10. 19) Mt. 12, 29. 27) Zach. 12, 9 sq.

---

20 Et *om. Lp* ‖ 25 *et* p. 483, 4 super eo *RA*ʾ*begp*; super eum *Gav* ‖ planctu *g*

Dei est, et ex persona Dei dicitur per prophetam; et tamen hunc Deum haec tam magna et tam divina facientem se Christus ostendit adiungendo atque dicendo: *Et aspicient ad me pro eo quod insultaverunt, et plangent super eo planctum quasi super carissimum* (sive *dilectum*) *et dolebunt dolore quasi super unigenitum.* Paenitebit quippe Iudaeos in die illa, etiam eos, qui accepturi sunt spiritum gratiae et misericordiae, quod in eius passione insultaverint Christo, cum ad eum aspexerint in sua maiestate venientem eumque esse cognoverint, quem prius humilem in suis parentibus inluserunt; quamvis et ipsi parentes eorum tantae illius impietatis auctores resurgentes videbunt eum, sed puniendi iam, non adhuc corrigendi. Non itaque hoc loco ipsi intellegendi sunt, ubi dictum est: *Et effundam super domum David et super habitatores Hierusalem spiritum gratiae et misericordiae; et aspicient ad me pro eo quod insultaverunt;* sed tamen de illorum stirpe venientes, qui per Heliam illo tempore credituri sunt. Sed sicut dicimus Iudaeis: „Vos occidistis Christum", quamvis hoc parentes eorum fecerint: sic et isti se dolebunt fecisse quodam modo, quod fecerunt illi, ex quorum stirpe descendunt. Quamvis ergo accepto spiritu gratiae et misericordiae iam fideles non damnabuntur cum impiis parentibus suis, dolebunt tamen tamquam ipsi fecerint, quod ab illis factum est. Non igitur dolebunt reatu criminis, sed pietatis affectu. Sane ubi dixerunt septuaginta interpretes: *Et aspicient ad me pro eo quod insultaverunt,* sic interpretatum est ex Hebraeo: *Et aspicient ad me, quem confixerunt;* quo quidem verbo evidentius Christus crucifixus apparet. Sed illa insultatio, quam septuaginta ponere maluerunt, eius universae non defuit passioni. Nam et detento et alligato et adiudicato et opprobrio ignominiosae vestis induto et spinis coronato et calamo in capite percusso et inridenter fixis genibus adorato et crucem

2 se ipsum *e*; sese *v* ‖ 5 planctu *g* ‖ 29 *Zach. 12, 10 (Vulg.)*

suam portanti et in ligno iam pendenti utique insultaverunt. Proinde interpretationem non sequentes unam, sed utramque iungentes, cum et *insultaverunt* et *confixerunt* legimus, plenius veritatem dominicae passionis agnoscimus.

Cum ergo in propheticis litteris ad novissimum iudicium faciendum Deus legitur esse venturus, etsi eius alia distinctio non ponatur, tantummodo propter ipsum iudicium Christus debet intellegi, quia etsi Pater iudicabit, per adventum filii hominis iudicabit. Nam ipse per suae praesentiae manifestationem *non iudicat quemquam, sed omne iudicium dedit Filio,* qui manifestabitur homo iudicaturus, sicut homo est iudicatus. Quis est enim alius, de quo item Deus loquitur per Esaiam sub nomine Iacob et Israel, de cuius semine corpus accepit? quod ita scriptum est: *Iacob puer meus, suscipiam illum; Israel electus meus, adsumpsit eum anima mea. Dedi Spiritum meum in illum, iudicium gentibus proferet. Non clamabit neque cessabit neque audietur foris vox eius. Calamum quassatum non conteret et linum fumans non extinguet; sed in veritate proferet iudicium. Refulgebit et non confringetur, donec ponat in terra iudicium; et in nomine eius gentes sperabunt.* In Hebraeo non legitur *Iacob* et *Israel;* sed quod ibi legitur *servus meus,* nimirum septuaginta interpretes volentes admonere quatenus id accipiendum sit, quia scilicet propter formam servi dictum est, in qua se Altissimus humillimum praebuit, ipsius hominis nomen ad eum significandum posuerunt, de cuius genere eadem servi forma suscepta est. Datus est in eum Spiritus sanctus, quod et columbae specie evangelio teste monstratum est; iudicium gentibus pro-

12) Io. 5, 22. 23) Esai. 42, 1 sqq. 30) Mt. 3, 16.

---

19 neque cessabit] neque contendit *g (Iustin. Tryph. c. 123; Sabat. II p. 584; sed cf. 485, 3)* ‖ 21 profert *G¬bg*

tulit, quia praenuntiavit futurum, quod gentibus erat occultum; mansuetudine non clamavit, nec tamen in praedicanda veritate cessavit; sed non est audita foris vox eius nec auditur, quando quidem ab eis, qui foris ab eius corpore praecisi sunt, non illi oboeditur; ipsosque suos persecutores Iudaeos, qui calamo quassato perdita integritate ⟨et⟩ lino fumanti amisso lumine comparati sunt, non contrivit, non extinxit, quia pepercit eis, qui nondum venerat eos iudicare, sed iudicari ab eis. In veritate sane protulit iudicium praedicens eis, quando puniendi essent, si in sua malignitate persisterent. Refulsit in monte facies eius, in orbe fama eius; nec confractus sive contritus est, quia neque in se neque in ecclesia sua, ut esse desisteret, persecutoribus cessit; et ideo non est factum nec fiet, quod inimici eius dixerunt vel dicunt: *Quando morietur et peribit nomen eius? donec ponat in terra iudicium.* Ecce manifestatum est quod absconditum quaerebamus; hoc enim est novissimum iudicium, quod ponet in terra, cum venerit ipse de caelo, de quo iam videmus impletum, quod hic ultimum positum est: *Et in nomine eius gentes sperabunt.* Per hoc certe quod negari non potest etiam illud credatur quod inpudenter negatur. Quis enim speraret, quod etiam hi, qui nolunt adhuc credere in Christum, iam nobiscum vident et, quoniam negare non possunt, dentibus suis frendent et tabescunt? Quis, inquam, speraret gentes in Christi nomine speraturas, quando tenebatur ligabatur, caedebatur inludebatur, crucifigebatur, quando et ipsi discipuli spem perdiderant, quam in illo habere iam coeperant? Quod tunc vix unus latro speravit in cruce, nunc sperant gentes longe lateque diffusae, et ne in aeternum moriantur, ipsa in qua ille mortuus est cruce signantur.

12) Mt. 17, 1 sq. 17) Ps. 40, 6.

---

5 praesciti *Aeg*; abscisi ⁊ ‖ 7 lino *mss*; et lino *v*; *cf. 484, 20* ‖ 8 non ext. *RG⁊aegp*; nec ext. *Abv*

Nullus igitur vel negat vel dubitat per Christum Iesum tale, quale istis sacris litteris praenuntiatur, novissimum futurum esse iudicium, nisi qui eisdem litteris nescio qua incredibili animositate seu caecitate non credit, quae iam veritatem suam orbi demonstravere terrarum. In illo itaque iudicio vel circa illud iudicium has res didicimus esse venturas, Helian Thesbiten, fidem Iudaeorum, Antichristum persecuturum, Christum iudicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque diremptionem, mundi conflagrationem eiusdemque renovationem Quae omnia quidem ventura esse credendum est; sed quibus modis et quo ordine veniant, magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc ad perfectum hominum intellegentia valet consequi. Existimo tamen eo quo a me commemorata sunt ordine esse ventura.

Duo nobis ad hoc opus pertinentes reliqui sunt libri, ut adiuvante Domino promissa compleamus; quorum erit unus de malorum supplicio, alius de felicitate iustorum; in quibus maxime, sicut Deus donaverit, argumenta refellentur humana, quae contra praedicta ac promissa divina sapienter sibi miseri rodere videntur et salubris fidei nutrimenta velut falsa et ridenda contemnunt. Qui vero secundum Deum sapiunt, omnium, quae incredibilia videntur hominibus et tamen scripturis sanctis, quarum iam veritas multis modis adserta est, continentur, maximum argumentum tenent veracem Dei omnipotentiam, quem certum habent nullo modo in eis potuisse mentiri et posse facere quod inpossibile est infideli.

---

6 dicimus *be* ‖ 7 helian *A (cf. 478, 29)*; Eliam *v* ‖ 23 omnium *ev*; omnia *RAG¬abgp*

LIBER XXI.

CAPUT I.

De ordine disputationis, qua prius disserendum est de perpetuo supplicio damnatorum cum diabolo quam de aeterna felicitate sanctorum.

Cum per Iesum Christum Dominum nostrum, iudicem vivorum atque mortuorum, ad debitos fines ambae pervenerint civitates, quarum est una Dei, altera diaboli, cuius modi supplicium sit futurum diaboli et omnium ad eum pertinentium, in hoc libro nobis, quantum ope divina valebimus, diligentius disputandum est. Ideo autem hunc tenere ordinem malui, ut postea disseram de felicitate sanctorum, quoniam utrumque cum corporibus erit et incredibilius videtur esse in aeternis corpora durare cruciatibus quam sine dolore ullo in aeterna beatitudine permanere; ac per hoc cum illam poenam non debere esse incredibilem demonstravero, adiuvabit me plurimum, ut multo facilius omni carens molestia inmortalitas corporis in sanctis futura credatur. Nec a divinis ordo iste abhorret eloquiis, ubi aliquando quidem bonorum beatitudo prius ponitur, ut est illud: *Qui bona fecerunt, in resurrectionem vitae; qui autem mala egerunt, in resurrectionem iudicii;* sed aliquando et posterius, ut est: *Mittet filius hominis angelos suos, et colligent de regno eius omnia scandala et mittent in caminum ignis ardentem; illic erit fletus et stridor dentium; tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris sui,* et illud: *Sic ibunt isti in supplicium aeternum, iusti autem in vitam aeternam;* et in prophetis, quod commemorare longum est, nunc ille,

24) Io. 5, 29. 28) Mt. 13, 41 sqq. 29) Ib. 25, 46.

---

7 Iesum *om. edd. meae priores et Hoffm.* || 19 corporis *RA*¬*e*; corporum *Gabgpv* || 26 ardentem *mss*; ardentis *v*

nunc iste ordo, si quis inspiciat, invenitur. Sed ego istum qua causa elegerim, dixi.

Caput II.

An possint corpora in ustione ignis esse perpetua.

Quid igitur ostendam, unde convincantur increduli, posse humana corpora animata atque viventia non solum numquam morte dissolvi, sed in aeternorum quoque ignium durare tormentis? Nolunt enim hoc ad Omnipotentis nos referre potentiam, sed aliquo exemplo persuaderi sibi flagitant. Quibus si respondebimus esse animalia profecto corruptibilia, quia mortalia, quae tamen in mediis ignibus vivant; nonnullum etiam genus vermium in aquarum calidarum scaturrigine reperiri, quarum fervorem nemo inpune contrectat; illos autem non solum sine ulla sui laesione ibi esse, sed extra esse non posse: aut nolunt credere, si ostendere non valemus; aut, si valuerimus sive oculis demonstrare res ipsas sive per testes idoneos edocere, non satis esse hoc ad exemplum rei, de qua quaestio est, eadem infidelitate contendent, quia haec animalia nec semper vivunt et in illis fervoribus sine doloribus vivunt; suae quippe naturae convenientibus vegetantur illis, non cruciantur elementis; quasi non incredibilius sit vegetari quam cruciari talibus rebus. Mirabile est enim dolere in ignibus et tamen vivere, sed mirabilius vivere in ignibus nec dolere. Si autem hoc creditur, cur non et illud?

Caput III.

An consequens sit, ut corporeum dolorem sequatur carnis interitus.

Sed nullum est, inquiunt, corpus, quod dolere possit nec possit mori. Et hoc unde scimus? Nam de corporibus quis certus est daemonum, utrum in eis doleant, quando se affligi magnis cruciatibus confitentur? Quod

si respondetur terrenum corpus solidum scilicet atque conspicuum nullum esse, atque ut uno potius nomine id explicem, nullam esse carnem, quae dolere possit morique non possit: quid aliud dicitur, nisi quod sensu corporis homines et experientia collegerunt? Nullam namque carnem nisi mortalem sciunt; et haec est eorum tota ratio, ut, quod experti non sunt, nequaquam esse posse arbitrentur. Nam cuius rationis est dolorem facere mortis argumentum, cum vitae potius sit indicium? Etsi enim quaerimus, utrum semper possit vivere: certum tamen est vivere omne quod dolet doloremque omnem nisi in re vivente esse non posse. Necesse est ergo ut vivat dolens, non est necesse ut occidat dolor, quia nec corpora ista mortalia et utique moritura omnis dolor occidit, et ut dolor aliquis possit occidere, illa causa est, quoniam sic est anima conexa huic corpori, ut summis doloribus cedat atque discedat; quoniam et ipsa compago membrorum atque vitalium sic infirma est, ut eam vim, quae magnum vel summum dolorem facit, non valeat sustinere. Tunc autem tali corpori anima et eo conectetur modo, ut illud vinculum, sicut nulla temporis longitudine solvetur, ita nullo dolore rumpatur. Proinde etiamsi caro nunc talis nulla est, quae sensum doloris perpeti possit mortemque non possit: erit tamen tunc talis caro, qualis nunc non est, sicut talis erit et mors qualis nunc non est. Non enim nulla, sed sempiterna mors erit, quando nec vivere anima poterit Deum non habendo nec doloribus corporis carere moriendo. Prima mors animam nolentem pellit e corpore, secunda mors animam nolentem tenet in corpore; ab utraque morte communiter id habetur, ut quod non vult anima de suo corpore patiatur.

Adtendunt autem isti contradictores nullam esse nunc carnem, quae dolorem pati possit mortemque non possit,

20 conectetur $R^1 G \neg p E^v$; conectententur *g*; conectentur E^{p^1}; conectitur $R^2 A a b e v E^{p^2 t}$ || 22 soluetur $R^1 \neg g$; -itur $R^2 A G a b e p v E^{t v}$ || 29 dolentem *(bis)* *A e*

et non adtendunt esse tamen aliquid tale quod corpore maius sit. Ipse quippe animus, cuius praesentia corpus vivit et regitur, et dolorem pati potest et mori non potest. Ecce inventa res est, quae, cum sensum doloris habeat, inmortalis est. Hoc igitur erit tunc etiam in corporibus damnatorum, quod nunc esse scimus in animis omnium. Si autem consideremus diligentius, dolor, qui dicitur corporis, magis ad animam pertinet. Animae est enim dolere, non corporis, etiam quando ei dolendi causa existit a corpore, cum in eo loco dolet, ubi laeditur corpus. Sicut ergo dicimus corpora sentientia et corpora viventia, cum ab anima sit corpori sensus et vita: ita corpora dicimus et dolentia, cum dolor corpori nisi ab anima esse non possit. Dolet itaque anima cum corpore in eo loco eius, ubi aliquid contigit ut doleat; dolet et sola, quamvis sit in corpore, cum aliqua causa etiam invisibili tristis est ipsa corpore incolumi; dolet etiam non in corpore constituta; nam utique dolebat dives ille apud inferos, quando dicebat: *Crucior in hac flamma.* Corpus autem nec exanime dolet nec animatum sine anima dolet. Si ergo a dolore argumentum recte sumeretur ad mortem, ut ideo mors possit accidere, quia potuit accidere et dolor, magis ad animam pertineret mori, ad quam magis pertinet et dolere. Cum vero illa, quae magis dolere potest, non possit mori, quid momenti affert cur illa corpora, quoniam futura sunt in doloribus, ideo etiam moritura esse credamus? Dixerunt quidem Platonici ex terrenis corporibus moribundisque membris esse animae et metuere et cupere et dolere atque gaudere; unde Vergilius: „Hinc, inquit, (id est ex moribundis terreni corporis membris) metuunt cupiuntque, dolent gaudentque.“

19) Lc. 16, 24. 31) Aen. 6, 733.

---

8 enim est *A¬v* ‖ 10 corpus *om. R* ‖ 12 et corpora dicimus dolentia *v (progr. p. 10)* ‖ 15 contigit *Re*; contingit *AG¬abgpvE* ‖ 16 inuisibiliter *R¬E*[t] ‖ 17 non *om. R; item b, sed* sine *pro* in *posito*

Sed convicimus eos in duodecimo huius operis libro, habere animas secundum ipsos ab omni etiam corporis labe purgatas diram cupiditatem, qua rursus incipiunt in corpora velle reverti. Ubi autem potest esse cupiditas, profecto etiam dolor potest. Frustrata quippe cupiditas, sive non perveniendo quo tendebat sive amittendo quo pervenerat, vertitur in dolorem. Quapropter si anima, quae vel sola vel maxime dolet, habet tamen quandam pro suo modo inmortalitatem suam, non ideo mori poterunt illa corpora, quia dolebunt. Postremo si corpora faciunt, ut animae doleant, cur eis dolorem possunt, mortem vero inferre non possunt, nisi quia non est consequens, ut mortem faciat quod dolorem facit? Cur ergo incredibile est ita ignes illis corporibus dolorem posse inferre, non mortem, sicut ipsa corpora dolere animas faciunt, quas tamen non ideo mori cogunt? Non est igitur necessarium futurae mortis argumentum dolor.

Caput IV.

De naturalibus exemplis, quorum consideratio doceat posse inter cruciatus viventia corpora permanere.

Quapropter si, ut scripserunt qui naturas animalium curiosius indagarunt, salamandra in ignibus vivit et quidam notissimi Siciliae montes, qui tanta temporis diuturnitate ac vetustate usque nunc ac deinceps flammis aestuant atque integri perseverant, satis idonei testes sunt non omne, quod ardet, absumi et anima indicat non omne, quod dolere potest, posse etiam mori: quid adhuc a nobis rerum poscuntur exempla, quibus doceamus non esse incredibile, ut hominum corpora sempiterno supplicio puni-

1) L. 14 C. 3; 5. 4) Aen. 6, 720 sq.

1 duodecimo *mss*; quarto decimo *v (ipse Augustinus videtur errasse)* || 9 potuerunt *R*¹*Ab* || 16 tamen *AG*¬*abegpvE (cf. 488, 11)*; tormenta *R (cf. 488, 8)* || 16 ergo *v* || 21 si ut *R*¬*v*· sibi *g*; sicut *AGabep* || 24 et deinc. *v*

torum et igne animam non amittant et sine detrimento ardeant et sine interitu doleant? Habebit enim tunc istam carnis substantia qualitatem ab illo inditam, qui tam miras et varias tot rebus indidit, quas videmus, ut eas, quia multae sunt, non miremur. Quis enim nisi Deus creator omnium dedit carni pavonis mortui ne putesceret? Quod cum auditu incredibile videretur, evenit ut apud Carthaginem nobis cocta apponeretur haec avis, de cuius pectore pulparum, quantum visum est, decerptum servari iussimus; quod post dierum tantum spatium, quanto alia caro quaecumque cocta putesceret, prolatum atque oblatum nihil nostrum offendit olfactum. Itemque repositum post dies amplius quam triginta idem quod erat inventum est, idemque post annum, nisi quod aliquantum corpulentiae siccioris et contractioris fuit. Quis paleae dedit vel tam frigidam vim, ut obrutas nives servet, vel tam fervidam, ut poma inmatura maturet?

De ipso igne mira quis explicet, quo quaeque adusta nigrescunt, cum ipse sit lucidus, et paene omnia, quae ambit et lambit, colore pulcherrimus decolorat atque ex pruna fulgida carbonem taeterrimum reddit? Neque id quasi regulariter definitum est; nam e contrario lapides igne candente percocti et ipsi fiunt candidi, et quamvis magis ille rubeat, illi albicent, congruit tamen luci quod album est, sicut nigrum tenebris. Cum itaque ignis in lignis ardeat, ut lapides coquat, contrarios habet non in contrariis rebus effectus. Etsi enim lapides et ligna diversa sunt, contraria tamen non sunt, sicut album et nigrum, quorum in lapidibus unum facit, alterum in lignis, clarus illos clarificans, haec offuscans, cum in illis deficeret, nisi in istis viveret. Quid, in carbonibus nonne miranda est et tanta infirmitas, ut ictu levissimo frangantur, pressu facillimo conterantur, et tanta firmitas, ut nullo umore corrumpantur, nulla aetate vincantur, usque

1 et igne *RAb*; et in igne *G¬aegpv* ‖ 6 *et* 11 putesc. *RA (priore loco) eg*[1]; putresc. *A (altero loco) G¬abg*[2]*pv* ‖ 7 auditu *RGap ed. princ. (Curt. Ruf. 10, 5, 3)*; -tum *A¬beg ed. Lovan. v; cf. 51, 2* ‖ 12 nihil *RAG¬v*; nihilo *egp Hoffm.*

adeo ut eos substernere soleant, qui limites figunt, ad convincendum litigatorem, quisquis post quantalibet tempora extiterit fixumque lapidem limitem non esse contenderit? Quis eos in terra umida infossos, ubi ligna putescerent, tamdiu durare incorruptibiliter posse nisi rerum ille corruptor ignis effecit?

Intueamur etiam miraculum calcis. Excepto eo, de quo iam satis diximus, quod igne candicat, quo alia taetra redduntur, etiam occultissime ab igne ignem concipit eumque iam gleba tangentibus frigida tam latenter servat, ut nulli nostro sensui prorsus appareat, sed compertus experimento, etiam dum non apparet, sciatur inesse sopitus. Propter quod eam vivam calcem loquimur, velut ipse ignis latens anima sit invisibilis visibilis corporis. Iam vero quam mirum est, quod, cum extinguitur, tunc accenditur! Ut enim occulto igne careat, aquae infunditur aquave perfunditur, et cum ante sit frigida, inde fervescit, unde ferventia cuncta frigescunt. Velut expirante ergo illa gleba discedens ignis, qui latebat, apparet, ac deinde tamquam morte sic frigida est, ut adiecta unda non sit arsura et quam calcem vocabamus vivam, vocemus extinctam. Quid est quod huic miraculo addi posse videatur? et tamen additur. Nam si non adhibeas aquam, sed oleum, quod magis fomes est ignis, nulla eius perfusione vel infusione fervescit. Hoc miraculum si de aliquo Indico lapide legeremus sive audiremus et in nostrum experimentum venire non posset, profecto aut mendacium putaremus aut certe granditer miraremur. Quarum vero rerum ante nostros oculos cotidiana documenta versantur, non genere minus mirabili, sed ipsa assiduitate vilescunt, ita ut ex ipsa India, quae remota est pars orbis a nobis,

26) Plin. 33, 5, 94.

---

16 aquae inf. *ed. Lovan.*; aqua enim fund. *R*; aqua infunditur *AG (sed litterae* qua *in ras.)* ר*abegpv* || 20 mortua *Ae*[1] *edd. Er. Lugd. Ven.*

desierimus nonnulla mirari, quae ad nos potuerunt miranda perduci.

Adamantem lapidem multi apud nos habent et maxime aurifices insignitoresque gemmarum, qui lapis nec ferro nec igni nec alia vi ulla perhibetur praeter hircinum sanguinem vinci. Sed qui eum habent atque noverunt, numquid ita mirantur ut hi, quibus primum potentia eius ostenditur? Quibus autem non ostenditur, fortasse nec credunt; aut si credunt, inexperta mirantur; et si contigerit experiri, adhuc quidem mirantur insolita, sed assiduitas experiendi paulatim subtrahit admirationis incitamentum. Magnetem lapidem novimus mirabilem ferri esse raptorem; quod cum primum vidi, vehementer inhorrui. Quippe cernebam a lapide ferreum anulum raptum atque suspensum; deinde tamquam ferro, quod rapuerat, vim dedisset suam communemque fecisset, idem anulus alteri admotus est eundemque suspendit, atque ut ille prior lapidi, sic alter anulus priori anulo cohaerebat; accessit eodem modo tertius, accessit et quartus; iamque sibi per mutua circulis nexis non implicatorum intrinsecus, sed extrinsecus adhaerentium quasi catena pependerat anulorum. Quis istam virtutem lapidis non stuperet, quae illi non solum inerat, verum etiam per tot suspensa transibat et invisibilibus ea vinculis subligabat? Sed multo est mirabilius, quod a fratre et coepiscopo meo Severo Milevitano de isto lapide comperi. Se ipsum namque vidisse narravit, quem ad modum Bathanarius quondam comes Africae, cum apud eum convivaretur episcopus, eundem protulerit lapidem et tenuerit sub argento ferrumque super argentum posuerit; deinde sicut subter movebat manum, qua lapidem tenebat, ita ferrum desuper movebatur, atque argento medio nihilque patiente concitatissimo cursu ac recursu infra lapis ab homine, supra ferrum

5 hircinum sanguinem *RAG¬abe (Plin. 37, 4, 59 sqq.)*; hircino sanguine *gpv (502, 28)* ‖ 17 eumque *v* ‖ 22 uirtutem *R (l. 22 c. 11 post in. Rufin. hist. eccl. 2, 23)*; uim *AG¬abegpv*

rapiebatur a lapide. Dixi quod ipse conspexi, dixi quod ab illo audivi, cui tamquam ipse viderim credidi. Quid etiam de isto magnete legerim dicam. Quando iuxta eum ponitur adamans, non rapit ferrum, et si iam rapuerat, ut ei propinquaverit, mox remittit. India mittit hos lapides; sed si eos nos cognitos iam desistimus admirari, quanto magis illi, a quibus veniunt, si eos facillimos habent, sic forsitan habent, ut nos calcem, quam miro modo aqua fervescentem, qua solet ignis extingui, et oleo non fervescentem, quo solet ignis accendi, quia in promptu nobis est, non miramur.

Caput V.

Quanta sint, quorum ratio nequeat agnosci, et tamen eadem vera esse non sit ambiguum.

Verum tamen homines infideles, qui, cum divina vel praeterita vel futura miracula praedicamus, quae illis experienda non valemus ostendere, rationem a nobis earum flagitant rerum, quam quoniam non possumus reddere (excedunt enim vires mentis humanae), existimant falsa esse quae dicimus, ipsi de tot mirabilibus rebus, quas vel videre possumus vel videmus, debent reddere rationem. Quod si fieri ab homine non posse perviderint, fatendum est eis non ideo aliquid non fuisse vel non futurum esse, quia ratio inde non potest reddi, quando quidem sunt ista, de quibus similiter non potest. Non itaque pergo per plurima, quae mandata sunt litteris, non gesta atque transacta, sed in locis quibusque manentia; quo si quisquam ire voluerit et potuerit, utrum vera sint, explorabit; sed pauca commemoro. Agrigentinum Siciliae salem perhibent, cum fuerit admotus igni, velut in aqua fluescere; cum vero ipsi aquae, velut in igne crepitare. Apud Garamantas quendam fontem tam frigidum diebus, ut non bi-

4 adamas *v* ‖ 5 propinqu. *mss (570, 23)*; approp. *v* ‖ 14 ambigendum *p* ‖ 22 uiderint *R*

batur, tam fervidum noctibus, ut non tangatur. In Epiro alium fontem, in quo faces, ut in ceteris, extinguuntur accensae, sed, non ut in ceteris, accenduntur extinctae. Asbeston Arcadiae lapidem propterea sic vocari, quod accensus semel iam non possit extingui. Lignum cuiusdam ficus Aegyptiae, non ut ligna cetera in aquis natare, sed mergi; et, quod est mirabilius, cum in imo aliquamdiu fuerit, inde ad aquae superficiem rursus emergere, quando madefactum debuit umoris pondere praegravari. Poma in terra Sodomorum gigni quidem et ad maturitatis faciem pervenire; sed morsu pressuve temptata in fumum ac favillam corio fatiscente vanescere. Pyriten lapidem Persicum tenentis manum, si vehementius prematur, adurere, propter quod ab igne nomen accepit. In eadem Perside gigni etiam lapidem seleniten, cuius interiorem candorem cum luna crescere atque deficere. In Cappadocia etiam vento equas concipere, eosdemque fetus non amplius triennio vivere. Tylon Indiae insulam eo praeferri ceteris terris, quod omnis arbor, quae in ea gignitur, numquam nudatur tegmine foliorum.

De his atque aliis innumerabilibus mirabilibus, quae historia non factorum et transactorum, sed manentium locorum tenet, mihi autem aliud agenti ea persequi nimis longum est, reddant rationem, si possunt, infideles isti, qui nolunt divinis litteris credere; quid aliud quam non putantes eas esse divinas, eo quod res habeant incredibiles, sicuti hoc est unde nunc agimus. Non enim admittit, inquiunt, ulla ratio, ut caro ardeat neque absumatur, doleat neque moriatur; ratiocinatores videlicet magni, qui de omnibus rebus, quas esse mirabiles constat, possint reddere rationem. Reddant ergo de his, quae pauca posuimus, quae procul dubio si esse nescirent et ea futura esse diceremus, multo minus crederent, quam quod nunc

12 fatescente *RG* ‖ Pyritem *v* ‖ 15 seleniten *Re*; seliniten *G*¬*g*; Selenitem *bpv* ‖ 23 nimis *om. A; cf. 502, 27* ‖ 28 nec abs. *v*

dicentibus nobis nolunt credere aliquando venturum. Quis enim eorum nobis crederet, si, quem ad modum dicimus futura hominum viva corpora, quae semper arsura atque dolitura nec tamen aliquando moritura sint, ita diceremus in futuro saeculo futurum salem, quem faceret ignis velut in aqua fluescere, eundemque faceret aqua velut in igne crepitare; aut futurum fontem, cuius aqua in refrigerio noctis sic ardeat, ut non possit tangi, in aestibus vero diei sic algeat, ut non possit bibi; aut futurum lapidem, vel eum qui suo calore manum constringentis adureret, vel eum qui undecumque accensus extingui omnino non posset, et cetera quae praetermissis aliis innumeris commemoranda interim duxi? Haec ergo in illo saeculo, quod futurum est, si diceremus futura nobisque increduli responderent: „Si vultis ut ea credamus, de singulis reddite rationem“: nos non posse confiteremur, eo quod istis et similibus Dei miris operibus infirma mortalium ratiocinatio vinceretur; fixam tamen apud nos esse rationem, non sine ratione Omnipotentem facere, unde animus humanus infirmus rationem non potest reddere; et in multis quidem rebus incertum nobis esse quid velit, illud tamen esse certissimum, nihil eorum illi esse inpossibile, quaecumque voluerit; eique nos credere praedicenti, quem neque inpotentem neque mentientem possumus credere. Hi tamen fidei reprehensores exactoresque rationis quid ad ista respondent, de quibus ratio reddi ab homine non potest, et tamen sunt, et ipsi rationi naturae videntur esse contraria? Quae si futura esse diceremus, similiter a nobis, sicut eorum quae futura esse dicimus, ab infidelibus ratio posceretur. Ac per hoc, cum in talibus operibus Dei deficiat ratio cordis et sermonis humani, sicut ista non ideo non sunt, sic non ideo etiam illa non erunt, quoniam ratio de utrisque ab homine non potest reddi.

9 bibi non possit *v*

Caput VI.

Quod non omnia miracula naturalia sint, sed pleraque humano ingenio modificata, pleraque autem daemonum arte composita.

Hic forte respondeant: „Prorsus nec ista sunt nec ista credimus; falsa de his dicta, falsa conscripta sunt“; et adiciant ratiocinantes atque dicentes: „Si talia credenda sunt, credite et vos quod in easdem litteras est relatum, fuisse vel esse quoddam Veneris fanum atque ibi candelabrum et in eo lucernam sub divo sic ardentem, ut eam nulla tempestas, nullus imber extingueret, unde sicut ille lapis, ita ista λύχνος ἄσβεστος, id est lucerna inextinguibilis, nominata est.“ Quod propterea poterunt dicere, ut respondendi nobis angustias ingerant; quia si dixerimus non esse credendum, scripta illa miraculorum infirmabimus; si autem credendum esse concesserimus, firmabimus numina paganorum. Sed nos, sicut iam in libro duodevicensimo huius operis dixi, non habemus necesse omnia credere, quae historia continet gentium, cum et ipsi inter se historici, sicut ait Varro, quasi data opera et quasi ex industria per multa dissentiant; sed ea, si volumus, credimus, quae non adversantur libris, quibus non dubitamus oportere nos credere. De his autem miraculorum locis nobis ad ea, quae futura persuadere incredulis volumus, satis illa sufficiant, quae nos quoque possumus experiri, et eorum testes idoneos non difficile est invenire. De isto autem fano Veneris et lucerna inextinguibili non solum in nullas coartamur angustias, verum etiam latitudinis nobis campus aperitur. Addimus enim ad istam lucernam inextinguibilem et huma-

18) C. 18 (p. 278, 16).

17 firmabimus *mss*; confirm. *v* ‖ 25 sufficiant *R*ˀ; sufficiunt *AGabegpv*

narum et magicarum, id est per homines daemonicarum, artium et ipsorum per se ipsos daemonum multa miracula; quae si negare voluerimus, eidem ipsi cui credimus sacrarum litterarum adversabimur veritati. Aut ergo in lucerna illa mechanicum aliquid de lapide asbesto ars humana molita est aut arte magica factum est, quod homines illo mirarentur in templo, aut daemon quispiam sub nomine Veneris tanta se efficacia praesentavit, ut hoc ibi prodigium et appareret hominibus et diutius permaneret. Inliciuntur autem daemones ad inhabitandum per creaturas, quas non ipsi, sed Deus condidit, delectabilibus pro sua diversitate diversis, non ut animalia cibis, sed ut spiritus signis, quae cuiusque delectationi congruunt, per varia genera lapidum herbarum, lignorum animalium, carminum rituum. Ut autem inliciantur ab hominibus, prius eos ipsi astutissima calliditate seducunt, vel inspirando eorum cordibus virus occultum vel etiam fallacibus amicitiis apparendo, eorumque paucos discipulos suos faciunt plurimorumque doctores. Neque enim potuit, nisi primum ipsis docentibus, disci quid quisque illorum appetat, quid exhorreat, quo invitetur nomine, quo cogatur; unde magicae artes earumque artifices extiterunt. Maxime autem possident corda mortalium, qua potissimum possessione gloriantur, cum se transfigurant in angelos lucis. Sunt ergo facta eorum plurima, quae quanto magis mirabilia confitemur, tanto cautius vitare debemus; sed ad hoc, unde nunc agimus, nobis etiam ipsa proficiunt. Si enim haec inmundi daemones possunt, quanto potentiores sunt sancti angeli, quanto potentior his omnibus Deus, qui tantorum miraculorum effectores etiam ipsos angelos fecit!

Quam ob rem si tot et tanta mirifica, quae μηχανήματα appellant, Dei creatura utentibus humanis artibus fiunt, ut ea qui nesciunt opinentur esse divina (unde factum est, ut in quodam templo lapidibus magnetibus in

24) 2. Cor. 11, 14.

29 potentior est his *v*

solo et camera proportione magnitudinis positis simulacrum ferreum aeris illius medio inter utrumque lapidem ignorantibus, quid sursum esset ac deorsum, quasi numinis potestate penderet; quale aliquid etiam in illa lucerna Veneris de lapide asbesto ab artifice fieri potuisse iam diximus); si magorum opera, quos nostra scriptura veneficos et incantatores vocat, in tantum daemones extollere potuerunt, ut congruere hominum sensibus sibi nobilis poeta videretur, de quadam femina, quae tali arte polleret, dicens:

Haec se carminibus promittit solvere mentes
Quas velit, ast aliis duras inmittere curas,
Sistere aquam fluviis et vertere sidera retro;
Nocturnosque ciet manes: mugire videbis
Sub pedibus terram et descendere montibus ornos:

quanto magis Deus potens est facere quae infidelibus sunt incredibilia, sed illius facilia potestati; quando quidem ipse lapidum aliarumque vim rerum et hominum ingenia, qui ea miris utuntur modis, angelicasque naturas omnibus terrenis potentiores animantibus condidit, universa mirabilia mirabili vincente virtute et operandi iubendi sinendique sapientia, utens omnibus tam mirabiliter, quam creavit.

Caput VII.

Quod in rebus miris summa credendi ratio sit omnipotentia Creatoris.

Cur itaque facere non possit Deus, ut et resurgant corpora mortuorum et igne aeterno crucientur corpora damnatorum, qui fecit mundum in caelo in terra, in aere in aquis innumerabilibus miraculis plenum, cum sit omnibus quibus plenus est procul dubio maius et excellentius etiam mundus ipse miraculum? Sed isti, cum quibus

4) Plin. 34, 14, 148. Rufin. hist. eccl. 2, 23. 15) Aen. 4, 487 sqq.

13 aquas ⌐*b* ‖ 27 et *om.* *bg* ‖ 28 in igne *bg*

vel contra quos agimus, qui et Deum esse credunt, a quo factus est mundus, et deos ab illo factos, per quos ab illo administratur mundus, et miraculorum effectrices sive spontaneorum sive cultu et ritu quolibet impetratorum sive etiam magicorum mundanas vel non negant vel insuper et praedicant potestates, quando eis rerum vim mirabilem proponimus aliarum, quae nec animalia sunt rationalia nec ulla ratione praediti spiritus, sicut sunt ea, quorum pauca commemoravimus, respondere adsolent: „Vis est ista naturae, natura eorum sic sese habet, propriarum sunt istae efficaciae naturarum." Tota itaque ratio est, cur Agrigentinum salem flamma fluere faciat, aqua crepitare, quia haec est natura eius. At hoc esse potius contra naturam videtur, quae non igni, sed aquae dedit salem solvere, torrere autem igni, non aquae. Sed ista, inquiunt, salis huius naturalis est vis, ut his contraria patiatur. Haec igitur ratio redditur et de illo fonte Garamantico, ubi una vena friget diebus, noctibus fervet, vi utraque molesta tangentibus; haec et de illo alio, qui cum sit contrectantibus frigidus et facem sicut alii fontes extinguat accensam, dissimiliter tamen atque mirabiliter idem ipse accendit extinctam; haec et de lapide asbesto, qui cum ignem nullum habeat proprium, accepto tamen sic ardet alieno, ut non possit extingui; haec de ceteris, quae piget retexere, quibus licet vis insolita contra naturam inesse videatur, alia tamen de illis non redditur ratio, nisi ut dicatur hanc eorum esse naturam. Brevis sane ista est ratio, fateor, sufficiensque responsio. Sed cum Deus auctor sit naturarum omnium, cur nolunt fortiorem nos reddere rationem, quando aliquid velut inpossibile nolunt credere eisque redditionem rationis poscentibus respondemus hanc esse voluntatem omnipotentis Dei? qui certe non ob aliud vocatur omnipotens, nisi quoniam quidquid vult potest, qui potuit creare tam multa, quae

4 impetratorum *AG*⌐*gpE*; imperitorum *R*; imperatorum *v* (*de verbis imperandi et impetrandi cf. lib. 10 c. 10; 11*) ‖ 6 vim *om. RA* ‖ 10 sese *RgE*; esse *A*; ee̅ *p*; se *v* ‖ 24 haec et de *bg*

nisi ostenderentur aut a credendis hodieque dicerentur testibus, profecto inpossibilia putarentur, non solum quae ignotissima apud nos, verum etiam quae notissima posui. Illa enim quae [apud nos] praeter eos, quorum de his libros legimus, non habent testem et ab eis conscripta sunt, qui non sunt divinitus docti atque humanitus falli forte potuerunt, licet cuique sine recta reprehensione non credere.

Nam nec ego volo temere credi cuncta quae posui, quia nec a me ipso ita creduntur, tamquam nulla de illis sit in mea cogitatione dubitatio, exceptis his, quae vel ipse sum expertus et cuivis facile est experiri; sicut de calce, quod fervet in aqua, in oleo frigida est; de magnete lapide, quod nescio qua sorbitione insensibili stipulam non moveat et ferrum rapiat; de carne non putescente pavonis, cum putuerit et Platonis; de palea sic frigente, ut fluescere nivem non sinat, sic calente ut maturescere poma compellat; de igne fulgido, quod secundum suum fulgorem lapides coquendo candificet et contra eundem suum fulgorem urendo plurima offuscet. Tale est et quod nigrae maculae offunduntur ex oleo splendido, similiter nigrae lineae de candido inprimuntur argento, de carbonibus etiam, quod accendente igne sic vertantur in contrarium, ut de lignis pulcherrimis taetri, fragiles de duris, inputribiles de putribilibus fiant. Haec ipse quaedam cum multis, quaedam cum omnibus novi, et alia plurima, quae huic libro inserere longum fuit. De his autem, quae posui non experta, sed lecta, praeter de fonte illo, ubi faces et extinguuntur ardentes et accenduntur extinctae, et de pomis terrae Sodomorum forinsecus quasi maturis, intrinsecus fumeis, nec testes aliquos idoneos, a quibus utrum vera essent audirem, potui reperire. Et illum quidem fontem non inveni qui in Epiro vidisse se dicerent, sed

4 apud nos *Av; om. R¬abp; cf. 3* ‖ 15 *sq.* putescente .. putuerit *RE*[t]; putesc. . . putau. *A*; putr. *G¬ab*[2]*gpv* ‖ 20 est *om.* *R*[1] ‖ quod et *v* ‖ 29 et ext. *RAeg*; et *om. v*

qui in Gallia similem nossent non longe a Gratianopoli civitate. De fructibus autem arborum Sodomitarum non tantum litterae fide dignae indicant, verum etiam tam multi se loquuntur expertos, ut hinc dubitare non possim. Cetera vero sic habeo, ut neque neganda neque adfirmanda decreverim; sed ideo etiam ipsa posui, quoniam apud eorum, contra quos agimus, historicos legi, ut ostenderem qualia multa multique illorum nulla reddita ratione in suorum litteratorum scripta litteris credant, qui nobis credere, quando id, quod eorum experientiam sensumque transgreditur, omnipotentem Deum dicimus esse facturum, nec reddita ratione dignantur. Nam quae melior et validior ratio de rebus talibus redditur, quam cum Omnipotens ea posse facere perhibetur et facturus dicitur, quae praenuntiasse ibi legitur, ubi alia multa praenuntiavit, quae fecisse monstratur? Ipse quippe faciet, quia se facturum esse praedixit, quae inpossibilia putantur, qui promisit et fecit ut ab incredulis gentibus incredibilia crederentur.

Caput VIII.

Non esse contra naturam, cum in aliqua re, cuius natura innotuit, aliquid ab eo quod erat notum incipit esse diversum.

Si autem respondent propterea se non credere quae de humanis semper arsuris nec umquam morituris corporibus dicimus, quia humanorum corporum naturam novimus longe aliter institutam, unde nec illa ratio hinc reddi potest, quae de illis naturis mirabilibus reddebatur, ut dici possit: „Vis ista naturalis est, rei huius ista natura est“; quoniam scimus humanae carnis istam non esse naturam: habemus quidem quod respondeamus de litteris sacris, hanc ipsam scilicet humanam carnem aliter insti-

17 esse] ipse E^{v} || 27 hic *be (marg.)* E^{tv} || 31 quid *Ap*E^{tv}

tutam fuisse ante peccatum, id est, ut posset numquam perpeti mortem; aliter autem post peccatum, qualis in aerumna huius mortalitatis innotuit, ut perpetem vitam tenere non possit; sic ergo aliter, quam nobis nota est, instituetur in resurrectione mortuorum. Sed quoniam istis non credunt litteris, ubi legitur qualis in paradiso vixerit homo quantumque fuerit a necessitate mortis alienus (quibus utique si crederent, non cum illis de poena damnatorum, quae futura est, operosius ageremus): de litteris eorum, qui doctissimi apud illos fuerunt, aliquid proferendum est, quo appareat posse fieri, ut aliter se habeat quaeque res, quam prius in rebus innotuerat suae determinatione naturae.

Est in Marci Varronis libris, quorum inscriptio est: De gente populi Romani, quod eisdem verbis, quibus ibi legitur, et hic ponam: „In caelo, inquit, mirabile extitit portentum; nam ⟨in⟩ stella Veneris nobilissima, quam Plautus Vesperuginem, Homerus Hesperon appellat, pulcherrimam dicens, Castor scribit tantum portentum extitisse, ut mutaret colorem, magnitudinem, figuram, cursum; quod factum ita neque antea nec postea sit. Hoc factum Ogygo rege dicebant Adrastos Cyzicenos et Dion Neapolites, mathematici nobiles.“ Hoc certe Varro tantus auctor portentum non appellaret, nisi esse contra naturam videretur. Omnia quippe portenta contra naturam dicimus esse; sed non sunt. Quo modo est enim contra naturam, quod Dei fit voluntate, cum voluntas tanti utique conditoris conditae rei cuiusque natura sit? Portentum ergo fit non contra naturam, sed contra quam est nota natura. Quis autem portentorum numerat multitudinem, quae historia gentium continetur? Sed nunc in

18) Amphitr. 1, 1, 119. 18) Il. 22, 318.

---

3 perpetuam *A* || 17 id port. *R* || in stella *v ed. Lovan.*; in *om. RAG¬beg*; stellam Ven. nobilissimam *ap ed. princ. Hoffm.* || 22 ogygo *mss (265, 24)*; Ogyge *v* || adrastos cyzicenos *RAegp*; -stus -nus *v* || dione apol. (appol. *b*) *Rb; scribendum videtur:* Dio Neapolites

hoc uno adtendamus, quod ad rem, de qua agimus, pertinet. Quid ita dispositum est ab auctore naturae caeli et terrae, quem ad modum cursus ordinatissimus siderum? Quid tam ratis legibus fixisque firmatum? Et tamen, quando ille voluit, qui summo regit imperio ac potestate quod condidit, stella prae ceteris magnitudine ac splendore notissima colorem, magnitudinem, figuram et (quod est mirabilius) sui cursus ordinem legemque mutavit. Turbavit profecto tunc, si ulli iam fuerunt, canones astrologorum, quos velut inerrabili computatione de praeteritis ac futuris astrorum motibus conscriptos habent, quos canones sequendo ausi sunt dicere, hoc, quod de Lucifero contigit, nec antea nec postea contigisse. Nos autem in divinis libris legimus etiam solem ipsum et stetisse, cum hoc a Domino Deo petivisset vir sanctus Iesus Nave, donec coeptum proelium victoria terminaret, et retrorsum redisse, ut regi Ezechiae quindecim anni ad vivendum additi hoc etiam prodigio promissioni Dei significarentur adiuncto. Sed ista quoque miracula, quae meritis sunt concessa sanctorum, quando credunt isti facta, magicis artibus tribuunt. Unde illud est, quod superius commemoravi dixisse Vergilium:

Sistere aquam fluviis et vertere sidera retro.

Nam et fluvium stetisse superius inferiusque fluxisse, cum populus Dei ductore supra memorato Iesu Nave viam carperet, et Helia propheta transeunte ac postea discipulo eius Helisaeo id esse factum in sacris litteris legimus, et retro versum fuisse maximum sidus regnante Ezechia modo commemoravimus. Quod vero de Lucifero Varro scripsit, non est illic dictum alicui petenti homini id fuisse concessum.

Non ergo de notitia naturarum caliginem sibi faciant infideles, quasi non possit in aliqua re divinitus fieri aliud,

16) Ios. 10, 13. 19) Esai. 38, 8. 23) Aen. 4, 489. 26) Ios. 4, 18. 27) 2. Reg. 2, 8; 14.

---

6 atque *v* ‖ 10 inerrabili *RG*¬*v*; itinerabili g^1; inenarrab. *Abeg*^{2}

quam in eius natura per humanam suam experientiam cognoverunt; quamvis et ipsa, quae in rerum natura omnibus nota sunt, non minus mira sint, essentque stupenda considerantibus cunctis, si solerent homines mirari mira nisi rara. Quis enim consulta ratione non videat in hominum innumerabili numerositate et tanta naturae similitudine valde mirabiliter sic habere singulos singulas facies, ut nisi inter se similes essent, non discerneretur species eorum ab animalibus ceteris; et rursum nisi inter se dissimiles essent, non discernerentur singuli ab hominibus ceteris? Quos ergo similes confitemur, eosdem dissimiles invenimus. Sed mirabilior est consideratio dissimilitudinis, quoniam similitudinem iustius videtur exposcere natura communis. Et tamen quoniam quae sunt rara ipsa sunt mira, multo amplius admiramur quando duos ita similes reperimus, ut in eis discernendis aut semper aut frequenter erremus.

Sed quod dixi scriptum a Varrone, licet eorum sit historicus idemque doctissimus, fortasse vere factum esse non credunt; aut quia non diu mansit alius eiusdem sideris cursus, sed reditum est ad solitum, minus isto moventur exemplo. Habent ergo aliud, quod etiam nunc possit ostendi eisque puto debere sufficere, quo commoneantur, cum aliquid adverterint in aliqua institutione naturae eamque sibi notissimam fecerint, non se inde Deo debere praescribere, quasi eam non possit in longe aliud, quam eis cognita est, vertere atque mutare. Terra Sodomorum non fuit utique ut nunc est, sed iacebat simili ceteris facie eademque vel etiam uberiore fecunditate pollebat; nam Dei paradiso in divinis eloquiis comparata est. Haec postea quam tacta de caelo est, sicut illorum quoque adtestatur historia et nunc ab eis qui veniunt ad loca illa conspicitur, prodigiosa fuligine horrori est et

30) Gen. 13, 10. 32) Tac. Hist. 5, 7.

9 rursum *RG*ᒣ; rursus *Abepv* ‖ 20 alius *mss*; talis *v* ‖ 21 redditum *Abe*

poma eius interiorem favillam mendaci superficie maturitatis includunt. Ecce non erat talis, et talis est. Ecce a conditore naturarum natura eius in hanc foedissimam diversitatem mirabili mutatione conversa est; et quod post tam longum accidit tempus, tam longo tempore perseverat.

Sicut ergo non fuit inpossibile Deo, quas voluit instituere, sic ei non est inpossibile, in quidquid voluerit, quas instituit, mutare naturas. Unde illorum quoque miraculorum multitudo silvescit, quae monstra ostenta, portenta prodigia nuncupantur; quae recolere et commemorare si velim, huius operis quis erit finis? Monstra sane dicta perhibent a monstrando, quod aliquid significando demonstrent, et ostenta ab ostendendo, et portenta a portendendo, id est praeostendendo, et prodigia, quod porro dicant, id est futura praedicant. Sed viderint eorum coniectores, quo modo ex eis sive fallantur sive instinctu spirituum, quibus cura est tali poena dignos animos hominum noxiae curiositatis retibus implicare, etiam vera praedicant sive multa dicendo aliquando in aliquid veritatis incurrant. Nobis tamen ista, quae velut contra naturam fiunt et contra naturam fieri dicuntur (quo more hominum locutus est et apostolus dicendo contra naturam in olea insitum oleastrum factum esse participem pinguedinis oleae) et monstra ostenta, portenta prodigia nuncupantur, hoc monstrare debent, hoc ostendere vel praeostendere, hoc praedicere, quod facturus sit Deus, quae de corporibus hominum se praenuntiavit esse facturum, nulla impediente difficultate, nulla praescribente lege naturae. Quo modo autem praenuntiaverit, satis in libro superiore docuisse me existimo, decerpendo de scripturis sanctis et novis et veteribus non quidem omnia ad hoc pertinentia, sed quae sufficere huic operi iudicavi.

25) Rom. 11, 17 sqq.; 24.

Caput IX.

De gehenna et aeternarum qualitate poenarum.

Quod igitur de sempiterno supplicio damnatorum per suum prophetam Deus dixit, fiet, omnino fiet: *Vermis eorum non morietur et ignis eorum non extinguetur.* Ad hoc enim vehementius commendandum etiam Dominus Iesus, cum membra quae hominem scandalizant pro his hominibus poneret, quos ut sua membra dextra quis diligit, eaque praeciperet amputari: *Bonum est tibi,* inquit, *debilem introire in vitam quam duas manus habentem ire in gehennam, in ignem inextinguibilem, ubi vermis eorum non moritur et ignis non extinguitur.* Similiter de pede: *Bonum est tibi,* inquit, *claudum introire in vitam aeternam quam duos pedes habentem mitti in gehennam ignis inextinguibilis, ubi vermis eorum non moritur et ignis non extinguitur.* Non aliter ait et de oculo: *Bonum est tibi luscum introire in regnum Dei quam duos oculos habentem mitti in gehennam ignis, ubi vermis eorum non moritur et ignis non extinguitur.* Non eum piguit uno loco eadem verba ter dicere. Quem non terreat ista repetitio et illius poenae commendatio tam vehemens ore divino?

Utrumque autem horum, ignem scilicet atque vermem, qui volunt ad animi poenas, non ad corporis pertinere, dicunt etiam uri dolore animi sero atque infructuose paenitentes eos, qui fuerint a regno Dei separati, et ideo ignem pro isto dolore urente non incongrue poni potuisse contendunt; unde illud apostoli est: *Quis scandalizatur,*

5) Esai. 66, 24. 19) Mr. 9, 42 (43) sqq.

---

5 extinguitur *R* ‖ 12 moritur *RG*⌐*bv sec. Graec. (16; 19)*; morietur *Aaegp Hoffm.* ‖ ignis non *RAG*⌐*abeg*; ignis eorum non *pv* ‖ extinguitur *RG*²⌐*v*; extinguetur *AG*¹*abg* ‖ 15 *sq.* morietur .. extinguetur *Ab* ‖ 20 eum *R*⌐*aepv*; enim *Abg*; enim eum *G* ‖ 21 commendatio *RAG*⌐*abe*¹*p (6)*; commuonitio *g*; comminatio *e (marg.) v; cf. 524, 14 sqq.* ‖ 26 paenitentes *mss*; -tis *v*

et non ego uror? Eundem etiam vermem putant intellegendum esse. Nam scriptum est, inquiunt: *Sicut tinea vestimentum et vermis lignum, sic maeror excruciat cor viri.* Qui vero poenas et animi et corporis in illo supplicio futuras esse non dubitant, igne uri corpus, animum autem rodi quodam modo verme maeroris adfirmant. Quod etsi credibilius dicitur, quia utique absurdum est, ibi dolorem aut corporis aut animi defuturum: ego tamen facilius est ut ad corpus dicam utrumque pertinere quam neutrum, et ideo tacitum in illis divinae scripturae verbis animi dolorem, quoniam consequens esse intellegitur, etiamsi non dicatur, ut corpore sic dolente animus quoque sterili paenitentia crucietur. Legitur quippe et in veteribus scripturis: *Vindicta carnis impii ignis et vermis.* Potuit brevius dici: Vindicta impii. Cur ergo dictum est: *carnis impii,* nisi quia utrumque, id est et ignis et vermis, poena erit carnis? Aut si vindictam carnis propterea dicere voluit, quia hoc in homine vindicabitur, quod secundum carnem vixerit (propter hoc enim veniet in mortem secundam, quam significavit apostolus dicens: *Si enim secundum carnem vixeritis, moriemini*), eligat quisque quod placet, aut ignem tribuere corpori, animo vermem, hoc proprie, illud tropice, aut utrumque proprie corpori. Iam enim satis superius disputavi posse animalia etiam in ignibus vivere, in ustione sine consumptione, in dolore sine morte, per miraculum omnipotentissimi Creatoris; cui hoc possibile esse qui negat, a quo sit quidquid in naturis omnibus miratur ignorat. Ipse est enim Deus, qui omnia in hoc mundo magna et parva miracula, quae commemoravimus, et incomparabiliter plura, quae non commemoravimus, fecit eademque ipso mundo

1) 2. Cor. 11, 29. 4) Prov. 25, 20. 15) Eccli. 7, 19. 21) Rom. 8, 13.

---

1 non ego *Rg Clarom.*; non *om. A*; ego non *G¬abepv* || 29 enim est *v*

uno atque omnium maximo miraculo inclusit. Eligat ergo unum e duobus quisque quod placet, utrum et vermem ad corpus proprie an ad animum translato a corporalibus ad incorporalia vocabulo existimet pertinere. Quid autem horum verum sit, res ipsa expeditius indicabit, quando erit scientia tanta sanctorum, ut eis cognoscendarum illarum poenarum necessaria non sit experientia, sed ea, quae tunc erit plena atque perfecta, ad hoc quoque sciendum sapientia sola sufficiat (nunc enim ex parte scimus, donec veniat quod perfectum est); dum tamen nullo modo illa corpora talia futura esse credamus, ut nullis ab igne afficiantur doloribus.

Caput X.

An ignis gehennae, si corporalis est, possit malignos spiritus, id est daemones incorporeos, tactu suo adurere.

Hic occurrit quaerere: Si non erit ignis incorporalis, sicut est animi dolor, sed corporalis, tactu noxius, ut eo possint corpora cruciari: quo modo in eo erit etiam poena spirituum malignorum? Idem quippe ignis erit, supplicio scilicet hominum adtributus et daemonum, dicente Christo: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius.* Nisi quia sunt quaedam sua etiam daemonibus corpora, sicut doctis hominibus visum est, ex isto aere crasso atque umido, cuius inpulsus vento flante sentitur. Quod genus elementi si nihil igne perpeti posset, non ureret fervefactus in balneis. Ut enim urat, prior uritur facitque cum patitur. Si autem quisquam nulla habere corpora daemones adseverat, non est de hac re aut laborandum operosa in-

10) 1. Cor. 13, 9. 23) Mt. 25, 41.

2 e *mss*; de *v* ‖ 4 extimet *A*; aestimet *e* ‖ 28 cum *RAbeg*; quod *G*¬ *(in ras.) apv*

quisitione aut contentiosa disputatione certandum. Cur enim non dicamus, quamvis miris, tamen veris modis etiam spiritus incorporeos posse poena corporalis ignis affligi, si spiritus hominum, etiam ipsi profecto incorporei, et nunc potuerunt includi corporalibus membris et tunc poterunt corporum suorum vinculis insolubiliter alligari? Adhaerebunt ergo, si eis nulla sunt corpora, spiritus daemonum, immo spiritus daemones, licet incorporei corporeis ignibus cruciandi, non ut ignes ipsi, quibus adhaerebunt, eorum iunctura inspirentur et animalia fiant, quae constent spiritu et corpore, sed, ut dixi, miris et ineffabilibus modis adhaerendo, accipientes ex ignibus poenam, non dantes ignibus vitam; quia et iste alius modus, quo corporibus adhaerent spiritus et animalia fiunt, omnino mirus est nec conprehendi ab homine potest, et hoc ipse homo est.

Dicerem quidem sic arsuros sine ullo suo corpore spiritus, sicut ardebat apud inferos ille dives, quando dicebat: *Crucior in hac flamma,* nisi convenienter responderi cernerem talem fuisse illam flammam, quales oculi quos levavit et Lazarum vidit, qualis lingua cui umorem exiguum desideravit infundi, qualis digitus Lazari de quo id sibi fieri postulavit; ubi tamen erant sine corporibus animae. Sic ergo incorporalis et illa flamma qua exarsit et illa guttula quam poposcit, qualia sunt etiam visa dormientium sive in ecstasi cernentium res incorporales, habentes tamen similitudinem corporum. Nam et ipse homo cum spiritu, non corpore, sit in talibus visis, ita se tamen tunc similem suo corpori videt, ut discernere omnino non possit. At vero gehenna illa, quod etiam stagnum ignis et sulphuris dictum est, corporeus ignis erit et cruciabit corpora damnatorum, aut et hominum et daemonum, solida hominum, aeria daemonum, aut tantum hominum cor-

19) Lc. 16, 24. 31) Apoc. 20, 9 (10).

---

9 cruciantibus R^1 || 31 sulpuris R

pora cum spiritibus, daemones autem spiritus sine corporibus haerentes sumendo poenam, non inpertiendo vitam corporalibus ignibus. Unus quippe utrisque ignis erit, sicut Veritas dixit.

Caput XI.

An hoc ratio iustitiae habeat, ut non sint extensiora poenarum tempora, quam fuerint peccatorum.

Sic autem quidam eorum, contra quos defendimus civitatem Dei, iniustum putant, ut pro peccatis quamlibet magnis, parvo scilicet tempore perpetratis, poena quisque damnetur aeterna, quasi ullius id umquam iustitia legis adtendat, ut tanta mora temporis quisque puniatur, quanta mora temporis unde puniretur admisit. Octo genera poenarum in legibus esse scribit Tullius, damnum, vincla, verbera, talionem, ignominiam, exilium, mortem, servitutem. Quid horum est quod in breve tempus pro cuiusque peccati celeritate coartetur, ut tanta vindicetur morula, quanta deprehenditur perpetratum, nisi forte talio? Id enim agit, ut hoc patiatur quisque quod fecit. Unde illud est legis: *Oculum pro oculo, dentem pro dente.* Fieri enim potest, ut tam brevi tempore quisque amittat oculum severitate vindictae, quam tulit ipse alteri inprobitate peccati. Porro autem si alienae feminae osculum infixum rationis sit verbere vindicare, nonne qui illud puncto temporis fecerit, incomparabili horarum spatio verberatur et suavitas voluptatis exiguae diuturno dolore punitur? Quid, in vinculis numquid tamdiu quisque iudicandus est esse debere, quamdiu fecit unde meruit alligari; cum iustissime annosas poenas servus in compedibus pendat, qui verbo aut ictu celerrime transeunte vel lacessivit dominum

4) Mt. 25, 41. 20) Exod. 21, 24.

---

8 si *Rp, nescio an recte, tum interpunctio infra sic mutanda:* admisit: octo (13) . . servitutem — quid (16). *Cf. 503, 24 sqq.; 542, 3 sqq.*

vel plagavit? Iam vero damnum, ignominia, exilium, servitus cum plerumque sic infliguntur, ut nulla venia relaxentur, nonne pro huius vitae modo similia poenis videntur aeternis? Ideo quippe aeterna esse non possunt, quia nec ipsa vita, quae his plectitur, porrigitur in aeternum; et tamen peccata, quae vindicantur longissimi temporis poenis, brevissimo tempore perpetrantur; nec quisquam extitit qui censeret tam cito nocentium finienda esse tormenta, quam cito factum est vel homicidium vel adulterium vel sacrilegium vel quodlibet aliud scelus non temporis longitudine, sed iniquitatis et impietatis magnitudine metiendum. Qui vero pro aliquo grandi crimine morte multatur, numquid mora qua occiditur, quae perbrevis est, eius supplicium leges aestimant et non quod eum in sempiternum auferunt de societate viventium? Quod est autem de ista civitate mortali homines supplicio primae mortis, hoc est de illa civitate inmortali homines supplicio secundae mortis auferre. Sicut enim non efficiunt leges huius civitatis, ut in eam quisque revocetur occisus: sic nec illius, ut in vitam revocetur aeternam secunda morte damnatus. Quo modo ergo verum est, inquiunt, quod ait Christus vester: *In qua mensura mensi fueritis, in ea remetietur vobis,* si temporale peccatum supplicio punitur aeterno? Nec adtendunt non propter aequale temporis spatium, sed propter vicissitudinem mali, id est ut qui mala fecerit mala patiatur, eandem dictam fuisse mensuram. Quamvis hoc in ea re proprie possit accipi, de qua Dominus cum hoc diceret loquebatur, id est de iudiciis et condemnationibus. Proinde qui iudicat et condemnat iniuste, si iudicatur et condemnatur iuste, in eadem mensura recipit, quamvis non hoc quod dedit. Iudicio enim fecit, iudicio patitur; quamvis fecerit damnatione quod iniquum est, patiatur damnatione quod iustum est.

23) Lc. 6, 38.

---

25 aequalitatem temporis (*om.* spatium) *pE. Hoffm. apte comparat:* propter viciss. mali.

Caput XII.

De magnitudine praevaricationis primae, ob quam aeterna poena omnibus debeatur, qui extra gratiam fuerint Salvatoris.

Sed poena aeterna ideo dura et iniusta sensibus videtur humanis, quia in hac infirmitate moribundorum sensuum deest ille sensus altissimae purissimaeque sapientiae, quo sentiri possit quantum nefas in illa prima praevaricatione commissum sit. Quanto enim magis homo fruebatur Deo, tanto maiore impietate dereliquit Deum et factus est malo dignus aeterno, qui hoc in se peremit bonum, quod esse posset aeternum. Hinc est universa generis humani massa damnata; quoniam, qui hoc primus admisit, cum ea quae in illo fuerat radicata sua stirpe punitus est, ut nullus ab hoc iusto debitoque supplicio nisi misericordi et indebita gratia liberetur atque ita dispertiatur genus humanum, ut in quibusdam demonstretur quid valeat misericors gratia, in ceteris quid iusta vindicta. Neque enim utrumque demonstraretur in omnibus, quia, si omnes remanerent in poenis iustae damnationis, in nullo appareret misericors gratia; rursus si omnes a tenebris transferrentur in lucem, in nullo appareret veritas ultionis. In qua propterea multo plures quam in illa sunt, ut sic ostendatur quid omnibus deberetur. Quod si omnibus redderetur, iustitiam vindicantis iuste nemo reprehenderet; quia vero tam multi exinde liberantur, est unde agantur maximae gratiae gratuito muneri liberantis.

---

9 sit] est bE^{mv} ‖ 10 derelinquit R^1A^1 ‖ 12 aeternus E^{mv} ‖ universi E^{mv} ‖ 13 primitus *v* ‖ 16 misericordi *RA(eg?)*; misericordia *G¬pvE (cf. 18; 21)* ‖ 21 gratia *mss*; gr. redimentis *v* ‖ rursum *v*

Caput XIII.

Contra opinionem eorum, qui putant criminosis supplicia post mortem causa purgationis adhiberi.

Platonici quidem, quamvis inpunita nulla velint esse peccata, tamen omnes poenas emendationi adhiberi putant, vel humanis inflictas legibus vel divinis, sive in hac vita sive post mortem, si aut parcatur hic cuique aut ita plectatur ut hic non corrigatur. Hinc est Maronis illa sententia, ubi, cum dixisset de terrenis corporibus moribundisque membris, quod animae

Hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, nec auras
Suspiciunt, clausae tenebris et carcere caeco,

secutus adiunxit atque ait:

Quin et supremo cum lumine vita reliquit

(id est cum die novissimo reliquit eas ista vita),

Non tamen (inquit) omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeae excedunt pestes, penitusque necesse est
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur poenis veterumque malorum
Supplicia expendunt; aliae panduntur inanes
Suspensae ad ventos, aliis sub gurgite vasto
Infectum eluitur scelus aut exuritur igni.

Qui hoc opinantur, nullas poenas nisi purgatorias volunt esse post mortem, ut, quoniam terris superiora sunt elementa aqua, aer, ignis, ex aliquo istorum mundetur per expiatorias poenas, quod terrena contagione contractum est. Aer quippe accipitur in eo quod ait: „Suspensae ad ventos“; aqua in eo quod ait: „Sub gurgite vasto“; ignis autem suo nomine expressus est, cum dixit: „Aut exuri-

24) Aen. 6, 733 sqq.

2 supplicium *E*

tur igni." Nos vero etiam in hac quidem mortali vita esse quasdam poenas purgatorias confitemur, non quibus affliguntur, quorum vita vel non inde fit melior vel potius inde fit peior; sed illis sunt purgatoriae, qui eis coherciti corriguntur. Ceterae omnes poenae, sive temporariae sive sempiternae, sicut unusquisque divina providentia tractandus est, inferuntur vel pro peccatis sive praeteritis sive in quibus adhuc vivit ille qui plectitur, vel pro exercendis declarandisque virtutibus per homines et angelos seu bonos seu malos. Nam etsi quisque mali aliquid alterius inprobitate vel errore patiatur, peccat quidem homo, qui vel ignorantia vel iniustitia cuiquam mali aliquid facit; sed non peccat Deus, qui iusto, quamvis occulto, iudicio fieri sinit. Sed temporarias poenas alii in hac vita tantum, alii post mortem, alii et nunc et tunc, verum tamen ante iudicium illud severissimum novissimumque patiuntur. Non autem omnes veniunt in sempiternas poenas, quae post illud iudicium sunt futurae, qui post mortem sustinent temporales. Nam quibusdam, quod in isto non remittitur, remitti in futuro saeculo, id est, ne futuri saeculi aeterno supplicio puniantur, iam supra diximus.

Caput XIV.

De poenis temporalibus istius vitae, quibus subiecta est humana condicio.

Rarissimi sunt autem qui nullas in hac vita, sed tantum post eam poenas luunt. Fuisse tamen aliquos, qui usque ad decrepitam senectutem ne levissimam quidem febriculam senserint quietamque duxerint vitam, et ipsi novimus et audivimus; quamquam vita ipsa mortalium tota

20) Mt. 12, 32.

---

1 mortalitate E^{tv} ‖ 8 exerendis R^1 *(612, 7; progr. p. 16; sed cf. lib. 1 c. 1 med.)* ‖ 10 quisque *mss (513, 19; 430, 18)*; quisquam *v* ‖ 20 remitti $RA\neg vE^{tv}$; remittit *eg*; remittetur *p* ‖ 27 breuissimam quidem ac leuissimam febr. *a* ‖ 28 ipsi et *v*

poena sit, quia tota temptatio est, sicut sacrae litterae personant, ubi scriptum est: *Numquid non temptatio est vita humana super terram?* Non enim parva poena est ipsa insipientia vel inperitia, quae usque adeo fugienda merito iudicatur, ut per poenas doloribus plenas pueri cogantur quaeque artificia vel litteras discere; ipsumque discere, ad quod poenis adiguntur, tam poenale est eis, ut nonnumquam ipsas poenas, per quas compelluntur discere, malint ferre quam discere. Quis autem non exhorreat et mori eligat, si ei proponatur aut mors perpetienda aut rursus infantia? Quae quidem quod non a risu, sed a fletu orditur hanc lucem, quid malorum ingressa sit nesciens prophetat quodam modo. Solum, quando natus est, ferunt risisse Zoroastrem, nec ei boni aliquid monstrosus risus ille portendit. Nam magicarum artium fuisse perhibetur inventor; quae quidem illi nec ad praesentis vitae vanam felicitatem contra suos inimicos prodesse potuerunt; a Nino quippe rege Assyriorum, cum esset ipse Bactrianorum, bello superatus est. Prorsus quod scriptum est: *Grave iugum super filios Adam a die exitus de ventre matris eorum usque in diem sepulturae in matrem omnium,* usque adeo impleri necesse est, ut ipsi parvuli per lavacrum regenerationis ab originalis peccati, quo solo tenebantur, vinculo iam soluti mala multa patientes nonnulli et incursus spirituum malignorum aliquando patiantur. Quae quidem passio absit ut eis obsit, si hanc vitam in illa aetate etiam ipsa passione ingravescente et animam de corpore excludente finierint.

Caput XV.

Quod omne opus gratiae Dei eruentis nos de profunditate veteris mali ad futuri saeculi pertineat novitatem.

Verum tamen in gravi iugo, quod positum est super filios Adam a die exitus de ventre matris eorum usque

3) Iob 7, 1. 14) Plin. 7, 15, 72. 22) Eccli. 40, 1.

15 monstruosus *G*¬*gp*

in diem sepulturae in matrem omnium, etiam hoc malum mirabile reperitur, ut sobrii simus atque intellegamus hanc vitam de peccato illo nimis nefario, quod in paradiso perpetratum est, factam nobis esse poenalem totumque, quod nobiscum agitur per testamentum novum, non pertinere nisi ad novi saeculi hereditatem novam, ut hic pignore accepto illud cuius hoc pignus est suo tempore consequamur, nunc autem ambulemus in spe et proficientes de die in diem spiritu facta carnis mortificemus. *Novit* enim *Dominus qui sunt eius;* et *quotquot spiritu Dei aguntur, hi filii sunt Dei,* sed gratia, non natura. Unicus enim natura Dei filius propter nos misericordia factus est hominis filius, ut nos, natura filii hominis, filii Dei per illum gratia fieremus. Manens quippe ille inmutabilis naturam nostram, in qua nos susciperet, suscepit a nobis et tenax divinitatis suae nostrae infirmitatis particeps factus est; ut nos in melius commutati, quod peccatores mortalesque sumus, eius inmortalis et iusti participatione amittamus et, quod in natura nostra bonum fecit, impletum summo bono in eius naturae bonitate servemus. Sicut enim per unum hominem peccantem in hoc tam grave malum devenimus, ita per unum hominem eundemque Deum iustificantem ad illud bonum tam sublime veniemus. Nec quisquam se debet ab isto ad illum transisse confidere, nisi cum ibi fuerit, ubi temptatio nulla erit; nisi pacem tenuerit, quam belli huius, in quo caro concupiscit adversus spiritum et spiritus adversus carnem, multis et variis certaminibus quaerit. Hoc autem bellum numquam ullum esset, si natura humana per liberum arbitrium in rectitudine, in qua facta est, perstitisset. Nunc vero, quae pacem felix cum Deo habere noluit, secum pugnat infelix, et cum sit hoc malum miserabile, melius

9) Rom. 8, 13. 10) 2. Tim. 2, 19. 11) Rom. 8, 14. 22) Rom. 5, 12. 27) Gal. 5, 17.

---

12 enim] autem *g* || 13 filius hominis *v*

est tamen quam priora vitae huius. Melius confligitur quippe cum vitiis, quam sine ulla conflictione dominantur. Melius est, inquam, bellum cum spe pacis aeternae quam sine ulla liberationis cogitatione captivitas. Cupimus quidem etiam hoc bello carere et ad capessendam ordinatissimam pacem, ubi firmissima stabilitate potioribus inferiora subdantur, igne divini amoris accendimur. Sed si (quod absit) illius tanti boni spes nulla esset, malle debuimus in huius conflictationis molestia remanere quam vitiis in nos dominationem non eis resistendo permittere.

Caput XVI.

Sub quibus gratiae legibus omnes regeneratorum habeantur aetates.

Verum tanta est Dei misericordia in vasa misericordiae, quae praeparavit in gloriam, ut etiam prima hominis aetas, id est infantia, quae sine ullo renisu subiacet carni, et secunda, quae pueritia nuncupatur, ubi nondum ratio suscepit hanc pugnam et fere sub omnibus vitiosis delectationibus iacet, quia, licet fari iam valeat et ideo infantiam transisse videatur, nondum in ea est praecepti capax infirmitas mentis, si sacramenta Mediatoris acceperit, etiamsi hanc in eis annis vitam finiat, translata scilicet a potestate tenebrarum in regnum Christi non solum poenis non praeparetur aeternis, sed ne ulla quidem post mortem purgatoria tormenta patiatur. Sufficit enim sola spiritalis regeneratio, ne post mortem obsit quod carnalis generatio cum morte contraxit. Cum autem ventum fuerit ad aetatem, quae praeceptum iam capit et subdi potest legis imperio, suscipiendum est bellum contra vitia et gerendum

15) Rom. 9, 23.

---

2 quam cum sine *av* ‖ conflictatione *Abp* ‖ 5 hoc *om.* *R*¹¬ ‖ 9 conflictionis *R*¬ ‖ 14 uerum tamen tanta *gp (cf. 517, 32; 549, 7)*; tamen *om. rell. v (cf. 522, 7; 455, 32)* ‖ 20 nondum tamen *g*

acriter, ne ad damnabilia peccata perducat. Et si quidem nondum victoriarum consuetudine roborata sunt, facilius vincuntur et cedunt; si autem vincere atque imperare consuerunt, laboriosa difficultate superantur. Neque id fit veraciter atque sinceriter nisi verae delectatione iustitiae; haec est autem in fide Christi. Nam si lex iubens adsit et spiritus iuvans desit, per ipsam prohibitionem desiderio crescente atque vincente peccati etiam reatus praevaricationis accedit. Nonnumquam sane apertissima vitia aliis vitiis vincuntur occultis, quae putantur esse virtutes, in quibus regnat superbia et quaedam sibi placendi altitudo ruinosa. Tunc itaque victa vitia deputanda sunt, cum Dei amore vincuntur, quem nisi Deus ipse non donat nec aliter nisi per mediatorem Dei et hominum, hominem Christum Iesum, qui factus est particeps mortalitatis nostrae, ut nos participes faceret divinitatis suae. Paucissimi autem sunt tantae felicitatis, ut ab ipsa ineunte adulescentia nulla damnabilia peccata committant vel in flagitiis vel in facinoribus vel in nefariae cuiusquam impietatis errore, sed magna spiritus largitate opprimant, quidquid eis posset carnali delectatione dominari. Plurimi vero praecepto legis accepto, cum prius victi fuerint praevalentibus vitiis et praevaricatores eius effecti, tunc ad gratiam confugiunt adiuvantem, qua fiant et amarius paenitendo et vehementius pugnando prius Deo subdita atque ita carni praeposita mente victores. Quisquis igitur cupit poenas evadere sempiternas, non solum baptizetur, verum etiam iustificetur in Christo, ac sic vere transeat a diabolo ad Christum. Purgatorias autem poenas nullas futuras opinetur, nisi ante illud ultimum tremendumque iudicium. Nequaquam tamen negandum est etiam ipsum aeternum ignem pro diversitate meritorum quamvis malo-

15) 1. Tim. 2, 5.

---

4 consueverunt *pv* ‖ 5 verae *v*; uere *RAp*; uera *Gabeg* ‖ 15 Jesum Christum *v*; *cf. progr. p. 11*

rum aliis leviorem, aliis futurum esse graviorem, sive ipsius vis atque ardor pro poena digna cuiusque varietur, sive ipse aequaliter ardeat sed non aequali molestia sentiatur.

CAPUT XVII.

De his, qui putant nullorum hominum poenas in aeternum esse mansuras.

Nunc iam cum misericordibus nostris agendum esse video et pacifice disputandum, qui vel omnibus illis hominibus, quos iustissimus iudex dignos gehennae supplicio iudicabit, vel quibusdam eorum nolunt credere poenam sempiternam futuram, sed post certi temporis metas pro cuiusque peccati quantitate longioris sive brevioris eos inde existimant liberandos. Qua in re misericordior profecto fuit Origenes, qui et ipsum diabolum atque angelos eius post graviora pro meritis et diuturniora supplicia ex illis cruciatibus eruendos et sociandos sanctis angelis credidit. Sed illum et propter hoc et propter alia nonnulla et maxime propter alternantes sine cessatione beatitudines et miserias et statutis saeculorum intervallis ab istis ad illas atque ab illis ad istas itus ac reditus interminabiles non inmerito reprobavit ecclesia; quia et hoc, quod misericors videbatur, amisit faciendo sanctis veras miserias, quibus poenas luerent, et falsas beatitudines, in quibus verum ac securum, hoc est sine timore certum, sempiterni boni gaudium non haberent. Longe autem aliter istorum misericordia humano errat affectu, qui hominum illo iudicio damnatorum miserias temporales, omnium vero qui vel citius vel tardius liberantur aeternam felicitatem putant. Quae sententia si propterea bona et vera quia misericors est, tanto erit melior et verior quanto misericordior. Ex-

---

14 extim. *A*; estim. *e*[1] || 17 et *mss*; atque *v* || 22 quia *mss et edd. vett.*; quin *Duebner ex coniect. Moreli* || 31 misericordior fuerit *v*

tendatur ergo ac profundatur fons huius misericordiae usque ad damnatos angelos saltem post multa atque prolixa quantumlibet saecula liberandos. Cur usque universam naturam manat humanam, et cum ad angelicam ventum fuerit, mox arescit? Non audent tamen se ulterius miserando porrigere et ad liberationem ipsius quoque diaboli pervenire. Verum si aliquis audeat, vincit nempe istos. Et tamen tanto invenitur errare deformius et contra recta Dei verba perversius, quanto sibi videtur sentire clementius.

Caput XVIII.

De his, qui novissimo iudicio propter intercessionem sanctorum neminem hominum putant esse damnandum.

Sunt etiam, quales in conlocutionibus nostris ipse sum expertus, qui, cum venerari videantur scripturas sanctas, moribus inprobandi sunt et agendo causam suam multo maiorem quam isti misericordiam Deo tribuunt erga humanum genus. Dicunt enim de malis et infidelibus hominibus divinitus quidem verum praedictum esse, quod digni sunt; sed cum ad iudicium ventum fuerit, misericordiam esse superaturam. Donabit enim eos, inquiunt, misericors Deus precibus et intercessionibus sanctorum suorum. Si enim orabant pro illis, quando eos patiebantur inimicos, quanto magis quando videbunt humiles supplicesque prostratos! Neque enim credendum est, aiunt, tunc amissuros sanctos viscera misericordiae, cum fuerint plenissimae ac perfectissimae sanctitatis, ut, qui tunc orabant pro inimicis suis, quando et ipsi sine peccato non erant, tunc non orent pro supplicibus suis, quando nullum coeperint habere peccatum. Aut vero Deus tunc eos non exaudiet tot et tales filios suos, quando in tanta eo-

3 usque *RAG¬bg (101, 11; 26)*; usque ad *aepv* ‖ 7 audet *v* ‖ 12 intercessionem *fg*; -nes *pqv* ‖ 19 quod digni sunt *RAG¬beg (523, 28; l. 5 c. 23 med.)*; qu. morte d. s. *a*; qu. d. s. eterno supplicio *p*; qu. d. s. poena *v*

rum sanctitate nullum inveniet orationis impedimentum? Testimonium vero psalmi et illi quidem, qui permittunt infideles atque impios homines saltem longo tempore cruciari et postea de malis omnibus erui, sed magis isti pro se dicunt esse, ubi legitur: *Numquid obliviscetur misereri Deus aut continebit in ira sua miserationes suas?* Ira eius est, inquiunt, ut omnes indigni beatitudine sempiterna ipso iudicante puniantur supplicio sempiterno. Sed si vel longum vel prorsus ullum esse permiserit, profecto, ut possit hoc fieri, continebit in ira sua miserationes suas, quod eum psalmus dicit non esse facturum. Non enim ait: „Numquid diu continebit in ira sua miserationes suas?“ sed quod prorsus non continebit ostendit.

Sic ergo isti volunt iudicii Dei comminationem non esse mendacem, quamvis sit neminem damnaturus, quem ad modum eius comminationem, qua dixit eversurum se esse Nineven civitatem, mendacem non possumus dicere; et tamen factum non est, inquiunt, quod sine ulla condicione praedixit. Non enim ait: „Nineve evertetur, si non egerint paenitentiam seque correxerint“; sed hoc non addito praenuntiavit futuram eversionem illius civitatis. Quam comminationem propterea veracem putant, quia hoc praedixit Deus quod vere digni erant pati, quamvis hoc non esset ipse facturus. Nam etsi paenitentibus pepercit, inquiunt, utique illos paenitentiam non ignorabat acturos, et tamen absolute ac definite eorum eversionem futuram esse praedixit. Hoc ergo erat, inquiunt, in veritate severitatis, quia id erant digni; sed in ratione miserationis non erat, quam non continuit in ira sua, ut ab ea poena supplicibus parceret, quam fuerat contumacibus comminatus. Si ergo tunc pepercit, aiunt, quando sanctum suum prophetam fuerat parcendo contristaturus, quanto magis tunc miserabilius supplicantibus parcet, quando ut parcat

6) Ps. 76, 10. 17) Ion. 3, 4.

6, 10, 12 sua *om. A*; *cf. 532*

omnes sancti eius orabunt! Sed hoc, quod ipsi suis cordibus suspicantur, ideo putant scripturas tacuisse divinas, ut multi se corrigant vel prolixarum vel aeternarum timore poenarum, et sint qui possint orare pro eis, qui non se correxerint; nec tamen opinantur omni modo id eloquia divina tacuisse. Nam quo pertinet, inquiunt, quod scriptum est: *Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te*, nisi ut intellegamus propter timorem fuisse absconditam misericordiae divinae tam multam secretamque dulcedinem? Addunt etiam propterea dixisse apostolum: *Conclusit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur*, quo significaret, quod ab illo nemo damnabitur. Nec isti tamen, qui hoc sentiunt, hanc opinationem suam usque ad liberationem vel nullam damnationem diaboli atque angelorum eius extendunt; humana quippe circa solos homines moventur misericordia et causam maxime agunt suam, per generalem in genus humanum quasi Dei miserationem inpunitatem falsam suis perditis moribus pollicentes; ac per hoc superabunt eos in praedicanda Dei misericordia, qui hanc inpunitatem etiam principi daemonum et eius satellitibus pollicentur.

Caput XIX.

De his, qui inpunitatem omnium peccatorum promittunt etiam haereticis propter participationem corporis Christi.

Item sunt alii ab aeterno supplicio liberationem nec ipsis saltem omnibus hominibus promittentes, sed tantummodo Christi baptismate ablutis, qui participes fiunt corporis eius, quomodolibet vixerint, in quacumque haeresi

8) Ps. 30, 20. 12) Rom. 11, 32.

---

8 timentibus *mss (534, 6)*; metuentibus *v* || 14 opinationem *R (l. 2 c. 1 in.; l. 4 c. 21 in.)*; opinionem *A rell. v*

vel impietate fuerint, propter illud quod ait Iesus: *Hic est panis qui de caelo descendit, ut, si quis ex ipso manducaverit, non moriatur. Ego sum panis vivus, qui de caelo descendi. Si quis manducaverit ex hoc pane, vivet in aeternum.* Ab aeterna ergo morte, inquiunt, necesse est istos erui et ad vitam aeternam quandocumque perduci.

CAPUT XX.

De his, qui non omnibus, sed eis tantum qui apud catholicos sunt renati, etiamsi postea in multa crimina erroresque proruperint, indulgentiam pollicentur.

Item sunt, qui hoc nec omnibus habentibus baptismatis Christi et eius corporis sacramentum, sed solis catholicis quamvis male viventibus pollicentur, quia non solo sacramento, sed re ipsa manducaverunt corpus Christi, in ipso eius corpore constituti, de quo dicit apostolus: *Unus panis, unum corpus multi sumus;* ut, etiamsi postea in aliquam haeresim vel etiam in gentilium idolatriam lapsi fuerint, tantum quia in corpore Christi, id est in catholica ecclesia, sumpserunt baptismum Christi et manducaverunt corpus Christi, non moriantur in aeternum, sed vitam quandoque consequantur aeternam; atque illa omnis impietas, quanto maior fuerit, non eis valeat ad aeternitatem, sed ad diuturnitatem magnitudinemque poenarum.

CAPUT XXI.

De his, qui eos, qui permanent in catholica fide, etiamsi pessime vixerint et ob hoc uri meruerint, tamen propter fidei fundamentum salvandos esse definiunt.

Sunt autem, qui propter id quod scriptum est: *Qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit,* non nisi

5) Io. 6, 50 sq. 17) 1. Cor. 10, 17. 30) Mt. 24, 13.

---

14 solum *Rb (cf. 537, 15)* ‖ 18 idolatriam *mss plerumque*: idololatriam *v* ‖ 27 et . . meruerint *om. E*

in ecclesia catholica perseverantibus, quamvis in ea male viventibus, hoc promittunt, per ignem videlicet salvandis merito fundamenti, de quo ait apostolus: *Fundamentum enim aliud nemo potest ponere praeter id, quod positum est, quod est Christus Iesus. Si quis autem aedificat super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, fenum, stipulam: uniuscuiusque opus manifestabitur; dies enim declarabit, quoniam in igne revelabitur, et uniuscuiusque opus quale sit ignis probabit. Si cuius opus permanserit quod superaedificavit, mercedem accipiet. Si cuius autem opus arserit, damnum patietur; ipse autem salvus erit, sic tamen quasi per ignem.* Dicunt ergo cuiuslibet vitae catholicum Christianum Christum habere in fundamento, quod fundamentum nulla haeresis habet a corporis eius unitate praecisa; et ideo propter hoc fundamentum, etiamsi malae vitae fuerit catholicus Christianus, velut qui superaedificaverit ligna, fenum, stipulam, putant eum salvum fieri per ignem, id est post poenas ignis illius liberari, quo igne in ultimo iudicio punientur mali.

Caput XXII.

De his, qui putant ea crimina, quae inter elemosynarum opera committuntur, ad damnationis iudicium non vocari.

Comperi etiam quosdam putare eos tantummodo arsuros illius aeternitate supplicii, qui pro peccatis suis facere dignas elemosynas neglegunt, iuxta illud apostoli Iacobi: *Iudicium autem sine misericordia illi, qui non*

12) 1. Cor. 3, 11 sqq.

6 fundamentum *RAegp*; fundam. hoc *G¬abv* ‖ 10 permanserit *AabegpvE (541, 22)*; manserit *R¬* ‖ 11 op. aut. *bv*; *cf. 541, 25;* autem *om. Graec.* ‖ 18 post] per *E* ‖ 27 elemosynas *RAaeg*; elemosinas *G¬*; elimosinas *bp*; eleemosynas *v*

fecit misericordiam. Qui ergo fecit, inquiunt, quamvis mores in melius non mutaverit, sed inter ipsas suas elemosynas nefarie ac nequiter vixerit, iudicium illi cum misericordia futurum est, ut aut nulla damnatione plectatur aut post aliquod tempus sive parvum sive prolixum ab illa damnatione liberetur. Ideo iudicem ipsum vivorum atque mortuorum noluisse existimant aliud commemorare se esse dicturum sive dextris, quibus est vitam daturus aeternam, sive sinistris, quos aeterno supplicio damnaturus, nisi elemosynas sive factas sive non factas. Ad hoc pertinere aiunt et in oratione Dominica cotidianam postulationem: *Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Quisquis enim illi, qui in eum peccavit, dimittit ignoscendo peccatum, procul dubio elemosynam facit. Quam rem Dominus ipse sic commendavit, ut diceret: *Si enim dimiseritis peccata hominibus, dimittet vobis et pater vester peccata vestra; si autem non dimiseritis hominibus, neque pater vester, qui in caelis est, dimittet vobis.* Ergo et ad hoc genus elemosynarum pertinet quod ait apostolus Iacobus iudicium futurum sine misericordia ei, qui non fecit misericordiam. Nec dixit Dominus, inquiunt, magna vel parva, sed: *Dimittet vobis pater vester peccata vestra, si et vos dimiseritis hominibus.* Ac per hoc putant etiam eis, qui perdite vixerint, donec claudant diem vitae huius extremum, per hanc orationem, qualiacumque et quantacumque fuerint, omnia cotidie peccata dimitti, sicut ipsa cotidie frequentatur oratio, si hoc tantummodo custodire meminerint, ut, quando ab eis veniam petunt, qui eos peccato qualicumque laeserunt, ex corde dimittant. Cum ad haec omnia Deo donante respondero, liber iste claudendus est.

1) Iac. 2, 13. 10) Mt. 25, 34 sqq. 13) Ib. 6, 12. 19) Ib. 14 sq.

---

1 facit $R^1A^{\neg}g$; fecerit *b*; *sed cf. 544, 29; 549, 19* ‖ ergo fecit *RAaegp*; e. fecerit *bv*

Caput XXIII.

Contra opinionem eorum, qui dicunt nec diaboli nec hominum malorum perpetua futura supplicia.

Ac primum quaeri oportet atque cognosci, cur ecclesia ferre nequiverit hominum disputationem diabolo etiam post maximas et diuturnissimas poenas purgationem vel indulgentiam pollicentem. Neque enim tot sancti et sacris veteribus ac novis litteris eruditi mundationem et regni caelorum beatitudinem post qualiacumque et quantacumque supplicia qualibuscumque et quantiscumque angelis inviderunt, sed potius viderunt divinam vacuari vel infirmari non posse sententiam, quam se Dominus praenuntiavit in iudicio prolaturum atque dicturum: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius* (sic quippe ostendit aeterno igne diabolum et angelos eius arsuros); et quod scriptum est in apocalypsi: *Diabolus, qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis et sulphuris, quo et bestia et pseudopropheta; et cruciabuntur die et nocte in saecula saeculorum.* Quod ibi dictum est *aeternum*, hic dictum est *in saecula saeculorum*, quibus verbis nihil scriptura divina significare consuevit, nisi quod finem non habet temporis. Quam ob rem prorsus nec alia causa nec iustior atque manifestior inveniri potest, cur verissima pietate teneatur fixum et inmobile nullum regressum ad iustitiam vitamque sanctorum diabolum et angelos eius habituros, nisi quia scriptura, quae neminem fallit, dicit eis Deum non pepercisse, et sic ab illo esse interim praedamnatos, ut carceribus caliginis inferi retrusi traderentur servandi atque ultimo iudicio puniendi, quando eos aeternus ignis

15) Mt. 25, 41. 20) Apoc. 20, 10 sq. 28) 2. Petr. 2, 4.

---

5 *et* 14 diabulo *R et sic crebro* || 18 pseudoprophetae *RA*¬*bp* (*424, 3; 439, 4*) || 19 cruc. (*om.* et) *RAG*¬*ep* || et nocte *R*¬*bg*; ac n. *A* (*rell. ?*) *v*

accipiet, ubi cruciabuntur in saecula saeculorum. Quod si ita est, quo modo ab huius aeternitate poenae vel universi vel quidam homines post quantumlibet temporis subtrahentur, ac non statim enervabitur fides, qua creditur sempiternum daemonum futurum esse supplicium? Si enim quibus dicetur: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius*, vel universi vel aliqui eorum non semper ibi erunt, quid causae est cur diabolus et angeli eius semper ibi futuri esse credantur? An forte Dei sententia, quae in malos et angelos et homines proferetur, in angelos vera erit, in homines falsa? Ita plane hoc erit, si non quod Deus dixit, sed quod suspicantur homines plus valebit. Quod fieri quia non potest, non argumentari adversus Deum, sed divino potius, dum tempus est, debent parere praecepto, qui sempiterno cupiunt carere supplicio. Deinde quale est aeternum supplicium pro igne diuturni temporis existimare et vitam aeternam credere sine fine, cum Christus eodem ipso loco, in una eademque sententia dixerit utrumque complexus: *Sic ibunt isti in supplicium aeternum, iusti autem in vitam aeternam*? Si utrumque aeternum, profecto aut utrumque cum fine diuturnum aut utrumque sine fine perpetuum debet intellegi. Par pari enim relata sunt, hinc supplicium aeternum, inde vita aeterna. Dicere autem in hoc uno eodemque sensu: „Vita aeterna sine fine erit, supplicium aeternum finem habebit" multum absurdum est. Unde, quia vita aeterna sanctorum sine fine erit, supplicium quoque aeternum quibus erit finem procul dubio non habebit.

Caput XXIV.

Contra eorum sensum, qui in iudicio Dei omnibus reis propter sanctorum preces putant esse parcendum.

Hoc autem et adversus eos valet, qui suas agentes causas contra Dei venire verba velut misericordia maiore

21) Mt. 25, 46.

11 in angelis *Ae* ‖ 12 in hominibus *Aep*

conantur, ut ideo videlicet vera sint, quia ea, quae dixit homines esse passuros, pati digni sunt, non quia passuri sunt. Donabit enim eos, inquiunt, precibus sanctorum suorum, etiam tunc tanto magis orantium pro inimicis suis, quanto sunt utique sanctiores, eorumque efficacior est oratio et exauditione Dei dignior, iam nullum habentium omnino peccatum. Cur ergo eadem perfectissima sanctitate et cuncta impetrare valentibus mundissimis et misericordissimis precibus etiam pro angelis non orabunt, quibus paratus est ignis aeternus, ut Deus sententiam suam mitiget et reflectat in melius eosque ab illo igne faciat alienos? An erit forsitan quisquam, qui et hoc futurum esse praesumat adfirmans etiam sanctos angelos simul cum sanctis hominibus, qui tunc aequales erunt angelis Dei, pro damnandis et angelis et hominibus oraturos, ut misericordia non patiantur, quod veritate merentur pati? Quod nemo sanae fidei dixit, nemo dicturus est. Alioquin nulla causa est, cur non etiam nunc pro diabolo et angelis eius oret ecclesia, quam magister Deus pro inimicis suis iussit orare. Haec igitur causa, qua fit ut nunc ecclesia non oret pro malis angelis, quos suos esse novit inimicos, eadem ipsa causa est, qua fiet ut in illo tunc iudicio etiam pro hominibus aeterno igne cruciandis, quamvis perfecta sit sanctitate, non oret. Nunc enim propterea pro eis orat, quos in genere humano habet inimicos, quia tempus est paenitentiae fructuosae. Nam quid maxime pro eis orat, nisi *ut det illis Deus,* sicut dicit apostolus, *paenitentiam et resipiscant de diaboli laqueis, a quo captivi tenentur secundum ipsius voluntatem*? Denique si de aliquibus ita certa esset, ut qui sint illi etiam nosset, qui, licet adhuc in hac vita sint constituti, tamen praedestinati sunt in aeternum ignem ire cum diabolo: tam pro eis non oraret, quam nec pro ipso. Sed quia de nullo certa est, orat pro omnibus dumtaxat hominibus inimicis suis in hoc corpore consti-

30) 2. Tim. 2, 25 sq.

18 alioquin *RAbegp*; Alioqui *v*

tutis; nec tamen pro omnibus exauditur. Pro his enim solis exauditur, qui, etsi adversantur ecclesiae, ita sunt tamen praedestinati, ut pro eis exaudiatur ecclesia et filii efficiantur ecclesiae. Si qui autem usque ad mortem habebunt cor impaenitens nec ex inimicis convertentur in filios, numquid iam pro eis, id est pro talium defunctorum spiritibus, orat ecclesia? Quid ita, nisi quia in parte iam diaboli computatur, qui cum esset in corpore non est translatus ad Christum?

Eadem itaque causa est, cur non oretur tunc pro hominibus aeterno igne puniendis, quae causa est, ut neque nunc neque tunc oretur pro angelis malis; quae itidem causa est, ut, quamvis pro hominibus, tamen iam nec nunc oretur pro infidelibus impiisque defunctis. Nam pro defunctis quibusdam vel ipsius ecclesiae vel quorumdam piorum exauditur oratio, sed pro his, quorum in Christo regeneratorum nec usque adeo vita in corpore male gesta est, ut tali misericordia iudicentur digni non esse, nec usque adeo bene, ut talem misericordiam reperiantur necessariam non habere; sicut etiam facta resurrectione mortuorum non deerunt, quibus post poenas, quas patiuntur spiritus mortuorum, inpertiatur misericordia, ut in ignem non mittantur aeternum. Neque enim de quibusdam veraciter diceretur, quod non eis remittatur neque in hoc saeculo neque in futuro, nisi essent quibus, etsi non in isto, tamen remittitur in futuro. Sed cum dictum fuerit a iudice vivorum atque mortuorum: *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi*, et aliis e contrario: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum, qui paratus est diabolo et angelis eius*, et ierint *isti in supplicium aeternum, iusti autem in vitam aeternam:* nimiae prae-

25) Mt. 12, 32. 32) Ib. 25, 34; 41; 46.

6 iam] tamen *g Hoffm., satis probabiliter; sed cf.* 7 ‖ 8 cum *mss*; dum *v* ‖ 26 in isto *RG*[2]*bgpv*; in *om. AG*[1]⁊*ae* ‖ remittuntur *g*; remittetur *v* ‖ 31 ierint *R*⁊*ap* (*ut supra* fuerit); inier̄ *e*[2]; erunt *g*; ibunt *AGbe*[1]*v*

sumptionis est dicere cuiquam eorum aeternum supplicium non futurum, quos Deus ituros in supplicium dixit aeternum, et per huius praesumptionis persuasionem facere, ut de ipsa quoque vita vel desperetur vel dubitetur aeterna.

Nemo itaque sic intellegat psalmum canentem: *Numquid obliviscetur misereri Deus, aut continebit in ira sua miserationes suas?* ut opinetur de hominibus bonis veram, de malis falsam, aut de bonis hominibus et malis angelis veram, de malis autem hominibus falsam Dei esse sententiam. Hoc enim, quod ait psalmus, ad vasa misericordiae pertinet et ad filios promissionis, quorum erat unus etiam ipse propheta, qui cum dixisset: *Numquid obliviscetur misereri Deus aut continebit in ira sua miserationes suas?* continuo subiecit: *Et dixi: Nunc coepi, haec est inmutatio dexterae Excelsi.* Exposuit profecto quid dixerit: *Numquid continebit in ira sua miserationes suas?* Ira enim Dei est etiam ista vita mortalis, ubi homo vanitati similis factus est; dies eius velut umbra praetereunt. In qua tamen ira non obliviscitur misereri Deus, faciendo solem suum oriri super bonos et malos et pluendo super iustos et iniustos, ac sic non continet in ira sua miserationes suas; maximeque in eo, quod expressit hic psalmus dicendo: *Nunc coepi, haec est inmutatio dexterae Excelsi,* quoniam in hac ipsa aerumnosissima vita, quae ira Dei est, vasa misericordiae mutat in melius, quamvis adhuc in huius corruptionis miseria maneat ira eius, quia nec in ipsa ira sua continet miserationes suas. Cum ergo isto modo compleatur divini illius cantici veritas, non est eam necesse etiam illic intellegi, ubi non pertinentes ad civitatem Dei sempiterno supplicio punientur. Sed quibus placet istam sententiam

8) Ps. 76, 10. 16) Ib. 11. 20) Ps. 143, 4. 22) Mt. 5, 45.

7 sua *om. b* ‖ 8 *et* 15 misericordias *A*; *altero loco etiam p*[1] ‖ 17 sua *om. A*[a]*b* ‖ 19 dies *RA*¬*egp*; et dies *v* ‖ 20 obliuiscetur *gp* ‖ 23 *et p. 533, 4* sua *om. A; cf. 523*

usque ad illa impiorum tormenta protendere, saltem sic intellegant, ut manente in eis ira Dei, quae in aeterno est praenuntiata supplicio, non contineat Deus in hac ira sua miserationes suas et faciat eos non tanta quanta digni sunt poenarum atrocitate cruciari; non ut eas poenas vel numquam subeant vel aliquando finiant, sed ut eas mitiores quam merita sunt eorum levioresque patiantur. Sic enim et ira Dei manebit, et in ipsa ira sua miserationes suas non continebit. Quod quidem non ideo confirmo, quoniam non resisto.

Ceterum eos, qui putant minaciter potius quam veraciter dictum: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum*, et: *Ibunt isti in supplicium aeternum*, et: *Cruciabuntur in saecula saeculorum*, et: *Vermis eorum non moritur et ignis non extinguitur*, et cetera huius modi, non tam ego, quam ipsa scriptura divina planissime atque plenissime redarguit ac refellit. Ninevitae quippe in hac vita egerunt paenitentiam et ideo fructuosam, velut in hoc agro seminantes, in quo Deus voluit cum lacrimis seminari, quod postea cum laetitia meteretur; et tamen quis negabit, quod Dominus praedixit in eis fuisse completum, nisi parum advertat, quem ad modum peccatores Deus non solum iratus, verum etiam miseratus evertat? Evertuntur enim peccatores duobus modis, aut sicut Sodomitae, ut pro peccatis suis ipsi homines puniantur, aut sicut Ninevitae, ut ipsa hominum peccata paenitendo destruantur. Factum est ergo quod praedixit Deus; eversa est Nineve quae mala erat, et bona aedificata est quae non erat. Stantibus enim moenibus atque domibus eversa est civitas in perditis moribus. Ac sic, quamvis propheta fuerit contristatus, quia non est factum quod illi homines ti-

13) Mt. 25, 41; 46. 14) Apoc. 20, 10. 15) Esai. 66, 24 — Mr. 9, 44 sqq. ? 18) Ion. 3, 7 sqq. 20) Ps. 125, 6.

---

15 moritur ר; morietur *RAG rell. v* ‖ stinguitur *R*; extinguetur *A*ר *rell. v*; *cf. 508, 11 sqq.; 543, 1* ‖ ignis eorum *g*

muerunt illo prophetante venturum, factum est tamen quod fuerat Deo praesciente praedictum, quoniam noverat qui praedixit, quo modo in melius esset implendum.

Ut autem noverint isti in perversum misericordes quo pertineat quod scriptum est: *Quam multa multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te!* legant quod sequitur: *Perfecisti autem sperantibus in te.* Quid est *abscondisti timentibus, perfecisti sperantibus,* nisi quia illis, qui timore poenarum suam iustitiam volunt constituere quae in lege est, non est iustitia Dei dulcis, quia nesciunt eam? Non enim gustaverunt eam. In se namque sperant, non in ipso, et ideo eis absconditur multitudo dulcedinis Dei; quoniam timent quidem Deum, sed illo timore servili, qui non est in caritate, quia perfecta caritas foras mittit timorem. Ideo sperantibus in eum perficit dulcedinem suam inspirando eis caritatem suam, ut timore casto, non quem caritas foras mittit, sed permanente in saeculum saeculi, cum gloriantur, in Domino glorientur. Iustitia quippe Dei Christus est, *qui factus est nobis,* sicut dicit apostolus, *sapientia a Deo et iustitia et sanctificatio et redemptio, ut, quem ad modum scriptum est, qui gloriatur, in Domino glorietur.* Hanc Dei iustitiam, quam donat gratia sine meritis, nesciunt illi, qui suam iustitiam volunt constituere, et ideo iustitiae Dei, quod est Christus, non sunt subiecti. In qua iustitia est multa multitudo dulcedinis Dei, propter quam dicitur in psalmo: *Gustate et videte quam dulcis est Dominus.* Et hanc quidem in hac peregrinatione gustantes, non ad satietatem sumentes, esurimus eam potius ac sitimus, ut ea postea saturemur, cum videbimus eum, sicuti est, et implebitur quod scriptum est: *Saturabor, cum*

7) Ps. 30, 20. 10) Rom. 10, 3. 15) 1. Io. 4, 18. 17) Ps. 18, 10. 22) 1. Cor. 1, 30 sq. 25) Rom. 10, 3. 28) Ps. 33, 9. 31) 1. Io. 3, 2.

5 magna mult. *be*[1] ‖ 8 metuentibus *A* ‖ 26 magna *b*

manifestabitur gloria tua. Ita perficit Christus multam multitudinem dulcedinis suae sperantibus in eum. Porro autem si eam, quam illi putant, dulcedinem suam Deus abscondit timentibus eum, qua non est impios damnaturus, ut hoc nescientes et damnari timentes recte vivant ac sic possint esse qui orent pro non recte viventibus: quo modo eam perficit sperantibus in eum, quando quidem, sicut somniant, per hanc dulcedinem non damnaturus est eos, qui non sperant in eum? Illa igitur eius dulcedo quaeratur, quam perficit sperantibus in eum, non quam perficere putatur contemnentibus et blasphemantibus eum. Frustra itaque homo post hoc corpus inquirit, quod in hoc corpore sibi comparare neglexit.

Illud quoque apostolicum: *Conclusit enim Deus omnes in infidelitate, ut omnium misereatur,* non ideo dictum est, quod sit neminem damnaturus, sed superius apparet unde sit dictum. Nam cum de Iudaeis postea credituris apostolus loqueretur ad gentes, ad quas utique iam credentes conscribebat epistulas: *Sicut enim vos,* inquit, *aliquando non credidistis Deo, nunc autem misericordiam consecuti estis illorum incredulitate: sic et hi nunc non crediderunt in vestram misericordiam, ut et ipsi misericordiam consequantur.* Deinde subiecit, unde isti sibi errando blandiuntur, atque ait: *Conclusit enim Deus omnes in incredulitate, ut omnium misereatur.* Quos omnes, nisi de quibus loquebatur, tamquam dicens: Et vos et illos? Deus ergo et gentiles et Iudaeos, quos praescivit et praedestinavit conformes imaginis filii sui, omnes in infidelitate conclusit, ut de amaritudine infidelitatis suae paenitendo confusi et ad dulcedinem misericordiae Dei credendo conversi clamarent illud in psalmo: *Quam multa*

1) Ps. 16, 15. 23) Rom. 11, 30 sqq. 28) Rom. 8, 29.

---

1 manifestabitur mihi gloria *A* ‖ 22 in uestram misericordiam *RAGabp*; in uestra misericordia ¬*egv* ‖ 25 incredulitate *R*¬ *Clarom. (cf. 21; Aug. Quaest. de Exodo p. 190, 19 Zych)*; infidelitate *AGabegpv (cf. 15; 29; 524, 12)*

multitudo dulcedinis tuae, Domine, quam abscondisti timentibus te, perfecisti autem sperantibus, non in se, sed *in te!* Omnium itaque miseretur vasorum misericordiae. Quid est omnium? Et eorum scilicet quos ex gentibus, et eorum quos ex Iudaeis praedestinavit vocavit, iustificavit glorificavit, non hominum omnium, sed istorum omnium neminem damnaturus.

Caput XXV.

An hi, qui inter haereticos baptizati sunt et deteriores postea male vivendo facti sunt, vel hi, qui apud catholicos renati ad haereses aut schismata transierunt, vel hi, qui a catholicis apud quos renati sunt non recedentes criminose vivere perstiterunt, possint privilegio sacramentorum remissionem aeterni sperare supplicii.

Sed iam respondeamus etiam illis, qui non solum diabolo et angelis eius, sicut nec isti, sed ne ipsis quidem omnibus hominibus liberationem ab aeterno igne promittunt, verum eis tantum, qui Christi baptismate abluti et corporis eius et sanguinis participes facti sunt, quomodolibet vixerint, in quacumque haeresi vel impietate fuerint. Sed contradicit eis apostolus dicens: *Manifesta autem sunt opera carnis, quae sunt fornicatio, inmunditia, luxuria, idolorum servitus, veneficia, inimicitiae, contentiones, aemulationes, animositates, dissensiones, haereses, invidiae, ebrietates, comisationes et his similia; quae praedico vobis, sicut praedixi, quoniam qui talia agunt regnum Dei non possidebunt.* Haec profecto apostolica falsa sententia est, si tales post quantalibet tempora liberati regnum Dei possidebunt. Sed quoniam falsa non est, profecto

27) Gal. 5, 19 sqq.

---

1 metuentibus *Ae* ‖ 6 omnium hominum *abv* ‖ 10 sunt facti *fg* ‖ 25 comisat. $R^{1}g$ *(5, 22)*; comesat. $R^{2}b^{1}$; comissat. e^{1}; comessat. (commess.) $AG\neg ab^{2}e^{2}pv$

regnum Dei non possidebunt. Et si in regni Dei possessione numquam erunt, aeterno supplicio tenebuntur; quoniam non est medius locus, ubi non sit in supplicio, qui illo non fuerit constitutus in regno.

Quam ob rem quod ait Dominus Iesus: *Hic est panis qui de caelo descendit, ut, si quis ex ipso manducaverit, non moriatur. Ego sum panis vivus, qui de caelo descendi; si quis manducaverit ex hoc pane, vivet in aeternum*, quo modo sit accipiendum, merito quaeritur. Et ab istis quidem, quibus nunc respondemus, hunc intellectum auferunt illi, quibus deinde respondendum est; hi sunt autem, qui hanc liberationem nec omnibus habentibus sacramentum baptismatis et corporis Christi, sed solis catholicis, quamvis male viventibus, pollicentur, quia non solo, inquiunt, sacramento, sed re ipsa manducaverunt corpus Christi, in ipso scilicet eius corpore constituti; de quo corpore ait apostolus: *Unus panis, unum corpus multi sumus.* Qui ergo est in eius corporis unitate, id est in Christianorum compage membrorum, cuius corporis sacramentum fideles communicantes de altari sumere consuerunt, ipse vere dicendus est manducare corpus Christi et bibere sanguinem Christi. Ac per hoc haeretici et schismatici ab huius unitate corporis separati possunt idem percipere sacramentum, sed non sibi utile, immo vero etiam noxium, quo iudicentur gravius, quam vel tardius liberentur. Non sunt quippe in eo vinculo pacis, quod illo exprimitur sacramento.

Sed rursus etiam isti, qui recte intellegunt, non dicendum esse manducare corpus Christi, qui in corpore non est Christi, non recte promittunt eis, qui vel in haeresim vel etiam in gentilium superstitionem ex illius corporis unitate labuntur, liberationem quandoque ab aeterni

9) Io. 6, 50 sq. 18) 1. Cor. 10, 17.

---

20 altare *R (Roensch, Ital. p. 265)*; altarẹ i *(sic!) p* ‖ 21 consuerunt *RG*¹¬*eg*; consueverunt *Abpv* ‖ 23 scismat. *G*²¬*ep*; cismat. *G*¹ ‖ 29 manducare *mss*; eum mand. *v*

igne supplicii; primum, quia debent adtendere, quam sit intolerabile atque a sana doctrina nimis devium, ut multi ac paene omnes, qui haereses impias condiderunt exeuntes de catholica ecclesia et facti sunt haeresiarchae, meliores habeant causas, quam hi, qui numquam fuerunt catholici, cum in eorum laqueos incidissent, si illos haeresiarchas hoc facit liberari a supplicio sempiterno, quod in catholica ecclesia baptizati sunt et sacramentum corporis Christi in vero Christi corpore primitus acceperunt; cum peior sit utique desertor fidei et ex desertore oppugnator eius effectus quam ille, qui non deseruit quod non tenuit; deinde quia et his occurrit apostolus eadem verba proferens et enumeratis illis carnis operibus eadem veritate praedicens: *Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt.*

Unde nec illi in perditis et damnabilibus moribus debent esse securi, qui usque in finem quidem velut in communione ecclesiae catholicae perseverant, intuentes quod dictum est: *Qui perseveraverit usque in finem, hic salvus erit,* et per vitae iniquitatem ipsam vitae iustitiam, quod eis Christus est, deserunt, sive fornicando sive alias inmunditias flagitiorum, quas nec exprimere apostolus voluit, in suo corpore perpetrando, sive turpitudine luxuriae diffluendo sive aliquid aliud eorum agendo, de quibus ait: *Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt;* ac per hoc, quicumque agunt talia, nisi in sempiterno supplicio non erunt, quia in Dei regno esse non poterunt. In his enim perseverando usque in huius vitae finem non utique dicendi sunt in Christo perseverasse usque in finem, quia in Christo perseverare est in eius fide perseverare; quae fides, ut eam definit idem apostolus, *per dilectionem operatur; dilectio* autem, sicut ipse alibi di-

15) Gal. 5, 21. 20) Mt. 10, 22. 32) Gal. 5, 6.

---

11 quod non R^1 *(cf. 631, 10)*; quod numquam R^2A *rell.*; quam numquam *v* || 22 apostolus exprimere *v*

cit, *malum non operatur*. Nec isti ergo dicendi sunt manducare corpus Christi, quoniam nec in membris computandi sunt Christi. Ut enim alia taceam, non possunt simul esse et membra Christi et membra meretricis. Denique ipse dicit: *Qui manducat carnem meam et bibit sanguinem meum, in me manet, et ego in eo.* Ostendit quid sit non sacramento tenus, sed re vera corpus Christi manducare et eius sanguinem bibere; hoc est enim in Christo manere, ut in illo maneat et Christus. Sic enim hoc dixit, tamquam diceret: „Qui non in me manet, et in quo ⟨ego⟩ non maneo, non se dicat aut existimet manducare corpus meum aut bibere sanguinem meum.“ Non itaque manent in Christo, qui non sunt membra eius. Non sunt autem membra Christi, qui se faciunt membra meretricis, nisi malum illud paenitendo esse destiterint et ad hoc bonum reconciliatione redierint.

Caput XXVI.

Quid sit in fundamento habere Christum et quibus spondeatur salus quasi per ignis usturam.

Sed habent, inquiunt, Christiani catholici in fundamento Christum, a cuius unitate non recesserunt, tametsi huic fundamento superaedificaverunt quamlibet pessimam vitam, velut ligna, fenum, stipulam; recta itaque fides, per quam Christus est fundamentum, quamvis cum damno, quoniam illa, quae superaedificata sunt, exurentur, tamen poterit eos quandoque ab illius ignis perpetuitate salvare. Respondeat eis breviter apostolus Iacobus: *Si quis dicat se fidem habere, opera autem non habeat, numquid poterit fides salvare eum?* Et quis est, inquiunt, de quo dicit apostolus Paulus: *Ipse autem salvus erit, sic tamen*

1) 1. Cor. 13, 4; Rom. 13, 10. 4) 1. Cor. 6, 15. 6) Io. 6, 56 (57). 23) 1. Cor. 3, 12; 15. 29) Iac. 2, 14.

---

5 dicens *v* ‖ 11 ego *v*; *om. mss*

quasi per ignem? Simul quis iste sit, inquiramus; hunc tamen non esse certissimum est, ne duorum apostolorum sententias mittamus in rixam, si unus dicit: „Etiamsi mala opera quis habuerit, salvabit eum per ignem fides“; alius autem: *Si opera non habeat, numquid poterit fides salvare eum*?

Inveniemus ergo quis possit salvari per ignem, si prius invenerimus quid sit habere in fundamento Christum. Quod ut de ipsa similitudine quantocius advertamus: nihil in aedificio praeponitur fundamento; quisquis itaque sic habet in corde Christum, ut ei terrena et temporaria nec ea quae licita sunt atque concessa praeponat, fundamentum habet Christum; si autem praeponit, etsi videatur habere fidem Christi, non est tamen in eo fundamentum Christus, cui talia praeponuntur; quanto magis, si salutaria praecepta contemnens committat inlicita, non praeposuisse Christum, sed postposuisse convincitur, quem posthabuit imperantem sive concedentem, dum contra eius imperata sive concessa suam per flagitia delegit explere libidinem! Si quis itaque Christianus diligit meretricem eique adhaerens unum corpus efficitur, iam in fundamento non habet Christum. Si quis autem diligit uxorem suam, si secundum Christum, quis ei dubitet in fundamento esse Christum? si vero secundum hoc saeculum, si carnaliter, si in morbo concupiscentiarum, sicut et gentes quae ignorant Deum, etiam hoc secundum veniam concedit apostolus, immo per apostolum Christus. Potest ergo et iste in fundamento habere Christum. Si enim nihil ei talis affectionis voluptatisque praeponat, quamvis superaedificet ligna, fenum, stipulam, Christus est fundamentum, propter hoc salvus erit per

1) 1. Cor. 3, 15. 21) 1. Cor. 6, 16. 23) Eph. 5, 25. 26) 1. Thess. 4, 5.

9 de *om.* *Rb* ‖ 11 ut non ei *A*; ut ei non *b* ‖ 12 temporaria *R*¬*egE*[4v] *(516, 5)*; temporalia *AGv* ‖ 18 post haec habuit *A* ‖ 26 et *om.* *A*

ignem. Delicias quippe huius modi amoresque terrenos, propter coniugalem quidem copulam non damnabiles, tribulationis ignis exuret; ad quem pertinent ignem et orbitates et quaecumque calamitates quae auferunt haec. Ac per hoc ei, qui aedificavit, erit aedificatio ista damnosa, quia non habebit, quod superaedificavit, et eorum amissione cruciabitur, quibus fruendo utique laetabatur; sed per hunc ignem salvus erit merito fundamenti, quia, etsi utrum id habere mallet an Christum a persecutore proponeretur, illud Christo non praeponeretur. Vide in apostoli verbis hominem aedificantem super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos: *Qui sine uxore est,* inquit, *cogitat quae sunt Dei, quo modo placeat Deo.* Vide alium aedificantem ligna, fenum, stipulam: *Qui autem matrimonio iunctus est,* inquit, *cogitat quae sunt mundi, quo modo placeat uxori. Uniuscuiusque opus manifestabitur; dies enim declarabit* (dies utique tribulationis), *quoniam in igne,* inquit, *revelabitur.* (Eandemque tribulationem ignem vocat, sicut alibi legitur: *Vasa figuli probat fornax et homines iustos temptatio tribulationis.*) *Et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit. Si cuius opus permanserit* (permanet enim quod quisque cogitat quae sunt Dei, quo modo placeat Deo), *quod superaedificavit mercedem accipiet* (id est, unde cogitavit, hoc sumet); *si cuius autem opus arserit, damnum patietur* (quoniam quod dilexerat non habebit), *ipse autem salvus erit* (quia nulla eum tribulatio ab illius fundamenti stabilitate semovit); *sic tamen quasi per ignem* (quod enim sine inliciente amore non habuit, sine urente dolore non perdit). Ecce, quantum mihi videtur, inventus est ignis,

16) 1. Cor. 7, 32 sq. 18) Ib. 3, 13. 20) Eccli. 27, 5. 28) 1. Cor. 3, 13 sqq.

1 huius modi *R G e^1 p v (543, 32)*; eius modi *b*; huius mundi *A¬ae (marg.) g* ‖ 18 igni *R e E^v* ‖ eandemque *R ed. princ.*; eandem *mss rell. v* ‖ 25 autem] *cf. 526, 11; 542, 20* ‖ 28 semouit *R A¬e p E*; remouit *G a b*; mouet *g^1*; mouit *g^2 v*

qui nullum eorum damnet, sed unum ditet, alterum damnificet, ambos probet.

Si autem ignem illum loco isto voluerimus accipere, de quo Dominus dicet sinistris: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum;* ut in eis etiam isti esse credantur, qui aedificant super fundamentum ligna, fenum, stipulam, eosque ex illo igne post tempus pro malis meritis impertitum liberet boni meritum fundamenti: quid arbitrabimur dextros quibus dicetur: *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum vobis regnum,* nisi eos, qui aedificaverunt super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos? Sed in illum ignem, de quo dictum est: *Sic tamen quasi per ignem,* si hoc modo est intellegendus, utrique mittendi sunt, et dextri scilicet et sinistri. Illo quippe igne utrique probandi sunt, de quo dictum est: *Dies enim declarabit, quoniam in igne revelabitur, et uniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit.* Si ergo utrumque probabit ignis, ut, si cuius opus permanserit, id est non fuerit igne consumptum, quod superaedificavit mercedem accipiat; si cuius autem opus arserit, damnum patiatur: profecto non est ipse aeternus ille ignis. In illum enim soli sinistri novissima et perpetua damnatione mittentur, iste autem dextros probat. Sed alios eorum sic probat, ut aedificium, quod super Christum fundamentum ab eis invenerit esse constructum, non exurat atque consumat; alios autem aliter, id est, ut quod superaedificaverunt ardeat damnumque inde patiantur, salvi fiant autem, quoniam Christum in fundamento stabiliter positum praecellenti caritate tenuerunt. Si autem salvi fient, profecto et ad dexteram stabunt et cum ceteris audient: *Venite, benedicti patris mei, possidete paratum vobis regnum,* non ad sinistram, ubi illi erunt, qui salvi non erunt et ideo audient: *Discedite a me, maledicti, in ignem aeternum.* Nemo quippe ab illo igne salvabitur, quia in supplicium aeternum ibunt illi omnes, ubi vermis eorum

5) Mt. 25, 41. 10) Ib. 34. 17) 1. Cor. 3, 13.

---

4 dicet *v* E^{t2} *(9)*; dicit *RAG*¬*egp* E^{t1v} ‖ 8 boni meriti fundamentum E^{v}; *sed cf. 541, 8; 543, 27; 30*

non moritur et ignis non extinguitur, quo cruciabuntur die ac nocte in saecula saeculorum.

Post istius sane corporis mortem, donec ad illum veniatur, qui post resurrectionem corporum futurus est damnationis et remunerationis ultimus dies, si hoc temporis intervallo spiritus defunctorum eius modi ignem dicuntur perpeti, quem non sentiant illi, qui non habuerunt tales mores et amores in huius corporis vita, ut eorum ligna et fenum et stipula consumatur; alii vero sentiant, qui eius modi secum aedificia portaverunt, sive ibi tantum sive et hic et ibi sive ideo hic ut non ibi saecularia, quamvis a damnatione venialia, concremantem ignem transitoriae tribulationis inveniant: non redarguo, quia forsitan verum est. Potest quippe ad istam tribulationem pertinere etiam mors ipsa carnis, quae de primi peccati perpetratione concepta est, ut secundum cuiusque aedificium tempus quod eam sequitur ab unoquoque sentiatur. Persecutiones quoque, quibus martyres coronati sunt et quas patiuntur quicumque Christiani, probant utraque aedificia velut ignis et alia consumunt cum ipsis aedificatoribus, si Christum in eis non inveniunt fundamentum; alia sine ipsis, si inveniunt, quia licet cum damno salvi erunt ipsi; alia vero non consumunt, quia talia reperiunt quae maneant in aeternum. Erit etiam in fine saeculi tribulatio tempore Antichristi, qualis numquam antea fuit. Quam multa erunt tunc aedificia, sive aurea sive fenea, super optimum fundamentum, quod est Christus Iesus, ut ignis ille probet utraque et de aliis gaudium, de aliis inferat damnum, neutros tamen perdat, in quibus haec inveniet, propter stabile fundamentum! Quicumque autem, non dico uxorem, cuius etiam commixtione carnis ad carnalem utitur voluptatem, sed ipsa quae ab eius modi

1) Mr. 9, 44 — Esai. 66, 24? 2) Apoc. 20, 10.

1 moritur .. extinguitur *R¬epE*[t] *(533, 15)*; morietur .. extinguitur (e *suprascr.*) *g*; morietur .. extinguetur *AGabv* ‖ 8 ligna et fenum et stip. *RAepE*; ligna, fenum, stip. *v (cf. 542, 6)* ‖ 15 ipsa mors *Av* ‖ 32 huius *Av*

delectationibus aliena sunt nomina pietatis humano more carnaliter diligendo Christo anteponit, non eum habet in fundamento et ideo non per ignem salvus erit, sed salvus non erit, quia esse cum Salvatore non poterit, qui de hac re apertissime loquens ait: *Qui amat patrem aut matrem plus quam me, non est me dignus; et qui amat filium aut filiam super me, non est me dignus.* Verum qui has necessitudines sic amat carnaliter, ut tamen eas Christo Domino non praeponat, malitque ipsis carere quam Christo, si ad hunc fuerit articulum temptationis adductus, per ignem erit salvus, quia ex earum amissione tantum necesse est urat dolor, quantum haeserat amor. Porro qui patrem matrem, filios filias secundum Christum dilexerit, ut ad eius regnum obtinendum eique cohaerendum illis consulat, vel hoc in eis diligat, quod membra sunt Christi: absit ut ista dilectio reperiatur in lignis, feno et stipula consumenda, sed prorsus aedificio aureo, argenteo, gemmeo deputabitur. Quo modo autem potest eos plus amare quam Christum, quos amat utique propter Christum?

Caput XXVII.

Contra eorum persuasionem, qui putant sibi non offutura peccata, in quibus, cum elemosynas facerent, perstiterunt.

Restat eis respondere, qui dicunt aeterno igne illos tantummodo arsuros, qui pro peccatis suis facere dignas elemosynas neglegunt, propter illud quod ait apostolus Iacobus: *Iudicium autem sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam.* Qui ergo fecit, inquiunt, quamvis non correxerit perditos mores, sed nefarie ac nequiter inter ipsas suas elemosynas vixerit, cum misericordia illi futurum est iudicium, ut aut non damnetur omnino aut

7) Mt. 10, 37. 29) Iac. 2, 13.

11 ex *G²v*; et (&) *RAG¹¬begpE⁴*[*] ‖ 17 et *R¬vE; om. A Hoffm.* ‖ 24 perstiterunt *pqvE*; permanserunt *fg*

post aliquod tempus a damnatione novissima liberetur. Nec ob aliud existimant Christum de solo dilectu atque neglectu elemosynarum discretionem inter dextros et sinistros esse facturum, quorum alios in regnum, alios in supplicium mittat aeternum. Ut autem cotidiana sibi opinentur, quae facere omnino non cessant, qualiacumque et quantacumque sint, per elemosynas dimitti posse peccata, orationem, quam docuit ipse Dominus, et suffragatricem sibi adhibere conantur et testem. Sicut enim nullus est, inquiunt, dies, quo a Christianis haec oratio non dicatur: ita nullum est cotidianum qualecumque peccatum, quod per illam non dimittatur, cum dicimus: *Dimitte nobis debita nostra,* si quod sequitur facere curemus: *Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Non enim ait Dominus, inquiunt: Si dimiseritis peccata hominibus, dimittet vobis pater vester cotidiana parva peccata, sed: *Dimittet,* inquit, *vobis peccata vestra.* Qualiacumque ergo vel quantacumque sint, etiamsi cotidie perpetrentur nec ab eis vita discedat in melius commutata: per elemosynam veniae non negatae remitti sibi posse praesumunt.

Sed bene, quod isti dignas pro peccatis elemosynas commonent esse faciendas; quoniam si dicerent qualescumque elemosynas pro peccatis et cotidianis et magnis et quantacumque scelerum consuetudine misericordiam posse impetrare divinam, ut ea cotidiana remissio sequeretur, viderent se rem dicere absurdam atque ridiculam. Sic enim cogerentur fateri fieri posse, ut opulentissimus homo decem nummulis diurnis in elemosynas inpensis homicidia et adulteria et nefaria quaeque facta redimeret. Quod si absurdissimum atque insanissimum est dicere, profecto si quaeratur, quae dignae sint pro peccatis elemosynae, de quibus etiam Christi praecursor ille dicebat:

17) Mt. 6, 12; 14.

---

12 dimittitur *R* ‖ 16 peccata *mss plerr.*; pecc. uestra *Gv* ‖ 19 discedat *RAG¬abep ed. princ.* (discedatur? *549, 7 sq.*); descedat *g*; discedant *v* ‖ 28 expensis *A* ‖ 30 et *v*

Facite ergo fructus dignos paenitentiae, procul dubio non invenientur eas facere, qui vitam suam usque ad mortem cotidianorum criminum perpetratione confodiunt; primum, quia in auferendis rebus alienis longe plura diripiunt, ex quibus perexigua pauperibus largiendo Christum se ad hoc pascere existimant, ut licentiam malefactorum ab illo se emisse vel cotidie potius emere credentes securi damnabilia tanta committant. Qui si pro uno scelere omnia sua distribuerent indigentibus membris Christi, nisi desisterent a talibus factis habendo caritatem, quae non agit perperam, aliquid eis prodesse non posset. Qui ergo dignas pro suis peccatis elemosynas facit, prius eas facere incipiat a se ipso. Indignum est enim, ut in se non faciat, qui facit in proximum, cum audiat dicentem Deum: *Diliges proximum tuum tamquam te ipsum;* itemque audiat: *Miserere animae tuae placens Deo.* Hanc elemosynam, id est, ut Deo placeat, non faciens animae suae quo modo dignas pro peccatis suis elemosynas facere dicendus est? Ad hoc enim et illud scriptum est: *Qui sibi malignus est, cui bonus erit?* * Orationes quippe adiuvant elemosynae; et utique intuendum est quod legimus: *Fili, peccasti, ne adicias iterum et de praeteritis deprecare, ut tibi dimittantur.* Propter hoc ergo elemosynae faciendae sunt, ut, cum de praeteritis peccatis deprecamur, exaudiamur; non ut in eis perseverantes licentiam malefaciendi nos per elemosynas comparare credamus.

Ideo autem Dominus et dextris elemosynas ab eis factas et sinistris non factas se inputaturum esse praedixit, ut hinc ostenderet quantum valeant elemosynae ad priora delenda, non ad perpetua inpune committenda pec-

1) Mt. 3, 8; Lc. 3, 8. 11) 1. Cor. 13, 4. 15) Levit. 19, 18; Mt. 22, 39; Mr. 12, 31. 16) Eccli. 30, 24. 20) Ib. 14, 5. 23) Ib. 21, 1.

---

4 primum *bv (538, 1)*; primo *mss rell.* ‖ 7 se *om. pE* ‖ 13 incipiat *RG¬v*; incipit *AbegpE* ‖ 15 deum (dm̃) *mss*; dominum *v* ‖ 20 *ante* Orationes *deesse nonnulla videntur*

cata. Tales autem elemosynas non dicendi sunt facere, qui vitam nolunt a consuetudine scelerum in melius commutare. Quia et in hoc quod ait: *Quando uni ex minimis meis non fecistis, mihi non fecistis,* ostendit eos non facere etiam quando se facere existimant. Si enim Christiano esurienti panem tamquam Christiano darent, profecto sibi panem iustitiae, quod ipse Christus est, non negarent; quoniam Deus, non cui detur, sed quo animo detur, adtendit. Qui ergo Christum diligit in Christiano, hoc animo ei porrigit elemosynam, quo accedit ad Christum, non quo vult recedere inpunitus a Christo. Tanto enim magis quisque deserit Christum, quanto magis diligit quod inprobat Christus. Nam quid cuiquam prodest, quod baptizatur, si non iustificatur? Nonne qui dixit: *Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu, non intrabit in regnum Dei,* ipse etiam dixit: *Nisi abundaverit iustitia vestra super scribarum et Pharisaeorum, non intrabitis in regnum caelorum*? Cur illud timendo multi currunt baptizari, et hoc non timendo non multi curant iustificari? Sicut ergo non fratri suo dicit: *Fatue,* qui cum hoc dicit non ipsi fraternitati, sed peccato eius infensus est (alioquin reus erit gehennae ignis): ita e contrario, qui porrigit elemosynam Christiano, non Christiano porrigit, qui non in eo diligit Christum; non autem diligit Christum, qui iustificari recusat in Christo. Et quem ad modum si quis praeoccupatus fuerit hoc delicto, ut fratri suo dicat: *Fatue,* id est, non eius peccatum volens auferre convicietur iniuste, parum est illi ad hoc redimendum elemosynas facere, nisi etiam quod ibi sequitur remedium reconciliationis adiungat (ibi enim sequitur: *Si ergo offeres munus tuum ad altare et ibi recorda-*

4) Mt. 25, 45. 16) Io. 3, 5. 18) Mt. 5, 20. 22) Ib. 22.

8 cui] quod *p* ‖ 15 spiritu *RAG*¬*aeg*; sp. sancto *bpv* ‖ 19 non multi currant *R*¹*E*ᵛ; n. m. currunt *A* ‖ 20 non fr. s. d. *mss* (*cf. 23* non Chr. porr.); non d. fr. s. *v* ‖ 31 offeres *AGg*; offerres *R*; offers ¬*abepv*

*tus fueris, quia frater tuus habet aliquid adversum te, relinque ibi munus tuum ad altare et vade prius, reconciliare fratri tuo, et tunc veniens offeres munus tuum): ita parum est elemosynas quantaslibet facere pro quocumque scelere et in consuetudine scelerum permanere.

Oratio vero cotidiana, quam docuit ipse Iesus, unde et dominica nominatur, delet quidem cotidiana peccata, cum cotidie dicitur: *Dimitte nobis debita nostra*, atque id quod sequitur non solum dicitur, sed etiam fit: *Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris;* sed quia fiunt peccata, ideo dicitur, non ut ideo fiant, quia dicitur. Per hanc enim nobis voluit Salvator ostendere, quantumlibet iuste in huius vitae caligine atque infirmitate vivamus, non nobis deesse peccata, pro quibus dimittendis debeamus orare et eis, qui in nos peccant, ut et nobis ignoscatur, ignoscere. Non itaque propterea Dominus ait: *Si dimiseritis peccata hominibus, dimittet vobis et pater vester peccata vestra,* ut de hac oratione confisi securi cotidiana scelera faceremus, vel potentia qua non timeremus hominum leges vel astutia qua ipsos homines falleremus; sed ut per illam disceremus non putare nos esse sine peccatis, etiamsi a criminibus essemus inmunes; sicut etiam legis veteris sacerdotes hoc ipsum Deus de sacrificiis admonuit, quae iussit eos primum pro suis, deinde pro populi offerre peccatis. Nam et ipsa verba tanti magistri et Domini nostri vigilanter intuenda sunt. Non enim ait: „Si dimiseritis peccata hominibus, et pater vester dimittet vobis qualiacumque peccata", sed ait: *Peccata vestra.* Cotidianam quippe orationem docebat et iustificatis utique discipulis loquebatur. Quid est ergo: *Peccata vestra* nisi „peccata sine quibus nec vos eritis, qui iustificati et sanctificati estis"? Ubi ergo illi, qui per

4) Mt. 5, 23 sq. 11) Mt. 6, 12. 19) Ib. 14. 26) Levit. 16, 6.

3) reconciliare (διαλλάγηθι) *RG*¬*E^{t}* (*Cypr. p. 116, 15 H.*); reconciliari *$Aeg^{1}E^{v}$* || offers *AeE^{tv}* || 7 Iesus] dominus *av* || 17 itaque *RG*¬*(aeg?)vE*; utique *Ap Hoffm.* || 18 et *om.* *AE^{v}*

hanc orationem occasionem perpetrandorum cotidie scelerum quaerunt, dicunt Dominum significasse etiam magna peccata, quoniam non dixit: „Dimittet vobis parva“, sed *peccata vestra:* ibi nos considerantes qualibus loquebatur et audientes dictum *peccata vestra* nihil aliud debemus existimare quam parva, quoniam talium iam non erant magna. Verum tamen nec ipsa magna, a quibus omnino mutatis in melius moribus recedendum est, dimittuntur orantibus, nisi fiat quod ibi dicitur: *Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Si enim minima peccata, sine quibus non est etiam vita iustorum, aliter non remittuntur: quanto magis multis et magnis criminibus involuti, etiamsi ea perpetrare iam desinant, nullam indulgentiam consequuntur, si ad remittendum aliis, quod in eos quisque peccaverit, inexorabiles fuerint, cum dicat Dominus: *Si autem non dimiseritis hominibus, neque pater vester dimittet vobis.* Ad hoc enim valet quod etiam Iacobus apostolus ait iudicium futurum sine misericordia illi, qui non fecit misericordiam. Venire quippe debet in mentem etiam servus ille, cui debitori dominus eius relaxavit decem milia talentorum, quae postea iussit ut redderet, quia ipse non misertus est conservi sui, qui ei debebat centum denarios. In his ergo, qui filii sunt promissionis et vasa misericordiae, valet quod ait idem apostolus consequenter adiungens: *Superexultat autem misericordia iudicio,* quoniam et illi iusti, qui tanta sanctitate vixerunt, ut alios quoque recipiant in tabernacula aeterna, a quibus amici facti sunt de mammona iniquitatis, ut tales essent, misericordia liberati sunt ab eo, qui iustificat impium, imputans mercedem secundum gratiam, non secundum debitum. In eorum quippe numero est apostolus, qui dicit: *Misericordiam consecutus sum, ut fidelis essem.*

17) Mt. 6, 15. 19) Iac. 2, 13. 23) Mt. 18, 23 sqq. 26) Iac. 2, 13. 28) Lc. 16, 9. 32) 1. Cor. 7, 25.

---

14 consequantur *A*; -quentur *a* ‖ in eos *R*[2] (in *om.* *R*[1]) *G¬v (548, 16)*; in eis *AgpE*; eis, *om.* in, *e* ‖ 27 a *om.* *be*[2]*v*

Illi autem, qui recipiuntur a talibus in tabernacula aeterna, fatendum est quod non sint his moribus praediti, ut eis liberandis sine suffragio sanctorum sua possit vita sufficere, ac per hoc multo amplius in eis superexultat misericordia iudicio. Nec tamen ideo putandus est quisquam sceleratissimus, nequaquam vita vel bona vel tolerabiliore mutatus, recipi in tabernacula aeterna, quoniam obsecutus est sanctis de mammona iniquitatis, id est de pecunia vel divitiis, quae male fuerant adquisitae, aut etiamsi bene, non tamen veris, sed quas iniquitas putat esse divitias, quoniam nescit quae sint verae divitiae, quibus illi abundabant, qui et alios recipiunt in tabernacula aeterna. Est itaque quidam vitae modus nec tam malae, ut his qui eam vivunt nihil prosit ad capessendum regnum caelorum largitas elemosynarum, quibus etiam iustorum sustentatur inopia et fiunt amici qui in tabernacula aeterna suscipiant, nec tam bonae, ut ad tantam beatitudinem adipiscendam eis ipsa sufficiat, nisi eorum meritis, quos amicos fecerint, misericordiam consequantur. (Mirari autem soleo etiam apud Vergilium reperiri istam Domini sententiam, ubi ait: *Facite vobis amicos de mammona iniquitatis, ut et ipsi recipiant vos in tabernacula aeterna;* cui est et illa simillima: *Qui recipit prophetam in nomine prophetae, mercedem prophetae accipiet; et qui recipit iustum in nomine iusti, mercedem iusti accipiet.* Nam cum Elysios campos poeta ille describeret, ubi putant habitare animas beatorum, non solum ibi posuit eos, qui propriis meritis ad illas sedes pervenire potuerunt, sed adiecit atque ait:

Quique sui memores alios fecere merendo,

id est, qui promeruerunt alios eosque sui memores promerendo fecerunt; prorsus tamquam eis dicerent, quod

23) Lc. 16, 9. 26) Mt. 10, 41. 30) Aen. 6, 664.

1 alii *A* || 12 habundabant *R (sc. in vita terrena)*; abundant *rell. v* || 14 capescendum *A*G^{1}*bep* || 23 cuius *bv*

frequentatur ore Christiano, cum se cuique sanctorum humilis quisque commendat et dicit: „Memor mei esto“, atque id ut esse possit promerendo efficit.) Sed quis iste sit modus, et quae sint ipsa peccata, quae ita impediunt perventionem ad regnum Dei, ut tamen sanctorum amicorum meritis inpetrent indulgentiam, difficillimum est invenire, periculosissimum definire. Ego certe usque ad hoc tempus cum inde satagerem ad eorum indaginem pervenire non potui. Et fortassis propterea latent, ne studium proficiendi ad omnia cavenda peccata pigrescat. Quoniam si scirentur quae vel qualia sint delicta, pro quibus etiam permanentibus nec provectu vitae melioris absumptis intercessio sit inquirenda et speranda iustorum, eis secura se obvolveret humana segnitia, nec evolvi talibus implicamentis ullius virtutis expeditione curaret, sed tantummodo quaereret aliorum meritis liberari, quos amicos sibi de mammona iniquitatis elemosynarum largitate fecisset. Nunc vero dum venialis iniquitatis, etiamsi perseveret, ignoratur modus, profecto et studium in meliora proficiendi orando et instando vigilantius adhibetur et faciendi de mammona iniquitatis sanctos amicos cura non spernitur.

Verum ista liberatio, quae fit sive suis quibusque orationibus sive intercedentibus sanctis, id agit ut in ignem quisque non mittatur aeternum, non ut, cum fuerit missus, post quantumcumque inde tempus eruatur. Nam et illi, qui putant sic intellegendum esse quod scriptum est, adferre terram bonam uberem fructum, aliam tricenum, aliam sexagenum, aliam centenum, ut sancti pro suorum diversitate meritorum alii tricenos homines liberent, alii sexagenos, alii centenos, hoc in die iudicii futurum su-

29) Mt. 13, 8.

---

1 christianorum *ApE* ‖ 12 prouectu *RA*˥*abegp* *(cf. lib. 1 c. 9 in.; l. 11 c. 12 med.)*; profectu *Gv* *(cf. 10; 20)* ‖ 13 adsumptis *bep* ‖ 14 segnities *v* ‖ uolui *R*[1]*AE*[t1] ‖ 17 largitate *mss* *(550, 15)*; largitione *v* ‖ 20 orando et inst. *mss*; orationi inst. *v*

spicari solent, non post iudicium. Qua opinione quidam cum videret homines inpunitatem sibi perversissime pollicentes, eo quod omnes isto modo ad liberationem pertinere posse videantur, elegantissime respondisse perhibetur, bene potius esse vivendum, ut inter eos quisque reperiatur, qui pro aliis intercessuri sunt liberandis, ne tam pauci sint, ut cito ad numerum suum vel tricenum vel sexagenum vel centenum unoquoque eorum perveniente multi remaneant, qui erui iam de poenis illorum intercessione non possint et in eis inveniatur quisquis sibi spem fructus alieni temeritate vanissima pollicetur. Haec me illis respondisse suffecerit, qui sacrarum litterarum, quas communes habemus, auctoritatem non spernunt, sed eas male intellegendo non quod illae loquuntur, sed hoc potius putant futurum esse quod ipsi volunt. Hac itaque responsione reddita librum, sicut promisimus, terminamus.

LIBER XXII.

Caput I.

De conditione angelorum et hominum.

Sicut in proximo libro superiore promisimus, iste huius totius operis ultimus disputationem de civitatis Dei aeterna beatitudine continebit, quae non propter aetatis per multa saecula longitudinem tamen quandocumque finiendam aeternitatis nomen accepit, sed quem ad modum scriptum est in evangelio, *regni eius non erit finis;* nec ita ut aliis moriendo decedentibus, aliis succedentibus oriendo species in ea perpetuitatis appareat, sicut in arbore, quae perenni fronde vestitur, eadem videtur viridi-

27) Lc. 1, 33.

tas permanere, dum labentibus et cadentibus foliis subinde alia, quae nascuntur, faciem conservant opacitatis; sed omnes in ea cives inmortales erunt, adipiscentibus et hominibus, quod numquam sancti angeli perdiderunt. Faciet hoc Deus omnipotentissimus eius conditor. Promisit enim nec mentiri potest, et quibus fidem hinc quoque faceret, multa sua et non promissa et promissa iam fecit.

Ipse est enim, qui in principio condidit mundum, plenum bonis omnibus visibilibus atque intellegibilibus rebus, in quo nihil melius instituit quam spiritus, quibus intellegentiam dedit et suae contemplationis habiles capacesque sui praestitit atque una societate devinxit, quam sanctam et supernam dicimus civitatem, in qua res, qua sustententur beatique sint, Deus ipse illis est, tamquam vita victusque communis; qui liberum arbitrium eidem intellectuali naturae tribuit tale, ut, si vellet, desereret Deum, beatitudinem scilicet suam, miseria continuo secutura; qui, cum praesciret angelos quosdam per elationem, qua ipsi sibi ad beatam vitam sufficere vellent, tanti boni desertores futuros, non eis ademit hanc potestatem, potentius et melius esse iudicans etiam de malis bene facere quam mala esse non sinere (quae omnino nulla essent, nisi natura mutabilis, quamvis bona et a summo Deo atque incommutabili bono, qui bona omnia condidit, instituta, peccando ea sibi ipsa fecisset; quo etiam peccato suo teste convincitur bonam conditam se esse naturam; nisi enim magnum et ipsa, licet non aequale Conditori, bonum esset, profecto desertio Dei tamquam luminis sui malum eius esse non posset; nam sicut caecitas oculi vitium est et idem ipsum indicat ad lumen videndum esse

17 uellet desereret *av*; uelle deseret *A*; uellet deserere *RG¬begp ed. pr.* ‖ 18 miseriā cont. sequitura *///R* (*post* sequitura, *quod mutatum est in* sequutura, *erasum est* qui); cont. miseria secutura G^1*ae (marg.) v*; et cont. miseria secutura *A*; cont. miseriā secuntur ¬; cont. cum miseria secutura esset *p*; cont. miseria (misera G^2) esset secutura G^2 *ed. princ.*; miseria esset secutura sua (*om.* cont.) *b*; *cf. 554, 12; 56, 5 sqq.*; cont. miseria sequeretur *eg* ‖ 27 se *om.* Rb^1

oculum creatum ac per hoc etiam ipso vitio suo excellentius ostenditur ceteris membris membrum capax luminis — non enim alia causa esset vitium eius carere lumine —: ita natura, quae fruebatur Deo, optimam se institutam docet etiam ipso vitio, quo ideo misera est quia non fruitur Deo); qui casum angelorum voluntarium iustissima poena sempiternae infelicitatis obstrinxit atque in eo summo bono permanentibus ceteris, ut de sua sine fine permansione certi essent, tamquam ipsius praemium permansionis dedit; qui fecit hominem etiam ipsum rectum cum eodem libero arbitrio, terrenum quidem animal, sed caelo dignum, si suo cohaereret auctori, miseria similiter, si eum desereret, secutura, qualis naturae huius modi conveniret (quem similiter cum praevaricatione legis Dei per Dei desertionem peccaturum esse praesciret, nec illi ademit liberi arbitrii potestatem, simul praevidens, quid boni de malo eius esset ipse facturus); qui de mortali progenie merito iusteque damnata tantum populum gratia sua colligit, ut inde suppleat et instauret partem, quae lapsa est angelorum, ac sic illa dilecta et superna civitas non fraudetur suorum numero civium, quin etiam fortassis et uberiore laetetur.

Caput II.

De aeterna Dei et incommutabili voluntate.

Multa enim fiunt quidem a malis contra voluntatem Dei; sed tantae est ille sapientiae tantaeque virtutis, ut in eos exitus sive fines, quos bonos et iustos ipse praescivit, tendant omnia, quae voluntati eius videntur adversa. Ac per hoc cum Deus mutare dicitur voluntatem, ut quibus lenis erat verbi gratia reddatur iratus, illi potius quam ipse mutantur et eum quodam modo mutatum in his quae patiuntur inveniunt; sicut mutatur sol oculis

30 est *A*

sauciatis et asper quodam modo ex miti et ex delectabili molestus efficitur, cum ipse apud se ipsum maneat idem qui fuit. Dicitur etiam voluntas Dei, quam facit in cordibus oboedientium mandatis eius, de qua dicit apostolus: *Deus enim est, qui operatur in vobis et velle,* sicut iustitia Dei non solum qua ipse iustus est dicitur, sed illa etiam quam in homine, qui ab illo iustificatur, facit. Sic et lex eius vocatur, quae potius est hominum, sed ab ipso data; nam utique homines erant, quibus ait Iesus: *In lege vestra scriptum est,* cum alio loco legamus: *Lex Dei eius in corde eius.* Secundum hanc voluntatem, quam Deus operatur in hominibus, etiam velle dicitur, quod non ipse vult, sed suos id volentes facit; sicut dicitur cognovisse, quod ut cognosceretur fecit, a quibus ignorabatur. Neque enim dicente apostolo: *Nunc autem cognoscentes Deum, immo cogniti a Deo,* fas est ut credamus, quod eos tunc cognoverit Deus praecognitos ante constitutionem mundi; sed tunc cognovisse dictus est, quod tunc ut cognosceretur effecit. De his locutionum modis iam et in superioribus libris memini disputatum. Secundum hanc ergo voluntatem, qua Deum velle dicimus quod alios efficit velle, a quibus futura nesciuntur, multa vult nec facit.

Multa enim volunt fieri sancti eius ab illo inspirata sancta voluntate, nec fiunt, sicut orant pro quibusdam pie sancteque, et quod orant non facit, cum ipse in eis hanc orandi voluntatem sancto Spiritu suo fecerit. Ac per hoc, quando secundum Deum volunt et orant sancti, ut quisque sit salvus, possumus illo modo locutionis dicere: „Vult Deus et non facit“; ut ipsum dicamus velle,

5) Phil. 2, 13. 10) Io. 8, 17. 11) Ps. 36, 31. 16) Gal. 4, 9. 18) 1. Petr. 1, 20. 20) Lib. 11 c. 8.

---

5 enim est *R sec. Graec.*; est enim *rell. v* || 5—7 *vulgarem verborum distinctionem* „velle. Sicut . . facit: sic“ *mutavi* || 6 quia *ab²g* || 11 corde ipsius ר*v* || 13 ipse non *v* || 14 facit *RΔb* || 22 effecit *Rbg*

qui ut velint isti facit. Secundum illam vero voluntatem suam, quae cum eius praescientia sempiterna est, profecto in caelo et in terra omnia quaecumque voluit non solum praeterita vel praesentia, sed etiam futura iam fecit. Verum antequam veniat tempus, quo voluit ut fieret, quod ante tempora universa praescivit atque disposuit, dicimus: „Fiet quando Deus voluerit"; si autem non solum tempus quo futurum est, verum etiam utrum futurum sit ignoramus, dicimus: „Fiet, si Deus voluerit"; non quia Deus novam voluntatem, quam non habuit, tunc habebit; sed quia id, quod ex aeternitate in eius inmutabili praeparatum est voluntate, tunc erit.

Caput III.

De promissione aeternae beatitudinis sanctorum et perpetuis suppliciis impiorum.

Quapropter, ut cetera tam multa praeteream, sicut nunc in Christo videmus impleri quod promisit Abrahae dicens: *In semine tuo benedicentur omnes gentes:* ita quod eidem semini eius promisit implebitur, ubi ait per prophetam: *Resurgent qui erant in monumentis*, et quod ait: *Erit caelum novum et terra nova, et non erunt memores priorum, nec ascendet in cor ipsorum, sed laetitiam et exultationem invenient in ea. Ecce ego faciam Hierusalem exultationem et populum meum laetitiam; et exultabo in Hierusalem et laetabor in populo meo, et ultra non audietur in illa vox fletus;* et per alium prophetam quod praenuntiavit dicens eidem prophetae: *In tempore illo salvabitur populus tuus omnis qui inventus fuerit scriptus in libro, et multi dormientium in terrae*

18) Gen. 22, 18. 20) Esai. 26, 19. 26) Ib. 65, 17 sqq.

---

5 uenit *R* ‖ 22 ascendet *R*[2]*AG*¬*abe (458, 9)*; ascendit *R*[1]*g*; ascendent *pv* ‖ 26 in ea *bv*

pulvere (sive, ut quidam interpretati sunt, *aggere*) *exurgent, hi in vitam aeternam et hi in opprobrium et in confusionem aeternam;* et alio loco per eundem prophetam: *Accipient regnum sancti Altissimi et obtinebunt illud usque in saeculum et usque in saeculum saeculorum;* et paulo post: *Regnum*, inquit, *eius regnum sempiternum;* et alia quae ad hoc pertinentia in libro vicensimo posui, sive quae non posui et tamen in eisdem litteris scripta sunt, venient et haec, sicut ista venerunt, quae increduli non putabant esse ventura. Idem quippe Deus utraque promisit, utraque ventura esse praedixit, quem perhorrescunt numina paganorum, etiam teste Porphyrio, nobilissimo philosopho paganorum.

Caput IV.

Contra sapientes mundi, qui putant terrena hominum corpora ad caeleste habitaculum non posse transferri.

Sed videlicet homines docti atque sapientes contra vim tantae auctoritatis, quae omnia genera hominum, sicut tanto ante praedixit, in hoc credendum sperandumque convertit, acute sibi argumentari videntur adversus corporum resurrectionem et dicere quod in tertio de re publica libro a Cicerone commemoratum est. Nam cum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos asseveraret: „Quorum non corpora, inquit, sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id quod esset e terra nisi in terra maneret.“ Haec est magna ratio sapientium, quorum *Dominus novit cogitationes, quoniam vanae sunt.* Si enim animae tantummodo essemus, id est sine ullo corpore spiritus, et in caelo habitantes ter-

3) Dan. 12, 1 sq. 5) Dan. 7, 18. 6) Ib. 27. 7) C. 21 sqq. 22) C. 28. 28) Ps. 93, 11.

---

2 in conf. *Regp sec. Graec.*; in *om. AG*ˀ*abv* ‖ 9 sicut et *ev*

rena animalia nesciremus nobisque futurum esse diceretur, ut terrenis corporibus animandis quodam vinculo mirabili necteremur: nonne multo fortius argumentaremur id credere recusantes et diceremus naturam non pati, ut res incorporea ligamento corporeo vinciretur? Et tamen plena est terra vegetantibus animis haec membra terrena, miro sibi modo conexa et implicita. Cur ergo eodem volente Deo, qui fecit hoc animal, non poterit terrenum corpus in caeleste corpus attolli, si animus omni ac per hoc etiam caelesti corpore praestabilior terreno corpori potuit inligari? An terrena particula tam exigua potuit aliquid caelesti corpore melius apud se tenere, ut sensum haberet et vitam, et eam sentientem atque viventem dedignabitur caelum suscipere aut susceptam non poterit sustinere, cum de re sentiat et vivat ista meliore, quam est corpus omne caeleste? Sed ideo nunc non fit, quia nondum est tempus quo id fieri voluit, qui hoc, quod videndo iam viluit, multo mirabilius quam illud, quod ab istis non creditur, fecit. Cur enim non vehementius admiramur incorporeos animos, caelesti corpore potiores, terrenis inligari corporibus quam corpora licet terrena sedibus quamvis caelestibus, tamen corporeis sublimari, nisi quia hoc videre consuevimus et hoc sumus, illud vero nondum sumus nec aliquando adhuc vidimus? Nam profecto sobria ratione consulta mirabilioris esse divini operis reperitur incorporalibus corporalia quodam modo attexere quam licet diversa, quia illa caelestia, ista terrestria, tamen corpora et corpora copulare.

Caput V.

De resurrectione carnis, quam quidam mundo credente non credunt.

Sed hoc incredibile fuerit aliquando: ecce iam credidit mundus sublatum terrenum Christi corpus in caelum; resurrectionem carnis et ascensionem in supernas sedes,

5 uinceretur *RA*[1]*G*[1]*gE* || 7 implicata *AE*[e]

paucissimis remanentibus atque stupentibus vel doctis vel indoctis, iam crediderunt et docti et indocti. Si rem credibilem crediderunt, videant quam sint stolidi, qui non credunt; si autem res incredibilis credita est, etiam hoc utique incredibile est, sic creditum esse, quod incredibile est. Haec igitur duo incredibilia, resurrectionem scilicet nostri corporis in aeternum et rem tam incredibilem mundum esse crediturum, idem Deus, antequam vel unum eorum fieret, ambo futura esse praedixit. Unum duorum incredibilium iam factum videmus, ut, quod erat incredibile, crederet mundus: cur id quod reliquum est desperatur, ut etiam hoc veniat, quod incredibile credidit mundus, sicut iam venit, quod similiter incredibile fuit, ut rem tam incredibilem crederet mundus, quando quidem hoc utrumque incredibile, quorum videmus unum, alterum credimus, in eisdem litteris praedictum ⟨sit⟩, per quas credidit mundus? Et ipse modus, quo mundus credidit, si consideretur, incredibilior invenitur. Ineruditos liberalibus disciplinis et omnino, quantum ad istorum doctrinas adtinet, inpolitos, non peritos grammatica, non armatos dialectica, non rhetorica inflatos, piscatores Christus cum retibus fidei ad mare huius saeculi paucissimos misit atque ita et ex omni genere tam multos pisces et tanto mirabiliores, quanto rariores, etiam ipsos philosophos cepit. Duobus illis incredibilibus, si placet, immo quia placere debet, addamus hoc tertium. Iam ergo tria sunt incredibilia, quae tamen facta sunt. Incredibile est Christum resurrexisse in carne et in caelum ascendisse cum carne; incredibile est mundum rem tam incredibilem credidisse; incredibile est homines ignobiles, infimos, paucissimos, inperitos rem tam incredibilem tam efficaciter mundo et in illo etiam doctis persuadere potuisse. Horum trium incredibilium primum nolunt isti, cum quibus agi-

9 Mt. 26, 13.

---

9 eorum *R*; horum *AG¬abegpEv* ‖ 16 sit *AG¬vE*^{pt} *(de coniunct. cf. indices Hartelii Lucifero et Cypriano additos sub voce* quando*)*; est *g*; *om. RpE*^{mo}

mus, credere; secundum coguntur et cernere; quod non inveniunt unde sit factum, si non credunt tertium. Resurrectio certe Christi et in caelum cum carne in qua resurrexit ascensio toto iam mundo praedicatur et creditur; si credibilis non est, unde toto terrarum orbe iam credita est? Si multi, nobiles, sublimes, docti eam se vidisse dixerunt et quod viderunt diffamare curarunt, eis mundum credidisse non mirum est, sed istos adhuc credere nolle perdurum est; si autem, ut verum est, paucis, obscuris, minimis, indoctis eam se vidisse dicentibus et scribentibus credidit mundus, cur pauci obstinatissimi, qui remanserunt, ipsi mundo iam credenti adhuc usque non credunt? qui propterea numero exiguo ignobilium, infimorum, inperitorum hominum credidit, quia in tam contemptibilibus testibus multo mirabilius divinitas se ipsa persuasit. Eloquia namque persuadentium, quae dicebant, mira fuerunt facta, non verba. Qui enim Christum in carne resurrexisse et cum illa in caelum ascendisse non viderant, id se vidisse narrantibus non loquentibus tantum, sed etiam mirifica facientibus signa credebant. Homines quippe, quos unius vel, ut multum, duarum linguarum fuisse noverant, repente linguis omnium gentium loquentes mirabiliter audiebant; claudum ab uberibus matris ad eorum verbum in Christi nomine post quadraginta annos incolumem constitisse, sudaria de corporibus eorum ablata sanandis profuisse languentibus, in via qua fuerant transituri positos in ordine innumerabiles morbis variis laborantes, ut ambulantium super eos umbra transiret, continuo salutem solere recipere et alia multa stupenda in Christi nomine per eos facta, postremo etiam mortuos resurrexisse cernebant. Quae si, ut leguntur, gesta esse concedunt, ecce tot incredibilia tribus illis incredibilibus addimus, et ut credatur unum incredibile, quod de carnis resurrectione

23) Act. 2. 30) Act. 3; 4.

8 *verba* sed . . perdurum est *om. p*[1], *inclusit Hoffm.; sunt tamen in rell. codd. et Augustini et Eug.* || 20 quippe *om. R*

atque in caelum ascensione dicitur, multorum incredibilium testimonia tanta congerimus et nondum ad credendum horrenda duritia incredulos flectimus. Si vero per apostolos Christi, ut eis crederetur resurrectionem atque ascensionem praedicantibus Christi, etiam ista miracula facta esse non credunt, hoc nobis unum grande miraculum sufficit, quod eam terrarum orbis sine ullis miraculis credidit.

Caput VI.

Quod Roma conditorem suum Romulum diligendo deum fecerit, ecclesia autem Christum Deum credendo dilexerit.

Recolamus etiam hoc loco illud, quod de Romuli credita divinitate Tullius admiratur. Verba eius ut scripta sunt inseram. „Magis est, inquit, in Romulo admirandum, quod ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, cum imperiti facile ad credendum impellerentur; Romuli autem aetatem minus his sescentis annis iam inveteratis litteris atque doctrinis omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato fuisse cernimus.“ Et paulo post de eodem Romulo ita loquitur, quod ad hunc pertinet sensum: „Ex quo intellegi potest, inquit, permultis annis ante Homerum fuisse quam Romulum, ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quicquam esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas, fictas etiam nonnumquam incondite; haec aetas autem iam exculta praesertim eludens omne quod

14) Rep. 2, 10.

---

20 omniumque *mss* ‖ 24 per multos annos *Aabe*[2] ‖ 27 recepit *RGbv*; recipit *A*¬*egp* ‖ 28 *ut editur mss v*; praesertim *suspectum* est; tam exculta praesertim et prudens *Madvig*; *sed cf. 565, 12; 18*

fieri non potest respuit.“ Unus e numero doctissimorum hominum idemque eloquentissimus omnium Marcus Tullius Cicero propterea dicit divinitatem Romuli mirabiliter creditam, quod erudita iam tempora fuerunt, quae falsitatem non reciperent fabularum. Quis autem Romulum deum nisi Roma credidit, atque id parva et incipiens? Tum deinde posteris servare fuerat necesse quod acceperant a maioribus, ut cum ista superstitione in lacte quodam modo matris ebibita cresceret civitas atque ad tam magnum perveniret imperium, ut ex eius fastigio, velut ex altiore quodam loco, alias quoque gentes, quibus dominaretur, hac sua opinione perfunderet, ut non quidem crederent, sed tamen dicerent deum Romulum, ne civitatem, cui serviebant, de conditore eius offenderent, aliter eum nominando quam Roma, quae id non amore quidem huius erroris, sed tamen amoris errore crediderat. Christus autem quamquam sit caelestis et aeternae conditor civitatis, non tamen eum, quoniam ab illo condita est, Deum credidit, sed ideo potius est condenda, quia credit. Roma conditorem suum iam constructa et dedicata tamquam deum coluit in templo; haec autem Hierusalem conditorem suum Deum Christum, ut construi posset et dedicari, posuit in fidei fundamento. Illa illum amando esse deum credidit, ista istum Deum esse credendo amavit. Sicut ergo praecessit unde amaret illa et de amato iam libenter etiam falsum bonum crederet: ita praecessit unde ista crederet, ut recta fide non temere quod falsum, sed quod verum erat amaret. Exceptis enim tot et tantis miraculis, quae persuaserunt Deum esse Christum, prophetiae quoque divinae fide dignissimae praecesserunt, quae in illo non sicut a patribus adhuc creduntur implendae, sed iam demonstrantur impletae; de Romulo autem, quia condidit Romam in eaque regnavit, auditur legiturve quod factum est, non quod antequam fieret prophetatum; sed

17 aeternae *R (564, 8; 17; lib. 5 c. 16 s. f.)*; sempiternae *AG*ᒣ *rell. v (l. 5 c. 16 in.)* ‖ 19 credit *RAG*ᒣ*e*; credidit *abgpv* ‖ 22 possit *R* ‖ 34 antequam fieret *RAGegp*; ante factum quam fieret ᒣ; ante fieret *ab*; ante fuerat *v*

quod sit receptus in deos, creditum tenent litterae, non factum docent. Nullis quippe rerum mirabilium signis id ei vere provenisse monstratur. Lupa quippe illa nutrix, quod videtur quasi magnum extitisse portentum, quale aut quantum est ad demonstrandum deum? Certe enim etsi non meretrix fuit lupa illa, sed bestia, cum commune fuerit ambobus, frater tamen eius non habetur deus. Quis autem prohibitus est aut Romulum aut Herculem aut alios tales homines deos dicere et mori maluit quam non dicere? Aut vero aliqua gentium coleret inter deos suos Romulum, nisi Romani nominis metus cogeret? Quis porro numeret, quam multi quantalibet saevitia crudelitatis occidi quam Christum Deum negare maluerunt? Proinde metus quamlibet levis indignationis, quae ab animis Romanorum, si non fieret, posse putabatur existere, compellebat aliquas civitates positas sub iure Romano tamquam deum colere Romulum; a Christo autem Deo non solum colendo, verum etiam confitendo tantam per orbis terrae populos martyrum multitudinem metus revocare non potuit non levis offensionis animorum, sed inmensarum variarumque poenarum et ipsius mortis, quae plus ceteris formidatur. Neque tunc civitas Christi, quamvis adhuc peregrinaretur in terris et haberet tamen magnorum agmina populorum, adversus impios persecutores suos pro temporali salute pugnavit; sed potius, ut obtineret aeternam, non repugnavit. Ligabantur includebantur, caedebantur torquebantur, urebantur laniabantur, trucidabantur — et multiplicabantur. Non erat eis pro salute pugnare nisi salutem pro Salvatore contemnere.

Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re pu-

30) C. 23.

3 vere *om. A* || 17 *de vocabulis* deum *et* deo *erravit Hoffm.* || 18 tantum *R* || 18 *sq.* per orbis terrae *e*; per orbem terrae *RA rell. v; cf. 565, 25 sq.* || populos R^2A^2ep; populus R^1A^1 *(cf. adnot. ed. II.); om. G¬abgv* || martirium A^1g || multitudine *RA* || metuū *R* || 20 occasionis *R*; *sed cf. 14; 562, 14*

blica disputari nullum bellum suscipi a civitate optima, nisi aut pro fide aut pro salute. Quid autem dicat pro salute vel intellegi quam salutem velit, alio loco demonstrans: „Sed his poenis, inquit, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate exilio, vinculis verberibus, elabuntur saepe privati oblata mortis celeritate; civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare. Debet enim constituta sic esse civitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis, in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe. Civitas autem cum tollitur, deletur, extinguitur: simile est quodam modo, ut parva magnis conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat.“ Hoc ideo dixit Cicero, quia mundum non interiturum cum Platonicis sentit. Constat ergo eum pro ea salute voluisse bellum suscipi a civitate, qua fit ut maneat hic civitas, sicut dicit, aeterna, quamvis morientibus et nascentibus singulis, sicut perennis est opacitas oleae vel lauri atque huius modi ceterarum arborum singulorum lapsu ortuque foliorum. Mors quippe, ut dicit, non hominum singulorum, sed universae poena est civitatis, quae a poena plerumque singulos vindicat. Unde merito quaeritur, utrum recte fecerint Saguntini, quando universam civitatem suam interire maluerunt quam fidem frangere, qua cum ipsa Romana re publica tenebantur; in quo suo facto laudantur ab omnibus terrenae rei publicae civibus. Sed quo modo huic disputationi possent oboedire, non video, ubi dicitur nullum suscipiendum esse bellum nisi aut pro fide aut pro salute, nec dicitur, si in unum simul periculum ita duo ista concurrerint, ut teneri alterum sine alterius amissione non possit, quid sit potius eligendum. Profecto enim Saguntini si salutem eligerent, fides eis fuerat deserenda; si fides tenenda, amittenda utique salus, sicut factum est. Salus autem civitatis Dei talis est,

9 Itaque] ita *R* ‖ 26 hominibus *Gbv* ‖ 34 sicut et *v*

ut cum fide ac per fidem teneri vel potius adquiri possit; fide autem perdita ad eam quisque venire non possit. Quae cogitatio firmissimi ac patientissimi cordis tot ac tantos martyres fecit, qualem ne unum quidem habuit vel habere potuit quando est deus creditus Romulus.

Caput VII.

Quod ut mundus in Christum crederet, virtutis fuerit divinae, non persuasionis humanae.

Sed valde ridiculum est de Romuli falsa divinitate, cum de Christo loquimur, facere mentionem. Verum tamen cum sescentis ferme annis ante Ciceronem Romulus fuerit atque illa aetas iam fuisse doctrinis dicatur exculta, ut quod fieri non potest omne respueret: quanto magis post sescentos annos ipsius tempore Ciceronis maximeque postea sub Augusto atque Tiberio, eruditioribus utique temporibus, resurrectionem carnis Christi atque in caelum ascensionem, tamquam id quod fieri non potest, mens humana ferre non posset eludensque ab auribus cordibusque respueret, nisi eam fieri potuisse atque factam esse divinitas ipsius veritatis vel divinitatis veritas et contestantia miraculorum signa monstrarent; ut terrentibus et contradicentibus tam multis tamque magnis persecutionibus praecedens in Christo, deinde in ceteris ad novum saeculum secutura resurrectio atque inmortalitas carnis et fidelissime crederetur et praedicaretur intrepide et per orbem terrae pullulatura fecundius cum martyrum sanguine sereretur. Legebantur enim praeconia praecedentia prophetarum, concurrebant ostenta virtutum, et persuadebatur veritas nova consuetudini, non contraria rationi, donec orbis terrae, qui persequebatur furore, sequeretur fide.

Caput VIII.

De miraculis, quae ut mundus in Christum crederet facta sunt et fieri mundo credente non desinunt.

Cur, inquiunt, nunc illa miracula, quae praedicatis facta esse, non fiunt? Possem quidem dicere necessaria fuisse, priusquam crederet mundus, ad hoc ut crederet mundus. Quisquis adhuc prodigia ut credat inquirit, magnum est ipse prodigium, qui mundo credente non credit. Verum hoc ideo dicunt, ut nec tunc illa miracula facta fuisse credantur. Unde ergo tanta fide Christus usquequaque cantatur in caelum cum carne sublatus? Unde temporibus eruditis et omne quod fieri non potest respuentibus sine ullis miraculis nimium mirabiliter incredibilia credidit mundus? An forte credibilia fuisse et ideo credita esse dicturi sunt? Cur ergo ipsi non credunt? Brevis est igitur nostra complexio: Aut incredibilis rei, quae non videbatur, alia incredibilia, quae tamen fiebant et videbantur, fecerunt fidem; aut certe res ita credibilis, ut nullis quibus persuaderetur miraculis indigeret, istorum nimiam redarguit infidelitatem. Hoc ad refellendos vanissimos dixerim. Nam facta esse multa miracula, quae adtestarentur illi uni grandi salubrique miraculo, quo Christus in caelum cum carne in qua resurrexit ascendit, negare non possumus. In eisdem quippe veracissimis libris cuncta conscripta sunt, et quae facta sunt, et propter quod credendum facta sunt. Haec, ut fidem facerent, innotuerunt; haec per fidem, quam fecerunt, multo clarius innotescunt. Leguntur quippe in populis, ut credantur; nec in populis tamen nisi credita legerentur. Nam etiam nunc fiunt miracula in eius nomine, sive per sacramenta eius sive per orationes vel memorias sanctorum eius; sed non eadem claritate inlustrantur, ut tanta quanta illa gloria diffamentur. Canon quippe sacrarum litterarum, quem definitum esse oportebat, illa facit ubique recitari et memoriae cunctorum in-

haerere populorum; haec autem ubicumque fiunt, ibi sciuntur vix a tota ipsa civitate vel quocumque commanentium loco. Nam plerumque etiam ibi paucissimi sciunt ignorantibus ceteris, maxime si magna sit civitas; et quando alibi aliisque narrantur, non tanta ea commendat auctoritas, ut sine difficultate vel dubitatione credantur, quamvis Christianis fidelibus a fidelibus indicentur.

Miraculum, quod Mediolani factum est, cum illic essemus, quando inluminatus est caecus, ad multorum notitiam potuit pervenire, quia et grandis est civitas et ibi erat tunc imperator et inmenso populo teste res gesta est concurrente ad corpora martyrum Protasii et Gervasii; quae cum laterent et penitus nescirentur, episcopo Ambrosio per somnium revelata reperta sunt; ubi caecus ille depulsis veteribus tenebris diem vidit.

Apud Carthaginem autem quis novit praeter admodum paucissimos salutem, quae facta est Innocentio, ex advocato vicariae praefecturae, ubi nos interfuimus et oculis aspeximus nostris? Venientes enim de transmarinis me et fratrem meum Alypium, nondum quidem clericos, sed iam Deo servientes, ut erat cum tota domo sua religiosissimus, ipse susceperat, et apud eum tunc habitabamus. Curabatur a medicis fistulas, quas numerosas atque perplexas habuit in posteriore atque ima corporis parte. Iam secuerant eum et artis suae cetera medicamentis agebant. Passus autem fuerat in sectione illa et diuturnos et acerbos dolores. Sed unus inter multos sinus fefellerat medicos atque ita latuerat, ut eum non tangerent, quem ferro aperire debuerant. Denique sanatis omnibus, quae aperta curabant, iste remanserat solus, cui frustra inpendebatur labor. Quas moras ille suspectas habens multumque formidans, ne iterum secaretur (quod ei praedixerat alius medicus domesticus eius, quem non admiserant illi, ut saltem videret, cum primum sectus est, quo modo id

12 protasi et gerbasii *R*[1] *(itemque 573, 3)*; protasi et gervasi *A* || 25 eum *mss (32; 34; 575, 1)*; ei *v*

facerent, iratusque illum domo abiecerat vixque receperat), erupit atque ait: Iterum me secturi estis? Ad illius, quem noluistis esse praesentem, verba venturus sum? Inridere illi medicum imperitum metumque hominis bonis verbis promissionibusque lenire. Praeterierunt alii dies plurimi nihilque proficiebat omne quod fiebat. Medici tamen in sua pollicitatione sistebant, non se illum sinum ferro, sed medicamentis esse clausuros. Adhibuerunt et alium grandaevum iam medicum satisque in illa arte laudatum (adhuc enim vivebat), Ammonium, qui loco inspecto idem quod illi ex eorum diligentia peritiaque promisit. Cuius ille factus auctoritate securus domestico suo medico, qui futuram praedixerat aliam sectionem, faceta hilaritate, velut iam salvus, inlusit. Quid plura? Tot dies postea inaniter consumpti transierunt, ut fessi atque confusi faterentur eum nisi ferro nullo modo posse sanari. Expavit, expalluit nimio turbatus timore, atque ubi se collegit farique potuit, abire illos iussit et ad se amplius non accedere, nec aliud occurrit fatigato lacrimis et illa iam necessitate constricto, nisi ut adhiberet Alexandrinum quendam, qui tunc chirurgus mirabilis habebatur, ut ipse faceret quod ab illis fieri nolebat iratus. Sed postea quam venit ille laboremque illorum in cicatricibus sicut artifex vidit, boni viri functus officio persuasit homini, ut illi potius, qui in eo tantum laboraverant, quantum ipse inspiciens mirabatur, suae curationis fine fruerentur, adiciens, quod re vera nisi sectus esset salvus esse non posset; valde abhorrere a suis moribus, ut hominibus, quorum artificiosissimam operam industriam diligentiam mirans in cicatricibus eius videret, propter exiguum quod remansit palmam tanti laboris auferret. Redditi sunt animo eius, et placuit ut eodem Alexandrino adsistente ipsi sinum illum ferro, qui iam consensu omnium aliter insana-

2 secaturi *A*[1]*bp* ‖ 5 et alii *v* ‖ 7 sistebant *RA*¬*bp*; insist. *G*; persist. *aegv* ‖ 21 ipse] *malim* iste ‖ 26 cur. suae *v* ‖ 28 valde *Rg*; sed ualde *AG*¬*abepv* ‖ 29 admirans *av*

bilis putabatur, aperirent. Quae res dilata est in consequentem diem. Sed cum abissent illi, ex maerore nimio domini tantus est in domo illa exortus dolor, ut tamquam funeris planctus vix conprimeretur a nobis. Visitabant eum cotidie sancti viri, episcopus tunc Uzalensis, beatae memoriae Saturninus, et presbyter Gulosus ac diaconi Carthaginensis ecclesiae; in quibus erat et ex quibus solus est nunc in rebus humanis iam episcopus cum honore a nobis debito nominandus Aurelius, cum quo recordantes mirabilia opera Dei de hac re saepe conlocuti sumus eumque valde meminisse, quod commemoramus, invenimus. Qui cum eum, sicut solebant, vespere visitarent, rogavit eos miserabilibus lacrimis, ut mane dignarentur esse praesentes suo funeri potius quam dolori. Tantus enim eum metus ex prioribus invaserat poenis, ut se inter medicorum manus non dubitaret esse moriturum. Consolati sunt eum illi et hortati, ut in Deo fideret eiusque voluntatem viriliter ferret. Inde ad orationem ingressi sumus; ubi nobis ex more genua figentibus atque incumbentibus terrae ille se ita proiecit, tamquam fuisset aliquo graviter inpellente prostratus, et coepit orare: quibus modis, quo affectu, quo motu animi, quo fluvio lacrimarum, quibus gemitibus atque singultibus succutientibus omnia membra eius et paene intercludentibus spiritum, quis ullis explicet verbis? Utrum orarent alii nec in haec eorum averteretur intentio, nesciebam. Ego tamen prorsus orare non poteram; hoc tantummodo breviter in corde meo dixi: „Domine, quas tuorum preces exaudis, si has non exaudis?“ Nihil enim mihi videbatur addi iam posse, nisi ut expiraret orando. Surreximus et accepta ab episcopo benedictione discessimus, rogante illo ut mane adessent, illis ut aequo animo esset hortantibus. Inluxit dies qui metuebatur, aderant servi Dei, sicut se adfuturos esse promiserant, in-

---

6 Gelosus *p²v* || 10 opera *R¹¬¹ ed. princ. v (612, 26)*; operum *R²AG¬²abegp*

gressi sunt medici, parantur omnia quae hora illa poscebat, tremenda ferramenta proferuntur adtonitis suspensisque omnibus. Eis autem, quorum erat maior auctoritas, defectum animi eius consolando erigentibus ad manus secturi membra in lectulo componuntur, solvuntur nodi ligamentorum, nudatur locus, inspicit medicus et secandum illum sinum armatus atque intentus inquirit. Scrutatur oculis digitisque contrectat, temptat denique modis omnibus: — invenit firmissimam cicatricem. Iam laetitia illa et laus atque gratiarum actio misericordi et omnipotenti Deo, quae fusa est ore omnium lacrimantibus gaudiis, non est committenda meis verbis; cogitetur potius quam dicatur.

In eadem Carthagine Innocentia, religiosissima femina, de primariis ipsius civitatis, in mamilla cancrum habebat, rem, sicut medici dicunt, nullis medicamentis sanabilem. Aut ergo praecidi solet et a corpore separari membrum ubi nascitur, aut, ut aliquanto diutius homo vivat, tamen inde morte quamlibet tardius adfutura, secundum Hippocratis ut ferunt sententiam omnis est omittenda curatio. Hoc illa a perito medico et suae domui familiarissimo acceperat et ad solum Deum se orando converterat. Admonetur in somnis propinquante Pascha, ut in parte feminarum observanti ad baptisterium, quaecumque illi baptizata primitus occurrisset, signaret ei locum signo Christi. Fecit, ⟨et⟩ confestim sanitas consecuta est. Medicus sane, qui ei dixerat ut nihil curationis adhiberet, si paulo diutius vellet vivere, cum inspexisset eam postea et sanissimam comperisset, quam prius habere illud malum tali inspectione cognoverat, quaesivit ab ea vehementer quid adhibuisset ⟨curationis⟩, cupiens, quantum intellegi datur, nosse medicamentum, quo Hippocratis definitio vinceretur. Cumque ab ea quid factum esset audisset, voce

---

22 responsum accep. ¬*a* ‖ 23 propinqu. *RAabep ed. princ. (495, 5)*; approp. *G¬gv* ‖ 26 conf. *RA¬egp*; et conf. *Gv*; *cf. 576, 11* ‖ 31 curationis *R ed. princ.; om. AG¬ rell. v; 576, 5*

velut contemnentis et vultu, ita ut illa metueret, ne aliquod contumeliosum verbum proferret in Christum, religiosa urbanitate respondisse fertur: „Putabam, inquit, magnum aliquid te mihi fuisse dicturam.“ Atque illa iam exhorrescente, mox addidit: „Quid grande fecit Christus sanare cancrum, qui quadriduanum mortuum suscitavit?“ Hoc ego cum audissem et vehementer stomacharer in illa civitate atque in illa persona non utique obscura factum tam ingens miraculum sic latere, hinc eam et admonendam et paene obiurgandam putavi. Quae cum mihi respondisset non se inde tacuisse, quaesivi ab eis, quas forte tunc matronas amicissimas secum habebat, utrum hoc antea scissent. Responderunt se omnino nescisse. Ecce, inquam, quo modo non taces, ut nec istae audiant, quae tibi tanta familiaritate iunguntur. Et quia breviter ab ea quaesiveram, feci ut, illis audientibus multumque mirantibus et glorificantibus Deum, totum ex ordine, quem ad modum gestum fuerit, indicaret.

Medicum quendam podagrum in eadem urbe, [qui] cum dedisset nomen ad baptismum et pridie quam baptizaretur in somnis a pueris nigris cirratis, quos intellegebat daemones, baptizari eodem anno prohibitus fuisset eisque non obtemperans etiam conculcantibus pedes eius in dolorem acerrimum, qualem numquam expertus est, isset magisque eos vincens lavacro regenerationis, ut voverat, ablui non distulisset, in baptismate ipso non solum dolore, quo ultra solitum cruciabatur, verum etiam podagra caruisse nec amplius, cum diu postea vixisset, pedes doluisse quis novit? Nos tamen novimus et paucissimi fratres ad quos id potuit pervenire.

Ex mimo quidam Curubitanus non solum a paralysi, verum etiam ab informi pondere genitalium, cum bapti-

6) Io. 11.

19 urbe *RAbep ed. princ. v*; urbe scimus fuisse ¬*a*; urbe fuisse sc. *g*(?) || qui *suspectum est* || 24 est, isset *RA*¬*abv* (in sudorem eunt *Flor. 1, 20*; in lacrimas ire *Verg. Stat.*); exstitisset *ep* (*omisso* est!); est, aestuasset *Gg ed. princ.*

zaretur, salvus effectus est et liberatus utraque molestia, tamquam mali nihil habuisset in corpore, de fonte regenerationis ascendit. Quis hoc praeter Curubim novit et praeter rarissimos aliquos, qui hoc ubicumque audire potuerunt? Nos autem cum hoc comperissemus, iubente sancto episcopo Aurelio etiam ut veniret Carthaginem fecimus, quamvis a talibus prius audierimus, de quorum fide dubitare non possemus.

Vir tribunicius Hesperius apud nos est; habet in territorio Fussalensi fundum, Zubedi appellatur; ubi cum adflictione animalium et servorum suorum domum suam spirituum malignorum vim noxiam perpeti comperisset, rogavit nostros me absente presbyteros, ut aliquis eorum illo pergeret, cuius orationibus cederent. Perrexit unus, obtulit ibi sacrificium corporis Christi, orans quantum potuit, ut cessaret illa vexatio: Deo protinus miserante cessavit. Acceperat autem ab amico suo terram sanctam de Hierosolymis adlatam, ubi sepultus Christus die tertio resurrexit, eamque suspenderat in cubiculo suo, ne quid mali etiam ipse pateretur. Ast ubi domus eius ab illa infestatione purgata est, quid de illa terra fieret, cogitabat, quam diutius in cubiculo suo reverentiae causa habere nolebat. Forte accidit, ut ego et collega tunc meus, episcopus Sinitensis ecclesiae Maximinus, in proximo essemus; ut veniremus rogavit, et venimus. Cumque nobis omnia rettulisset, etiam hoc petivit, ut infoderetur alicubi atque ibi orationum locus fieret, ubi etiam Christiani possent ad celebranda quae Dei sunt congregari. Non restitimus; factum est. Erat ibi iuvenis paralyticus rusticanus. Hoc audito petivit a parentibus suis, ut illum ad eum locum sanctum non cunctantes adferrent. Quo cum fuisset adlatus, oravit, atque inde continuo pedibus suis salvus abscessit.

---

10 fundum qui *e* || appellatur *mss*; appellatum *v* || 20 At *v* || 31 cunctantes *R*; cunctanter *AG*ⁿ *rell.* *v*

Victoriana dicitur villa, ab Hippone regio minus triginta milibus abest. Memoria martyrum ibi est Mediolanensium Protasii et Gervasii. Portatus est eo quidam adulescens, qui cum die medio tempore aestatis equum ablueret in fluminis gurgite, daemonem incurrit. Ibi cum iaceret vel morti proximus vel simillimus mortuo, ad vespertinos illuc hymnos et orationes cum ancillis suis et quibusdam sanctimonialibus ex more domina possessionis intravit atque hymnos cantare coeperunt. Qua voce ille quasi percussus excussus est et cum terribili fremitu altare adprehensum movere non audens sive non valens, tamquam eo fuerit alligatus aut adfixus, tenebat et cum grandi eiulatu parci sibi rogans confitebatur, ubi adulescentem et quando et quo modo invaserit. Postremo se exiturum esse denuntians membra eius singula nominabat, quae se amputaturum exiens minabatur, atque inter haec verba discessit ab homine. Sed oculus eius in maxillam fusus tenui venula ab interiore quasi radice pendebat, totumque eius medium, quod nigellum fuerat, albicaverat. Quo viso qui aderant (concurrerant autem etiam alii vocibus eius acciti et se omnes in orationem pro illo straverant), quamvis eum sana mente stare gauderent, rursus tamen propter eius oculum contristati medicum quaerendum esse dicebant. Ibi maritus sororis eius, qui eum illo detulerat: „Potens est, inquit, Deus sanctorum orationibus, qui fugavit daemonem, lumen reddere.“ Tum, sicut potuit, oculum lapsum atque pendentem loco suo revocatum ligavit orario nec nisi post septem dies putavit esse solvendum. Quod cum fecisset, sanissimum invenit. Sanati sunt illic et alii, de quibus dicere longum est.

Hipponiensem quandam virginem scio, cum se oleo perunxisset, cui pro illa orans presbyter instillaverat la-

1 ipp. *R, itemque deinceps* || 5 *malim* daemon eum; *cf. 14; 357, 26; 606, 20* || 10 percussus est *R*[1]; *m. 2. add.* excussus est || 13 heiul. *RA¬eg* || 19 albigauerat *A*; albigabat *R* || 20 concurrebant *RAa*[2] || 26 tunc *ev* || 32 Hipponensem *v*

crimas suas, mox a daemonio fuisse sanatam. Scio etiam episcopum semel pro adulescente, quem non vidit, orasse illumque ilico daemone caruisse.

Erat quidam senex Florentius Hipponiensis noster, homo religiosus et pauper; sartoris se arte pascebat; casulam perdiderat et unde sibi emeret non habebat; ad viginti martyres, quorum memoria est apud nos celeberrima, clara voce ut vestiretur oravit. Audierunt eum adulescentes qui forte aderant inrisores eumque discedentem exagitantes prosequebantur, quasi a martyribus quinquagenos folles, unde vestimentum emeret, petivisset. At ille tacitus ambulans eiectum grandem piscem palpitantem vidit in litore eumque illis faventibus atque adiuvantibus adprehendit et cuidam coquo, Cattoso nomine, bene Christiano, ad coquinam conditariam, indicans quid gestum sit, trecentis follibus vendidit, lanam comparare inde disponens, ut uxor eius quo modo posset ei quo indueretur efficeret. Sed coquus concidens piscem anulum aureum in ventriculo eius invenit moxque miseratione flexus et religione perterritus homini eum reddidit dicens: „Ecce quo modo te viginti martyres vestierunt.“

Ad aquas Tibilitanas episcopo adferente Praeiecto martyris gloriosissimi Stephani memoria veniebat magnae multitudinis concursu et occursu. Ibi caeca mulier, ut ad episcopum portantem duceretur, oravit; flores, quos ferebat, dedit, recepit, oculis admovit — protinus vidit. Stupentibus qui aderant praeibat exultans, viam carpens et viae ducem ulterius non requirens.

Memorati memoriam martyris, quae posita est in castello Sinitensi, quod Hipponiensi coloniae vicinum est, eiusdem loci Lucillus episcopus populo praecedente atque sequente portabat. Fistula, cuius molestia iam diu labo-

---

4 Hipponensis *v* ‖ 14 cattoso *RAG*¬; catotso *b*; catoso *aegpv* ‖ 22 efferente *R* ‖ 23 martyris *RAG*¬*aegp*; reliquias mart. *bvμ* ‖ memoria *A*¬[1]*egp*; memoriam *RG*¬[2]; ad eius memoriam *abvμ* ‖ ueniebant m. multitudines *G* ‖ 24 concursus et occursus *abvμ*

raverat et familiarissimi sui medici, qui eum secaret, opperiebatur manus, illius piae sarcinae vectatione repente sanata est; nam deinceps eam in suo corpore non invenit.

Eucharius est presbyter ex Hispania, Calamae habitat, vetere morbo calculi laborabat; per memoriam supradicti martyris, quam Possidius illo advexit episcopus, salvus factus est. Idem ipse postea morbo alio praevalescente mortuus sic iacebat, ut ei iam pollices ligarentur; opitulatione memorati martyris, cum de memoria eius reportata esset et super iacentis corpus missa ipsius presbyteri tunica, suscitatus est.

Fuit ibi vir in ordine suo primarius, nomine Martialis, aevo iam gravis et multum abhorrens a religione Christiana. Habebat sane fidelem filiam et generum eodem anno baptizatum. Qui cum eum aegrotantem multis et magnis lacrimis rogarent, ut fieret Christianus, prorsus abnuit eosque a se turbida indignatione submovit. Visum est genero eius, ut iret ad memoriam sancti Stephani et illic pro eo quantum posset oraret, ut Deus illi daret mentem bonam, qua credere non differret in Christum. Fecit hoc ingenti gemitu et fletu et sinceriter ardente pietatis affectu; deinde abscedens aliquid de altari florum, quod occurrit, tulit eique, cum iam nox esset, ad caput posuit; tum dormitum est. Et ecce ante diluculum clamat, ut ad episcopum curreretur, qui mecum forte tunc erat apud Hipponem. Cum ergo eum audisset absentem, venire presbyteros postulavit. Venerunt, credere se dixit, admirantibus atque gaudentibus omnibus baptizatus est. Hoc, quamdiu vixit, in ore habebat: „Christe, accipe spiritum meum"; cum haec verba beatissimi Stephani, quando lapidatus est a Iudaeis, ultima fuisse nesciret; quae huic

32) Act. 7, 58.

---

1 eum *mss (567, 25)*; eam *vμ* ‖ 6 ueteri *abvμ* ‖ 8 est *om.* ˥*g* ‖ reual. *bμ* ‖ 11 fuisset *v* ‖ 14 abh. religionem christianam *A* ‖ 30 hoc autem *A* ‖ 32 quae] haec *R*

quoque ultima fuerunt; nam non multo post etiam ipse defunctus est.

Sanati sunt illic per eundem martyrem etiam podagri duo cives, peregrinus unus: sed cives omni modo; peregrinus autem per revelationem, quid adhiberet quando doleret, audivit; et cum hoc fecerit, dolor continuo conquiescit.

Audurus nomen est fundi, ubi ⟨est⟩ ecclesia et in ea memoria martyris Stephani. Puerum quendam parvulum, cum in area luderet, exorbitantes boves, qui vehiculum trahebant, rota obtriverunt, et confestim palpitavit expirans. Hunc mater abreptum ad eandem memoriam posuit, et non solum revixit, verum etiam inlaesus apparuit.

Sanctimonialis quaedam in vicina possessione, quae Caspaliana dicitur, cum aegritudine laboraret ac desperaretur, ad eandem memoriam tunica eius adlata est; quae antequam revocaretur, illa defuncta est. Hac tamen tunica operuerunt cadaver eius parentes, et recepto spiritu salva facta est.

Apud Hipponem Bassus quidam Syrus ad memoriam eiusdem martyris orabat pro aegrotante et periclitante filia eoque secum vestem eius adtulerat, cum ecce pueri de domo cucurrerunt, qui ei mortuam nuntiarent. Sed cum orante illo ab amicis eius exciperentur, prohibuerunt eos illi dicere, ne per publicum plangeret. Qui cum domum redisset iam suorum eiulatibus personantem et vestem filiae, quam ferebat, super eam proiecisset, reddita est vitae.

Rursus ibidem apud nos Irenaei cuiusdam collectarii filius aegritudine extinctus est. Cumque corpus iaceret exanime atque a lugentibus et lamentantibus exequiae

---

3 podagrici *AG²ap* ‖ 4 duo ciues. peregrinus unus; sed ciues *RAe¹gp (verborum distinctionem ex R sumpsi)*; duo, unus ciuis, peregrinus unus; sed ciuis *abv*; *e²μ quoque, nisi quod hi* sed cives *habent* ‖ 8 audurur *A*; auturor *gμ*; auturus ¬ ‖ eccl. *RG¬gp*; est eccl. *A rell.*; eccl. est *v* ‖ 12 abrept. *R¬eg*; adr. *A*; arr. *v* ‖ 19 praesentes *A* ‖ et *om. R* ‖ 27 heiul. *RAeg; cf. 573, 13*

pararentur, amicorum eius quidam inter aliorum consolantium verba suggessit, ut eiusdem martyris oleo corpus perungueretur. Factum est, et revixit.

Itemque apud nos vir tribunicius Eleusinus super memoriam martyrum, quae in suburbano eius est, aegritudine exanimatum posuit infantulum filium, et post orationem, quam multis cum lacrimis ibi fudit, viventem levavit.

Quid faciam? Urget huius operis implenda promissio, ut non hic possim omnia commemorare quae scio; et procul dubio plerique nostrorum, cum haec legent, dolebunt me praetermisisse tam multa, quae utique mecum sciunt. Quos iam nunc, ut ignoscant, rogo, et cogitent quam prolixi laboris sit facere, quod me hic non facere suscepti operis necessitas cogit. Si enim miracula sanitatum, ut alia taceam, ea tantummodo velim scribere, quae per hunc martyrem, id est gloriosissimum Stephanum, facta sunt in colonia Calamensi et in nostra, plurimi conficiendi sunt libri, nec tamen omnia colligi poterunt, sed tantum de quibus libelli dati sunt, qui recitarentur in populis. Id namque fieri voluimus, cum videremus antiquis similia divinarum signa virtutum etiam nostris temporibus frequentari et ea non debere multorum notitiae deperire. Nondum est autem biennium, ex quo apud Hipponem regium coepit esse ista memoria, et multis, quod nobis certissimum est, non datis libellis de his, quae mirabiliter facta sunt, illi ipsi qui dati sunt ad septuaginta ferme numerum pervenerant, quando ista conscripsi. Calamae vero, ubi et ipsa memoria prius esse coepit et crebrius dantur, incomparabili multitudine superant.

Uzali etiam, quae colonia Uticae vicina est, multa praeclara per eundem martyrem facta cognovimus; cuius ibi memoria longe prius quam apud nos ab episcopo Evo-

3 perunguer. *RGeg*; perunger. *A*¬*v* ‖ 4 eleusinius ¬*ap*; eleusimus e^1 ‖ 5 memoria *A* ‖ martyris *bvμ* ‖ 9 implenda *mss (486, 17)*; implendi *v* ‖ 26 de iis *v*

dio constituta est. Sed libellorum dandorum ibi consuetudo non est vel potius non fuit; nam fortasse nunc esse iam coepit. Cum enim nuper illic essemus, Petroniam, clarissimam feminam, quae ibi mirabiliter ex magno atque diuturno, in quo medicorum adiutoria cuncta defecerant, languore sanata est, hortati sumus, volente supradicto loci episcopo, ut libellum daret, qui recitaretur in populo, et oboedientissime paruit. In quo posuit etiam, quod hic reticere non possum, quamvis ad ea, quae hoc opus urgent, festinare compellar. A quodam Iudaeo dixit sibi fuisse persuasum, ut anulum capillacio vinculo insereret, quo sub omni veste ad nuda corporis cingeretur; qui anulus haberet sub gemma lapidem in renibus inventum bovis. Hoc alligata quasi remedio ad sancti martyris limina veniebat. Sed profecta a Carthagine, cum in confinio fluminis Bagradae in sua possessione mansisset, surgens ut iter perageret ante pedes suos illum iacentem anulum vidit et capillaciam zonam, qua fuerat alligatus, mirata temptavit. Quam cum omnino suis nodis firmissimis, sicut erat, comperisset astrictam, crepuisse atque exiluisse anulum suspicata est; qui etiam ipse cum integerrimus fuisset inventus, futurae salutis quodam modo pignus de tanto miraculo se accepisse praesumpsit atque illud vinculum solvens simul cum eodem anulo proiecit in flumen. Non credant hoc, qui etiam Dominum Iesum per integra matris virginalia enixum et ad discipulos ostiis clausis ingressum fuisse non credunt; sed hoc certe quaerant et, si verum invenerint, illa credant. Clarissima femina est, nobiliter nata, nobiliter nupta, Carthagini habitat; ampla civitas, ampla persona rem quaerentes latere non sinit. Martyr certe ipse, quo inpetrante illa sanata est, in filium permanentis virginis credidit; in eum, qui ostiis clausis ad discipulos ingressus est, credidit; post-

---

11 cingulo *v* ‖ 12 quod *v* ‖ 16 uagradae *RA*; bagrade *abp*; bagradię *e*; bagrada *g* ‖ 20 erat *RA rell.*; fuerat *v* ‖ 25 credunt *bv*

remo, propter quod omnia ista dicuntur a nobis, in eum, qui ascendit in caelum cum carne, in qua resurrexerat, credidit; et ideo per eum tanta fiunt, quia pro ista fide animam posuit suam. Fiunt ergo etiam nunc multa miracula eodem Deo faciente per quos vult et quem ad modum vult, qui et illa quae legimus fecit; sed ista nec similiter innotescunt neque, ut non excedant animo, quasi glarea memoriae, crebra lectione tunduntur. Nam et ubi diligentia est, quae nunc apud nos esse coepit, ut libelli eorum, qui beneficia percipiunt, recitentur in populo, semel hoc audiunt qui adsunt pluresque non adsunt, ut nec illi, qui adfuerunt, post aliquot dies quod audierunt mente retineant et vix quisque reperiatur illorum, qui ei, quem non adfuisse cognoverit, indicet quod audivit.

Unum est apud nos factum, non maius quam illa quae dixi, sed tam clarum atque inlustre miraculum, ut nullum arbitrer esse Hipponiensium, qui hoc non vel viderit vel didicerit, nullum qui oblivisci ulla ratione potuerit. Decem quidam fratres (quorum septem sunt mares, tres feminae) de Caesarea Cappadociae, suorum civium non ignobiles, maledicto matris recenti patris eorum obitu destitutae, quae iniuriam sibi ab eis factam acerbissime tulit, tali poena sunt divinitus coherciti, ut horribiliter quaterentur omnes tremore membrorum; in qua foedissima specie oculos suorum civium non ferentes, quaqua versum cuique ire visum est, toto paene vagabantur orbe Romano. Ex his etiam ad nos venerunt duo, frater et soror, Paulus et Palladia, multis aliis locis miseria diffamante iam cogniti. Venerunt autem ante Pascha ferme dies quindecim, ecclesiam cotidie et in ea memoriam gloriosissimi Stephani frequentabant, orantes ut iam sibi placaretur Deus et salutem pristinam redderet. Et illic

4 suam *Re*^{2} *(Ev. Ioh. 10, 15; 13, 37; 15, 13); om. AG¬ abegpv* ‖ 7 excedant *Rag* (*Liv. 26, 13, 5* e memoria excessit); excidant *AG¬epv* ‖ 12 aliquod *Reg* ‖ 13 quisque *mss (79, 16; 516, 10)*; quisquam *v*, *recte ut videtur* ‖ 18 Hipponens. *v*

et quacumque ibant convertebant in se civitatis aspectum. Nonnulli, qui eos alibi viderant causamque tremoris eorum noverant, aliis, ut cuique poterant, indicabant. Venit et Pascha, atque ipso die dominico mane, cum iam frequens populus praesens esset et loci sancti cancellos, ubi martyrium erat, idem iuvenis orans teneret, repente prostratus est et dormienti simillimus iacuit, non tamen tremens, sicut etiam per somnum solebant. Stupentibus qui aderant atque aliis paventibus, aliis dolentibus, cum eum quidam vellent erigere, nonnulli prohibuerunt et potius exitum expectandum esse dixerunt. Et ecce surrexit, et non tremebat, quoniam sanatus erat, et stabat incolumis, intuens intuentes. Quis ergo se tenuit a laudibus Dei? Clamantium gratulantiumque vocibus ecclesia usquequaque completa est. Inde ad me curritur, ubi sedebam iam processurus; inruit alter quisque post alterum, omnis posterior quasi novum, quod alius prior dixerat, nuntiantes; meque gaudente et apud me Deo gratias agente ingreditur etiam ipse cum pluribus, inclinatur ad genua mea, erigitur ad osculum meum. Procedimus ad populum, plena erat ecclesia, personabat vocibus gaudiorum: Deo gratias, Deo laudes! nemine tacente hinc atque inde clamantium. Salutavi populum, et rursus eadem ferventiore voce clamabant. Facto tandem silentio scripturarum divinarum sunt lecta sollemnia. Ubi autem ventum est ad mei sermonis locum, dixi pauca pro tempore et pro illius iucunditate laetitiae. Magis enim eos in opere divino quandam Dei eloquentiam non audire, sed considerare permisi. Nobiscum homo prandit et diligenter nobis omnem suae fraternaeque ac maternae calamitatis indicavit historiam. Sequenti itaque die post sermonem redditum narrationis eius libellum in crastinum populo recitandum promisi. Quod cum ex dominico Paschae die

8 somnium R^1A ‖ solebant RG^2 ר a^1g^1; solebat AG^1a^2be $g^2pv\mu$ ‖ 26 pauca in loco pro t. *R* ‖ 20 *ut editur AGabe*^{1}*gp*; fraternaeque maternaeque e^2; fraternae maternaeque ר; fraternitatis ac maternae *R (nescio an recte; cf. 547, 21; Cypr. 513, 1 etc. H.)*; ac maternae fraternaeque *v*

tertio fieret in gradibus exedrae, in qua de superiore loquebar loco, feci stare ambos fratres, cum eorum legeretur libellus. Intuebatur populus universus sexus utriusque unum stantem sine deformi motu, alteram membris omnibus contrementem. Et qui ipsum non viderant, quid in eo divinae misericordiae factum esset, in eius sorore cernebant. Videbant enim quid in illo gratulandum, quid pro illa esset orandum. Inter haec recitato eorum libello de conspectu populi eos abire praecepi, et de tota ipsa causa aliquanto diligentius coeperam disputare, cum ecce me disputante voces aliae de memoria martyris novae gratulationis audiuntur. Conversi sunt eo, qui me audiebant, coeperuntque concurrere. Illa enim, ubi de gradibus descendit in quibus steterat, ad sanctum martyrem orare perrexerat; quae mox ut cancellos adtigit, conlapsa similiter velut in somnum sana surrexit. Dum ergo requireremus quid factum fuerit, unde ille strepitus laetus extiterit, ingressi sunt cum illa in basilicam, in qua eramus, adducentes eam sanam de martyris loco. Tum vero tantus ab utroque sexu admirationis clamor exortus est, ut vox continuata cum lacrimis non videretur posse finiri. Perducta est ad eum locum, ubi paulo ante steterat tremens. Exultabant eam similem fratri, cui doluerant remansisse dissimilem, et nondum fusas preces suas pro illa, iam tamen praeviam voluntatem tam cito exauditam esse cernebant. Exultabant in Dei laudem voce sine verbis, tanto sonitu, quantum nostrae aures ferre vix possent. Quid erat in cordibus exultantium nisi fides Christi, pro qua Stephani sanguis effusus est?

8) Aug. serm. 322.

---

7 in eo *v (429, 1 sq.)* ‖ 13 enim *om. R* ‖ 14 stetit *R* ‖ 17 ille *RAG*⌐*ab*; iste *egpv* ‖ 18 in quaeramus *A (591, 8)*; inqueramus *R*; ubi eramus *G*⌐ *rell. v* ‖ 25 tam *om.* R^1 ‖ 29 qua *pv (582, 11; 18; 579, 3)*; quo *RAGabeg*; quib; (= *quibus*) ⌐

Caput IX.

Quod universa miracula, quae per martyres in Christi nomine fiunt, ei fidei testimonium ferant, qua in Christum martyres crediderunt.

Cui, nisi huic fidei adtestantur ista miracula, in qua praedicatur Christus resurrexisse in carne et in caelum ascendisse cum carne? quia et ipsi martyres huius fidei martyres, id est huius fidei testes, fuerunt; huic fidei testimonium perhibentes mundum inimicissimum et crudelissimum pertulerunt eumque non repugnando, sed moriendo vicerunt; pro ista fide mortui sunt, qui haec a Domino inpetrare possunt, propter cuius nomen occisi sunt; pro hac fide praecessit eorum mira patientia, ut in his miraculis tanta ista potentia sequeretur. Nam si carnis in aeternum resurrectio vel non praevenit in Christo vel non ventura est, sicut praenuntiatur a Christo vel sicut praenuntiata est a prophetis, a quibus praenuntiatus est Christus: cur et mortui tanta possunt, qui pro ea fide, qua haec resurrectio praedicatur, occisi sunt? Sive enim Deus ipse per se ipsum miro modo, quo res temporales operatur aeternus, sive per suos ministros ista faciat; et eadem ipsa, quae per ministros facit, sive quaedam faciat etiam per martyrum spiritus, sicut per homines adhuc in corpore constitutos, sive omnia ista per angelos, quibus invisibiliter, incorporaliter, inmutabiliter imperat, operetur, ut, quae per martyres fieri dicuntur, eis orantibus tantum et inpetrantibus, non etiam operantibus fiant; sive alia istis, alia illis modis, qui nullo modo conprehendi a mortalibus possunt: ei tamen adtestantur haec fidei, in qua carnis in aeternum resurrectio praedicatur.

---

13 processit *R* ‖ 25 inmutabiliter et incorporaliter *v*

Caput X.

Quanto dignius honorentur martyres, qui ideo multa mira obtinent, ut Deus verus colatur, quam daemones, qui ob hoc quaedam faciunt, ut ipsi dii esse credantur.

Hic forte dicturi sunt etiam deos suos aliqua mira fecisse. Bene, si iam incipiunt deos suos nostris mortuis hominibus comparare. An dicent etiam se habere deos ex hominibus mortuis, sicut Herculem, sicut Romulum, sicut alios multos, quos in deorum numerum receptos opinantur? Sed nobis martyres non sunt dii, quia unum eundemque Deum et nostrum scimus et martyrum. Nec tamen miraculis, quae per memorias nostrorum martyrum fiunt, ullo modo sunt comparanda miracula, quae facta per templa perhibentur illorum. Verum si qua similia videntur, sicut a Moyse magi Pharaonis, sic eorum dii victi sunt a martyribus nostris. Fecerunt autem illa daemones eo fastu inpurae superbiae, quo eorum dii esse voluerunt; faciunt autem ista martyres vel potius Deus aut cooperantibus aut orantibus eis, ut fides illa proficiat, qua eos non deos nostros esse, sed unum Deum nobiscum habere credamus. Denique illi talibus diis suis et templa aedificaverunt et statuerunt aras, et sacerdotes instituerunt et sacrificia fecerunt; nos autem martyribus nostris non templa sicut diis, sed memorias sicut hominibus mortuis, quorum apud Deum vivunt spiritus, fabricamus; nec ibi erigimus altaria, in quibus sacrificemus martyribus, sed uni Deo et martyrum et nostro; ad quod sacrificium sicut homines Dei, qui mundum in eius confessione vicerunt, suo loco et ordine nominantur, non tamen a sacerdote, qui sacrificat, invocantur. Deo quippe, non ipsis sacrificat,

16) Exod. 8.

---

26 fabricamus *om.* *R*

quamvis in memoria sacrificet eorum, quia Dei sacerdos est, non illorum. Ipsum vero sacrificium corpus est Christi, quod non offertur ipsis, quia hoc sunt et ipsi. Quibus igitur potius credendum est miracula facientibus? Eisne qui se ipsos volunt haberi deos ab his quibus ea faciunt, an eis qui, ut in Deum credatur, quod et Christus est, faciunt quidquid mirabile faciunt? Eisne qui sacra sua etiam crimina sua esse voluerunt, an eis qui nec laudes suas volunt esse sacra sua, sed totum, quod veraciter laudantur, ad eius gloriam proficere in quo laudantur? in Domino quippe laudantur animae eorum. Credamus ergo eis et vera dicentibus et mira facientibus. Dicendo enim vera passi sunt, ut possint facere mira. In eis veris est praecipuum, quod Christus resurrexit a mortuis et inmortalitatem resurrectionis in sua carne primus ostendit, quam nobis adfuturam vel in principio novi saeculi vel in huius fine promisit.

Caput XI.

Contra Platonicos, qui de naturalibus elementorum ponderibus argumentantur terrenum corpus in caelo esse non posse.

Contra quod magnum Dei donum ratiocinatores isti, quorum *cogitationes novit Dominus quoniam vanae sunt,* de ponderibus elementorum argumentantur; quoniam scilicet magistro Platone didicerunt mundi duo corpora maxima atque postrema duobus mediis, aere scilicet et aqua, esse copulata atque coniuncta. Ac per hoc, inquiunt, quoniam terra abhinc sursum versus est prima, secunda aqua super terram, tertius aer super aquam, quartum super aera caelum, non potest esse terrenum corpus in caelo;

11) Ps. 33, 3. 23) Ps. 93, 11. 27) Plat. Tim. p. 32.

2 uerum *g* ‖ 4 est *om. R* ‖ 13 possint *Rbg*; possent *AG*ꞁ *aepv* ‖ 30 aerem *Ab²e¹*

momentis enim propriis, ut ordinem suum teneant, singula elementa librantur. Ecce qualibus argumentis omnipotentiae Dei humana contradicit infirmitas, quam possidet vanitas. Quid ergo faciunt in aere terrena tot corpora, cum a terra sit aer tertius? Nisi forte, qui per plumarum et pennarum levitatem donavit avium terrenis corporibus, ut portentur in aere, inmortalibus factis corporibus hominum non poterit donare virtutem, qua etiam in summo caelo habitare valeant. Animalia quoque ipsa terrena, quae volare non possunt, in quibus et homines sunt, sicut sub aqua pisces, quae sunt aquarum animalia, ita sub terra vivere debuerunt. Cur ergo non saltem de secundo, id est de aquis, sed de elemento tertio terrenum animal carpit hanc vitam? Quare, cum pertineat ad terram, in secundo, quod super terram est, elemento vivere si cogatur, continuo suffocatur et ut vivat vivit in tertio? An errat hic ordo elementorum, vel potius non in natura rerum, sed in istorum argumentationibus deficit? Omitto dicere, quod iam in tertio decimo libro dixi, quam multa gravia terrena sint corpora, sicut plumbum, et formam tamen ab artifice accipiant, qua natare valeant super aquam; et ut accipiat qualitatem corpus humanum, qua ferri in caelum et esse possit in caelo, omnipotenti artifici contradicitur?

Iam vero contra illud, quod iam dixi superius, etiam istum considerantes atque tractantes elementorum ordinem, quo confidunt, non inveniunt omnino quod dicant. Sic est enim hinc sursum versus terra prima, aqua secunda, tertius aer, quartum caelum, ut super omnia sit animae natura. Nam et Aristoteles quintum corpus eam dixit esse et Plato nullum. Si quintum esset, certe superius esset ceteris; cum vero nullum est, multo magis superat omnia. In terreno ergo quid facit corpore? In

19) C. 18. 30) Cic. Tusc. 1, 10, 22. Aug. Genes. ad litt. 7, 21 (p. 217, 18 Zych.).

18 defecit *R*[1]*b* || 25 iam dixi *RA*⌝*aep*; dixi *Gbgv*

hac mole quid agit subtilior omnibus? In hoc pondere quid agit levior omnibus? In hac tarditate quid agit celerior omnibus? Itane per huius tam excellentis naturae meritum non poterit effici, ut corpus eius levetur in caelum, et cum valeat nunc natura corporum terrenorum deprimere animas deorsum, aliquando et animae levare sursum terrena corpora non valebunt?

Iam si ad eorum miracula veniamus, quae facta a diis suis opponunt martyribus nostris, nonne etiam ipsa pro nobis facere et nobis reperientur omnino proficere? Nam inter magna miracula deorum suorum profecto magnum illud est, quod Varro commemorat, Vestalem virginem, cum periclitaretur de stupro falsa suspicione, cribrum implesse aqua de Tiberi et ad suos iudices nulla eius perstillante parte portasse. Quis aquae pondus supra cribrum tenuit? Quis tot cavernis patentibus nihil inde in terram cadere permisit? Responsuri sunt: „Aliquis deus aut aliquis daemon.“ Si deus, numquid maior est Deo, qui fecit hunc mundum? Si daemon, numquid potentior est angelo, qui Deo servit, a quo factus est mundus? Si ergo deus minor vel angelus vel daemon potuit pondus umidi elementi sic suspendere, ut aquarum videatur mutata fuisse natura: itane Deus omnipotens, qui omnia ipsa creavit elementa, terreno corpori grave pondus auferre non poterit, ut in eodem elemento habitet vivificatum corpus, in quo voluerit vivificans spiritus?

Deinde cum aera medium ponant inter ignem desuper et aquam subter, quid est quod eum inter aquam et aquam et inter aquam et terram saepe invenimus? Quid enim volunt esse aquosas nubes, inter quas et maria aer medius reperitur? Quonam, quaeso, elementorum pondere atque ordine efficitur, ut torrentes violentissimi atque undosissimi, antequam sub aere in terris currant, super aera

---

15 perstillante parte *R (lib. 10 c. 16 med. Proverb. 19, 13);* parte stillante *AG¬abegpv* || 24 ipsa *RG¬aegp*; ipse *Abv*

in nubibus pendeant? Cur denique aer est medius inter summa caeli et nuda terrarum, quaqua versum orbis extenditur, si locus eius inter caelum et aquas, sicut aquarum inter ipsum et terras est constitutus?

Postremo si ita est elementorum ordo dispositus, ut secundum Platonem duobus mediis, id est aere et aqua, duo extrema, id est ignis et terra, iungantur caelique obtineat ille summi locum, haec autem imi velut fundaminis mundi, et ideo in caelo esse non potest terra: cur est ipse ignis in terra? Secundum hanc quippe rationem ita ista duo elementa in locis propriis, imo ac summo, terra et ignis esse debuerunt, ut, quem ad modum nolunt in summo esse posse quod imi est, ita nec in imo posset esse quod summi est. Sicut ergo nullam putant vel esse vel futuram esse terrae particulam in caelo, ita nullam particulam videre debuimus ignis in terra. Nunc vero non solum in terris, verum etiam sub terris ita est, ut eum eructent vertices montium, praeter quod in usibus hominum et esse ignem in terra et eum nasci videmus ex terra; quando quidem et de lignis et de lapidibus nascitur, quae sunt corpora sine dubitatione terrena. Sed ille, inquiunt, ignis est tranquillus, purus, innoxius, sempiternus; iste autem turbidus, fumeus, corruptibilis atque corruptor. Nec tamen corrumpit montes, in quibus iugiter aestuat, cavernasque terrarum. Verum esto, sit illi iste dissimilis, ut terrenis habitationibus congruat: cur ergo nolunt, ut credamus naturam corporum terrenorum aliquando incorruptibilem factam caelo convenientem futuram, sicut nunc ignis corruptibilis his convenit terris? Nihil igitur afferunt ex ponderibus atque ordine elementorum, unde omnipotenti Deo, quominus faciat corpora nostra talia, ut etiam in caelo possint habitare, praescribant.

---

13 posse *om.* *R*

Caput XII.

Contra calumnias infidelium, quibus Christianos de credita carnis resurrectione inrident.

Sed scrupulosissime quaerere et fidem, qua credimus resurrecturam carnem, ita quaerendo adsolent inridere: utrum fetus abortivi resurgant; et quoniam Dominus ait: *Amen, dico vobis, capillus capitis vestri non peribit,* utrum statura et robur aequalia futura sint omnibus an diversae corporum quantitates. Si enim aequalitas erit corporum, unde habebunt quod hic non habuerunt in mole corporis illi abortivi, si resurgent et ipsi? Aut si non resurgent, quia nec nati sunt, sed effusi, eandem quaestionem de parvulis versant, unde illis mensura corporis, quam nunc defuisse videmus, accedat, cum in hac aetate moriuntur. Neque enim dicturi sumus eos non resurrecturos, qui non solum generationis, verum etiam regenerationis capaces sunt. Deinde interrogant, quem modum ipsa aequalitas habitura sit. Si enim tam magni et tam longi erunt omnes, quam fuerunt quicumque hic fuerunt maximi atque longissimi, non solum de parvulis, sed de plurimis quaerunt, unde illis accessurum sit, quod hic defuit, si hoc quisque recipiat, quod hic habuit; si autem, quod ait apostolus, occursuros nos omnes *in mensuram aetatis plenitudinis Christi*, et illud alterum: *Quos praedestinavit conformes ⟨fieri⟩ imaginis filii sui,* sic intellegendum est, ut statura et modus corporis Christi omnium, qui in regno eius erunt, humanorum corporum sit futurus: „Multis erit, inquiunt, de magnitudine et longitudine detrahendum corporis; et ubi iam erit: *capillus capitis vestri non peribit,* si de ipsa corporis quantitate tam

7) Lc. 21, 18. 24) Eph. 4, 13. 25) Rom. 8, 29.

---

22 recipiat R^1bg; recipiet R^2AG⌐*aepv* ‖ 25 fieri *R*⌐ *Clarom. Lucif. 146, 7 H. (593, 6); om. AGabegpv (337, 18; 535, 28; 594, 1; lib. 13 c. 23 med.)*

multum peribit?" Quamvis et de ipsis capillis possit inquiri, utrum redeat quidquid tondentibus decidit. Quod si rediturum est, quis non exhorreat illam deformitatem? Nam hoc et de unguibus videtur necessario secuturum, ut redeat tam multum quod corporis curatura desecuit. Et ubi erit decus, quod certe maius, quam in ista esse corruptione potuit, in illa iam inmortalitate esse debebit? Si autem non redibit, ergo peribit. Quo modo igitur, inquiunt, capillus capitis non peribit? De macie quoque vel pinguedine similiter disputant. Nam si aequales omnes erunt, non utique alii macri, alii pingues erunt. Accedet ergo aliis aliquid, aliis minuetur; ac per hoc non, quod erat, recipiendum, sed alicubi addendum est, quod non fuit, et alicubi perdendum, quod fuit.

De ipsis etiam corruptionibus et dilapsionibus corporum mortuorum, cum aliud vertatur in pulverem, in auras aliud exhaletur, sint quos bestiae, sint quos ignis absumit, naufragio vel quibuscumque aquis ita quidam pereant, ut eorum carnes in umorem putredo dissolvat, non mediocriter permoventur atque omnia ista recolligi in carnem et redintegrari posse non credunt. Consectantur etiam quasque foeditates et vitia, sive accidant sive nascantur, ubi et monstrosos partus cum horrore atque inrisione commemorant, et requirunt, quaenam cuiusque deformitatis resurrectio sit futura. Si enim nihil tale redire in corpus hominis dixerimus, responsionem nostram de locis vulnerum, cum quibus Dominum Christum resurrexisse praedicamus, se confutaturos esse praesumunt. Sed inter haec omnia quaestio difficillima illa proponitur, in cuius carnem reditura sit caro, qua corpus alterius vescentis humana viscera fame compellente nutritur. In carnem quippe conversa est eius, qui talibus vixit alimen-

7 *ut editur egv*; in illā mort. R^1; in illa mort. R^2¬; in illa inmort. *AGap*; in illa id ē inmort. *b* ‖ 8 ergo *v* ‖ 17 exaletur *A*¬*eg* ‖ 18 absumit *RAG*¬*ep*; absumpsit *abg*; absumat *v* ‖ 22 accidant *AG*¬*ab*e^1g^1*p* *(600, 3)*; accedant *R*e^2g^2*v*

tis, et ea, quae macies ostenderat, detrimenta supplevit. Utrum ergo illi redeat homini cuius caro prius fuit, an illi potius cuius postea facta est, ad hoc percontantur, ut fidem resurrectionis inludant ac sic animae humanae aut alternantes, sicut Plato, veras infelicitates falsasque promittant beatitudines aut post multas itidem per diversa corpora revolutiones aliquando tamen eam, sicut Porphyrius, finire miserias et ad eas numquam redire fateantur; non tamen corpus habendo inmortale, sed corpus omne fugiendo.

Caput XIII.

An abortivi non pertineant ad resurrectionem, si pertinent ad numerum mortuorum.

Ad haec ergo, quae ab eorum parte contraria me digerente mihi videntur opposita, misericordia Dei meis nisibus opem ferente respondeam. Abortivos fetus, qui, cum iam vixissent in utero, ibi sunt mortui, resurrecturos ut adfirmare, ita negare non audeo; quamvis non videam quo modo ad eos non pertineat resurrectio mortuorum, si non eximuntur de numero mortuorum. Aut enim non omnes mortui resurgent et erunt aliquae humanae animae sine corporibus in aeternum, quae corpora humana, quamvis intra viscera materna, gestarunt; aut si omnes animae humanae recipient resurgentia sua corpora, quae habuerunt, ubicumque viventia et morientia reliquerunt, non invenio quem ad modum dicam ad resurrectionem non pertinere mortuorum quoscumque mortuos etiam in uteris matrum. Sed utrumlibet de his quisque sentiat, quod de iam natis infantibus dixerimus, hoc etiam de illis intellegendum est, si resurgent.

Caput XIV.

An infantes in ea sint resurrecturi habitudine corporis, quam habituri erant aetatis accessu.

Quid ergo de infantibus dicturi sumus, nisi quia non in ea resurrecturi sunt corporis exiguitate, qua mortui, sed quod eis tardius accessurum erat tempore, hoc sunt illi Dei opere miro atque celerrimo recepturi? In sententia quippe Domini, in qua ait: *Capillus capitis vestri non peribit*, dictum est non defuturum esse quod fuit, non autem negatum est adfuturum esse quod defuit. Defuit autem infanti mortuo perfecta quantitas sui corporis; perfecto quippe infanti deest utique perfectio magnitudinis corporalis, quae cum accesserit, statura iam longior esse non possit. Hunc perfectionis modum sic habent omnes, ut cum illo concipiantur atque nascantur; sed habent in ratione, non mole; sicut ipsa membra omnia iam sunt latenter in semine, cum etiam natis nonnulla adhuc desint, sicut dentes ac si quid eius modi. In qua ratione uniuscuiusque materiae indita corporali iam quodam modo, ut ita dicam, liciatum videtur esse, quod nondum est, immo quod latet, sed accessu temporis erit vel potius apparebit. In hac ergo infans iam brevis aut longus est, qui brevis longusve futurus est. Secundum hanc rationem profecto in resurrectione corporis detrimenta corporis non timemus, quia, etsi aequalitas futura esset omnium, ita ut omnes usque ad giganteas magnitudines pervenirent, ne illi, qui maximi fuerunt, minus haberent aliquid in statura, quod eis contra sententiam Christi periret, qui dixit nec capillum capitis esse periturum, Creatori utique, qui creavit cuncta de nihilo, quo modo deesse

9) Lc. 21, 18.

---

7 illi *R*; illo *AG*ℸ *rell. v* ‖ 8 in qua *R (581, 18; malim* qua; *cf. 601, 18)*; ubi *AG*ℸ *rell. v* ‖ 16 mole *mss*; in mole *v* ‖ 20 liniatum *Gab*; limitatum p^2 ‖ esse vid. *v* ‖ 26 omnium *om. R*

posset unde adderet quod addendum esse mirus artifex nosset?

Caput XV.

An ad dominici corporis modum omnium mortuorum resurrectura sint corpora.

Sed utique Christus in ea mensura corporis, in qua mortuus est, resurrexit, nec fas est dicere, cum resurrectionis omnium tempus venerit, accessuram corpori eius eam magnitudinem, quam non habuit, quando in ea discipulis, in qua illis erat notus, apparuit, ut longissimis fieri possit aequalis. Si autem dixerimus ad dominici corporis modum etiam quorumque maiora corpora redigenda, peribit de multorum corporibus plurimum, cum ipse nec capillum periturum esse promiserit. Restat ergo, ut suam recipiat quisque mensuram, quam vel habuit in iuventute, etiamsi senex est mortuus, vel fuerat habiturus, si est ante defunctus, atque illud, quod commemoravit apostolus de mensura aetatis plenitudinis Christi, aut propter aliud intellegamus dictum esse, id est, ut illi capiti in populis Christianis accedente omnium perfectione membrorum aetatis eius mensura compleatur, aut, si hoc de resurrectione corporum dictum est, sic accipiamus dictum, ut nec infra nec ultra iuvenalem formam resurgant corpora mortuorum, sed in eius aetate et robore, usque ad quam Christum hic pervenisse cognovimus (circa triginta quippe annos definierunt esse etiam saeculi huius doctissimi homines iuventutem; quae cum fuerit spatio proprio terminata, inde iam hominem in detrimenta vergere gravioris ac senilis aetatis); et ideo non esse dictum in men-

18) Eph. 4, 13.

---

10 fieret aeq. *R*; fiat? || 16 est] sit *pE* || si est] etiam si est *pE* || 23 iuuenilem *ae²pv* || 24 aetate sed robore *A*; *malim* aetatis robore

suram corporis vel in mensuram staturae, sed *in mensuram aetatis plenitudinis Christi.*

Caput XVI.

Qualis intellegenda sit sanctorum conformatio ad imaginem filii Dei.

Illud etiam, quod ait praedestinatos *conformes ⟨fieri⟩ imaginis filii Dei*, potest et secundum interiorem hominem intellegi (unde nobis alio loco dicit: *Nolite conformari huic saeculo, sed reformamini in novitate mentis vestrae;* ubi ergo reformamur, ne conformemur huic saeculo, ibi conformamur Dei filio); potest et sic accipi, ut, quem ad modum nobis ille mortalitate, ita nos illi efficiamur inmortalitate conformes; quod quidem et ad ipsam resurrectionem corporum pertinet. Si autem etiam in his verbis, qua forma resurrectura sint corpora, sumus admoniti, sicut illa mensura, ita et ista conformatio non quantitatis intellegenda est, sed aetatis. Resurgent itaque omnes tam magni corpore, quam vel erant vel futuri erant aetate iuvenali; quamvis nihil oberit, etiamsi erit infantilis vel senilis corporis forma, ubi nec mentis nec ipsius corporis ulla remanebit infirmitas. Unde etiam si quis in eo corporis modo, in quo defunctus est, resurrecturum unumquemque contendit, non est cum illo laboriosa contradictione pugnandum.

Caput XVII.

An in suo sexu resuscitanda atque mansura sint corpora feminarum.

Nonnulli propter hoc, quod dictum est: *Donec occurramus omnes ⟨in unitatem fidei,⟩ in virum perfectum,*

7) Rom. 8, 29. 10) Ib. 12, 2.

4 conf. sanct. *pE* ‖ 6 fieri *R¬ (588, 25); om. rell. v* ‖ 9 sensus uestri *A¬b; sed cf. lib. 10 c. 6 med.* ‖ 19 aetate iuuenali *Rb*e^{1}*gE*; aet. iuuenili *A¬a*e^{2}*p*; in iuuenili aet. *v* ‖ 29 in un. fid. *R et ed. Lovan. (595, 29; 596, 18); om. AG rell. v*

in mensuram aetatis plenitudinis Christi, et: *Conformes imaginis filii Dei*, nec in sexu femineo resurrecturas feminas credunt, sed in virili omnes aiunt, quoniam Deus solum virum fecit ex limo, feminam ex viro. Sed mihi melius sapere videntur, qui utrumque sexum resurrecturum esse non dubitant. Non enim libido ibi erit, quae confusionis est causa. Nam priusquam peccassent, nudi erant, et non confundebantur vir et femina. Corporibus ergo illis vitia detrahentur, natura servabitur. Non est autem vitium sexus femineus, sed natura, quae tunc quidem et a concubitu et a partu inmunis erit; erunt tamen membra feminea, non adcommodata usui veteri, sed decori novo, quo non alliciatur aspicientis concupiscentia, quae nulla erit, sed Dei laudetur sapientia atque clementia, qui et quod non erat fecit et liberavit a corruptione quod fecit. Ut enim in exordio generis humani de latere viri dormientis costa detracta femina fieret, Christum et ecclesiam tali facto iam tunc prophetari oportebat. Sopor quippe ille viri mors erat Christi, cuius exanimis in cruce pendentis latus lancea perforatum est atque inde sanguis et aqua defluxit; quae sacramenta esse novimus, quibus aedificatur ecclesia. Nam hoc etiam verbo scriptura usa est, ubi non legitur „formavit" aut „finxit", sed: *Aedificavit eam in mulierem;* unde et apostolus aedificationem dicit corporis Christi, quod est ecclesia. Creatura est ergo Dei femina sicut vir; sed ut de viro fieret, unitas commendata; ut autem illo modo fieret, Christus, ut dictum est, et ecclesia figurata est. Qui ergo utrumque sexum instituit, utrumque restituet. Denique ipse Iesus interrogatus a Sadducaeis, qui negabant resurrectionem, cuius septem fratrum erit uxor, quam singuli habuerunt,

1) Eph. 4, 13. 2) Rom. 8, 29. 17) Gen. 2, 21. 21) Io. 19, 34 24) Gen. 2, 22. 25) Eph. 4, 12.

---

21 defluxit *R*; fluxit *A*; profluxit *G¬abegpEv* ‖ 29 et ipse *v*

dum quisque eorum vellet defuncti semen, sicut lex praeceperat, excitare: *Erratis*, inquit, *nescientes scripturas, neque virtutem Dei;* et cum locus esset, ut diceret: „De qua enim me interrogatis, vir erit etiam ipsa, non mulier“, non hoc dixit, sed dixit: *In resurrectione enim neque nubent neque uxores ducent, sed erunt sicut angeli Dei in caelo;* aequales utique angelis inmortalitate ac felicitate, non carne; sicut nec resurrectione, qua non indiguerunt angeli, quoniam nec mori potuerunt. Nuptias ergo Dominus futuras esse negavit in resurrectione, non feminas, et ibi negavit, ubi talis quaestio vertebatur, ut eam negato sexu muliebri celeriore facilitate dissolveret, si eum ibi praenosceret non futurum; immo etiam futurum esse firmavit dicendo: *Non nubent,* quod ad feminas pertinet, *nec uxores ducent,* quod ad viros. Erunt ergo, quae vel nubere hic solent, vel ducere uxores; sed ibi non facient.

Caput XVIII.

De viro perfecto, id est Christo, et corpore eius, id est ecclesia, quae est ipsius plenitudo.

Proinde quod ait apostolus, occursuros nos omnes in virum perfectum, totius ipsius circumstantiam lectionis considerare debemus, quae ita se habet: *Qui descendit,* inquit, *ipse est et qui ascendit super omnes caelos, ut adimpleret omnia. Et ipse dedit quosdam quidem apostolos, quosdam autem prophetas, quosdam vero evangelistas, quosdam autem pastores et doctores ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in aedificationem corporis Christi, donec occurramus omnes in unitatem fidei et agnitionem filii Dei, in virum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi; ut ultra non simus*

3) Mt. 22, 29. 7) Mt. 22, 30.

---

6 erunt *R (602, 6; lib. 11 c. 13; 32)*; sunt *AG rell. vE* (*εἰσίν*) ‖ 15 neque *v* ‖ 16 uel qui ducere *e*; *recte?* ‖ 17 non *R (84, 5 sq.)*; hoc non *rell. v* ‖ faciunt e^1g ‖ 24 qui et *R*; et *om. A*; *sed cf. 211, 2*

parvuli iactati et circumferamur omni vento doctrinae, in inlusione hominum, in astutia ad machinationem erroris, veritatem autem facientes in caritate augeamur in illo per omnia, qui est caput Christus; ex quo totum corpus conexum et compactum per omnem tactum subministrationis secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis incrementum corporis facit in aedificationem sui in caritate. Ecce qui est vir perfectus, caput et corpus, quod constat omnibus membris, quae suo tempore complebuntur, cotidie tamen eidem corpori accedunt, dum aedificatur ecclesia, cui dicitur: *Vos autem estis corpus Christi et membra,* et alibi: *Pro corpore,* inquit, *eius quod est ecclesia,* itemque alibi: *Unus panis, unum corpus multi sumus.* De cuius corporis aedificatione et hic dictum est: *Ad consummationem sanctorum in opus ministerii, in aedificationem corporis Christi* ac deinde subiectum unde nunc agimus: *Donec occurramus omnes in unitatem fidei et agnitionem filii Dei, in virum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi,* et cetera; donec eadem mensura in quo corpore intellegenda esset, ostenderet dicens: *Augeamur in illo per omnia, qui est caput Christus; ex quo totum corpus conexum et compactum per omnem tactum subministrationis secundum operationem in mensuram uniuscuiusque partis.* Sicut ergo est mensura uniuscuiusque partis, ita totius corporis, quod omnibus suis partibus constat, est utique mensura plenitudinis, de qua dictum est: *In mensuram aetatis plenitudinis Christi.* Quam plenitudinem etiam illo commemoravit loco, ubi ait de Christo: *Et ipsum dedit caput super omnem ecclesiam, quae est corpus eius,*

8) Eph. 4, 10 sqq. 12) 1. Cor. 12, 27. 13) Col. 1, 24. 14) 1. Cor. 10, 17.

1 circumferamur *R Clarom. Lucif. 200, 27; 202, 1 H.*; circumdati *b*; circumlati *AG¬aegpv* ‖ 4 ex] in *R* ‖ 5 conpunctum *R* ‖ 23 conpunctum R^1 ‖ 30 omnem ecclesiam *Rab fragm. Frising. ed. Ziegler p. 117, ed. princ.*; omni ecclesia *A*; omnia ecclesiae *G¬egpv ut Amiat. sec. Graec.*

plenitudo eius, qui omnia in omnibus impletur. Verum si hoc ad resurrectionis formam, in qua erit unusquisque, referendum esset, quid nos impediret nominato viro intellegere et feminam, ut virum pro homine positum acciperemus? sicut in eo quod dictum est: *Beatus vir qui timet Dominum*, utique ibi sunt et feminae, quae timent Dominum.

Caput XIX.

Quod omnia corporis vitia, quae in hac vita humano contraria sunt decori, in resurrectione non sint futura, ubi manente naturali substantia in unam pulchritudinem et qualitas concurret et quantitas.

Quid iam respondeam de capillis atque unguibus? Semel quippe intellecto ita nihil periturum esse de corpore, ut deforme nihil sit in corpore, simul intellegitur ea, quae deformem factura fuerant enormitatem, massae ipsi accessura esse, non locis in quibus membrorum forma turpetur. Velut si de limo vas fieret, quod rursus in eundem limum redactum totum de toto iterum fieret, non esset necesse ut illa pars limi, quae in ansa fuerat, ad ansam rediret, aut quae fundum fecerat, ipsa rursus faceret fundum, dum tamen totum reverteretur in totum, id est, totus ille limus in totum vas nulla sui perdita parte remearet. Quapropter si capilli totiens tonsi unguesve desecti ad sua loca deformiter redeunt, non redibunt; nec tamen cuique resurgenti peribunt, quia in eandem carnem, ut quemcumque ibi locum corporis teneant, servata partium congruentia materiae mutabilitate vertentur. Quamvis quod ait Dominus: *Capillus capitis vestri non peribit*, non de longitudine, sed de numero capillorum dictum multo aptius possit intellegi; unde et

1) Eph. 1, 22 sq. 6) Ps. 111, 1. 30) Lc. 21, 18.

14 intellectum *R* || 25 loca sua *v*

alibi dicit: *Capilli capitis vestri numerati sunt omnes.* Neque hoc ideo dixerim, quod aliquid existimem corpori cuique periturum, quod naturaliter inerat; sed quod deforme natum fuerat (non utique ob aliud, nisi ut hinc quoque ostenderetur, quam sit poenalis condicio ista mortalium), sic esse rediturum, ut servata integritate substantiae deformitas pereat. Si enim statuam potest artifex homo, quam propter aliquam causam deformem fecerat, conflare et pulcherrimam reddere, ita ut nihil inde substantiae, sed sola deformitas pereat, ac si quid in illa figura priore indecenter extabat nec parilitate partium congruebat, non de toto, unde fecerat, amputare atque separare, sed ita conspergere universo atque miscere, ut nec foeditatem faciat nec minuat quantitatem: quid de omnipotenti artifice sentiendum est? Ergone non poterit quasque deformitates humanorum corporum, non modo usitatas, verum etiam raras atque monstrosas, quae huic miserae vitae congruunt, abhorrent autem ab illa futura felicitate sanctorum, sic auferre ac perdere, ut, quascumque earum faciunt etsi naturalia, tamen indecora excrementa substantiae corporalis, nulla eius deminutione tolluntur?

Ac per hoc non est macris pinguibusque metuendum, ne ibi etiam tales sint, quales si possent nec hic esse voluissent. Omnis enim corporis pulchritudo est partium congruentia cum quadam coloris suavitate. Ubi autem non est partium congruentia, aut ideo quid offendit quia pravum est, aut ideo quia parum, aut ideo quia nimium. Proinde nulla erit deformitas, quam facit incongruentia partium, ubi et quae prava sunt corrigentur, et

1) Lc. 12, 7.

---

1 *ut editur R ed. Lovan. v*; omnes num. sunt ¬ *(sec. Gr.)*; omnes *om. AGabegp ed. princ.* ‖ 3 cuique *mss plerr. (579, 13)*; cuiusque *b*; cuiquam *v* ‖ 11 parilitati ¬*ep* ‖ 14 omnipotente G^2gv ‖ 17 monstruosas $AG¬^2abe^2p$ ‖ huius *R* (huius miseriae uitae? *607, 32*) ‖ 21 dim. *Gabpv; cf. lib. 3 c. 17; c. 27* ‖ tolluntur *RA* (ita ut *c. indic. lib. 1 c. 9; l. 5 c. 6*); tollantur *mss rell. v* ‖ 22 pinguibusve *v* ‖ 28 fecit $G¬e^2g$

quod minus est quam decet, unde Creator novit, inde supplebitur, et quod plus est quam decet, materiae servata integritate detrahetur. Coloris porro suavitas quanta erit, ubi iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris sui! Quae claritas in Christi corpore, cum resurrexit, ab oculis discipulorum potius abscondita fuisse quam defuisse credenda est. Non enim eam ferret humanus atque infirmus aspectus, quando ille a suis ita deberet adtendi, ut posset agnosci. Quo pertinuit etiam, ut contrectantibus ostenderet suorum vulnerum cicatrices, ut etiam cibum potumque sumeret, non alimentorum indigentia, sed ea qua et hoc poterat potestate. Cum autem aliquid non videtur, quamvis adsit, a quibus alia, quae pariter adsunt, videntur, sicut illam claritatem dicimus adfuisse non visam, a quibus alia videbantur: *ἀορασία* Graece dicitur, quod nostri interpretes Latine dicere non valentes in libro geneseos caecitatem interpretati sunt. Hanc enim sunt passi Sodomitae, quando quaerebant ostium iusti viri nec poterant invenire. Quae si fuisset caecitas, qua fit ut nihil possit videri, non ostium qua ingrederentur, sed duces itineris a quibus inde abducerentur, inquirerent.

Nescio quo autem modo sic afficimur amore martyrum beatorum, ut velimus in illo regno in eorum corporibus videre vulnerum cicatrices, quae pro Christi nomine pertulerunt; et fortasse videbimus. Non enim deformitas in eis, sed dignitas erit, et quaedam, quamvis in corpore, non corporis, sed virtutis pulchritudo fulgebit. Nec ideo tamen si aliqua martyribus amputata et ablata sunt membra, sine ipsis membris erunt in resurrectione mortuorum, quibus dictum est: *Capillus capitis vestri non peribit.* Sed si hoc decebit in illo novo saeculo, ut indicia gloriosorum vulnerum in illa inmortali carne cernantur,

4) Mt. 13, 43. 19) Gen. 19, 11. 31) Lc. 21, 18.

15 aopaſια *A* ‖ 17 passi sunt *Abv* ‖ 20 qua *RA*¬*a*^{1}*eg*; quo *Ga*^{2}*bpv* ‖ 22 nescio aut. quonam m. *p*

ubi membra, ut praeciderentur, percussa vel secta sunt, ibi cicatrices, sed tamen eisdem membris redditis, non perditis, apparebunt. Quamvis itaque omnia quae acciderunt corpori vitia tunc non erunt, non sunt tamen deputanda vel appellanda vitia virtutis indicia.

Caput XX.

Quod in resurrectione mortuorum natura corporum quibuslibet modis dissipatorum in integrum undecumque revocanda sit.

Absit autem, ut ad resuscitanda corpora vitaeque reddenda non possit omnipotentia Creatoris omnia revocare, quae vel bestiae vel ignis absumpsit, vel in pulverem cineremve conlapsum vel in umorem solutum vel in auras est exhalatum. Absit ut sinus ullus secretumque naturae ita recipiat aliquid subtractum sensibus nostris, ut omnium Creatoris aut cognitionem lateat aut effugiat potestatem. Deum certe volens, sicut poterat, definire Cicero, tantus auctor ipsorum: „Mens quaedam est, inquit, soluta et libera, secreta ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno.“ Hoc autem repperit in doctrinis magnorum philosophorum. Ut igitur secundum ipsos loquar, quo modo aliquid vel latet omnia sentientem vel inrevocabiliter fugit omnia moventem?

Unde iam etiam quaestio illa solvenda est, quae difficilior videtur ceteris, ubi quaeritur, cum caro mortui hominis etiam alterius fit viventis caro, cui potius eorum in resurrectione reddatur. Si enim quispiam confectus fame atque compulsus vescatur cadaveribus hominum, quod malum aliquotiens accidisse et vetus testatur historia et

20) Tusc. 1, 27, 66.

12 vel quod in? || 14 exalat. *mss itemque deinceps* || 16 lat. cogn. *v* || 18 inquit est *v* || 19 segregata *Cic.*; si creata *b* || congregatione AbE^t || 29 adque *R itemque crebro*

nostrorum temporum infelicia experimenta docuerunt: num quisquam veridica ratione contendet totum digestum fuisse per imos meatus, nihil inde in eius carnem mutatum atque conversum, cum ipsa macies, quae fuit et non est, satis indicet quae illis escis detrimenta suppleta sint? Iam itaque aliqua paulo ante praemisi, quae ad istum quoque nodum solvendum valere debebunt. Quidquid enim carnium exhausit fames, utique in auras est exhalatum, unde diximus omnipotentem Deum posse revocare, quod fugit. Reddetur ergo caro illa homini, in quo esse caro humana primitus coepit. Ab illo quippe altero tamquam mutuo sumpta deputanda est; quae sicut aes alienum ei redhibenda est, unde sumpta est. Sua vero illi, quem fames exinanierat, ab eo, qui potest etiam exhalata revocare, reddetur. Quamvis etsi omnibus perisset modis nec ulla eius materies in ullis naturae latebris remansisset, unde vellet, eam repararet Omnipotens. Sed propter sententiam Veritatis, qua dictum est: *Capillus capitis vestri non peribit*, absurdum est, ut putemus, cum capillus hominis perire non possit, tantas carnes fame depastas atque consumptas perire potuisse.

Quibus omnibus pro nostro modulo consideratis atque tractatis haec summa conficitur, ut in resurrectione carnis in aeternum eas mensuras habeat corporum magnitudo, quas habebat perficiendae sive perfectae cuiusque indita corpori ratio iuventutis, in membrorum quoque omnium modulis congruo decore servato. Quod decus ut servetur, si aliquid demptum fuerit indecenti alicui granditati in parte aliqua constitutae, quod per totum spargatur, ut neque id pereat et congruentia partium ubique teneatur: non est absurdum, ut aliquid inde etiam staturae corporis addi posse credamus, cum omnibus partibus, ut decorem custodiant, id distribuitur, quod si enormiter in una esset, utique non deceret. Aut si contenditur in

10 *et* 15 redditur *R* || 13 redibenda *RAeg*[1]*p*

ea quemque statura corporis resurrecturum esse, in qua defunctus est, non pugnaciter resistendum est; tantum absit omnis deformitas, omnis infirmitas, omnis tarditas omnisque corruptio, et si quid aliud illud non decet regnum, in quo resurrectionis et promissionis filii aequales erunt angelis Dei, si non corpore, non aetate, certe felicitate.

Caput XXI.

De novitate corporis spiritalis, in quam sanctorum caro mutabitur.

Restituetur ergo quidquid de corporibus vivis vel post mortem de cadaveribus periit, et simul cum eo, quod in sepulcris remansit, in spiritalis corporis novitatem ex animalis corporis vetustate mutatum resurget incorruptione atque inmortalitate vestitum. Sed etsi vel casu aliquo gravi vel inimicorum inmanitate totum penitus conteratur in pulverem atque in auras vel in aquas dispersum, quantum fieri potest, nusquam esse sinatur omnino: nullo modo subtrahi poterit omnipotentiae Creatoris, sed capillus in eo capitis non peribit. Erit ergo spiritui subdita caro spiritalis, sed tamen caro, non spiritus; sicut carni subditus fuit spiritus ipse carnalis, sed tamen spiritus, non caro. Cuius rei habemus experimentum in nostrae poenae deformitate. Non enim secundum carnem, sed utique secundum spiritum carnales erant, quibus ait apostolus: *Non potui vobis loqui quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus;* et homo spiritalis sic in hac vita dicitur, ut tamen corpore adhuc carnalis sit et videat aliam legem in membris suis repugnantem legi mentis suae; erit autem etiam corpore spiritalis, cum eadem caro sic resurrexerit, ut fiat quod scriptum est: *Seminatur corpus animale, re-*

27) 1. Cor. 3, 1. 29) Rom. 7, 23.

11 ergo et *v*

surget corpus spiritale. Quae sit autem et quam magna spiritalis corporis gratia, quoniam nondum venit in experimentum, vereor ne temerarium sit omne, quod de illa profertur, eloquium. Verum tamen quia spei nostrae gaudium propter Dei laudem non est tacendum et de intimis ardentis sancti amoris medullis dictum est: *Domine, dilexi decorem domus tuae:* de donis eius, quae in hac aerumnosissima vita bonis malisque largitur, ipso adiuvante coniciamus, ut possumus, quantum sit illud, quod nondum experti utique digne eloqui non valemus. Omitto enim, quando fecit hominem rectum — omitto vitam illam duorum coniugum in paradisi fecunditate felicem, quoniam tam brevis fuit, ut ad nascentium sensum nec ipsa pervenerit: in hac, quam novimus, in qua adhuc sumus, cuius temptationes, immo quam totam temptationem, quamdiu in ea sumus, quantumlibet proficiamus, perpeti non desinimus, quae sint indicia circa genus humanum bonitatis Dei, quis poterit explicare?

Caput XXII.

De miseriis ac malis, quibus humanum genus merito primae praevaricationis obnoxium est et a quibus nemo nisi per Christi gratiam liberatur.

Nam quod ad primam originem pertinet, omnem mortalium progeniem fuisse damnatam, haec ipsa vita, si vita dicenda est, tot et tantis malis plena testatur. Quid enim aliud indicat horrenda quaedam profunditas ignorantiae, ex qua omnis error existit, qui omnes filios Adam tenebroso quodam sinu suscepit, ut homo ab illo liberari sine labore dolore timore non possit? Quid amor ipse tot rerum vanarum atque noxiarum et ex hoc mor-

1) 1. Cor. 15, 44. 7) Ps. 25, 8.

---

1 resurgit R^1; resurget R^2*AGabgpv*; surget *e*; surgit ¬; *cf. lib. 13 c. 20; c. 23 sq.* ‖ 2 quia *pE* ‖ 27 suscepit R^1*Ae*; suscipit R^2*G*¬*abgpv*

daces curae, perturbationes, maerores, formidines, insana gaudia, discordiae, lites, bella, insidiae, iracundiae, inimicitiae, fallacia, adulatio, fraus, furtum, rapina, perfidia, superbia, ambitio, invidentia, homicidia, parricidia, crudelitas, saevitia, nequitia, luxuria, petulantia, inpudentia, inpudicitia, fornicationes, adulteria, incesta et contra naturam utriusque sexus tot stupra atque inmunditiae, quas turpe est etiam dicere, sacrilegia, haereses, blasphemiae, periuria, oppressiones innocentium, calumniae, circumventiones, praevaricationes, falsa testimonia, iniqua iudicia, violentiae, latrocinia et quidquid talium malorum in mentem non venit et tamen de vita ista hominum non recedit? Verum haec hominum sunt malorum, ab illa tamen erroris et perversi amoris radice venientia, cum qua omnis filius Adam nascitur. Nam quis ignorat cum quanta ignorantia veritatis, quae iam in infantibus manifesta est, et cum quanta abundantia vanae cupiditatis, quae in pueris incipit apparere, homo veniat in hanc vitam, ita ut, si dimittatur vivere ut velit et facere quidquid velit, in haec facinora et flagitia, quae commemoravi et quae commemorare non potui, vel cuncta vel multa perveniat?

Sed divina gubernatione non omni modo deserente damnatos et Deo non continente in ira sua miserationes suas in ipsis sensibus generis humani prohibitio et eruditio contra istas, cum quibus nascimur, tenebras vigilant et contra hos impetus opponuntur, plenae tamen etiam ipsae laborum et dolorum. Quid enim sibi volunt multimodae formidines, quae cohibendis parvulorum vanitatibus adhibentur? Quid paedagogi, quid magistri, quid ferulae, quid lora, quid virgae, quid disciplina illa, qua scriptura sancta dicit dilecti filii latera esse tundenda, ne

24) Ps. 76, 10. 31) Eccli. 30, 12.

4 inuidia *R* ‖ 5 inpudicitia *om. Rp* ‖ 6 incestum *Rg* ‖ 16 infantia *R*[1] ‖ 24 humani sed prohibitio *Reb*; humani ///prohib. *G* (humani et proh.?)

crescat indomitus domarique iam durus aut vix possit aut ⟨fortasse⟩ nec possit? Quid agitur his poenis omnibus, nisi ut debelletur inperitia et prava cupiditas infrenetur, cum quibus malis in hoc saeculum venimus? Quid est enim, quod cum labore meminimus, sine labore obliviscimur; cum labore discimus, sine labore nescimus; cum labore strenui, sine labore inertes sumus? Nonne hinc apparet, in quid velut pondere suo proclivis et prona sit vitiosa natura et quanta ope, ut hinc liberetur, indigeat? Desidia segnitia, pigritia neglegentia vitia sunt utique quibus labor fugitur, cum labor ipse, etiam qui est utilis, poena sit.

Sed praeter pueriles poenas, sine quibus disci non potest quod maiores volunt, qui vix aliquid utiliter volunt, quot et quantis poenis genus agitetur humanum, quae non ad malitiam nequitiamque iniquorum, sed ad condicionem pertinent miseriamque communem, quis ullo sermone digerit? quis ulla cogitatione conprehendit? Quantus est metus, quanta calamitas ab orbitatibus atque luctu, a damnis et damnationibus, a deceptionibus et mendaciis hominum, a suspicionibus falsis, ab omnibus violentis facinoribus et sceleribus alienis! quando quidem ab eis et depraedatio et captivitas, et vincla et carceres, et exilia et cruciatus, et amputatio membrorum et privatio sensuum, et oppressio corporis ad obscenam libidinem opprimentis explendam et alia multa horrenda saepe contingunt. Quid? ab innumeris casibus quae forinsecus corpori formidantur, aestibus et frigoribus, tempestatibus imbribus adluvionibus, coruscatione tonitru, grandine fulmine, motibus hiatibusque terrarum, oppressionibus ruinarum, ab offensionibus et pavore vel etiam malitia iumentorum, a tot venenis fruticum aquarum, aurarum

2 fortasse *om. R* ‖ 8 in quid *R ed. Erasm. v*; in quo *ed. princ.*; inquit *A¬begp* ‖ quam procliuis *gp Hoffm.*; quam *om. RA¬ rell. ed. princ. ed. Erasm. v* ‖ 10 segnities *v* ‖ 23 uincla *RG*; uincula *Av* ‖ 27 quae *RAG¬*e^1*gp*; qui *abe*^{2}*v* ‖ 31 offensione *v*

bestiarum, a ferarum vel tantummodo molestis vel etiam mortiferis morsibus, a rabie quae contingit ex rabido cane, ut etiam blanda et amica suo domino bestia nonnumquam vehementius et amarius quam leones dracones que metuatur faciatque hominem, quem forte adtaminaverit, contagione pestifera ita rabiosum, ut a parentibus coniuge filiis peius omni bestia formidetur! Quae mala patiuntur navigantes! quae terrena itinera gradientes! Quis ambulat ubicumque non inopinatis subiacens casibus? De foro quidam rediens domum sanis pedibus suis cecidit, pedem fregit et ex illo vulnere finivit hanc vitam. Quid videtur sedente securius? De sella, in qua sedebat, cecidit Heli sacerdos et mortuus est. Agricolae, immo vero omnes homines, quot et quantos a caelo et terra vel a perniciosis animalibus casus metuunt agrorum fructibus! Solent tamen de frumentis tandem collectis et reconditis esse securi. Sed quibusdam, quod novimus, proventum optimum frumentorum fluvius inprovisus fugientibus hominibus de horreis eiecit atque abstulit. Contra milleformes daemonum incursus quis innocentia sua fidit? quando quidem, ne quis fideret, etiam parvulos baptizatos, quibus certe nihil est innocentius, aliquando sic vexant, ut in eis maxime Deo ista sinente monstretur huius vitae flenda calamitas et alterius desideranda felicitas. Iam vero de ipso corpore tot existunt morborum mala, ut nec libris medicorum cuncta conprehensa sint; in quorum pluribus ac paene omnibus etiam ipsa adiumenta et medicamenta tormenta sunt, ut homines a poenarum exitio poenali eruantur auxilio. Nonne ad hoc perduxit sitientes homines ardor inmanis, ut urinam quoque humanam vel etiam suam biberent? nonne ad hoc fames, ut a carnibus hominum se abstinere non possent nec inventos homines mortuos, sed propter hoc a se occisos, nec quoslibet alienos, verum etiam filios matres in-

13) 1. Reg. 4, 18.

1 ac ferar. $G^2be^1g^2$ ‖ 2 ex] a *R* ‖ 17 quos G^2 ‖ 23 sinente, ista *ev*

credibili crudelitate, quam rabida esuries faciebat, absumerent? Ipse postremo somnus, qui proprie quietis nomen accepit, quis verbis explicet, saepe somniorum visis quam sit inquietus et quam magnis, licet falsarum rerum, terroribus, quas ita exhibet et quodam modo exprimit, ut a veris eas discernere nequeamus, animam miseram sensusque perturbet? Qua falsitate visorum etiam vigilantes in quibusdam morbis et venenis miserabilius agitantur; quamvis multimoda varietate fallaciae homines etiam sanos maligni daemones nonnumquam decipiant talibus visis, ut, etiamsi eos per haec ad sua traducere non potuerint, sensus tamen eorum solo appetitu qualitercumque persuadendae falsitatis inludant.

Ab huius tam miserae quasi quibusdam inferis vitae non liberat nisi gratia Salvatoris Christi, Dei ac Domini nostri (hoc enim nomen est ipse Iesus; interpretatur quippe Salvator), maxime ne post hanc miserior ac sempiterna suscipiat, non vita, sed mors. Nam in ista quamvis sint per sancta et sanctos curationum magna solacia, tamen ideo non semper etiam ipsa beneficia tribuuntur petentibus, ne propter hoc religio quaeratur, quae propter aliam magis vitam, ubi mala non erunt omnino ulla, quaerenda est; et ad hoc meliores quosque in his malis adiuvat gratia, ut quanto fideliore, tanto fortiore corde tolerentur. Ad quam rem etiam philosophiam prodesse dicunt docti huius saeculi, quam dii quibusdam paucis, ait Tullius, veram dederunt; nec hominibus, inquit, ab his aut datum est donum maius aut potuit ullum dari. Usque adeo et ipsi, contra quos agimus, quoquo modo compulsi sunt in habenda non quacumque, sed vera philosophia divinam gratiam confiteri. Porro si paucis divinitus datum est verae philosophiae contra miserias huius vitae unicum auxilium, satis et hinc apparet humanum genus ad luendas miseriarum poenas esse damnatum. Sicut autem hoc, ut fatentur, nullum divinum maius est donum,

27) Cic. Fin. 5, 21, 58. Acad. post. 1, 2, 7.

---

10 ut *om. Re* ‖ 19 ac *v* ‖ 27 ab diis *G* (*Cic. l. l.* a dis datum); dabis *g*[2]

sic a nullo deo dari credendum est, nisi ab illo, quo et ipsi qui multos deos colunt nullum dicunt esse maiorem.

Caput XXIII.

De his, quae praeter illa mala, quae bonis malisque communia sunt, ad iustorum laborem specialiter pertinent.

Praeter haec autem mala huius vitae bonis malisque communia habent in ea iusti etiam proprios quosdam labores suos, quibus adversus vitia militant et in talium proeliorum temptationibus periculisque versantur. Aliquando enim concitatius, aliquando remissius, non tamen desinit caro concupiscere adversus spiritum et spiritus adversus carnem, ut non ea quae volumus faciamus, omnem malam concupiscentiam consumendo, sed eam nobis, quantum divinitus adiuti possumus, non ei consentiendo subdamus, vigiliis continuis excubantes, ne opinio veri similis fallat, ne decipiat sermo versutus, ne se tenebrae alicuius erroris offundant, ne quod bonum est malum aut quod malum est bonum esse credatur, ne ab his quae agenda sunt metus revocet, ne in ea quae agenda non sunt cupido praecipitet, ne super iracundiam sol occidat, ne inimicitiae provocent ad retributionem mali pro malo, ne absorbeat inhonesta vel inmoderata tristitia, ne inpertiendorum beneficiorum ingerat mens ingrata torporem, ne maledicis rumoribus bona conscientia fatigetur, ne temeraria ⟨de alio⟩ suspicio ⟨nos⟩ nostra decipiat, ne aliena de nobis falsa nos frangat, ne regnet peccatum in nostro mortali corpore ad oboediendum desideriis eius, ne membra nostra exhibeantur iniquitatis arma peccato, ne oculus sequatur concupiscentiam, ne vindicandi cupiditas

18) Gal. 5, 17. 21) Eph. 4, 26. 29) Rom. 6, 12 sq.

---

26 de alio *Ag ed. Lovan. v; om. RG¬abep ed. princ.* | nos *G^2gv; om. RAG^1¬abep ed. princ.*

vincat, ne in eo quod male delectat vel visio vel cogitatio remoretur, ne inprobum aut indecens verbum libenter audiatur, ne fiat quod non licet etiamsi libet, ne in hoc bello laborum periculorumque plenissimo vel de viribus nostris speretur facienda victoria vel viribus nostris facta tribuatur, sed eius gratiae, de quo ait apostolus: *Gratias autem Deo, qui dat nobis victoriam per Dominum nostrum Iesum Christum;* qui et alio loco: *In his,* inquit, *omnibus supervincimus per eum qui dilexit nos* — sciamus tamen, quantalibet virtute proeliandi vitiis repugnemus vel etiam vitia superemus et subiugemus, quamdiu sumus in hoc corpore, nobis deesse non posse unde dicamus Deo: *Dimitte nobis debita nostra.* In illo autem regno, ubi semper cum corporibus inmortalibus erimus, nec proelia nobis erunt ulla nec debita; quae nusquam et numquam essent, si natura nostra, sicut recta creata est, permaneret. Ac per hoc etiam noster iste conflictus, in quo periclitamur et de quo nos victoria novissima cupimus liberari, ad vitae huius mala pertinet, quam tot tantorumque testimonio malorum probamus esse damnatam.

Caput XXIV.

De bonis, quibus etiam hanc vitam damnationi obnoxiam Creator implevit.

Iam nunc considerandum est, hanc ipsam miseriam generis humani, in qua laudatur iustitia punientis, qualibus et quam multis impleverit bonis eiusdem bonitas cuncta quae creavit administrantis. Primum benedictionem illam, quam protulerat ante peccatum dicens: *Crescite et multiplicamini et implete terram,* nec post pec-

8) 1. Cor. 15, 57. 9) Rom. 8, 37. 13) Mt. 6, 12. 29) Gen. 1, 28.

---

9 *vulgarem verborum distinctionem* „nos. Sciamus“ *mutavi;* sciamus *enim pendet ex coniunctione* ut *(608, 13)* ‖ 29 implete *RAG*¬*agp (45, 19; 46, 7)*; replete *bev*

catum voluit inhibere mansitque in stirpe damnata donata fecunditas; nec illam vim mirabilem seminum, immo etiam mirabiliorem qua efficiuntur et semina, inditam corporibus humanis et quodam modo intextam peccati vitium potuit auferre, quo nobis inpacta est etiam necessitas mortis; sed utrumque simul currit isto quasi fluvio atque torrente generis humani, malum quod a parente trahitur, et bonum quod a creante tribuitur. In originali malo duo sunt, peccatum atque supplicium; in originali bono alia duo, propagatio et conformatio. Sed quantum ad praesentem pertinet intentionem nostram, de malis, quorum unum de nostra venit audacia, id est peccatum, alterum de iudicio Dei, id est supplicium, iam satis diximus. Nunc de bonis Dei, quae ipsi quoque vitiatae damnataeque naturae contulit sive usque nunc confert, dicere institui. Neque enim damnando aut totum abstulit quod dederat, alioquin nec esset omnino; aut eam removit a sua potestate, etiam cum diabolo poenaliter subdidit, cum nec ipsum diabolum a suo alienarit imperio; quando quidem, ut ipsius quoque diaboli natura subsistat, ille facit qui summe est et facit esse quidquid aliquo modo est.

Duorum igitur illorum, quae diximus bona etiam in naturam peccato vitiatam supplicioque damnatam de bonitatis eius quodam veluti fonte manare, propagationem in primis mundi operibus benedictione largitus est, a quibus operibus die septimo requievit; conformatio vero in illo eius est opere, quo usque nunc operatur. Efficacem quippe potentiam suam si rebus subtrahat, nec progredi poterunt et suis dimensis motibus peragere tempora nec prorsus in eo quod creatae sunt aliquatenus permanebunt. Sic ergo creavit hominem Deus, ut ei adderet fertilitatem quandam, qua homines alios propagaret, congenerans eis etiam ipsam propagandi possibilitatem, non necessitatem:

27) Io. 5, 17.

3 sq. indita .. intexta *p* || 17 aut etiam remota *R* || 19 alienarit *RAG*¬*v*; alienaret *g*; alienaverit *pv* || 31 illi *v*

quibus tamen voluit hominibus abstulit eam Deus, et steriles fuerunt; non tamen generi humano abstulit semel datam primis duobus coniugibus benedictione generali. Haec ergo propagatio quamvis peccato non fuerit ablata, non tamen etiam ipsa talis est, qualis fuisset, si nemo peccasset. Ex quo enim homo in honore positus, postea quam deliquit, comparatus est pecoribus, similiter generat; non in eo tamen penitus extincta est quaedam velut scintilla rationis, in qua factus est ad imaginem Dei. Huic autem propagationi si conformatio non adhiberetur, nec ipsa in sui generis formas modosque procederet. Si enim non concubuissent homines et nihilo minus Deus vellet implere terras hominibus: quo modo creavit unum sine commixtione maris et feminae, sic posset omnes; concumbentes vero nisi illo creante generantes esse non possunt. Sicut ergo ait apostolus de institutione spiritali, qua homo ad pietatem iustitiamque formatur: *Neque qui plantat, est aliquid, neque qui rigat, sed qui incrementum dat Deus:* ita etiam hic dici potest: „Nec qui concumbit nec qui seminat, est aliquid, sed qui format Deus; nec mater, quae conceptum portat et partum nutrit, est aliquid, sed qui incrementum dat Deus.“ Ipse namque operatione, qua usque nunc operatur, facit ut numeros suos explicent semina et a quibusdam latentibus atque invisibilibus involucris in formas visibiles huius quod aspicimus decoris evolvant; ipse incorpoream corporeamque naturam, illam praepositam, istam subiectam, miris modis copulans et conectens animantem facit. Quod opus eius tam magnum et mirabile est, ut non solum in ho-

7) Ps. 48, 13. 19) 1 Cor. 3, 7.

---

3 data *R* ‖ benedictione (-dictionē *A*) generali *(= universali; cf. lib. 5 c. 13 extr.; l. 4 c. 20 extr.)* *RA*¬*p*[1] *(?)*; benedictionem generandi *Gabegp*[2]*v* ‖ 15 possent *R*¬ ‖ 22 ipse *RA*¬*abv (cf. 26; 612, 5)*; ipsa *egp* ‖ 23 nunc usque *v (610, 27)* ‖ 26 euoluant *G*¬*gv*; euoluat *RAaep*

mine, quod est animal rationale et ex hoc cunctis terrenis animantibus excellentius atque praestantius, sed in qualibet minutissima muscula bene consideranti stuporem mentis ingerat laudemque pariat Creatoris.

Ipse itaque animae humanae mentem dedit, ubi ratio et intellegentia in infante sopita est quodam modo, quasi nulla sit, excitanda scilicet atque exerenda aetatis accessu, qua sit scientiae capax atque doctrinae et habilis perceptioni veritatis et amoris boni; qua capacitate hauriat sapientiam virtutibusque sit praedita, quibus prudenter, fortiter, temperanter et iuste adversus errores et cetera ingenerata vitia dimicet eaque nullius rei desiderio nisi boni illius summi atque inmutabilis vincat. Quod etsi non faciat, ipsa talium bonorum capacitas in natura rationali divinitus instituta quantum sit boni, quam mirabile Omnipotentis opus, quis competenter effatur aut cogitat? Praeter enim artes bene vivendi et ad inmortalem perveniendi felicitatem, quae virtutes vocantur et sola Dei gratia, quae in Christo est, filiis promissionis regnique donantur, nonne humano ingenio tot tantaeque artes sunt inventae et exercitae, partim necessariae partim voluptariae, ut tam excellens vis mentis atque rationis in his etiam rebus, quas superfluas, immo et periculosas perniciosasque appetit, quantum bonum habeat in natura, unde ista potuit vel invenire vel discere vel exercere, testetur? Vestimentorum et aedificiorum ad opera quam mirabilia, quam stupenda industria humana pervenerit; quo in agricultura, quo in navigatione profecerit; quae in fabricatione quorumque vasorum vel etiam statuarum et picturarum varietate excogitaverit et impleverit; quae in theatris mirabilia spectantibus, audientibus incredibilia facienda et exhibenda molita sit; in capiendis occidendis domandis inrationalibus animantibus quae et quanta reppererit; ad-

---

7 exerenda (exser.) *R⌐egv*; exercenda *AGabp* ‖ 21 uoluptariae *G⌐bgv (613, 4)*; uolunt. *RAaep* ‖ 31 expect. *R¹ab; cf. lib. 11 c. 16 extr.* ‖ 32 inrationabilibus *mss; sed cf. 613, 34sq.*

versus ipsos homines tot genera venenorum, tot armorum, tot machinamentorum, et pro salute mortali tuenda atque reparanda quot medicamenta atque adiumenta conprehenderit; pro voluptate faucium quot condimenta et gulae inritamenta reppererit; ad indicandas et suadendas cogitationes quam multitudinem varietatemque signorum, ubi praecipuum locum verba et litterae tenent; ad delectandos animos quos elocutionis ornatus, quam diversorum carminum copiam; ad mulcendas aures quot organa musica, quos cantilenae modos excogitaverit; quantam peritiam dimensionum atque numerorum, meatusque et ordines siderum quanta sagacitate conprehenderit; quam multa rerum mundanarum cognitione se impleverit, quis possit eloqui, maxime si velimus non acervatim cuncta congerere, sed in singulis inmorari? In ipsis postremo erroribus et falsitatibus defendendis quam magna claruerint ingenia philosophorum atque haereticorum, quis aestimare sufficiat? Loquimur enim nunc de natura mentis humanae, qua ista vita mortalis ornatur, non de fide atque itinere veritatis, qua illa inmortalis adquiritur. Huius tantae naturae conditor cum sit utique Deus verus et summus, ipso cuncta quae fecit administrante et summam potestatem summamque habente iustitiam numquam profecto in has miserias decidisset atque ex his praeter eos solos qui liberabuntur in aeternas esset itura, nisi nimis grande peccatum in homine primo, de quo ceteri exorti sunt, praecessisset.

Iam vero in ipso corpore, quamvis nobis sit cum beluis mortalitate commune multisque earum reperiatur infirmius, quanta Dei bonitas, quanta providentia tanti Creatoris apparet! Nonne ita sunt in eo loca sensuum et cetera membra disposita speciesque ipsa ac figura et statura totius corporis ita modificata, ut ad ministerium animae rationalis se indicet factum? Non enim ut animalia rationis expertia prona esse videmus in terram, ita creatus est homo; sed erecta in caelum corporis forma

1 sq. tot *(ter)*] quot? ‖ 3, 4, 9 quod *R* ‖ 4 uoluntate *RA* ‖ 25 aet. penas *L edd. Erasm. Lovan.*

admonet eum quae sursum sunt sapere. Porro mira mobilitas, quae linguae ac manibus adtributa est, ad loquendum et scribendum apta atque conveniens et ad opera artium plurimarum officiorumque complenda, nonne satis ostendit, quali animae ut serviret tale sit corpus adiunctum? quamquam et detractis necessitatibus operandi ita omnium partium congruentia numerosa sit et pulchra sibi parilitate respondeat, ut nescias utrum in eo condendo maior sit utilitatis habita ratio quam decoris. Certe enim nihil videmus creatum in corpore utilitatis causa, quod non habeat etiam decoris locum. Plus autem nobis id appareret, si numeros mensurarum, quibus inter se cuncta conexa sunt et coaptata, nossemus; quos forsitan data opera in his, quae foris eminent, humana posset vestigare sollertia; quae vero tecta sunt et a nostris remota conspectibus, sicuti est tanta perplexitas venarum atque nervorum et viscerum, secreta vitalium, invenire nullus potest. Quia etsi medicorum diligentia nonnulla crudelis, quos anatomicos appellant, laniavit corpora mortuorum sive etiam inter manus secantis perscrutantisque morientium atque in carnibus humanis satis inhumane abdita cuncta rimata est, ut quid et quo modo quibus locis curandum esset addisceret: numeros tamen de quibus loquor, quibus coaptatio, quae ἁρμονία Graece dicitur, tamquam cuiusdam organi, extrinsecus atque intrinsecus totius corporis constat, quid dicam, nemo valuit invenire, quos nemo ausus est quaerere? qui si noti esse potuissent, in interioribus quoque visceribus, quae nullum ostentant decus, ita delectaret pulchritudo rationis, ut omni formae apparenti, quae oculis placet, ipsius mentis, quae oculis utitur, praeferretur arbitrio. Sunt vero quaedam ita posita in corpore, ut tantummodo decorem habeant, non et usum; sicut habet pectus virile mamillas, sicut facies barbam, quam non esse munimento, sed virili ornamento

15 et *R*; atque *rcll. v* || 17 uiscera *Rb*

indicant purae facies feminarum, quas utique infirmiores muniri tutius conveniret. Si ergo nullum membrum, in his quidem conspicuis (unde ambigit nemo), quod ita sit alicui operi accommodatum, ut non etiam sit decorum; sunt autem nonnulla, quorum solum decus et nullus est usus: puto facile intellegi in conditione corporis dignitatem necessitati fuisse praelatam. Transitura est quippe necessitas tempusque venturum, quando sola invicem pulchritudine sine ulla libidine perfruamur; quod maxime ad laudem referendum est Conditoris, cui dicitur in psalmo: *Confessionem et decorem induisti.*

Iam cetera pulchritudo et utilitas creaturae, quae homini, licet in istos labores miseriasque proiecto atque damnato, spectanda atque sumenda divina largitate concessa est, quo sermone terminari potest? in caeli et terrae et maris multimoda et varia pulchritudine, in ipsius lucis tanta copia tamque mirabili specie, in sole ac luna et sideribus, in opacitatibus nemorum, in coloribus et odoribus florum, in diversitate ac multitudine volucrum garrularum atque pictarum, in multiformi specie tot tantarumque animantium, quarum illae plus habent admirationis, quae molis minimum (plus enim formicularum et apicularum opera stupemus quam inmensa corpora ballaenarum), in ipsius quoque maris tam grandi spectaculo, cum sese diversis coloribus velut vestibus induit et aliquando viride atque hoc multis modis, aliquando purpureum, aliquando caeruleum est. Quam porro delectabiliter spectatur etiam quandocumque turbatur, et fit inde maior suavitas, quia sic demulcet intuentem, ut non iactet et quatiat navigantem! Quid ciborum usquequaque copia contra famem? quid saporum diversitas contra fastidium, naturae diffusa divitiis, non coquorum arte ac labore quaesita? quid

11) Ps. 103, 1.

---

2 membrum *RA*; membr. est *G*¬ *rell. v* ‖ 6 conditione *RA*¬*v* (*cf. 10; 614, 8*); condicione *Hoffm.* ‖ 20 tantar. *AG*¬*b*; tantor. *Raegpv* ‖ 21 quar. ille *RAG*¬*abeg*; quor. illa *pv* ‖ 23 ballen. *RAG*¬*e*; balen. *agpv* ‖ 32 quid *RA rell.*; quanta *v*

in tam multis rebus tuendae aut recipiendae salutis auxilia! Quam grata vicissitudo diei alternantis et noctis! Aurarum quam blanda temperies! In fruticibus et pecoribus indumentorum conficiendorum quanta materies! Omnia commemorare quis possit? Haec autem sola, quae a me velut in quendam sunt aggerem coartata, si vellem velut conligata involucra solvere atque discutere, quanta mihi mora esset in singulis, quibus plurima continentur! Et haec omnia miserorum sunt damnatorumque solacia, non praemia beatorum. Quae igitur illa sunt, si tot et talia ac tanta sunt ista? Quid dabit eis quos praedestinavit ad vitam, qui haec dedit etiam eis quos praedestinavit ad mortem? Quae bona in illa beata vita faciet eos sumere, pro quibus in hac misera unigenitum suum filium voluit usque ad mortem mala tanta perferre? Unde apostolus de ipsis in illud regnum praedestinatis loquens: *Qui proprio*, inquit, *filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit eum, quo modo non et cum illo omnia nobis donabit*? Cum haec promissio complebitur, quid erimus! quales erimus! Quae bona in illo regno accepturi sumus, quando quidem Christo moriente pro nobis tale iam pignus accepimus! Qualis erit spiritus hominis nullum omnino habens vitium, nec sub quo iaceat, nec cui cedat, nec contra quod saltem laudabiliter dimicet, pacatissima virtute perfectus! Rerum ibi omnium quanta, quam speciosa, quam certa scientia, sine errore aliquo vel labore, ubi Dei sapientia de ipso suo fonte potabitur, cum summa felicitate, sine ulla difficultate! Quale erit corpus, quod omni modo spiritui subditum et eo sufficienter vivificatum nullis alimoniis indigebit! Non enim animale, sed spiritale erit, habens quidem carnis sed sine ulla carnali corruptione substantiam.

19) Rom. 8, 32.

---

1 aut *RGgp (marg.)*; ut ¬; ac *Aabev* ‖ recipiendae *RAab (620, 1)*; recuperandae *G¬egpv* ‖ 10 ac talia et *v* ‖ 12 qui] si *R* ‖ 14 fil. s. *v*; *cf. 16* proprio ‖ 15 unde et ¬

Caput XXV.

De pervicacia quorundam, qui resurrectionem carnis, quam, sicut praedictum est, totus mundus credit, inpugnant.

Verum de animi bonis, quibus post hanc vitam beatissimus perfruetur, non a nobis dissentiunt philosophi nobiles: de carnis resurrectione contendunt, hanc quantum possunt negant. Sed credentes multi negantes paucissimos reliquerunt et ad Christum, qui hoc quod istis videtur absurdum in sua resurrectione monstravit, fideli corde conversi sunt, docti et indocti, sapientes mundi et insipientes. Hoc enim credidit mundus, quod praedixit Deus, qui etiam hoc praedixit, quod hanc rem mundus fuerat crediturus. Neque enim Petri maleficiis ea cum laude credentium tanto ante praenuntiare compulsus est. Ille est enim Deus, quem (sicut iam dixi aliquotiens, nec commemorare me piget) confitente Porphyrio atque id oraculis deorum suorum probare cupiente ipsa numina perhorrescunt; quem sic laudavit, ut eum et Deum patrem et regem vocaret. Absit enim, ut sic intellegenda sint quae praedixit, quo modo volunt hi, qui hoc cum mundo non crediderunt, quod mundum crediturum esse praedixit. Cur enim non potius ita, sicut crediturus tanto ante praedictus est mundus, non sicut paucissimi garriunt, qui hoc cum mundo, quod crediturus praedictus est, credere noluerunt? Si enim propterea dicunt alio modo esse credenda, ne, si dixerint vana esse conscripta, iniuriam faciant illi Deo, cui tam magnum perhibent testimonium: tantam prorsus ei vel etiam graviorem faciunt iniuriam, si aliter dicunt esse intellegenda, non sicut mundus ea

15) Cf. l. 18 c. 53 sq. 16) Cf. l. 19 c. 22 sq.

14 ea *RAabp ed. Lovan. (cf. 20 sq.)*; eam *G¬eg ed. princ. v* ‖ 17 commemorare *R ed. princ. v (619, 2; 442, 25)*; commonere *AG¬aegpE*

credidit, quem crediturum ipse laudavit, ipse promisit, ipse complevit. Utrum enim non potest facere ut resurgat caro et vivat in aeternum, an propterea credendum non est id eum esse facturum, quia malum est atque indignum ⟨est⟩ Deo? Sed de omnipotentia eius, qua tot et tanta facit incredibilia, iam multa diximus. Si volunt invenire quod omnipotens non potest, habent prorsus, ego dicam: mentiri non potest. Credamus ergo quod potest non credendo quod non potest. Non itaque credentes quod mentiri possit credant esse facturum quod se facturum esse promisit, et sic credant, sicuti credidit mundus, quem crediturum esse praedixit, quem crediturum esse laudavit, quem crediturum esse promisit, quem credidisse iam ostendit. Hoc autem malum esse unde demonstrant? Non erit illic ulla corruptio, quod est corporis malum. De ordine elementorum iam disputavimus; de aliis hominum coniecturis satis diximus; quanta sit futura in corpore incorruptibili facilitas motus, de praesentis bonae valetudinis temperamento, quae utique nullo modo illi comparanda est inmortalitati, in libro tertio decimo satis, ut opinor, ostendimus. Legant superiora operis huius, qui vel non legerunt vel volunt recolere quod legerunt.

Caput XXVI.

Quo modo Porphyrii definitio, qua beatis animis putat corpus omne fugiendum, ipsius Platonis sententia destruatur, qui dicit summum Deum diis promisisse, ut numquam corporibus exuerentur.

Sed Porphyrius ait, inquiunt, ut beata sit anima, corpus esse omne fugiendum. Nihil ergo prode est, quia incorruptibile diximus futurum corpus, si anima beata non erit, nisi omne corpus effugerit. Sed iam et hinc in

4 indignum est *R*; est *om. AG*ℸ *rell. v* ‖ 6 fecit *g* ‖ 11 sicuti *Ae*; sicut hic *R*; sicut id ℸ*bgp ed. princ. E*; sicut *av* ‖ 21 op. hui. *RAG*ℸ*v*; hui. op. *bg* ‖ 29 prode est *RE*[t] *(Roensch, It. p. 468; collect. philol. ed. Wagener p. 305 etc.)*; prodest *rell. v*

libro memorato quantum oportuit disputavi; verum hic unum inde tantum commemorabo. Emendet libros suos istorum omnium magister Plato et dicat eorum deos, ut beati sint, sua corpora fugituros, id est esse morituros, quos in caelestibus corporibus dixit ⟨esse⟩ inclusos; quibus tamen Deus, a quo facti sunt, quo possent esse securi, inmortalitatem, id est in eisdem corporibus aeternam permansionem, non eorum natura id habente, sed suo consilio praevalente, promisit. Ubi etiam illud evertit quod dicunt, quoniam est inpossibilis, ideo resurrectionem carnis non esse credendam. Apertissime quippe iuxta eundem philosophum, ubi diis a se factis promisit Deus non factus inmortalitatem, quod inpossibile est se dixit esse facturum. Sic enim eum locutum narrat Plato: „Quoniam estis orti, inquit, inmortales esse et indissolubiles non potestis; non tamen dissolvemini neque vos ulla mortis fata periment nec erunt valentiora quam consilium meum, quod maius est vinculum ad perpetuitatem vestram quam illa quibus estis conligati.“ Si non solum absurdi, sed surdi non sunt qui haec audiunt, non utique dubitant diis factis ab illo Deo qui eos fecit secundum Platonem quod est inpossibile fuisse promissum. Qui enim dicit: „Vos quidem inmortales esse non potestis, sed mea voluntate inmortales eritis,“ quid aliud dicit quam „id quod fieri non potest me faciente tamen eritis“? Ille igitur carnem incorruptibilem, inmortalem, spiritalem resuscitabit, qui iuxta Platonem id quod inpossibile est se facturum esse promisit. Quid adhuc, quod promisit Deus, quod Deo promittenti credidit mundus, qui etiam ipse promissus est crediturus, esse inpossibile clamant, quando quidem nos Deum, qui etiam secundum Platonem facit inpossibilia, id facturum esse clamamus? Non ergo, ut beatae sint animae, corpus est omne fugiendum, sed cor-

19) Cf. l. 13. c. 16 sq. 19) Tim. 41 A sq.

5 esse *R; om. AG*¬ *rell. v*

pus incorruptibile recipiendum. Et in quo convenientius incorruptibili corpore laetabuntur, quam in quo corruptibili gemuerunt? Sic enim non in eis erit illa dira cupiditas, quam posuit ex Platone Vergilius, ubi ait:

Rursus et incipiant in corpora velle reverti;

sic, inquam, cupiditatem revertendi ad corpora non habebunt, cum corpora, in quae reverti cupiunt, secum habebunt et sic habebunt, ut numquam non habeant, numquam ea prorsus vel ad exiguum quamlibet tempus ulla morte deponant.

CAPUT XXVII.

De contrariis definitionibus Platonis atque Porphyrii, in quibus si uterque alteri cederet, a veritate neuter deviaret.

Singuli quaedam dixerunt Plato atque Porphyrius, quae si inter se communicare potuissent, facti essent fortasse Christiani. Plato dixit sine corporibus animas in aeternum esse non posse. Ideo enim dixit etiam sapientum animas post quamlibet longum tempus, tamen ad corpora redituras. Porphyrius autem dixit animam purgatissimam, cum redierit ad Patrem, ad haec mala mundi numquam esse redituram. Ac per hoc, quod verum vidit Plato, si dedisset Porphyrio, etiam iustorum atque sapientum purgatissimas animas ad humana corpora redituras; rursus quod verum vidit Porphyrius, dedisset Platoni, numquam redituras ad miserias corruptibilis corporis animas sanctas; ut non singuli haec singula, sed ambo et singuli utrumque dicerent: puto quod viderent esse iam

5) Aen. 6, 751.

---

15 singuli *RA* (27 sq.); singula *G¬abegpvE* || 18 *et* 23 sapientum *RAG¬eg*[1]; -tium *abpv* || 25 dedisset *RAG¬ep*E^{amtv}; si ded. *abgv*E^{gp} || Plato *Hoffm. errore typogr.*

consequens, ut et redirent animae ad corpora et talia reciperent corpora, in quibus beate atque inmortaliter viverent. Quoniam secundum Platonem etiam sanctae animae ad humana corpora redibunt; secundum Porphyrium ad mala mundi huius sanctae animae non redibunt. Dicat itaque cum Platone Porphyrius: „Redibunt ad corpora“; dicat Plato cum Porphyrio: „Non redibunt ad mala“: et ad ea corpora redire consentient, in quibus nulla patiantur mala. Haec itaque non erunt nisi illa quae promittit Deus, beatas animas in aeternum cum sua aeterna carne victuras. Hoc enim, quantum existimo, iam facile nobis concederent ambo, ut, qui faterentur ad inmortalia corpora redituras animas esse sanctorum, ad sua illas redire permitterent, in quibus mala huius saeculi pertulerunt, in quibus Deum, ut his malis carerent, pie fideliterque coluerunt.

Caput XXVIII.

Quid ad veram resurrectionis fidem vel Plato vel Labeo vel etiam Varro conferre sibi potuerint, si opiniones eorum in unam sententiam convenissent.

Nonnulli nostri propter quoddam praeclarissimum loquendi genus et propter nonnulla, quae veraciter sensit, amantes Platonem dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius, ut eum lusisse potius quam quod id verum esse adfirmet dicere voluisse. Inducit enim hominem revixisse et narrasse quaedam, quae

25) 6, 4.

2 beatae *R* ‖ 8 patiuntur *R* ‖ 11 uicturas *R ed. Lovan., quae in marg. addit: al.* uicturus *(cf. 2; 622, 33; lib. 13 c. 19 med. et extr.)*; facturus *AG*¬*aep*[1] *ed. princ. v*; facturum *g*; facturas *E*; futuras *bp*[2] ‖ sentit *R* ‖ 26 quod *om. A (de* quod *abundanti cf. 513, 14; Cypr. epp. 59, 16 extr.; 17 extr.; Vict. Vit. ed. Petsch. 78, 16)* ‖ esse *RAGbE*[codd. plerr.]; esset ¬*aegpvE*[a]

Platonicis disputationibus congruebant. Labeo etiam duos dicit uno die fuisse defunctos et occurrisse invicem in quodam compito, deinde ad corpora sua iussos fuisse remeare et constituisse inter se amicos se esse victuros, atque ita esse factum, donec postea morerentur. Sed isti auctores talem resurrectionem corporis factam fuisse narrarunt, quales fuerunt eorum, quos resurrexisse novimus et huic quidem redditos vitae, sed non eo modo ut non morerentur ulterius. Mirabilius autem quiddam Marcus Varro ponit in libris, quos conscripsit de gente populi Romani, cuius putavi verba ipsa ponenda. „Genethliaci quidam scripserunt, inquit, esse in renascendis hominibus quam appellant παλιγγενεσίαν Graeci; hac scripserunt confici in annis numero quadringentis quadraginta, ut idem corpus et eadem anima, quae fuerint coniuncta in homine aliquando, eadem rursus redeant in coniunctionem.“ Iste Varro quidem sive illi genethliaci nescio qui (non enim nomina eorum prodidit, quorum commemoravit sententiam) aliquid dixerunt, quod licet falsum sit (cum enim semel ad eadem corpora quae gesserunt animae redierint, numquam ea sunt postea relicturae), tamen multa illius inpossibilitatis, qua contra nos isti garriunt, argumenta convellit et destruit. Qui enim hoc sentiunt sive senserunt, non eis visum est fieri non posse, ut dilapsa cadavera in auras in pulverem, in cinerem in umores, in corpora vescentium bestiarum vel ipsorum quoque hominum ad id rursum redeant, quod fuerunt. Quapropter Plato et Porphyrius, vel potius quicumque illos diligunt et adhuc vivunt, si nobis consentiunt etiam sanctas animas ad corpora redituras, sicut ait Plato, nec tamen ad mala ulla redituras, sicut ait Porphyrius, ut ex his fiat consequens, quod fides praedicat Christiana, talia corpora recepturas, in quibus sine ullo malo in aeternum feliciter vivant, ad-

1) Pl. rep. 614, B.

4 se *alterum om.* *a e* E^{m} ‖ 7 qualis fuerat *G* ‖ 11 esse ponenda *gv*; esse *om.* *R A G*¬ *rell.* ‖ 13 hac scrips. *gv*; hanc scrips. *a*; has scrips. *A*; asscrips. *R G*¬ E^{a}; adscr. *b* $E^{rell.}$; ascrips. *e*; *om.* *p* ‖ 22 quae? ‖ 27 rursum *R*

sumant etiam hoc de Varrone, ut ad eadem corpora redeant, in quibus antea fuerunt, et apud eos tota quaestio de carnis in aeternum resurrectione solvetur.

Caput XXIX.

De qualitate visionis, qua in futuro saeculo sancti Deum videbunt.

Nunc iam quid acturi sint in corporibus inmortalibus atque spiritalibus sancti, non adhuc eorum carne carnaliter, sed spiritaliter iam vivente, quantum Dominus dignatur adiuvare videamus. Et illa quidem actio vel potius quies atque otium quale futurum sit, si verum velim dicere, nescio. Non enim hoc umquam per sensus corporis vidi. Si autem mente, id est intellegentia, vidisse me dicam, quantum est aut quid est nostra intellegentia ad illam excellentiam? Ibi est enim *pax Dei, quae*, sicut dicit apostolus, *superat omnem intellectum;* quem nisi nostrum, aut fortasse etiam sanctorum angelorum? non enim et Dei. Si ergo sancti in Dei pace victuri sunt, profecto in ea pace victuri sunt, quae superat omnem intellectum. Quoniam nostrum quidem superat, non est dubium; si autem superat et angelorum, ut nec ipsos excepisse videatur, qui ait *omnem intellectum:* secundum hoc dictum esse debemus accipere, quia pacem Dei, qua Deus ipse pacatus est, sicut Deus novit, non eam nos sic possumus nosse nec ulli angeli. *Superat* itaque *omnem intellectum*, non dubium quod praeter suum. Sed quia et nos pro modo nostro pacis eius participes facti scimus summam in nobis atque inter nos et cum ipso pacem, quantum nostrum summum est: isto modo pro suo modo sciunt eam sancti angeli; homines

16) Phil. 4, 7.

---

7 Nunc *usque ad 630, 19 om.* E^{amv} ‖ 10 videamus] iudicemus *b*; pie adque humiliter pertractemus *g* ‖ 16 dicit *RAab (534, 20; 460, 6)*; ait *G⌐egpv (622, 30 sq.)* ‖ 28 scimus summam *scripsi (25; 30; 624, 3)*; sumus summam *R*; sumus nam *a*; sumus *om. Abegpv* ‖ 29 est *R*; est, obtinebimus *AG⌐ rell. v*

autem nunc longe infra, quantumlibet provectu mentis excellant. Considerandum est enim quantus vir dicebat: *Ex parte scimus et ex parte prophetamus, donec veniat quod perfectum est;* et: *Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem faciem ad faciem.* Sic iam vident sancti angeli, qui etiam nostri angeli dicti sunt, quia eruti de potestate tenebrarum et accepto spiritus pignore translati ad regnum Christi ad eos angelos iam coepimus pertinere, cum quibus nobis erit sancta atque dulcissima, de qua iam tot libros scripsimus, Dei civitas ipsa communis. Sic sunt ergo angeli nostri, qui sunt angeli Dei, quem ad modum Christus Dei Christus est noster. Dei sunt, quia Deum non reliquerunt; nostri sunt, quia suos cives nos habere coeperunt. Dixit autem Dominus Iesus: *Videte ne contemnatis unum de pusillis istis. Dico enim vobis, quia angeli eorum in caelis semper vident faciem patris mei, qui in caelis est.* Sicut ergo illi vident, ita et nos visuri sumus; sed nondum ita videmus. Propter quod ait apostolus, quod paulo ante dixi: *Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem faciem ad faciem.* Praemium itaque fidei nobis visio ista servatur, de qua et Iohannes apostolus loquens: *Cum apparuerit,* inquit, *similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est.* Facies autem Dei manifestatio eius intellegenda est, non aliquod tale membrum, quale nos habemus in corpore atque isto nomine nuncupamus.

Quapropter cum ex me quaeritur, quid acturi sint sancti in illo corpore spiritali, non dico quod iam video, sed dico quod credo, secundum illud quod in psalmo lego: *Credidi, propter quod ⟨et⟩ locutus sum.* Dico itaque: Vi-

4) 1. Cor. 13, 9 sq. 5) Ib. 12. 17) Mt. 18, 10. 24) 1. Io. 3, 2. 30) Ps. 115, 10.

---

1 longe in quantumlibet infra . . excellent *R* ‖ 3 enim scimus *p* ‖ 5 *et* 20 faciem ad f. *R Clarom. sec Graec. (625, 25)*; facie ad f. *AG*¬ *rell. v ut Amiat.* ‖ 30 et *R*¬ *E*[t]; *om. AG rell. v E*[gp]

suri sunt Deum in ipso corpore; sed utrum per ipsum, sicut per corpus nunc videmus solem, lunam, stellas, mare ac terram et quae sunt in ea, non parva quaestio est. Durum est enim dicere, quod sancti talia corpora tunc habebunt, ut non possint oculos claudere atque aperire cum volent; durius autem ⟨est⟩, quod ibi Deum, quisquis oculos clauserit, non videbit. Si enim propheta Helisaeus puerum suum Giezi absens corpore vidit accipientem munera, quae dedit ei Naeman Syrus, quem propheta memoratus a leprae deformitate liberaverat, quod servus nequam domino suo non vidente latenter se fecisse putaverat: quanto magis in illo corpore spiritali videbunt sancti omnia, non solum si oculos claudant, verum etiam unde sunt corpore absentes! Tunc enim erit perfectum illud, de quo loquens apostolus: *Ex parte,* inquit, *scimus et ex parte prophetamus; cum autem venerit quod perfectum est, quod ex parte est evacuabitur.* Deinde ut quo modo posset aliqua similitudine ostenderet, quantum ab illa quae futura est distet haec vita, non qualiumcumque hominum, verum etiam qui praecipua hic sanctitate sunt praediti: *Cum essem,* inquit, *parvulus, quasi parvulus sapiebam, quasi parvulus loquebar, quasi parvulus cogitabam; cum autem factus sum vir, evacuavi ea quae parvuli erant. Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem faciem ad faciem. Nunc scio ex parte, tunc autem cognoscam sicut et cognitus sum.* Si ergo in hac vita, ubi hominum mirabilium prophetia ita comparanda est illi vitae, quasi parvuli ad iuvenem, vidit tamen Helisaeus accipientem munera servum suum, ubi ipse non erat: itane cum venerit quod perfectum est nec iam corpus corruptibile adgravabit animam, sed incorruptibile nihil impediet, illi sancti ad ea, quae videnda sunt,

1) Retract. II 67, 1 (179, 10 sqq. Knoell). 12) 2. Reg. 5, 26. 17) 1. Cor. 13, 9 sq. 26) Ib. 11 sq.

---

6 est *R*; *om.* *AG*˥ *rell.* *v* ‖ 9 neman *RGeg*; neem. *A*; neam. ˥; naam. *abpv* ‖ 10 liberauerat *R*; mundauerat *AG*˥ *rell.* *v* ‖ 18 quoquo *p* ‖ 25 faciem *R (624, 5)*; facie *AG*˥ *rell.* *v*

oculis corporeis, quibus Helisaeus absens ad servum suum videndum non indiguit, indigebunt? Nam secundum interpretes septuaginta ista sunt ad Giezi verba prophetae: *Nonne cor meum iit tecum, quando conversus est vir de curru in obviam tibi et accepisti pecuniam?* et cetera; sicut autem ex Hebraeo interpretatus est presbyter Hieronymus: *Nonne cor meum,* inquit, *in praesenti erat, quando reversus est homo de curru suo in occursum tui?* Corde suo ergo se dixit hoc vidisse propheta, adiuto quidem mirabiliter nullo dubitante divinitus. Sed quanto amplius tunc omnes munere isto abundabunt, cum Deus erit omnia in omnibus! Habebunt tamen etiam illi oculi corporei officium suum et in loco suo erunt, uteturque illis spiritus per spiritale corpus. Neque enim et ille propheta, quia non eis indiguit ut videret absentem, non eis usus est ad videnda praesentia; quae tamen spiritu videre posset, etiamsi illos clauderet, sicut vidit absentia, ubi cum eis ipse non erat. Absit ergo, ut dicamus illos sanctos in illa vita Deum clausis oculis non visuros, quem spiritu semper videbunt.

Sed utrum videbunt et per oculos corporis cum eos apertos habebunt, inde quaestio est. Si enim tantum poterunt in corpore spiritali eo modo utique ipsi oculi etiam spiritales, quantum possunt isti quales nunc habemus: procul dubio per eos Deus videri non poterit. Longe itaque alterius erunt potentiae, si per eos videbitur incorporea illa natura, quae non continetur loco, sed ubique tota est. Non enim quia dicimus Deum et in caelo esse et in terra (ipse quippe ait per prophetam: *Caelum et terram ego impleo*), aliam partem dicturi sumus eum in caelo habere et in terra aliam; sed totus in caelo est, totus in terra, non alternis temporibus, sed utrumque si-

5) 2. Reg. 5, 26. 12) 1. Cor. 15, 28. 30) Hierem. 23, 24.

4 cor meum] *hic desinit cod. g* ‖ iuit *b*; fuit *e*[1] ‖ 5 curru *RA*¬*a sec. Graec.*; curru suo *bpv* ‖ 8 suo *om.* ¬ ‖ 9 ergo *om. v*

mul, quod nulla natura corporalis potest. Vis itaque praepollentior oculorum erit illorum, non ut acrius videant, quam quidam perhibentur videre serpentes vel aquilae (quantalibet enim acrimonia cernendi eadem quoque animalia nihil aliud possunt videre quam corpora), sed ut videant et incorporalia. Et fortasse ista virtus magna cernendi data fuerit ad horam etiam in isto mortali corpore oculis sancti viri Iob, quando ait ad Deum: *In obauditu auris audiebam te prius, nunc autem oculus meus videt te; propterea despexi memet ipsum et distabui et existimavi me terram et cinerem;* quamvis nihil hic prohibeat oculum cordis intellegi, de quibus oculis ait apostolus: *Inluminatos oculos* habere *cordis vestri.* Ipsis autem videri Deum, cum videbitur, Christianus ambigit nemo, qui fideliter accipit, quod ait Deus ille magister: *Beati mundicordes, quoniam ipsi Deum videbunt.* Sed utrum etiam corporalibus ibi oculis videatur, hoc in ista quaestione versamus.

Illud enim quod scriptum est: *Et videbit omnis caro salutare Dei*, sine ullius nodo difficultatis sic intellegi potest, ac si dictum fuerit: „Et videbit omnis homo Christum Dei“, qui utique in corpore visus est et in corpore videbitur, quando vivos et mortuos iudicabit. Quod autem ipse sit salutare Dei, multa sunt et alia testimonia scripturarum; sed evidentius venerandi illius senis Simeonis verba declarant, qui, cum infantem Christum accepisset in manus suas: *Nunc,* inquit, *dimittis, Domine, servum tuum secundum verbum tuum in pace, quoniam viderunt oculi mei salutare tuum.* Illud etiam, quod ait supra memoratus Iob, sicut in exemplaribus, quae ex Hebraeo

11) Iob 42, 5 sq. 14) Eph. 1, 18. 17) Mt. 5, 8. 20) Lc. 3, 6. 29) Lc. 2, 29 sq.

7 magna *om.* *R* ‖ 9 auditu *A* ‖ obaudieb. E^{gp}; obedieb. tibi ¬ ‖ 11 extim. *R*; estim. *A*; aestim. ¬*E* ‖ 12 hic *om.* ¬*b* ‖ 16 mundicordes *ae* E^{p^1t} *(cf. 457, 28)*; mundocordes *R*; mundo corde *AG*¬*b*; mundi corde *pv* E^{gp^2} ‖ 20 modo *Rab* ‖ 27 servum tuum, Domine *v*

sunt, invenitur: *Et in carne mea videbo Deum*, resurrectionem quidem carnis sine dubio prophetavit, non tamen dixit: „Per carnem meam.“ Quod quidem si dixisset, posset Deus Christus intellegi, qui per carnem in carne videbitur; nunc vero potest et sic accipi: *In carne mea videbo Deum*, ac si dixisset: „In carne mea ero, cum videbo Deum.“ Et illud, quod ait apostolus: *Faciem ad faciem,* non cogit ut Deum per hanc faciem corporalem, ubi sunt oculi corporales, nos visuros esse credamus, quem spiritu sine intermissione videbimus. Nisi enim esset etiam interioris hominis facies, non diceret idem apostolus: *Nos autem revelata facie gloriam Domini speculantes in eandem imaginem transformamur, de gloria in gloriam, tamquam a Domini spiritu;* nec aliter intellegimus et quod in psalmo canitur: *Accedite ad eum et inluminamini, et facies vestrae non erubescent.* Fide quippe acceditur ad Deum, quam cordis constat esse, non corporis. Sed quia spiritale corpus nescimus quantos habebit accessus (de re quippe inexperta loquimur), ubi aliqua, quae aliter intellegi nequeat, divinarum scripturarum non occurrit et succurrit auctoritas, necesse est ut contingat in nobis quod legitur in libro Sapientiae: *Cogitationes mortalium timidae et incertae providentiae nostrae.*

Ratiocinatio quippe illa philosophorum, qua disputant ita mentis aspectu intellegibilia videri et sensu corporis sensibilia, id est corporalia, ut nec intellegibilia per corpus nec corporalia per se ipsam mens valeat intueri, si posset nobis esse certissima, profecto certum esset per oculos corporis etiam spiritalis nullo modo posse videri Deum. Sed istam ratiocinationem et vera ratio et prophetica inridet auctoritas. Quis enim ita sit aversus a vero, ut dicere audeat Deum corporalia ista nescire?

1) Iob 19, 26 Vulg. 8) 1. Cor. 13, 12. 14) 2. Cor. 3, 18. 16) Ps. 33, 6. 23) Sap. 9, 14.

---

7 faciem ad. f. *R (624, 5)*; facie ad f. *AG¬v* ‖ 15 et quod *RAabe*; quod et *G*; et *om.* *¬v* ‖ 27 ipsa *A*

Numquid ergo corpus habet, per cuius oculos ea possit addiscere? Deinde quod de propheta Helisaeo paulo ante diximus, nonne satis indicat etiam spiritu, non per corpus, corporalia posse cerni? Quando enim servus ille munera accepit, utique corporaliter gestum est; quod tamen propheta non per corpus, sed per spiritum vidit. Sicut ergo constat corpora videri spiritu, quid si tanta erit potentia spiritalis corporis, ut corpore videatur et spiritus? Spiritus enim est Deus. Deinde vitam quidem suam, qua nunc vivit in corpore et haec terrena membra vegetat facitque viventia, interiore sensu quisque, non per corporeos oculos novit; aliorum vero vitas, cum sint invisibiles, per corpus videt. Nam unde viventia discernimus a non viventibus corpora, nisi corpora simul vitasque videamus, quas nisi per corpus videre non possumus? Vitas autem sine corporibus corporeis oculis non videmus.

Quam ob rem fieri potest valdeque credibile est sic nos visuros mundana tunc corpora caeli novi et terrae novae, ut Deum ubique praesentem et universa etiam corporalia gubernantem per corpora quae gestabimus et quae conspiciemus, quaqua versum oculos duxerimus, clarissima perspicuitate videamus, non sicut nunc invisibilia Dei per ea, quae facta sunt, intellecta conspiciuntur per speculum in aenigmate ⟨et⟩ ex parte, ubi plus in nobis valet fides, qua credimus, quam rerum corporalium species, quam per oculos cernimus corporales. Sed sicut homines, inter quos viventes motusque vitales exerentes vivimus, mox ut aspicimus, non credimus vivere, sed videmus, cum eorum vitam sine corporibus videre nequeamus, quam tamen in eis per corpora remota omni ambiguitate conspicimus: ita quacumque spiritalia illa lumina corporum nostrorum circumferemus, incorporeum

25) Rom. 1, 20 et 1. Cor. 13, 12.

---

6 sed spiritum *a*; sed spiritu *b* || 19 nos *R*; nos esse *AG¬* *rell. v (628, 9)* || corpora tunc *R* || 25 et *om. RAG¬abeE*

Deum omnia regentem etiam per corpora contuebimur. Aut ergo sic per illos oculos videbitur Deus, ut aliquid habeant in tanta excellentia menti simile, quo et incorporea natura cernatur, quod ullis exemplis sive scripturarum testimoniis divinarum vel difficile est vel inpossibile ostendere; aut, quod est ad intellegendum facilius, ita Deus nobis erit notus atque conspicuus, ut videatur spiritu a singulis nobis in singulis nobis, videatur ab altero in altero, videatur in se ipso, videatur in caelo novo et terra nova atque in omni, quae tunc fuerit, creatura, videatur et per corpora in omni corpore, quocumque fuerint spiritalis corporis oculi acie perveniente directi. Patebunt etiam cogitationes nostrae invicem nobis. Tunc enim implebitur, quod apostolus, cum dixisset: *Nolite ante tempus iudicare quicquam*, mox addidit: *Donec veniat Dominus, et inluminabit abscondita tenebrarum et manifestabit cogitationes cordis, et tunc laus erit unicuique a Deo.*

Caput XXX.

De aeterna felicitate civitatis Dei sabbatoque perpetuo.

Quanta erit illa felicitas, ubi nullum erit malum, nullum latebit bonum, vacabitur Dei laudibus, qui erit omnia in omnibus! Nam quid aliud agatur, ubi neque ulla desidia cessabitur neque ulla indigentia laborabitur, nescio. Admoneor etiam sancto cantico, ubi lego vel audio: *Beati, qui habitant in domo tua, in saecula saeculorum laudabunt te.* Omnia membra et viscera incorruptibilis corporis, quae nunc videmus per usus necessitatis varios distributa, quoniam tunc non erit ipsa necessitas, sed plena certa, secura sempiterna felicitas, proficient

12) Retract. I 25, 48 (121, 18 sqq. Kn.). 18) 1. Cor. 4, 5. 22) Ibid. 15, 28. 26) Ps. 83, 5.

---

10 terra *RA*ר*aep (591, 16)*; in t. *Gbv* ‖ 14 quod ait ap. *omisso* cum dix. *R*ר; *sed cf. 437, 6 sq.; 440, 31; 33 etc.* ‖ 16 et inluminabit *R*G^{2}*p Clarom.*; qui inluminet (*om.* et) ר; et inluminet *A*G^{1}*abev* ‖ 25 tua *mss (sec. Graec.)*; tua, Domine *v*

laudibus Dei. Omnes quippe illi, de quibus iam sum locutus, qui nunc latent, harmoniae corporalis numeri non latebunt, intrinsecus et extrinsecus per corporis cuncta dispositi, et cum ceteris rebus, quae ibi magnae atque mirabiles videbuntur, rationales mentes in tanti artificis laudem rationabilis pulchritudinis delectatione succendent. Qui motus illic talium corporum sint futuri, temere definire non audeo, quod excogitare non valeo; tamen et motus et status, sicut ipsa species, decens erit, quicumque erit, ubi quod non decebit non erit. Certe ubi volet spiritus, ibi erit protinus corpus; nec volet aliquid spiritus, quod nec spiritum posset decere nec corpus. Vera ibi gloria erit, ubi laudantis nec errore quisquam nec adulatione laudabitur; verus honor, qui nulli negabitur digno, nulli deferetur indigno; sed nec ad eum ambiet ullus indignus, ubi nullus permittetur esse nisi dignus; vera pax, ubi nihil adversi nec a se ipso nec ab aliquo quisque patietur. Praemium virtutis erit ipse, qui virtutem dedit eique se ipsum, quo melius et maius nihil possit esse, promisit. Quid est enim aliud quod per prophetam dixit: *Ero illorum Deus, et ipsi erunt mihi plebs*, nisi: „Ego ero unde satientur, ego ero quaecumque ab hominibus honeste desiderantur, et vita et salus et victus et copia et gloria et honor et pax et omnia bona“? Sic enim et illud recte intellegitur, quod ait apostolus: *Ut sit Deus omnia in omnibus.* Ipse finis erit desideriorum nostrorum, qui sine fine videbitur, sine fastidio amabitur, sine fatigatione laudabitur. Hoc munus, hic affectus, hic actus profecto erit omnibus, sicut ipsa vita aeterna, communis.

22) Levit. 26, 12. 26) 1. Cor. 15, 28.

1 laud. *mss*; in laud. *v* ‖ 2 qui nunc *G¬bepv*; quae tunc R^1A; quae nunc R^2a ‖ armon. *mss* ‖ 9 species] pulchritudo *R* ‖ 9 *sq.* ubi. quicumque erit, quod *Hoffm.* ‖ 12 quod non *R* ‖ posset RAb^1 (*supple*: si vellet); possit $G\neg ab^2epv$ ‖ 14 laud.] decipitur E^{mv} ‖ 16 ubi nullus] *hic desinit p* ‖ 18 aliquo quisque *RAG¬aeE*; aliquo quisquam *b*; alio quisquam *v; cf. 13; 579, 13* ‖ 20 posset *A¬ae*

Ceterum qui futuri sint pro meritis praemiorum etiam gradus honorum atque gloriarum, quis est idoneus cogitare, quanto magis dicere? Quod tamen futuri sint, non est ambigendum. Atque id etiam beata illa civitas magnum in se bonum videbit, quod nulli superiori ullus inferior invidebit, sicut nunc non invident archangelis angeli ceteri; tamque nolet esse unusquisque quod non accepit, quamvis sit pacatissimo concordiae vinculo ei qui accepit obstrictus, quam nec in corpore vult oculus esse qui est digitus, cum membrum utrumque contineat totius corporis pacata compago. Sic itaque habebit donum alius alio minus, ut hoc quoque donum habeat, ne velit amplius.

Nec ideo liberum arbitrium non habebunt, quia peccata eos delectare non poterunt. Magis quippe erit liberum a delectatione peccandi usque ad delectationem non peccandi indeclinabilem liberatum. Nam primum liberum arbitrium, quod homini datum est, quando primo creatus est rectus, potuit non peccare, sed potuit et peccare; hoc autem novissimum eo potentius erit, quo peccare non poterit; verum hoc quoque Dei munere, non suae possibilitate naturae. Aliud est enim esse Deum, aliud participem Dei. Deus natura peccare non potest; particeps vero Dei ab illo accepit, ut peccare non possit. Servandi autem gradus erant divini muneris, ut primum daretur liberum arbitrium, quo non peccare homo posset, novissimum, quo peccare non posset, atque illud ad comparandum meritum, hoc ad recipiendum praemium pertineret. Sed quia peccavit ista natura cum peccare potuit, largiore gratia liberatur, ut ad eam perducatur libertatem, in qua peccare non possit. Sicut enim prima inmortalitas fuit, quam peccando Adam perdidit, posse non mori, novissima erit non posse mori: ita primum liberum arbitrium posse non peccare, novissimum non posse peccare. Sic enim

8 pacatissime (-ae) *R*; *sed cf. 11* ‖ 10 corporis *R (cf. 6, 10)*; carnis *AGabevE*; *om.* ר ‖ 12 ne R^2*v*; nec R^1*A*ר ‖ 17 primo *R*; primum A^1*G*ר*abevE (Hoffm. in numero lineae notando videtur errasse)* ‖ 23 accepit *R*A^1*GaE*; accipit ר*bev*

erit inamissibilis voluntas pietatis et aequitatis, quo modo est felicitatis. Nam utique peccando nec pietatem nec felicitatem tenuimus, voluntatem vero felicitatis nec perdita felicitate perdidimus. Certe Deus ipse numquid, quoniam peccare non potest, ideo liberum arbitrium habere negandus est?

Erit ergo illius civitatis et una in omnibus et inseparabilis in singulis voluntas libera, ab omni malo liberata et impleta omni bono, fruens indeficienter aeternorum iucunditate gaudiorum, oblita culparum, oblita poenarum; nec ideo tamen suae liberationis oblita, ut liberatori suo non sit ingrata: quantum ergo adtinet ad scientiam rationalem, memor praeteritorum etiam malorum suorum; quantum autem ad experientis sensum, prorsus immemor. Nam et peritissimus medicus, sicut arte sciuntur, omnes fere corporis morbos novit; sicut autem corpore sentiuntur, plurimos nescit, quos ipse non passus est. Ut ergo scientiae malorum duae sunt; una, qua potentiam mentis non latent, altera, qua experientis sensibus inhaerent (aliter quippe sciuntur vitia omnia per sapientiae doctrinam, aliter per insipientis pessimam vitam): ita et obliviones malorum duae sunt. Aliter ea namque obliviscitur eruditus et doctus, aliter expertus et passus; ille, si peritiam neglegat, iste, si miseria careat. Secundum hanc oblivionem, quam posteriore loco posui, non erunt memores sancti praeteritorum malorum; carebunt enim omnibus, ita ut penitus deleantur de sensibus eorum. Ea tamen potentia scientiae, quae magna in eis erit, non solum sua praeterita, sed etiam damnatorum eos sempiterna miseria non latebit. Alioquin si se fuisse miseros nescituri sunt, quo modo, sicut ait psalmus, *misericordias Domini in aeternum cantabunt*? Quo cantico in gloriam gratiae

32) Ps. 88, 2.

9 iocund. $G\neg ab^2$ || 12 non sit ingrata *RG¬be*; non *om.* *A*; non sit grata *av* || 14 experimenta *A*; -tum a^1; -ti a^2 || sensuum *A* || 15 et perit.] expert. *b* || 30 si ipsi se *A* || 32 grat. domini E^{mv}

Christi, cuius sanguine liberati sumus, nihil erit profecto illi iucundius civitati. Ibi perficietur: *Vacate et videte quoniam ego sum Deus;* quod erit vere maximum sabbatum non habens vesperam, quod commendavit Dominus in primis operibus mundi, ubi legitur: *Et requievit Deus die septimo ab omnibus operibus suis, quae fecit, et benedixit Deus diem septimum et sanctificavit eum, quia in eo requievit ab omnibus operibus suis, quae inchoavit Deus facere.* Dies enim septimus etiam nos ipsi erimus, quando eius fuerimus benedictione et sanctificatione pleni atque refecti. Ibi vacantes videbimus quoniam ipse est Deus; quod nobis nos ipsi esse voluimus, quando ab illo cecidimus, audientes a seductore: *Eritis sicut dii* et recedentes a vero Deo, quo faciente dii essemus eius participatione, non desertione. Quid enim sine illo fecimus, nisi quod in ira eius defecimus? A quo refecti et gratia maiore perfecti vacabimus in aeternum, videntes quia ipse est Deus, quo pleni erimus quando ipse erit omnia in omnibus. Nam et ipsa opera bona nostra, quando ipsius potius intelleguntur esse, non nostra, tunc nobis ad hoc sabbatum adipiscendum inputantur; quia si nobis ea tribuerimus, servilia erunt, cum de sabbato dicatur: *Omne opus servile non facietis;* propter quod et per Ezechielem prophetam dicitur: *Et sabbata mea dedi eis in signum inter me et inter eos, ut scirent quia ego Dominus, qui sanctifico eos.* Hoc perfecte tunc sciemus, quando perfecte vacabimus, et perfecte videbimus quia ipse est Deus.

Ipse etiam numerus aetatum, veluti dierum, si secundum eos articulos temporis computetur, qui scripturis vi-

3) Ps. 45, 11. 9) Gen. 2, 2 sq. 13) Ib. 3, 5. 16) Ps. 89, 9. 19) 1. Cor. 15, 28. 23) Deut. 5, 14. 26) Ezech. 20, 12.

---

11 refecti *RAabv*; perfecti *G¬eE*; *cf. 16* ‖ 12 nobis nos *RAG¬eE*; nos *om. edd. August. omnes!* ‖ 20 non *R*; quam *AabevE* ‖ 23 seruile non f. *mss plerr.* E^{ag^1p}; servile in eo non f. *v*; seruile non facietis in eo ¬ E^{g^2mv} ‖ ezech. *RG¬bv*; hiezech. *Ae*; *cf. 306, 17* ‖ 30 in scripturis *bvE*

dentur expressi, iste sabbatismus evidentius apparebit, quoniam septimus invenitur; ut prima aetas tamquam primus dies sit ab Adam usque ad diluvium, secunda inde usque ad Abraham, non aequalitate temporum, sed numero generationum; denas quippe habere reperiuntur. Hinc iam, sicut Matthaeus evangelista determinat, tres aetates usque ad Christi subsequuntur adventum, quae singulae denis et quaternis generationibus explicantur: ab Abraham usque ad David una, altera inde usque ad transmigrationem in Babyloniam, tertia inde usque ad Christi carnalem nativitatem. Fiunt itaque omnes quinque. Sexta nunc agitur nullo generationum numero metienda propter id quod dictum est: *Non est vestrum scire tempora, quae Pater posuit in sua potestate.* Post hanc tamquam in die septimo requiescet Deus, cum eundem diem septimum, quod nos erimus, in se ipso Deo faciet requiescere. De istis porro aetatibus singulis nunc diligenter longum est disputare; haec tamen septima erit sabbatum nostrum, cuius finis non erit vespera, sed dominicus dies velut octavus aeternus, qui Christi resurrectione sacratus est, aeternam non solum spiritus, verum etiam corporis requiem praefigurans. Ibi vacabimus et videbimus, videbimus et amabimus, amabimus et laudabimus. Ecce quod erit in fine sine fine. Nam quis alius noster est finis nisi pervenire ad regnum, cuius nullus est finis?

Videor mihi debitum ingentis huius operis adiuvante Domino reddidisse. Quibus parum vel quibus nimium est, mihi ignoscant; quibus autem satis est, non mihi, sed Deo mecum gratias congratulantes agant. Amen. Amen.

14) Act. 1, 7.

---

9 ad *om. b* || 25 nullus] non *A* || 29 amen. amen. *R*; amen. *AGa*; *om.* ר*be* || *subscriptiones:* explicit liber XXII (vigesimus secundus *a*) sancti augustini de ciuitate dī *Ra*; explicit contra paganos liber vicesimus secundus aureli augustini epī ypponiregiensis ciuitatis dei *A*; explicit liber XXII sci augustini epi de ciuitate dī ר; explicit liber ·XXII· augustini de ciuitate dei contra paganos. amen. *b*; explicit. deo gratias. *e*

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

B. G. TEUBNER
IN LEIPZIG UND BERLIN.

Januar 1909.

A. Ausgaben griechischer und lateinischer Schriftsteller.

1a. Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. [8.]

Diese Sammlung hat die Aufgabe, die gesamten noch vorhandenen Erzeugnisse der griechischen und römischen Literatur in neuen, wohlfeilen Ausgaben zu veröffentlichen, soweit dies zugunsten der Wissenschaft oder der Schule wünschenswert ist. Die Texte der Ausgaben beruhen auf den jeweils neuesten Ergebnissen der kritischen Forschung, über die die beigefügte adnotatio critica, die sich teils in der praefatio, teils unter dem Text befindet, Auskunft gibt. Die Sammlung wird ununterbrochen fortgesetzt werden und in den früher erschienenen Bänden durch neue, verbesserte Ausgaben stets mit den Fortschritten der Wissenschaft Schritt zu halten suchen.

Die Sammlung umfaßt zurzeit gegen 550 Bände, die bei einmaligem Bezuge statt ca. 1800 Mark geheftet, 2050 Mark gebunden zum Vorzugspreise von ca. 1350 Mark, bzw. 1600 Mark abgegeben werden.

Alle Ausgaben sind auch gleichmäßig in Leinwand gebunden käuflich!

Textausgaben der griechischen und lateinischen Klassiker.

Die mit einem * bezeichneten Werke sind Neuerscheinungen der letzten Jahre.

a. Griechische Schriftsteller.

Aeliani de nat. anim. ll. XVII, var. hist., epistt., fragmm. Rec. R. Hercher. Vol. I. ℳ 5.— **5.50.** Vol. II. ℳ 7.20 **7.70.**

— **varia historia.** Rec. R. Hercher. ℳ 1.50 **1.90.**

Aeneae commentarius poliorceticus. Rec. A. Hug. ℳ 1.35 **1.75.**

***Aeschinis orationes.** Ed. Fr. Blass. Ed. II. min. ℳ 2.80 **3.30.**

— — — Ed. maior (m. Index v. Preuss). ℳ 9.20 **9.80.**

Aeschyli tragoediae. Iter. ed. H. Weil. ℳ 2.40 **3.—**

Einzeln jede Tragödie (Agamemnon. Choëphorae. Eumenides. Persae. Prometheus. Septem c. Th. Supplices) ℳ —.40 **—.70.**

*— **cantica.** Dig. O. Schroeder. ℳ 2.40 **2.80.**

[—] **Scholia in Persas.** Rec. O. Dähnhardt. ℳ 3.60 **4.20.**

Aesopicae fabulae. Rec. C. Halm. ℳ —.90 **1.30.**

Alciphronis Rhetoris epistularum lib. IV. Ed. M. A. Schepers. ℳ 3.20 **3.60.**

Alexandri Lycopol. c. Manich. Ed. A. Brinkmann. ℳ 1.— **1.25.**

Alypius: s. Musici.

Anacreontis carmina. Ed. V. Rose. Ed. II. ℳ 1.— **1.40.**

Anaritius: s. Euclid. suppl.

***Andocidis orationes.** Ed. Fr. Blass. Ed. III. ℳ 1.40 **1.80.**

Annae Comnenae Alexias. Rec. A. Reifferscheid. 2 voll. ℳ 7.50 **8.60.**

Anonymus de incredibilibus: s. Mythographi.

Anthologia Graeca epigr. Palat. c. Plan. Ed. H. Stadtmueller.

Vol. I: Pal. l. I—VI (Plan. l. V—VII). ℳ 6.— **6.60.**

Vol. II. P. 1: Pal. l. VII (Plan. l. III). ℳ 8.— **8.60.**

*Vol. III. P. 1: Pal. l. IX. (Epp. 1—563. Plan. l. I) ℳ 8.— **8.60.**

— **lyrica** s. lyr. Graec. rell. Edd. Th. Bergk, E. Hiller, O. Crusius. ℳ 3.— **3.60.**

Antiphontis orationes et fragmenta. Ed. Fr. Blaß. Ed. II. ℳ 2.10 **2.50.**

Antonini, M. Aurel., commentarr. ll. XII. Rec. I. Stich. Ed. II. ℳ 2.40 **2.80.**

Antoninus Liberalis: s. Mythographi.

Apocalypsis Anastasiae. Ed. R. Homburg ℳ 1.20 **1.60.**

Apollodori bibliotheca. Ed. R. Wagner: siehe Mythographi. Vol. I.

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

Apollonius Pergaeus. Ed. et Lat. interpr. est I. L. Heiberg. 2 voll. ℳ 9.— 10.—
Apollonii Rhodii Argonautica. Rec. R. Merkel. ℳ 1.50 1.90.
***Appiani hist. Rom.** Ed. L. Mendelssohn. Vol. I. ℳ 4.50 5.— Vol. II. Ed. P. Viereck. Ed. II. ℳ 6.— 6.60.
Archimedis opera omnia. Ed. I. L. Heiberg. 3 voll. ℳ 18.— 19.80.
Aristeae ad Philocratem epistula c. cet. de vers. LXX interpr. testim. Ed. P. Wendland. ℳ 4.— 4.50.
Aristophanis comoediae. Ed. Th. Bergk. 2 voll. Ed. II. ℳ 4.— 5.—
Vol. I: Acharn., Equites, Nubes, Vespae, Pax. ℳ 2.—, 2.50.
— II: Aves, Lysistrata, Thesmoph., Ranae, Eccles., Plutus. ℳ 2.— 2.50.
Einzeln jedes Stück ℳ —.60 —.90.
Aristotelis de partib. anim. ll. IV. Ed. B. Langkavel. ℳ 2.80 3.20.
*—— **de animalium motu.** Ed. Fr. Littig. [In Vorb.]
*—— **de animalibus historia.** Ed. L. Dittmeyer. ℳ 6.— 6.60.
—— **de arte poetica l.** Rec. W. Christ. ℳ —.60 —.90.
—— **physica.** Rec. C. Prantl. [z. Zt. vergr.]
—— **ethica Nicomachea.** Rec. Fr. Susemihl. Ed. alteram cur. O. Apelt. ℳ 2.40 2.80.
—— **de coelo et de generatione et corruptione.** Rec. C. Prantl. ℳ 1.80 2.20.
—— **quae feruntur de coloribus, de audibilibus, physiognomonica.** Rec. C. Prantl. ℳ —.60 —.90.
*—— **politica.** Post Fr. Susemihlium rec. O. Immisch. ℳ 3.— 3.50.
—— **magna moralia.** Rec. Fr. Susemihl. ℳ 1.20 1.60.
—— **de anima ll. III.** Rec. Guil. Biehl. ℳ 1.20 1.60.
[—— **ethica Eudemia.**] Eudemi Rhodii ethica. Adi. de virtutibus et vitiis l. rec. Fr. Susemihl. ℳ 1.80 2.20.
– **ars rhetorica.** Ed A. Roemer. Ed. II. ‘. 3.60 4.—
- **metaphysica.** Rec. Guil. Christ. II. ℳ 2.40 2.80.
fereb. libror. fragmenta. Coll. ℳ 4.50 5.—
uica. Rec. Fr. Susemihl.
tur de plantis, de mirab. echanica, de lineis insec., s et nomina, de Melisso orgia. Ed. O. Apelt.
alia. Rec. Guil. Biehl.

Aristotelis *Πολιτεία Ἀθηναίων.* Ed. Fr. Blass. Ed. IV. ℳ 1.80 2.20.
——: s. a. Musici.
[—— ——] ***Divisiones** quae vulgo dicuntur **Aristoteleae.** Ed. H. Mutschmann. ℳ 2.80 3.20.
Arriani Anabasis. Rec. Car. Abicht. [z. Zt. vergr.]
*—— **quae exstant omnia.** Ed. A. G. Roos. Vol. I. Anabasis. Ed. maior. Mit 1 Tafel. ℳ 3.60 4.20.
*—— **Anabasis.** Ed. A. G. Roos. Ed. min. ℳ 1.80 2.20.
—— **scripta minora.** Edd. R. Hercher et A. Eberhard. Ed. II. ℳ 1.80 2.20.
Athenaei dipnosophistae ll. XV. Rec. G. Kaibel. 3 voll. ℳ 17.10 18.90.
Autolyci de sphaera quae movetur l., de ortibus et occasibus ll. II. Ed. Fr. Hultsch. ℳ 3.60 4.—
Babrii fabulae Aesopeae. Rec. O. Crusius. Acc. fabul. dactyl. et iamb. rell. **Ignatii et al. testrast. iamb.** rec. a C. Fr. Mueller. Ed. maior. ℳ 8.40 9.— Rec. O. Crusius. Ed. minor. ℳ 4.— 4.60.
—— —— Ed. F. G. Schneidewin. ℳ —.60 1.—
Bacchius: s. Musici.
Bacchylidis carmina. Ed. Fr. Blass. Ed. III. ℳ 2.40 2.90.
Batrachomyomachia: s. Hymni Homerici.
Bio: s. Bucolici.
Blemyomachia: s. Eudocia Augusta.
Bucolicorum Graecorum Theocriti, Bionis, Moschi reliquiae. Rec. H. L. Ahrens. Ed. II. ℳ —.60 1.—
***Caecilii Calactini fragmenta.** Ed. E. Ofenloch. ℳ 6.— 6.60.
Callinici de vita S. Hypatii l. Edd. Sem. Philol. Bonn. sodales. ℳ 3.— 3.40.
Cassianus Bassus: s. Geoponica.
Cebetis tabula. Ed. C. Praechter. ℳ —.60 —.90.
Chronica minora. Ed. C. Frick. Vol. I. Acc. **Hippolyti Romani** praeter Canonem Paschalem fragmm. chronol. ℳ 6.80 7.40.
Claudiani carmina: s. Eudocia Augusta.
Cleomedis de motu circulari corporum caelestium ll. II. Ed. H. Ziegler. ℳ 2.70 3.20.
Colluthus: s. Tryphiodorus.
Cornuti theologiae Graecae compendium. Rec. C. Lang. ℳ 1.50 2.—
Corpusculum poesis epicae Graecae ludibundae. Edd. P. Brandt et C. Wachsmuth. 2 fascc. je ℳ 3.— 3.50.
***Damascii vita Isidori.** Ed. J. Hardy [In Vorb.]
Demades: s. Dinarchus.
Demetrii Cydon. de contemn. morte or. Ed. H. Deckelmann. ℳ 1.— 1.40.

…n verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

Demosthenis orationes. Rec. G. Dindorf. Ed. IV. cur. Fr. Blass. Ed. maior. [Mit adnot. crit.] 3 voll. je ℳ 2.80 **3.20.** Ed. minor. [Ohne die adnot. crit.] 3 voll. je ℳ 1.80 **2.20.** 6 partes. je ℳ —.90 **1.20.**

Vol. I. Pars 1. Olynthiacae III. Philippica I. De pace. Philippica II. De Halonneso. De Chersoneso. Philippicae III. IV. Adversus Philippi epistolam. Philippi epistola. De contributione. De symmoriis. De Rhodiorum libertate. De Megalopolitis. De foedere Alexandri. ℳ —.90 **1.20.**

— I. Pars 2. De corona. De falsa legatione. ℳ —.90 **1.20.**

— II. Pars 1. Adversus Leptinem. Contra Midiam. Adversus Androtionem. Adversus Aristocratem. ℳ —.90 **1.20.**

— II. Pars 2. Adversus Timocratem. Adversus Aristogitonem II. Adversus Aphobum III. Adversus Onetorem II. In Zenothemin. In Apaturium. In Phormionem. In Lacritum. Pro Phormione. In Pantaenetum. In Nausimachum. In Boeotum de nomine. In Boeotum de dote. ℳ —.90 **1.20.**

— III. Pars 1. In Spudiam. In Phaenippum. In Macartatum. In Leocharem. In Stephanum II. In Euergum. In Olympiodorum. In Timotheum. In Polyclem. Pro corona trierarchica. In Callippum. In Nicostratum. In Cononem. In Calliclem. ℳ —.90 **1.20.**

— III. Pars 2. In Dionysodorum. In Eubulidem. In Theocrinem. In Neaeram. Oratio funebris. Amatoria. Prooemia. Epistolae. Index historicus. ℳ —.90 **1.20.**

Didymus de Demosthene. Recc. H. Diels et W. Schubart. ℳ 1.20 **1.50.**

Dinarchi orationes adiectis Demadis qui fertur fragmentis ὑπὲρ τῆς δωδεκαετίας. Ed. Fr. Blass. Ed. II. ℳ 1.— **1.40.**

Diodori bibliotheca hist. Edd. Fr. Vogel et C. Th. Fischer. 6 voll. Voll. I—III. je ℳ 6.— **6.60.** Vol. IV. ℳ 6.80 **7.40.** Vol. V. ℳ 5.— **5.60.**

—— Ed. L. Dindorf. 5 voll. Vol. I u. II. [Vergr.] Vol. III u. IV. je ℳ 3.— Vol. V. ℳ 3.75.

***Diogenis Oenoandensis fragmenta.** Ord. et expl. J. William. ℳ 2.40 **2.80.**

Dionis Cassii Cocceiani historia Romana. Ed. J. Melber. 5 voll. Vol. I. ℳ 6.— **6.60.** Vol. II. ℳ 4.80 **5.40.** [Die weiteren Bände in Vorb.]

Dionis Chrysostomi orationes. Rec. L. Dindorf. Vol. I. [Vergr.] Vol. II. ℳ 2.70 **3.60.** [Neubearbeitung von A. Sonny in Vorb.]

Dionysi Halic. antiquitates Romanae. Ed. C. Jacoby. 4 voll. Voll. I—IV. je ℳ 4.— **4.60.**

—— **opuscula.** Edd. H. Usener et L. Radermacher. Vol. I. ℳ 6.— **6.60.**

—— —— Vol. II. Fasc. I. ℳ 7.— **7.60.**

*—— —— Vol. II. Fasc. II. [In Vorb.]

Diophanti opera omnia c. Gr. commentt. Ed. P. Tannery. 2 voll. ℳ 10.— **11.—**

***Divisiones Aristoteleae,** s. Aristoteles.

Eclogae poetarum Graec. Ed. H. Stadtmueller. ℳ 2.70 **3.20.**

Epicorum Graec. fragmenta. Ed. G. Kinkel. Vol. I. ℳ 3.— **3.50.**

Epicteti dissertationes ab Arriano dig. Rec. H. Schenkl. Acc. fragmm., enchiridion, gnomolog. Epict., rell., indd. Ed. maior. ℳ 10.— **10.80.** Ed. minor. ℳ 6.— **6.60.**

***Epistulae privatae graecae** in pap. aet. Lagid. serv. Ed. St. Witkowski. ℳ 3.20 **3.60.**

Eratosthenis catasterismi: s. Mythographi III. 1.

***Erotici scriptores Graeci.** Ed. A. Mewaldt. [In Vorb.]

Euclidis opera omnia. Edd. I. L. Heiberg et H. Menge.

Voll. I-V. **Elementa.** Ed. et Lat. interpr. est Heiberg. ℳ 24.60 **27.60.**

— VI. **Data.** Ed. H. Menge. ℳ 5.— **5.60.**

— VII. **Optica, Opticor. rec. Theonis, Catoptrica,** c. scholl. ant. Ed. Heiberg. ℳ 5.— **5.60.** [Forts. in Vorb.]

—— —— —— Supplem.: **Anaritii** comm. ex interpr. Gher. Crem. ed. M. Curtze. ℳ 6.— **6.60.**

——: s. a. Musici.

Eudociae Augustae, Procli Lycii, Claudiani carmm. Graec. rell. Acc. **Blemyomachiae** fragmm. Rec. A. Ludwich. ℳ 4.— **4.40.**

—— **violarium.** Rec. I. Flach. ℳ 7.50 **8.10.**

Euripidis tragoediae. Rec. A. Nauck. Ed. III. 3 voll. ℳ 7.80 **9.30.**

Vol. I: Alcestis. Andromacha. Bacchae Hecuba. Helena. Electra. Heraclidae Hercules furens. Supplices. Hippolytus. ℳ 2.40 **2.90.**

— II: Iphigenia Aulidensis. Iphigenia Taurica. Ion. Cyclops. Medea. Orestes. Rhesus. Troades. Phoenissae. ℳ 2.40 **2.90.**

— III: Perditarum tragoediarum fragmenta. ℳ 3.— **3.50.**

Einzeln jede Tragödie ℳ —.40 **—.70.**

Eusebii opera. Rec. G. Dindorf. 4 voll. ℳ 23.60 **25.80.**

Fabulae Aesopicae: s. Aesop. fab.

Fabulae Romanenses Graec. conscr. Rec. A. Eberhard. Vol. I. [Vergr. Forts erscheint nicht.]

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

Favonii Eulogii disp. de somnio Scipionis. Ed. A. Holder. ℳ 1.40 **1.80.**

Florilegium Graecum in usum primi gymnasiorum ordinis collectum a philologis Afranis. kart. Fasc. 1—10 je ℳ —.**50**; Fasc. 11—15 je ℳ —.**60.**
Hierzu unentgeltlich an Lehrer: Index argumentorum et locorum.
Außer der Verwendung bei den Maturitätsprüfungen hat diese Sammlung den Zweck, dem Primaner das Beste und Schönste aus der griech. Literatur auf leichte Weise zugänglich zu machen und den Kreis der Altertumsstudien zu erweitern.

Galeni Pergameni scripta minora. Recc. I. Marquardt, I. Müller, G. Helmreich. 3 voll. ℳ 7.50 **9.20.**
*—— **de utilit. part. corporis humani ll. XVII.** Ed. G. Helmreich. Vol. I. ℳ 8.— **8.60.**
—— **institutio logica.** Ed. C. Kalbfleisch. ℳ 1.20 **1.60.**
—— **de victu attenuante l.** Ed. C. Kalbfleisch. ℳ 1.40 **1.80.**
—— **de temperamentis.** Ed. G. Helmreich. ℳ 2.40 **2.80.**

Gaudentius: s. Musici.

Geoponica sive Cassiani Bassi Schol. de re rustica eclogae. Rec. H. Beckh. ℳ 10.— **10.80.**

Georgii Acropol. annales. Rec. A. Heisenberg. Vol. I. II. 11.60 **14.—**

Georgii Cypri descriptio orbis Romani. Acc. Leonis imp. diatyposis genuina. Ed. H. Gelzer. Adi. s. 4 tabb. geograph. ℳ 3.— **3.50.**

Georgii Monachi Chronicon. Ed. C. de Boor. Vol. I. II. ℳ 18.— **19.20.**

Heliodori Aethiopic. ll. X. Ed. I. Bekker. ℳ 2.40 **2.90.**

***Hephaestionis enchiridion.** c. comm. vet. ed. M. Consbruch. ℳ 8.— 8.60.

Heraclitus: s. Mythographi.

Hermippus, anon. christ. de astrologia dialogus. Edd. C. Kroll et P. Viereck. ℳ 1.80 **2.20.**

Herodiani ab excessu divi Marci ll. VIII. Ed. I. Bekker. ℳ 1.20 **1.60.**

Herodoti historiarum ll. IX. Edd. Dietsch-Kallenberg. 2 voll. [je ℳ 1.35 **1.80**] ℳ 2.70 **3.60.**
Vol. I: Lib. 1—4. Fasc. I: Lib. 1. 2. ℳ —.80 **1.10.**
Fasc. II: Lib. 3. 4. ℳ —.80 **1.10.**
— II: Lib. 5—9. Fasc. I: Lib. 5. 6. ℳ —.60 —.**90.**
Fasc. II: Lib. 7. ℳ —.45 —.**75.**
Fasc. III: Lib. 8. 9. ℳ —.60 —.**90.**

***Herondae mimiambi.** Acc. Phoenicis Coronistae, Mattii mimiamb. fragmm. Ed. O. Crusius. Ed. IV minor. ℳ 2.40 **2.80.** Ed. maior. [U. d. Pr.]

Heronis Alexandrini opera. Vol. I. Druckwerke u. Automatentheater, gr. u. dtsch. v. W. Schmidt. Im Anh. Herons Fragm. üb. Wasseruhren, Philons Druckw., Vitruv z. Pneumatik. ℳ 9.— **9.80.** Suppl.: D. Gesch. d. Textüberliefrg. Gr. Wortregister. ℳ 3.— **3.40.**
—— —— Vol. II. Fasc. I. Mechanik u. Katoptrik, hrsg. u. übers. von L. Nix u. W. Schmidt. Im Anh. Excerpte aus Olympiodor, Vitruv, Plinius, Cato, Pseudo-Euclid. Mit 101 Fig. ℳ 8.— **8.80.**
—— —— Vol. III. Vermessungslehre u. Dioptra, griech. u. deutsch hrsg. von H. Schöne. M. 116 Fig. ℳ 8.— **8.80.**

***Hesiodi quae fer. carmina.** Rec. A. Rzach. Ed. II. ℳ 1.80 **2.30.**

Hesychii Milesii qui fertur de viris ill. l. Rec. I. Flach. ℳ —.80 **1.10.**

Hieroclis synecdemus. Acc. fragmenta ap. Constantinum Porphyrog. servata et nomina urbium mutata. Rec. A. Burckhardt. ℳ 1.20 **1.60.**

Hipparchi in Arati et Eudoxi Phaenomena comm. Rec. C. Manitus. ℳ 4.— **4.60.**

Hippocratis opera. 7 voll. Recc. H. Kuehlewein et I. Ilberg. Vol. I (cum tab. phototyp.). ℳ 6.— **6.60.** Vol. II. ℳ 5.— **5.50.** [Fortsetz. noch unbestimmt.]

Historici Graeci minores. Ed. L. Dindorf. 2 voll. [z. Zt. vergr.]

Homeri carmina. Ed. Guil. Dindorf: **Ilias.** Ed. Guil. Dindorf. Ed. V cur. C. Hentze. 2 partes. [je ℳ —.75 **1.10.**] ℳ 1.50 **2.20.** [In 1 Band geb. ℳ 2.—.]
Pars I: Il. 1—12. Pars II: Il. 13—24.
Odyssea. Ed. Guil. Dindorf. Ed. V cur. C. Hentze. 2 partes. [je ℳ —.75 **1.10.**] ℳ 1.50 **2.20.** [In 1 Band geb. ℳ 2.—.]
Pars I: Od. 1—12. Pars II: Od. 13—24.
—— —— Rec. A. Ludwich. 2 voll. Ed. min. [je ℳ —.75 **1.10.**] ℳ 1.50 **2.20.**

Hymni Homerici acc. **epigrammatis** et **Batrachomyomachia.** Rec. A. Baumeister. ℳ —.75 **1.10.**

Hyperidis orationes. Ed. Fr. Blaß. Ed. III. ℳ 2.10 **2.50.**

Iamblichi protrepticus. Ed. H. Pistelli. ℳ 1.80 **2.20.**
—— **de communi math. scientia l.** Ed. N. Festa. ℳ 1.80 **2.20.**
—— **in Nicomachi arithm. introduct. l.** Ed. H. Pistelli. ℳ 2.40 **2.80.**
*—— **vita Pythagorae.** Ed. L. Deubner. [In Vorb.]

Ignatius Diaconus: s. Nicephorus.

Inc. auct. Byzant. de re milit. l. Rec. R. Vári. ℳ 2.40 **2.80.**

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

*Inscriptiones Graecae ad inlustrandas dialectos selectae. Ed. F. Solmsen. Ed. II. ℳ 1.60 2.—
Ioannes Philoponus: s. Philoponus.
Iosephi opera. Rec. S. Q. Naber. 6 voll. ℳ 26.— 29.—
—— —— Rec. I. Bekker. 6 voll. [Vol. I—V vergr.] Vol. VI. ℳ 2.10.
Isaei orationes. Ed. C. Scheibe. ℳ 1.20 1.60.
—— Ed. Th. Thalheim. ℳ 2.40 2.80.
Isocratis orationes. Recc. Benseler-Blass. 2 voll. ℳ 4.— 4.80.
*Iuliani imp. quae supers. omnia. Rec. C. F. Hertlein. 2 voll. [Vergr. Neubearbeit. von Fr. Cumont u. J. Bidez in Vorb.]
Iustiniani imp. novellae. Ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. 2 partes. ℳ 10.50 11.60.
—— —— —— Appendix (I). ℳ —.60 1.—
—— —— —— Appendix (II). De dioecesi Aegyptiaca lex ab imp. Iustiniano anno 554 lata. ℳ 1.20 1.60.
Leonis diatyposis: s. Georgius Cyprius.
*Libanii opera. Ed. R. Foerster. Vol. I—IV. ℳ 43.— 46.60. Vol. IV. ℳ 10.— 10.80. [Vol. V in Vorb.]
Luciani opera. Rec. C. Jacobitz. [6 part. je ℳ 1.05 1.40.] 3 voll. je ℳ 2.10 2.60.
*—— Ed. N. Nilén. Vol. I. Fasc. I. lib. I—XIV. ℳ 2.80 3.20.
*—— —— Prolegg. Fasc. I. ℳ 1.— 1.25
*[——] Scholia in Lucianum. Ed. H. Rabe. ℳ 6.— 6.60.
Lycophronis Alexandra. Rec. G. Kinkel. ℳ 1.80 2.20.
Lycurgi or. in Leocratem. Ed. Fr. Blass. Ed. maior. ℳ —.90 1.30. Ed. minor. ℳ —.60 —.90.
Lydi l. de ostentis et Calendaria Graeca omnia. Ed. C. Wachsmuth. Ed. II. ℳ 6.— 6.60.
—— de mensibus l. Ed. R. Wünsch. ℳ 5.20 5.80.
—— de magistratibus l. Ed. R. Wünsch. ℳ 5.— 5.60.
Lysiae orationes. Rec. Th. Thalheim. Ed. maior. ℳ 3.— 3.60. Ed. minor. ℳ 1.20 1.60.
Marci Diaconi vita Porphyrii, episcopi Gazensis. Edd. soc. philol. Bonn. sodales. ℳ 2.40 2.80.
Maximi et Ammonis carminum de actionum auspiciis rell. Acc. anecdota astrologica. Rec. A. Ludwich. ℳ 1.80 2.20.
Metrici scriptores Graeci. Ed. R. Westphal. Vol. I: Hephaestion. ℳ 2.70 3.20.
Metrologicorum scriptorum reliquiae. Ed. F. Hultsch. Vol. I: Scriptores Graeci. ℳ 2.70 3.20. [Vol. II: Scriptores Latini. ℳ 2.40 2.80.] 2 voll. ℳ 5.10 6.—
Moschus: s. Bucolici.

Musici scriptores Graeci. Aristoteles, Euclides, Nicomachus, Bacchius, Gaudentius, Alypius et melodiarum veterum quidquid exstat. Rec. C. Ianus. Ann. s tabulae. ℳ 9.— 9.80.
—— —— —— Supplementum: Melodiarum rell. ℳ 1.20 1.60.
*Musonii Rufi reliquiae. Ed. O. Hense ℳ 3.20 3.80.
Mythographi Graeci. Vol. I: Apollodori bibliotheca, Pediasimi lib. de Herculis laboribus. Ed. R. Wagner. ℳ 3.60 4.20.
—— Vol. II. Fasc. I: Parthenii lib. περὶ ἐρωτικῶν παθημάτων, ed. P. Sakolowski. Antonini Liberalis μεταμορφώσεων συναγωγή, ed. E. Martini. ℳ 2.40 2.80. Suppl.: Parthenius, ed. E. Martini. ℳ 2.40 2.80.
—— Vol. III. Fasc. I: Eratosthenis catasterismi. Ed. Olivieri. ℳ 1.20 1.60.
—— Vol. III. Fasc. II: Palaephati περὶ ἀπίστων, Heracliti lib. περὶ ἀπίστων, Excerpta Vaticana (vulgo Anonymus de incredibilibus). Ed. N. Festa. ℳ 2.80 3.20.
Naturalium rerum scriptores Graeci minores. Vol. I: Paradoxographi, Antigonus, Apollonius, Phlegon, Anonymus Vaticanus. Rec. O. Keller. ℳ 2.70 3.10.
Nicephori archiepiscopi opusco. hist. Ed. C. de Boor. Acc. Ignatii Diaconi vita Nicephori. ℳ 3.30 3.70.
Nicephori Blemmydae curr. vitae et carmina. Ed. A. Heisenberg. ℳ 4.— 4.40.
Nicomachi Geraseni introductionis arithm. ll. II. Rec. R. Hoche. ℳ 1.80 2.20.
——: s. a. Musici.
Nonni Dionysiacorum ll. XLVIII. Rec. A. Koechly. Voll. I u. II. je ℳ 6.— 6.50.
—— paraphrasis s. evangelii Ioannei. Ed A. Scheindler. ℳ 4.50 5.—
*Olympiodori in Plat. Phaedon. Ed. W. Norvin. [In Vorb.]
Palaephatus: s. Mythographi.
Parthenius: s. Mythographi.
Patrum Nicaenorum nomina graece, latine, syriace, coptice, arabice, armeniace. Edd. H. Gelzer, H. Hilgenfeld, O. Cuntz. ℳ 6.— 6.60.
Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις. Pausaniae Graeciae descriptio. Rec. Fr. Spiro. Voll. I—III. ℳ 7.60 9.—
Pediasimus: s. Mythographi.
Philodemi volumina rhetorica. Ed. S. Sudhaus. 2 voll. u. Suppl. ℳ 11.— 12.60.
—— de musica ll. Ed. I. Kempe ℳ 1.50 2.—
*—— π. οἰκονομίας lib. Ed. Chr. Jensen. ℳ 2.40 2.80.

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

Philoponi de opificio mundi ll. Rec. W. Reichardt. ℳ 4.— **4.60.**

—— **de aeternitate mundi c. Proclum.** Ed. H. Rabe. ℳ 10.— **10.80.**

Philostrati (mai.) opera. Ed. C. L. Kayser. 2 voll. ℳ 8.25 [z. Zt. vergr.]

—— **imagines.** Recc. O. Benndorf et C. Schenkl. ℳ 2.80 **3.20.**

Philostrati (min.) imagines et Callistrati descriptiones. Recc. C. Schenkl et Aem. Reisch. ℳ 2.40 **2.80.**

Physiognomonici scriptores Graeci et Latini. Rec. R. Foerster. 2 voll. Vol. I. II. ℳ 14.— **15.20.**

Pindari carmina. Ed. W. Christ. Ed. II. ℳ 1.80 **2.20.**

*—— —— ed. O. Schroeder. ℳ 2.40 **2.80.**

[——] Scholia vetera in Pindari carmina. Vol. I. Scholia in Olympionicas. Rec. A. B. Drachmann. ℳ 8.— **8.60.**

Platonis dialogi secundum Thrasylli tetralogias dispositi. Ex recogn. C. F. Hermanni et M. Wohlrab. 6 voll. ℳ 14.— **17.50.** [Voll. I. III. IV. V. VI. je ℳ 2.40 **3.**— Vol. II. ℳ 2.— **2.50.**]

Auch in folgenden einzelnen Abteilungen:

Nr. 1. Euthyphro. Apologia Socratis. Crito. Phaedo. ℳ —.70 **1.**—

— 2. Cratylus. Theaetetus. ℳ 1.— **1.40.**

— 3. Sophista. Politicus. ℳ 1.— **1.40.**

— 4. Parmenides. Philebus. ℳ —.90 **1.30.**

— 5. Convivium. Phaedrus. ℳ —.70 **1.**—

— 6. Alcibiades I et II. Hipparchus. Erastae. Theages. ℳ —.70 **1.**—.

— 7. Charmides. Laches. Lysis. ℳ —.70 **1.**—

— 8. Euthydemus. Protagoras. ℳ —.70 **1.**—

— 9. Gorgias. Meno. ℳ 1.— **1.40.**

— 10. Hippias I et II. Io. Menexenus. Clitophon. ℳ —.70 **1.**—

— 11. Rei publicae libri decem. ℳ 1.80 **2.20.**

— 12. Timaeus. Critias. Minos. ℳ 1.— **1.40.**

— 13. Legum libri XII. Epinomis. ℳ 2.40 **3.**—

— 14. Platonis quae feruntur epistolae XVIII. Acc. definitiones et septem dialogi spurii. ℳ 1.20 **1.60.**

— 15. Appendix Platonica continens isagogas vitasque antiquas, scholia Timaei, glossar., indices. ℳ 2.— **2.40.**

Inhalt von Nr. 1— 3 = Vol. I.
— 4— 6 = Vol. II.
— 7—10 = Vol. III.
— 11. 12 = Vol. IV.
— 13 = Vol. V.
— 14. 15 = Vol. VI.

Plotini Enneades praem. Porphyrii de vita Plotini deque ordine librorum eius libello. Ed. R. Volkmann. 2 voll. ℳ 9.— **10.20.** [Vol. I. ℳ 3.60 **4.20.** Vol. II. ℳ 5.40 **6.**—]

Plutarchi vitae parallelae. Rec. C. Sintenis. 5 voll. Ed. II. ℳ 13.60 **16.10.** [Vol. I. ℳ 2.80 **3.30.** Vol. II. ℳ 3.40 **4.**—. Voll. III—IV. je ℳ 2.50 **3.**—. Vol. V. ℳ 2.40 **2.80.**

Auch in folgenden einzelnen Abteilungen:

Nr. 1. Theseus et Romulus, Lycurgus et Numa, Solon et Publicola. ℳ 1.50 **1.90.**

— 2. Themistocles et Camillus, Pericles et Fabius Maximus, Alcibiades et Coriolanus. ℳ 1.50 **1.90.**

— 3. Timoleon et Aemilius Paulus, Pelopidas et Marcellus. ℳ 1.20 **1.60.**

— 4. Aristides et Cato, Philopoemen et Flamininus, Pyrrhus et Marius. ℳ 1.40 **1.80.**

— 5. Lysander et Sulla, Cimon et Lucullus. ℳ 1.20 **1.60.**

— 6. Nicias et Crassus, Sertorius et Eumenes. ℳ 1.— **1.40.**

— 7. Agesilaus et Pompeius. ℳ 1.— **1.40.**

— 8. Alexander et Caesar. ℳ 1.— **1.40.**

— 9. Phocion et Cato minor. ℳ —.80 **1.10.**

— 10. Agis et Cleomenes, Tib. et C. Gracchi. ℳ —.80 **1.10.**

— 11. Demosthenes et Cicero. ℳ —.80 **1.10.**

— 12. Demetrius et Antonius. ℳ —.80 **1.10.**

— 13. Dio et Brutus. ℳ 1.20 **1.60.**

— 14. Artaxerxes et Aratus, Galba et Otho. ℳ 1.40 **1.80.**

Inhalt von Nr. 1. 2 = Vol. I.
— 3— 5 = Vol. II.
— 6— 8 = Vol. III.
— 9—12 = Vol. IV.
— 13. 14 = Vol. V.

*—— —— Edd. Cl. Lindskog, J. Mewaldt et K. Ziegler. 3 Bde. [In Vorb.]

—— **moralia.** Rec. G. N. Bernardakis 7 voll. je ℳ 5.— **5.60.**

Polemonis declamationes duae. Rec. H. Hinck. ℳ 1.— **1.40.**

Polyaeni strategematicon ll. VIII. Recc. E. Woelfflin et. J. Melber. Ed. II. ℳ 7.50 **8.**—

Polybii historiae. Rec. L. Dindorf. 5 voll. Ed. II cur. Th. Büttner-Wobst. Voll. I. II. III. je ℳ 4.40 **5.**— Vol. IV. ℳ 5.— **5.60.** Vol. V. ℳ 2.40 **3.**—

***Polystrati Epic.** π. ἀλόγου καταφρονήσεως. Ed. O. Wilke. ℳ 1.20 **1.60.**

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

Porphyrii opuscc. sel. Rec. A. Nauck. Ed. II. ℳ 3.— **3.50.**

—— *Πορφυρίου ἀφορμαὶ πρὸς τὰ νοητά.* Ed. B. Mommert. ℳ 1.40 **1.80.**

Procli Lycii carmina: s. Eudocia Augusta.

Procli Diadochi in primum Euclidis elementorum librum commentarii. Rec. G. Friedlein. ℳ 6.75 **7.30.**

—— **in Platonis rem publicam commentarii.** Ed. G. Kroll. Vol. I. ℳ 5.— **5.60.** Vol. II. ℳ 8.— **8.60.**

*—— **in Platonis Timaeum commentaria.** Ed. E. Diehl. Vol. I. ℳ 10.— **10.80.** Vol. II. ℳ 8.— **8.60.** Vol. III. ℳ 12.— **12.80.**

*—— **in Platonis Cratylum commentaria.** Ed. G. Pasquali. ℳ 3.— **3.40.**

***Procopii Caesariensis opera omnia.** Rec. I. Haury. Voll. I. II. je ℳ 12.— **12.80.** Vol. III 1. ℳ 3.60 **4.—**

***Prophetarum vitae fabulosae.** Edd. H. Gelzer et Th. Schermann. ℳ 5.60 **6.—**

Ptolemaei opera. Vol. I. Syntaxis, ed. I. L. Heiberg. P. I. libri I—VI. ℳ 8.— **8.60.** P. II. libri VII—XIII. ℳ 12.— **12.60.**

*Vol. II. Op. astron. min. ℳ 9.— **9.60.**

Quinti Smyrnaei Posthomericorum ll. XIV. Rec. A. Zimmermann. ℳ 3.60 **4.20.**

Repertorium griech. Wörterverzeichnisse u. Speziallexika v. H. Schöne. ℳ —.80 **1.—**

Rhetores Graeci. Rec. L. Spengel. 3 voll. Vol. I. Ed. C. Hammer. ℳ 4.20 **4.80.** [Voll. II u. III vergr.]

Scriptores erotici. s. Erotici scriptores.

—— **metrici,** siehe: Metrici scriptores.

—— **metrologici,** siehe: Metrologici scriptores.

*—— **originum Constantinopolit.** Rec. Th. Preger. 2 Fascc. ℳ 10.— **11.20.**

—— **physiognomonici,** siehe: Physiognomonici scriptores.

—— **sacri et profani.**
Fasc. I: s. Philoponus.
Fasc. II: s. Patrum Nicaen. nomm.
Fasc. III: s. Zacharias Rhetor.
*Fasc. IV: s. Stephanus von Taron.
Fasc. V: E. Gerland, Quellen z. Gesch. d. Erzbist. Patras. ℳ 6.— **6.60.**

Sereni Antinoensis opuscula. Ed. I. L. Heiberg. ℳ 5.— **5.50.**

Simeonis Sethi syntagma. Ed. B. Langkavel. ℳ 1.80 **2.20.**

Sophoclis tragoediae. Rec. Guil. Dindorf. Ed. VI cur. S. Mekler. Ed. maior. ℳ 1.65 **2.20.** Ed. minor. ℳ 1.35 **1.80.**
Einzeln jede Tragödie (Aiax. Antigone. Electra. Oedipus Col. Oedipus Tyr. Philoctetes. Trachiniae) ℳ —.30 **—.60.**

***Sophoclis cantica.** Dig. O. Schroeder. ℳ 1.40 **1.80.**

[——] **Scholia in S. tragoedias vetera.** Ed. P. N. Papageorgios. ℳ 4.80 **5.40.**

***Stephanus von Taron.** Edd. H. Gelzer et A. Burckhardt. ℳ 5.60 **6.—**

Stobaei florilegium. Rec. A. Meineke. 4 voll. [vergr.]

—— **eclogae.** Rec. A. Meineke. 2 voll. [z. Zt. vergr.]

Strabonis geographica. Rec. A. Meineke. Vol. I—III. je ℳ 3.60 **4.20.**

***Synkellos.** Ed. W. Reichardt. [U. d. Pr.]

Syriani in Hermogenem comm. Ed. H. Rabe. 2 voll. ℳ 3.20 **4.10.**

Themistii paraphras. Aristotelis rell. Ed. L. Spengel. 2 voll. ℳ 9.— **10.20.**

Theocritus: s. Bucolici.

Theodoreti Graec. affect. curatio. Rec. H. Raeder. ℳ 6.— **6.60.**

Theodori Prodromi catomyomachia. Ed. R. Hercher. ℳ —.50 **—.75.**

Theonis Smyrnaei expositio rer. mathemat. ad leg. Platonem util. Rec. E. Hiller. ℳ 3.— **3.50.**

Theophrasti Eresii opera. Rec. F. Wimmer. 3 voll. [Vol. I. II. vergr.] Vol. III. ℳ 2.40.

Theophylacti Simocattae historiae. Ed. K. de Boor. ℳ 6.— **6.60.**

Thucydidis de bello Peloponnesiaco ll. VIII. Rec. C. Hude. Ed. maior. 2 voll. [je ℳ 2.40 **3.—**] ℳ 4.80 **6.—** Ed. minor. 2 voll. [je ℳ 1.20 **1.80**] ℳ 2.40 **3.60.**

Tryphiodori et Colluthi carmm. Ed. G. Weinberger. ℳ 1.40 **1.80.**

Xenophontis expeditio Cyri. Rec. W. Gemoll. Ed. mai. ℳ 1.20 **1.60.** Ed. min. ℳ —.80 **1.10.**

—— **historia Graeca.** Rec. O. Keller. Ed. min. ℳ —.90 **1.30.**

—— —— Rec. L. Dindorf. ℳ —.90.

—— **institutio Cyri.** Rec. A. Hug. Ed. maior ℳ 1.50 **2.—** Ed. minor ℳ —.90 **1.30.**

—— **commentarii.** Rec. W. Gilbert. Ed. maior ℳ 1.— **1.40.** Ed. minor ℳ —.45 **—.75.**

—— **scripta minora.** Rec. L. Dindorf. 2 fascc. ℳ 1.40 **2.10.**

Zacharias Rhetor, Kirchengeschichte. Deutsch hrsg. v. K. Ahrens u. G. Krüger. ℳ 10.— **10.80.**

Zonarae epitome historiarum. Ed. L. Dindorf. 6 voll. ℳ 27.20 **30.80.**

Novum Testamentum Graece ed. Ph. Buttmann. Ed. IV. ℳ 2.25 **2.75.**

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

b. Lateinische Schriftsteller.

[Acro.] **Pseudacronis scholia in Horatium vetustiora.** Rec. O. Keller. Vol. I. ℳ 9.— **9.80.** Vol. II. ℳ 12.— **12.80**

Ammiani Marcellini rer. gest. rell. Rec. V. Gardthausen. 2 voll. [z. Zt. vergr.]

Ampelius, ed. Woelfflin, siehe: Florus.

Anthimi de observatione ciborum epistola. Ed. V. Rose. Ed. II. ℳ 1.— **1.25.**

Anthologia Latina sive poesis Latinae supplementum.
Pars I: Carmm. in codd. script. rec. A. Riese. 2 fascc. Ed. II. ℳ 8.80 **10.—**
— II: Carmm. epigraphica conl. Fr. Buecheler. 2 fascc. ℳ 9.20 **10.40.**
Suppl.: s. Damasus.

Anthologie a. röm. Dichtern v. O. Mann. ℳ —.60 **—.90.**

***Apulei opera.** Vol. I. Metamorphoses. Ed. R. Helm. ℳ 3.— **3.40.** Vol. II. Fasc. I. Apologia. Rec. R. Helm. ℳ 2.40 **2.80.** Vol. II. Fasc. II. Florida. Ed. R. Helm. [U. d. Pr.] Vol. III. Scr. philos. Ed. P. Thomas. ℳ 4.— **4.40.**

—— **apologia et florida.** Ed. J. v. d. Vliet. ℳ 4.— **4.50.**

Augustini de civ. dei ll. XXII. Rec. B. Dombart. Ed. II. 2 voll. Vol. I Lib. I—XIII. [z. Zt. vergr.] Vol. II. Lib. XIV—XXII. ℳ 4.20 **4.80.**

—— **confessionum ll. XIII.** Rec. P. Knöll. ℳ 2.70 **3.20.**

Aulularia sive Querolus comoedia. Ed. R. Peiper. ℳ 1.50 **2.—**

Ausonii opuscula. Rec. R. Peiper. Adi. est tabula. ℳ 8.— **8.60.**

Avieni Aratea. Ed. A. Breysig. ℳ 1.— **1.40.**

Benedicti regula monachorum. Rec. Ed. Woelfflin. ℳ 1.60 **2.—**

Boetii de instit. arithmetica ll. II, de instit. musica ll. V. Ed. G. Friedlein. ℳ 5.10 **5.60.**

—— **commentarii in l. Aristotelis** περὶ ἑρμηνείας. Rec. C. Meiser. 2 partes. ℳ 8.70 **9.70.**

Caesaris comment. cum A. Hirti aliorumque supplementis. Rec. B. Kübler. 3 voll.
Vol. I: **de bello Gallico.** Ed. min. ℳ —.75 **1.10.** Ed. mai. ℳ 1.40 **1.80.**
— II: **de bello civili.** Ed. min. ℳ —.60 **—.90.** Ed. mai. ℳ 1.— **1.40.**
— III. P. I: **de b. Alex., de b. Afr.** Rec. E. Woelfflin. Ed. min. ℳ —.70 **1.—** Ed. mai. ℳ 1.10 **1.50.**
— III. P. II: **de b. Hispan., fragmenta, indices.** ℳ 1.50 **1.90.**

—— —— —— Rec. B. Dinter. Ausg. in 1 Bd. (ohne d. krit. praefatio). ℳ 1.50 **2.10.**

—— —— **de bello Gallico.** Ed. minor. Ed. II. ℳ —.75 **1.10.**

—— —— **de bello civili.** Ed. minor. Ed. II. ℳ —.60 **—.90.**

Calpurni Flacci declamationes. Ed. G. Lehnert. ℳ 1.40 **1.80.**

Cassii Felicis de medicina l. Ed. V. Rose. ℳ 3.— **3.40.**

Catonis de agri cultura l. Rec. H. Keil. ℳ 1.— **1.40.**

Catulli carmina. Recens. L. Mueller. ℳ —.45 **—.75.**

——, **Tibulli, Propertii carmina.** Rec. L. Mueller. ℳ 2.70 **3.20.**

Celsi de medicina ll. Ed. C. Daremberg. ℳ 3.— **3.50.**

Censorini de die natali l. Rec. Fr. Hultsch. ℳ 1.20 **1.60.**

Ciceronis scripta. Edd. F. W. Müller et G. Friedrich. 4 partes. 10 voll. ℳ 26.20 **30.60.**
Pars I: **Opera rhetorica,** ed. Friedrich. 2 voll. Vol. I. ℳ 1.60 **2.—** Vol. II. ℳ 2.40 **2.80.**
— II: **Orationes,** ed. Müller. 3 voll. je ℳ 2.40 **2.80.**
— III: **Epistulae,** ed. Müller. 2 voll. [Vol. I. ℳ 3.60 **4.20.** Vol. II. ℳ 4.20 **4.80.**] ℳ 7.80 **9.—**
— IV: **Scripta philosophica,** ed. Müller. 3 voll. je ℳ 2.40 **2.80.**
— V: **Indices.** [Vergr., Neubearbeitung in Vorb.]

Auch in folgenden einzelnen Abteilungen:
Nr. 1. **Rhetorica ad Herennium,** ed. Friedrich. ℳ —.80 **1.10.**
— 2. **De inventione,** ed. Friedrich. ℳ —.80 **1.10.**
— 3. **De oratore,** ed. Friedrich. ℳ 1.10 **1.50.**
— 4. **Brutus,** ed. Friedrich. ℳ —.70 **1.—**
— 5. **Orator,** ed. Friedrich. ℳ —.50 **—.75.**
— 6. **De optimo genere oratorum, partitiones et topica,** ed. Friedrich. ℳ —.50 **—.75.**
— 7. **Orationes pro P. Quinctio, pro Sex. Roscio Amerino, pro Q. Roscio comoedo,** ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 8. **Divinatio in Q. Caecilium, actio in C. Verrem I,** ed. Müller. ℳ —.50 **—.75.**
— 9a. **Actionis in C. Verrem II sive accusationis ll. I—III,** ed. Müller. ℳ 1.— **1.40.**
— 9b. —— —— **ll. IV. V,** ed. Müller. ℳ —.50 **—.75.**
— 10. **Orationes pro M. Tullio, pro M. Fonteio, pro A. Caecina, de imperio Cn. Pompeii (pro lege Manilia),** ed. Müller. ℳ —.50 **—.75.**

Ciceronis scripta. Edd. F. W. Müller et G. Friedrich.

Nr. 11. Orationes pro A. Cluentio Habito, de lege agr. tres, pro C. Rabirio perduellionis reo, ed. Müller. ℳ —.80 **1.10.**
— 12. Orationes in L. Catilinam, pro L. Murena, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 13. Orationes pro P. Sulla, pro Archia poeta, pro Flacco, ed. Müller. ℳ —.50 **—.75.**
— 14. Orationes post reditum in senatu et post reditum ad Quirites habitae, de domo sua, de haruspicum responso, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 15. Orationes pro P. Sestio, in P. Vatinium, pro M. Caelio, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 16. Orationes de provinciis consularibus, pro L. Cornelio Balbo, in L. Calpurnium Pisonem, pro Cn. Plancio, pro Rabirio Postumo, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 17. Orationes pro T. Annio Milone, pro M. Marcello, pro Q. Ligario, pro rege Deiotaro, ed. Müller. ℳ —.50 **—.75.**
— 18. Orationes in M. Antonium Philippicae XIV, ed. Müller. ℳ —.90 **1.30.**
— 19. Epistt. ad fam. l. I—IV, ed. Müller. ℳ —.90 **1.30.**
— 20. Epistt. ad fam. l. V—VIII, ed. Müller. ℳ —.90 **1.30.**
— 21. Epistt. ad fam. l. IX—XII, ed. Müller. ℳ —.90 **1.30.**
— 22. Epistt. ad fam. l. XIII—XVI, ed. Müller. ℳ —.90 **1.30.**
— 23. Epistulae ad Quintum fratrem, Q. Ciceronis de petitione ad M. fratrem epistula, eiusdem versus quidam de signis XII, ed. Müller. ℳ —.60 **—.90.**
— 24. Epistt. ad Att. l. I—IV, ed. Müller. ℳ 1.— **1.40.**
— 25. Epistt. ad Att. l. V—VIII, ed. Müller. ℳ 1.— **1.40.**
— 26. Epistt. ad Att. l. IX—XII, ed. Müller. ℳ 1.— **1.40.**
— 27. Epistt. ad Att. l. XIII—XVI, ed. Müller. ℳ 1.— **1.40.**
— 28. Epistt. ad Brutum et epist. ad Octavium, ed. Müller. ℳ —.60 **—.90.**
— 29. Academica, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 30. De finibus, ed. Müller. ℳ 1.— **1.40.**
— 31. Tusculanae disputationes, ed. Müller. ℳ —.80 **1.10.**
— 32. De natura deorum, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**

Ciceronis scripta. Edd. F. W. Müller et G. Friedrich.

Nr. 33. De divinatione, de fato, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 34. De re publica, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 35. De legibus, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 36. De officiis, ed. Müller. ℳ —.70 **1.—**
— 37. Cato Maior de senectute, Laelius de amicitia, Paradoxa, ed. Müller. ℳ —.50 **—.75.**

Inhalt von
Nr. 1. 2 = Pars I, vol. I.
— 3— 6 = Pars I, vol. II.
— 7— 9 = Pars II, vol. I.
— 10—14 = Pars II, vol. II.
— 15—18 = Pars II, vol. III.
— 19—23 = Pars III, vol. I.
— 24—28 = Pars III, vol. II.
— 29—31 = Pars IV, vol. I.
— 32—35 = Pars IV, vol. II.
— 36. 37 u. Fragm. = Pars IV, vol. III.

—— **orationes selectae XXI.** Rec. C. F. W. Müller. 2 partes. ℳ 1.70 **2.30.**
Pars I: Oratt. pro Roscio Amerino, in Verrem ll. IV et V, pro lege Manilia, in Catilinam, pro Murena. ℳ —.80 **1.10.**
— II: Oratt. pro Sulla, pro Archia, pro Sestio, pro Plancio, pro Milone, pro Marcello, pro Ligario, pro Deiotaro, Philippicae I. II. XIV. ℳ —.90 **1.20.**

—— **orationes selectae XIX.** Edd., indices adiecc. A. Eberhard et C. Hirschfelder. Ed. II. ℳ 2.— **2.50.**
Oratt. pro Roscio Amerino, in Verrem ll. IV. V, de imperio Pompei, in Catilinam IV, pro Murena, pro Ligario, pro rege Deiotaro, in Antonium Philippicae I. II, divinatio in Caecilium.

—— **epistolae.** Rec. A. S. Wesenberg. 2 voll. [Vol. I vergr.] Vol. II. ℳ 3.— **3.60.**

—— **epistolae selectae.** Ed. R. Dietsch. 2 partes. [P. I. ℳ 1.— **1.40.** P. II. ℳ 1.50 **2.—**] ℳ 2.50 **3.40.**

*—— **de virtut. l. fr.** Ed. H. Knoellinger. ℳ 2.— **2.40.**

[——] **Scholia in Ciceronis orationis Bobiensia** ed. P. Hildebrandt. ℳ 8.— **8.60.**

Claudiani carmina. Rec. J. Koch. ℳ 3.60 **4.20.**

Claudii Hermeri mulomedicina Chironis. Ed. E. Oder. ℳ 12.— **12.80.**

Commodiani carmina. Rec. E. Ludwig 2 partt. ℳ 2.70 **3.50.**

[Constantinus.] Inc. auct. de C. Magno eiusque matre Helena libellus. Ed. E. Heydenreich. ℳ —.60 **—.90.**

Cornelius Nepos: s. Nepos.

***Curtii Rufi hist. Alexandri Magni.** Rec. Th. Vogel. [vergr.]

*—— Ed. E. Hedicke. Ed. minor ℳ 1.20 **1.60** Ed. maior ℳ 3.60 **4.20.**

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

Damasi epigrammata. Acc. Pseudodamasiana. Rec. M. Ihm. Adi. est tabula. ℳ 2.40 **2.80.**
Dictys Cretensis ephem. belli Troiani ll. VI. Rec. F. Meister. [s. Zt. vergr.]
Donati comm. Terenti. Ed. P. Wessner. I. ℳ 10.— **10.80.** Vol. II. ℳ 12.— **12.80.** *Vol. III, 1. ℳ 8.— **8.50.**
*—— **interpretat. Vergil.** Ed. H. Georgii. 2 voll. ℳ 24.— **26.—**
Dracontii carmm. min. Ed. Fr. de Duhn. ℳ 1.20 **1.60.**
Eclogae poëtar. Latin. Ed. S. Brandt. Ed. II. ℳ 1.— **1.40.**
Eutropii breviarium hist. Rom. Rec. Fr. Ruehl. ℳ —.45 **—.75.**
Firmici Materni matheseos ll. VIII. Edd. W. Kroll et F. Skutsch. Fasc. I. ℳ 4.— **4.50.**
*—— —— **de errore profan. relig.** Ed. K. Ziegler. ℳ 3.20 **3.60.**
Flori, L., Annaei, epitomae ll. II et P. Annii Flori fragmentum de Vergilio. Ed. O. Rossbach. ℳ 2.80 **3.20.**
Frontini strategematon ll. IV. Ed. G. Gundermann. ℳ 1.50 **1.90.**
Fulgentii, Fabii Planciadis, opera. Acc. Gordiani Fulgentii de aetatibus mundi et hominis et S. Fulgentii episcopi super Thebaiden. Rec. R. Helm. ℳ 4.— **4.50.**
***Gai institutionum commentt. quattuor.** Rec. Ph. Ed. Huschke. Ed. VII cur. E. Seckel et B. Kübler ℳ 2.80 **3.20.**
Gellii noctium Attic. ll. XX. Rec. C. Hosius. 2 voll. ℳ 6.80 **8.—**
Gemini elementa astronomiae. Rec. C. Manitius. ℳ 8.— **8.60.**
Germanici Caesaris Aratea. Ed. A. Breysig. Ed. II. Acc. Epigrammata. ℳ 2 — **2.40.**
***Grammaticae Romanae fragm.** Coll. rec. H. Funaioli. Vol. I. ℳ 12.— **12.60.**
Grani Liciniani quae supersunt. Rec. M. Flemisch. ℳ 1.— **1.30.**
Hieronymi de vir. inlustr. l. Acc. **Gennadi catalogus viror. inlustr.** Rec. G. Herding. ℳ 2.40 **2.80.**
Historia Apollonii, regis Tyri. Rec. A. Riese. Ed. II. ℳ 1.40 **1.80.**
Historicorum Roman. fragmenta. Ed. H. Peter. ℳ 4.50 **5.—**
Horatii Flacci opera. Rec. L. Mueller. Ed. mai. [vergr.] Ed. min. [vergr.]
*—— —— Rec. F. Vollmer. Ed. maior. ℳ 2.— **2.40.** Ed. minor. ℳ 1.— **1.40.**
Hygini grammatici l. de munit. castr. Rec. G. Gemoll. ℳ —.75 **1.10.**
Incerti auctoris de Constantino Magno eiusque matre Helena libellus prim. Ed. E. Heydenreich. ℳ —.60 **—.90.**
Iurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt. In usum maxime academicum rec., adnot. Ph. Ed. Huschke. Ed. V. ℳ 6.75 **7.40.** Ed. VI auct. et emend. edd. E. Seckel et B. Kübler. Vol. I ℳ 4.40 **5.—** Indices ed. Fabricius. [vergr.]
—— —— **Supplement: Bruchstücke a. Schriften röm. Juristen.** Von E. Huschke. ℳ —.75 **1.—**
Iurisprudentiae antehadrianae quae supersunt. Ed. F. P. Bremer. Pars I. ℳ 5.— **5.60.** Pars II. Sectio I. ℳ 8.— **8.60.** II. ℳ 8.— **8.80.**
Iustiniani institutiones. Ed. Ph. Ed. Huschke. ℳ 1.— **1.40.**
Iustini epitoma hist. Philipp. Pompei Trogi ex rec. Fr. Ruehl. Acc. prologi in Pompeium Trogum ab A. de Gutschmid rec. ℳ 1.60 **2.20.**
Iuvenalis satirarum ll. Rec. C. F. Hermann. ℳ —.45 **—.75.**
Iuvenci ll. evangelicorum IV. Rec. C. Marold. ℳ 1.80 **2.20.**
Lactantius Placidus: s. Statius. Vol. III.
Livi ab urbe condita libri. Recc. G. Weissenborn et M. Müller. 6 partes. ℳ 8.10 **11.10.** Pars I—III je ℳ 1.20 **1.70.** Pars IV—VI je ℳ 1.50 **2.—**
Pars I—V auch in einzelnen Heften:
Pars I fasc. I: Lib. 1— 3. ℳ —.70 **1.10.**
— I fasc. II: Lib. 4— 6. ℳ —.70 **1.10.**
— II fasc. I: Lib. 7—10. ℳ —.70 **1.10.**
— II fasc. II: Lib. 21—23. ℳ —.70 **1.10.**
— III fasc. I: Lib. 24—26. ℳ —.70 **1.10.**
— III fasc. II: Lib. 27—30. ℳ —.70 **1.10.**
— IV fasc. I: Lib. 31—35. ℳ —.85 **1.25.**
— IV fasc. II: Lib. 36—38. ℳ —.85 **1.25.**
— V fasc. I: Lib. 39—40. ℳ —.85 **1.25.**
*—— —— Ed. II ed. G. Heraeus. ℳ —.85 **1.25.**
*Pars V fasc. II: Lib. 41—140. ℳ —.85 **1.25.**
— VI: Fragmenta et index.
Lucani de bello civ. ll. X. It. Ed. C. Hosius. ℳ 4.40 **5.—**
Lucreti Cari de rerum natura ll. VI. Ed. A. Brieger. Ed. II. ℳ 2.10 **2.50.** Appendix einzeln ℳ —.30.
Macrobius. Rec. F. Eyssenhardt. Ed. II. ℳ 8.— **8.60.**
Marcelli de medicamentis. Ed. G. Helmreich. ℳ 3.60 **4.20.**
Martialis epigrammaton ll. Rec. W. Gilbert. ℳ 2.70 **3.20.**
***Martianus Capella.** Ed. A. Dick. [In Vorb.]
Melae, Pomponii, de chorographia libri. Ed. C. Frick. ℳ 1.20 **1.60.**
Metrologicorum scriptorum reliquiae. Ed. F. Hultsch. Vol. II: Scriptores Latini. ℳ 2.40 **2.80.** [Vol. I: Scriptores Graeci. ℳ 2.70 **3.20.**] 2 voll. ℳ 5.10 **6.—**
Minucii Felicis Octavius. Rec. Herm. Boenig. ℳ 1.60 **2.—**
Mulomedicina Chironis. Siehe Claudii.
Nepotis vitae. Edd. C. Halm et A. Fleckeisen. ℳ —.30 — **60.**
*—— —— m. Schulwörterbuch v. H. Haacke. 15. Auflage. ℳ **1.75.**

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

Nonii Marcelli de conpendiosa doctrina libros XX. Ed. W. M. Lindsay. Vol. I—III: lib. I—XX et ind. ℳ 17.20 **19.—**

Orosii hist. adv. paganos ll. VII. Rec. C. Zangemeister. ℳ 4.— **4.50.**

Ovidius Naso. Rec. R. Merkel. 3 tomi. ℳ 2.90 **4.10.**

Tom. I: Amores. Heroides. Epistulae. Medicamina faciei femineae. Ars amatoria. Remedia amoris. Ed. II cur. R. Ehwald. ℳ 1.— **1.40.**

Tom. II: Metamorphoses. Ed. II. ℳ —.90 **1.30.**

Tom. III: Tristia. Ibis. Ex Ponto libri. Fasti. Ed. II. ℳ 1.— **1.40.**

—— **tristium ll. V.** ℳ —.45 **—.75.**

—— **fastorum ll. VI.** ℳ —.60 **—.90.**

—— **metamorphoseon delectus Siebelisianus.** Ed. Fr. Polle. Mit Index. ℳ —.70 **1.—.**

Palladii opus agriculturae. Rec. J. C. Schmitt. ℳ 5.20 **5.60.**

Panegyrici Latini XII. Rec. Aem. Baehrens. ℳ 3.60 **4.20.**

Patrum Nicaenorum nomina graece, latine, syriace, coptice, arabice, armeniace. Edd. H. Gelzer, H. Hilgenfeld, O. Cuntz. ℳ 6.— **6.60.**

Pelagonii ars veterinaria. Ed. M. Ihm. ℳ 2.40 **2.80.**

Persii satirarum l. Rec. C. Hermann. ℳ —.30 **—.60.**

Phaedri fabulae Aesopiae. Rec. L. Mueller. ℳ —.30 **—.60.**

—— —— mit Schulwörterbuch von A. Schaubach. ℳ —.90 **1.30.**

Physiognomonici scriptores Graeci et Latini. Rec. R. Foerster. 2 voll. [Vol. I. ℳ 8.— **8.60.** Vol. II. ℳ 6.— **6.60.**] ℳ 14.— **15.20.**

Plauti comoediae. Recc. F. Goetz et Fr. Schoell. 7 fascc. ℳ 10.50 **14.—**

Fasc. I. Amphitruo, Asinaria, Aulularia. Praec. de Plauti vita ac poesi testim. vet. ℳ 1.50 **2.—**

*— II. Bacchides, Captivi, Casina. Ed. II. ℳ 1.50 **2.—**

— III. Cistellaria, Curculio, Epidicus. ℳ 1.50 **2.—**

— IV. *Menaechmi, Mercator, *Miles glor. ℳ 1.50 **2.—**

— V. *Mostellaria, Persa, *Poenulus. ℳ 1.50 **2.—**

— VI. *Pseudolus, *Rudens, Stichus. ℳ 1.50 **2.—**

— VII. *Trinummus, Truculentus, fragmenta. Acc. conspectus metrorum. ℳ 1.50 **2.—**

Einzeln die mit * bezeichneten Stücke je ℳ —.60 **—.90,** die übrigen je ℳ —.45 **—.75.** Supplementum (De Plauti vita ac poesi testimonia veterum. Conspectus metrorum) ℳ —.45 **—.75.**

***Plini naturalis historia.** 6 voll. Ed. II. Rec. C. Mayhoff. Vol. I. ℳ 8.— **8.60.** Vol. II. ℳ 3.— **3.50.** Vol. III. ℳ 4.— **4.50.** Voll. IV. V. je ℳ 6.— **6.60.** Vol. VI. (Index.) Ed. Jan. ℳ 3.— **3.50.**

—— **ll. dubii sermonis VIII rell.** Coll. I. W. Beck. ℳ 1.40 **1.80.**

—— **(iun.) epistulae.** [vergr.]

*—— rec. R. C. Kukula. ℳ 3.— **3.60.**

Plinii Secundi quae fertur una cum Gargilii Martialis medicina. Ed. V. Rose. ℳ 2.70 **3.10.**

Poetae Latini minores. Rec. Aem. Baehrens. 6 voll. [Vol. VI vergr.] ℳ 20.10 **23.40.**

Pomponius Mela: s. Mela.

Porphyrionis commentarii in Horatium. Rec. G. Meyer. ℳ 5.— **5.60.**

Prisciani euporiston ll. III. Ed. V. Rose. Acc. **Vindiciani Afri quae feruntur rell.** ℳ 7.20 **7.80.**

Propertii elegiae. Rec. L. Mueller. ℳ —.60 **—.90.**

*—— —— Ed. K. Hosius. [In Vorb.]

Pseudacronis scholia in Horatium. Ed. O. C. Keller. Vol. I. ℳ 9.— **9.80** vol. II. ℳ 12.— **12.80.**

Quintiliani instit. orat. ll. XII. Rec. Ed. Bonnell. 2 voll. [vol. I vergr.] je ℳ 1.80 **2.20.**

—— —— **liber decimus.** Rec. C. Halm. ℳ —.30 **—.60.**

*—— —— Ed. L. Radermacher. P. I. ℳ 3.— **3.50.**

—— **declamationes.** Rec. C. Ritter. ℳ 4.80 **5.40.**

*—— **decl. XIX maiores.** Ed. G. Lehnert. ℳ 12.— **12.60.**

Remigii Autissiodor. in art. Donati min. commentum. Ed. W. Fox. ℳ 1.80 **2.20.**

Rutilii Namatiani de reditu suo ll. II. Rec. L. Mueller. [z. Zt. vergr.]

Sallusti Catilina, Iugurtha, ex historiis orationes et epistulae. Ed. A. Eussner. ℳ —.45 **—.75.**

Scaenicae Romanorum poesis fragmenta. Rec. O. Ribbeck. Ed. III. Vol. I. Tragicorum fragmm. ℳ 4.— **4.60.** Vol. II. Comicorum fragmm. ℳ 5.— **5.60.**

Scribonii Largi conpositiones. Ed. G. Helmreich. ℳ 1.80 **2.20.**

Scriptores historiae Augustae. Iterum rec. H. Peter. 2 voll. ℳ 7.50 **8.60.**

Senecae opera quae supersunt. Vol. I. Fasc. I. **Dialog. ll. XII.** Ed. E. Hermes. ℳ 3.20 **3.80.** Vol. I. Fasc. II. **De beneficiis. De clementia.** Ed. C. Hosius. ℳ 2.40 **2.80.** Vol. II. ***Naturalium quaest. ll. VIII.** Ed. A. Gercke. ℳ 3.60 **4.20.** Vol. III. **Ad Lucil. epist. mor.** Ed. O. Hense. ℳ 5.60 **6.20.** Vol. IV. ***Fragm., Ind.** Ed. E. Bickel. [In Vorb.]

—— Suppl. Rec. Fr. Haase. ℳ 1.80 **2.40.**

—— **tragoediae.** Recc. R. Peiper et G. Richter. Ed. II. ℳ 5.60 **6.20.**

Senecae (rhetoris) oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores. Ed. A. Kiessling. ℳ 4.50 **5.—**
Sidonius Apollin. Rec. P. Mohr. ℳ 5.60 **6.20.**
Sili Italici Punica. Ed. L. Bauer. 2 voll. je ℳ 2.40 **2.80.**
Sorani gynaeciorum vetus translatio Latina cum add. Graeci textus rell. Ed. V. Rose. ℳ 4.80 **5.40.**
Statius. Edd. A. Klotz et R. Jahnke. Vol. I: Silvae. Rec. A. Klotz. ℳ 2.— **2.50.**
— II. Fasc. I: Achilleis. Rec. A. Klotz. ℳ 1.20 **1.60.**
*— II. Fasc. II: Thebais. Rec. A. Klotz. ℳ 8.— **8.60.**
— III: Lactantii Placidi scholia in Achilleidem. Ed. R. Jahnke. ℳ 8.— **8.60.**
***Suetoni Tranquilli opera.** Rec. M. Ihm. Ed. minor. Vol. I. de vita Caesarum libri VIII. ℳ 2.40 **2.80.** 2 Fasc.: Rec. C. L. Roth. Fasc. I [vergr.] Fasc. II. de grammaticis et rhetoribus ℳ —.80 **1.20.**
Tacitus. Rec. C. Halm. Ed. IV. 2 tomi. ℳ 2.40 **3.20.**
Tomus I. Libb. ab excessu divi Augusti. ℳ 1.20 **1.60.** [Fasc. I: Lib. I—VI. ℳ —.75 **1.10.** Fasc. II: Lib. XI—XVI. ℳ —.75 **1.10.**]
— II. Historiae et libb. minores. ℳ 1.20 **1.60.** [Fasc. I: Historiae. ℳ —.90 **1.30.** Fasc. II: Germania. Agricola. Dialogus. ℳ —.45 **—.75.**]
Terenti comoediae. Rec. A. Fleckeisen. Ed. II. ℳ 2.10 **2.60.**
Jedes Stück (Adelphoe, Andria, Eunuchus, Hauton Timorumenos, Hecyra, Phormio) ℳ —.45 **—.75.**
[——] **Scholia Terentiana.** Ed. Fr. Schlee. ℳ 2.— **2.40.**
Tibulli ll. IV. Rec. L. Mueller. ℳ —.30 **—.60.**
Ulpiani fragmenta. Ed. E. Huschke. Ed. V. ℳ —.75 **1.10.**
Valeri Maximi factorum et dictorum memorab. ll. IX. Cum Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani epitomis. Rec. C. Kempf. Ed. II. ℳ 7.20 **7.80.**
Valeri Alexandri Polemi res gestae Alexandri Macedonis. Rec. B. Kuebler. ℳ 4.— **4.50.**
Valerii Flacci Argonautica. Rec. Aem. Baehrens. ℳ 1.50 **2.—**
Varronis rer. rustic. rell. Rec. H. Keil. ℳ 1.60 **2.—**
Vegeti Renati digestorum artis mulomedicinae libri. Ed. E. Lommatzsch. ℳ 6.— **6.60.**
—— —— **epitoma rei milit.** Rec. C. Lang. Ed. II. ℳ 3.90 **4.40.**
Vellei Paterculi hist. Roman. rell. Ed. C. Halm. ℳ 1.— **1.40.**
—— —— Rec. Fr. Haase. ℳ —.60 **—.90.**
Vergili Maronis opera. Rec. O. Ribbeck. Ed. II. ℳ 1.50 **2.—**
—— —— **Aeneis.** ℳ —.90 **1.30.**
—— —— **Bucolica et Georgica.** ℳ —.45 **—.75.**
—— **Bucolica, Georgica, Aeneis.** Rec. O. Güthling. 2 tomi. ℳ 1.35 **2.05.**
Tom. I: Bucolica. Georgica. ℳ —.45 **—.75.**
— II: Aeneis. ℳ —.90 **1.30.**
Virgilii Grammatici opera. Ed. J. Huemer. ℳ 2.40 **2.80.**
Vitruvii de architectura ll. X. Ed. V. Rose. Ed. II. ℳ 5.— **5.60.**

1b. Bibliotheca scriptorum medii aevi Teubneriana. [8.]

Alberti Stadensis Troilus. Ed. Th. Merzdorf. ℳ 3.— **3.40.**
Amarcii sermonum ll. IV. Ed. M. Manitius. ℳ 2.25 **2.60.**
Canabutzae in Dionysium Halic. comm. Ed. M. Lehnerdt. ℳ 1.80 **2.20.**
Christus patiens. Tragoedia Gregorio Nazianzeno falso attributa. Rec. I. G. Brambs. ℳ 2.40 **2.80.**
Comoediae Horatianae tres. Ed. R. Jahnke. ℳ 1.20 **1.60.**
***Egidii Corboliensis viaticus de signis et sympt. aegritud.** ed. V. Rose. ℳ 2.80 **3.20.**
Guilelmi Blesensis Aldae comoedia. Ed. C. Lohmeyer. ℳ —.80 **1.20.**
Hildegardis causae et curae. Ed. P. Kaiser. ℳ 4.40 **5.—**
***Horatii Romani porcaria.** Ed. M. Lehnerdt. ℳ 1.20 **1.60.**
***Hrotsvitae opera.** Ed. K. Strecker. ℳ 4.— **4.60.**
Odonis abbatis Cluniacensis occupatio. Ed. A. Swoboda. ℳ 4.— **4.60.**
Thiofridi Epternacensis vita Willibrordi metrica. Ed. K. Rossberg. ℳ 1.80 **2.20.**
Vitae sanctorum novem metricae. Ed. Guil. Harster. ℳ 3.— **3.50.**

1c. Bibliotheca scriptorum Latinorum recentioris aetatis. Edidit Iosephus Frey. [8.]

Epistolae sel. viror. clar. saec. XVI. XVII. Ed. E. Weber. ℳ 2.40 **2.80.**
Manutii, Pauli, epistulae sel. Ed. M. Fickelscherer ℳ 1.50 **2.—**
Mureti scripta sel. Ed. I. Frey. 2 voll. ℳ 2.40 **3.20.**
Ruhnkenii elogium Tib. Hemsterhusii. Ed. I. Frey. ℳ —.45 **—.70.**

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

2. Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern. [gr. 8.]

Mit der Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Literaturwerken hofft die Verlagsbuchhandlung einem wirklichen Bedürfnis zu begegnen. Das Unternehmen soll zu einer umfassenderen und verständnisvolleren Beschäftigung mit den Hauptwerken der antiken Literatur als den vornehmsten Äußerungen des klassischen Altertums auffordern und anleiten.

Aetna. Von S. Sudhaus. ℳ 6.— **7.—**

Lucretius de rer. nat. Buch III. Von R. Heinze. ℳ 4.— **5.—**

Vergilius Aeneis Buch VI. Von E. Norden. ℳ 12.— **13.—**

Sophokles Elektra. Von G. Kaibel. ℳ 6.— **7.—**

***Zwei griechische Apologeten.** Von J. Geffcken. ℳ 10.— **11.—**

***Catulli Veronensis liber.** Von G. Friedrich. ℳ 12.— **13.—**

Unter der Presse:

Philostratus περὶ γυμναστικῆς. Von H Jüthner.

In Vorbereitung:

Clemens Alex. Paidagogos. Von Schwartz.

Lukian Philopseudes. Von R. Wünsch.

Ovid Heroiden. Von R. Ehwald.

Tacitus Germania. Von G. Wissowa.

Pindar Pythien. Von O. Schröder.

3. Einzeln erschienene Ausgaben.

[gr. 8, wenn nichts anderes bemerkt.]

Die meisten der nachstehend aufgeführten Ausgaben sind bestimmt, wissenschaftlichen Zwecken zu dienen. Sie enthalten daher mit wenigen Ausnahmen den vollständigen kritischen Apparat unter dem Texte; zum großen Teil sind sie — wie dies dann in der Titelangabe bemerkt ist — mit kritischem und exegetischem Kommentar versehen.

a. Griechische Schriftsteller.

Acta apostolorum: s. Lucas.

Aeschinis orationes. Ed., scholia adi. F. Schultz. ℳ 8.—

— **orat. in Ctesiphontem.** Rec., expl. A. Weidner. ℳ 3.60.

Aeschyli Agamemnon. Ed. R. H. Klausen. Ed. alt. cur. R. Enger. ℳ 3.75.

— **Agamemnon.** Griech. u. deutsch mit Komm. von K. H. Keck. ℳ 9.—

— **Orestie** mit erklärend. Anmerkungen von N. Wecklein. ℳ 6.—

Daraus einzeln je ℳ 2.—:

I. Agamemnon.

II. Die Choephoren.

III. Die Eumeniden.

— **fabulae et fragmm.** Rec. G. Dindorf. 4. ℳ 4.—

— **Septem ad Thebas.** Rec. Fr. Ritschelius. Ed. II. ℳ 3.—

Alciphronis rhet. epistolae. Ed. A. Meineke. ℳ 4.—

Ἀλφάβητος τῆς ἀγάπης. Das ABC der Liebe. E. Sammlung rhod. Liebeslieder. Hrsg. v. W. Wagner. ℳ 2.40.

Anthologiae Planudeae appendix Barberino-Vaticana. Rec. L. Sternbach. ℳ 4.—

Apollonius' von Kitium illustr. Kommentar z. d. Hippokrat. Schrift π. ἄρθρων. Hrsg. v. H. Schöne. Mit 31 Tafeln in Lichtdr. 4. ℳ 10.—

Aristophanis fabulae et fragmm. Rec. G. Dindorf. 4. ℳ 6.—

— **equites.** Rec. A. von Velsen. Ed. II. cur. K. Zacher. ℳ 3.—

— **Plutus.** Rec. A. von Velsen. ℳ 2.—

— **ecclesiazusae.** Rec. A. von Velsen. ℳ 2.40.

— **thesmophoriazusae.** Rec. A. von Velsen. Ed. II. ℳ 2.—

*— **pax.** Rec. K. Zacher. [U. d. Pr.]

Aristotelis ars rhet. cum adnotatione L. Spengel. Acc. vet. translatio Latina. 2 voll. ℳ 16.—

— **politica** cum vet. translatione G. de Moerbeka. Rec. Fr. Susemihl. ℳ 18.—

— **ethica Nicomachea.** Ed. et comment. instr. G. Ramsauer. Adi. est Fr. Susemihlii epist. crit. ℳ 12.—

Artemidori onirocritica. Rec. R. Hercher. ℳ 8.—

Bionis epitaphius Adonidis. Ed. H. L Ahrens. ℳ 1.50.

Bucolicorum Graec. Theocriti, Bionis et Moschi reliquiae. Ed. H. L. Ahrens. 2 tomi. ℳ 21.60.

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

Callimachea. Ed. O. Schneider. 2 voll. ℳ 33.—
Vol. I. Hymni cum scholiis vet. ℳ 11.—
— II. Fragmenta. Indices. ℳ 22.—
Carmina Graeca medii aevi. Ed. G. Wagner. ℳ 9.—
—— **popularia Graeciae recentioris.** Ed. A. Passow. ℳ 14.—
Christianor. carmm. Anthologia Graeca. Edd. W. Christ et M. Paranikas. ℳ 10.—
Comicorum Atticorum fragmenta. Ed. Th. Kock. 3 voll. ℳ 48.—
Vol. I. Antiquae comoediae fragmenta. ℳ 18.—
— II. Novae comoediae fragmenta. Pars I. ℳ 14.—
— III. Novae comoediae fragmenta. P. II. Comic. inc. aet. fragm. Fragm. poet. Indices. Suppl. ℳ 16.—
Corpus medicorum Graecorum. Vol. X 1, 1. Philumeni de venenatis animalibus eorumque remediis ed. M. Wellmann. ℳ 2.80.
Demetrii Phalerei de elocutione libellus. Ed. L. Radermacher. ℳ 5.—
Demosthenis oratt. de corona et de falsa legatione. Cum argumentis Graece et Latine ed. I. Th. Voemelius. ℳ 16.—
—— **orat. adv. Leptinem.** Cum argumentis Graece et Latine ed. I. Th. Voemelius. ℳ 4.—
—— **de corona oratio.** In usum schol. ed. I. H. Lipsius. Ed. II. ℳ 1.60.
Περὶ διαλέκτων excerptum ed. R. Schneider. ℳ —.60.
Didymi Chalcenteri fragmenta. Ed. M. Schmidt. ℳ 9.—
Dionysii Thracis ars grammatica. Ed. G. Uhlig. ℳ 8.—
Διονυσίου ἢ Λογγίνου περὶ ὕψους.* De sublimitate libellus. Ed. O. Iahn. Tert. ed. I. Vahlen. 1905. ℳ 2.80 **3.20.
Epicurea. Ed. H. Usener (Anast. Neudruck.) ℳ 12.— **18.—.**
Eratosthenis carminum reliquiae. Disp. et expl. Ed. E. Hiller. ℳ 3.—
—— **geographische Fragmente,** hrsg. von Berger. ℳ 8.40.
Euripidis fabulae et fragmenta. Rec. G. Dindorf. 4. ℳ 9.—
—— —— Edd. R. Prinz et N. Wecklein. ℳ 46.60.
Vol. I. Pars I. Medea. Ed. II. ℳ 2.40.
— I. — II. Alcestis. Ed. II. ℳ 1.80.
— I. — III. Hecuba. Ed. II. ℳ 2.40.
— I. — IV. Electra. ℳ 2.—
— I. — V. Ion. ℳ 2.80.
— I. — VI. Helena. ℳ 3.—
— I. — VII. Cyclops. Ed. II. ℳ 1.40.
— II. — I. Iphigenia Taurica. ℳ 2.40.
— II. — II. Supplices. ℳ 2.—
— II. — III. Bacchae. ℳ 2.—
— II. — IV. Heraclidae. ℳ 2.—

Euripidis fabulae. Edd. R. Prinz et N. Wecklein. ℳ 46.60.
Vol. II. — V. Hercules. ℳ 2.40.
— II. — VI. Iphigenia Aulidensis. ℳ 2.80.
— III. — I. Andromacha. ℳ 2.40.
— III. — II. Hippolytus. ℳ 2.80.
— III. — III. Orestes. ℳ 2.80.
— III. — IV. Phoenissae. ℳ 2.80.
— III. — V. Troades. ℳ 2.80.
— III. — VI. Rhesus. ℳ 3.60.
—— **tragoediae.** Edd. Pflugk-Klotz-Wecklein. (Mit latein. Kommentar.) Medea. Ed. III. ℳ 1.50. — Hecuba. Ed. III. ℳ 1.20. — Andromacha. Ed. II. ℳ 1.20. — Heraclidae. Ed. II. ℳ 1.20. — Helena. Ed. II. ℳ 1.20. — Alcestis. Ed. II. ℳ 1.20. — Hercules furens. Ed. II. ℳ 1.80. — Phoenissae. Ed. II. ℳ 2.25. — Orestes. ℳ 1.20. — Iphigenia Taurica. ℳ 1.20. — Iphigenia quae est Aulide. ℳ 1.20.
Eusebii canonum epitome ex Dionysii Telmaharensis chronico petita. Verterunt notisque illustrarunt C. Siegfried et H. Gelzer. 4. ℳ 6.—
Galeni de placitis Hippocratis et Platonis. Rec. I. Müller. Vol. I. Prolegg., text. Graec., adnot. crit., vers. Lat. ℳ 20.—
Gnomica I. Sexti Pythagorici, Clitarchi, Euagrii Pontici sententiae. Ed. A. Elter. gr. 4. ℳ 2.40.
—— **II. Epicteti et Moschionis sententiae.** Ed. A. Elter. gr. 4. ℳ 1.60.
Grammatici Graeci recogniti et apparatu critico instructi. 8 partes. 15 voll. Lex.-8.
Pars I. Vol. I. Dionysii Thracis ars grammatica. Ed. G. Uhlig. ℳ 8.—
Pars I. Vol. III. Scholia in Dionysii Thracis artem grammaticam. Rec. A. Hilgard. ℳ 36.—
Pars II. Vol. I. Apollonii Dyscoli quae supersunt. Ed. R. Schneider und G. Uhlig. 2 Fasc. ℳ 26.—
*Pars II. Vol. II. Syntax des Apollonius. Ed. G. Uhlig. [U. d. Pr.]
Pars III. Vol. I. Herodiani technici reliquiae. Ed. A. Lentz. I. ℳ 20.—
Pars III. Vol. II. Herodiani technici reliquiae. 2 Fasc. ℳ 34.—
Pars IV. Vol. I. Theodosii canones et Choerobosci scholia in canones nominales. ℳ 14.—
Pars IV. Vol. II. Choerobosci scholia in canones verbales et Sophronii excerpta e Characis commentario. ℳ 22.—
[Fortsetzung in Vorb.]
Herodas' Mimiamben, hrsg. v. R. Meister. Lex.-8. [Vergr. Neue Aufl. in Vorb.]
Herodiani ab excessu d. Marci ll. VIII. Ed. L. Mendelssohn. ℳ 6.80.
Herodiani technici rell. Ed., expl. A. Lentz. 2 tomi. Lex.-8. ℳ 54.—

Herodots II. Buch m. sachl. Erläut. hrsg. v. A. Wiedemann. ℳ 12.—

Ἡσιόδου τὰ ἅπαντα ἐξ ἑρμηνείας Κ. Σίττλ. ℳ 10.—

Hesiodi quae fer. carmina. Rec. R. Rzach. Acc. Homeri et Hesiodi certamen. ℳ 18.—

—— —— Rec. A. Köchly, lect. var. subscr. G. Kinkel. Pars I. ℳ 5.— [Fortsetzung erscheint nicht.]

—— —— Rec. et ill. C. Goettling. Ed. III. cur. I. Flach. ℳ 6.60.

[——] **Glossen und Scholien** zur Hesiodischen Theogonie mit Prolegomena von J. Flach. ℳ 8.—

Hesychii Milesii onomatologi rell. Ed. I. Flach. Acc. appendix Pseudohesychiana, indd., spec. photolithogr. cod. A. ℳ 9.—

Hipparch, geograph. Fragmente, hrsg. von H. Berger. ℳ 2.40.

***Homeri carmina.** Rec. A. Ludwich. Pars I. Ilias. 2 voll. Vol. I. ℳ 16.— **18.**— Vol. II. ℳ 20.— **23.**—. Pars II. Odyssea. 2 voll. ℳ 16.— **20.**—

—— **Odyssea.** Ed. I. La Roche. 2 partt. ℳ 13.—

*—— **Ilias.** Ed. I. La Roche. 2 partt. ℳ 22.—

—— **Iliadis carmina** seiuncta, discreta, emendata, prolegg. et app. crit. instructa ed. G. Christ. 2 partt. ℳ 16.—

[——] **D. Homer. Hymnen** hrsg. u. erl. v. A. Gemoll. ℳ 6.80.

[——] **D. Homer. Batrachomachia** des Pigres nebst Scholien u. Paraphrase hrsg. u. erl. v. A. Ludwich. ℳ 20.—

Incerti auctoris epitome rerum gestarum Alexandri Magni. Ed. O. Wagner. ℳ 3.—

Inscriptiones Graecae metricae ex scriptoribus praeter Anthologiam collectae. Ed. Th. Preger. ℳ 8.—

Inventio sanctae crucis. Ed. A. Holder. ℳ 2.80.

[**Iohannes.**] **Evangelium sec. Iohannem.** Ed. F. Blass. ℳ 5.60.

Iuliani ll. contra Christianos: s. Scriptorum Graecorum e. q. s.

—— —— deutsch v. J. Neumann. ℳ 1.—

Kosmas und Damian. Texte und Einleitung von L. Deubner. ℳ 8.— **9.**—

Kyrillos, d. h. Theodosios: s. Theodosios.

Leges Graecorum sacrae e titulis coll. Edd. J. de Prott et L. Ziehen. 2 fasc. Fasc. I. Fasti sacri. Ed. J. de Prott. ℳ 2.80. Fasc. II. 1. Leges Graeciae et insularum. Ed. L. Ziehen. ℳ 12.—

***Lesbonactis Sophistae quae supersunt.** Ed. Fr. Kiehr. ℳ 2.—

Lexicographi Graeci recogniti et apparatu critico instructi. Etwa 10 Bände. gr. 8. [In Vorbereitung.]

I. Lexika zu den zehn Rednern (G. Wentzel).
II. Phrynichus, Aelius Dionysius, Pausanias und and. Atticisten (L. Cohn).
III. Homerlexika (A. Ludwich).
IV. Stephanus von Byzanz.
V. Cyrill, Bachmannsches Lexikon und Verwandtes, insbesond. Bibelglossare (G. Wentzel.)
VI. Photios.
VII. Suidas (G. Wentzel).
VIII. Hesych.
IX. Pollux. Ed. E. Bethe. Fasc. I. ℳ 14.—
X. Verschiedene Spezialglossare, namentlich botanische, chemische, medizinische u. dgl.

[Näheres s. Teubners Mitteilungen 1897 No. 1 S. 2.]

[**Lucas.**] **Acta apostolorum.** Ed. F. Blaß. ℳ 2.—

[——] **Evangelium sec. Lucam.** Ed. F. Blaß. ℳ 4.—

Lykophron's Alexandra. Hrsg., übers. u. erklärt von C. v. Holzinger. ℳ 15.—

[**Lyrik.**] **Auswahl aus der griech. Lyrik** von A. Großmann. Zum Gebrauch bei der Erklärung Horaz. Oden. ℳ —.15.

[**Lysias.**] **Pseudol. oratio funebris.** Ed. M. Erdmann. ℳ —.80.

[**Matthaeus.**] **Evangelium sec. Matthaeum.** Ed. F. Blaß. ℳ 3.60.

Metrodori Epicurei fragmenta coll., script. inc. Epicurei comment. moralem subi. A. Koerte. ℳ 2.40.

Musäos, Hero u. Leander. Eingel. u. übers. v. H. Oelschläger. 16. ℳ 1.—

Nicandrea theriaca et alexipharmaca. Rec. O. Schneider. Acc. scholia. ℳ 9.—

Περὶ παθῶν excerpta ed. R. Schneider. ℳ —.80.

Papyrus magica mus. Lugd. Bat. a C. Leemans ed. denuo ed. A. Dieterich. ℳ 2.—

*[**Papyrusurkunden.**] **Mitteis, L., und U. Wilcken,** Chrestomathie griechischer Papyrusurkunden. [U. d. Pr.]

Philodemi Epicurei de ira l. Ed. Th. Gomperz. Lex.-8. ℳ 10.80.

—— περὶ ποιημάτων l. II fragmm. Ed. A. Hausrath. ℳ 2.—

Philumenos s. Corpus medicorum Graecor.

***Phoinix von Kolophon.** Neue Papyrustexte hrsg. von G. A. Gerhard. [U. d. Pr.]

*[**Photios.**] **Reitzenstein, R.,** der Anfang des Lexikons des Photios. ℳ 7.— **9.50.**

Pindari carmina rec. O. Schroeder. (Poet. lyr. Graec. coll. Th. Bergk. Ed. quinta. I, 1.) M. 14.—

—— **Siegeslieder**, erkl. v. Fr. Mezger. M. 8.—

—— **carmina** prolegomenis et commentariis instructa ed. W. Christ. M. 14.— **16.**—

—— **versezetei kritikai és Magyarázó jegyzetekkel kiadta** Hómann Ottó. I. Kötet. M. 4.— [Ohne Fortsetzung.]

Platonis opera omnia. Rec., prolegg. et commentt. instr. G. Stallbaum. 10 voll. (21 sectiones.) (Mit latein. Kommentar.)

Die nicht aufgeführten Schriften sind vergriffen.

Apologia Socratis et Crito. Ed. V cur. M. Wohlrab. M. 2.40. — Protagoras. Ed. IV cur. I. S. Kroschel. M. 2.40. — Phaedrus. Ed. II. M. 2.40. — Menexenus, Lysis, Hippias uterque, Io. Ed. II. M. 2.70. — Laches, Charmides, Alcibiades I. II. Ed. II. M. 2.70. — *Cratylus. M. 2.70. — Meno et Euthyphro itemque incerti scriptoris Theages, Erastae et Hipparchus. Ed. II. cur. A. R. Fritzsche. M. 6.— — Theaetetus. Ed. M. Wohlrab. Ed. II. M. 3.60. — Sophista. Ed. II cur. O. Apelt. M. 5.60. — Politicus et incerti auctoris Minos. M. 2.70. — Philebus. M. 2.70. — Leges. 3 voll. [je M. 3.60.] M. 10.80. [Vol. I. Lib. I—IV. Vol. II. Lib. V—VIII. Vol. III. Lib. IX—XII et Epinomis.]

—— **Timaeus** interprete Chalcidio cum eiusdem commentario. Ed. I. Wrobel. M. 11.20.

Plutarchi de musica. Ed. R. Volkmann. M. 3.60.

—— **de proverbiis Alexandrinorum.** Rec. O. Crusius. Fasc. I. 4. M. 2.80.

—— —— —— Fasc. II. Commentarius. 4. M. 3.—

—— **Themistokles.** Für quellenkritische Übungen comm. u. hrsg. v. A. Bauer. M. 2.—

—— *τὸ ἐν Δελφοῖς Ε.* Ed. G. N. Bernardakis. M. 1.50.

*—— **vitae parallelae Agesilai et Pompeii.** Rec. Cl. Lindskog. M. 3.60 **4.40.**

Poetae lyrici Graeci. Ed. V. 2 voll.

Vol. I. 1. Pindari carmina. Recens. O. Schröder. M. 14.—

— II. Poetae eleg. et iambogr. Rec. O. Crusius. [In Vorb.]

Poetarum scenicorum Graecorum Aeschyli, Sophoclis, Euripidis et Aristophanis fabulae et fragmenta. Rec. Guil. Dindorf. Ed. V. 4. M. 20.—

Pollucis onomasticon. Rec. E. Bethe. (Lexicographi Graeci IX.) Fasc. I. M. 14.—

Porphyrii quaestt. Homer. ad Iliadem pertin. rell. Ed. H. Schrader. 2 fasoc. gr. Lex.-8. M. 16.—

—— —— ad Odysseam pertin. rell. Ed. H. Schrader. gr. Lex.-8. M. 10.—

Ptolemaei *περὶ κριτηρίου καὶ ἡγεμονικοῦ* lib. Rec. Fr. Hanow. gr. 4. M. 1.—

[Scylax.] Anonymi vulgo Scylacis Caryandensis periplus maris interni cum appendice. Rec. B. Fabricius. Ed. II. M. 1.20

Scriptorum Graecorum qui christ. impugn. relig. quae supers. Fasc. III: **Iuliani imp. contra Christianos quae supers.** Ed. C. I. Neumann. Insunt **Cyrilli Alex.** fragmm. Syriaca ab E. Nestle edita. M. 6.—

Sophoclis tragoediae et fragmm. Rec. G. Dindorf. 4. M. 5.—

—— —— Recc. et explann. Wunderus-Wecklein. 2 voll. M. 10.80.

Philoctetes. Ed. IV. M. 1.50. — Oedipus Rex. Ed. V. M. 1.50. — Oedipus Coloneus. Ed. V. M. 1.80. — Antigona. Ed. V. M. 1.50. — Electra. Ed. IV. M. 1.80. — Aiax. Ed. III. M. 1.20. — Trachiniae. Ed. III. M. 1.50.

—— **König Oidipus.** Griechisch u. deutsch m. Kommentar von F. Ritter. M. 5.—

—— **Antigone.** Griech. u. deutsch hrsg. v. A. Böckh. Nebst 2 Abhandl. üb. diese Tragödie. (Mit Porträt Aug. Böckhs.) 2. Aufl. M. 4.40.

Staatsverträge des Altertums. Hrsg. v. R. von Scala. I. Teil. M. 8.—

***Stoicorum veterum fragmenta.** Ed. J. v. Arnim. Vol. I. M. 8.— Vol. II. M. 14.— Vol. III. M. 12.— Vol. IV. Indices. [In Vorb.]

***Terentii comoediae.** Hrsg. v. M. Warren, E. Hauler u. R. Kauer. [In Vorb.]

Theodoros, der h. Theodosios: s. **Theodosios.**

[Theodosios.] D. heil. Theodosios. Schriften d. Theodoros u. Kyrillus, hrsg. von H. Usener. M. 4.—

Theophanis chronographia. Rec. C. de Boor. 2 voll. M. 50.—

Theophrasts Charaktere. Hrsg. v. d. Philol. Gesellschaft zu Leipzig. M. 6.—

Thucydidis historiae. Recens. C. Hude. Tom. I: Libri I—IV. M. 10.—

— II: Libri V—VIII. Indices. M. 12.—

—— **de bello Peloponnesiaco ll. VIII.** Explann. E. F. Poppo et I. M. Stahl. 4 voll. [8 sectiones.] M. 22.80.

Lib. 1. Ed. III. M. 4.50. — Lib. 2. Ed. III. M. 3.—. — Lib. 3. Ed. II. M. 2.40. — Lib. 4. Ed. II. M. 2.70. — Lib. 5. Ed. II. M. 2.40. — Lib. 6. Ed. II. M. 2.40. — Lib. 7. Ed. II. M. 2.70. — Lib. 8. Ed. II. M. 2.70.

Tragicorum Graecorum fragmenta. Rec. A. Nauck. Ed. II. ℳ 26.—

***Urkunden, griechische, d. Papyrussammlung zu Leipzig.** I. Band. Mit Beiträgen von U. Wilcken herausg. von L. Mitteis. Mit 2 Tafeln in Lichtdruck. 4. 1906. ℳ 28.—

Xenokrates. Darstellg. d. Lehre u. Sammlg. d. Fragmente. V. R. Heinze. ℳ 5.60.

Xenophontis hist. Graeca. Rec. O. Keller. Ed. maior. ℳ 10.—

Xenophontis opera omnia, recensita et commentariis instructa.

De Cyri Minoris expeditione ll. VII (Anabasis), rec. R. Kühner. ℳ 3.60.

Oeconomicus, rec. L. Breitenbach. ℳ 1.50.

Hellenica, rec. L. Breitenbach. 2 partt. ℳ 6.60.

Pars I. Libri I et II. Ed. II. ℳ 1.80

— II. Libri III—VII. ℳ 4.80.

Zosimi historia nova. Ed. L. Mendelssohn. ℳ 10.—

b. Lateinische Schriftsteller.

Anecdota Helvetica. Rec. H. Hagen. Lex.-8. ℳ 19.—

Aurelii imp. epistt.: s. Fronto, ed. Naber.

Averrois paraphrasis in l. poeticae Aristotelis. Ed. F. Heidenhain. Ed. II. ℳ 1.—

Aviani fabulae. Ed. G. Froehner. gr. 12. ℳ 1.20.

[Caesar.] Polionis de b. Africo comm.: s. Polio.

Caesii Bassi, Atilii Fortunatiani de metris ll. Rec. H. Keil. gr. 4. ℳ 1.60.

Catonis praeter libr. de re rust. quae extant. Rec. H. Jordan. ℳ 5.—

—— **de agri cult. l., Varronis rer. rust. ll. III.** Rec. H. Keil. 3 voll. ℳ 33.40.

Vol. I. Fasc. I. Cato. ℳ 2.40.

— I — II. Varro. ℳ 6.—

— II — I. Comm. in Cat. ℳ 6.—

— II — II. Comm. in Varr. ℳ 8.—

— III — I. Ind. in Cat. ℳ 3.—

— III — II. Ind. in Varr. ℳ 8.—

Catulli l. Recensuit et interpretatus est Aem. Baehrens. 2 voll. ℳ 16.40.

Vol. I. Ed. II cur. K. P. Schulze. ℳ 4.—

— II. Commentarius. 2 fascc. ℳ 12.40.

Ciceronis, M. Tullii, epistularum ll. XVI. Ed. L. Mendelssohn. Acc. tabulae chronolog. ab Aem. Koernero et O. E. Schmidtio confectae. ℳ 12.—

—— **ad M. Brut. orator.** Rec. F. Heerdegen. ℳ 3.20.

*—— —— **Paradoxa Stoicor., academic. rel. cum Lucullo, Timaeus, de nat. deor., de divinat., de fato.** Rec. O. Plasberg. Fasc. I. ℳ 8.—

[——] **ad Herennium ll. VI:** s. Cornificius und [Herennius].

—— **Q. Tullii, rell.** Rec. Fr. Buecheler. ℳ 1.60.

Claudiani carmina. Rec. L. Jeep. 2 voll. ℳ 20.40.

Commentarii notarum Tironianarum. Cum prolegg., adnott. crit. et exeget. notarumque indice alphabet. Ed. Guil. Schmitz. [132 autograph. Tafeln.] Folio. In Mappe ℳ 40.—

Cornifici rhetoricorum ad C. Herennium ll. VIII. Rec. et interpret. est C. L. Kayser. ℳ 8.—

Corpus glossarior. Latinor. a G. Loewe incohatum auspiciis Societatis litterarum regiae Saxonicae comp., rec., ed. G. Goetz. 8 voll. Lex.-8.

Vol. II. Glossae Latinograecae et Graecolatinae. Edd. G. Goetz et G. Gundermann. Acc. minora utriusque linguae glossaria. Adiectae sunt 3 tabb. phototyp. ℳ 20.—

— III. Hermeneumata Pseudodositheana. Ed. G. Goetz. Acc. hermeneumata medicobotanica vetustiora. ℳ 22.—

— IV. Glossae codicum Vaticani 3321, Sangallensis 912, Leidensis 67 F. Ed. G. Goetz. ℳ 20.—

— V. Placidi liber glossarum, glossaria reliqua. Ed. G. Goetz. ℳ 22.—

— VI. Thesaurus glossarum emendatarum. Conf. G. Goetz. 2 fascc. je ℳ 18.—

— VII. Thesaurus gloss. emendatarum. Conff. G. Goetz et G. Heraeus. Fasc. I. ℳ 24.— Fasc. II. ℳ 12.—

Dialectorum Italicarum aevi vetust. exempla sel. Ed. E. Schneider.

Vol. I. Dialecti Lat. prisc. et Falisc. exempla. Pars I. ℳ 3.60.

Didascaliae apostolorum fragmenta Veronensia Latina. Acc. canonum qui dic. apostolorum et Aegyptiorum reliquiae. Prim. ed. E. Hauler. Fasc. I. Praefatio, fragmenta. Mit 2 Tafeln. ℳ 4.—

***Ennianae poesis reliquiae.** Rec. I. Vahlen. Ed. II. ℳ 16.—

Exuperantius, Epitome. Hrsg. v. G. Landgraf u. C. Weyman. ℳ —.60.

Fragmentum de iure fisci. Ed. P. Krueger. ℳ 1.60.

Frontonis et M. Aurelii imp. epistulae. Rec. S. A. Naber. ℳ 8.—

Gedichte, unedierte lateinische, hrsg. von E. Baehrens. ℳ 1.20.

Glossae nominum. Ed. G. Loewe. Acc. eiusdem opuscula glossographica coll. a G. Goetz. *M* 6.—

Grammatici Latini ex rec. H. Keilii. 7 voll. Lex.-8. *M* 189.20.

Vol. I. Fasc. 1. Charisii ars gramm. ex rec. H. Keilii. [Vergr.]

— I. Fasc. 2. Diomedis ars gramm. ex Charisii arte gramm. excerpta ex rec. H. Keilii. *M* 10.—

— II. Fasc. 1 et 2. Prisciani institutiones gramm. ex rec. M. Hertzii. Vol. I. [Vergr.]

— III. Fasc. 1. Prisciani institutiones gramm. ex rec. M. Hertzii. Vol. II. *M* 12.—

— III. Fasc. 2. Prisciani de figuris numerorum, de metris Terentii, de praeexercitamentis rhetoricis libri, institutio de nomine et pronomine et verbo, partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium, accedit Prisciani qui dic. liber de accentibus ex rec. H. Keilii. *M* 7.—

— IV. Fasc. 1. Probi catholica, instituta artium, de nomine excerpta, de ultimis syllabis liber ad Caelestinum ex rec. H. Keilii. — Notarum laterculi edente Th. Mommsen. *M* 11.—

— IV. Fasc. 2. Donati ars grammatica, Marii Servii Honorati commentarius in artem Donati, de finalibus, de centum metris, de metris Horatii, Sergii de littera, de syllaba, de pedibus, de accentibus, de distinctione commentarius, explanationes artis Donati, de idiomatibus ex rec. H. Keilii. *M* 8.—

— V. Fasc. 1. Cledonii ars gramm., Pompeii commentum artis Donati, excerpta ex commentariis in Donatum ex rec. H. Keilii. *M* 9.—

— V. Fasc. 2. Consentius, Phocas, Eutyches, Augustinus, Palaemon, Asper, de nomine et pronomine, de dubiis nominibus, Macrobii excerpta ex rec. H. Keilii. *M* 10.—

— VI. Fasc. 1. Marius Victorinus, Maximus Victorinus, Caesius Bassus, Atilius Fortunatianus ex rec. H. Keilii. *M* 9.—

— VI. Fasc. 2. Terentianus Maurus, Marius Plotius Sacerdos, Rufinus, Mallius Theodorus, fragmenta et excerpta metrica ex rec. H. Keilii. *M* 14.—

— VII. Fasc. 1. Scriptores de orthographia Terentius Scaurus, Velius Longus, Caper, Agroecius, Cassiodorius, Martyrius, Beda, Albinus. *M* 10.—

Grammatici Latini ex rec. H. Keilii.

Vol. VII. Fasc. 2. Audacis de Scauri et Palladii libris excerpta, Dosithei ars gramm., Arusiani Messii exempla elocutionum, Cornelii Frontonis liber de differentiis, fragmenta gramm., index scriptorum. *M* 11.20.

Supplementum continens anecdota Helvetica ex rec. H. Hageni. Lex.-8 *M* 19.—

[Herennius.] Incerti auctoris de ratione dicendi ad C. H. ll. IV. [M. Tullii Ciceronis ad Herennium libri VI.] Recens. F. Marx. *M* 14.—

***Historicorum Romanorum reliquiae.** Ed. H. Peter. Vol. I. *M* 16.— Vol. II. *M* 12.—

Horatii opera. Recensuerunt O. Keller et A. Holder. 2 voll. gr. 8.

Vol. I. Carmina, epodi, carmen saec. Iterum rec. O. Keller. *M* 12.—

— II. Sermones, epistulae, de arte poet. *M* 10.—

—— —— —— Editio minor. *M* 4.—

—— **carmina.** Rec. L. Mueller. 16. *M* 2.40, eleg. geb. m. Goldschnitt *M* **3.60.**

—— **Satiren.** Kritisch hergestellt, metrisch übersetzt u. mit Kommentar versehen von C. Kirchner u. W. S. Teuffel. 2 voll. *M* 16.40.

—— —— Lat. u. deutsch m. Erläuter. von L. Döderlein. *M* 7.—

—— —— siehe auch: Satura, v. Blümner.

—— **Episteln.** Lat. u. deutsch m. Erläut. von L. Döderlein. [B. I vergr.] B. II. *M* 3.—

—— **Briefe,** im Versmaß der Urschrift verdeutscht von A. Bacmeister u. O. Keller. 8. *M* 2.40 **3.20.**

***Institutionum et regularum iuris Romani syntagma.** Ed. R. Gneist. Ed. II. *M* 5.20.

[Iuris consulti.] Kalb, W., Roms Juristen nach ihrer Sprache. *M* 4.—

Iuvenalis saturae. Erkl. v. A. Weidner. 2. Aufl. *M* 4.40.

—— —— siehe auch: Satura, v. Blümner.

[Lucanus.] Scholia in L. bellum civile ed. H. Usener. Pars I. *M* 8.— [Fortsetzung erscheint nicht.]

Lucilii carminum reliquiae. Rec. F. Marx. Vol. I.: Proleg., testim., fasti L., carm. rel., indices, tab. geogr. *M* 8.— **10.60.**

—— —— Vol. II. (Komment.) *M* 14.— **17.—**

Nepotis quae supersunt. Ed. C. Halm. *M* 2.40.

Nonii Marcelli compendiosa doctrina. Emend. et adnot. L. Mueller. 2 partes. *M* 32.—

Novatiani epist. de cibis Iudaicis. Hrsg. v. G. Landgraf u. C. Weyman. *M* 1.20.

Optatiani Porfyrii carmina. Rec. L. Mueller. *M* 3.60.

Orestis tragoedia. Ed. I. Maehly. 16. ℳ 1.20.

Ovidii ex Ponto ll. Ed. O. Korn. ℳ 5.—

—— **Elegien der Liebe.** Deutsch von H. Oelschläger. 2. Aufl. Min.-Ausg. ℳ 2.40, eleg. geb. **3.20.**

Persius, siehe: Satura, v. Blümner.

Phaedri fabulae Aesopiae. Ed. L. Müller. ℳ 3.—

Placidi glossae. Rec. et illustr. A. Deuerling. ℳ 2.80.

Plauti comoediae. Recensuit, instrumento critico et prolegomenis auxit F. Ritschelius sociis operae adsumptis G. Loewe, G. Goetz, F. Schoell. 4 tomi. ℳ 92.20.

Tomi I fasc. I. Trinummus. Rec. F. Ritschl. Ed. III cur. F. Schoell. ℳ 5.60.

Tomi I fasc. II. Epidicus. Rec. G. Goetz. Ed. II. ℳ 4.—

— I fasc. III. Curculio. Rec. G. Goetz. ℳ 2.40.

— I fasc. IV Asinaria. Recc. G. Goetz et G. Loewe. ℳ 3.60.

— I fasc. V. Truculentus. Rec. F. Schoell. ℳ 4.80.

— II fasc. I. Aulularia. Rec. G. Goetz. ℳ 2.40.

— II fasc. II. Amphitruo. Recc. G. Goetz et G. Loewe. ℳ 3.60.

— II fasc. III. Mercator. Rec. F. Ritschl. Ed. II cur. G. Goetz. ℳ 3.60.

— II fasc. IV. Stichus. Rec. F. Ritschl. Ed. II cur. G. Goetz. ℳ 3.60.

— II fasc. V. Poenulus. Recc. F. Ritschelii schedis adhibitis G. Goetz et G. Loewe. ℳ 5.—

— III fasc. I. Bacchides. Rec. F. Ritschl. Ed. II cur. G. Goetz. ℳ 4.—

— III fasc. II. Captivi. Rec. F. Schoell. ℳ 4.—

— III fasc. III. Rudens. Rec. F. Schoell. ℳ 5.60.

— III fasc. IV. Pseudolus. Rec. F. Ritschl. Ed. II cur. G. Goetz. ℳ 5.60.

— III fasc. V. Menaechmi. Rec. F Ritschl. Ed. II cur. F. Schoell. ℳ 5.60.

— IV fasc. I. Casina. Rec. F. Schoell. ℳ 5.60.

— IV fasc. II. Miles gloriosus. Rec. F. Ritschl. Ed. II cur. G. Goetz. ℳ 6.—

— IV fasc. III. Persa. Rec. F. Ritschl. Ed. II cur. F. Schoell. ℳ 5.60.

— IV fasc. IV. Mostellaria. Rec. F. Ritschl. Ed. II cur. F. Schoell. ℳ 6.—

— IV fasc. V. Cistellaria. Rec. F. Schoell. Acc. deperditarum fabularum fragmenta a G. Goetz recensita. ℳ 5.60.

Plauti comoediae. Ex rec. et cum app. crit. F. Ritschelii. [Vergriffen außer:]

Tomus I. Pars 3. Bacchides. ℳ 3.—

*— III. Pars 1. Persa. ℳ 3.—

— III. Pars 2. Mercator. ℳ 3.—

—— —— **Scholarum in usum** rec. F. Ritschelius. [Vergr. außer:] Bacchides, Stichus, Pseudolus, Persa, Mercator. Einzeln je ℳ —.50.

—— **miles gloriosus.** Ed. O. Ribbeck. ℳ 2.80.

Polemii Silvii laterculus. Ed. Th. Mommsen. Lex.-8. ℳ —.80.

Polionis de bello Africo comm. Edd. E. Wölfflin et A. Miodoński. Adi. est tab. photolithograph. ℳ 6.80.

[Probus.] **Die Appendix Probi.** Hrsg. v. W. Heraeus. ℳ 1.20.

Propertii elegiae. Rec. A. Baehrens. ℳ 5.60.

Psalterium, das tironische, der Wolfenbütteler Bibliothek. Hrsg. v. Kgl. Stenograph. Institut zu Dresden. Mit Einleitung und Übertragung des tiron. Textes von O. Lehmann. ℳ 10.—

Quintiliani institutionis orator. ll. XII. Rec. C. Halm. 2 partes. [Pars I vergr.] Pars II: Libb. VII—XII. ℳ 9.—

Rhetores Latini minores. Ed. C. Halm. Lex.-8. ℳ 17.—

Saliarium carminum rell. Ed. B. Maurenbrecher. ℳ 1.—

Sallusti Crispi quae supersunt. Rec. Rud. Dietsch. 2 voll. [Vol. I vergr.] Vol. II: Historiarum rell. Index. ℳ 7.20.

—— **historiarum fragmenta.** Ed. Fr. Kritzius. ℳ 9.—

—— **historiarum rell.** Ed. B. Maurenbrecher.

Fasc. I. Prolegomena. ℳ 2.—

Fasc. II. Fragmenta argumentis, commentariis, apparatu crit. instructa. Acc. indices. ℳ 8.—

Satura. Ausgew. Satiren d. Horaz, Persius u. Juvenal in freier metr. Übertragung von H. Blümner. ℳ 5.— **5.80.**

Scaenicae Romanorum poesis fragmenta. Rec. O. Ribbeck. 2 voll. Ed. II. ℳ 23.—

Vol. I. Tragicorum fragmenta. ℳ 9.—

— II. Comicorum fragmenta. ℳ 14.—

Servii grammatici qui fer. in Vergilii carmina commentarii. Recc. G. Thilo et H. Hagen. 3 voll.

Vol. I fasc. I. In Aen. I—III comm. Rec. G. Thilo. ℳ 14.—

— I fasc. II. In Aen. IV—V comm. Rec. G. Thilo. ℳ 10.—

— II fasc. I. In Aen. VI—VIII comm. Rec. G. Thilo. ℳ 10.—

— II fasc. II. In Aen. IX—XII comm. Rec. G. Thilo. ℳ 10.—

— III fasc. I. In Buc. et Georg. comm. Rec. G. Thilo. ℳ 10.40.

— III fasc. II. App. Serviana. ℳ 20.—

[— III fasc. III (Indices) in Vorb.]

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

Damasi epigrammata. Acc. Pseudodamasiana. Rec. M. Ihm. Adi. est tabula. ℳ 2.40 **2.80.**
Dictys Cretensis ephem. belli Troiani ll. VI. Rec. F. Meister. [s. Zt. vergr.]
Donati comm. Terenti. Ed. P. Wessner. I ℳ 10.— **10.80.** Vol. II. ℳ 12.— **12.80.** *Vol. III, 1. ℳ 8.— **8.50.**
*—— **interpretat. Vergil.** Ed. H. Georgii. 2 voll. ℳ 24.— **26.—**
Dracontii carmm. min. Ed. Fr. de Duhn. ℳ 1.20 **1.60.**
Eclogae poëtar. Latin. Ed. S. Brandt. Ed. II. ℳ 1.— **1.40.**
Eutropii breviarium hist. Rom. Rec. Fr. Ruehl. ℳ —.45 **—.75.**
Firmici Materni matheseos ll. VIII. Edd. W. Kroll et F. Skutsch. Fasc. I. ℳ 4.— **4.50.**
*—— —— **de errore profan. relig.** Ed. K. Ziegler. ℳ 3.20 **3.60.**
Flori, L., Annaei, epitomae ll. II et P. Annii Flori fragmentum de Vergilio. Ed. O. Rossbach. ℳ 2.80 **3.20.**
Frontini strategematon ll. IV. Ed. G. Gundermann. ℳ 1.50 **1.90.**
Fulgentii, Fabii Planciadis, opera. Acc. Gordiani Fulgentii de aetatibus mundi et hominis et S. Fulgentii episcopi super Thebaiden. Rec. R. Helm. ℳ 4.— **4.50.**
***Gai institutionum commentt. quattuor.** Rec. Ph. Ed. Huschke. Ed. VII cur. E. Seckel et B. Kübler ℳ 2.80 **3.20.**
Gellii noctium Attic. ll. XX. Rec. C. Hosius. 2 voll. ℳ 6.80 **8.—**
Gemini elementa astronomiae. Rec. C. Manitius. ℳ 8.— **8.60.**
Germanici Caesaris Aratea. Ed. A. Breysig. Ed. II. Acc. Epigrammata. ℳ 2 — **2.40.**
***Grammaticae Romanae fragm.** Coll. rec. H. Funaioli. Vol. I. ℳ 12.— **12.60.**
Grani Liciniani quae supersunt. Rec. M. Flemisch. ℳ 1.— **1.30.**
Hieronymi de vir. inlustr. l. Acc. Gennadi catalogus viror. inlustr. Rec. G. Herding. ℳ 2.40 **2.80.**
Historia Apollonii, regis Tyri. Rec. A. Riese. Ed. II. ℳ 1.40 **1.80.**
Historicorum Roman. fragmenta. Ed. H. Peter. ℳ 4.50 **5.—**
Horatii Flacci opera. Rec. L. Mueller. Ed. mai. [vergr.] Ed. min. [vergr.]
*—— —— Rec. F. Vollmer. Ed. maior. ℳ 2.— **2.40.** Ed. minor. ℳ 1.— **1.40.**
Hygini grammatici l. de munit. castr. Rec. G. Gemoll. ℳ —.75 **1.10.**
Incerti auctoris de Constantino Magno eiusque matre Helena libellus prim. Ed. E. Heydenreich. ℳ —.60 **—.90.**
Iurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt. In usum maxime academicum rec., adnot. Ph. Ed. Huschke. Ed. V. ℳ 6.75 **7.40.** Ed. VI auct. et emend. edd. E. Seckel et B. Kübler. Vol. I ℳ 4.40 **5.—** Indices ed. Fabricius. [vergr.]
—— —— **Supplement: Bruchstücke a. Schriften röm. Juristen.** Von E. Huschke. ℳ —.75 **1.—**
Iurisprudentiae antehadrianae quae supersunt. Ed. F. P. Bremer. Pars I. ℳ 5.— **5.60.** Pars II. Sectio I. ℳ 8.— **8.60.** II. ℳ 8.— **8.80.**
Iustiniani institutiones. Ed. Ph. Ed. Huschke. ℳ 1.— **1.40.**
Iustini epitoma hist. Philipp. Pompei Trogi ex rec. Fr. Ruehl. Acc. prologi in Pompeium Trogum ab A. de Gutschmid rec. ℳ 1.60 **2.20.**
Iuvenalis satirarum ll. Rec. C. F. Hermann. ℳ —.45 **—.75.**
Iuvenci ll. evangelicorum IV. Rec. C. Marold. ℳ 1.80 **2.20.**
Lactantius Placidus: s. Statius. Vol. III.
Livi ab urbe condita libri. Recc. G. Weissenborn et M. Müller. 6 partes. ℳ 8.10 **11.10.** Pars I—III je ℳ 1.20 **1.70.** Pars IV—VI je ℳ 1.50 **2.—**
Pars I—V auch in einzelnen Heften:
Pars I fasc. I: Lib. 1— 3. ℳ —.70 **1.10.**
— I fasc. II: Lib. 4— 6. ℳ —.70 **1.10.**
— II fasc. I: Lib. 7—10. ℳ —.70 **1.10.**
— II fasc. II: Lib. 21—23. ℳ —.70 **1.10.**
— III fasc. I: Lib. 24—26. ℳ —.70 **1.10.**
— III fasc. II: Lib. 27—30. ℳ —.70 **1.10.**
— IV fasc. I: Lib. 31—35. ℳ —.85 **1.25.**
— IV fasc. II: Lib. 36—38. ℳ —.85 **1.25.**
— V fasc. I: Lib. 39—40. ℳ —.85 **1.25.**
*—— —— Ed. II ed. G. Heraeus. ℳ —.85 **1.25.**
*Pars V fasc. II: Lib. 41—140. ℳ —.85 **1.25.**
— VI: Fragmenta et index.
Lucani de bello civ. ll. X. It. Ed. C. Hosius. ℳ 4.40 **5.—**
Lucreti Cari de rerum natura ll. VI. Ed. A. Brieger. Ed. II. ℳ 2.10 **2.50.** Appendix einzeln ℳ —.30.
Macrobius. Rec. F. Eyssenhardt. Ed. II. ℳ 8.— **8.60.**
Marcelli de medicamentis. Ed. G. Helmreich. ℳ 3.60 **4.20.**
Martialis epigrammaton ll. Rec. W. Gilbert. ℳ 2.70 **3.20.**
***Martianus Capella.** Ed. A. Dick. [In Vorb.]
Melae, Pomponii, de chorographia libri. Ed. C. Frick. ℳ 1.20 **1.60.**
Metrologicorum scriptorum reliquiae. Ed. F. Hultsch. Vol. II: Scriptores Latini. ℳ 2.40 **2.80.** [Vol. I: Scriptores Graeci. ℳ 2.70 **3.20.**] 2 voll. ℳ 5.10 **6.—**
Minucii Felicis Octavius. Rec. Herm. Boenig. ℳ 1.60 **2.—**
Mulomedicina Chironis. Siehe Claudii.
Nepotis vitae. Edd. C. Halm et A. Fleckeisen. ℳ —.30 **— 60.**
*—— —— m. Schulwörterbuch v. H. Haacke. 15. Auflage. ℳ 1.75.

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

Nonii Marcelli de conpendiosa doctrina libros XX. Ed. W. M. Lindsay. Vol. I—III: lib. I—XX et ind. ℳ 17.20 **19.—**
Orosii hist. adv. paganos ll. VII. Rec. C. Zangemeister. ℳ 4.— **4.50.**
Ovidius Naso. Rec. R. Merkel. 3 tomi. ℳ 2.90 **4.10.**
Tom. I: Amores. Heroides. Epistulae. Medicamina faciei femineae. Ars amatoria. Remedia amoris. Ed. II cur. R. Ehwald. ℳ 1.— **1.40.**
Tom. II: Metamorphoses. Ed. II. ℳ —.90 **1.30.**
Tom. III: Tristia. Ibis. Ex Ponto libri. Fasti. Ed. II. ℳ 1.— **1.40.**
—— **tristium ll. V.** ℳ —.45 **—.75.**
—— **fastorum ll. VI.** ℳ —.60 **—.90.**
—— **metamorphoseon delectus Siebelisianus.** Ed. Fr. Polle. Mit Index. ℳ —.70 **1.—.**
Palladii opus agriculturae. Rec. J. C. Schmitt. ℳ 5.20 **5.60.**
Panegyrici Latini XII. Rec. Aem. Baehrens. ℳ 3.60 **4.20.**
Patrum Nicaenorum nomina graece, latine, syriace, coptice, arabice, armeniace. Edd. H. Gelzer, H. Hilgenfeld, O. Cuntz. ℳ 6.— **6.60.**
Pelagonii ars veterinaria. Ed. M. Ihm. ℳ 2.40 **2.80.**
Persii satirarum l. Rec. C. Hermann. ℳ —.30 **—.60.**
Phaedri fabulae Aesopiae. Rec. L. Mueller. ℳ —.30 **—.60.**
—— —— mit Schulwörterbuch von A. Schaubach. ℳ —.90 **1.30.**
Physiognomonici scriptores Graeci et Latini. Rec. R. Foerster. 2 voll. [Vol. I. ℳ 8.— **8.60.** Vol. II. ℳ 6.— **6.60.**] ℳ 14.— **15.20.**
Plauti comoediae. Recc. F. Goetz et Fr. Schoell. 7 fascc. ℳ 10.50 **14.—**
Fasc. I. Amphitruo, Asinaria, Aulularia. Praec. de Plauti vita ac poesi testim. vet. ℳ 1.50 **2.—**
*— II. Bacchides, Captivi, Casina. Ed. II. ℳ 1.50 **2.—**
— III. Cistellaria, Curculio, Epidicus. ℳ 1.50 **2.—**
— IV. *Menaechmi, Mercator, *Miles glor. ℳ 1.50 **2.—**
— V. *Mostellaria, Persa, *Poenulus. ℳ 1.50 **2.—**
— VI. *Pseudolus, *Rudens, Stichus. ℳ 1.50 **2.—**
— VII. *Trinummus, Truculentus, fragmenta. Acc. conspectus metrorum. ℳ 1.50 **2.—**
Einzeln die mit * bezeichneten Stücke je ℳ —.60 **—.90,** die übrigen je ℳ —.45 **—.75.** Supplementum (De Plauti vita ac poesi testimonia veterum. Conspectus metrorum) ℳ —.45 **—.75.**

***Plini naturalis historia.** 6 voll. Ed. II. Rec. C. Mayhoff. Vol. I. ℳ 8.— **8.60.** Vol. II. ℳ 3.— **3.50.** Vol. III. ℳ 4.— **4.50.** Voll. IV. V. je ℳ 6.— **6.60.** Vol. VI. (Index.) Ed. Jan. ℳ 3.— **3.50.**
—— **ll. dubii sermonis VIII rell.** Coll. I. W. Beck. ℳ 1.40 **1.80.**
—— **(iun.) epistulae.** [vergr.]
*—— rec. R. C. Kukula. ℳ 3.— **3.60.**
Plinii Secundi quae fertur una cum Gargilii Martialis medicina. Ed. V. Rose. ℳ 2.70 **3.10.**
Poetae Latini minores. Rec. Aem. Baehrens. 6 voll. [Vol. VI vergr.] ℳ 20.10 **23.40.**
Pomponius Mela: s. Mela.
Porphyrionis commentarii in Horatium. Rec. G. Meyer. ℳ 5.— **5.60.**
Prisciani euporiston ll. III. Ed. V. Rose. Acc. **Vindiciani Afri quae feruntur rell.** ℳ 7.20 **7.80.**
Propertii elegiae. Rec. L. Mueller. ℳ —.60 **—.90.**
*—— —— Ed. K. Hosius. [In Vorb.]
Pseudacronis scholia in Horatium. Ed. O. C. Keller. Vol. I. ℳ 9.— **9.80** vol. II. ℳ 12.— **12.80.**
Quintiliani instit. orat. ll. XII. Rec. Ed. Bonnell. 2 voll. [vol. I vergr.] je ℳ 1.80 **2.20.**
—— —— **liber decimus.** Rec. C. Halm. ℳ —.30 **—.60.**
*—— —— Ed. L. Radermacher. P. I. ℳ 3.— **3.50.**
—— **declamationes.** Rec. C. Ritter. ℳ 4.80 **5.40.**
*—— **decl. XIX maiores.** Ed. G. Lehnert. ℳ 12.— **12.60.**
Remigii Autissiodor. in art. Donati min. commentum. Ed. W. Fox. ℳ 1.80 **2.20.**
Rutilii Namatiani de reditu suo ll. II. Rec. L. Mueller. [z. Zt. vergr.]
Sallusti Catilina, Iugurtha, ex historiis orationes et epistulae. Ed. A. Eussner. ℳ —.45 **—.75.**
Scaenicae Romanorum poesis fragmenta. Rec. O. Ribbeck. Ed. III. Vol. I. Tragicorum fragmm. ℳ 4.— **4.60.** Vol. II. Comicorum fragmm. ℳ 5.— **5.60.**
Scribonii Largi conpositiones. Ed. G. Helmreich. ℳ 1.80 **2.20.**
Scriptores historiae Augustae. Iterum rec. H. Peter. 2 voll. ℳ 7.50 **8.60.**
Senecae opera quae supersunt. Vol. I. Fasc. I. **Dialog. ll. XII.** Ed. E. Hermes. ℳ 3.20 **3.80.** Vol. I. Fasc. II. **De beneficiis. De clementia.** Ed. C. Hosius. ℳ 2.40 **2.80.** Vol. II. ***Naturalium quaest. ll. VIII.** Ed. A. Gercke. ℳ 3.60 **4.20.** Vol. III. **Ad Lucil. epist. mor.** Ed. O. Hense. ℳ 5.60 **6.20.** Vol. IV. ***Fragm., Ind.** Ed. E. Bickel. [In Vorb.]
—— **Suppl.** Rec. Fr. Haase. ℳ 1.80 **2.40.**
—— **tragoediae.** Recc. R. Peiper et G. Richter. Ed. II. ℳ 5.60 **6.20.**

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

Homers Ilias. Von K. Fr. Ameis und C. Hentze.
—— —— —— Anhang:
Heft 1. Ges. 1— 3. 3. Aufl. ℳ 2.10 **2.60**
— 2. Ges. 4— 6. 2. Aufl. ℳ 1.50 **2.—**
— 3. Ges. 7— 9. 2. Aufl. ℳ 1.80 **2.30**
— 4. Ges. 10—12. 2. Aufl. ℳ 1.20 **1.70**
— 5. Ges. 13—15. 2. Aufl. ℳ 1.80 **2.30**
— 6. Ges. 16—18. 2. Aufl. ℳ 2.10 **2.60**
— 7. Ges. 19—21. ℳ 1.50 **2.—**
— 8. Ges. 22—24. ℳ 1.80 **2.30**

—— **Odyssee.** Von K. Fr. Ameis und C. Hentze. 2 Bände.
Band I. H. 1. Ges. 1—6. 12. A. ℳ 1.80 **2.30**
— I. H. 2. Ges. 7—12. 11. A. ℳ 1.80 **2.30**
— I. H. 1/2 zusammengeb. ℳ **3.45**
— II. H. 1. Ges. 13—18. 8. A. ℳ 1.35 **1.80**
— II. H. 2. Ges. 19—24. 9. A. ℳ 1.40 **1.80**
— II. H. 1/2 zusammengeb. ℳ **3.35**
—— —— —— Anhang:
Heft 1. Ges. 1— 6. 4. Aufl. ℳ 1.50 **2.—**
— 2. Ges. 7—12. 3. Aufl. ℳ 1.20 **1.70**
— 3. Ges. 13—18. 3. Aufl. ℳ 1.20 **1.70**
— 4. Ges. 19—24. 3. Aufl. ℳ 2.10 **2.60**

Isokrates' ausgewählte Reden. Von O. u. M. Schneider. 2 Bändchen. ℳ 3.— **3.95.**
I. Bändchen. Demonicus, Euagoras, Areopagiticus. 3. Aufl., v. M. Schneider. ℳ 1.20 **1.70.**
II. Bändchen. Panegyricus u. Philippus. 3. Aufl. ℳ 1.80 **2.25.**

Lucians ausgewählte Schriften. Von C. Jacobitz. 3 Bändchen. ℳ 3.60.
I. Bändchen. Traum. Timon. Prometheus. Charon. 4. Aufl., von K. Bürger. ℳ 1.50 **2.—**

Lykurgos' Rede gegen Leokrates. Von C. Rehdantz. ℳ 2.25 **2.75.**

[Lyriker.] Anthologie a. d. griech. Lyr. Von E. Buchholz. 2 Bdchn. ℳ 4.20 **5.20.**
I. Bändchen. Elegiker u. Iambographen. 5. Aufl., von R. Peppmüller. ℳ 2.10 **2.60.**
II. Bändchen. Die melischen und chorischen Dichter. 4. Aufl., von J. Sitzler. ℳ 2.10 **2.60.**

Lysias' ausgew. Reden. Von H. Frohberger. Kleinere Ausg. 2 Hefte.
I. Heft. Prolegomena. — R. gegen Eratosthenes. — R. geg. Agoratos. — Verteidigung geg. die Anklage wegen Umsturzes der demokratischen Verfassung. — R. f. Mantitheos. — R. geg. Philon. 3. Aufl., v. Th. Thalheim. ℳ 1.80 **2.25.**
II. Heft. Reden gegen Alkibiades. — R. geg. Nikomachos. — R. üb. d. Vermögen d. Aristophanes. — R. üb. d. Ölbaum. — R. geg. die Kornhändler. — R. geg. Theomnestos. — R. f. d. Gebrechlichen. — R. geg. Diogeiton. 2. Auflage, von Th. Thalheim. ℳ 1.80 **2.25.**

Lysias' ausgew. Reden. Von H. Frohberger. Größere Ausgabe. 3 Bände. [Bd. II u III vergr.]
I. Bd. R. geg. Eratosthenes, Agoratos. Verteidigung geg. die Anklage weg. Umsturzes d. Verfassung. 2. Aufl., von G. Gebauer. ℳ 4.50.

Platons ausgew. Schriften. Von Chr. Cron, J. Deuschle u. a.
I. Teil. Die Verteidigungsrede d. Sokrates. Kriton. Von Chr. Cron. 11. Aufl., von H. Uhle. ℳ 1.— **1.40.**
II. Teil. Gorgias. Von J. Deuschle. 4. Aufl., von Chr. Cron. ℳ 2.10 **2.60.**
III. Teil. 1. Heft. Laches. Von Chr. Cron. 5. Aufl. ℳ —.75 **1.20.**
III. Teil. 2. Heft. Euthyphron. Von M. Wohlrab. 4. Aufl. ℳ —.60 **—.90.**
IV. Teil. Protagoras. Von J. Deuschle u. Chr. Cron. 5. A., v. E. Bochmann. ℳ 1.20 **1.70.**
V. Teil. Symposion. 2. Aufl. [3. Aufl. von Schöne u. d. Pr.]
VI. Teil. Phaedon. Von M. Wohlrab. 4. Aufl. ℳ 1.60 **2.10.**
VII. Teil. Der Staat. I. Buch. Von M. Wohlrab. ℳ —.60 **—.90.**
VIII. Teil. Hippias maior. Ed. W. Zilles. [In Vorb.]

Plutarchs ausgew. Biographien. Von O. Siefert und Fr. Blaß. 6 Bändchen. ℳ 6.90 **9.60.**
I. Bändchen. Philopoemen u. Flamininus. Von O. Siefert. 2. Aufl., von Fr. Blaß. ℳ —.90 **1.30.**
II. Bändchen. Timoleon u. Pyrrhos. Von O. Siefert. 2. Aufl., von Fr. Blaß. ℳ 1.50 **2.—**
III. Bändchen. Themistokles u. Perikles. Von Fr. Blaß. 2. Aufl. ℳ 1.50 **2.—**
IV. Bändchen. Aristides u. Cato. Von Fr. Blaß. 2. Aufl. ℳ 1.20 **1.70.**
V. Bändchen. Agis u. Kleomenes. Von Fr. Blaß. ℳ —.90 **1.30.**

Quellenbuch, histor., zur alten Geschichte.
I. Abt. Griechische Geschichte. Von W. Herbst und A. Baumeister. 3. Aufl. 1. Heft. [Vergr.] 2. Heft. ℳ 1.80 **2.30.**

Sophokles. Von G. Wolff und L. Bellermann.
I. Teil. Aias. 5. Aufl. ℳ 1.50 **2.—**
II. — Elektra. 4. Aufl. ℳ 1.50 **2.—**
III. — Antigone. 6. Aufl. ℳ 1.50 **2.—**
IV. — König Oidipus. 5. Aufl. ℳ 1.60 **2.—**
V. — Oidipus auf Kolonos. [Vergr.]

Supplementum lect. Graecae. Von C. A. J. Hoffmann. ℳ 1.50 **2.—**

Testamentum novum Graece. Das Neue Testament. Von Fr. Zelle.
I. **Evangelium d. Matthäus.** Von Fr. Zelle 1.80 **2.25.**
IV. **Evangelium d. Johannes.** Von B. Wohlfahrt. ℳ 1.50 **2.—**
V. **Apostelgeschichte.** Von B. Wohlfahrt. ℳ 1.80 **2.25.**

Thukydides. Von G. Böhme u. S. Widmann. 9 Bändchen. [je ℳ 1.20 **1.70.**] ℳ 10.80 **15.30.**

1. Bändchen.	1. Buch.	6. Auflage.
2. —	2. —	6. —
3. —	3. —	5. —
4. —	4. —	5. —
5. —	5. —	5. —
6. —	6. —	6. —
7. —	7. —	5. —
8. —	8. —	5. —

9. Bdchn. Einleitung u. Register. 5. Aufl.

***Xenophons Anabasis.** Von F. Vollbrecht. 10. (bzw. 9., 8., 7.) Aufl.
Ausgabe m. **Kommentar unter d. Text.**
I. Bdchn. B. I. II. M. 2 Figurentaf. u. 1 Karte. ℳ 1.40 **2.—**
II. — B. III. IV. ℳ —.90 **1.20.**
III. — B. V—VII. ℳ 1.60 **2.—**

***Xenophons Anabasis.** Von F. Vollbrecht. B. I—IV. **Text u. Kommentar getrennt.**
Text. M. e. Übersichtskarte. ℳ —.90 **1.20.**
Kommentar. Mit Holzschnitten und Figurentafeln. ℳ 1.35 **1.80.**

—— **Kyropädie.** Von L. Breitenbach. 2 Hefte. [je ℳ 1.50 **2.—**] ℳ 3.— **4.—**
I. Heft. Buch I—IV. 4. Auflage, von B. Büchsenschütz.
II. — Buch V—VIII. 3. Aufl.

—— **griech. Geschichte.** Von B. Büchsenschütz. 2 Hefte.
I. Heft. Buch I—IV. 6. Aufl. ℳ 1.50 **2.—**
*II. — Buch V—VII. 5. Aufl. ℳ 1.80 **2.20.**

—— **Memorabilien.** Von Raph. Kühner. 6. Aufl., von Rud. Kühner. ℳ 1.60 **2.20.**

—— **Agesilaos.** Von O. Güthling. ℳ 1.50 **2.—**

—— **Anabasis u. Hellenika in Ausw.** Mit Einleitung, Karten, Plänen u. Abbild. Text und Kommentar. Von G. Sorof. 2 Bdchn.
I. Bdchn. Anab. Buch 1—4.
Text. ℳ 1.20 **1.50.**
Kommentar. ℳ 1.20 **1.50.**
II. — Anab. Buch 5—7 u. Hellenika.
Text. ℳ 2.— **2.20.**
Kommentar. ℳ 1.40 **1.60.**

b. Lateinische Schriftsteller.

Caesaris belli Gallici libri VII und Hirtii liber VIII. Von A. Doberenz. 9. Aufl., von B. Dinter. 3 Hefte. ℳ 2.55 **4.—**
I. Heft Buch I—III. M. Einleit. u. Karte v. Gallien. ℳ —.90 **1.40.**
II. — Buch IV—VI. ℳ —.75 **1.20.**
III. — Buch VII u. VIII u. Anhang. ℳ —.90 **1.40.**

—— **commentarii de bello civili.** Von A. Doberenz. 5. Aufl., von B. Dinter. ℳ 2.40 **2.90.**

Cicero de oratore. Von K. W. Piderit. 6. Aufl., von O. Harnecker. 3 Hefte. ℳ 4.80 **6.25.**
I. Heft. Einleit. u. Buch I. ℳ 1.80 **2.25.**
II. — Buch II. ℳ 1.50 **2.—**
III. — Buch III. M. Indices u. Register z. d. Anmerkungen. ℳ 1.50 **2.—**
Aus Heft III besonders abgedruckt: Erklär. Indices u. Register d. Anmerkgn. ℳ —.45.

—— —— —— 5. Aufl., von Fr. Th. Adler. In 1 Band. ℳ 4.50.

—— **Brutus de claris oratoribus.** Von K. W. Piderit. 3. Aufl., von W. Friedrich. ℳ 2.25 **2.75.**

—— **orator.** Von K. W. Piderit. 2. Aufl. ℳ 2.— **2.60.**

—— **partitiones oratoriae.** Von K. W. Piderit. ℳ 1.— **1.40.**

*—— **Rede f. S. Roscius.** Von Fr. Richter u. A. Fleckeisen. 4. Aufl., von G. Ammon. ℳ 1.— **1.40.**

Cicero div. in Caecilium. Von Fr. Richter. 2. Aufl., von A. Eberhard. ℳ —.45 **—.80.**

—— **Reden gegen Verres.** IV. Buch. Von Fr. Richter. 3. Aufl., von A. Eberhard. ℳ 1.50 **2.—**

—— —— V. Buch. Von Fr. Richter. 2. Aufl., von A. Eberhard. ℳ 1.20 **1.70.**

—— **Rede üb. d. Imperium d. Cn. Pompejus.** Von Fr. Richter. 5. Aufl., von A. Eberhard. ℳ —.75 **1.20.**

—— **Reden g. Catilina.** Von Fr. Richter. 6. Aufl., von A. Eberhard. ℳ 1.— **1.40.**

—— **Rede f. Murena.** Von H. A. Koch. 2. Aufl., von G. Landgraf. ℳ —.90 **1.30.**

—— **Rede f. Sulla.** Von Fr. Richter. 2. Aufl., von G. Landgraf. ℳ —.75 **1.20.**

—— **Rede f. Sestius.** Von H. A. Koch 2. Aufl., von A. Eberhard. ℳ 1.— **1.40.**

—— **Rede f. Plancius.** Von E. Köpke. 3. Aufl., von G. Landgraf. ℳ 1.20 **1.70.**

—— **Rede f. Milo.** V. Fr. Richter u. A. Eberhard. 5. Aufl., von H. Nohl. ℳ 1.20 **1.60.**

—— **I. u. II. Philipp. Rede.** Von H. A. Koch. 3. Aufl., v. A. Eberhard. ℳ 1.20 **1.70.**

—— **I., IV. u. XIV. Philipp. Rede.** Von E. R. Gast. ℳ —.60 **—.90.**

—— **Reden f. Marcellus, f. Ligarius u. f. Deiotarus.** Von Fr. Richter. 4. Aufl., von A. Eberhard. ℳ 1.20 **1.70.**

—— **Rede f. Archias.** Von Fr. Richter u. A. Eberhard. 5. Aufl., von H. Nohl. ℳ —.50 **—.80.**

Cicero, Rede f. Flaccus. Von A. du Mesnil. *M.* 3.60 **4.10.**
— **ausgew. Briefe.** Von J. Frey. 6. Aufl. *M.* 2.20 **3.—**
— **Tusculanae disputationes.** Von O. Heine. 2 Hefte.
I. Heft. Buch I. II. 4. Aufl. *M.* 1.20 **1.70.**
II. — Buch III—V. 4. Aufl. *M.* 1.65 **2.15.**
*— **Cato maior.** Von C. Meißner. 5. Aufl., von Landgraf. *M.* —.60 **1.—**
— **somnium Scipionis.** Von C. Meißner. 4. Aufl. *M.* —.45 **—.80.**
— **Laelius.** Von C. Meißner. 2. Aufl. *M.* —.75 **1.20.**
— **de finibus bon. et mal.** Von H. Holstein. [Vergr.]
— **de legibus.** Von A. du Mesnil. *M.* 3.90 **4.50.**
— **de natura deorum.** Von A. Goethe. *M.* 2.40 **2.90.**
[—] **Chrestomathia Ciceroniana.** Ein Lesebuch f. mittlere u. obere Gymnasialklassen. Von C. F. Lüders. 3. Aufl., bearb. v. O. Weißenfels. Mit Titelbild. *M.* **2.80.**
[—] **Briefe Ciceros u. s. Zeitgenossen.** Von O. E. Schmidt. I. Heft. *M.* 1.— **1.40.**
Cornelius Nepos, siehe: Nepos.
***Curtius Rufus.** Von Th. Vogel und A. Weinhold. 2 Bändchen.
I. Bd. B. III—V. 4. A. *M.* 2.40 **2.80.**
*II. — B. VI—X. 3. A. *M.* 2.60 **3.20.**
[Elegiker.] Anthologie a. d. El. der Römer. Von C. Jacoby. 2. Aufl. 4 Hft. *M.* 3.50 **5.10.**
1. Heft: Catull. *M.* —.90 **1.30.**
2. Heft: Tibull. *M.* —.60 **1.—**
3. Heft: Properz. *M.* 1.— **1.40.**
4. Heft: Ovid. *M.* 1.— **1.40.**
Horaz, Oden u. Epoden. Von C. W. Nauck. 16. Aufl., v. O. Weißenfels. *M.* 2.25 **2.75.**
[—] Auswahl a. d. griech. Lyrik z. Gebrauch b. d. Erklärg. Horaz. Oden, von Großmann. *M.* —.15.
— **Satiren und Episteln.** Von G. T. A. Krüger. 2 Abteilungen.
I. Abt. Satiren. 15. Aufl., v. G. Krüger. *M.* 1.80 **2.30.**
II. — Episteln. 15. Aufl., v. G. Krüger *M.* 2.— **2.50.**
— **Sermonen.** Von A. Th. Fritzsche. 2 Bände. *M.* 4.40 **5.40.**
I. Bd. Der Sermonen Buch I. *M.* 2.40 **2.90.**
II. — Der Sermonen Buch II. *M.* 2.— **2.50.**
Livius, ab urbe condita libri.
Lib. 1. Von M. Müller. 2. Aufl. *M.* 1.50 **2.—**
Lib. 2. Von M. Müller *M.* 1.50 **2.—**
Lib. 3. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 4. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 5. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 6. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**

Livius, ab urbe condita libri.
Lib. 7. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 8. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 9. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 10. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 21. Von E. Wölfflin. 5. Aufl. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 22. Von E. Wölfflin. 4. Aufl. *M.* 1.20 **1.70.**
*Lib. 23. Von F. Luterbacher. 2. Aufl. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 24. Von H. J. Müller. 2. Aufl. *M.* 1.35 **1.80.**
Lib. 25. Von H. J. Müller. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 26. Von F. Friedersdorff. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 27. Von F. Friedersdorff. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 28. Von F. Friedersdorff. *M.* 1.20 **1.70.**
Lib. 29. Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70**
Lib. 30 Von F. Luterbacher. *M.* 1.20 **1.70.**
Nepos. Von J. Siebelis-Jancovius. 12. Aufl., von O. Stange. Mit 3 Karten. *M.* 1.20 **1.70.**
— Von H. Ebeling. *M.* —.75.
— **Ad historiae fidem rec. et usui scholarum accomm.** Ed. E. Ortmann. Editio V. *M.* 1.— **1.40.**
Ovidii metamorphoses. Von J. Siebelis u. Fr. Polle. 2 Hefte. [je *M.* 1.50 **2.—**] *M.* 3.— **4.—**
I. Heft. Buch I—IX. 17. Aufl.
II. — Buch X—XV. 14. Aufl.
— **fastorum libri VI.** Von H. Peter. 2 Abteilungen.
I. Abt. Text u. Kommentar. 4. Aufl. *M.* 2.80 **3.20.**
II. — Krit. u. exeget. Ausführungen. 3. Aufl. *M.* —.90 **1.30.**
— **ausgew. Gedichte m. Erläut. für den Schulgebr.** Von H. Günther. *M.* 1.50 **2.—**
Phaedri fabulae. Von J. Siebelis und F. A. Eckstein. 6. Aufl., v. Fr. Polle. *M.* —.75 **1.20.**
Plautus' ausgewählte Komödien. Von E. J. Brix. 4 Bdchn.
I. Bdchn. Trinummus. 5. Aufl., von M. Niemeyer. *M.* 1.60 **2.—**
II. — Captivi. 5. Aufl. *M.* 1.— **1.40.**
III. — Menaechmi. 4. Auflage, von M. Niemeyer. *M.* 1.— **1.40.**
IV. — Miles gloriosus. 3. Auflage. *M.* 1.80 **2.30.**
Plinius' d. J. ausgewählte Briefe. Von A. Kreuser. *M.* 1.50 **2.—**
***Quellenbuch,** histor., zur alten Geschichte. II. Abt. Römische Geschichte. Von A. Weidner. 2. Aufl. 1. Heft *M.* 1.80 **2.30.** 2. Heft *M.* 2.40 **3.—** 3. Heft. *M.* 2.70 **3.30.**

Quintiliani institut. orat. liber X. Von G. T. A. Krüger. 3. Aufl., von G. Krüger. ℳ 1.— **1.40.**
Sallusti Crispi bell. Catil., bell. Iugurth., oratt. et epist. ex historiis excerptae. Von Th. Opitz. 3 Hefte. ℳ 2.05 **3.20.**
I. Heft: Bellum Catilinae. ℳ —.60 **1.—**
II. — Bellum Iugurthinum. ℳ 1.— **1.40.**
III. — Reden u. Briefe a. d. Historien. ℳ —.45 **—.80.**
Tacitus' Historien. Von K. Heraeus. 2 Teile. ℳ 4.30 **5.40.**
I. Teil. Buch I u. II. 5. Aufl. ℳ 2.20 **2.80.**
II. — Buch III—V. 4. Auflage, von W. Heraeus. ℳ 2.10 **2.60.**
—— **Annalen.** Von A. Draeger. 2 Bände. ℳ 5.70 **7.50.**
*I. Band. 1. Heft. (Buch 1 u. 2.) 7. Aufl., von W. Heraeus. ℳ 1.50 **2.—**
2. Heft. [Buch 3—6.] 6. Aufl., von F. Becher. ℳ 1.50 **2.—**
II. — 2 Hefte: Buch XI—XIII. Buch XIV—XVI. 4. Aufl., von F. Becher. je ℳ 1.35 **1.75.**
***Tacitus, Agricola.** Von A. Draeger. 6. Aufl., von W. Heraeus. ℳ —.80 **1.20.**
—— **dialogus de oratoribus.** Von G. Andresen. 3. Aufl. ℳ —.90 **1.30.**
*—— **Germania.** Von E. Wolff. 2. Aufl. ℳ 1.40 **1.80.**
Terentius, ausgewählte Komödien. Von C. Dziatzko.
I. Bändchen. Phormio. 3. Aufl., von E. Hauler. ℳ 2.40. **2.90.**
II. — Adelphoe. 2. Aufl., von R. Kauer. ℳ 2.40 **2.90.**
Vergils Aeneide. Von K. Kappes. 4 Hefte.
I. Heft. Buch I—III. 6. Aufl. ℳ 1.40 **1.90.**
II. — Buch IV, V, VI. 4. Aufl., von E. Wörner. 3 Abt. je ℳ —.50 **—.80.**
II. — Buch IV—VI (4. Aufl.) in 1 Band ℳ **2.—**
III. — Buch VII—IX. 3. Aufl. ℳ 1.20 **1.70.**
IV. — Buch X, XI, XII. 3. Aufl., von M. Fickelscherer. 3 Abt. je ℳ —.50 **—.80.**
IV. — Buch X—XII (3. Aufl.) in 1 Band. ℳ **2.—**

6. Schultexte der „Bibliotheca Teubneriana". [gr. 8. geb.]

Die Schultexte der „Bibliotheca Teubneriana" bieten in denkbar bester Ausstattung zu wohlfeilem Preise den Zwecken der Schule besonders entsprechende, in keiner Weise aber der Tätigkeit des Lehrers vorgreifende, unverkürzte und zusatzlose Texte. Sie geben daher einen auf kritischer Grundlage ruhenden, aber aller kritischen Zeichen sich enthaltenden, in seiner inneren wie äußeren Gestaltung vielmehr inhaltliche Gesichtspunkte zum Ausdruck bringenden 'lesbaren' Text. Die Schultexte enthalten als Beigaben eine Einleitung, die in abrißartiger Form das Wichtigste über Leben und Werke des Schriftstellers sowie über sachlich im Zusammenhange Wissenswertes bietet; ferner gegebenenfalls eine Inhaltsübersicht oder Zeittafel (jedoch keine Dispositionen) sowie ein Namenverzeichnis, das außer geographischen und Personennamen auch sachlich wichtige Ausdrücke enthält, bzw. kurz erklärt.

Demosthenes' neun Philipp. Reden. Von Th. Thalheim. ℳ **1.—**
***Herodot B. I—IV.** Von A. Fritsch. ℳ **2.40.**
—— **B. V—IX.** Von A. Fritsch. ℳ **2.—**
Lysias' ausgew. Reden. Von Th. Thalheim. ℳ **1.—**
Thukydides B. I—III. Von S. Widmann. ℳ **1.80.**
Einzeln: Buch I, Buch II. je ℳ **1.—**
—— **B. VI—VIII.** Von S. Widmann. ℳ **1.80.**
***Xenophons Anabasis.** Von W. Gemoll. 3. Aufl. ℳ **1.60.**
*—— —— Buch I—IV. 2. Aufl. ℳ **1.10.**
—— **Memorabilien.** Von W. Gilbert. ℳ **1.10.**

Caesar de bello Gallico. Von J. H. Schmalz. ℳ **1.20.**
Ciceros Catilinar. Reden. Von C. F. W. Müller. ℳ **—.55.**
—— **Rede üb. d. Oberbefehl des Cn. Pompeius.** Von C. F. W. Müller. ℳ **—.55.**
Ciceros Rede f. Milo. Von C. F. W. Müller. ℳ **—.55.**
—— **Rede für Archias.** Von C. F. W. Müller. ℳ **—.40.**
—— **Rede für Roscius.** Von G. Landgraf. ℳ **—.60.**
—— **Reden geg. Verres. IV. V.** Von C. F. W. Müller. ℳ **1.—**
Horaz. Von G. Krüger. ℳ **1.80.**
Livius Buch I u. II (u. Auswahl a. Buch III u. V). Von K. Heraeus. ℳ **2.—**
—— **Buch XXI—XXIII.** Von M. Müller. ℳ **1.60.**
Ovids Metamorphosen in Auswahl. Von O. Stange. ℳ **2.—**
Sallusts Catilinar. Verschwörung. Von Th. Opitz. ℳ **—.55.**
—— **Jugurthin. Krieg.** Von Th. Opitz, ℳ **—.80.**
Beides zusammengeb. ℳ **1.20.**
Vergils Äneide. Von O. Güthling. ℳ **2.—**

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

Verschiedene Ausgaben für den Schulgebrauch.

Opitz, Th., u. A. **Weinhold**, Chrestomathie aus Schriftstellern der sogenannten silbernen Latinität. *M.* 2.80 **3.40.**

Auch in 5 Heften: I. Heft *M.* 1.40. II.—V. Heft je *M.* —.60 **1.—**

I. Heft. Suetonius, Velleius und Florus.	III. Heft. Plinius d. Ä. und Vitruvius.
II. — Tacitus, Iustinus, Curtius, Valerius Maximus und Plinius d. J.	IV. — Seneca und Celsus.
	V. — Quintilianus.

Tirocinium poeticum. Erstes Lesebuch aus lateinischen Dichtern. Zusammengestellt und mit kurzen Erläuterungen versehen von Johannes Siebelis. 18. Auflage, von Otto Stange. *M.* 1.20. Mit Wörterbuch von A. Schaubach. *M.* 1.60.

Ciceros philosophische Schriften. Auswahl f. d. Schule nebst einer Einleitung in die Schriftstellerei Ciceros und in die alte Philosophie von Professor Dr. O. Weißenfels. Mit Titelbild. *M.* 2.— **2.60.**

—— —— in einzelnen mit Vorbemerkungen usw. versehenen Heften:

1. Heft: Einleitung in die Schriftstellerei Ciceros und die alte Philosophie. Mit Titelbild. kart. *M.* —.90.
2. Heft: De officiis libri III. kart. *M.* —.60.
3. Heft: Cato Maior de senectute. kart. *M.* —.30.
4. Heft: Laelius de amicitia. kart. *M.* —.30.
5. Heft: Tusculanarum disputationum libri V. kart. *M.* —.60.

Ciceros philosophische Schriften.

6. Heft: De natura deorum libri III und de finibus bonorum et malorum I, 9—21. kart. *M.* —.30.
7. Heft: De re publica. kart. *M.* —.30.

—— **rhetorische Schriften.** Auswahl f. d. Schule nebst Einleitung u. Vorbemerkungen von Prof. Dr. O. Weißenfels. *M.* 1.80 **2.40.**

—— —— in einzelnen mit Vorbemerkungen usw. versehenen Heften:

1. Heft: Einleitung in die rhetorischen Schriften Ciceros nebst einem Abriß der Rhetorik. kart. *M.* 1.—
2. Heft: De oratore und Brutus. Ausgewählt, mit Vorbemerkungen und Analysen. kart. *M.* 1.—
3. Heft: Orator. Vollständiger Text nebst Analyse. kart. *M.* —.60.

---

7. B. G. Teubners Schülerausgaben griech. u. lat. Schriftsteller.

[gr. 8. geb.]

Jedes Bändchen zerfällt in 3 Hefte:

1. **Text** enthält diesen in übersichtlicher Gliederung, mit Inhaltsangaben über den Hauptabschnitten und am Rande, nebst den Karten und Plänen;
2. **Hilfsheft** enthält die Zusammenstellungen, die die Verwertung der Lektüre unterstützen sollen, nebst den erläuternden Skizzen und Abbildungen;
3. **Kommentar** enthält die fortlaufenden Erläuterungen, die die Vorbereitung erleichtern sollen.

2/3. als **Erklärungen** auch zusammengebunden erhältlich.

Die Sammlung soll wirkliche „Schülerausgaben" bringen, die den Bedürfnissen der Schule in dieser Richtung in der Einrichtung wie der Ausstattung entgegenkommen wollen, in der Gestaltung des „Textes", wie der Fassung der „Erklärungen", die sowohl Anmerkungen als Zusammenfassungen bieten, ferner durch das Verständnis fördernde Beigaben, wie Karten und Pläne, Abbildungen und Skizzen.

Das Charakteristische der Sammlung ist das zielbewußte Streben nach organischem Aufbau der Lektüre durch alle Klassen und nach Hebung und Verwertung der Lektüre nach der inhaltlichen und sprachlichen Seite hin, durch Einheit der Leitung, Einmütigkeit der Herausgeber im ganzen bei aller Selbständigkeit im einzelnen, wie sie deren Namen verbürgen, und ernstes Bemühen, wirklich Gutes zu bieten, seitens des Verlegers.

Ziel und Zweck der Ausgaben sind, sowohl den Fortschritt der Lektüre durch Wegräumung der zeitraubenden und nutzlosen Hindernisse zu erleichtern, als die Erreichung des Endzieles durch Einheitlichkeit der Methode und planmäßige Verwertung der Ergebnisse zu sichern.

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

*Aristoteles (Auswahl), s.: Philosophen.

Demosthenes, ausgew. politische Reden. Von H. Reich.
*1. Text. 2. Aufl. M 1.20.
2. Hilfsheft. M 1.— | 3. Kommentar. I. II. steif geh. je M —.80. Zus. in 1 Bd. geb. M 1.40. } 2/3. Erklärungen. M 2.20.

*Epiktet, Epikur (Auswahl), siehe: Philosophen.

Herodot in Auswahl. Von K. Abicht.
*1. Text. 3. Aufl. M. Karte u. 4 Plänen im Text. M 1.80.
2. Hilfsh. M. Abb. i. Text. M —.80. | 3. Komment. 2. Aufl. M 1.80. } 2/3. Erklärungen. M 2.40.
|| *Text B. Mit Einleitung. 3. Aufl. M 2.— Dazu Kommentar. 2. Aufl. M 1.80.

Homer. I: Odyssee. Von O. Henke.
*1. Text. 2 Bdchn: B. 1—12. 4. Aufl. B. 13—24. 4. Aufl. Mit 3 Karten. je M 1.60. — B. 1—24 in 1 Band M 3.20.
2. Hilfsheft. 3. Aufl. Mit zahlr. Abb. M 2.—
*3. Kommentar. 4. Aufl. 2 Hefte. steif geh. je M 1.20. Zus. in 1 Bd. geb. M 2.— Inhaltsübersicht (nur direkt) M —.05.

—— **II: Ilias.** Von O. Henke.
1. Text. 3. Aufl. 2 Bdchn.: B. 1—13. — *B. 14—24. Mit 3 Karten. je M 2.— B. 1—24 in 1 Band M 4.—
2. Hilfsheft. 2. Aufl. Mit zahlr. Abb. M 2.—
3. Kommentar. 2. Aufl. 2 Hefte. steif geh. M 1.60 u. M 1.20. Zusammen in 1 Bd. geb. M 2.40.

*Lucian (Auswahl), siehe: Philosophen.

*Marcus Aurelius (Auswahl), siehe: Philosophen.

*[**Philosophen.**] Auswahl a. d. griech. Phil.
I. Teil: Auswahl aus Plato. Von O. Weißenfels.
Ausgabe A. Text. 2. Aufl. M 1.80. Kommentar. M 1.60.
Ausgabe B (ohne Apologie, Kriton und Protagoras). Text. M 1.40. Kommentar. M 1.40.
*II. Teil: Auswahl aus Aristoteles und den nachfolgenden Philosophen (Aristoteles, Epiktet, Marcus Aurelius, Epikur, Theophrast, Plutarch, Lucian). Text. M 1.20. Kommentar. M 1.20.

Platons Apologie u. Kriton nebst Abschn. a. d. Phaidon u. Symposion. Von F. Rösiger.
1. Text. steif geh. M —.80.
2. Hilfsheft. M 1.— | 3. Kommentar. steif geh. M —.80. } 2/3. Erklärungen. M 1.60.

*[——] Auswahl a. Pl., siehe: Philosophen.

*Plutarch (Auswahl), siehe: Philosophen.

Sophokles' Tragödien. Von C. Conradt.
1. Text: I. Antigone. 2. Auflage. Mit Titelbild. M —.70. II. König Ödipus. M —.80. III. Aias. M —.80. Text I u. II zus.-geb. M 1.10.
2. Hilfsheft. 2. Aufl. M —.70.
3. Kommentar: I. Antigone. 2. A. M —.70. *II. König Ödipus. 2. Aufl. M —.80. III. Aias. M —.80.
2/3. Erklärungen (Hilfsheft u. Kommentar I u. II zus.-geb.). M 1.60.

*Theophrast (Auswahl), s.: Philosophen.

Thukydides i. Ausw. Von E. Lange.
1. Text. 2. Aufl. Mit Titelbild u. 3 Karten. M 2.40.
2. Hilfsh. Mit Abb. i. Text. M —.70. | 3. Komment. M 1.60. } 2/3. Erklärungen. M 2.—
Ausgabe in 2 Teilen:
I. B. I—V. a. Text. M 1.60. b. Kommentar. M 1.—
II. B. VI—VIII. a. Text. M 1.10. b. Kommentar. M 1.—
III. Zeittafel, Namenverz. u. Karten, z. beid. Teil. 2. Aufl. M —.50.
|| Text B. Mit Einleit. 2. Aufl. M 2.80. Dazu Kommentar. M 1.60.

Xenophons Anabasis i. Ausw. Von G. Sorof.
1. Text. 6. Aufl. Mit Karte u. Plänen im Text. M 1.80.
2. Hilfsheft. 2. Aufl. Mit Abb. im Text. M —.80. | 3. Komment. 5. Aufl. M 1.40. } 2/3. Erklärungen. 2. Aufl. M 1.80.
*|| Text B. Mit Einleit. 6. Aufl. M 2.— Dazu Kommentar. 4. Aufl. M 1.40. Wörterbuch. M 1.20.

—— **Hellenika in Auswahl.** Von G. Sorof.
*1. Text. 3. Aufl. Mit Karte u. Plänen im Text. M 1.80.
2/3. Kommentar. Mit Einleitung. 2. Aufl. M 1.—

—— **Memorabilien in Auswahl.** Von F. Rösiger.
1. Text. M 1.—
3. Kommentar. steif geh. M —.80.

Caesars Gallischer Krieg. Von F. Fügner.
1. Text. 7. Aufl. Mit 3 Karten, sowie 8 Plänen u. 3 Abb. im Text. M 1.80.
*2. Hilfsheft. 5. Aufl. Mit Abb. im Text. M 1.20. | 3. Komment. 6. Aufl. M 1.60. } 2/3. Erklärungen. M 2.40.
Auch in 2 Heften. 1. Heft (Buch 1—4) 2. Heft (Buch 5—7). je M —.80.
|| Text B. M. Einleitg. 7. Aufl. M 2.— Dazu Kommentar. 5. Aufl. M 1.60.

—— **Bürgerkrieg.** Von F. Fügner.
1. Text. Mit 2 Karten. M 1.60.
2. Hilfsheft: siehe Gall. Krieg.
3. Kommentar. M 1.20.

Ciceros Catilinar. Reden u. Rede de imperio. Von C. Stegmann.
1. **Text.** 5. Auflage. Mit Titelbild u. 3 Karten. ℳ **1.10.**
*2. **Hilfsheft.** 3. Aufl. ℳ **1.20.**
*3. **Kommentar.** 4. Aufl. ℳ **—.90.**
} 2/3. **Erklärungen.** ℳ **1.80.**
|| **Text B.** M. Einleit. 5. Aufl. ℳ **1.35.**
Dazu Kommentar. 3. Aufl. ℳ **—.80.**

— **Rede für S. Roscius und Rede für Archias.** Von H. Hänsel.
*1. **Text.** 2. Aufl. ℳ **—.80.**
*2/3. **Kommentar.** Mit Einleitung. ℳ **—.60.**

*— **Reden für Q. Ligarius und für den König Deiotarus.** Von C. Stegmann.
1. **Text.** ℳ **—.60.**
*3. **Kommentar.** Mit Einleitung. ℳ —.60.

— **Cato maior de senectute.** Von O. Weißenfels.
1. **Text.** steif geh. ℳ —.50.
3. **Kommentar.** steif geh. ℳ —.50.

— **Philosoph. Schriften in Auswahl.** Von O. Weißenfels.
*1. **Text.** 2. Aufl. ℳ **1.60.**
2. **Hilfsh.** ℳ **—.60.**
3. **Komment.** 2. Aufl. ℳ **1.—**
} 2/3. **Erklärungen.** ℳ **1.60.**

— **Verrinen.** Buch IV u. V. Von C. Bardt.
1. **Text.** ℳ **1.20.**
3. **Kommentar.** ℳ **1.40.**

[—] **Ausgew. Briefe aus Ciceronischer Zeit.** Von C. Bardt.
1. **Text.** 2. Aufl. Mit Karte. ℳ **1.80.**
2. **Hilfsheft.** steif geh. ℳ —.60.
3. **Kommentar (verkürzte Ausg.).** ℳ **2.40.**
Kommentar (erweiterte Ausgabe). Mit Einleitung.
I. Heft: Brief 1—61. ℳ 1.80 **2.20.**
II. Heft: Brief 62—114. ℳ 1.60 **2.—**

Horatius, Gedichte. Von G. Schimmelpfeng.
1. **Text.** 2. Aufl. Mit Karte u. Plan. ℳ **2.—**
*2. **Hilfsheft.** [In Vorb.]
*3. **Kommentar.** 2. Aufl. ℳ **1.80.**

Livius, Römische Geschichte im Auszuge. Von F. Fügner.
I. Der zweite punische Krieg.
1. **Text.** 3. Aufl. Mit 4 Karten. ℳ **2.—**
2. **Hilfsheft (zu I u. II).** ℳ **2.—**
*3. **Kommentar.** 2 Hefte.
I. Heft: Buch 21—22. 3. Aufl. ℳ **1.20.**
II. Heft: Buch 23—30. 2. Aufl. ℳ **1.40.**
II. Auswahl aus der 1. Dekade.
*1. **Text.** 2. Aufl. ℳ **1.60.**
2. **Hilfsheft (zu I u. II).** ℳ **2.—**
3. **Kommentar.** Buch 1—10. ℳ **1.60.**
Verkürzte Auswahl aus der 1. u. 3. Dekade.
1. **Text.** 2. Aufl. ℳ **2.20.**
*2. **Hilfsheft.** ℳ **2.—**
3. **Kommentar.** I. Heft. Buch 1—10. ℳ **1.40.**
II. Heft. Buch 21—30. ℳ **1.60.**

Nepos' Lebensbeschreibungen in Auswahl. Von F. Fügner.
1. **Text.** 5. Aufl. M. 3 Karten. ℳ **1.—**
2. **Hilfsheft.** 5. Aufl. Mit Abbild. i. Text. ℳ **1.—**
3. **Komment.** 4. Aufl. ℳ **—.90.**
} 2/3. **Erklärungen.** ℳ **1.40.**

Ovids Metamorphosen in Auswahl. Von M. Fickelscherer.
*1. **Text.** 5. Auflage. ℳ **1.20.**
*2. **Hilfsheft.** 3. Aufl. M. Abbild. im Text. ℳ **1.20.**
3. **Komment.** 5. Aufl. ℳ **1.40.**
} 2/3. **Erklärungen.** ℳ **2.20.**
Wörterbuch. 4. Aufl. steif geh. ℳ —.50
*|| **Text B.** M. Einleitg. 5. Aufl. ℳ **1.35.**
Dazu Kommentar. 5. Aufl. ℳ **1.40.**

Sallusts Catilinar. Verschwörung. Von C. Stegmann.
1. **Text.** 2. Aufl. Mit Karte. ℳ **—.80.**
2/3. **Erklärungen.** 2. Aufl. ℳ **—.60.**

*— **Jugurthin. Krieg.** Von C. Stegmann.
***Text.** Mit Karte. ℳ **—.80.**
***Kommentar.** ℳ **1.—**

Tacitus' Annalen i. Ausw. u. d. Bataveraufstand unt. Civilis. Von C. Stegmann.
*1. **Text.** Mit 4 Karten u. 1 Stammtafel. 2. Aufl. ℳ **2.40.**
2. **Hilfsheft.** ℳ **1.80.**
3. **Komment.** ℳ **1.40.**
} 2/3. **Erklärungen.** ℳ **2.80.**
Ausgabe in 2 Teilen:
*I. Ann. B. 1—6. a) Text. 2. Aufl. ℳ **1.20.** b) Kommentar. ℳ **1.—**
II. Ann. B. 11—16. Historien B. IV/V. a. Text. ℳ **—.80.** b. Kommentar. ℳ **—.80.**
III. Zeittafel, Namenverz. u. Kart., z. beid. Teilen. ℳ **—.80.**

— **Agricola.** Von O. Altenburg.
1. **Text.** ℳ **—.60.**
2/3. **Erklärungen.** steif geh. ℳ —.80

— **Germania.** Von O. Altenburg.
1. **Text.** ℳ **—.60.**
2/3. **Erklärungen.** steif geh. ℳ —.80.

Vergils Aeneide i. Ausw. Von M. Fickelscherer.
1. **Text mit Einleitung.** 3. Aufl. Mit Karte. ℳ **1.40.**
*3. **Kommentar.** 3. Aufl. ℳ **1.80.**

Die fetten Ziffern verstehen sich für gebundene Exemplare.

B. Zu den griechischen und lateinischen Schriftstellern.

Auswahl.

1. Zu den griechischen Schriftstellern.

Aeschylus.
Dindorf, Guil., lexicon Aeschyleum. Lex.-8. 1873. ℳ 16.—
Richter, P., zur Dramaturgie des Ä. gr. 8. 1892. ℳ 6.50.
Westphal, R., Proleg. z. Ä.' Tragödien. gr. 8. 1869. ℳ 5.—

Aristarchus.
Ludwich, A., Ar.'s Homer. Textkritik. 2 Teile. gr. 8. 1884/85. ℳ 28.—

Aristophanes.
Müller-Strübing, Ar. u. d. histor. Kritik. gr. 8. 1873. ℳ 16.—
Roemer, A., Studien z. Ar. u. den alten Erklärern dess. I. Teil. gr. 8. 1902. ℳ 8.—
Zacher, K., die Handschriften u. Klassen der Aristophanesscholien. gr. 8. 1889. ℳ 6.—

Aristoteles.
Heitz, E., die verlorenen Schriften des Ar. gr. 8. 1865. ℳ 6.—

Bucolici.
Hiller, E., Beiträge z. Textgesch. d. gr. Bukoliker. gr. 8. 1888. ℳ 3.20.

Demosthenes.
Fox, W., die Kranzrede d. D., m. Rücksicht a. d. Anklage d. Äschines analysiert u. gewürdigt. gr. 8. 1880. ℳ 5.60.
Preuß, S., index Demosthenicus. gr. 8. 1892. ℳ 10.—
Schaefer, A., D. und seine Zeit. 2. Ausg. 3 Bände. gr. 8. 1885—1887. ℳ 30.—

Etymologica.
Reitzenstein, R., Geschichte d. griech. E. gr. 8. 1896. ℳ 18.—

Herondas.
Crusius, O., Unters. z. d. Mimiamben d. H. gr. 8. 1892. ℳ 6.—

Hesiodus.
Dimitrijević, M. R., studia Hesiodea. gr. 8. 1900. ℳ 6.—
Steitz, Aug., die Werke und Tage d. H. nach ihrer Komposition. gr. 8. 1869. ℳ 4.—

Homerus.
Autenrieth, G., Wörterbuch zu den Homer. Gedichten. 11. Aufl., von Kaegi. gr. 8. 1908. ℳ 3.60.
Frohwein, E., verbum Homericum. gr. 8. 1881. ℳ 3.60.
Gehring, A., index Hom. Lex.-8. 1891. ℳ 16.—
Gladstone's, W. E., Homerische Studien, frei bearbeitet von A. Schuster. gr. 8. 1863. ℳ 9.—

Homerus.
Kammer, E., die Einheit der Odyssee. gr. 8. 1873. ℳ 16.—
La Roche, J., die Homerische Textkritik im Altertum. gr. 8. 1866. ℳ 10.—
Lexicon Homericum, ed. H. Ebeling. 2 voll. Lex.-8. 1874/1885. Vol. I. ℳ 42.—, Vol. II. ℳ 18.—
Ludwich, A., die Homervulgata als voralexandrinisch erwiesen. gr. 8. 1898. ℳ 6.—
Noack, F., Homerische Paläste. gr. 8. 1903. ℳ 2.80 **3.80.**
Nutzhorn, F., die Entstehungsw. d. Hom. Gedichte. gr. 8. 1869. ℳ 5.—
Volkmann, R., die Wolfschen Prolegomena. gr. 8. 1874. ℳ 8.—

Isocrates.
Preuß, S., index Isocrateus. gr. 8. 1904. ℳ 8.—

Lucian.
Helm, R., L. und Menipp. gr. 8. 1906. ℳ 10.— **18.—**

Oratores.
Blaß, Fr., die attische Beredsamkeit. 3 Abt. 2. Aufl. gr. 8. I. 1887. ℳ 14.— **16.—** II. 1892. ℳ 14.— **16.—** III 1. 1893. ℳ 16.— **18.—** III 2. 1898. ℳ 12.— ℳ **14.—**

Pindarus.
Rumpel, J., lexicon Pindaricum. gr. 8. 1883. ℳ 12.—

Photios.
Reitzenstein, R., Der Anfang des Lexikons des Photios. Mit 2 Tafeln in Lichtdruck. gr. 8. 1907. ℳ. 7.— **9.50.**

Plato.
Flusier, G., Platon und die aristotelische Poetik. gr. 8. 1900. ℳ 6.—
Immisch, O., philologische Studien zu Pl. I. Heft. Axiochus. gr. 8. 1896. ℳ 3.— II. Heft. De recens. Platon. praesidiis atque rationibus. gr. 8. 1903. ℳ 3.60.
***Raeder**, H., Pl.'s philosophische Entwickl. gr. 8. 1905. ℳ 8.— **10.—**
Ritter, C., Pl. Gesetze. Darstellung des Inhalts. 8. 1896. ℳ 3.20. Kommentar zum griech. Text. ℳ 10.—
Schmidt, H., kritischer Kommentar zu P. Theätet. gr. 8. 1877. ℳ 4.—
—— exegetischer Komment. z. P. Theätet. gr. 8. 1880. ℳ 3.20.
Wohlrab, M., vier Vorträge über Pl. 8. 1879. ℳ 1.60.

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

Poetae comici.
Zieliński, Th., Gliederung der altattisch. Komödie. gr. 8. 1885. ℳ 10.—

Sophocles.
Plüß, Th., S.' Elektra. Eine Auslegung. gr. 8. 1891. ℳ 3.—

Theocritus.
Rumpel, J., lexicon Theocriteum. gr. 8. 1879. ℳ 8.—

Thucydides.
Herbst, L., zu Th. Erklärungen und Wiederherstellungen. I. Reihe. Buch I bis IV. gr. 8. 1892. ℳ 2.80. II. Reihe. Buch V—VIII. gr. 8. 1893. ℳ 3.60.
Stahl, I. M., quaestiones grammaticae ad Th. pertinentes. Auctas et correctas iterum edidit St. gr. 8. 1886. ℳ 1.60.

2. Zu den lateinischen Schriftstellern.

Caesar, C. Iulius.
Ebeling, H., Schulwörterbuch zu Caesar. 6. Aufl. gr. 8. 1907. ℳ **1.80.**
Menge et Preuß, lexicon Caesarianum. Lex.-8. 1885/90. ℳ 18.—

Cicero, M. Tullius.
Schmidt, O. E., der Briefwechsel des C. gr. 8. 1893. ℳ 12.—
Zieliński, C., im Wandel der Jahrhunderte. 8. 2. Aufl. 1907. ℳ 7.— 8.—

Horatius.
Friedrichs, J. G., Q. Horatius Flaccus. Phil. Unters. gr. 8. 1894. ℳ 6.—
Keller, O., Epilegomena zu H. 3 Teile. gr. 8. (je ℳ 8.—) ℳ 24.— I. Teil. 1879. II. u. III. Teil. 1880.
Müller, L., Q. Horatius Flaccus. 8. 1880. ℳ 2.40.
Plüß, Th., Horazstudien. Alte und neue Aufsätze über Horazische Lyrik. gr. 8. 1882. ℳ 6.—
***Stemplinger, Ed.**, das Fortleben der H.'schen Lyrik seit der Renaissance. gr. 8. 1906. ℳ 8.— 9.—

Iuris consulti.
Kalb, W., Roms Juristen nach ihrer Sprache. gr. 8. 1890. ℳ 4.—

Lucilius.
Müller, L., Leben u. Werke des C. Lucilius. gr. 8. 1876. ℳ 1.20.

Ovidius.
Siebelis-Polle, Wörterbuch zu O's. Metamorphosen. 5. Aufl. gr. 8. 1893. ℳ 4.40 4.80.
Stange, O., kleines Wörterbuch zu O.'s Metamorphosen. gr. 8. 1899. ℳ **2.50.**
Tolkiehn, J., quaest. ad. Heroides O. spect. gr. 8. 1888. ℳ 2.80.

Plautus.
Lexicon Plautinum conscripsit Gonzalez Lodge. gr. 8. Vol. I. Fasc. 1-5 je ℳ 7.20.
Ritschl, Fr., prolegomena de rationibus emendationis Plautinae. gr. 8. 1880. ℳ 4.—

Tacitus.
Draeger, A., über Syntax und Stil des T. 3. Aufl. gr. 8. 1882. ℳ 2.80.
Gerber et Greef, lexicon Taciteum. Lex.-8 1877—1903. ℳ 64.—

Vergilius.
Comparetti, V. im Mittelalter. gr. 8. 1875. ℳ 6.—
Heinze, R., Vergils epische Technik. 2. Aufl. gr. 8. 1908 ℳ 12.— 14.—
Plüß, V. und die epische Kunst. gr. 8. 1884. ℳ 8.—
***Skutsch, F.**, aus V.'s Frühzeit. gr. 8. 1901. ℳ 4.— 4.60.
*—— Gallus u. V. (A. V.'s Frühzeit, II. Teil). gr. 8. 1906. ℳ 5.— 5.60.
Sonntag, M., V. als bukolischer Dichter. gr. 8. 1891. ℳ 5.—
Weidner, A., Kommentar zu V.'s Aeneis. B. I u. II. gr. 8. 1869. ℳ 8.—

C. Wichtige Handbücher und neuere Erscheinungen aus dem Gebiete der klassischen Philologie.

Die auf einzelne Schriftsteller (oder Literaturgattungen) bezüglichen Schriften s. o. S. 13 ff.

Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, hrsg. von U. Wilcken. Jährlich 4 Hefte. ℳ 24.—

Archiv für Religionswissenschaft. Nach A. Dieterich. Herausg. von Richard Wünsch. Jährl. 4 Hefte. ℳ 16.—

Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik. Hrsg. von J. Ilberg und B. Gerth. Preis für den Jahrgang von 10 Heften ℳ 30.—

Byzantinische Zeitschrift. Unter Mitwirkung vieler Fachgenossen hrsg. von K. Krumbacher. Preis für den Band von jährlich 4 Heften ℳ 20.—

Die griechische und lateinische Literatur und Sprache. Bearbeitet von U. v. Wilamowitz-Moellendorff, K. Krumbacher, J. Wackernagel, Fr. Leo, E. Norden, Fr. Skutsch. 2. Auflage. (Die Kultur der Gegenwart. Ihre Entwicklung und ihre Ziele. Herausg. von Prof. Paul Hinneberg. Teil I, Abt. 8.) ℳ 10.—, geb. ℳ 12.—

Ausfeld, A., der griechische Alexanderroman. Nach des Verfassers Tode herausgegeben von W. Kroll. ℳ 8.— **10.—**

Bardt, C., zur Technik des Übersetzens lateinischer Prosa. ℳ —.60.

Baumgarten, F., F. Poland und R. Wagner, die hellenische Kultur. 2. Auflage. Mit 7 Tafeln u. 1 Karte in Mehrfarbendruck, 2 Doppeltafeln in Schwarzdruck, 2 Karten und gegen 400 Abbildungen im Text. ℳ 10.— **12.—**

Bender, H., Grundriß der römischen Literaturgeschichte für Gymnasien. III. Teil. 2. Aufl. ℳ 1.—

Benseler, G. E., und K. Schenkl, griechisch-deutsches und deutsch-griechisches Schulwörterbuch. 2 Teile.
I. Teil. Griechisch-deutsches Schulwörterbuch. 12. Aufl., bearb. von A. Kaegi. ℳ 6.75 8.— II. Teil. Deutsch-griechisches Schulwörterbuch. 5. Auflage, bearb. von K. Schenkl. ℳ 9.— **10.50.**

Birt, Th., die Buchrolle in der Kunst. Archäol.-antiquar. Untersuchungen zum antiken Buchwesen. Mit 190 Abbildungen. ℳ 12.— **15.—**

Blaß, F., die attische Beredsamkeit. 3 Abt. 2. Aufl. ℳ 56.— **64.—**
I. Abteil. Von Gorgias bis zu Lysias. ℳ 14.— **16.—** II. Abteil. Isokrates und Isäos. ℳ 14.— **16.—** III. Abteil. 1. Abschn. Demosthenes. ℳ 16.— **18.—** III. Abteil. 2. Abschn. Demosthenes' Genossen und Gegner. ℳ 12.— **14.—**

Blümner, H., Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. 4 Bände. Mit zahlreichen Abbildungen. ℳ 50.40.

Böckh, A., und Ludolf Dissen, Briefwechsel siehe Hoffmann, M.

Bretzl, H., Botanische Forschungen des Alexanderzuges. Mit zahlreichen Abbild. und Kartenskizzen. ℳ 12.— **14.—**

Brunn, H., kleine Schriften. Herausg. von H. Brunn und H. Bulle. 3 Bände. I. Band. Mit zahlreichen Abbild. ℳ 10.— ℳ **13.—** II. Band. ℳ 20.— **23.—** III. Band. ℳ 14.— **17.—**

Cantor, M., Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. I. Band. Von den ältesten Zeiten bis 1200 n. Chr. Mit 114 Fig. und 1 lithogr. Tafel. 3. Aufl. ℳ 24.— **26.—**

Commentarii notarum Tironianarum ed. W. Schmitz. Mit 132 Taf. In Mappe ℳ 40.—

Crönert, Guil., Memoria Graeca Herculanensis, cum titulorum Aegypti papyrorum codicum denique testimoniis comparatam proposuit G. C. ℳ 12.—

Cumont, F., die Mysterien des Mithra. Ein Beitrag z. Religionsgeschichte der römisch. Kaiserzeit. Autor. deutsche Ausgabe von G. Gehrich. Mit 9 Abbild. im Text und auf 2 Tafeln sowie 1 Karte. ℳ 5.— **5.60.**

Diels, H., Elementum. Eine Vorarbeit zum griech. u. latein. Thesaurus. ℳ 3.—

Dieterich, A., Nekyia. Beitr. zur Erklärung d. neuentdeckten Petrusapokalypse. ℳ 6.—

—— eine Mithrasliturgie. ℳ 6.— **7.—**

—— Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligion. ℳ 3.20 **3.80.**

Dziatzko, K., Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesens. ℳ 6.—

Finsler, H., Homer. Erläuterungen. ℳ 6.— **7.40.**

Gardthausen, V., Augustus und seine Zeit. 2 Teile.
I. Teil. I. Band. ℳ 10.— II. Band. ℳ 12.— III. Band. ℳ 8.— Zusammengeb. ℳ 32.— II. Teil. (Anmerk.) I. Band. ℳ 6.— II. Band. ℳ 9.— III. Band. ℳ 7.— Zusammengeb. ℳ 24.—

—— Griechische Paläographie. Mit 12 Tafeln u. vielen Illustrationen im Text. ℳ 18.40.

Geffcken, J., das griechische Drama. Äschylos, Sophokles, Euripides. Mit einem Plane. ℳ 1.60 **2.20.**

Gelzer, H., ausgewählte kleine Schriften. Mit einem Porträt Gelzers. ℳ 5.— **6.—**

Gercke, A., u. Ed. **Norden**, Einleitung in die klassische Philologie u. Altertumswissenschaft. Unter Mitwirkung von E. Bethe, J. L. Heiberg, B. Keil, P. Kretzschmer, K. J. Neumann, E. Pernice, P. Wendland, S. Wide, Fr. Winter, herausg. von A. Gercke u. E. Norden. 2 Bände. geb. je ca. ℳ 10.— [U. d. Pr.]

Gilbert, G., Handbuch der griech. Staatsaltertümer. 2 Bände. ℳ 13.60.
I. Band. Der Staat der Lakedaimonier und der Athener. 2. Aufl. ℳ 8.— II. Band. ℳ 5.60.

—— O., Geschichte und Topographie der Stadt Rom im Altertum. 3 Abt. ℳ 24.— I. Abteil. ℳ 6.— II. Abteil. ℳ 8.— III. Abteil. ℳ 10.—

—— die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums. Mit 12 Figuren im Text. ℳ 20.— **22.50.**

Grammatik, historische, der lateinischen Sprache. Unter Mitwirkung von H. Blase, A. Dittmar, J. Golling, G. Herbig, C. F. W. Müller, J. H. Schmalz, Fr. Stolz, J. Thüssing und A. Weinold, hrsg. von G. Landgraf. In mehreren Bänden. gr. 8.
I. Band. Von Fr. Stolz. I. Hälfte: Einleitung und Lautlehre. II. Hälfte: Stammbildungslehre. 1894. 1895. je ℳ 7.—
III. Band. Syntax des einfachen Satzes. I. Heft: Einleitung, Literatur, Tempora und Modi, Genera Verbi. 1903. ℳ 8.— [Fortsetzung u. d. Pr.]
Supplement: Müller, C. F. W., Syntax des Nominativs und Akkusativs im Lateinischen. ℳ 6.—

Gudeman, A., Grundriß der Geschichte der klassischen Philologie. ℳ 4.80 **5.20.**

Hagen, H., gradus ad criticen. Für philologische Seminarien und zum Selbstgebrauch. ℳ 2.80.

Heinichen, Fr. A., lateinisch-deutsches und deutsch-latein. Schulwörterbuch. 2 Teile. I. Teil. Lateinisch-deutsches Schulwörterbuch. 8. Aufl., bearb. von C. Wagener. ca. ℳ 6.30 ca. **7.50.** II. Teil. Deutsch-lateinisches Schulwörterbuch. 5. Aufl., bearb. von C. Wagener. ℳ 5.25 **6.50.**

Helbig, W., Führer durch die öffentlichen Sammlungen der klassischen Altertümer in Rom. 2 Bände. 2. Aufl. geb. ℳ 15.— [Die Bände sind nur zusammen käuflich.]

—— —— auf extradünnes Papier gedruckt und mit Schreibpapier durchschossen, zum Handgebrauch für Fachgelehrte. geb. ℳ 17.—

Herkenrath, E., der Enoplios. Ein Beitrag zur griechisch. Metrik. ℳ 6.— **8.—**

Herzog, E., Geschichte und System der röm. Staatsverfassung. 2 Bände. ℳ 33.—
I. Band. Königszeit u. Republik. ℳ 15.—
II. Band. Die Kaiserzeit von der Diktatur Cäsars bis zum Regierungsantritt Diokletians. I. Abt. Geschichtliche Übersicht. ℳ 10.— II. Abt. System der Verfassung der Kaiserzeit. ℳ 8.—

Hoffmann, M., August Boeckh. Lebensbeschreibung und Auswahl aus seinem wissenschaftlichen Briefwechsel. Ermäß. Preis. ℳ 7.— **9.—**

—— Briefwechsel zwischen August Böckh und Ludolf Dissen, Pindar und anderes betreffend. ℳ 5.— **6.—**

Imhoof-Blumer, F., Porträtköpfe v. römisch. Münzen der Republik und der Kaiserzeit. Für den Schulgebrauch herausgeg. [Mit 4 Lichtdrucktafeln. 2. Aufl. kart. ℳ 3.20.

—— Porträtköpfe auf antiken Münzen hellenischer und hellenisierter Völker. Mit Zeittafeln der Dynastien des Altertums nach ihren Münzen. Mit 296 Bildnissen in Lichtdruck. kart. ℳ 10.—

—— und O. **Keller**, Tier- und Pflanzenbilder auf antiken Münzen u. Gemmen. 26 Lichtdrucktafeln mit 1352 Abbild. u. 178 Seiten erläuterndem Text. geb. ℳ 24.—

Immisch, O., die innere Entwicklung des griechischen Epos. Ein Baustein zu einer historischen Poetik. ℳ 1.—

Kaerst, J., Geschichte des hellenistischen Zeitalters. In 3 Bänden.
I. Band. Die Grundlegung des Hellenismus. ℳ 12.— **14.—**
II. Band. 1. Hälfte. Das Wesen des Hellenismus. ℳ 12.— **14.—**

—— die antike Idee der Ökumene in ihrer politischen und kulturellen Bedeutung. ℳ 1.20.

Keller, O., lateinische Volksetymologie und Verwandtes. ℳ 10.—

Klotz, Reinh., Handbuch der lateinischen Stilistik. Nach des Verf. Tode herausgeg. von Rich. Klotz. ℳ 4.80.

—— Rich., Grundzüge altrömischer Metrik. ℳ 12.—

Krumbacher, K., die Photographie i. Dienste der Geisteswissenschaften. Mit 15 Tafeln. ℳ 3.60.

Lehmann, K., die Angriffe der drei Barkiden auf Italien. Drei quellenkritisch-kriegsgeschichtliche Untersuch. Mit 4 Karten, 5 Plänen und 6 Abbild. ℳ 10.— **18.—**

Lehrs, K., populäre Aufsätze aus dem Altertum, vorzugsweise zur Ethik und Religion der Griechen. 2. Aufl. ℳ 11.—

Leo, Fr., die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form. ℳ 7.—

Lexikon, ausführliches, der griechischen und römischen Mythologie. Im Verein mit vielen Gelehrten hrsg. von W. H. Roscher. Mit zahlreichen Abbildungen. 3 Bände. 1. Band. (A—H.) ℳ 34.— II. Band. (I—M.) ℳ 38.— III. Band. 37.—57. Lieferung. Jede Lieferung ℳ 2.— Supplemente: I. Bruchmann, epitheta deorum quae apud poetas Graecos leguntur. ℳ 10.— II. Carter, epitheta deorum. ℳ 7.— III. Berger, mythische Kosmographie der Griechen. ℳ 1.80.

Lübker's Reallexikon des klass. Altertums für Gymnasien. 7. verb. Auflage, herausgegeben von Erler. Mit zahlreichen Abbildungen. ℳ 14.— **16.50.**

Ludwich, A., Aristarchs Homerische Textkritik nach den Fragmenten des Didymos dargestellt und beurteilt. Nebst Beilagen. 2 Teile. ℳ 28.— [I. Teil. ℳ 12.— II. Teil. ℳ 16.—]

Masqueray, F., Abriß der griechisch. Metrik. Aus dem Französischen übersetzt von Br. Preßler. ℳ 4.40 **5.—**

Mau, G., die Religionsphilosophie Kaiser Julians in seinen Reden auf König Helios und die Göttermutter. Mit einer Übersetzung der beiden Reden. ℳ 6.— **7.—**

Mayser, E., Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit. Mit Einschluß der gleichzeitigen Ostraka und der in Ägypten verfaßten Inschriften. Laut- und Wortlehre. ℳ 14.— **17.—**

Misch, G., Geschichte der Autobiographie. I. Band: Das Altertum. ℳ 8.— **10.—**

Mitteis, L., Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs. ℳ 14.—

—— zur Geschichte der Erbpacht im Altertum. *AGWph.* XX. ℳ 2.—

—— aus d. griech. Papyrusurkunden. ℳ 1.20.

Mommsen, A., Feste der Stadt Athen im Altertum, geordnet nach attischem Kalender. Umarbeitung der 1864 erschienenen Heortologie. ℳ 16.—

Mutzbauer, C., die Grundbedeutung des Konjunktiv und Optativ im Griechischen. ℳ 8.— **9.—**

Nilsson, M. P., griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluß der attischen. ℳ 12.— **15.—**

Noack, F., Ovalhaus und Palast in Kreta. Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Hauses ℳ 2.40 **3.20.**

Norden, Ed., die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. 2 Bände. (Einzeln jeder Band ℳ 14.— **16.—**) ℳ 28.— **32.—**

Otto, W., Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Hellenismus. 2 Bände je ℳ 14.— **17.—**

Peter, H., die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I. und ihre Quellen. 2 Bände. je ℳ 12.—

—— der Brief in der römischen Literatur. Literaturgeschichtliche Untersuchungen u. Zusammenfassungen. ℳ 6.—

Poland, F., Geschichte des griechischen Vereinswesens. *JG* XXXVIII. [U. d. Pr.]

Ribbeck, O., Friedrich Wilhelm Ritschl. Ein Beitrag zur Geschichte der Philologie. 2 Bände. ℳ 19.20.

—— Reden und Vorträge. ℳ 6.— **8.—**

Riese, A., das rheinische Germanien in der antiken Literatur. ℳ 14.—

Roßbach, A., und **R. Westphal**, Theorie der musischen Künste der Hellenen. (Als 3. Auflage der Roßbach-Westphalschen Metrik.) 3 Bände. ℳ 36.— I. Band. Griechische Rhythmik von Westphal. ℳ 7.20. II. Band. Griechische Harmonik und Melopöie von Westphal. ℳ 6.80. III. Band. I. Abt. Allgemeine Theorie der griechisch. Metrik von Westphal und Gleditsch. ℳ 8.— II. Abt. Griechische Metrik mit besonderer Rücksicht auf die Strophengattungen und die übrigen melischen Metra von Roßbach und Westphal. ℳ 14.—

Schaefer, A., Demosthenes und seine Zeit. 2., rev. Ausgabe. 3 Bände. ℳ 30.—

Schmarsow, A., Grundbegriffe der Kunstwissenschaft. ℳ 9.— **10.—**

Schmidt, J. H. H., Synonymik der griechisch. Sprache. 4 Bände. ℳ 54.—

—— Handbuch der lateinischen und griechischen Synonymik. ℳ 12.—

Schneider, A., das alte Rom, Entwicklung seines Grundrisses und Geschichte seiner Bauten. Auf 12 Karten und 14 Tafeln dargestellt. geb. ℳ 16.—

—— die 12 Pläne auf festem Papier apart. ℳ 6.—

Die **fetten** Ziffern verstehen sich für **gebundene** Exemplare.

Schroeder, O., Vorarbeiten zur griech. Versgeschichte. *M.* 5.— 6.—

Schulz, O. Th., Kaiserhaus der Antonine und der letzte Historiker Roms. Nebst einer Beigabe: das Geschichtswerk des Anonymus. Quellenanalysen und griechische Untersuchungen. *M.* 8.— 9.—

Schwartz, E., Charakterköpfe aus der antiken Literatur. Fünf Vorträge: 1. Hesiod und Pindar, 2. Thukydides und Euripides, 3. Sokrates und Plato, 4. Polybios und Poseidonios, 5. Cicero. 2. Aufl. *M.* 2.— 2.60.

Sittl, K., die Gebärden der Griechen und Römer. Mit zahlreich. Abbild. *M.* 10.—

Sitzler, J., Abriß der griechischen Literaturgeschichte. I. Band: Bis zum Tode Alexanders des Großen. *M.* 4.—

Stähelin, F., Geschichte der kleinasiatischen Galater. 2. Aufl. *M.* 4.80 5.60.

Stemplinger, Ed., das Fortleben der horazischen Lyrik seit der Renaiss. *M.* 8.— 9.—

Stoll, H., die Sagen des klassischen Altertums. 6. Aufl. Neu bearb. von H. Lamer. 2 Bände. Mit 79 Abb. geb. je *M.* 3.60, in 1 Band *M.* 6.—

—— die Götter des klassischen Altertums. 8. Aufl. Neu bearb. von H. Lamer. Mit 92 Abbildungen. *M.* 4.50.

Studniczka, F., die Siegesgöttin. Entwurf der Geschichte einer antiken Idealgestalt. Mit 12 Tafeln. *M.* 2.—

Susemihl, F., Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit. 2 Bände. I. Band. *M.* 16.— 18.— II. Band. *M.* 14.— *M.* 16.—

Teuffel, W. S., Geschichte der römischen Literatur. 5. Aufl., von L. Schwabe. 2 Bände. [Vergr. Neubearb. in Vorb.]

—— Studien und Charakteristiken zur griechischen und römischen Literaturgeschichte. 2. Auflage. Mit einem Lebensabriß des Verfassers. *M.* 12.—

Thesaurus linguae Latinae editus auctoritate et consilio academiarum quinque Germanicarum Berolinensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis. 1900—1908. Vol. I. *M.* 74.— 82.— Vol. II. *M.* 82.— 90.— Voll. III. fasc. 1. *M.* 7.60. fasc. 2 u. 3 je *M.* 7.20. Vol. IV, fasc. 1—5. je *M.* 7.20.

Thesaurus linguae Latinae. Index librorum scriptorum inscriptionum ex quibus exempla adferuntur. *M.* 7.20. Einbanddecke *M.* 5.—

Thiersch, H., Pharos, Antike, Islam und Occident. Mit 9 Tafeln, 2 Beilagen und 455 Abbildungen. geb. *M.*

Troels-Lund, Himmelsbild und Weltanschauung im Wandel der Zeiten. Deutsch von L. Bloch, 2. Auflage. geb. *M.* 5.—

Usener, H., Vorträge u. Aufsätze. *M.* 5.— 6.—

—— der heilige Tychon. (Sonderbare Heilige. Texte u. Untersuchungen I.) *M.* 5.— 6.—

Vahleni, I., opuscula academica. 2 partes. Pars I. Prooemia indicibus lectionum praemissa I—XXXIII ab a. MDCCCLXXV ad a. MDCCCLXXXXI. *M.* 12.— 14.50. Pars II. [U. d. Pr.] Prooemia indicibus lectionum praemissa XXXIV—LXIII ab a. MDCCCLXXXXII ad a. MDCCCCVI. *M.* 14.— 16.50.

Vaniček, Al., etymologisches Wörterbuch der lateinischen Sprache. 2. Aufl. *M.* 6.—

—— griechisch-lateinisches etymologisches Wörterbuch. 2 Bände. *M.* 24.— [I. Band. *M.* 10.— II. Band. *M.* 14.—]

Verhandlungen der 19.—49. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. (Einzeln käuflich.)

Volkmann, R., Geschichte und Kritik der Wolfschen Prolegomena zu Homer. *M.* 8.—

—— die Rhetorik der Griechen und Römer in systemat. Übersicht dargestellt. 2., verbesserte Auflage. *M.* 12.—

Wachsmuth, C., die Stadt Athen im Altertum. I. Band. Mit 2 Karten. *M.* 20.— II. Band. 1. Abteil. *M.* 12.— [2. Abteil. in Vorber.]

Weicker, G., der Seelenvogel in der alten Literatur und Kunst. Eine mythologisch-archäologische Untersuchung. Mit 103 Abbildungen im Text. *M.* 28.—

Weise, O., Charakteristik der lateinischen Sprache. 3. Auflage. *M.* 2.80 3.40.

Wislicenus, W. F., astronom. Chronologie. Ein Hilfsbuch für Historiker, Archäologen und Astronomen. *M.* 5.—

Witte, C., Singular und Plural. Forschungen über Form und Geschichte der griechischen Poesie. *M.* 8.— 9.—